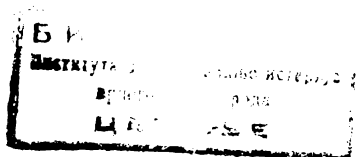

ТАКСА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ

Бр. 8956

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

ГОДИНА VII, КЊИГА X

1

1954
ЦЕТИЊЕ

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ излазе полугодишње
Овај број има 19 табака, тј. 304 стране

Рукописе откуцане на машини или читко писане, слати на адресу

Уредништво „Историских записа“, Цетиње
Историски институт НР Црне Горе

Рукописи се не враћају

Годишња претплата износи за ФНРЈ 600 динара,
а за иностранство 900 динара.

Цијена поједином броју у слободној продаји 400 дин.

Претплата се шаље у корист Историског института НР Црне
Горе на рачун код Народне банке — Филијале Цетиње,
бр. 920-329217 — парт. 10 поз. 1.

Власник и издавач: **Историски институт НР Црне Горе.**

Одговорни уредник: **Јагош Јовановић,**
директор Историског института НР Црне Горе — Цетиње.

Редакциони одбор

Јагош Јовановић, Јевто Миловић, Ристо Драгићевић
и Андрија Лаиновић

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Одговорни уредник
ЈАГОШ ЈОВАНОВИЋ

ГОДИНА VII, КЊИГА X
СВЕСКА 1—2 ЈАНУАР—ДЕЦЕМБАР 1954

- 1 9 5 4
Ц Е Т И Њ Е

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Славко Мијушковић , Племе Никшићи у Морејском рату (1684—1699) — — — — — — — — — —	1
Перо Крстајић , Законодавство у НР Црној Гори (1942—1946) — — — — — — — — — —	43
Обрад П. Егић , Ослобођење Колашина 1943 године — —	68
Јевто Миловић , Његошев боравак у Бечу 1836 и 1837 и његов покушај да пође у Париз — — — — —	76
Стјепан Антољак , 1848 година и Сплит — — — — —	119
Никола Милутиновић , Михаило Полит-Десанчић и Црна Гора — — — — — — — — — —	145
Ристо Ковијанић и Иво Стјепчевић , Хајдуци у Боки до Морејског рата (1654—1684) — — — — — — — —	162
Милош Милошевић , Помен о Бају Пивљанину у Државном архиву у Котору (1684—1685) — — — — —	188
Јован Радонић , Рад на унији Црногорског Приморја у првој половини XVII века — — — — — — — —	305
Гавро А. Шкриванић , Црквени летопис из XVII века барског надбискупа Андрије Змајевића-Пераштанина	310
Славко Мијушковић , Отпор Брајића француским властима у Боки (1807—1814) — — — — — — — —	331
Динко Форетић , Неколико докумената о побуни морнара у Боки Которској 1918 — — — — — — — —	364
Ђоко Пејовић , Рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори — — — — — — — — — —	382
Јован Радонић , О Македонцу Мардарију, владици цетињском у првој половини XVII века — — — — —	406
Ристо Ј. Драгићевић , Прилози економској историји Црне Горе (1861—1870) — — — — — — — — — —	413
Драгић Вујшевић , Операције црногорског Приморског одреда у рату 1912 године — — — — — — — —	458
Никола Шкерковић , Врење и завере против Турске четрдесетих година XIX в. — — — — — — — — — —	474
Илија Радосавовић , Развој уређења судова у Црној Гори	498
Нико С. Мартиновић , Штампарија Франћеска Андреоле	514
Перо Крстајић , Законодавство у Народној Републици Црној Гори од 1947—1950. — — — — — — — — — —	524

Данило Лекић , Један француски службени извјештај о Црној Гори из 1884 — — — — —	556
Јевто М. Миловић , Данак за 1843 у Црној Гори и плате црногорским нахијама од 1843 до 1845 — — —	567

Краћи прилози

Сл. Мијушковић , Неколико досад непознатих података о црногорском спахији Драгу Николичићу — — —	211
П. Д. III. , Једна дозвола хајдучким харамбашама да могу упадати у турску земљу — — — — —	214
Хамдија Капићић , Сулејман-пашин поход од Гацка кроз кланац Дугу према Никшићу и Спужу у јуну 1877 г.	215
Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић , Протовестијар Грубо Ђорђе Сп. Радојичић, Пахомије „от Црнице Гори от Реке“	220
Сл. Мијушковић , Један помен о Вуку Бранковићу у старом которском архиву — — — — —	227
Антон Милошевић , Прва штампарија у Котору — — —	230
Г. Станојевић , Једна претставка Георгија Радоњића руском двору из 1758 године — — — — —	231
Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић , Одлука о штампању Статута града Котора — — — — —	236
Ђорђе Сп. Радојичић , Библиотека на Цетињу 1638 год. —	237
Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић , О Јелисавети Ђурђа Црнојевића — — — — —	239
Нико С. Мартиновић , Бјекство Владимира Гафиновића из Херцеговине преко Црне Горе за Србију — — —	240
П. Д. Шеровић , О натписима из манастира Прасквице —	243
Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић , Помени о његушком кнезу Стјепану — — — — —	247
Љубомир Никић , Анастас Јовановић и рисански свештеник Вук Поповић — — — — —	576
Данило Лекић , Француска верзија о путу саксонског краља у Црну Гору — — — — —	582
Б. Храбак , Три вести о Црногорцима у 1848 години у цариградској француској штампи — — — — —	587
Ђорђије Д. Миловић , Новац града Ријеке у XVI вијеку —	592
Сл. Мијушковић , Процес против Рада Вукова, сотонићког кнеза, 1686 године у Котору — — — — —	595
Р. Ковијанић и И. Стјепчевић , Трговиште у которским споменицима — — — — —	600
П. Д. Шеровић , О преносу посмртних остатака владике Данила из Подostroга (Маина) на Цетиње — — —	603
Стјепан Антољак , Анонимни извјештај из Босне о Карађорђевим ратним операцијама (1805) — — — —	605

И. Стјепчевић и Р. Ковијанић , Трговина робљем у Котору средњег вијека — — — — —	606
Сл. Мијушковић , Посредно признање млетачког Сената Црногорцима приликом заузимања Херцегновога 1687 — — — — —	609
И. Стјепчевић и Р. Ковијанић , Први помени Никољ-пазара и Бијелог Поља — — — — —	610
И. Стјепчевић и Р. Ковијанић , Похрана блага Маре Вука Бранковића — — — — —	611
Љубомир Дурковић-Јакшић , Прилог чланку „Одређивање међуцрквеног положаја Црногорској митрополији“	612
Р. Ковијанић и И. Стјепчевић , Један помен Ријеке Црнојевића крајем петнаестог вијека — — — — —	615

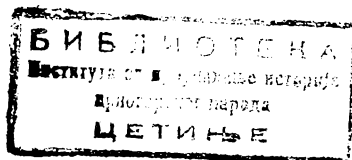
Прикази

Душан Живковић , Зборник докумената Народноослободилачког рата југословенских народа — — — — —	249
Глиша Елезовић , Поводом књиге Бранислава Ђурђева: „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ —	256
П. С. , Јанко Лопичић: Развој и рад Комунистичке партије у Цеклину до 1945 године — — — — —	282
Богумил Храбак , Robert Mantran: Histoire de la Turquie, Париз, 1952 — — — — —	294
Ј. Ј. , Лазо Мојсов: Околу прашањето на македонското национално малцинство во Грција, Скопје, 1954 — . —	297
Н. , Годишњак Поморског музеја у Котору — — — — —	298
П. Д. Шеровић , Зборник извјештаја о истраживањима Бокe Которске — — — — —	616
Р. Ј. Драгићевић , Јован Ћетковић: Борбе око Скадра 1912 — 1913 године — — — — —	630
Б. Храбак , Rechid Safvet Atabinen, Les apportes turcs dans le peuplement et la civilisation de l' Europe orientale	633
Ристо Ј. Драгићевић , Терзић, Вујошевић, Јовановић, Костић: Операције црногорске војске у Првом свјетском рату — — — — —	636
Јагош Јовановић , Бранислав Ђурђев: „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ — — — — —	639
Нико С. Мартиновић , Vjekoslav Maštrović: »Jadertina croatica« I dio knjige, Zagreb 1949, II dio knjige, Zagreb 1954 — — — — —	650
Нико С. Мартиновић , Josip Badalić: »Inkunabule u Hrvatskoj« — — — — —	653
Ристо Ј. Драгићевић , Историја Болгарии том I — — — — —	656
Богољуб Петковић , Положај бугарског народа за време робовања под Турцима — — — — —	657

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
Година VII, Ц Е Т И Њ Е Књига X, св. 1, 1954

Бр. 8956

Племе Никшићи у Морејском рату (1684—1699)

(на основу докумената из Државног архива у Котору)

Оправдана нада црногорских, брђанских и херцеговачких племена да ће се у току Кандиског рата потпуно ослободити од Турака није била сасвим изгубљена ни последије окончања овог рата, те је у почетку Морејског рата постала живља него икада раније. У интервалу ових ратова само су мјестимично и повремено скадарски и херцеговачки паше могли остварити нешто од својих „права“ над нашим племенима. Непокорност и отпор према Турцима као и ослободилачке тежње изражавали су се за вријеме читавог трајања Морејског рата у пуној жестини код црногорских, брђанских и херцеговачких племена.

Одметничко и ослободилачко расположење наших племена користила је Млетачка Република, те је са неким од њих од самог почетка рата ступила у везу. Ово није било прво успостављање везе између Млетачке Републике и наших племена: она је постојала и у периоду Кандиског рата и то у јакој мјери.

Велико племе Никшића, савезник Млетачке Републике још из Кандиског рата, играло је врло важну улогу у борби против Турака за вријеме Морејског рата. Његова борба као и његова улога у уједињавању сусједних херцеговачких племена у борби против Турака претстављале су знатан допринос у општем ратовању савезника из Морејског рата.

У самом почетку Морејског рата Никшићи су помогли млетачкој војсци у Котору око заузимања Рисна.¹⁾ Ослобођење Рисна од Турака било је од огромног значаја за Никшиће и сусједна херцеговачка племена пошто им је Рисан био најближа трговачка лука из које су увозили разне животне потрештине и преко које су извозили своје продукте. Од заузећа Рисна Млетачка Република је у сталној вези са никшићким кнезовима. Никшићки војвода Вукашин Петровић, син војводе Петра Гавриловића, млетачког савезника из Кандиског рата, дописивао

¹⁾ Државни архив у Котору (Д. А. К.) П. У. 356/1.

се са млетачким ванредним провидурима у Котору и са њима потчињеним политичким и војним функционерима. Само један дио те преписке сачувао се у актима Которског архива. Баш та преостала кореспонденција пружа нам неке до сада непознате податке о дјеловању Никшића у Морејском рату.

Из извјештаја которских племића у млетачкој служби Ивана (Зана) Болица-Грбичића и Франја Букије од 12. V. 1684 упућеног которском ванредном провидуру²⁾ видимо да Никшићи са сусједним Херцеговцима нуде млетачким властима у Котору своју приврженост и обећавају да ће чим млетачка војска буде напала на Херцеговцима, који је био у турским рукама, притећи у помоћ са 300 бораца и да ће осујетити оружану помоћ коју би Турци послали напанутом граду, као што су то урадили за вријеме ослобођења Рисна у прошлом, Кандиском рату. Пошто, како стоји у извјештају, вјерују да ће успјети подухват са Херцеговцима, они намјеравају одмах по паду ове вароши да почну гонити Турке по читавој Херцеговини, те у ту сврху желе да се уједине са хајдуцима са млетачке територије као и са Црногорцима и Брђанима, па траже млетачку подршку. Надаље траже да им се уступи новоосвојени Рисан и да им се додијели сто плата, праха, олова и хране за читаво вријеме док се буду борили против Турака. Болица и Букија су настојали да смање овако тешке услове и послје дугих преговора са посредником, харамбашом Вучићем, који је био писмено опуномоћен од никшићких и других кнезова, успјели су да њихове захтјеве сведу: на уступање дванаест кућа у Рисну, које ће у случају потребе служити као заклон кнезовима; на исплаћивање само четрдесет плата и на издавање само двојека на име исхране, која ће им и иначе бити побољшана непријатељским пљиженом. Харамбаша Вучић изјављује да су племена која он заступа вољна да плаћају порез државној благајни у случају ако се потчине Млетачкој Републици, што уосталом и желе. Што се тиче њиховог учешћа у заузимању Херцеговог, како кажу Болица и Букија, изгледа да су вољни дати од 10 до 12 талаца и желе да буду извијештени о нападу десет дана раније од појаве млетачког бродовља код Херцеговог.

Болица и Букија имали су у питању ових преговора широка овлашћења од млетачких власти у Котору, што се види из околности што нијесу тражили сагласност которског ванредног провидура за услове које су поставили, па је прихваћање истих зависило само од другог преговарача, те су стога за већу сигурност упутили харамбашу Вучића да постигне сагласност кнезова.

Из овог извјештаја закључујемо да су Никшићи свој покрет против Турака, и поред нуђења поданства Републици, замишљали у крајној линији ослободилачким: они траже уједињење

²⁾ Д.А.К. П.У. 356/1.

са Црногорцима и Брђанима, затим општу борбу против Турака; а из њихове жеље да се домогну Рисна и да за Млетачку Републику ослободе Херцеговину можемо утврдити постојање економског покретача ширих концепција.

У очекивању напада на Херцеговину Никшићи су скоро непрекидно водили оружане акције против Турака у Херцеговини. Сем тога, они су притицали у помоћ и другим борцима против Турака. У познатом боју на Вртијељци (1685 год.) учествују и Никшићи, међу којима и браћа Митар и Раде Властелиновић. Они су наставили борбу и онда кад се већи дио њихових другова, увиђајући да се је немогуће одупријети премоћи Турака у овој крвавој борби, повукао са положаја; надали су се да ће устрајати на положају, борећи се са жељом да се истакну над осталима, али оставши усамљени падоше у ропство Сулејман-паше скадарском, из чијег ропства су се касније откупили за 500 цекина.³⁾ Ови Никшићи су били саборци харамбаше Баја Пивљанина чије су способности и јунаштво одушевљавали которског провидура Антонија Зена.⁴⁾

Учествовање Никшића у многим борбеним окршајима претстављало је за Турке велике потешкоће. Они су сем тога били свјесни колико су им Никшићи били досљедни у непријатељству, те су сматрали да их треба или потпуно уништити или, кушајући блаже мјере, придобити за себе. Кад је у Херцеговину стигао почетком 1686 Хусејин Мурветовић са упутством да придобије побуњене хришћане за турску ствар, позва у првом реду Никшиће; њихове главаре је лијепо примио и даривао, те им је обећао да ће им скинути неке хараче уколико се окане Млечића и буду одани Турцима. Али ни лијепе ријечи ни ласкава обећања нијесу поколебали Никшиће, који су наставили непријатељства према Турцима, имајући пред собом само један циљ: потпуно ослобођење. Колико је била упорна борба Никшића и поред турског попуштања, види се из писма што га је херцеговски конфидент 21 децембра 1686 године упутио Зану Грбичићу; у њему стоји да је курир босанског паше донио писма из Ливна дукађинском санџаку у којима се овом посљедњем наређује, у смислу везирових одлука, да се удружи са херцеговачким пашом и да скупа крену према Никшићима, да се у близини Никшића састану са скадарским пашом, који ће тамо стићи преко Црне Горе, те да позову Никшиће на покорност и вјерност султану; уколико, пак, ови не буду пристали и не буду дали таоце, треба их сјети на комаде и потпуно уништити њихов крај, као што стоји и у султановом ферману.⁵⁾ Овај извјештај уколико

³⁾ Д.А.К. П.У. 1063/IX.

⁴⁾ Јов. Томић, Црна Гора за Морејског рата, стр. 306.

⁵⁾ Д.А.К. П.У. 137/VI.

државао и претјеривања па и суштинских нетачности, ипак би се на њега могли ослонити да потврдимо своју тезу „да су Никшићи за Турке претстављали велике потешкоће“, пошто да то није било опште мишљење људи оног времена у овом крају, не би могао ни млетачки конфидент, уколико би имао и највећу жељу за претјеривањима и лажима, да подноси, и то једном тако важном млетачком службенику какав је био Зане Грбичић, вијести које не би имале и основа да буду вјеродостојне. Нама, заиста, може изгледати чудно да је требало извршити толику концентрацију турских снага да би се могло супротставити Никшићима.

Да је до овог уједињавања паша против Никшића уистини дошло, ми би вјероватно нашли о томе говора у актима Которског архива, а пошто немамо докумената који би се на ово односили, не можемо ни правити претпоставке о вјероватноћи једне коалиције паша крајем 1686 г., пошто су дукађински бег и скадарски паша били и превише заузети својим потребама и плановима: први одбранбеним, а други навалним, на другој страни.

Почетком фебруара 1687 г. никшићки војвода Вукашин обраћа се перашком капетану Крилу Змајевићу и капетану Трипу Штукановићу писмом⁴⁾ у коме каже да Турци траже од Никшића таоце, а у противном да ће их „харати и робити“. Затим каже да се напад на Никшиће припрема са четири стране, те их моли „чините његоћ показати вашу војску под Арбанију да забаве пашу зецкога, или гдје тамо под Габелу да забаве пашу нашега, ере се хоће оба састати на Никшиће ако им бог не згоди, ере им је саде хора, по снијегу не може нико никуђе, чините господо и Турке забавите докле изиђемо на копнину, ере како саде плету (sic!) Турци око нас, ако саде не погибосмо веће нећемо никада“. На овом писму утиснут је печат с натписом „Петар Гавриловић“, што значи да је војвода Вукашин употребљавао печат свог оца, вјероватно док је овај био још жив, те услјед старости препустио војводство сину; тек много касније Вукашин ће употребљавати свој печат.

Иако тешко угрожени, Никшићи и не помишљају на давање талаца, већ су спремни да прихвате борбу, само желе да им Млечани, отварајући борбу на другој страни, умање број нападача или одгоде сам напад за повољније вријеме.

Капетан Криле Змајевић већ 4 фебруара извијештава ванредног провидура⁵⁾ да је добио вијест да се херцеговачки паша спрема да уништи Никшиће и Дробњаке и да у ту сврху сакупља војску из свих дванаест херцеговачких кадилука.

⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 157/VI.

⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 469/V

Наредно писмо војводе Вукашина упућено ванредном провидуру Калбу и Зану Грбичићу⁸⁾ није датирано али сматрамо да је упућено ускоро послѣје оног упућеног Змајевићу и Штукановићу. И у њему Вукашин говори о нападу који претстоји Никшићима: „... ере како ви прије писасмо на нас иде војска са четири стране и ви посласте попа Милутина и Шћепана Лучића да виде ели истина, ви нами не вјерујете, али питајте попа Милутина и Шћепана који су војску очима гледали. И ми куће остависмо и побјегосмо у Пјешивце, а сада вас молимо да сте на оној вјери коју сте нам рекли. Господо, дајте нам помоћ што највише можете војске и праха и олова што брже можете по дне и поноћи, ако вас не би спрешом, ми погибосмо“. Млечани, међутим, врло ријетко и слабо су помагали, нарочито у људству, борбу наших племена против Турака; они, истина, нијесу имали ни довољно војске у овим крајевима, чему није само узрок слаба материјална могућност Републике услјед истрошености у прошлом великом рату и њена ангажованост у операцијама на Истоку за вријеме овог рата, већ рачунање на наше људе из њеног залеђа који су били увијек спремни да се одметну од Турака и да против њих ратују. Зато и провидурово наводно провјеравање вјеродостојности никшићких порука није ништа друго него прикривање те стварности пред војводом Вукашином и осталим Никшићима.

У писму од 18 фебруара⁹⁾ војвода Вукашин је пун прекора. Он напомиње провидуру како су Никшићи још у почетку овог рата изразили вјеру и оданост Републици и да им је она том приликом обећала да ће освојити Херцеговину и ослободити многе хришћане од турског ропства, као и то да ће њима, Никшићима, исплаћивати извјесне плате, те му замјерава што од свега тога још ништа није учињено. Турци из Херцеговине, међутим, додаје Вукашин, који су открили планове Никшића, упутили су претставку султану у којој траже да се Никшићи потпуно униште, јер ако не буду уништени, да ће они протјерати Турке из читаве Херцеговине. Сада, пак, када је од султана стигао ферман да Никшићи буду уништени, уједињују се четири војске против њих, и то с једне стране херцеговачки паша, са друге скадарски паша, са треће „неки Селиман-паша“, а са четврте стране Турци из Херцеговог, мјеста изнад Рисна и Гацка. Даље војвода Вукашин каже како код њих пада снијег, те нијесу у стању да се повуку у брда и да се одатле боре против свих ових нападача а да су их они, Млечани, издали иако су им они много писама упутили, у којима су их молили да ударе на Улцињ или Бар како би „забавили“ барем скадарског пашу. На крају Вукашин, изгубивши наду да ће му провидур упутити војску, моли га да му пошаље бар хајдуке да „препрате“ жене и дјецу, пошто је сасвим сигу-

⁸⁾ Д.А.К. — П.У. 159/VI.

⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 165/VI.

ран да ће напад на Никшиће улиједити најдаље кроз осам дана. И додаје, без много наде, поновивши тражење, да провидур упуту 5 или 6 бродова у правцу Улциња „не би ли смели пашу скадарског“, а затим „хајдуке свеколике к нама, ако ли нећете тако субито учинити, гријех ви на душу и оволике крви хришћанске о вашој души висиле и убила вас вјера коју сте нам дали“.

Војвода Вукашин се, можда, још истог дана обраћа писмом млетачком гувернеру у Рисну Анђелу Гонему, главарима и харамбашама рисанским¹⁰⁾ и у њему моли за хитну помоћ, позивајући се такође на задату вјеру. На крају овог кратког писма каже: „Не можемо ви све у преши исписати“.

Док су Никшићи овако вапили за помоћ, ванредни провидур је само слао повјерљиве људе да испитају кретање и број турских снага, да би према тим извјештајима могао утврдити да ли постоји опасност агресије за млетачке крајеве. Он је примао о томе извјештаје из Никшића и из других крајева, тако 20 фебруара конфидент из Дубровника извјештава га о припремама паша за напад на Никшиће, и каже да ће у том походу учествовати око двадесет хиљада људи, који се сразмјерно према мјестима још увијек мобилишу, тако је на примјер Фоча дужна да да 300 људи и за издржавање истих 9000 реала. Свакако да је овај дубровачки конфидент претјерао, наводећи толико велики број бораца, али ипак и ово претјеривање карактеристично је по значај Никшића у борби против Турака.¹¹⁾

Сакупљање Турака је споро ишло јер још 3 марта Иван Мазаровић, капетан из Пераста, извјештава провидура да је Цан-бег корјенички са двјеста људи отишао херцеговачком паши који се налази у Дробњацима са 1500 војника, међу којима се налази и тристо људи који су тамо стигли са сином Сулејманпаше скадарског; они управо очекују још једног бега који треба да доведе 600 људи. Сем тога херцеговачки паша прикупља сејмене.¹²⁾ Из овог извјештаја видимо да су Турци 3 марта били у Дробњацима; да ли су тамо наишли на отпор и у коликој мјери, не знамо. Из Дробњака су Турци кренули на Никшиће, које прије него што ће напасти још једном позваше на покорност и давање талаца. Никшићи одлучно одбише, те прихватише борбу која се заче 6 или 7 марта; ова борба је била јако крвава и оконча се послје 4 дана. Да је борба почела 6 или 7 марта, закључујемо из извјештаја послје завршетка исте, што га је писао и упутно ванредном провидуру кнез Радуле;¹³⁾ тај извјештај је без датума, али је датум пријема назначен — 12 марта 1687. Јован Томић у својој студији „Црна Гора за Морејског рата“ тврди да је, дан

¹⁰⁾ Д.А.К. — П.У. 166/VI.

¹¹⁾ Д.А.К. — П.У. 113/V.

¹²⁾ Д.А.К. — П.У. 432/VI.

¹³⁾ Д.А.К. — П.У. 160/VI.

почетка а и завршетка борбе био 11 марта, према томе је ова борба требало да траје свега један дан; овај податак је Томић утврдио на основу саслушања Драга Николичића од 20 марта 1687, које саслушање је приложено извјештају генералног провидура за Далмацију Млетачком сенату, те га је Томић својевремено нашао у Млетачком државном архиву. Међутим сматрамо да би требало прихватити као вјероватнији извјештај кнеза Радула, који непосредно по завршеној борби извјештава ванредног провидура, без навођења икаквог датума, те према томе и без могућности да се побрка, што је вјероватно био случај код Драга Николичића кад је јулијанско рачунање претварао у грегоријанско — ово уколико се односи на завршетак борбе. Што се тиче, пак, трајања исте такође сматрамо да је прихватљивији извјештај кнеза Радула, пошто је он био очевидац исте, јер извјештавајући провидура додаје да није могао помоћи Никшићима пошто, истовремено кад и Турци навалише на њих Озринићи и Бјелопавлићи. Да је Драго Николичић био такође очевидац као предводиолац Озринића у нападу на Никшиће, не би могли претпоставити, пошто је он послѣ битке на Вртијељци прешао у тада млетачко приморје гдје је уживао велики углед, што искључује могућност да би учествовао у нападу Озринића који је овом приликом био искључиво отимачки.¹⁴⁾ Према томе кад се ослонимо на извјештај кнеза Радула, као вјеродостојнији, с обзиром на датум регистрације у канцеларији ванредног провидура можемо утврдити да је борба била окончана најкасније 10 марта, те је, пошто је трајала четири дана, могла и почети најкасније 7 марта. Ова борба се завршила поразом Никшића: они су се предали кад им је нестало праха и олова, и споразумјели се с пашом да му даду „четири товара аспри“¹⁵⁾ и таоце.¹⁶⁾ Овај пораз је за Никшиће био веома тежак не само због жртава у људству и због тога што их је поново довео под турски јарам, већ и што их је и материјално жестоко погодио; према изјави харамбаше Лакете Никшићи су том приликом претрпјели штету од сто хиљада реала.¹⁷⁾

Кад се ванредни провидур напоскон увјерио о јачини војске усмјерене у нападу на Никшиће и кад се уплашио да та војска, савладавши отпор Никшића може лако да се спусти према Ринсу, или било гдје да угрозѣ млетачку територију, одлучи да пошаље помоћ и 10 марта би упућен харамбаша Митар Николић, брат Баја Пивљанина, са 280 хајдука, али та помоћ, иако је била мала, није могла стићи на вријеме.¹⁸⁾ Шта више Никшићи

¹⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 167/VI.

¹⁵⁾ 4000 реала.

¹⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 160/VI.

¹⁷⁾ Д.А.К. — П.У. 163/VI.

¹⁸⁾ Јован Томић, Црна Гора за време Морејског рата, стр. 70.

нијесу добили помоћ ни у праху ни у олову иако су и њу у више наврата тражили. Па ни хајдуци који су били упућени у помоћ Никшићима нијесу са собом носили храну, пошто је 2000 либара бешкота, који је био њима намијењен, приликом превозења из Котора у Рисан, 8 марта, покисао и као покварен враћен у Котор.¹⁹⁾

Послије успјеха над Никшићима херцеговачки паша се с војском повукао у Херцеговину, увјерен да се Никшићи неће поново усудити одметнути се од Турака и војевати против њих. Али се преварио, јер ће Никшићи ускоро са још више осветничког одушевљења, иако са мање борбене снаге од оне прије последњег њиховог пораза, наставити борбу против Турака.

У дуго припреманом нападу на Херцеговину млетачке власти су рачунале на помоћ херцеговачких племена, а нарочито Никшића, за које су биле увјерене да ће повући и сусједна племена. Питање заузимања Херцеговог расправљало се у Венецији још у самом почетку Морејског рата: Ђорђе Корнер предлагао је да се одмах заузме, али је било одлучено да се у погледу вођења војних операција да пуна слобода врховном поморском команданту Франческу Морозинију.²⁰⁾ Међутим, заузетост Млечана поморским биткама на Истоку као и слабо располагање борбеним и другим материјалним средствима поставило је питање заузимања Херцеговог на друго мјесто. Тек послије заузимања Мореје почело се озбиљно помишљати на освајање Херцеговог. Први напад млетачке флоте на овај добро утврђени град почео је 2 септембра и тиме је почела битка за Херцеговину, која се завршила тек 4 октобра 1687 године.²¹⁾ У заузимању Херцеговог учествовали су и Никшићи, о чему и сам војвода Вукашин говори у писму упућеном Пераштанима: „Заједно смо крв пролијевали око Рисна и око Новог...“²²⁾ Одмах послије млетачког освајања Херцеговог, акције Никшића против Турака постају живље. Никшићи са неким сусједним племенима учествују у заузимању Грахова од Турака. Пад Грахова у млетачке руке много је значајно за даље млетачке аспирације у Херцеговини. Зато се Грахово претвара у млетачку тврђаву у којој ће заправо најмање бити Млечана: њена посада је била састављена углавном од људи из оближњих херцеговачких племена, међу којима је био знатан број Никшића. Са Грахова су врло често удружени борци из разних племена са млетачким плаћеницима вршили нападе на херцеговачке Турке и потискивали их дубље у Херцеговину, ширећи тако границе Републике на тој страни. Војни заповједник Грахова био је гу-

¹⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 8/V.

²⁰⁾ M. Nani—Mocenigo, Storia della marina Veneziana, Roma 1935, str. 258

²¹⁾ Ј. Томић, оп. д., стр. 88.

²²⁾ П. Шобајић, Никшић, Београд 1938, стр. 47.

вернер кога је постављао которски ванредни провидур. Он је увијек био добро обавијештаван о кретању и намјерама Турака и та обавијештења је слао которском провидуру, а овај је према њима и доносио одлуке о вођењу операција у Херцеговини. Никшићи, а често и Бањани, Дробњаџи, Риђани и Пивљани као и хајдуци са млетачке територије настојали су да саобразе своје војне подухвате са плановима которског провидура, али су самоиницијативно дјеловали, тако да су водили оружане акције и преко граница које би одредио сам провидур преко гувернера Грахова. Ванредни провидур да би сузбио овакву праксу издавао је наређења којима је изричито забрањивао оружану упадање наших бораца преко одређених граница.²³⁾

Падом Херцеговог и Грахова појачана је вјера свих херцеговачких племена у остваривање ослобођења од Турака; и из удаљених херцеговачких племена долазе многи људи који појачавају хајдучке и најамничке редове. Млетачка Република је настојала у пуној мјери искористити ово ослободилачко расположење племена, те ће њихову борбену снагу користити у свим својим освајачким подухватима у Херцеговини.

Херцеговачки паша, свјестан опасности, озбиљно води рачуна о млетачким плановима, с намјером да их увијек осујети, те да би онемогућио продирање наших племена, врши честе концентрације својих снага. И Порта је била забринута за судбину Херцеговине пошто су екскурзије наших племена у циљу уништавања Турака по Херцеговини биле врло честе. Већ 10 децембра 1687 војвода Вукашин успијева да се са својим Никшићима пробије до испред Требиња, код манастира Тврдоша.²⁴⁾ Разумљиво је да је толика одважност Никшића подизала морал и улијевала наду свим подјармљеним Херцеговцима. Овај и многи други овоме слични подвизи наших људи, више него планови Венеције, навели су Порту да почетком јануара 1688 упути херцеговачком паши једног бега с налогом да подузме мјере да се спријечи млетачко напредовање у Херцеговини; у вези са овим одмах почиње концентрација Турака у Гацку и Требињу. Одред Турака у Гацку и Требињу појачавају они Турци који су по паду Херцеговога прешли у турску Херцеговину, с надом да ће се поново вратити у Херцегови.²⁵⁾ Због ових турских припрема нарочито, а и иначе, млетачком претставнику у Котору је било много стало до тога да одржи стално у оданости и припремности на борбу наша племена, те му стога и гувернер Рисна са жаљењем јавља вијест да су се Бањани поново измирили са Турцима и да су им дали таоце, наводећи као разлог њиховог отпадничтва незадовољство изазвано тиме што им Република није до-

²³⁾ Д.А.К. — П.У. 20/V.

²⁴⁾ Ст. Станојевић, Народна енциклопедија, под Требиње.

²⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 141/V.

зволела да из Рисна увезу у Бањане жито, вино и со.“) У наредном извјештају од 27 јануара гувернер Рисна са сигурношћу потврђује вијест о измирењу Бањана са Турцима и додаје „нестални Бањани“ су се споразумјели са Турцима и већ им плаћају харач. Даље у овом извјештају се говори о томе како херцеговачки паша наставља сакупљање војске и да је поставио појачање у Клобуку. Али херцеговачки паша није се припремао само на дефанзиву: он се истовремено спремао и да напада. Перашки капетан Криле Змајевић јавља ванредном провидуру 29 јануара да је преко једног свог човјека, кога је упутио у Гацко и који се управо вратио, сазнао да је херцеговачки паша већ у Колашину и да тамо намјерава образовати војску од сејмена и да је у ту сврху упутио људе у Невесиње, Столац и Љубиње. Сејменима паша обећава по пет цекина плате. Рачуна се да ће прикупити преко хиљаде сејмена. Међу овим сејменима, каже Змајевић, већина ће бити хришћана. Кад буде ове сејмене удружио са онима које има код себе, имаће двије хиљаде пјешака. Коњаника ће имати свега четиристо, од којих се тристо већ налази окупљених у Гацку. Змајевић вјерује да се сва ова војска спрема да напане Грахово, али претпоставља да би могла напасти и Царине, како би паша дошао поново у посјед овог важног положаја који су му Млечани одузели.“) Имати Царине у својим рукама херцеговачком паши било је од огромног стратешког и економског значаја. Преко Царина се могло лако саобраћати са Дубровником, те одатле увозити многе потрешштине за олакшати вођење ратних операција.

Гувернер Гонем 3 фебруара јавља из Рисна ванредном провидуру да су тамо стигли неки главари из Дробњака и да траже помоћ пошто имају намјеру да се удруже са Никшићима и осталим херцеговачким племенима због одолијевања навали Турака која пријети са разних страна.“) Наредног дана провидур добија извјештај од капетана Змајевића из Пераста. У њему стоји да херцеговачки паша стално прикупља војску с намјером да уништи Никшиће и Дробњаке. Змајевић још каже да су 12 херцеговачких кадија обећали дати паши по тристо људи и да ће те људе издржавати о свом трошку, тим прије што је стигло наређење од Порте да се униште Никшићи и Дробњаци.“)

5 фебруара Гонем спроводи ванредном провидуру писмо херцеговачког паше упућено никшићким кнезовима;“) ништа не говори о садржају тог писма, али је лако претпоставити да је садржавало позив на предају уз обичајене пријетње. Јасно је да:

26) Д.А.К. — П.У. 426/V.

27) Д.А.К. — П.У. 457/V.

28) Д.А.К. — П.У. 462/V.

29) Д.А.К. — П.У. 469/V.

30) Д.А.К. — П.У. 466/V.

је паша покушавао све да би одвратио Никшиће од борбе против Турака, рачунајући да би се отпадањем Никшића сав покрет херцеговачких племена распао, а да би незнатна млетачка војска која је учествовала у херцеговачким борбама тада била присиљена не само да одустане од вођења сваке освајачке акције, већ да би се морала повући са већ заузетих позиција.

Да се Никшићи нијесу поколебали пашиним писмом, доказ је и одашиљање самог писма которском провидуру. Шестог фебруара Гонем јавља³¹⁾ да се у Требињу сакупило пет хиљада бораца. Извијештава да је издао наређење харамбашама и хајдукима да у Бањанима сачекају Никшиће и да им се придруже. Извјештај о груписању турске војске у Требињу доставио је и херцеговски провидур ванредном провидуру.³²⁾ Удруживање хајдука и Никшића у Бањанима требало је свакако да осујети пашине планове о уништењу Никшића. И Никшићи који су сачињавали саставни дио граховске посаде том приликом били су упућени у Бањане. Да би се допунила посада Грахова, тамо су били упућени људи из Рисна, Грбља и других мјеста. Њима се није остајало у Грахову па су преко Гонема тражили да их врате кућама наводећи да су и њихова мјеста угрожена од Турака у вези са намјерама и пријетњама Сулејман-паше. Гонем тражећи упутства од ванредног провидура како да поступи, тражи такође да га извјести да ли су њихови наводи тачни, јер каже да иако може претпоставити да су ти наводи тачни, исто тако може претпоставити да су измишљени као изговор да се ослободе тешке службе у Грахову.³³⁾ Како у поређењу и са неким херцеговачким племенима, тако и у поређењу са нашим људима из Боке, а нарочито с Грбљанима — који су и у ово вријеме номинално припадали Турској, и којима је успјешно ратовање против Турака једино могло гарантовати потпуно ослобођење и отклонити опасност да Турци поново не загосподаре њима — проистиче (употријебимо констатацију Петра Шобајића) „да су Никшићи били ширих погледа од уских племенских интереса“.³⁴⁾

Херцеговски провидур већ 10 фебруара јавља ванредном провидуру да је обавијештен да је турска војска сакупљена у Требињу, онемогућена због лошег времена да ишта подухвати, већ потрошила све залихе хране, те да је засад неспособна да се бори.³⁵⁾ У ово вријеме херцеговачки паша је још увијек у Колашину; о томе Гонем 11 фебруара извјештава ванредног провидура и додаје да се тамо удружио са дукађинским бегом. По-

³¹⁾ Д.А.К. — П.У. 476/V.

³²⁾ Д.А.К. — П.У. 474/V.

³³⁾ Д.А.К. — П.У. 484/V.

³⁴⁾ Петар Шобајић, сп. д., страна 53.

³⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 483/V.

могнут дукађинским бегом херцеговачки паша, каже Гонем, је упутио један јаки одред војске у правцу Грахова, али је тај одред претрпио пораз и био присиљен да се повуче све до Клобука.⁸⁶⁾

Девог марта Гонем јавља провидуру да су Грбљани, Добрањани и остали напустили због великих киша Грахово и дошли у Рисан, гдје је он задржао да би се у случају потребе могли вратити на положај. Гонем мисли да лоше вријеме неће дозволити ни непријатељу да покуша неки напад.⁸⁷⁾ Истог дана капетан Змајевић јавља провидуру да је херцеговачки паша са 500 људи кренуо из Плеваља за Гацко с намјером да се тамо удружи са скадарским пашом (вјероватно са неким његовим одредом — Сл. М.), те да заједнички напану на Никшиће.⁸⁸⁾ Према извјештају судија паштровског збора Сулејман-паша се са својом војском 19 марта налазио у Подгорици,⁸⁹⁾ али ипак ова околност не искључује могућност да нешто Сулејман пашине војске није било упућено херцеговачком паши у Гацко.

12 марта Гонем доставља провидуру писмо војводе Вукашина и истовремено га извијештава да се сва посада Грахова која је прешла у Рисан ноћу разбјегла на разне стране.⁴⁰⁾ И ово писмо војводе Вукашина не налазимо међу документима Которског архива. Ни писмо дробњачких кнезова упућено ванредном провидуру 15 марта⁴¹⁾ није сачувано, али ипак и само сазнање да је било упућено пружа нам један доказ више и у настојању Дробњака да се што успјешније одупру Турцима; знамо само толико да се у овом писму говори о херцеговачком паши.

Гувернер Грахова Никола Рицо 15 марта пише ванредном провидуру да је управо тога јутра кнез Илија Томић са сто људи са Грахова пошао у Никшић, те да ће га чим буде тамо стигао извијестити о непријатељу. Из овог Рицовог писма закључује се да је провидур овај пут био одлучио послати помоћ у људству Никшићима и Дробњацима, јер Рицо му напомиње, да чим буду стигли на Грахово људи са подручја Котора и других крајева које ће он, провидур, упутити, треба истовремено да му изда наређење за покрет, како би се могао са тим људима упутити тамо гдје буде одредио поменути кнез Томић. Додаје Рицо да се не смије оклијевати, јер каже да кад се непријатељ буде сасвим приближио, тешко да ће моћи пружити помоћ. Он тврди да је помоћ најпотребнија Дробњацима који су први на дохват прикупљеној турској војсци, те да би све своје људство одвео тамо,

⁸⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 441/V.

⁸⁷⁾ Д.А.К. — П.У. 523/V.

⁸⁸⁾ Д.А.К. — П.У. 522/V.

⁸⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 611/V.

⁴⁰⁾ Д.А.К. — П.У. 615/V.

⁴¹⁾ Д.А.К. — П.У. 617/V.

уколико се с тиме сложи сам провидур. Истовремено Рицо извијештава провидура да је пренио кнезовима Бањана и Риђана његову одлуку да их помогне са 50 стара жита. Даље каже да ће послати провидуру главне кнезове Бањана и Риђана, јер сматра да би их провидур требао укорити пошто се нијесу одазвали позиву да дођу на Грахово у циљу уједињавања против Турака.“) Може нам изгледати чудно да провидур истовремено пружа помоћ и кори главаре Бањана и Риђана, али млетачка политика је била и сувише опрезна кад се радило о придобијању савезника, па је у ту сврху врло вјешто тактизирала.

Већ 19 марта војвода Вукашин преко нарочитог курира јавља Рицу да је тамо стигао кнез Илија Томић са сто људи из Грахова и тражи од њега да са што је могуће више људи дође у Никшић. Рицо је по истом куриру одговорио да би се већ био упутио да невријеме није омело долазак на Грахово људи које је ванредни провидур одредио. Међутим, неодашњање војске није било скопчано само са лошим временом: тешка ситуација у којој се Рицо налазио, а коју није хтио признати војводи Вукашину, није му дозвољавала ни снабдијевање људством граховског гарнизона а камоли хитно одашиљање војске у помоћ Никшићима. Рицо о предњем доставља извјештај ванредном провидуру⁴³⁾ и у постскриптуму тог извјештаја каже да му је управо стигла порука од Дробњака да им се придружило осамсто породица из Колашина и Мораче, са неколико Албанаца који су били у пашиним редовима у Колашину, те Рицо тражи упутства како да се помогне свим тим пашиним одметницима. На крају каже да ће ове придрошлице много користити. Истог дана (19 марта) и Гонем пише провидуру да Никшићи траже велику помоћ, а да је тако јадан број оних који су одређени да им помогну⁴⁴⁾. Уосталом за вријеме читавог трајања Морејског рата млетачка помоћ нашим племенима уопште узевши била је јадна. Много је више значила помоћ хајдука који су се повремено удруживали са племенским војскама, али кад се радило о супротстављању великим турским нападима и та помоћ није била довољно ефикасна, јер су хајдучке чете биле обично мале. Управо сада, док су Никшићи и Дробњаци очекивали напад херцеговачког паше, чета хајдука из Херцегновог на челу са харамбашом Колумбарићем продрла је до самог Клобука и том приликом посјекла и заробила неколико истакнутих Турака.⁴⁵⁾ Свакако да су овакве акције хајдука доприносиле много слабљењу Турака у Херцеговини, али би концентрација хајдука у случају већих турских нападачких подухвата, била кориснија од тих издвојених хајдучких акција.

⁴²⁾ Д.А.К. — П.У. 619/V.

⁴³⁾ Д.А.К. — П.У. 608/V.

⁴⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 909/V.

⁴⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 597/V.

Гонем 22 марта јавља провидуру да је пуковник Фанфоња стигао на Грахово и да се гувернер Рицо са територијалцима већ упутио према Никшићима.⁴⁶⁾ Кад је ванредни провидур увидио да је обзиром на јачину непријатељских снага потребно упутити нешто више војске, наредио је пуковнику Фанфоњи да се преко Грахова упути у правцу Никшића. Није могуће утврдити са којим је снагама располагао Фанфоња, а претпостављамо да није повео читав пук. Фанфоња је стигао на Грахово 21 марта са својим одредом, једним одредом Ришњана у јачини од 54 човјека, одредом Ораовчана од 23 човјека, са харамбашом Алексом и 25 хајдука и са харамбашом Јованом Ђуришиним и 12 хајдука. Фанфоња, међутим, није отишао према Никшићу; чим је стигао на Грахово, увјерио се да му Рицо не може ставити на расположење довољно хране, а са собом је није био донио пошто му је Гонем био рекао да се за храну и све остало обрати Рицу, а сва Рицова резерва се састојала од свега четири вреће двопека. Гонем је био дужан да снабдијева граховски гарнизон храном, али није имао довољно расположивих коња а ни хране.⁴⁷⁾ Не знамо шта је даље било са војском пуковника Фанфоње; претпостављамо да се повукла одмах у Боку.

Да би се удовољило бар донекле тражењу Никшића, и да би их се увјерило о доброј намјери да им се помогне, 22 марта са Грахова би упућена скоро симболична помоћ: Рицо је кренуо са свега деведесет људи, од којих је двадесет било из чете капетана, а раније харамбаше, Вучића Кајића. Рицо је стигао у Никшић истога дана, увече, а већ у писму од 24 марта јавља провидуру да му је нестало хране, те да ће се због тога морати с војском вратити у Грахово ако му Никшићи не омогуће боравак тамо.⁴⁸⁾ Ето још једног лијепог доказа како је уствари изгледала помоћ Млечана нашим племенима, чије су велике заслуге у херцеговачким борбеним окршајима ванредни па и генерални провидури приписивали себи у својим извјештајима Сенау.

Истим писмом Рицо извјештава о побједи Куча над Сулејман-пашом и каже да су Кучи том приликом посјекли 400 Турака и нешто хришћана и Албанаца који су помагали пашу, те да су заплијенили читаву комору и коње. Ови подаци су вјеродостојни пошто их је Рицо сазнао из извјештаја упућеног Ивану-Зану Грбичићу који је био алтерего ванредног провидура уколико се односило на сарадњу Млетачке Републике са црногорским, брђанским и херцеговачким племенима. Даље, у истом писму, Рицо каже да је из Никшића упутио људе који ће испитати снаге и кретање херцеговачког паше, да би се према извјештајима, које ће о томе добити, могао управљати. За вријеме

⁴⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 579/V.

⁴⁷⁾ Д.А.К. — П.У. 602/V.

⁴⁸⁾ Ibidem.

боравка у Никшићу Рицо је примио писмо од кнеза Илије Томића који га позива у Дробњаке да тамо помогне; у вези овог позива Рицо изражава провидуру своју спремност да и тамо притече.

Херцеговачки паша је оклијевао с нападом; сигурно је био поколебан припремама Никшића и Дробњака као и намјерама Млечана да их помогну, а к томе још мора да су врло неповољно дјеловали на њега и порази што их је Сулејман-паша претрпио у сукобу с Кучима, па се плашио да не доживи исту судбину.

Пошто до напада није никако долазило, стекло се увјерење да је паша промијенио одлуку. Рицо се са својим људима повукао на Грахово, одакле 22 априла јавља ванредном провидуру да је требињски бег био кренуо у правцу Грахова, али да се послије мањих окршаја са хајдучима вратио у Требиње. И кнез Илија Томић је напустио свој крај и налази се у Рисну. Достављајући ове вијести, Рицо тражи од провидура да његовом поручнику Матији Милановићу да 200 либара праха који ће се предати Бањанима.⁴⁹⁾ Ова околност доказује нам да су Бањани поново одлучили да се боре против Турака.

Гонем 11 маја јавља да су се Никшићи упутили да напану Гацко.⁵⁰⁾ Док су Никшићи водили операције око Гацка, дотле су се Турци из Требиња и Плане и других околних мјеста окупљали да напану Грахово.⁵¹⁾ У вези са овим припремама Турака Рицо извијештава да је свуда поставио страже, а да се он са једним одјељењем поставио у близини цркве св. Николе, која се налази у Граховском Пољу. У овом истом извијештају Рицо се жали на Бањане и Рићане и за њих каже „... увјек навикнути да буду под Турцима не настоје да их се ослободе...“ Да ли је дошло до напада на Грахово, не знамо пошто не налазимо више говора о томе у сачуваним извијештајима граховског и рисанског гувернера.

Рицо је 14 јуна у Заострогу, одакле се обраћа ванредном провидуру.⁵²⁾ Најприје му захваљује што му је упутио двадесет цекина, двопек и муниције пошто му је ова помоћ, како каже, неопходна. Затим му саопштава да је упутио писма Пиперима и Бјелопавлићима, у којима их позива да му се придруже, те да управо очекује њихове одговоре. Нада се да ће остварити жељу ванредног провидура да ова племена придобије за млетачку ствар. Сем тога писао је Кучима, Пивљанима и Дробњацима, извијештавајући их да се налази у Заострогу, тражи од Дробњака и Пивљана да му пошаљу што је прије могуће по сто људи. То што Рицо тражи и од Пивљана да му пошаљу људе, доказује

⁴⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 684/V.

⁵⁰⁾ Д.А.К. — П.У. 716/V.

⁵¹⁾ Д.А.К. — П.У. 328/V.

⁵²⁾ Д.А.К. — П.У. 717/V.

чињеницу да су већ тада Пивљани били пришли Венецији. Шта су у Заострогу Рицу требали људи које је тако хитно тражио, не знамо нити можемо претпоставити.

12 августа Рицо извијештава да су Турци под ударом „његових снага“ које су допрле на Бојање Брдо, изнад Корјенића, били присиљени да побјегну у правцу Клобука.⁵³⁾ Сувишно је коментарисати шта је Рицо подразумијевао под „својим снагама“.

Жеље Никшића да гоне Турке све дубље у Херцеговину спутавали су планови ванредног провидура, који је чекао најподесније вријеме за напредовање у турску територију. Тек када је 17 августа Криле Змајевић саопштио⁵⁴⁾ провидуру врло јоволне вијести: да су царске трупе на путу да заузму Београд, да је разбијен босански паша, који се рањен повукао у Бањалуку, да је херцеговачки паша из Мостара кренуо према Книну, да се Алајбег из Гацка спрема да оде у Бањалуку до босанског паше — провидур се одлучује да се приђе вршењу операција у циљу што даљег продирања у Херцеговину, и наредио је вршење припрема.

Змајевић 21 августа предлаже провидуру да се заузме Клобук, сматрајући да ће до његове предаје доћи врло лако пошто у њему нема залиха хране, те мисли да ће бити довољно да се тамо понесе једна петарда која ће пуцњавом уплашити народ, те послјешити предају. Штавише Змајевић иде тако далеко да мисли да би, уколико провидур не жели да се тамо пренесе петарда, било довољно донијети је до Рисна и разгласити да ће се одатле пренијети за Клобук, па ће се и самим тим изазвати паничан страх у Клобуку, чиме ће се олакшати његово заузимање.⁵⁵⁾ Међутим, провидурова одлука се није почела одмах спроводити и на дневном реду су само борбе мањих размјера у којима највише учествују Никшићи. Па ни онда када је ванредни провидур био преко Гонема извијештен од дробњачког владике (Vescovo di Drobgnaci) да је пао Београд није се пришло озбиљнијим подухватима у Херцеговини. Достављајући ову вијест провидуру, Гонем каже да му је исту дробњачки владика упутио усмено пошто није могао писати будући да је смртоносно рањен од дробњачког кнеза Сима.⁵⁶⁾

Рицо 26 септембра извијештава провидура да му је никшићки гласник јавио да су Пивљани уграбили заробљене Турке приликом напада на Корјениће, те да је он већ интервенисао пишући пивљанским главарима да врате заробљенике, напомињући им да су они млетачки „поданици“, а уколико, пак, не

⁵³⁾ Д.А.К. — П.У. 406/V.

⁵⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 380/V.

⁵⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 275/V.

⁵⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 277/V.

буду удовољили његовом захтјеву, нек се изјаве турским поданицима.⁸⁷⁾ Иако у овом документу не стоји да су Никшићи заробили Турке у Корјенићима, то, међутим, проистиче из околности што баш њихов гласник извјештава Рица о отимању заробљеника. Како су Пивљани дошли до никшићких заробљеника, не знамо, али тешко нам је претпоставити да су то постигли силом.

Из Рицовог писма ванредном провидуру од 2 октобра 1688⁸⁸⁾ закључујемо да су Дробњаџи поново у опасности. Рицо пише да је спреман да са свим плаћеницима и осталим борцима који се налазе у Грахову у укупном броју од двјесто људи одмах крене за Никшић да би одатле могао поћи у помоћ Дробњаџима. Међутим из Гонемовог писма од 9 октобра⁸⁹⁾ не изгледа да су тих дана Дробњаџи имали уопште окршаја са Турцима, пошто би Гонем свакако то био поменуо, тим прије што у самом писму **Жомиње** Дробњаке за које каже да су претрпјели штету од Пипера који су им одузели хиљаду грла стокe, убивши том приликом једног дробњачког главара. Сем ове неугодне вијести, каже Гонем, све друге су пријатне. Наиме, Никшићи јављају да је ћесарска војска у непрекидном напредовању, да Бјелопавлићи очекују долазак генералног провидура коме ће изјавити да прилазе Републици, да су Турци и код Косова угрожени, да се пуковник Фанфоња спрема да изврши напад у правцу Клобука. Жалећи се на поступак Пипера према Дробњаџима, каже да то не води добру, тим прије што су се и Никшићи уплели у овај спор да би одбранили Дробњаке, те су се већ закрвили.

Напади на Корјениће, Клобук и на друга сусједна мјеста претходили су нападу на Требиње који је услиједио крајем новембра 1688 године.⁹⁰⁾ Он је почео подметањем експлозивне mine у једној од требињских кула, која се услиједи експлозије напала срушила. Затим су, како каже Гонем, „наши“ извршили напад, али су Турци који су преживјели експлозију успјели да убију шест од нападача. У овом извјештају Гонем каже провидуру да ће из јучерашњих извјештаја сазнати све новости у вези са Требињем. Шта су садржавали ти извјештаји не знамо, пошто су као и многи други током времена нестали из старог которског архива. Овом приликом и поред тога што су у борби за освајање Требиња учествовали у већем броју и млетачки војници, коначан резултат био је незадовољавајући: послје првих покушаја заузимања вароши морало се је отступити. Према изјави главног млетачког команданта у походу на Требиње, гувернера Перинија, на глас о приближавању херцеговачког паше са свим својим снагама би одлучено у сагласности са племенским кнезовима да се

⁸⁷⁾ Д.А.К. — П.У. 685/V.

⁸⁸⁾ Д.А.К. — П.У. 686/V.

⁸⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 688/V.

⁹⁰⁾ Д.А.К. — П.У. 518/V.

одустане од даљњег опсиједања. Први који је покренуо питање отступнице био је потпуковник Да Шио који је јавно пред војницима пропагирао повлачење и тако утицао на морал млетачких војника.⁶¹⁾ Послије овог неуспјелог покушаја заузимања Требиња, Турци су очекивали други напад па је међу њима завладао страх и почеше озбиљне припреме око обезбјеђивања вароши. У сврху одбране од нападача Турци нијесу поштедјели ни требињски манастир Тврдош и, протјеравши четрдесет калуђера, заузеше га и претворише у тврђаву. Ове вијести донио је 29 марта калуђер Симеон Петровић који је побјегао из Требиња у Царине а одатле прешао у Херцегови, гдје га је тамошњи провидур Јеролим Донато записнички саслушао и затим га скупа са записником о саслушању упутио у Котор ванредном провидуру.⁶²⁾ У овом записнику калуђер Симеон изјављује да би сви остали калуђери жељели побјећи из Требиња и прићи под заштиту Млетачке Републике, те само чекају згоду да то ураде. Надаље калуђер изјављује да се у требињским кулама већ налази осамсто наоружаних људи. За херцеговачког пашу каже да се налази у Мостару, куд је отишао с намјером да скупи харач, али то му није успјело пошто се народ Мостара побунио против њега и устао на оружје, а разбијешњени паша је врло окротно одговорио, бацивши се на страшно харање и пљачку нарочито сељака. Одбјегли калуђер је изјавио да је спреман да од својих повјерљивих људи прима извјештаје о ситуацији у Херцеговини и да их одмах преноси ванредном провидуру. Запитан о односима Дубровчана и турске Херцеговине, одговорио је да Дубровчани стално доносе у Требиње разне животне намирнице и да би без тога тамо настала глад. Дубровчани су, не само ради трговачког профита већ и због сузбијања млетачких освајања у близини своје границе, за читаво трајање Морејског рата одржавали везе са Турцима у Херцеговини и дотурали им храну и оружје. Обзиром на овако држање Дубровника разумљиво је зашто су которски ванредни провидури често тамо слали казнене хајдучке експедиције.

Ослободилачки покрет херцеговачких племена, на челу са Никшићима, баш у ово вријеме је још више потакао требињске хришћане, од којих се неки одмећу од турске власти и организују мање чете, које успјешно нападају Турке, доприносећи на тај начин општем успјеху свих турских непријатеља.⁶³⁾ Напади разних херцеговачких племена на Турке у Херцеговини били су у ово вријеме непрекидни. Поред већ поменутих Никшића, Дробњака, Бањана, Риђања, Пивљана учествују сада и Рудињани, којима успијева, крајем маја 1689, да посијеку и донесу херцег-

⁶¹⁾ Д.А.К. — П.У. 1015/IX.

⁶²⁾ Д.А.К. — П.У. 538, 539/VII.

⁶³⁾ Д.А.К. — П.У. 54/VII.

новском провидуру главу требињског буљукбаше Шарановића.⁶⁴⁾ Захваљујући овим честим нападима наших племена, слабила је из дана у дан снага херцеговачких Турака, тако да су ови октобра мјесеца 1689 били немоћни да одбране Требиње од удруженог налета нашег племена и млетачке војске.⁶⁵⁾ Требиње није дуго остало у млетачким рукама.

23 фебруара 1690 војвода Вукашин пише из Никшића ванредном провидуру. Жали му се на Цуце који ометају Никшићима трговање са Рисном, вршећи нападе на њихове караване, и сматра да би их требало казнити. Затим каже да је добио писмо из Колашина које је изазвало страх међу Никшићима, и то му писмо доставља. Писмо је пријетећег карактера, па зато војвода Вукашин тражи помоћ у оружју. Он је упутио писма у „сва Брда“ како би им притекли у помоћ, и сви су обећали.⁶⁶⁾ Ускоро послје овог Вукашиновог писма стигло је провидуру и писмо дробњачких кнезова. Они подробније говоре о нападу који претстоји њима и Никшићима. Наиме, у писму се каже да су Турци опколили Дробњаке са свих страна и то с једне Цин-Алија паша са дванаест хиљада, с друге Ђеџаја босанског паше са осам хиљада бораца, са осталих страна „Колашиновићи“ и Пљевљани и „остала војска“; намјера је ових да похарају и попале Дробњаке, као што су то већ урадили са Васојевићима, па стога кнезови траже помоћ у људству, праху и олову. Сем тога моле провидура да им одмах пошаље њиховог војводу Илију Томића, који је сигурно са својим Дробњацима у то вријеме четовао по Херцеговини. Затим се жале на Бањане, и за њих кажу да су гори од Црногораца. Не наводе разлоге ове оптужбе против Бањана, али је јасно да се ради о отимачким упадима. На крају кажу да ће из писма које су примили од Турака, и које му шаљу, видјети у каквом се положају налазе.⁶⁷⁾ Слична писма су Дробњаци упутили и Зану Грбичићу и гувернеру Рисна.⁶⁸⁾

Ова писма Никшића и Дробњака нијесу оставила равнодушним ванредног провидура Петра Дуода, који је у вођењу операција против Турака био активнији од свих његових претходника и насљедника. Негдје средином априла са нешто војске Дуодо лично крене за Грахово, у намјери да одатле сачека напад турске војске. Чим је сазнао да су Турци напали Никшиће, упути им се у помоћ. У главном окршају од 30 априла турска војска је била разбијена највише заслугом Никшића, којима је још успјело да заробе пашу Цин-Алију. Јован Томић у свом већ

⁶⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 521/VII.

⁶⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 2/VII.

⁶⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 581/IX.

⁶⁷⁾ Д.А.К. — П.У. 589/IX.

⁶⁸⁾ Д.А.К. — П.У. 587/IX.

споменутом дјелу говори о овом крупном догађају,⁶⁹⁾ и на основу извјештаја ванредног провидура Сенату тврди да је ванредни провидур, Дуодо, заробио Џин-Алију. Дуодо је обавијештавајући Сенат, заслуге Никшића пребацио на себе и тако навео историчара, Јована Томића, да ту чињеницу потврди. Међутим ствар са заробљавањем Џин-Алије стоји сасвим другачије. Из записника о саслушању кнеза Рада Властелиновића из Никшића, чије је саслушање услиједило у канцеларији и присуству провидура Дуода, а на изричиту жељу и у присуству заробљеног Џин-Алије, проистиче да је пашу заробио сам кнез Раде Властелиновић. Запитан како је заробио поменутог пашу, Властелиновић је одговорио да је, иза што је разбијена пашина војска била натјерана у бијег, стигао пашу у једном тјеснацу, али му се овај није хтио предати већ је, извадивши мач, почео да се брани. Његова одбрана, каже Властелиновић, била је јуначка; позван на предају, одговорио је да ће рађе умријети него дозволити да пане у ропство, сем ако му се под заклетвом не обећа да ће му се омогућити откуп. Властелиновић изјављује да је пристао на пашине услове и утаначио са њиме да откупна сума буде 1300 цекина. На крају је Властелиновић изјавио да иако је обећао и уговорио откуп, није хтио да га оствари без пристанка „преведрог“ Дужда.⁷⁰⁾ Истина, Властелиновић је могао сам, можда а да не сазна ванредни провидур да је уопште дошло до заробљавања Џин-Алије, свршити ову ствар са заробљеним пашом и добити тако голему суму новаца, али то није хтио урадити, свјестан колико ће глас о никшићком заробљавању тако истакнуте личности подићи углед његовом племену и истовремено деморалисати Турке. Послије овог саслушања провидур је упутио Џин-Алију у Задар генералном провидуру. Џин-Алијин пораз није ипак за једно дужи вријеме донио мир нашим племенима.

10 јануара 1691 пивски војвода Матија и кнез Павле пишу ванредном провидуру, и уз детаљне податке о ратовању Турака са ћесаревом војском код Београда, извијештавају га и о херцеговачком паши, за кога кажу да се налази у Невесињу, али без војске и да пише лажна писма њима, Никшићима и Дробњацима.⁷¹⁾ Претпостављамо да се у тим писмима више ради о разним обећањима паше као и о његовом настојању да приволи ова племена како би одустала од борбе и раскинула везе са Венецијом, него о неким пријетњама.

Војвода Вукашин неколико дана касније (18 јануара) јавља Гонему о поновном прикупљању Турака у Мостару и Невесињу и претпоставља да би ускоро могао услиједити напад на:

⁶⁹⁾ Ј. Томић, оп. д., стр. 171.

⁷⁰⁾ Д.А.К. — П.У. 1085/IX.

⁷¹⁾ Д.А.К. — П.У. 519/VIII.

Никшиће или на Грахово. Жали се да нема муниције. Затим препоручује Гонему да казни неке Граховљане који су отели Пивљанима неколико коња, наглашавајући да су Пивљани ода-ни Републици, те сматра да би могло доћи до неугодних посље-дица уколико их она не би задовољила, тј. казнила кривце.⁷³⁾ Настојећи да изгледају сукобе између савезничких племена у бор-би против Турака, војводи Вукашину је било једино до тога да очува јединство тих племена.

О припремама Турака у Херцеговини јављају и кнезови Грахова; они у писму Гонему од 24 фебруара кажу да су преко својих достављача сазнали да су се Турци у Херцеговини заиста припремили за напад на Никшиће или Дробњаке, те да су то и разгласили.⁷⁴⁾ Два дана доцније поново Граховљани јављају Гонему о горњим припремама Турака и кажу да су о томе пи-сали и ванредном провидуру као и још некој господи. Сад вје-рују да Турци неће напасти Никшиће и Дробњаке већ Грахово, ма да су разгласили да се припремају на Никшиће и Дробњаке; уосталом, они кажу, да је то пракса Турака ради изненађивања сектора који кане напасти. Даље се жале што не добијају помоћ као и на околност што су Млечани са Грахова повукли и оно мало војске што су тамо држали, те додају да им нико не може помоћи пошто виде да су их Млечани напустили. Питају Гонема да ли могу послати у Рисан све породице са Грахова, јер да ће иначе пасти у ропство Турцима.⁷⁵⁾ Страховање Граховљана било је оправдано пошто су они с правом рачунали да ће Турци сазна-ти да је ослабљен граховски гарнизон одашиљањем већег њего-вог дијела под Валону.⁷⁶⁾ Бивши генерални гувернер за Далма-цију, сада врховни поморски заповједник, Јеролим Корнер, у жељи да настави успјехе свог претходника, подумима многе смјеле подвиге, а један од тих је и освајање Валоне. Да би по-могао његовом поморском оружју, которски провидур шаље под Валону нешто својих копнених снага, међу којима се налази и дотадашња посада Грахова.

Док су Граховљани још увијек страховали од турског на-пада, 28 марта 1691 дробњачки војвода Косорић и кнез Ђуро Ву-ловић јављају Гонему да се боје турског напада и кажу да Селим паша херцеговачки сакупља војску да их напане. Даље у пи-сму жале се на Никшиће да им одузимају земљу за коју су се они борили и гинули, додајући да сваки мјесец губе по двадесет људи.⁷⁶⁾ Кад се узме у обзир све што је до сада говорено о стал-ним борбама наших племена против Турака, онда ова изјава

⁷³⁾ Д.А.К. — П.У. 256/VIII.

⁷⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 256/VIII.

⁷⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 217/VIII.

⁷⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 239/VIII.

⁷⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 32/VIII.

дробњачког војводе о сталним мјесечним губицима може да послужи као један доказ више. Што у овом извјештају изненађује, то је оптужба против Никшића, али вјерујемо да је у отимању земље учествовао само један мали број грамзивих појединца. Иако је ова оптужба имала за циљ да генералише Никшиће као отимаче земље, ипак се наводи само један случај отимања; наиме, Вуле из Нуговића заузео је, иза што су прогнани Турци, терен Луково кнезу Ђуру Вуловићу, који је терен некад припадао дједу кнеза Ђура.

И поред мирољубивих настојања војводе Вукашина сукоби између племена нијесу изостајали. Кад су Граховљани, увјерени да су Турци одложили напад на њих, одлучили да изврше напад на Гацко, кренуше преко Пиве, упутивши истовремено четири човјека да испитају ситуацију у Гацку. Извиђачи су по обављеном послу дошли у Пиву и саопштили Граховљанима, који су тамо већ били стигли, да је један Пивљанин обавијестио Турке о њиховим намјерама, те се Турци увелико припремају, и већ су из предострожности отворили топовску паљбу из Кључа. Ова припрема Турака поколебала је Граховљане у Пиви, те су се због тога тамо дуже задржали, и, да би се могли прехранити, одузели су нешто мало стоке, пошто им није достајало новца да купе храну. То је био узрок што су Пивљани убили харамбашу Остоју Делибашаића и Милутина Драганића и још три хајдука.⁷¹⁾ Сем тога одузели су Граховљани и трговачку робу која је преко Пиве спровођена за Сарајево. Претпостављамо да овом приликом Граховљани нијесу извршили освету пошто о овом сукобу извјештавају ванредног провидура, жалећи се на Пивљане и оптужујући их као неискрене савезнике Венеције, и кажу да, и поред тога што су му дали гаоце, шурују са Турцима. Што се, пак, тиче њихових талаца, кажу да су то неугледни људи и да уопште нијесу Пивљани, те да им не би било тешко жртвовати их уколико би се млетачке власти увјериле у њихову нелојалност. Граховљани завршавају своју оптужбу овим ријечима: „Да није, господине, Пиве, не би било ни Гацка, а да није Љубомира, не би било ни Требиња, а твојој свијетлој памети не ваља много говорити“.

Војвода Вукашин је био увијек у току свих ових унутрашњих међуплеменских догађаја, што му није сметало да исто тако буде и у току свих збивања у вези са блиским и далеким операцијама против Турака. Он 19 априла 1691 извјештава ванредног провидура да су уједињени Руси и Пољаци заузели у близини Темешвара два турска утврђења и да је војска савезника бројнија од турске. Ове податке је никшићким главарима саопштио курир из Цариграда.⁷²⁾ Свакако изненађује чињеница:

⁷¹⁾ Д.А.К. — П.У. 319/VIII.

⁷²⁾ Д.А.К. — П.У. 231/VIII.

да је војвода Вукашин и могао слати своје курире у Цариград, то нам је, уосталом, тешко и повјеровати, али можемо схватити интересовање војводе Вукашина и осталих никшићких главара за исход ратних операција што су их савезници водили против Турака, пошто је од тих операција унеколико зависило и њихово оријентисање према херцеговачким Турцима.

Већ наведено тврђење Граховљана о шуровању Пивљана са Турцима могло би унеколико подупријети и слиједећа околност. Калуђер Максим из пивског манастира на први дан Ускрса (тако је датирано писмо — С. М.) 1691 године јавља Бањанима и Граховљанима да су се Никшићи и Дробњаци предали Турцима којима су дали и таоце.⁷⁹⁾ Да су се Никшићи и Дробњаци одиста предали Турцима, то би истовремено, кад и Пивљани, сазнала и остала сусједна племена, па уколико би ми, заведени тврђењем Граховљана, претпоставили да је писмо калуђера Максима уствари жеља, или можда налог, пивљанских главара да би се деморалисала остала племена, морали би констатовати да би овакав потез, и поред тешке злонамјерности, био и сувише наивно изведен. Рађе би се одлучили на претпоставку да су херцеговачки и скадарски паше, припремајући се да средином 1691 године потпуно потчине Црну Гору, Брда и изгубљена херцеговачка племена, нарочито настојали да отклоне сметње које би им у извршавању тих њихових планова правили Никшићи са њима сусједним племенима, па није искључено да су и међу Никшићима нашли такве људе који би у свом племену радили за турску ствар, те је контакт тих људи са пашама могао дати повода калуђеру Максиму да мисли о предаји Никшића и Дробњака Турцима. Да су наводи калуђера Максима били истинити, тј. да су се Никшићи и Дробњаци предали Турцима, па макар и за врло кратко вријеме, о томе би сигурно пронашли доказа у актима Которског архива; ако ништа друго, сачувао би се бар један од многобројних налога за плијењење Никшића и Дробњака, који би био издао ванредни провидур хајдуцима и разним племенским главарима, као што је у оваквим ситуацијама то била пракса млетачких власти. Наводимо један примјер: првог маја 1691 године провидур је издао налог граховским кнезовима да плијене Заљут „који је много зла учинио Црној Гори“.⁸⁰⁾ Међутим, не само да се према „издајству“ Никшића ништа слично не подузима већ односи Никшића и Венеције постају све тјешњи и њихове везе баш у ово вријеме постају и економски јаче. У писму упућеном гувернеру Гонему 18 или 19 маја (писмо је без датума, а датум регистрације у канцеларији которског провидура је 21 маја — С. М.) војвода Вукашин пита кад ће његов побратим (*fratello giurato*)

⁷⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 56/VIII.

⁸⁰⁾ Д.А.К. — 438/VIII.

Јеролим Букија са својом коњицом кренути за Никшић. У истом писму, увијек досљедан у свом раду на постизавању хармоније између племена, војвода Вукашин тражи од Гонема да и он интервенише у отклањању неког спора који је настао између Граховљана и Дробњака.⁸¹⁾ Неколико дана касније Гонем јавља ванредном провидуру да управо очекује у Рисну војводу Вукашина који долази са караваном од петсто коња. Пошто Гонем није био дозволио претходној никшићкој каравани да натовари пет коња ориза, пита провидура да ли то може сада дозволити.“) Својим караванама Никшићи су највише извозили: сир, вуну, кожу и восак; а увозили: жито, со, вино, ракију и уље. Непосредно послје ове стигла је 31 маја друга никшићка каравана од 700 коња.⁸²⁾ Ова појачана трговинска дјелатност у ово вријеме била је омогућена и чињеницом што Турци, и превише забринути успјесима савезника, а к томе још и истрошени дугим ратом, нијесу били у стању да се још увијек без предаха боре против наших племена, те би, док би Турци прибавили средстава и попунили своје борбене редове, знао настати по који прекид борбе, истина, никада дуг. Али, да би покушали осујетити напредовање наших племена и млетачке војске у Херцеговини, као и остварили враћање већ изгубљених крајева, Турци нијесу никада потпуно занемарили херцеговачко бојиште.

У ово вријеме спадају и млетачке нешто живље акције у Херцеговини. Извршен је напад на Љубомир који је том приликом био опустошен. Многе хришћанске породице тада напусте овај турски крај и пређу на млетачки териториј; то је био знатан успјех Млечана, јер су на тај начин добили нове борбене снаге против Турака.⁸³⁾ Можда је на ванредног провидура утицало оно што су му писали Граховљани, наиме „да није Љубомира не би било ни Требиња“, пошто је послје напада на Љубомир у првом плану било заузимање Клобука и Требиња. Кроз ово вријеме мировао је и Сулејман-паша Бушатлија; истина настојао је да придобије брђанска племена. У придобијању ових племена са њиме се утркивао и ванредни провидур. Брђани су, наравно, више били склони Венецији, али су се плашили Бушатлије. Кад је јула мјесеца 1691 Бушатлија побио неке угледније Брђане — који су послје многих његових порука и задате вјере били пошли да чују шта хоће од Брђана — одлучише Брђани да му никако не попусте. Тада је паша ударио на брђанска поља, која попали, па затим на села, али га у напредовању зауставише Пипери код једне своје куле. Пиперима притекоше у помоћ Бјелопавлићи, нешто Куча и Црногораца и 150 Ник-

⁸¹⁾ Д.А.К. — П.У. 509/VIII.

⁸²⁾ Д.А.К., — П.У. 432/VIII.

⁸³⁾ Д.А.К. — П.У. 391/VIII.

⁸⁴⁾ Ј. Томић, ср. д., стр. 171.

шића. Овим удруженим снагама пашина војска је била разбијена; њени губици били су велики: на бојном пољу оставише осамдесет мртвих и шест рањених. Губитак племена био је мали, свега шест мртвих и један рањен.⁶⁵⁾ Овим успјехом над Сулејман-пашом за извјесно вријеме био је одгођен напад на Црну Гору, коме је Сулејман мислио прићи одмах послје покоравања брђанских племена.

У јесен 1691 воде се живе акције у Херцеговини; октобра мјесеца је пао Клобук,⁶⁶⁾ а почетком новембра, по налогу ванредног провидура, сада Николе Ерице, запаљена су два села у близини Требиња.⁶⁷⁾ Акције наших племена и млетачке војске у Херцеговини прекинуте су за извјесно вријеме послје повратка херцеговачког паше, који је још почетком новембра 1691 био присиљен да се одазове позиву главне команде, наиме да оде с војском на Дунав. Повратак паше је услједио током априла 1692. И већ крајем априла херцеговачки паша се договара са Бушатлијом и припрема напад на млетачку новозаузету територију.⁶⁸⁾ Свакако да су и у ово вријеме и борбе Никшића против Турака биле обустављене, али вјерујемо да се у дефанзивним припремама ванредног провидура много рачунало на њих. Али исто тако као што је оклијевао скадарски паша са својим походом на Цетиње и херцеговачки паша се није упуштао у озбиљније подухвате, већ је чекао повољније вријеме.

Већ смо рекли да су Никшићи своју борбу били засновали на народноослободилачкој и економској основи. Они су, штавише, наивни да би могли прозрети млетачку политику, тражили, као што смо рекли, Рисан још у почетку рата. Касније, увјерени да Млечани неће поднијети толике жртве, задовољавају се тиме да им се рисанска лука отвори сасвим њиховој трговини. Свјесни својих великих заслуга за Републику, а да би побољшали своју економску ситуацију, захтијевају од млетачких власти да им што је могуће више олакшају трговачке услове на рисанском тржишту. Млечани настоје да их задовоље: 19 септембра 1693 генерални провидур за Далмацију Данијел Долфин приликом своје посјете овој провинцији прима у Херцеговном војроду Вукашина и кнезове Лукезу Радовића, Милсша Јоановића, Вукашина Лековића, Стевана Јелића, Вука Батрићева и Вука Милутинова. Никшићки кнезови изражавају том приликом генералном провидуру своју „непромјењиву оданост“ према Републици и обећавају да ће не само они него и сво њихово потомство живјети са Млечанима у достојним и одличним односима. Иза ове конвенционалности никшићки главари су затра-

⁶⁵⁾ Ibidem, стр. 191,192.

⁶⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 330/ХIV.

⁶⁷⁾ Ј. Томић, сп. д., стр. 336.

⁶⁸⁾ Ibidem, стр. 207.

жили од Долфина да им у циљу унапређења њихове трговине смањи цијену соли на рисанском тржишту, да им дозволи да, по задовољењу својих потреба, исту могу извозити у турску територију, гдје ће новцем од продане соли куповати разне трговачке артикле и довозити их у Рисан, и, на крају, да се свим млетачким поданицима у Боки дозволи продавати њима, Никшићима, вино ослобођено свих дажбина сем трошарине. Свјесни користи коју би и Млечани имали уколико би генерални провидур пристао на тражене концесије, наглашавају да би на тај начин „процвјетало“ и рисанско тржиште, са којим су, како кажу, увијек имали везу. Генерални провидур, како у документу стоји, због њихове непромјенљиве вјере и да би им пружио најбоље доказе љубави коју према њима гаји Млетачка Република одлучује: 1) никшићке караване биће праћене на опасним мјестима приликом њиховог доласка и повратка од стране млетачких војника, како би биле заштићене од нападача, 2) да се Никшићима има продавати со за једну лиру јефтинеције по стару од оне цијене која важи за млетачке поданике, 3) да Никшићи со могу извозити у Турску и одатле увозити разну трговачку робу, али под условом да у Турску не увозе никакав други артикал; све ово под обавезом да ће Турке увијек сматрати непријатељима, те да ће наставити да се боре против њих. Први потписник овог провидуровог акта је војвода Вукашин, који се потписује овако: „Ја војвода не само у име Вукашина већ и свијех никшићких кнезова потврђујем и потписујем ово што је горе одлучио преузвишени господин генерални провидур“.⁸⁹) Затим се потписује Стеван Раховић, управник монопола соли, додајући уз потпис клаузулу „обећајем и потврђујем колико се односи на продају соли“. Као свјedoци се потписују Јован Буровић, млетачки војни командант херцегновске крајине, и Анђело Гонем, гувернер Рисна. Послије ове одлуке генералног провидура трговачке везе Никшића и Боке постају нарочито јаке; никшићке караване отсада ће бити много чешће и по броју коња веће него икада раније.

Општекористан рад и ауторитет никшићких главара био је познат и цијењен од наших племена, па и оних далеко од никшићке границе. Кад је избио спор између Паштровске општине и Грбља и кад обадвије стране одлучише да се тај спор ријеши путем суда добрих људи, као чланови овог суда били су изабрани и неки никшићки главари. Поред осам которских племића у овом суду засиједају четири Никшића: војвода Вукашин, поп Вуко, кнез Раде Властелиновић и кнез Јездимир.⁹⁰)

Почетком 1694 поново су учестале акције по турској Херцеговини; посљедица тих акција је поновно заузимање Кло-

⁸⁹) Д.А.К. — П.У. 269/ХIV.

⁹⁰) Д.А.К. — П.У. 379/Х.

бука⁹¹⁾ који је послѣје првог заузимања ускоро био поново пао у руке Турака — и већег дијела требињске области.⁹²⁾ Средином марта, опет помоћу наших племена, Млечићи заузеше неке требињске куле, али их нијесу могли дуго задржати, те им саму варош Требиње није било могуће освојити. Ситуација у Херцеговини и Црној Гори, гдје су племена остала у упорном непријатељству према скадарском паши и поред свих његових пријетњи, почела је озбиљно да забрињава Порту, те је ова ради уједињавања свих турских снага у Босни, Херцеговини и Албанији поставила Сулејман-пашу за серашћера над војском против Млечића, потчинивши му херцеговачког и босанског пашу. Први Сулејманов корак у својству овако високог команданта био је одашиљање пријетећих писама Брђанима, Црногорцима и Никшићима.⁹³⁾ У писму Никшићима, без датума (датум регистрања 28 марта 1694) — које је Ј. Томић објавио у цјелости под бројем LXVI Прилога уз поменућу расправу „Црна Гора за Морејског рата“ — уз убичајене пријетње и позив на покорност Сулејман-паша каже Никшићима да они и по ноћи и по дану „Босну и Херцеговину харају и цареву земљу прегоне“. У овом писму Сулејман још наглашава Никшићима да га је султан поставио за серашћера над босанским и херцеговачким пашом, како би их тиме више уплашио. Али ни пред овим Сулејмановим пријетњама Никшићи нијесу попустили. Чињеница да Сулејман-паша од свих херцеговачких племена упућује само Никшићима своје пријетеће писмо, претставља доказа више нашом тврђењу да су Никшићи у борби свих херцеговачких племена против Турака играли врло истакнуту улогу.

Которски ванредни провидур, сада Алвиз Марчело, оправдано је страховао од Сулејман-паше на новом положају, те је упоредо са његовим страховањем расла и његова активност на јачању одбранбене везе Републике и наших племена. Марчело је пошао даље од својих претходника: успио је да против паше придобије и подгоричког капетана Пармаковића,⁹⁴⁾ што је свакако било врло значајно кад се радило о томе да се осујете Сулејман-пашине намјере. И, заиста, Сулејман-паша није се одлучивао да оствари своје планове. Ванредни провидур је, међутим, користећи пашину неодлучност, успио да одвоји нешто хајдука и својих војника да помогну акције генералног провидура око заузимања Читлука који је пао јуна 1694.⁹⁵⁾

Овакво стање ствари ишло је у корист развоју никшићке трговачке дјелатности, те и побољшању економских прилика

⁹¹⁾ Д.А.К. — П.У. 329/ХІХ.

⁹²⁾ Д.А.К. — П.У. 112/Х.

⁹³⁾ Ј. Томић, сп. д., стр. 261.

⁹⁴⁾ Ibidem, стр. 263.

⁹⁵⁾ Ibidem, стр. 264.

Никшића. Користећи повластице, о којима је већ говорено, никшићке караване су све чешће долазиле у Рисан, али и поред обећане заштите од стране генералног провидура напади на исте нијесу изостајали, те, пошто су ти напади штетили не само никшићке већ и млетачке интересе, ванредни провидур да би их отклонио позва главаре — како стоји у документу^{*)} на који се ослањамо — из више села Црне Горе и том приликом (априла 1694) успио је да их наговори да разне размирице, а нарочито оне које се односе на нападе никшићких каравана, рјеше споразумно са самим Никшићима путем суда добрих људи, те да се у будућности потпуно избјегну непријатељства и да уобичајене никшићке караване могу слободно силазити у Рисан. Која су све села из Црне Горе учествовала у овом спору, не стоји у документу, већ се само каже „позивају се главари Цуца, Бјелица и осталих села“, али можемо претпоставити да су учествовали само главари оних села чији су људи тангирани арбитрарном процедуром која треба да услиједи. Међу судијама овог арбитрарног суда, изабраних од обеју страна, поред уобичајених, или боље обавезних, которских племића налазе се никшићки владика, поп Вукашин из Никшића и игуман из Никшића. Изненађује да су и овом приликом као арбитри бирани Никшићи, па иако духовна лица. Овај суд добрих људи засиједао је 10 априла 1694 у самостану св. Кларе у Котору и донио сљедећу пресуду:

„1) Да се двадесетпет коња које су уграбили „они“ из Цуца и Бјелица врате власницима Радоњи Јованову и Луки Вукдраговићу из Никшића. Уколико, пак, Цуце и Бјелице не би били у посједу тих коња, Вукдраговићу и Радоњи Јованову биће исплаћена одговарајућа протуврједност од оних Никшића који су нанијели штету Црногорцима; овај износ биће одбијен од оштете која се има додијелити Црногорцима. Да се и убудуће не би дешавале сличне отимачине, свака општина биће обавезна у случају да се деси злочин ове врсте да плати казну од 500 дуката. Сем тога, ако се злочинац ухвати на дјелу, може га се убити без одговорности.

2) Да је Вукота Вукашинов из Црне Горе са својом родбином обавезан дати једно побратимство, по обичају земље, војводи Вукашину из Никшића као и четири кумства кад год их војвода Вукашин буде затражио.

3) Да је Радуле Пеков из Горњих Цуца обавезан дати Лакети Лабовом из Никшића једно побратимство и четири кумства

4) Да је бјелички кнез обавезан дати једно побратимство и четири кумства Вуку Батрићевом из Никшића; кумства ће, заправо, дати „они“ из Цуца, Бјелица и Залута.

*) Д.А.К. — П.У. 805/ХП.

5) Да је заједница Никшића обавезна дати једно побратимство и четири кумства Вукоти Вукашиновићу из Озринића.

6) Да је Лакета Лалов обавезан дати Радулу Пекову из Џуца једно побратимство и четири кумства, тако исто бјеличком кнезу обавезан је дати Вуко Батрићев једно побратимство и четири кумства.

7) Да су кнезови Риђана обавезни дати Пеју Вукичевићу из Заљута једно побратимство и четири кумства, а овај да је обавезан дати Петру Кажичићу такођер једно побратимство и четири кумства.

8) Утврђује се да, ако се у случају злочина не пронађе кривац, она општина на чијој се територији деси злочин мора платити горњу казну.

9) На овај начин између речених општина ријешене су све размирице, које се овом арбитрарном пресудом имају сматрати заувјек окончаним.

Ова пресуда изречена је у горепоменутом мјесту у присуству арбитра и главара гореречених општина“.

Из ове арбитрарне пресуде види се да се и Никшићи кажњавају, али из исте не проистичу и њихове кривице; можемо претпоставити да су ове казне Никшића посљедица њиховог евентуалног освећивања због напада на караване.

И поред појачаног дјеловања Никшића на економском пољу, борба против Турака није била занемарена. Херцеговачки паша, иако у ово вријеме у дефанзиви повремено је слао своје одреде нарочито против Дробњака и Никшића, увијек с намјером да их потчини. Из Гонемовог извјештаја од 23 јуна 1694 закључујемо да је херцеговачки паша покушао напасти Дробњаке али да је био одбијен. У помоћ Дробњацима притекао је коњички капетан Фрањо Букија са нешто коњаника и Никшићанима којима се Букија иза што је пашина војска натјерана у бјег вратио у Никшић, гдје се задржао један дан. Из Никшића се Букија упутио према Љубињу, а једнодневни боравак у Никшићу му је сигурно служио не само за одмор већ и за договоре са никшићким главарима о вођењу даљих операција.“⁹⁾

Увијек заузети борбом, Никшићи нијесу имали довољно људства да обезбиједи своје караване, па су, и поред већ подузетих мјера, напади на исте били на дневном реду. Тако, 14 новембра 1694 Гонем јавља провидуру да је никшићка каравана, која је натоварена кренула дан раније из Рисна, напанута код Дврсна; приликом тог напада учествовало је 30 људи из Ораховца под командом Вука Стијепова. Нападаци су одузели Вукадину Вујмиловићу из никшићког села Студенци четири коња

⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 59/ХІХ.

натоварена ракијом и вином.⁹⁹⁾ На ову Гонемову доставу ванредни провидур је наредио да се саслушају оштећени и већ наредног дана саслушани су у Котору Вукадин Станојев, Вуле Јованов и Жарко Радуловић сви из Студенаца. Они изјавише да су их нападачи изударали кундацима и одузели им много коња натоварених углавном вином, ракијом и уљем; сем тога одузели су им и разне друге ствари, као шест струка којима су покривали коње, неколико печа сапуна, нешто клинаца итд. Сва тројица су изјавили да су од нападача препознали само Вука Стијепова и неког Јована из Ораховца, коме не знају патронимик. Надаље изјавише да су очевици овог напада били Војин и Пешо Мирковићи из Дврсна; овај посљедњи је покушао да их узме у одбрану, али је због тога био истучен. Сва тројица су на крају замолили да им се издјејствује повраћај одузетих ствари као и да се кривци казне. Након ових саслушања ванредни провидур је издао налог перашком капетану Трипу Мазаровићу да изврши хапшење Вука Стијепова и осталих криваца уколико их открије;¹⁰⁰⁾ а Гонему је наредио да саслуша очевице.¹⁰¹⁾ У писменом налогу Мазаровићу ванр. провидур наглашава да се овај напад десио и упркос датих обећања и „утаначене вјере“. Под овим посљедњим провидур је подразумијевао већ поменућу арбитрарну одлуку од 10 априла 1694, али њене одредбе нијесу се могле у овом случају примијенити пошто село Ораховац није било тангирано истом. Да ли је провидур према горњим кривцима примијенио икакве санкције, или је пак ову ствар препустио ријешавању суда добрих људи, не знамо, јер у сачуваним документима Которског архива о њој нема више помена. Како из одлуке да се изврше саслушања оштећених тако и из налога упућених Мазаровићу и Гонему види се да је провидуру тешко падало ово нападање никшићких каравана, и то више због тога што су од тих напада страдали млетачки трговачки интереси у Боки, пошто су кочили да трговина Никшића поприми још ширих замаха, неголи због штете коју би претрпјели сами Никшићи. Колико је што већи прилив никшићких каравана био при срцу млетачких управљача, види се и из акта генералног провидура за Далмацију упућеног которском провидуру.¹⁰²⁾ У њему генерални провидур, хвалећи рад которског провидура, каже: „Плодоносно је и хвале достојно Ваше заузимање око што већег стјецања каравана у Рисну, али са негодовањем сазнајем да тако пожељну трговину ометају напади на караване“.

Ослободилачка дјелатност Никшића као и њихово економско јачање потстицало је све више жељу оних херцеговачких

⁹⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 227/XIV.

⁹⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 232/XIV.

¹⁰⁰⁾ Д.А.К. — П.У. 233/XIV.

¹⁰¹⁾ Д.А.К. — П.У. 519/XIX.

племена која су се још налазила под турским јармом. Из писма главара Гацка ванредном провидуру од 23 децембра 1694 видимо да су и они спремни и жељни да дођу под заштиту Млетачке Републике и да само чекају згодну прилику.¹⁰²⁾ У истом писму стоји да је главаре Гацка позвао к себи Зане Грбичић, да би их могао упутити генералном провидуру, па се они чуде што им о томе није писао сам ванредни провидур. Захваљујући оваквом расположењу херцеговачких племена и њиховој помоћи, било борбом против Турака, било обавјештењима о кретању турске војске, Млетачка Република је могла ширити свој териториј у Херцеговини. Она ће над новоосвојеним крајевима у Херцеговини остваривати и своје фискалне захтјеве. Тако се 30 марта 1695 Дамјан Паликућа жали млетачким властима да му извјесни угрожавају посјед у близини Требиња за који он плаћа одговарајући порез Републици.¹⁰³⁾ На жалбу Паликуће провидур доноси одлуку на основу које се свакоме забрањује да узнемирује горњи посјед под пријетњом новчане казне у износу од двјесто лира.

Послије заузимања Клобука улога граховског гувернера је постала другоразредна, јер ће од тада гувернер Клобука у име ванредног провидура водити и војне и политичке подухвате у Херцеговини. За гувернера Клобука био је именован Трипо Штукановић. Он је одржавао тијесне везе са конфидентима из турске Херцеговине, и вијести које су му ови слали редовно је упућивао ванредном провидуру. Штукановић је био у честом контакту са херцеговачким племенским главарима, па, разумије се, и са војводом Вукашином. У свом писму од 30 маја 1695 године¹⁰⁴⁾ Штукановић јавља ванр. провидуру да је од својих конфидената обавијештен о покрету турске војске према Угарској. У истом писму каже да му прилаже писмо војводе Вукашина, те да ће из њега сазнати новости о кретању Турака као и жеље војводе Вукашина. Наглашава да ће у вези са Вукашиновим писмом њему, провидуру, доћи у Котор неки главари са кнезом Вуком Томићем. Наредног дана ванредни провидур одговара Штукановићу.¹⁰⁵⁾ Јавља му да му је Вуко Томић изразио жељу Никшића, Куча, Пипера и Бјелопавлића да идуће недјеље одрже један састанак у циљу њиховог уједињавања против Турака. Провидур каже да ово уједињавање сматра од огромне користи и наређује Штукановићу да као његов делегат присуствује овом састанку. Истовремено му препоручује да настоји прозрети намјере ових племена, те ако би открио нешто што би штетило интересима Републике, да врло вјешто одгађа овај

¹⁰²⁾ Д.А.К. — П.У. 515/XIX.

¹⁰³⁾ Д.А.К. — П.У. 698/XIII.

¹⁰⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 533/XIV.

¹⁰⁵⁾ Ibidem.

састанак од недјеље на недјељу, како би се, како каже, самим одуљивањем охладила, можда, нека њихова ватрена жеља коју настоје прикрити. Ова провидурова скептичност резултира свакако из страха да једном уједињена племена, када рат буде окончан, не буду претстављала опасност по млетачке интересе у овим крајевима. Коликогод су сви млетачки претставници у Котору настојали придобити наша племена за своју ствар и заговарали њихово уједињавање у борби против Турака, ипак је самоиницијативно изражена жеља горњих племена за уједињењем изазвала сумњу да би то уједињење могло бити почетак стварања једне државе чије би територијалне аспирације угрожавале и ње посјаде што су их Млечани држали у овим крајевима и ~~крије~~ почетка Морејског рата. Као први корак остваривања овог уједињења била је изјава војводе Вукашина и свих кнезова Никшића, Дробњака и Грахова, чију је формулацију, преко Штукановића, наметнуо кнезовима сам ванредни провидур, очито с намјером да му та формулација касније послужи уколико би се обистиниле његове сумње. Тек 18 јуна састају се у Грахову никшићки, дробњачки и граховски кнезови и одлучују следеће¹⁰⁶):

„По наредби преузвишеног господина Алвиза Марчела, ванредног провидура од Котора, Албаније, Херцеговога и Херцеговине, састали смо се у Грахову ми кнезови Никшића, Дробњака и Грахова код команданта Херцеговине Трипа Штукановића, кога признајемо за свог команданта, и одлучисмо, вјеру дасмо и потврдисмо да ћемо убудуће сви уједињени, како у злу тако и у добру, ратовати против непријатеља по заповијести млетачких власти. Ако би, пак, неки кнез или харамбаша или неки војсковођа овој нашој одлуци противрјечио, сви ћемо ми остали, с дозволом млетачке власти, устати против њега и убити га, кнежину му уништити а становнике исте одбацити од себе. Ако би припадник неке кнежине (овдје се извзима кнез — С. М.) радио против ове одлуке, има му се кућа запалити а њега предати у руке правде (тј. млетачких власти — С. М.), како би за то био кажњен.

Сви ми уједињени молимо нашег преузвишеног господина ванредног провидура да нам подари милост и потврди све ове наше одлуке, како би се исте у свако вријеме могле наћи у которској канцеларији на углед свих наших племена — како би једно другом увијек било на помоћи — и да слушају горереченог команданта, који ће нам издавати наређења за службу нашем преведром дужду.

Ова изјава ће бити потписана од сва три гореназначена племена за већу вјеру дужда, преузвишеног господина ванредног провидура и горереченог команданта Трипа Штукановића.

¹⁰⁶) Д.А.К. — П.У. 535/XIV.

Ја војвода Вукашин потписујем са свим кнезовима Никшића. Најприје ја војвода Вукашин, кнез Вуко Милутиновић, Пејо Стјепановић, Андрија Драшковић, Стјепан Јелић, Вучина Лаловић, Илија Сивнуповић (sic!), Вукашин Лековић, Лако Димитровић; сви ми кнезови потписујемо својом руком.

Дробњаци — војвода Илија Косорић, кнез Јанко Матијашевић, кнез Нико Попов, Милош Вуловић, Ђуро Николић, Симо и Вукота из Придворица, Станко и Илија Мемедовић. Сви смо ми ово одобрили и нашом руком потписали, а Ђура Никова потписасмо — за нашу вјеру.

Ја војвода Вуко Томић и војвода Пејо Славуевић, кнез Тодор Огњановић, поп Јован, кнез Дамјан Лаковић, Радојица Булајић, кнез Милутин Рател (sic!), Томаш Вучетић, Никола Макиган потврђујемо ово писмо — за нашу већу вјеру.

Овдје бјеху присутни и црквени људи: Никон Лакетић, поп Вуко Драгићевић, поп Марко Томић, поп Вуко Мусулиновић, поп Ђуро Мемедовић, поп Јован; потписујемо за нашу већу вјеру Дужду“.

И да нијесмо открили упутства која је, скупа са унапријед припремљеном резолуцијом скупштине горњих главара, ванредни провидур био доставио Штукановићу, морали би тако нешто и претпоставити, јер смо увјерени да наши кнезови не би сами били дали такву формулацију. Јасно је да је свима њима, а нарочито војводи Вукашину, који је био и покретач уједињавања племена, било главно да се оствари то уједињавање, те су пристали да и ову подметнуту формулацију резолуције прихвате пошто је и она садржавала оно битно зашто су се они и били окупили. Да ли је затим дошло до једне скупштине на којој би, поред горњих главара учествовали и главари Квча, Пипера и Бјелопавлића, као што је то захтијевао и војвода Вукашин споразумно са овим племенима, и шта је, ако је дошло скупштине дошло, на њој било одлучено, не знамо, јер о то нема помена у которским документима.

Извјештаји, истина понекад претјерани, о намјерама сусједних Турака нијесу престајали долазити ванредном провидуру. Гувернер Штукановић 11 јула 1695 јавља му да херцеговачки паша из Невесиња намјерава напасти у правцу Попова и требињске области. На ову вијест ванредни провидур издаје налог Милошу из Попова да нареди становницима Попова да се са породицама и стоком повуку на сигурнија мјеста, те ће тако одвратити Турке од напада, а ако би их, пак, и поред тога покушали напасти, лако ће их моћи тући са брдовитих позиција.¹⁰⁷⁾ Ово посљедње тврдио је провидур рачунајући на силну ударну снагу наших племена у планинским борбама. Ни офанзивни подухвати ни дефанзивна настојања херцеговачког паше нијесу

¹⁰⁷⁾ Д.А.К. — П.У. 623/ХШ.

успијевали, и ванредни провидур је стално помицао млетачку границу на рачун турске територије, а генерални провидур за Далмацију са задовољством констатује да су Царине, које су још дуго послје њиховог освајања остале као погранично мјесто, сада преко тридесет миља унутар млетачких граница.¹⁰⁸⁾

Нарочите заслуге за срећно вођење операције против Турака у Херцеговини ванредни провидур приписује Штукановићу, који је де iure био главнокомандујући над свим херцеговачким племенима. Дакле, провидур је заслуге наших племена пренио на једног млетачког поданика, који је, може се рећи, скоро само симболично имао команду над херцеговачким племенима. А пошто су од свих херцеговачких племена у борби против Турака најактивнија била племена Никшића, Дробњака и Грахова, можемо тврдити да и највеће заслуге у борби против Турака на херцеговачкој страни за вријеме Морејског рата припадају баш овим племенима. Стога ћемо ми цитирајући нека мјеста из терминације ванредног провидура од 25 јула 1695,¹⁰⁹⁾ којом се похваљују и награђују Штукановићеве „заслуге“, првенствено мислити на Никшиће: „Многе и огромне су његове заслуге за које му ми дугујемо безмјерну захвалност. Сретно је окончао више значајних подухвата. Док је био гувернер Грахова успио је да одбије силну турску војску која је напала Никшиће, а коју су предводили Сулејман-паша скадарски и Селим-паша херцеговачки, те је на тај начин не само спријечио уништавање Млетачкој Републици новопотчињених области, већ је онемогућио и даље упаде Турака на млетачки териториј. У тој борби посјекао је доста турских глава и заробио многе Турке. Међу најдрагоцјенијим украсима којима је награђена његова врлина убраја се и пад важне тврђаве Клобук. Угасио је пожар неслога између Никшића, Дробњака и Граховљана и ујединио их је у борби против Турака (сјетимо се настојања војводе Вукашина Петровића! — С. М.), а у одбрану Млетачке Републике. Пустошећи с храбрим хајдуцима отоманске земље, заробио је многе Турке, посјекао многе главе, одузео многе заставе, опустошио многа села и поља, бацио у ваздух многе куле и куће. Пошто се овим и многим другим дјелима достојним похвале показао нарочито заслужним према преузвишеној домовини, ријешили смо да му у Корјеничком Пољу додијелимо сва добра која су некад припадала бегу Аксагићу, Ахмет-аги, његовом брату, Аци Омер Биједи, Махмуту Бараковићу и Омеру Ахметовићу“.

Јасно је да све ове ласкаве заслуге припадају нашим људима, које је у борбу против Турака водила исконска мржња и, што је важније, ослободилачка жеља, те је стога та борба и била у толикој мјери успјешна, па према томе њена ефикасност

¹⁰⁸⁾ Д.А.К. — П.У. 847/ХІІІ.

¹⁰⁹⁾ Д.А.К. — П.П. 626/ХІІІ.

није ни у најмањој мјери могла зависити о умјешности и храбрости једног млетачког функционера.

Колика је у ово вријеме била млетачка премоћ у знатном дијелу Херцеговине, доказује и акт генералног провидура од 13 октобра 1695 године,¹¹⁰⁾ којим одлучује да се расформирају неке јединице и да се људи упуте у требињску област, да тамо обрађују не само своје земље, са којих су некада били побјегли, већ и земље које су раније биле власништво појединих Турака, сада одбјеглих, да се на тај начин, како каже генерални провидур, уштеди новац Републици који се троши на издржавање војних јединица, и знатно повећа принос од земљорадње.

Разумљиво је да ће сада и раније настојање за активизирањем трговине са бокелским залеђем бити повећано, како би се и са те стране што више извукло. Међутим, напади на никшићке караване као и упади и отимачине по другим племенима још увијек су били на дневном реду. Непрекидне жалбе Никшића, Граховљана, Паштровића и других племена против црногорских племена навеле су генералног провидура Долфина да позове главаре општина Озринића, Бјелица, Цуца, Цетиња и Његуша; главари ових општина одазову се позиву и 14 октобра 1695 пред генералним провидуром у Котору, одбијајући горње оптужбе, успјеше да се оправдају, доказујући да се они опходе са дужним поштовањем и обзиром, а да су становници трију села Велестова у Марковини (Горња Марковина, Доња Марковина и Крушковац¹¹¹⁾), који припадају Озринићима, као и становници Загарча, који припадају Подгорици (sic!), уствари ти који наносе штете не само караванама и млетачким поданицима него и горереченим општинама. Да би се напокон окончали ти напади, главари горњих општина изјављују да ће онемогућити људе из трију велестовских села тиме што ће их натјерати да даду таоце као гаранцију да се убудуће напади неће поновити. У случају, пак, да наиђу на отпор ових села, обећавају и обавезују се генералном провидуру кнез Никола Јовановић и Драшко Попов(ић), главари општине Озринића, кнез Радуле Перковић и Стјепан Јовановић, главари Горњих Цуца, поп Вуксан Милић и Вуко Ников, главари из Бјелица, Маро Марков из општине Цетиња, кнез Јован Кнежевић и Станиша Попов из Његуша — да ће удружени са Никшићима и Граховљанима — чији су главари присутни давању ове обавезе, и то Никон Лакетић, поднамјесник пећког патријарха, војвода Вукашин Габриеловић (sic!) и кнез Стеван Јелић, сви из Никшића; кнез Вуко Томин, кнез Дамјан Лаковић и Вуко Попов из Грахова — узети оружје и напасти злочинце из трију поменутих села, и оне најтеже предати у руке Републике. запалити њихове куће и, ако буде

¹¹⁰⁾ Д.А.К. — П.У. 847/ХІІІ.

¹¹¹⁾ Др. Јован Ердељановић, Стара Црна Гора, стр. 148.

могуће, потпуно их уништити у интересу општег мира, а то нарочито, јер су ова три села скоро увијек на страни Турака и не опште са осталим Црногорцима, против којих такође обичавају иста непријатељства. Поред тога пет напред поменутих општина обавезују се преко горенаведених својих главара да неће дозволити да се ма ко од млетачких поданика или њихове караване убудуће нападају и плијене; у противном случају сматраће се обавезнима појединачно и заједнички да надокнаде еваку штету. На крају овог уговора налази се напомена да ће се потписати гореназначени главари, а за оне главаре који не знају писати да ће потписати други. Овај уговор је писан у оригиналу вјероватно и на српском и италијанском језику. Ми имамо на расположењу само препис¹¹²) са италијанског оригинала на коме су и потписи са одговарајућим кратким клаузулама такође на италијанском језику. Главари се потписују овако:

Ја Никон поднамјесник пећког патријарха потписујем и потврђујем својом руком, ја војвода Вукашин потврдих и потписах својом руком ову званичну одлуку, ја поп Вукашин Миллић потврдих и потписах у име своје и кнеза Николе, кнеза Драшка Попов(ића), Радула Пејовића, Станише Попова, Стјепана Јованићића, кнеза Јована и Мара Маркова; ја Вуко Томин одобрех и потписах, ја кнез Дамјан потврђујем и ја Вуко Попов потписах својом руком у име реченог кнеза Дамјана.

Ја Иван Болица бјех присутан, ја Михо Јованов бјех присутан као свједок.

Послије ових потписа слиједи: „Препис аутентичног списка чији се оригинал (сигурно италијански — С. М.) налази код Његове Екселенције генералног провидура Долфина“. Свакако, иако овај састанак није био какав је требало бити онај за који се јуна мјесеца 1695 залагао војвода Вукашин — према коме је требало остварити и утврдити јединство, бар у оружју, између херцеговачких и брђанских племена, те је, вјероватно, требало претстављати почетак уједињавања свих херцеговачких, црногорских и брђанских племена, — ипак је он и овакав какав је био значао нешто више од онога што је њиме мислио да постижава генерални провидур.

Неколико дана послјије остваривања горњег споразума у Рисан је стигла никшићка каравана без икаквих сметњи. Ова каравана је бројила преко хиљаду коња. Шта су том приликом Никшићи донијели у Рисан, не знамо. У Рисну су поред осталих артикала Никшићи хтјели набавити једну већу количину вина. Вино су набављали преко посредника, Ришњана. Велика станица за продају вина била је у Перасту, те су Ришњани за потребе Никшића куповали вино у Перасту и превозили га чамцима у Рисан, гдје би се у ба-

¹¹²) Д.А.К. — П.У. 849/ХШ.

рилина товарило на никшићке коње. Ришњани би приликом ове трговине, у споразуму са трговцима вина, изјавили да је цијена вину по барилу за 2—3 лире скупља од оне коју би стварно платили, тако им је ово посредништво, кад се још дода и нормална зарада, доносило осјетну корист. Сем тога би Ришњани настојали избјећи плаћање трошарине и уграбили би прилику, користећи се близином Пераста, да избјегну патролни финанси-ски брод. Тако је било и приликом доласка ове посљедње велике караване. Ришњани су са више чамаца прешли у Пераст и тамо купили око 600 барила вина. Да би избјегли платити трошарину, настојали су да уграбе подесно вријеме, али и поред њихове предострожности патролни брод је успио да их заустави негде на средини пута између Рисна и Пераста, на мјесту званом Бања. Док је патролни брод обављао контролу и вршио попис кријумчареног вина, Ришњани са копна, видјевши у чему је ствар, наговорише Никшиће да пожуре до Бање и да напану брод који је био пристао уз обалу и ту скупио све рисанске и остале чамце, које су Ришњани за превоз толико велике количине вина том приликом били унајмили. Никшићи — наговорени од Ришњана — око двјесто на броју, под заставом и уз свега 3 — 4 пуцња приђоше патролном броду и почеше протестирати и пријетити тражећи да им се вино ослободи и — не знајући да Ришњани нијесу платили трошарину, већ мислећи да се ради о наплати дажбина којих су били ослобођени — позиваху се на постигнуте повластице. Приликом овог напада није пала крв, али је настала велика гужва коју су искористили лађари побјегавши са читавим товаром вина патролном броду. На саслушању приликом вођења истраге капетан патролног брода је изјавио да је, да би се избјегла несрећа, дозволио да чамци оду у Рисан и да предаду Никшићима вино, како би се ови задовољили, а рачунајући да ће касније лакше похватати чамце и обавезати њихове господаре на плаћање трошарине. Међутим, наставља капетан свој исказ, чим су чамци искрцали вино, отпловили су у даљину, а патролном броду је успјело да ухвати само један чамац који је доведен у Котор, а тај чамац је својина Ришњанина Ђатовића. На процесу који се водио поводом овог случаја изгледа да је и суд стекао утисак да су Никшићи били преварени, јер се из разних саслушања констатује да је истрага била усмјерена само против Ришњана, који су наговарали Никшиће да нападом онемогуће патролни брод у вршењу дужности. Један од свједока је изјавио: „Неподношљиво је и биједно за јадне Никшиће да им Ришњани који купују барило вина за 20 лира наплаћују двије до три лире више по барилу, и да се још поред тога од њих тражи плаћање трошарине, коју су они већ прекомјерно платили“. Како је завршио овај процес, не знамо пошто не наилазимо на документе који би нам говорили о његовом наставку и

крају. Натоваривши у Рисну поред осталих артикала и горњу количину вина, никшићка каравана је кренула на пут.¹¹³⁾

Дана 25 октобра 1695 кнежеви и харамбаше Грахова пишу директно ванредном провидуру¹¹⁴⁾ и извијештавају га да је никшићка каравана путовала до Грахова мирно као никада до тада, без икаквих сметњи, али кад је из Грахова наставила пут и кад је стигла у Осјеченицу, терен што га је ванредни провидур дао капетану Ђуру Пековићу под обавезом да одатле прати и чува никшићке караване, те кад је овај вршио своју дужност, би без икаквог разлога убијен од Никшића. Тада, додају граховски кнезови, неки никшићки момци који су пратили каравану побјегше у брда и оставише неколико коња у пољу. Затим кажу да су могли осветити убијеног капетана Пековића и тући се против Никшића, али да се то нијесу усудили без дозволе ванредног провидура. На крају траже упутства шта да раде у вези са овим случајем.

Наредног дана ванредни провидур одговара граховским кнежевима.¹¹⁵⁾ Он им каже да је с крајним негодовањем сазнао за вијест о смрти капетана Пековића, те пошто се ради о једном млетачком официру (sic!) биће и дужност млетачког суда да примјени одговарајућу казну за овакав злочин. Затим похваљује њихову тачност у извјештавању о догађају и у задржавању никшићких коња до доношења његове одлуке, коју је он већ и донио, наиме да се коњи поврате Никшићима чим гувернер Штукановић дође на Грахово, како не би невини власници страдали и да не би дошло до прекида трговине са Никшићима и то само због смрти једног човјека. Биће, каже провидур дужност граховских кнежева да открију злочинце. На крају каже да ће, да се не би покварило пријатељство између његових поданика, Граховљана и њихове браће Никшића, он лично писати Никшићима у једној одлучној форми. У овом писму се види да је провидуру далеко више било стало до тога да сачува пријатељске односе Граховљана и Никшића него ли до кажњавања криваца, што је и сасвим разумљиво.

Као што се види из овог писма, ванредни провидур Граховљане и Никшиће назива својим поданицима иако то ови нијесу уствари били пошто млетачке власти у Котору нијесу ни над једним ни над другима вршили никакве функције цивилне власти, а то што ће оне водити истрагу и примјенити казну над злочинцима из Никшића, последица је узајамног споруца Граховљана и Никшића о коме смо већ говорили. Свакако, да је млетачка намјера била да по окончању овог рата — за који:

¹¹³⁾ Д.А.К. — П.У. 450—467/ХІІІ.

¹¹⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 445/ХІV.

¹¹⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 449/ХІХ.

је један млетачки функционер у ери млетачких побједа над Турцима казао „*felicissima guerra*“ — прикључи и наша племена, у чему би бесумње Република наишла на несавладљив отпор, који је кроз вијекове доказиван у њиховом односу према Турцима, али прије свршетка рата она то није ни могла урадити, пошто је то зависило од одлука које би биле донесене приликом мировних преговора по завршетку рата. Према томе било би бесмислено из провидуровог атрибута „поданици“ као и из честих апострофирања било млетачких провидура или дужда од стране наших кнезова са „наш преузвишени господар“ или „наш преведри принцип“ итд. — на што често наилазимо у писмима наших главара као посљедицу жеље да се изразе са што више куртоазије, не плашећи се притом да би због те њихове несмотрености могла Република изаћи са њиховим писмима приликом склапања мировног уговора и тиме поткријепити своје тежње за нашим територијем, изражавајући на тај начин не само тобожњу жељу и спремност наших племена да уђу у оквир њених граница, већ и њихово увјерење да су они већ њени поданици, те да на мировној конференцији остаје њој, Млетачкој Републици, само да захтијева да се оформи једна добровољна и *de facto* већ извршена предаја — изводити неке закључке о стварном млетачком подаништву горњих племена. Ово исто би се могло рећи и за Црну Гору за оно вријеме када је на Цетињу боравио Иван Болица-Грбичић под звучном титулом гувернера Црне Горе, иако је тамо било и таквих случајева да которски ванредни провидур захтијева од појединих кнежева да под пријетњом смртне казне извршавају његова наређења.¹¹⁶⁾

Још истог лана када је ванредни провидур одговорио на писмо Граховљана, појавио се у његовој канцеларији брат убијеног капетана Пековића, који је на саслушању¹¹⁷⁾ изјавио да су његовог брата ватреним оружјем убили Тодор Поповић из Никшића и Дамјан Дробњак из Рисна. Претпостављамо да је стварни убица прије могао бити овај други који је лако могао имати крвних или других обрачуна са убијеним. Запитан ко би могао да послужи суду у вези са убиством његовог брата, одговорио је Пековић да ће његове наводе моћи потврдити Тодор Савић, Јово Копривица и Вукац Црногорац, сва тројица из Грахова, од којих је посљедњи био у чети његовог брата. На крају запитан како захтијева да суд поступи, одговорио је: „Случај је тежак и доликује ми да од неоскрнављене правде Ваше Екселенције молим да примјени ону правну одмазду на коју ће Вашу Екселенцију сама правда навести.“ На сваком документу из којег може да резултира и однос наших људи према млетачким властима

¹¹⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 315/XII.

¹¹⁷⁾ Д.А.К. — П.У. 448/XIV.

ове посљедње мијењају чињенице и изјаве првих, допуњајући их и подешавајући их тако да из њих што је могуће боље произилазе приврженост и поштовање, па и сервилност. Тако и при крају горњег записника ванредни провидур се не устручава да свом записничару диктира тако звучну и дотјерану фразу коју саслушавани и да је хтио не би био у стању изрећи.

По завршеном саслушају провидур доноси одлуку да се позову наведени свједоци.¹¹⁸⁾ Од читавог овог кривичног предмета, чија је процедура тек била започела, остало нам је још само писмо граховских кнезова упућено ванредном провидуру 28 октобра 1695 године,¹¹⁹⁾ у коме га кнезови моле да не запусти породицу убијеног Пековића, те да команду над његовом четом преда његовом сину, коме ће у управљању истом помагати његов стриц, који је то чинио и покојном Пековићу. Иако за извјесно вријеме не налазимо више помена о доласку никшићких каравана, претпостављамо да то није због тога што је горње убиство могло на то утицати, штавише вјерујемо да су оне наставиле своје редовно долажење али да се оно није регистровало у канцеларији ванредног провидура, јер претпостављамо да је провидуру успјело да повољно утиче на смиривање узнемиренних граховских духова у циљу омогућавања континуитета трговачких односа Никшића и Боке.

Наредни сачувани помен о доласку никшићке караване у Рисан носи датум 3 јула 1696 године; наиме тога дана Гонем извијештава ванредног провидура да је никшићка каравана од шесто коња кренула из Рисна у правцу Никшића.¹²⁰⁾ Истим писмом Гонем увјерава провидура да је хитно упутио његово писмо војводи Вукашину; иако смо трагали за тим писмом, односно за његовим преписом, нијесмо га могли пронаћи.

И поред свих настојања ванредног провидура, и поред споразумима прихваћених обавеза разних племенских главара, и поред санкција многих арбитражних пресуда, ометање и плијењење никшићких каравана није престајало.

Дана 26 фебруара 1697 датиран је у Задру, а неколико дана касније објављен у Котору, проглас генералног провидура за Далмацију Алвиза Моченига у коме се изричито, под пријетњом новчане казне од 1000 дуката, забрањује свим трговцима у Боки да тргују у било каквој форми са Озринићима, Марковљанима и Загарчанима „који нападају никшићке караване, наносећи штету новим и старим поданицима.“¹²¹⁾

Али ни ове санкције нијесу помогле, па генерални провидур 5 јула исте године издаје нови проглас у којему поред оста-

¹¹⁸⁾ Ibidem.

¹¹⁹⁾ Д.А.К. — П.У. 447/XIV.

¹²⁰⁾ Д.А.К. — П.У. 689/XIV.

¹²¹⁾ Д.А.К. — П.У. 164/XV.

лог стоји: „Неподношљива је више дрскост извјесних злочинаца који нападају никшићке караване, те ако исти падну у руке власти, биће кажњени најтежим казнама, укључујући и смртну.“¹²³⁾

И поред скоро сталних напада, никшићке караване биле су упорне. Њихов број није нам могуће утврдити ни за ово вријеме Морејског рата, пошто о доласку сваке караване није морало бити помена у актима провидурове канцеларије, који и иначе нијесу у цјелини сачувани; у њима има говора само о оним караванама које су доживљавале сметње и нападе, или, пак, о онима које су на било који начин тангирале пословање канцеларије ванредног провидура. Тако напр. Божо Обрадов из Теклића, настањен у Рисну, изјављује у тој канцеларији 20 октобра 1697 године¹²³⁾ да је један Ришњанин извршио прије осам дана провалу у његовом магацину, управо када се налазила никшићка каравана у Рисну. Или, 22 октобра исте године, дакле свега два дана касније, неки Прчањанин даје писмено јемство на износ који треба да исплати државној благајни Вицко Коловић, који је управо отпутовао својом лађом, натовареном вином, за Рисан, да то вино тамо прода никшићкој каравани која се сваки час очекује.¹²⁴⁾ И, ето, из ова два узредна помена можемо закључити да су и поред рата и разних других сметњи трговачке везе Никшића и Боке морале бити врло живе док су и у тако кратком временском размаку знале силазити никшићке караване у Рисан. Иако се у ова два посљедња случаја не помиње број коња, не би могли претпоставити да се ради о неким малим караванама, пошто у свим документима у којима је назначен број коња караване увијек је изненађујући велик.

О честом доласку никшићких каравана у Рисан говори се и у документу од 22 фебруара 1698 године,¹²⁵⁾ којим се регулишу неки спорови између Никшића и Граховљана.

Посљедњи сачувани помен о никшићким караванама за вријеме Морејског рата је од 23 октобра 1698 године у извјештају гувернера Гонема којим се извијештава провидур да је никшићка каравана од 500 коња више прибавила вина него соли, јер су Никшићани сем пет лађа вина које је упутио ванредни провидур узели вина од рисанских трговаца и довели још из Пераста 90 барила, од којих је педесет довезао капетан Кајић.¹²⁶⁾

Посљедњих година Морејског рата у Херцеговини није било ратовања са Турцима. Млечани су се били задовољили заузетим областима, а Турци нијесу настојали да их поврате. Шта

¹²³⁾ Д.А.К. — П.У. 133/XV.

¹²⁴⁾ Д.А.К. — П.У. 77/XV.

¹²⁵⁾ Д.А.К. — П.У. 914/XIII.

¹²⁶⁾ Д.А.К. — П.У. 923/XIII.

¹²⁷⁾ Д.А.К. — П.У. 317/XV.

више Турци нијесу ни мањим упадима често ометали млетачке власти да над областима Царина, Зубаца, Требиња, Корјенића и Љубомира преко својих органа побиру порезу од тамошњих сељака.

Плаћање порезе или неке друге обавезе Венеција сигурно није ни помишљала да наметне Никшићима, свјесна да би се они одупрли. Уосталом она је од њих преко трговине остваривала знатне користи.

Морејски рат је окончан Карловачким миром 26 јануара 1699 године, који је Венецији сем Пелопонеза и неких острва на Истоку, донио и нешто од Тврца преотете територије у нашим крајевима, а Никшиће бацио у стварно ропство Турцима.

Славко Мијушковић

Законодавство у НР Црној Гори (1942-1946)

Законодавна дјелатност у Црној Гори све до 1944 године манифестовала се у облику одлука, упутстава, наредаба, резолуција и прогласа. Мада су ове и доцније норме донијете до краја рата обухватале најосновнија питања државне изградње, иако нијесу могле бити кодификоване и систематизоване, оне су садржавале клице нашег новог правног система, који ће се систематски развијати упоредо са изградњом државног система и учвршћивањем народне власти.

Из првих дана Народне револуције један од најважнијих правних аката био је Проглас Скупштине црногорских и бокелских родољуба, одржане у Острогу почетком фебруара 1942 године. Та Скупштина претставља прву земаљску скупштину у ослободилачкој борби народа Југославије. Она се нарочито бавила регулисањем и учвршћивањем нових органа народне власти. На њој је изабран Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку са задатком да организује, изгради и повеже све народноослободилачке одборе (сеоске, општинске и среске), да их подигне на степен праве народне власти, да их оспособи да постану живи центри наше позадинске организације. Народноослободилачки одбори, иако су привремени носиоци те власти, морају постати истински њени органи. Тај акт, по начину доношења и по својој садржини постао је тако ауторитативан и директиван да је претстављао руководно начело на територији Црне Горе и Боке не само у времену првог полугођа 1942, када су наше оружане снаге браниле ослобођено подручје, него и у времену кад је непријатељ прегазео ослобођено подручје, када је требало одржати морал у народу, повезати широке народне масе са нашим герилцима, одржати и припремити позадину за дочек ослободилачке војске по повратку из Босне 1943 године и извршити пуну мобилизацију људства и материјала за даље извршење задатака које је Народна револуција поставила.

У великом дјелу народног ослобођења значајно мјесто заузима законодавни рад народног претставништва Црне Горе и Боке у периоду од новембра 1943 године до дана побједи. У овом периоду народно претставништво одржало је четири засиједања на којима је донијело низ закона и одлука којима се постављају први темељи Црној Гори као сувереној држави у оквиру југословенске федерације. Ти закони и одлуке, као и низ других

прописа, донесених у том раздобљу, претстављају цјелину законодавног рада.

Друго полугође 1943 претставља четврту етапу наше Народноослободилачке борбе. Та етапа карактерише се развитком свеопштег народног устанка, ослобођењем већих територија, jaчањем наше Народноослободилачке војске која претставља оружану силу, која чини да наша ослободилачка борба по свом значају прелази границе наше земље и привлачи пажњу слободољубивог свијета, долазак савезничких мисија на нашу ослобођену територију, стварање народних, политичких, законодавних органа, као и извршних органа који из њих проистичу.

Кад је под таквим условима ослободилачки рат добио већу снагу и обим националног ослобођења, било је нужно приступити оснивању највиших претставничких тијела појединих народа Југославије, која ће преузети врховну власт на својој националној територији и која ће претстављати највиши политички израз на националном подручју.

Тако је народ Црне Горе и Боке на Скупштини у Колашину од 15 новембра 1943 преко својих делегата одлучио да изабере једно јединствено претставничко тијело које ће претстављати његов највиши политички израз у оквиру нове Југославије и преузети све задатке које му Народна револуција постави, те су на тој Скупштини изабрани и народни претставници Црне Горе и Боке.

Изабрани претставници конституисали су се у Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе и Боке које је преузело народну власт на својој ослобођеној националној територији.

Земаљско антифашистичко вијеће Народног ослобођења Црне Горе и Боке преузело је на себе задатке да још више и боље уједини народне напоре и тијесно повеже фронт и позадину за коначну побједу; да још више развије и уједини напоре народноослободилачких одбора и свих других народних масовних антифашистичких организација у ослобођеним и још неослобођеним дјеловима Црне Горе и Боке, да обезбиједи што тјешњи контакт између народа и народноослободилачких одбора; да учврсти личну и имовинску сигурност; да подигне просвјетни ниво становништва; да организује старање и здравствену заштиту. Једном ријечју оно је претстављало политички ауторитет који је у тешким данима ослободилачке борбе могао организовати позадину на територији Црне Горе и Боке за успешну борбу против фашистичких освајача и тиме допринијети коначној побједи над непријатељем. Оно уједно претставља снагу народа Црне Горе и Боке, ширину и моћ Народноослободилачке борбе на том подручју, која је створила услове народу Црне Горе и Боке да преко тог тијела као претставничког одлучује по свим питањима која су за њега од интереса.

На овој Скупштини изабрани су и чланови АВНОЈ-а.

У вези са сазивом Народне скупштине износимо и проглас који је издао Иницијативни одбор:

„Народноослободилачки покрет у Југославији, захваљујући прије свега херојизму и несебичном залагању бораца и руководилаца наше јуначке Народноослободилачке војске и најширој и одушевљеној подршци народних маса у свим земљама Југославије, постао је одлучујућа сила у земљи. Својом упорном борбом противу крволочних фашистичких поробљивача, наш покрет стекао је симпатије свих слободољубивих демократских снага свијета, пуно признање и помоћ моћних антифашистичких снага — великих савезника: братског Совјетског Савеза, Енглеске и Америке и постао чинилац међународног значаја. На челу са својим мудрим војним и политичким руководством: Врховним штабом Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије и Антифашистичким вијећем народног ослобођења Југославије наш покрет је чврсто организован и окупљен на програму непомирљиве борбе противу фашистичког окупатора и народних издајника за извојевање слободе и боље будућности, за остварење братске заједнице наших народа: слободне и демократске Југославије.

Црногорски народ и народ Боке први је листом устао на оружје и упркос најстрашнијег окупаторског фашистичког терора и срамотне издаје и злочина четничко-сепаратистичких вођа и њихових банди заузео је достојно мјесто у заједничкој свемој борби народа Југославије.

Данас, у јеку великих побједа, врло повољном и брзом развоју међународне ситуације и ситуације у земљи, кад су јединице Народноослободилачке војске стигле у Црну Гору и ослободиле знатан дио њене територије, осјећа се хитна, горућа потреба организовања народне власти. Да би се осигурали и учврстили досадашњи успјеси и борба са успјехом наставила, потребно је окупити све народне снаге, сјединити све напоре, организовати и учврстити позадину, оспособити је да пружи пуну подршку фронту и постићи потпуно јединство фронта и позадине. Да би се и овога пута као и раније, и више него икада до сада манифестовало јединство и чврста воља црногорског народа и народа Боке да се бори заједно са осталим братским народима Југославије, да би се осигурала и убрзала побједа, Иницијативни одбор одлучио је да се сазове Скупштина народних претставника Црне Горе и Боке, од истакнутих и народу оданих бораца и родољуба, који су од почетка борбе несебично и пожртвовано учествовали у њој у циљу образовања Антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке. . .

Скупштина ће се одржати 15 новембра 1943 године.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

1 новембра 1943 године

Иницијативни одбор
за сазив Скупштине“.

Друго засиједање одржано је фебруара 1944 године, исто у Колашину. На овом засиједању донесен је низ одлука, али оне нијесу кодификоване, а многе од њих ни сачуване.

Плодоносан законодавни рад у ратном периоду претстављају закони и одлуке донесени на Трећем засиједању од 14 јула 1944 године у Колашину и Четвртм засиједању од 15 априла 1945 године на Цетињу. На овим засиједањима донесен је низ закона и одлука које ћемо хронолошки изложити.

Засиједање од 14 јула 1944 године

Одлука о претварању Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења (ЦАСНО). — Прва темељна одлука донесена на овом засиједању јесте ова одлука. Том одлуком црногорски народ преко својих претставника претворио је Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе и Боке у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења. Тако је Народно претставништво од политичког претставника ослободилачке борбе прерасло у један организационо виши политички орган. То је прва и најважнија темељна одлука у читавом низу дотадашњих аката општег карактера које је црногорски народ преко својих претставника у том времену донио. На основу права самоопредјелења сваког народа, а у сагласности са историским одлукама Другог засиједања АВНОЈ-а, овом Одлуком црногорски народ је сам одредио свој државно-правни положај у нашој заједничкој држави. Црногорска скупштина народног ослобођења конституише се у највише законодавно тијело Црне Горе као равноправне федералне јединице у Демократској Федеративној Југославији. Тога дана црногорски народ свјесно је и слободно одлучио да у равноправној заједници са свим осталим братским народима Југославије осигура и изграђује своју будућност и срећнији живот. Тиме се још више организовала и учврстила трогодишња борба против фашистичког окупатора и домаћих издајника. Та одлука претставља нову карику у ланцу промјена кроз које се ствара нов државни живот. Том одлуком остварен је најбитнији темељни принцип народне демократије: сва власт произлази из народа и припада народу. Овај се принцип темељи на изборности свих претставничких органа народне власти: сеоских, градских и општинских народноослободилачких одбора, среских народних скупштина и Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења као највишег органа народне власти Црне Горе.

Законодавну власт врши Скупштина на својим сједницама, а између засиједања преко свог Претсједништва, које Скупштина бира из своје средине и које се састоји од претсједника, три потпретсједника, два секретара и једанаест чланова.

Претсједништво Скупштине овлашћено је да именује Национални комитет Црне Горе као извршни и наредбодавни орган. Међутим, Национални комитет Црне Горе није тада, па ни доцније, образован.

Користећи искуство стечено политичким и организационим методама постављеним од стране АВНОЈ-а у складу са потребама живота на ослобођеној територији при Претсједништву ЦАСНО-а основана су поједина одјељења (11) за руковођење појединим гранама управе на чело којих су дошли чланови Претсједништва. Претсједништво ЦАСНО-а преко одјељења остваривало је одређене задатке, што је имало за посљедицу развијање и јачање народноослободилачких одбора којима је указивало помоћ у даљем развоју организационих облика и испуњавању разноврсних задатака који су се све више пред њих постављали.

Давањем у надлежност ЦАСНО-у, односно његовом Претсједништву, да преко одређених одјељења врши послове управе цјелокупна народна власт стекла се је у рукама претставничких органа, а то значи да је остварено не само начело изборности органа власти него и пуно народно право контроле претставничког органа над радом органа управе. Управо, проведен је у живот принцип јединства власти.

Изјава Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења о правима и дужностима грађана Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — Поред наведене одлуке слиједила је и ова темељна одлука која садржи одредбе уставног карактера, прокламајући начело равноправности свих грађана без обзира на пол; признавање свих права националним мањинама у Федералној Црној Гори. Поред тога одлука подвлачи да је приступање Народноослободилачкој борби и активно учешће у ослобођењу и одбрани отаџбине дужност и највећа част за сваког грађанина, а издаја земље сматра се највећим злочином.

Одлука о оснивању народних судова („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — У низу одлука донесених на овом засиједању налази се и ова одлука. До доношења ове одлуке судску власт у Црној Гори вршили су народноослободилачки одбори. Потреба државног живота и степен развоја Народноослободилачке борбе захтијевали су да се функција судства издвоји из надлежности народноослободилачких одбора и оснују народни судови као самостални органи којима се повјерава независно изрицање правде. Основна начела Одлуке су: судови су народни, изборни, зборни и независни. Суд ће доносити своје одлуке у првом реду „на основу правичности и народних обичаја“, а затим и на основу прописа, издатих од стране надлежних органа, и постојећих прописа чија се примјена не коси са интересима Народноослободилачке борбе. Усвојен је принцип двостепености. Вршење заступања пред судом за ма какву награду је забра-

њено. Доследно томе има се при Претсједништву ЦАСНО-а установити привремени Савјет са касационим карактером у односу на одлуке нижих судова.

Одлука о оснивању Вјерске комисије („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — У циљу обезбјеђења слободе свих вјероисповијести у Црној Гори и уређења односа између народне власти и цркве овом одлуком основана је при Претсједништву ЦАСНО-а Вјерска комисија Црне Горе. Ова одлука је донесена у знаку одвајања цркве од државе. Њоме је загарантована слобода савјести и вјероисповијести. Слобода вјероисповијести загарантована је тиме што су све вјероисповијести равноправне, ни једна од њих није привилегисана, народна власт не мијеша се у послове цркве а вршење вјерских обреда такође је загарантовано. Ово је све спроведено у складу са демократским духом којим је прожета наша народна власт и Народноослободилачка борба.

Основана Вјерска комисија још за вријеме рата на ослобођеној територији организовала је црквену власт, а по ослобођењу преузела све црквене послове на територији Црне Горе, организовала свјетовну власт и у свим парохијама попунила свештеничка мјеста, и тако у потпуности омогућила отварање цркава и вршење вјерских обреда.

Народна власт је пружила и материјалну помоћ цркви. Тиме је знатно допринијела да се многе цркве и манастири обнове и сачувају од пропасти, те су неке од њих данас, у смислу Закона о заштити споменика културе, умјетности и природних ријеткости, проглашене за културно-историске споменике.

Одлука о оснивању Комисије Федералне Црне Горе за израду законодавних пројеката („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — У изграђивању даљег законодавства у Федералној Црној Гори, Црногорска антифашистичка Скупштина народног ослобођења се руководила принципом: цјелина ће бити онаква какви буду њени дијелови. Доследно томе основана је овом одлуком Комисија Федералне Црне Горе за израду законодавних пројеката са задатком да припрема и израђује приједлоге свих закона, уредаба, правилника и других прописа, као и да координира рад свих органа народне власти који доносе опште правне прописе.

На овом засиједању Црногорска антифашистичка Скупштина народног ослобођења као највиши законодавни орган Федералне Црне Горе својом посебном одлуком потврдила је све одлуке које је до тада донио Извршни одбор Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе као и прописа свој Пословник са мањим измјенама и допунама ранијег пословника.

Наведене одлуке су, несумњиво, израз воље огромне већине црногорског народа. Оне су круна свих тековина Народноосло-

бодилачке борбе на територији Црне Горе и основа за даљи развој државног и друштвеног живота на том подручју.

Одлука о заштити и суду за суђење злочина против народне части („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — У низу аката који су донијети у даљем ратном периоду на линији борбе против остатака фашизма претставља значајан прилог и Одлука о заштити и суду за суђење злочина против народне части која је донесена 4 априла 1945 године.

У смислу ове одлуке, злочином противу народне части сматрају се сва она дјела којима се штети или може штетити угледу нашег народа и његовој отпорној борбеној снази. Тако, углавном, у та дјела спадају: политичка, пропагандна, културна, умјетничка, привредна, правна и административна сарадња са окупатором или његовим помагачима и свако одржавање пријатељских односа са припадницима окупаторске војске и власти.

Као санкција за ова дјела прописана је казна губитка народне части, казна лаким или тешким присилним радом и конфискација имовине криваца у корист државе.

У одлуци није дефинисано шта је то народна част. Свакако да то није било ни потребно. Црногорски народ је на ово питање у свом историском развоју најбоље одговорио дјелима кроз борбу коју је водио против Турака, Германа и свих других завојевача; он је кроз те борбе за слободу, а нарочито у Народноослободилачкој борби, исковао своју националну част.

Народну част нашег народа осјећали су и добро знали сви они који су на губилиште ишли свјесно, с клицањем слободи и правди, пркосећи непријатељу. Они су били свјесни да иду у смрт као синови онога народа који умије кроз борбу исковати националну част.

Црногорски народ, ма колико је био спреман да кроз најтежа искушења искује своју националну част, био је одлучан да је заштити једним револуционарним актом и казни све оне који су се огријешили о њу. Разлог за овакву одлуку нарочито му је пружио искуство из прошлости. Опште је познато да су у нашој земљи последице Првог свјетског рата многи људи, који су помажући окупатора радили против народа, дошли на власт и на мјесто гдје су се уживале благодети слободе и то баш умјесто оних који су слободу извојевали. Кад се то зна, онда је, код нашег народа, била разумљива с једне стране бојазан да се то и сада не понови, а с друге стране помисао да ће се кривице таквих људи у одушевљењу ослобођења и великодушности нашег народа прекрити велом заборав.

Таквих кривица, на велику срећу, код нас у Црној Гори није било много. Повреда народне части нарочито се огледа у

сарадњи са окупатором. Под сарадницима са окупатором се подразумевају они који на то нијесу били принуђени, којима то није тешко дошло, који су то једва дочекали, који су тим путем стекли имовину и који су таквим радом у ствари пронашли сами себе. То су у ствари у највећем броју они људи који су капитулацију Југославије тражили и у злочинима окупатора учествовали. Поред таквих криваца било је и оних који су из колебљивости своје воље, из слабости осјећаја и страха по живот узели учешћа у извјесним кривицама.

Слабост и издаја су два различита појма, па према томе требало је да буде и различита казна. За слабост блага казна, а за издају најтежа.

Код таквог стања ствари шта је било природније него такве људе отстранити из јавног живота, одузети им грађанска права и конфисковати имовину у корист заједнице.

Засиједање од 15 априла 1945 године

Закон о претварању Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења у Црногорску народну скупштину („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — Прије ослобођења, тј. на Априлском засиједању 1945 године, Народно претставништво Федералне Црне Горе донијело је први правни пропис који је носио назив закон, а то је Закон о претварању Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења у Црногорску народну скупштину и народноослободилачких одбора у народне одборе, док су њени дотадашњи правни прописи носили назив одлука и наредба.

Тим законом Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења претворена је у Црногорску народну скупштину као извршни орган народне власти и једини законодавни орган Федералне Црне Горе, а сеоски, општински, градски и средски народноослободилачки одбори претворени су у сеоске, општинске и средске, односно градске, народне одборе, док су средске народноослободилачке скупштине претворене у средске народне скупштине. Уз овај закон наводимо и Одлуку од 27 јула 1945 године („Службени лист НРЦГ“, бр. 2/45) којом су сеоски народни одбори претворени у мјесне народне одборе.

Претварање народноослободилачких одбора у народне одборе није само по имену већ, углавном, по суштини, као органа народне власти, који се по свом развоју уздижу на виши степен народне власти. Овим законом, досљедно одговарајућој Одлуци АВНОЈ-а, у ствари, народноослободилачки одбори озаконени су као нови органи државне власти на подручју Црне Горе у односу на органе власти старе Југославије. Ова промјена значи да су испуњени задаци Народноослободилачке борбе и да су у условима мирнодопске изградње народноослободилачки одбо-

ри постали органи државне власти и тако су се појачале организација и зрелост органа државне власти.

Уздизање народноослободилачких одбора на степен органа државне власти претставља потребу да се народноослободилачким одборима да пун демократски карактер не само по суштини, односно степену власти, него и по начину њиховог избора. Зато су Одлуком Претсједништва Црногорске народне скупштине („Службени лист НРЦГ“, бр. 3/45) расписани избори за све народне одборе за 30 септембар 1945 године који се имају извршити на основу слободног, општег, једнаког, тајног и непосредног бирачког права.

Закон о образовању народне Владе Федералне Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — Овим законом се оснива народна влада Федералне Црне Горе, као њен највиши извршни и наредбодавни орган са овлашћењем да путем одлука, уредаба, наредаба и других прописа израђује правни живот у духу савезних закона и закона Федералне Црне Горе.

Одмах по доношењу тога закона Претсједништво Народне скупштине Федералне Црне Горе именовало је Владу, која је преузела државну управу из надлежности Претсједништва Црногорске народне скупштине. Преузимањем државне управе престао је рад одјељења Претсједништва која су до тада вршила државну управу из надлежности Федералне Црне Горе. Влада преузима дужност по свим питањима и стварима народних потреба и живота управе, привреде, социјалне, здравствене, пропагандистичке, просвјетне и вјерске природе, а нарочито организовања помоћи Народнослободилачкој војсци. Истакнут је принцип одговорности и полагања рачуна Владе пред Народном скупштином.

На истом засиједању донесен је и Закон о тексту и полагању заклетве чланова Црногорске народне скупштине („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45).

Сва три ова закона у развоју народне власти претстављају крупан значај. С једне стране, кроз њих се огледа степен развита народне власти, а с друге стране чињеница да је црногорски народ још у току ослободилачког рата извојевао да се на челу Црне Горе налази народна влада, која је израсла из његове револуционарне борбе и којој народ повјерава вршење државне управе.

Истог дана донесена је и Одлука о проширењу ЦАСНО-а на срезове Пљеваљски и Бјелопољски. Тих дана расформирано је Антифашистичко вијеће народног ослобођења Санцака, те су и вијећници наведених срезова укључени у ЦАСНО.

Наведеним законима, одлукама, уредбама, као и другим револуционарним декретима донесеним у овом раздобљу постављени су с једне стране чврсти темељи народне власти коју из-

грађују борбене и патриотске народне масе на челу и под руководством Комунистичке партије Југославије, те претстављају значајан прилог општем законодавству којим су постављени основни темељи новом државном и друштвеном поретку, а с друге стране, Народна револуција, њиховим доношењем срушила је и отстранила из живота црногорског народа стари правни поредак, старе недемократске органе и установе власти, те претстављају почетну револуционарну фазу у стварању социјалистичког законодавства.

Кад се узме у оцјену у цјелини законодавна дјелатност овог периода, може се рећи, да је она, по обиму мала, али по садржини и револуционарној снази аката крупна и да се одвијала сагласно са степеном развоја Народноослободилачке борбе и развијања нашег државног и друштвеног живота.

II

Одмах по Ослобођењу, тј. у другом временском периоду од маја 1945 године до краја 1946 године, законодавним органима државне власти, досљедно социјалистичком праву, као једном од средстава за спровођење револуције и преуређење државних односа, био је главни задатак да се у новој држави учврсте и усаврше тековине Народноослободилачке борбе, да се успостави унутрашњи мир и поредак, да се што прије спроведе обнова опустошених крајева и цјелокупне народне привреде, обнова културног живота, да се земља очисти од остатака фашизма и да се приступи изградњи органа народне власти и учвршћивању организационих облика државне управе.

Овим задацима посвећена је нарочита пажња. Досљедно принципу федерације, у циљу изједначења закономјерног развитака свих народних република, наша државна, друштвена и политичка стварност захтијевала је да се основним и општим законима постави непосредан и чврст правни темељ за рјешавање свих тих задатака и насталих односа у животу младе државе, задатака, уколико су тражили своје прво рјешење. Тако је народна власт у сразмјерно врло кратком времену израдила и учврстила правни поредак доношењем низа нових закона и других правних прописа.

Овим законима је изградња народне државе подигнута на виши степен. Овај виши степен се изражава поред осталог, и у томе што су сви односи државног и народног живота учвршћени општесавезним нормама из којих проистичу задаци за федералне јединице да својим прописима разраде даље те норме. Поред тога, по основу своје надлежности, федералне јединице имале су да регулишу материју из своје надлежности. Углавном, може се рећи да законодавна дјелатност у Федералној Црној Гори у том периоду претставља доношење прописа за извршење задатака из савезних прописа и доношење прописа на основу Одлуке о претварању Земаљског антифашистичког

вијећа народног ослобођења Црне Горе у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења и Закона о образовању народне Владе Федералне Црне Горе.

Законодавну дјелатност овог периода претстављају: 24 закона, осим закона индивидуалног карактера, 30 уредаба и већи број одлука, правилника и других правних прописа.

Већина тих прописа су организационог карактера којима се разрађује и развија организација федералних органа државне власти и државне управе, организација која је постављена одлукама АВНОЈ-а, НКОЈ-а и ЦАСНО-а.

Поред прописа организационог карактера, донесен је већи број прописа којима се регулишу питања из области уставног административног, радног и привредног права, као и из области просвјете и народног здравља.

Привредни прописи

Освајањем политичке власти у нашој земљи, развлашћењем експлоататорске класе и преузимањем основних средстава за производњу из руку капиталиста и велепосједника у руке народа створени су основни услови за изградњу социјалистичког друштва.

У овом периоду, као прелазном од старог друштвеног поретка ка новом, када су још преовлађивали многи и јаки елементи старог система у економици и свијести људи, народна власт се појавила као једини фактор који је био у стању да административним и привредним мјерама савлада привредне тешкоће које су инертне овом прелазном периоду и да организује привреду на социјалистичкој основи. Природа извршења тих задатака нужно је захтијевала да се тим мјерама да револуционарни карактер, како би се, у првом реду, развио јак државни сектор, одакле ће се моћи утицати на савлађивање капиталистичких позиција и на привредни развитак.

Законодавни рад у НР Црној Гори у овом времену припада периоду обнове који се карактерише силним радним полетом народних маса и офанзивом на крупне капиталистичке позиције.

Развој у привреди крајем 1944 године и у првој половини 1945 год. обухваћао је све дубље и реалније привредну структуру и тим учвршћивао и проширивао материјалну базу, својствену новој друштвеној изградњи. Овај развој са собом носи организационе форме у извјесним гранама привредне дјелатности које су постављене нормативним актима, како би се обезбиједило с једне стране извршење конкретних задатака из ове области друштвеног живота, а с друге стране поставио и постепено

развијао државни сектор, заснован на власништву у рукама радног народа. При доношењу ових аката, било је, у почетку, нужно задржати економске револуционарне мјере у оној форми, која је настала у току ослободилачког рата. Међутим, даљим развојем државног и друштвеног живота ове су се форме усавршавале.

У току Народноослободилачке борбе народна власт је на ослобођеној територији Црне Горе и Боке организовала привредни живот, у првом реду, да би обезбиједила снабдијевање становништва и фронта. У том циљу издато је више наредба, упутстава и других аката општег карактера, али већи број тих прописа није сачуван, а они који постоје нијесу кодификовани.

Одмах по ослобођењу приступило се доношењу прописа о оснивању привредних предузећа, дирекција, банака и других привредних организација, као организационих форми којима се обезбјеђује извршење постављених задатака у производњи, промету робом, транспорту и банковним пословима. Тиме се много допринијело у искоришћавању привредних снага Црне Горе, задовољену потреба народа и јачању државног привредног сектора који је имао своју материјалну базу у имовини конфискованој од народних непријатеља. Тако је 20 маја 1945 године донесена Уредба о оснивању Земаљске дирекције за промет кожом и текстилом и Уредба о оснивању Земаљске дирекције за промет отпацима („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45), а 22 августа 1945 године Уредба о оснивању Земаљског општег привредног предузећа Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 2/45). Затим је донесен низ организационих уредаба у почетку 1946 год. међу које спадају Уредба о оснивању грађевинских предузећа, Уредба о оснивању Предузећа за туризам и хотелијерство и већи број уредаба о оснивању других предузећа. Важан је прилог у овом погледу и Одлука којом је Претсједништво Народне скупштине Црне Горе прогласило 39 предузећа за предузећа републичког значаја. Затим Одлука о планској расподјели и потрошњи робе, којом се под режим планске расподјеле и потрошње на територији Федералне Црне Горе стављају производи у пољопривреди, шумарству и индустрији.

У низу ових одлука важна је и Одлука о ревизији дозвола о радњама која је донесена сагласно закључцима Земаљске привредне конференције на Цетињу одржане 25 и 26 марта 1945 године. Ревизији су подвргнуте све дозволе за обављање трговинских, занатских и индустријских радњи, издатих за вријеме окупације, док све друге радње имају се у одређеном року регистровати, као и Уредба о одређивању максималних цијена на територији Федералне Црне Горе од 5 августа 1945 године којом се под режим одређених цијена стављају: житарице, хљеб.

брашно, вариво, стока, алкохолна пића, индустриски и занатски производи итд.

Први закон који је донесен по питањима из ове области јест Закон о Привредној банци Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 5/45). У области народне привреде, поред наведених прописа, услиједили су и прописи који садрже мјере које су ишле на концентрацију средстава и контролу исплате потраживања и давања кредита за покривање привредних и других потреба. Помоћу ових мјера постепено се развијао платни промет и кредитирање привредне дјелатности у Црној Гори до степена када су сложенији задаци наметнули потребу за доношење прописа општег карактера којима би се ово питање регулисало. А то значи да је организацију банковне службе требало у првом реду извршити у складу са принципима постављеним од стране Савеза на потпуно новој основи, како би држава овладала банковним системом.

Организација банковне службе у Црној Гори претстављала је крупно питање које је требало уредити законом. Зато је Народна скупштина Федералне Црне Горе још у години 1945 донијела Закон о привредној банци Црне Горе којим се оснива Привредна банка као кредитни апарат јавног привредног карактера чији су организација и рад одређени Статутом („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/46).

Принципи закона су: мобилизација и концентрација новчаних средстава, специјализација кредитних установа и организација кредитног апарата. За извршење ових задатака банка је углавном, ангажовала стручни апарат затечен на тим пословима.

Привредна банка Црне Горе, према уредби о спајању кредитних предузећа и државног сектора од 25 септембра 1945 године спојена је са Народном банком ФНРЈ и тако је њен дјелокруг пренесен у дјелокруг Народне банке ФНРЈ која претставља основну банкарску установу са емисионим функцијама и задатком за извршење савезног буџета и буџета федералних јединица, као и за обављање благајничке и обрачунске службе и вршење мобилизације привремено слободних новчаних средстава.

Спајањем земаљских банака са Народном банком ФНРЈ ишло се на то да се као принцип усвоји јединствен банковни систем за цијелу земљу, који је данас, удруживањем комуналних банака, банака за кредитирање земљорадника и државне инвестиционе банке са Народном банком ФНРЈ у потпуности остварен.

Поред овог закона у овом раздобљу донесен је из ове области и Закон о зајму Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 9/46). Народна власт поклањајући пуну бригу привредној обнови Црне Горе донијела је и овај Закон којим

се регулише питање зајма код Државне хипотекарне банке у износу од 80 милиона динара. Тим законом створена је јача материјална основа за извршење намијењених задатака у области привреде. Овај се зајам у првом реду има употријебити за обнову и изградњу зграда и путева. Овом закону претходила су и два закона о гаранцији Црне Горе за зајам електричном предузећу Црне Горе.

Обнови и новом усмјеравању народне привреде посвећен је и Финансиски закон НР Црне Горе за буџетску 1946 годину, као и Закон о Земаљској контролној комисији Црне Горе која се оснива при Претсједништву народне Владе Црне Горе са задатком да врши контролну службу и врховни надзор над радом свих рачунских установа на територији Црне Горе.

Народна власт поклонила је нарочиту пажњу организацији статистичке службе. У том циљу октобра 1945 године донесена је Уредба о организацији статистичке службе код Земаљског статистичког уреда при Претсједништву Министарског савјета Федералне Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 5/46). Уредбом је основан Земаљски статистички уред при Претсједништву Министарског савјета Црне Горе који врши статистичку службу преко реферата код средњих, односно градских народних одбора. Уреду су дате организационе форме под називом реферата којих има седам.

Прелазећи на прописе из других области, изложићемо само законе као и неке важније одлуке и уредбе, и то по хронолошком реду.

Закон о установљењу Народног празника — 13 јула („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — Никада у својој историји као 13 јула 1941 год. црногорски народ није носио с једне стране силнију мржњу према непријатељу — фашистичком окупатору и већи презир, одвратност и разочарење према управљачима земље, односно према врховима старе Југославије, а с друге стране већу љубав према слободи, према братству и јединству народа Југославије, према новој држави у чије темеље, ето тога дана поставља и самог себе. Кад се ово зна, онда је јасно од куда устанак носи онолику снагу и ударац окупатору, како тога дана, тако кроз читав процес Народноослободилачке борбе.

Да би се 13 јули достојно обиљежио као дан када је црногорски народ дигао општи народни устанак у знаку Народноослободилачке борбе против окупатора и његових помагача, донесен је 29 јуна 1945 године Закон којим је 13 јул проглашен за народни празник Црне Горе. То је уједно и први закон донесен у овом периоду, а после је двије године 15 јула 1947 године, донесен је нов Закон о његовим измјенама и допунама са пречишћеним текстом. Тим законом се овјековјечава почетак једног новог раздоб-

ља у историји Црне Горе. Почетак једне нове епохе испуњене херојством Црногораца попраћеним тешким искушењима, самопријегором и самоодрицањем под паролом: Смрт фашизму — Слобода народу!

Значај устанка прелази оквире Народноослободилачке борбе и даје свој печат читавом будућем развоју црногорског народа. Тога дана црногорски наорд је показао да је спреман на борбу против фашистичког окупатора и његових помагача. Устанком су постављени темељи за даљи развој Народноослободилачке борбе и Народне револуције. Он није само устанак оружане борбе за протјеривање окупатора из наше земље, него и тежња црногорског народа да кроз своју борбу и општу борбу народа Југославије осигура национална и демократска права. У том знаку истовремено се на рушевијама власти старе Југославије установљавају органи народне власти са одређеним задацима.

Никада у историји црногорског народа није био изражен принцип добровољности за борбу против непријатеља као што је 13 јула. Тај принцип био је руководно начело за све историске подухвате у даљем процесу Народноослободилачке борбе. То је било оно што је давало све силовитије и жешће ударце непријатељу. Тај принцип је био основа преко које су се преломили Црногорци и тако строго диференцирали у оне који су за борбу против окупатора под паролом: Слобода или смрт, и оне који су противу те борбе. Користећи тај темељни принцип, огромна већина народа Црне Горе одлучила се за борбу. Тога дана црногорски народ нашао је самога себе.

Закон о аграрној реформи и колонизацији у Црној Гори („Службени лист НРЦГ“, бр. 7/45). — Аграрни односи на територији ФНРЈ онакви какви су се формирали до 1941 год. предали су нам у наслеђе тешку прошлост. Ти односи су носиоци феудалног друштвено-економског уређења. Капитал земље налазио се у рукама јачих, иако је земља за сељаке била једина подлога за њихову егзистенцију. Такво стање требало је отклонити што прије по Ослобођењу.

Три мјесеца по Ослобођењу, тј. августа 1945 год., Привремена народна скупштина донијела је Закон о аграрној реформи, којим је поставила темељ аграрној реформи у нашој земљи. Он је уједно и једна од највећих тековина Народноослободилачке борбе. Регулисање питања аграрне реформе изнијето је у основним поставкама тога закона, док је питање његове детаљне разраде дато у надлежност федералним јединицама, да га оне, према својим особеностима, уреде својим законима.

Црногорска народна скупштина на основу тога закона донијела је 29 новембра 1945 године Закон о аграрној реформи и колонизацији у Црној Гори („Службени лист НРЦГ“, бр. 7/45).

Тим законом, као и другим законима о његовим измјенама и допунама и прописима за њихово спровођење, регулисани су и спроведени у живот принципи савезног закона.

Ти закони, гледани кроз оквир савезног Закона, управо, заједно са њим, темеље се на овим начелима: прво начело је: земља припада онима који је обрађују, начело које је доцније изражено и у Уставу Народне Републике Црне Горе. Затим, друго, спровођење у живот првог начела гаранције народна власт; треће, везаност власништва земље за обраду земље; четврто, повећавање пољопривредне производње; пето, стварање услова за постављање социјалистичког сектора у аграру и шесто, аграрна реформа има утријети пут за прелаз на зајдружну обраду земље.

Савезни закони о аграрној реформи и земаљски закони о аграрној реформи гледани као цјелина важни су нарочито по томе што су они први пут у историји нашег народа до краја исправили историску неправду и вратили народу власништво над оном земљом коју је он својим рукама кроз вјекове обрађивао.

Уз Закон о аграрној реформи и колонизацији у Црној Гори узгредно напомињемо да је питање рјешења шумских посједа као колективне својине општина, племена, села и братстава претстављало посебан проблем. Савезним Законом о аграрној реформи није дотакнут овај проблем, пошто су племенске, сеоске и брственичке шуме постојале само у Црној Гори. Међутим, тај се проблем наметнуо приликом доношења Закона о аграрној реформи и колонизацији у Црној Гори и ријешен је тако што су изричним одредбом тог закона шумски посједи изузети од аграрне реформе по том закону. Тако је тај облик колективне својине задржан и даље, иако те шуме претстављају огромне комплексе, који би, да су се нашли у рукама велепосједника, били стављени под аграрну реформу.

Закон о образовању суда за ликвидацију неправилно регулисаних односа у времену прије 6 априла 1941 године („Службени лист НРЦГ“, бр. 3/46). — У вези са провођењем аграрне реформе избио је у Црној Гори проблем чивчија који је претстављао остатак феудалног доба и њега као неправилно регулисани однос у бившој Југославији требало је регулисати доследно начелу да земља припада онима који је обрађују. Уз тај проблем наметнуло се и питање имања лица која су се иселили из наше државе, као и имања неправилно одузетих појединцима или имања лица избјеглих од режима прије 6 априла 1941 године, затим питање утрина и крчевина. Тим проблемима народна власт у Црној Гори, односно њен законодавни орган, поклонила је нарочиту пажњу и у циљу њиховог правилног регулисања проблема на социјалистичкој основи донијела је 27 априла 1946 г. Закон о

образовању суда за ликвидацију неправилно регулисаних односа у времену прије 6 априла 1941 године. Тим законом, свима чивчијама или другим лицима насељеним на имањима ага, бегова или других великих пољедника признато је право „насеља“, односно власништва на ту земљу. Затим, неправилно одузета имања појединим лицима која су се била отселила или избјегла од режима прије 6 априла 1941 године враћена су им, ако су се до објављивања овог закона вратила у нашу земљу. Исто тако, имања лица која су се отселила из наше државе, а до дана објављивања овог закона нијесу се вратила, дата су у власништво лицима насељеним на тим имањима. Питање утрине и крчевина ријешено је на тај начин што су све утрине и крчевине дате у власништво насељеницима који су их обрадили.

Законом о аграрној реформи у Црној Гори, Законом о образовању Суда за ликвидацију неправилно регулисаних аграрних односа и Уредбом о спровођењу Закона о аграрној реформи у потпуности су разрађена и спроведена у живот основна начела савезног Закона о аграрној реформи. Тако су у Црној Гори земљорадници без земље, или са мало земље, чивчије, наполичари, избјегла лица као и жртве реакционарних режима и др. користили, одмах по Ослобођењу, тековине Народноослободилачке борбе.

Закон о изборима за мјесне, градске и среске народне одборе у Федералној Црној Гори („Службени лист НРЦГ“, бр. 5/45). — Овим Законом, који је донесен 2 октобра 1945 године, народним одборима као органима револуционарне народне власти који су прерасли у органе државне власти дат је пун демократски карактер претставничких органа који се бирају на начелима слободног, општег, једнаког и непосредног изборног права путем тајног гласања. Ваља напоменути да су ова начела била и раније на подручју Федералне Црне Горе спроведена у живот, али су сада и озакоњена. Одмах по доношењу изборног Закона слиједила је Уредба Владе Федералне Црне Горе о устројству органа народне власти у Федералној Црној Гори („Службени лист НРЦГ“, бр. 5/45), којом се одређује да народну власт у срезovima и градовима (четири града) врше среске, односно градске народне скупштине, а у административно-територијалним јединицама мјеста — мјесни народни одбори. Том уредбом прописана је организација народних одбора са организационим формама одјељења (мјесни народни одбори) и отсјека (среских и градских народних скупштина) на челу са повјереницима. Мјесни народни одбори имају своје извршне одборе. Ова је организација изведена доследно начелу да су народни одбори на скупштини одборника једини органи државне власти на свом подручју.

Закон о избору судија и присудитеља народних судова у Црној Гори од 22 новембра 1945 године („Службени лист НРЦГ“, бр. 5/45). — Рекли смо да је Одлуком Црногорске антифашистичке скупштине народног Ослобођења издвојена функција судова из надлежности народних одбора и установљен принцип изборности судија. Овим Законом тај је принцип озакоњен и спроведен потпуно у живот. Његовим доношењем, као и одлуком о оснивању и уређењу Врховног суда и Уредбом о установљењу народних судова у Црној Гори („Службени лист НРЦГ“, 5/45) судство у Црној Гори је демократисано не само по изборности судија, већ и по установљењу присудитеља, по брзом, лакوم и бесплатном поступку, којим се, супротно старом формализму и компликованости, омогућила приступачност суда народу и брзо долажење до правде. Једном ријечи, судство је постављено на демократску основу и предато у руке и контролу радном народу.

Закон о увођењу седмогодишњег обавезног школовања у Народној Републици Црној Гори од 7 априла 1946 године („Службени лист НРЦГ“, бр. 3/46). — Законодавном дјелатношћу захваћена су и важнија питања из области просвјете и културе и из области народног здравља, а поред тога и из области радних односа.

Старање о продирању културе у широке народне масе, о подизању њиховог нивоа, била је прворазредна брига народне власти, како у току рата на ослобођеној територији, тако и по Ослобођењу. Народна власт у Црној Гори, свјесна свог права на своју сопствену народну културу још у току рата па и по Ослобођењу, рјешавала је своја просвјетна, васпитна и културна питања. У том погледу проширила је своју законодавну дјелатност доносећи низ прописа којима се просвјетно организаторски рад ставља у задатак највишем федералном органу власти, док је просвјетна дјелатност, тј. примјенивање тих прописа, дата у надлежност народноослободилачким одборима. Из ове области наводи се Закон о увођењу обавезног седмогодишњег школовања којим се уводи обавезно школовање за сву дјецу оба пола. Овом закону претходио је Правилник о оснивању Савјета за стручну и просвјетну наставу од 27 октобра 1945 године и Уредба о оснивању Просвјетног савјета при Министарству просвјете од 27 марта 1946 године, који су донесени у циљу проучавања и давања предлога по свим питањима школства на подручју Црне Горе, а у духу основних начела и смјерница просвјетне политике Демократске Федеративне Југославије. Важно је напоменути да су Савјет сачињавали, поред претставника одговарајућих министарстава, још и директори трговачких академија, техничких школа, средњих школа, као и повјереници синдиката друштвених и задружних организација и поједини просвјетни радници.

Закон о обнови порушених и оштећених и о довршењу започетих зграда на подручју Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 14/46). — Ратна пустош проузроковала је и станбену кризу на територији Црне Горе. Народна Влада је ставила себи у задатак да одмах ту кризу ублажи те је предузела низ мјера да отклони станбене несташнице. Отуда се указала и неопходна потреба за регулисање станбеног питања у цјелини макар и привремено. Зато је Влада непосредно иза Ослобођења 9 јуна 1945 године донијела Уредбу о привременом регулисању закупа, отказа станова и пословних просторија којом је ставила под принудно располагање све зграде које су по својој намјени одређене за становање или које се могу употријебити за становање. Потом, 26 јула 1946 г. донесен је Закон о обнови порушених и оштећених и о довршењу започетих зграда. Власницима зграда које су ратом оштећене или услјед рата нијесу довршене Закон ставља у дужност да на захтјев народних одбора зграде обнове, односно доврше. Власницима се пружа пуна могућност да у ту сврху траже зајам од Државне хипотекарне банке. Њиме се дозвољава да надлежни државни органи могу под извјесним условима обновити или довршити зграде.

Закон о измјенама Одлуке о новој административно-територијалној подјели срезова и установљењу територије мјесних народних одбора („Службени лист НРЦГ“, бр. 3/46). — Живот нове државе, која нема унутрашњег правног континуитета са правним поретком бивше Југославије нужно је захтијевао и њену административно-територијалну подјелу. Административно-територијална подјела одређује просторне оквири дјелатности локалних и државних органа и због тога претставља важан елемент у сваком систему организације државне власти, нарочито у социјалистичкој држави као што је наша. Доследно принципу самоуправности да су народни одбори највиши органи државне власти на свом подручју требало је одредити њихове просторне оквири у виду административно-територијалних јединица. Сагласно томе, а у тежњи да ће се чврсто изградити и потпуно осамосталити народни одбори, још у септембру 1945 године, донијета је Одлука о новој административно-територијалној подјели, а затим априла 1946 године Закон о измјени те одлуке. Тако је озакоњена подјела на мјесне, среске и градске народне одборе и одређене су њихове границе. Овим прописима се још више учвршћују народни одбори, и то не само у својој управној функцији него и у привредно-организаторској, држећи се строго принципа јединствености привредног подручја и разлога да највиши државни органи могу непосредно пружати помоћ у раду народних одбора, који су у сталној и непосредној вези с народним масама, те се на тај начин уз народне масе чврсто повезују.

Закон о изради штамбиља, печата и жигова у НР Црној Гори („Службени лист НРЦГ“ бр. 5/46). — У циљу утврђивања аутентичности сваког акта који издају органи државне власти, државне управе и правосуђа донијет је 17 јуна 1946 године овај Закон. Њиме се одређује печат тих органа којим се има потврђивати сваки акт који они доносе.

Закон о називу Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 5/46). — Доношење Устава Федеративне Народне Републике Југославије је значило коначно озаконење, коначно учвршћење у законској форми свих оних тежњи и тековина дуге ослободилачке борбе. Темељни принцип на коме почива нова држава јесте братство и јединство наших народа. На том темељном принципу темељи се принцип федерације који даје државну форму на којој ће се изграђивати нова Југославија. На основу тог принципа Претсједништво Народне скупштине Народне Републике Црне Горе 15 фебруара 1946 год. донијело је овај Закон. Њиме се назив Федерална Црна Гора замјењује називом Народна Република Црна Гора, а назив Црногорска народна скупштина називом Народна скупштина Народне Републике Црне Горе.

Закон о Уставотворној скупштини Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 18/46). — Народна скупштина НР Црне Горе по доношењу Устава Федеративне Народне Републике Југославије припремала је пут засиједања Уставотворне скупштине која је имала да донесе Устав Народне Републике Црне Горе у саставу Федеративне Народне Републике Југославије. У том знаку она је на свом Петом редовном засиједању од 14 септембра 1946 године донијела Закон о Уставотворној скупштини. Овим законом још једном се потврђује да ће црногорски народ, који је одлучио преко својих слободно изабраних претставника у Федеративној Народној Републици Југославији, својој држави републиканског облика, заједници равноправних народа, живјети са осталим народима Југославије; да ће изразити своју суверену вољу о основним питањима државног уређења Народне Републике Црне Горе преко посланика који ће бити изабрани на слободним изборима, непосредним и тајним гласањем за Уставотворну скупштину Народне Републике Црне Горе као врховног претставничког тијела Народне Републике Црне Горе.

Према чл. 1 тог Закона Уставотворна скупштина ће донијети Устав Народне Републике Црне Горе и потврдити одлуке по свим актима које је донијело народно претставништво до тада, а у његовом члаку 2 прописује се да ће Уставотворну скупштину бирати сви грађани Народне Републике Црне Горе који уживају бирачко право. Активно бирачко право имају сви гра-

ђани ФНРЈ који стално бораве на подручју Црне Горе, а уживају бирачко право. Дакле, признаје се активно бирачко право свим грађанима ФНРЈ који стално бораве на подручју НР Црне Горе без обзира да ли су припадници црногорске народности или држављани Народне Републике Црне Горе.

Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину НР Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 18/46). — Овај Закон донијет је на истом засиједању на коме и први; он даје црногорском народу у руке ново оружје за очување и учвршћивање тековина Ослободилачког рата. Он у свим својим детаљима и цјелини јесте израз демократије коју је црногорски народ већ био остварио. Избор народних посланика врши се на основу слободног, општег и јавног и непосредног изборног права, тајним гласањем путем куглица. На сваких 3.500 становника бира се по један посланик.

Уз овај Закон наводимо и Одлуку („Службени лист НРЦГ“, бр. 18/46) којом се утврђује да ће црногорски народ за Уставотворну скупштину на изборима 3 новембра 1946 године бирати 107 посланика.

Одлука о спровођењу социјалног осигурања радника и намјештеника на територији Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 1/45). — Савезним прописима потврђен је нови однос народне државе према радницима (Закон о спровођењу социјалног осигурања од 2 маја 1945 године, Одлука НКОЈ од 31-XII-1944 и Упутство НКОЈ од 25-II-1945 год.). Тим прописима постављени су основни принципи радног права, док поједине федералне јединице имају издати у оквиру савезних прописа своје прописе по питању социјалног осигурања. Тако је министар за социјалну политику и народно здравље Федералне Црне Горе 20 маја 1945 године донио Одлуку о спровођењу социјалног осигурања радника и намјештеника. Њоме је бивша експозитура Окружног уреда за осигурање радника на Цетињу претворена у Окружни уред за осигурање радника. Одлуком се у задатак ставља, у првом реду, Окружном уреду да оснује експозитуре и повјереништва гдје то потреба изискује у циљу спровођења социјалног осигурања. Одређено је да се, сходно Закону о спровођењу социјалног осигурања, подвргну ревизији сва ранија осигурања и донесу одлуке о ренти или потпори у свим случајевима изнемоглости, старости, смрти и несреће који су наступили прије 1 јануара 1945 године. Тако је народна власт збринула огроман број социјално угрожених радника које је ратна пустош бацила у невољу.

Поред ове одлуке данесена је и Одлука о оснивању радничке коморе за Федералну Црну Гору на Цетињу и Одлука о оснивању Јавне берзе рада Федералне Црне Горе на Цетињу.

Овим одлукама служба социјалног осигурања, доследно Закону о спровођењу социјалног осигурања радника и намјештеника, спроведена је на начелу самоуправе. Радничка комора и Јавна берза рада овлашћене су да у име државе извршују и остварују сва права и дужности на темељу прописа о социјалном осигурању.

Доношењем ових прописа у области социјалног осигурања обезбјеђено је правилно функционисање службе социјалног осигурања на територији Федералне Црне Горе.

Уредба о регулисању надница и плата радницима запосленим у пољопривреди („Службени лист НРЦГ“, бр. 8/46).

У Црној Гори било је уобичајно коришћење туђе радне снаге у виду „најма“. Наиме, сиромашни сељаци (обично без земље) изнајмљивали су богатијим сељацима, управама пржава и мањастира своју радну снагу за обављање пољопривредних радова уз уговорену награду. Такав најамни однос обично је трајао годину дана или више. Иако је радни однос био заснован на уговору, ипак су сиромашни сељаци изнајмљивали своју снагу за малу награду која се исплаћивала најчешће у натури. Таква врста најамништва имала је за последицу вјечито сиромаштво и изабљивање једног дијела земљорадника.

Народна власт, да би стала на пут томе злу, одмах по Ослобођењу, донијела је Уредбу о регулисању надница и плата радника запослених у пољопривреди. Том Уредбом у првом реду, пољопривредни радови подијељени су на тешке, обичне и радове за које се тражи стручна спрема. Затим, по трајању радног односа, радници су могли бити повремени, сезонски, мјесечни и стални (годишњи). При томе је одређено радно вријеме и прописана плата односно дневница према стручности, годинама узраста и трајању радног односа уз установљење отказног рока. Уредбом је ријешено и питање плате пољопривредних радника запослених код државних пољопривредних добара. Висина награде таквим пољопривредним радницима одређивана је уз учешће синдикалних организација, односно радничког повјереника.

Уредба о регулисању припадности земаљских службеника грађанског реда и осталих службеника земаљских министарстава и установа Федералне Црне Горе („Службени лист НР Црне Горе“ бр. 2/45). — Нашој државној згради политичку основу чине претставнички органи преко којих радни народ врши своју власт. Ти претставнички органи у НР Црној Гори имају своје административне и стручне сараднике у лицу службеника који извршавају повјерене им задатке. Законодавство старе Југославије и у области радног права није нашло своју примјену у новој држави, те на територији Федералне Црне Горе службенички статус није био уређен позитивним прописима. Отуда је

било нужно донијети прописе о службеничким односима који су у односу према држави стављени на нову основу која одговара промјенама и социјалистичким условима у нашој земљи. Зато је 17 маја 1945 године народна Влада донијела Уредбу о регулсању припадности земаљских службеника грађанског реда. Према тој Уредби службеници се дијеле на чиновнике, чиновничке приправнике, званичнике и служитеље. Службеници су разврстани по групама према којима су одређене њихове припадности које су се примале у виду мјесечних плата. У вези с тим напомиње се да све до доношења ове Уредбе службеници у Црној Гори нијесу примали плату, већ је принцип за њихово награђивање почивао на систему бонова путем којих је вршено њихово снабдијевање.

Уредба о оснивању Санитетског савјета Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 10/46). — Ратна пустош у Црној Гори изложила је становништво врло тешким здравственим приликама: У више мјеста косила је епидемија, а народ је врло тешко долазио до љекова и љекарске помоћи. Народна власт, још у току рата на ослобођеној територији, овоме проблему посветила је нарочиту пажњу, те је у више мјеста оснивала здравствене станице и прихватилишта, а одмах по Ослобођењу њени напори и средства која је уложила у циљу побољшања народног здравља и организације здравствене службе нашли су израза у већем броју прописа донесеним у овом раздобљу. Ти прописи предвиђали су разне мјере у области превентивне, куративне, судске и практичне медицине, као и из области здравствене службе, укључујући овдје и проблем изградње финансирања и буџетирања здравствених установа. У низу прописа којима се обезбјеђује правилно спровођење ових мјера у живот долази и Уредба о оснивању Санитетског савјета Народне Републике Црне Горе. Савјет се састоји од 12 чланова. Његова функција је савјетодавног карактера, а своје послове имао је да врши преко својих одсјека (здравствено-хигијенског, судско-медицинског и одсјека за здравствене прописе) и пленарних сједница. Поред осталог у задатак Савјета спадају нарочито старање о развоју и унапређењу здравствене службе, разматрање и давање стручних мишљења по свим питањима из здравствене гране.

Поред ове Уредбе услиједила је и Уредба о оснивању Предузећа за набавку и расподјелу љекова у Црној Гори („Службени лист НРЦГ“, бр. 10/46). — Предузеће је организовало цјелокупну службу око набавке и расподјеле љекова, санитетског материјала, хигијенско-козметичких средстава, медицинских апарата и медицинских инструмената. Поред тога, оно је основало већи број апотека на територији Црне Горе и извело њихову организацију.

Уредба одређује да су све апотеке — како оне које предузеће оснива, тако и оне које су на основу прописа или приватно-правних послова у власништву државе на територији Црне Горе — државне апотеке.

Правилник о организацији Управе народних добара Црне Горе („Службени лист НРЦГ“, бр. 5/45). — Једна од законских репресија против народних непријатеља и издајника била је конфискација њихове имовине, која је у смислу Одлуке АВНОЈ-а о прелазу у државну својину непријатељске имовине од 21 новембра 1944 године прешла у својину радног народа. Народна власт је поклонила пуну бригу очувању те имовине и њеном рационалном искоришћавању. У том циљу донијела је овај Правилник као и Упутство о поступку с народном и секвестираном имовином, којим је та имовина као и секвестрирана имовина стављена под управу Земаљске управе народних добара Црне Горе.

Овом раздобљу припада и Одлука Уставотворне скупштине Народне Републике Црне Горе од 22 новембра 1946 године, којом су потврђене све историске одлуке и закључци које је донијело Народно претставништво Црне Горе у времену окупације и надаље све до 22 новембра 1946 године када се први пут састала Уставотворна скупштина.

У сектору допунског законодавства према основним савезним законима и у сектору доношења закона према смјерницама из општих савезних закона Република је донијела врло мало прописа, и то би били, углавном, прописи органа државне управе. То је, свакако, било условљено и чињеницом претходног доношења основних, односно општих савезних прописа (закона), који су у овом раздобљу били тек донијети или су се налазили у изради, а чија ће се начела разрадити у даљој законодавној дјелатности Републике.

У потледу оцјене правилности правних аката овог раздобља карактеристично је то што је неке од закона доносило Претсједништво Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења, односно Претсједништво Црногорске народне скупштине, а већи број уредаба министри. Правилницима су у више случајева регулисане законске материје. Оправданост овога налази се у чињеници што је развој државе и друштва наметао свакодневне проблеме, које је требало хитно ријешити, чије одлагање би проузроковало застој у друштвеном развоју. Отуда је било нужно да се законодавна материја често пута регулише уредбодавним путем.

Законодавни рад Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења и његовог Претсједништва, односно, Народ-

не скупштине Црне Горе у овом периоду, иако по броју својих прописа није био обиман, далекосежан је и задире у сва подручја државног, друштвеног, привредног и културног живота Црне Горе, рјешава многа привредна питања, нарочито на сектору обнове земље, поставља темеље организације народне власти и државног апарата, изналази и учвршћује организационе облике органа државне управе, развија школство, ликвидира остатке старог поретка и организује народне судове.

Перо Крстајић

Ослобођење Колашина 1943 године

По ослобођењу Кладња 1943 II пролетерска дивизија налазила се је у источној Босни на простору Олово, Пурачић, Озрен, Маглај итд., и те просторе брзим покретима и маневрима очистила од четника и усташа и у неколико сукоба са Њемцима задала им осјетне губитке.

По завршеном чишћењу наведеног простора од четника и усташа, а пошто се ситуација на свим фронтovima мијењала — половином мјесеца августа 1943 II. пролетерска дивизија добила је задатак да се са наведеног простора што прије пребаци у Црну Гору и Херцеговину ради ослобођења извјесних градова и уништења италијанских гарнизона и четничких банди. Главнина дивизије, убрзаним маршем, пребацила се преко Олова — Романије — Боговича — прешла комуникацију Сарајево — Вишеград код Реновице и рашчистила четничке банде и усташку милицију на сектору Устиколина, Миљевина, Јабука и Добро Поље. У заштитници дивизије одређена је IV. црногорска пролетерска бригада са задатком да преда рањенике XVII. источно-босанској дивизији, која је добила наређење да ове рањенике на простору Озрен прими, а потом бригада да крене за главнином дивизије. Пошто су Њемци осјетили да је главнина Друге пролетерске дивизије напустила простор Озрен, уз сарадњу са четницима и усташама мобилисали су све своје снаге и бацили се свом жестином да униште IV. црногорску бригаду на Озрену. Бригада је са бројно јачим непријатељем, а оптерећена већим бројем рањеника водила жестоке борбе и задавала му озбиљне ударце. Умјешношћу команде бригаде која је преузимала брзе маневре непријатељу није успјело да бригади нанесе теже ударце. Пошто је бригада предала поменуте рањенике, кренула је за главнином дивизије.

При свом покрету IV. црногорска пролетерска бригада прешла је комуникацију Сарајево — Вишеград на сектору Сјетлине и даље у свом покрету у брзом налету ослободила је од Њемаца Горажде у коме је заплијенила велике количине разног материјала. У даљем покрету IV. црногорска пролетерска бригада, очистила је четничке банде око Трнова и Калиновика,

а потом је дивизија кренула преко Миљевине према Броду југозападно од Фоче, гдје је прешла Дрину, одакле је II. српска пролетерска бригада кренула усиљеним маршем преко Челебића према Пљевљима и из покрета ослободила Пљевља, заробивши читави гарнизон италијанске дивизије „Тауренса“ и заплијенила огромне количине разног ратног и другог материјала и у даљним борбама ова бригада је ослободила Пријепоље и Нову Варош. А II. далматинска и IV. црногорска пролетерска бригада, кад су прешле Дрину, кренуле су усиљеним маршем лијевог обалом ријеке Дрине према Бастасима и даље лијево од Узлупа избивши на простор села Бобова, гдје су се ове бригаде један дан одмориле, а затим је IV. пролетерска бригада извршила покрет преко с. Глибаћа и прешла Лавар Тару и 24 септембра избила у Боан, а 26 је вршила покрет преко Сињајевине према Колашину у циљу његовог ослобођења, а II. далматинска бригада кренула је усиљеним маршем преко села Какмужи — Збљево за Пљевља и 23 септембра стигла у Пљевља. Штаб II. пролетерске дивизије који се већ налазио у Пљевљима, наредио је, да Други батаљон остане у граду као посадни, а Трећи батаљон да оријентишемо према Металци и Чајничу. Са овим батаљонима да командује замјеник команданта бригаде Обрад Егић, а Први и Четврти батаљон са штабом бригаде да изврше покрет према Прибоју, напану га и ослободе од Италијана.

Двадесетпетог септембра појавиле су се четничке банде под командом Лашића на комуникацији Пљевља — Пријепоље око Јабуге са најером онемогућавања саобраћаја између ова два ослобођена мјеста и том приликом су нам из засједке убиле два курира од којих је један народни херој Бошко Буха, и раниле референта санитета II. пролетерске бригаде. Штаб дивизије наредио је да посадни батаљон из Пљевља хитно изађе на наведени простор и да расчисти четничке банде, што је и урађено. У ово вријеме IV. црногорска пролетерска бригада водила је борбе за ослобођење Колашина. Распоред њених снага за ослобођење града био је 26-XI у 13 ч. у Доњем Липову извршен овако:

Први батаљон да пређе ријеку Тару и цесту сјеверно од Колашина и напане Башње Брдо, које су бранили Италијани главнином својих снага:

Други батаљон да директно цестом напане град и садјејствује Првом батаљону;

Трећи батаљон, ојачан са нешто артиљерије, да наступа за другим батаљоном и брзо проширује постигнути успјех;

Пети батаљон да пређе р. Тару јужно од Колашина и обезбиједи напад од правца Матешева, гдје су се налазиле јаче италијанске и четничке снаге:

Штаб бригаде у селу Бадњак.

Колашин је, из добро утврђених ровова и бункера сталног типа, бранио 2. батаљон 83. пука италијанске дивизије „Венеција“. Овај батаљон је био ојачан извјесним бројем минобацача и подржаван артиљеријом са правца Матешева. Поред Италијана, град и околне положаје бранило је око двије хиљаде четника Драже Михаиловића.

Одмах по добивеном задатку батаљони су приступили његовом извршењу. Други батаљон пред сумрак избио је у реон села Дрењак, непосредно на лијеву обалу Таре. Ту је био обасут јаком артиљериском и минобацачком ватром, која се приближавањем батаљона стално појачавала.

Падом мрака, а пошто су чете претходно биле добро оријентисане о даљним правцима наступања, батаљон је дијелом газећи ријеку Тару прешао сјеверно од моста, а дијелом преко моста и јужно од њега. Батаљон није отварао ватре сем при ликвидацији непријатељског осигурања на мосту. Затим се батаљон кроз врбаке и воћњаке упркос непријатељске ватре провукао у центар града. На тај начин батаљон је без иједне жртве упао у варош.

Непријатељ је овим упадом батаљона у град био изненађен и збуњен и није се снашао да организује неки ефикасан отпор.

Овладавши центром града, батаљон је заузео борбени поредак у виду полукруга, који је постепено проширивао.

Непријатељ није претпостављао да ће наше снаге овако изненадно и дрско напасти варош, па стога није био поставио кроз улице града скоро никакве препреке, нити се уопште припремао за уличне борбе. Он није водио рачуна о нашим могућностима и није претпостављао да наше јединице могу тако брзо из Босне стићи на овај простор.

Око 23 часа град је, сем утврђења Башњег Брда и старе тврђаве „Барутане“, био заузет. Батаљони су у том моменту били углавном оријентисани према „Барутани“.

Први и Трећи батаљон до наведеног времена нијесу успјели да овладају Башњим Брдом, већ су водили огорчене борбе са Италијанима који су се налазили у бункерима и батаљонима наносили озбиљне губитке, нарочито минобацачком и митраљеском ватром.

Пети батаљон није још био успио да пређе Тару и пресијече друм Колашин — Матешево услијед врло лошег терена и далеког заобилажења.

Непријатељ је и даље са Башњег Брда давао жилав отпор, тим прије што је добар дио Италијана из саме вароши био по-

бјегао на Башње Брдо. Приступило се детаљнијој организацији напада на поменуто брдо и батаљони су отпочели са нападом изводећи неколико јуриша, али без успјеха. Италијани су давали жестоки отпор, наносећи батаљонима извјесне губитке. Покушало се преговарати са италијанским командантом батаљона, који је бранио град, да се преда и да пређе на нашу страну, напомињући му да је свака даљња борба узалудна, али он је и даље давао отпор. Командант бригаде, увидјевши да са преговорима не иде лако, лично је 27 септембра покушао да преговара са командантом италијанског батаљона, који је послије краћег разговора са командантом бригаде Љубом Вучковићем пристао на предају. Тим је Колашин 27 септембра дефинитивно био ослобођен.

Одмах после ослобођења Колашина IV. пролетерска бригада наставила је наступање једним дијелом својих снага према Матешеву гдје су се налазиле јаче четничке и талијанске снаге а мањи дио својих снага оставила је 27 — 29 септембра у Колашину и његовој непосредној околини. На прилазима Матешеву IV. пролетерска бригада наишла је на јаче италијанске и четничке снаге, и борбе су поново почеле. Концентрацијом свих четничких снага са тога и околног терена и уз свестрану подршку Италијана из Матешева, Берана, Андријевице, непријатељ је успио да задржи наступање батаљона IV. пролетерске бригаде према Матешеву, а затим да их потисне према Колашину. 28 септембра поново почињу врло оштре борбе на простору између Колашина и Матешева. IV. пролетерска бригада била је присиљена да се повлачи пред много јачим непријатељем у правцу Колашина са задатком да одбрани град на његовим непосредним прилазима.

Поново су почеле борбе за Колашин. Он је већ под јаком артиљерском ватром. Непријатељ све брже и брже наступа без обзира на губитке. Воде се борбе на свим прилазима града. Непријатељ је заузео Кључ, Шљивовицу, брдо изнад самог Колашина које омогућава непријатељу да град туче јаком артиљерском и митраљеском ватром. Колашин је био скоро потпуно опкољен. И овај пут су четници били претходница Италијана. Гомила четника јуриша, потпомаже их артиљерска и минобацачка ватра Италијана. Непрекидно се ређају наизмјенични јуриши. Борба је сваког тренутка све жешћа. Сви прилази Колашину посједнути су и бране се највећом упорношћу. Посједнути су бивши италијански ровови и бункери, који су нам сада ипак добро дошли. Упорној одбрани Колашина много је допринио италијански батаљон који се предао IV. пролетерској бригади, а сада се бори против четника и Италијана, који хоће

поново да заузму Колашин. Нарочито је дошла до изражаја минобацачка ватра овог батаљона.

Борбе су све жешће и жешће. Италијанска артиљерија и минобацачи од правца Маташева туку прецизно добро познате положаје и утврђења које држе батаљони IV. пролетерске бригаде у непосредној околини Колашина. Јуришају четници не жалећи жртава. На сваки јуриш батаљона IV. бригаде непријатељ такође одговара противјуришем. Прилази граду били су преплављени непријатељским лешевима али четници и поред тога не попуштају. Све је више мртвих и рањених, али отпор бива све жешћи. О жестини отпора говоре многи губици IV. пролетерске бригаде, међу којима Јурица Рибар, руководилац полит-одјела ове бригаде, команданти батаљона Мило Лубарда и Милоје Зарић, које сам лично видио како се у посљедњим моментима свога живота јуначки држе.

За вријеме ових жестоких борби које је водила IV. црногорска пролетерска бригада у борбама за ослобођење и одбрану Колашина II. далматинска бригада налазила се у Санцаку око Пљеваља и Прибоја, а II. пролетерска бригада око Нове Вароши, Пријепоља и Бродарева.

Штаб II. корпуса увидјевши прилично тешку ситуацију у којој се налази IV. пролетерска бригада при одбрани Колашина наредио је штабу II. далматинске бригаде да најусиљенијим маршем пребаци своја два батаљона из Пљеваља у Колашин у помоћ IV. пролетерској бригади, а II. пролетерској бригади да исто тако усиљеним маршем, упути два батаљона преко планине Бјеласице и удари непријатељу у бок преко положаја Кључ.

30 септембра, око 19 часова, други батаљон II. далматинске бригаде, укрцан је у Пљевљима у неколико камиона и под командом замјеника команданта бригаде Обрада Егића кренуо је комуникацијом Пљевља — Шаховићи — Мојковац — Колашин, а трећи батаљон исте бригаде кренуо је пјешке усиљеним маршем истим правцем према Колашину. Други батаљон стигао је 1 октобра у 6 часова у село Требаљево у којем се налазио штаб Другог корпуса, гдје се је замјеник команданта бригаде јавио команданту корпуса генералу Пеку Дапчевићу да је довео батаљон, који је наредио да се батаљон смјести у шуму и добро нахрани, а задатак ће добити накнадно. Истог дана, скоро без застоја маршујући дању и ноћу, стигао је у село Требаљево и трећи батаљон Друге далматинске бригаде.

Пошто су поменути батаљони пристигли, замјеник команданта Друге далматинске бригаде отишао је у штаб IV. пролетерске бригаде који се налазио у селу Бабљаку и јавио се команданту бригаде Љубу Вучковићу, који ме упознао са ситуацијом

и дао ми своје сугестије откуда и како треба напасти непријатеља. Постојала је све већа опасност да четници са Кључа не заузму Кобиљу Главу и доведу IV. пролетерску бригаду у још тежу ситуацију. То је од стране команданта корпуса наређено да други батаљон II. далматинске бригаде хитно изађе, предухитри непријатеља и запосједне Кобиљу Главу и да онемогући четницима продор у овом правцу. Батаљон је одмах изашао на одређене положаје и одбио неколико непријатељских напада.

2 октобра, око 11 часова, преко Бјеласице под командом Милије Станишића, стигла су и два батаљона II. српске пролетерске бригаде, размјестивши се у с. Ровачко и Мушовића Ријеку.

Штаб корпуса наредио је да се од наведених батаљона формира ударна група под командом Обрада Егића и Милије Станишића и да се у току ноћи изврши напад на положаје Кључ, к. 1926, Равни Кључ, к. 1948, и Шљивовица, к. 1350, које су положаје држале јаке четничке и италијанске снаге, и да се непријатељ уништи и протјера према Матешеву и Смречју, а да се на сектору Катун — Брањак — Рупе ухвати веза са Васојевићким партизанским батаљоном. По добивеном задатку од штаба корпуса ја и друг Милија Станишић, 2 октобра око 13 часова, изашли смо на Кобиљу Главу, на којој се налазио Други батаљон II. далматинске бригаде, и са овог положаја смо вршили извиђање и одређивали батаљонима правце напада.

По извршеном извиђању повратили смо се у село Ровачко, упознали команданте батаљона са добивеним задатком и 2 октобра, око 18 часова, извршили покрет ка положају Кључ и распоредили батаљон за напад:

Други батаљон Друге далматинске бригаде да се спусти са положаја Кобиља Глава, к. 1686, у долину Мошовића Вода а потом да се у току ноћи неопажено извуче на положај Кључ, тригонометар 1926, не отварајући ватру, већ да изненади непријатеља бомбама и у садјеству са сусједним Санџачким батаљоном изврши јуриш на њега, разбије га, уништи и освоји његов положај, а даље да продужи гоњење разбијеног непријатеља преко Шљивовице, к. 1370.

Пошто се батаљон у првом сумраку спустио у подножје Кључа, к. 1926, отпочело је пењање на наведену коту. Земљиште куда се Други батаљон пењао било је врло непогодно услијед великог нагиба, а било је дјелимично чисто и голо без шуме. Ноћ је била тамна и пењати се на Кључ било је врло тешко. Да би што прије и лакше батаљон изашао на одређени положај, људство је морало скидати ципеле и опанке, и тако босо у чарапама извлачити се на положај. Ово је извлачење батаљона на наве-

дену висину трајало пуних 6 часова и батаљон је избио на Кључ око 2 ч. По избијању на одређени положај, затрештале су бомбе и зациктала је јака митраљеска ватра, а уз садјејство Санџачког батаљона, послије двочасовне упорне борбе Кључ је био у нашим рукама. Непријатељ је био разбијен и дјелимично отступио преко Шљивовице, а дјелимично према Брајића Бријегу.

Санџачки батаљон, који је стигао са батаљоном Друге пролетерске бригаде, имао је задатак да напане Кључ, тригонометар 1926, са сјеверо-источне стране из Мушовића Ријеке, да се у току ноћи такође неопажено извуче на врх Кључа, да, у садјејству са другим батаљонима Далматинске бригаде, једно-времено и изненадно напане непријатеља и на јуриш заузме његов положај, а у даљњем продужи гоњење разбијеног непријатеља у правцу Смречја и Суве Горе. Око 19.30 часова отпочело је пењање овог батаљона са сјеверо-источне стране Кључа на његов врх. Земљиште куда се пењао овај батаљон било је још неподесније него код батаљона Далматинске бригаде. Оно је било пошумљено густо и једва проходно, а успон земљишта такође велик па и ноћ нам није ишла на руку. При овом пробијању кроз тешко проходну шуму морала се обратит особита пажња одржавању чврсте везе између чета, јер је постојала опасност да се батаљон расцијепи и распе по непроходној шуми и великој помрчини и да не стигне у одређено вријеме на одређени положај. Захваљујући старјешинама, који су се заузимали да батаљон као цјелину одрже у рукама, и поред наведених тешкоћа батаљон је избио на врх Кључа, тј. баш у моменту кад је сусједни батаљон такође изашао на овај врх. И тако заједничком акцијом ова два батаљона послије двочасовне жестоке борбе са четницима и Италијанима непријатељ је био разбијен и положај освојен. Тако је и овај батаљон благовремено извршио свој постављени задатак.

Батаљон Друге пролетерске бригаде, који је стигао усиљеним маршем преко планине Бјеласице, имао је правац напада једним дијелом са источне стране на Кључ, тригонометар 1926, а другим дијелом да напане Равни Кључ, к. 1948, и на правцу Катун — Рупе разбије четничке банде и да на том простору ухвати везу са Васојевићким партизанским батаљоном. Земљиште за покрет овог батаљона било је нешто подесније него код Санџачког, али је заобилазни пут овог батаљона био много дужи што је свакако утицало на замореност батаљона и његово благовремено избијање на одређене положаје. Батаљон је успио да на вријеме избије на одређени положај и ухвати везу са Васојевићким батаљоном и са истим продужи гоњење и уништавање четника на простору Васојевића.

Трећи батаљон Друге далматинске бригаде кретао се у резерви за батаљоном Друге пролетерске бригаде, са задатаком да уколико устреба удари непријатељу са бокз за источне стране и помогне батаљону Друге пролетерске бригаде у извршењу његовог задатка. А у даљњем, да га команда ове групе употрежи према своме нахођењу.

Команда поменуте групе кретала се за Санџачким батаљоном.

И поред разних тешкоћа на које су батаљони наилазили у своме покрету, благовремено се изашло на одређене положаје и 2/3 октобра ноћу ми смо свом силом јуришали на Кључ и преко Шљивовице разбили непријатељски обруч око Колашина и тако омогућили IV. пролетерској бригади да се баца у противнапад на четнике и Италијане, који су, разбијени на наведеним положајима, већ почели да отступају према Матешеву. Непријатељу су само на нашем правцу наступања нанијети губици 15 мртвих и 60 заробљених, остатак четника побјегао је и склонио се код Италијана у још неослобођене Беране.

Обрад П. Егић
пуковник ЈНА

Његошев боравак у Бечу 1836 и 1837 и његов покушај да пође у Париз

О Његошевом задржавању у Бечу 1836 и 1837 писали су Павле Поповић,¹ Анд. Гавриловић,² Вас. Поповић,³ Лаза Секулић⁴ и Т. Ђукић⁵.

Па ипак се до данас не зна у појединостима шта је све Његош радио у Бечу, куд се кретао, с ким је долазио у додир, о чему је расправљао, шта га је све интересовало итд.

Ми ћемо овдје покушати да помоћу досад непознате историске праће из Државног архива у Задру и бечких архива подробније освијетлимо ову важну епизоду из његова живота. Чињенице ћемо провјеравати и допуњавати помоћу већ објављених чланака и извјештаја тадањих савременика и биљежака из аустријских и њемачких новина.

1 децембра,⁶ послерије подне, 1836, Његош се укрцава у Котору, заједно са својим братом од стрица Ђорђејем Петровићем, у трговачку барку неког Бокеља и полази преко Трста и Беча за Русију.⁷

¹ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, 16 октобар и 1 новембар 1910, стр. 585—592, 677—684, и Archiv für slavische Philologie, Берлин, 1911, стр. 170—183.

² Анд. Гавриловић, Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година, Годишњица Николе Чупића, 1914, књ. XXXIII, стр. 272—294.

³ Вас. Поповић, Метерних о Његошу г. 1837, Браство, Београд, 1927, књ. XXI, стр. 178—180.

⁴ Д-р Лаза Секулић, Владика Раде у Бечу и записи кнегиње Меланије Метерних, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1929, књ. 321, св. 3, стр. 364—377.

⁵ Т. Ђукић, Његош и бечка дипломација, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1940, књ. 353, стр. 342—354.

⁶ Све датуме наводимо по новом календару.

⁷ Копија писма Губернијалног претседништва у Задру од 8 децембра 1836 претседнику Врховне политичке и цензурне дворске власти у Бечу, грофу Јозефу фон Седлницком (Задар, Државни архив, *Geheime Akten*, Unica, 1836). Из копије тога писма сазнаје се још да је Његош прије свога поласка у Русију зајмио у Будви 2000 форинти. Још 8/20 октобра 1836 он је молио у једном свом писму рускога вице-конзула у Дубровнику Јеремљу Гагића да он за њ позајми од дубровачких трговаца „онолико новаца колико износи редовна помоћ из Русије коју сваке године прима Црна Гора“. 14/24 октобра 1836 Гагић је Његошу послао негативан одговор (Ристо Ј. Драгићевић, Црна Гора за вријеме другог Његошевог одласка у Русију, Историјски записи, књ. VIII, 1952, стр. 255, 256).

Тачно не знамо кад је Његош стигао у Беч. Новине „Wiener Zeitung“, у бројевима од 1 новембра 1836 до 2 јануара 1837, не објављују његово име у списковима оних путника који су у то вријеме дошли у аустријску престоницу. 1 јануара⁸ 1837 видимо пак Његоша како ступа у преписку с далматинским гувернером Венцелом Фетером фон Лилиенбергом, који је био допутовао у Беч 23 новембра 1836.⁹ 23 децембра 1836 (4 јануара 1837) Његош упућује из Беча у Петроград рускоме цару Николају и један меморандум о жалосном стању Црногораца и о њиховој блиској несрећи¹⁰ и изражава жељу да посјети руску престоницу и да лично изађе пред цара. Потом узима под кирију приватан стан за мјесец дана¹¹ како би у Бечу могао сачекати одговор цара Николаја I. У његовом друштву стално се налази Вук Караџић и „обично га прати кад год се овај извезе“.¹² Његошу долази „један руски професор, који Владикау поучава из француског језика“.¹³ К њему свраћа и руски потпуковник Јаков Озерецковски, који је „прилично“ упознат с француском књижевношћу. Непрестани његов гост је и агент српске владе Вилхелм Хопе. Преко дана га посјећује и префињени аустријски шпиритин капетан Фридрих Орешковић.¹⁴ Долазе му на виђење „неки руски кнез“ и руски свештеник „који је, изгледа, намјештен код руске капеле“ у Бечу. И Његош прави разне посјете. Већ првих дана¹⁵ мјесеца јануара 1837 претставља руски кнез Александар Михајловић Горчаков Његоша аустријском кнезу и државном канцелару Клеменсу Лотару Венцелу Метерниху. Метерних прима Његоша „са великом пажњом“, и Његош се код њега задржава „скоро час и по“. При расстанку Метерних му се извињава „што због слабог стања своје жене није могао имати ту част да пријатног посетиоца позове на ручак, али да задржава себи право

⁸ Његошево писмо од 20 децембра 1836 (1 јануара 1837) грофу Лилиенбергу, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv, и д-р Мираш Кићовић, Петар Петровић Његош, Писма I, 1951, Београд, стр. 374.

⁹ Wiener Zeitung, 26 новембар, 1836.

¹⁰ Д-р Мираш Кићовић, Петар Петровић Његош, Писма I, 1951, Београд, стр. 375.

¹¹ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, 16 октобар, 1910, стр. 677.

¹² Исто, стр. 677.

¹³ Извјештај Фридриха Орешковића од 9 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

¹⁴ Анд. Гавриловић, Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година, Годишњица Николе Чупића, књ. XXXIII, стр. 275.

¹⁵ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, стр. 587, 588.

на то задовољство“.¹⁶ Приликом те посјете Метерних поставља Његошу „питање да не би желео да га представе и турском посланику“.¹⁷ Његош му „кратко и оштро“ одговара: „Немам ја код њега никаква посла“.¹⁸

12 јануара 1837 Метерних заиста позива Његоша на ручак.¹⁹ На том ручку су још кнез Горчаков, барон Отенфелс, гроф Лилиенберг, Феликс Шварценберг, Нојман и Фридрих Орешковић. Орешковић и Лилиенберг служе као тумачи. Шварценберг, Нојман и Отенфелс помажу Метерниху и његовој жени Меланији да се „одржи конверзација“.²⁰

Његош је предмет „нарочите пажње“.²¹ За столом се води „врло жив“ разговор. Говори се о Русији. Ријеч је и о непрестаном рату између Црне Горе и Турске. Спомињу се и тешке бригае које море турског амбасадора у Бечу Ферик Ахмед-пашу због јаког црногорског отпора. Његош прича о Турцима „са много огорчења“.²²

Новине „Allgemeine Zeitung“ саопштавају, под датумом: „Беч, 14 јануара“, 20 јануара 1837 да је Његош имао част да га Метерних 12 јануара позове на ручак.²³ То се, наравно, не допада турском амбасадору Ферик Ахмед-паши, јер он Црну Гору сматра турском вазалном земљом. Русија и Аустрија су, сем тога, велике пријатељице Турске. Зашто онда да претставља кнез Горчаков Његоша Метерниху и због чега Метерних указује толико поштовање Његошу! Зар не би било најприродније кад би Његош дошао на поклон претставнику Турскога Царства! Ферик Ахмед-паша се сматра увријеђен и протестује код Метерниха. Из Метернихова писма од 18 јануара 1837 аустриском интернунцију у Цариграду барону Вартоломију Штирмеру сазнају се о томе многе драгоцјене појединости.“²⁴

„Господину барону фон Штирмеру у Цариграду.
Беч, 18 јануара 1837.“

¹⁶ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, стр. 588.

¹⁷ Исто, стр. 588.

¹⁸ Исто, стр. 588.

¹⁹ Д-р Лаза Секулић, Владика Раде у Бечу и записи кнегиње Меланије Метерниха, Летопис Матице српске, књ. 321, стр. 370, 371.

²⁰ Исто, стр. 370, 371.

²¹ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, стр. 589.

²² Д-р Лаза Секулић, Владика Раде у Бечу и записи кнегиње Меланије Метерниха, Летопис Матице српске, књ. 321, стр. 370, 371.

²³ „Allgemeine Zeitung“, број 20, од 20 јануара 1837 (додатак), под датумом: „Беч, 14 јануара“.

²⁴ Копија писма Метернихова од 18 јануара 1837 барону Вартоломију Штирмеру, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

Владика или надбискуп Црне Горе Петар Петровић налази се има десетак дана у овој престоници.

Долазак овога црквеног достојанственика, младога човјека од 23 године који потиче из једне породице која стоји има више од једног вијека на челу Црногораца и који по примјеру својих претходника уједињује у својој особи врховну црквену, прађанску и војничку власт над једним округом чији су становници знали одвајкада да одрже своју независност²⁵ и који су још недавно били у отвореним непријатељствима са сусједним Турцима, — привукао је, природно, сасвим пажњу отоманског амбасадора. Оно што је нарочито узнемирило [овога амбасадора], то је околност што је [Владика] најприје пошао господину кнезу Горчакову и зато што ми је њега претставио овај руски отправник послова.

Ферик Ахмед-паша, кога карактерише здраво расуђивање, учинио је оно што је најпростије и најпаметније, наиме, директно се обратио мени, да би сазнао шта треба мислити о појави ове особе у Бечу и о гласовима који круже да ће она одавде поћи у Русију куд је она већ раније била учинила прво своје путовање.

Пошто имам разлога да претпоставим да ће овај амбасадор извијестити своју владу о доласку Владике Црне Горе у ову престоницу и о разговору који је са мношћом о њему водио, мислим да ће бити корисно ако Вас, господине бароне, обавијестим о изразима којима сам му објаснио ову ствар да бисте Ви могли, према томе, ако искрсне прилика, подесити свој властити разговор или исправити саопштења која би могла стићи о овој ствари до Порте.

Пошто је Ферик Ахмед-паша показао извјесно чуђење зато што Владика, кога он сматра подаником Отоманског Царства, није никако ишао к њему и што је тражио страног посредовање да ми буде претстављен, ја сам му примијетио: иако су у прошлим временима духовно старјешинство, које је Русија имала над Црном Гором и везе које је она одржавала са шефовима овога народа, претстављали извјесну незгоду, ипак то данас више не постоји, јер је цар Никола испољио многобројне доказе у погледу својих чистих намјера према Његовом Величанству [султану] и Отоманском Царству који би требало да заиста умире Диван. Ја сам му рекао да Владика, на основу онога што ми је лично признао, нема никакву намјеру да пође у Петроград него да је желио да изближе упозна једну такву земљу као што је Аустрија, која стоји у сусједним и трговачким односима са Црном Гором, да се поучи на овом путу и да стекне корисна знања; ја сам му говорио о манастиру у Маинама који се налази

²⁵ Становиште Аустрије у доба књаза Данила било је сасвим друштво чије у погледу независности Црне Горе.

у близини Будве и који припада Владици и који ми желимо да купимо да бисмо удаљили Црногорце од своје територије који су овдје много сметали нашим уредбама карантина; најзад сам додао да сам искористио прилику да овога шефа једног ратоборног и немирног народа надахнем мирољубивим идејама и идејама спокојства и помирљивости.

Заиста сам изразио овоме црквеном достојанственику своја жаљења зато што су мир и спокојство били тако често нарушавани на овој тачци која је тако близу наше границе и питао сам га за узроке ових непријатељстава која су се тако често обнављала. Он ми је одговорио да су Турци насилно присвојили земљишта која су одвајкада припадала Црногорцима и да [Црногорци] нијесу могли напустити своја права и да су били приморани да силом узму натраг оно што им се драговољно није хтјело вратити. Ја сам тада дао на знање овоме црквеном достојанственику да Црногорци нијесу били у праву што се тиче избора средстава да би постигли свој циљ, да је употреба силе посљедње средство коме никад не треба прибјегавати прије него се исцрпе сва друга [средства], да је било потребно да они упуте своје протесте пашама који заповиједају у сусједним провинцијама, а у потребном случају и самој Порти, да Аустрија, као пријатељица својих сусједа Отоманског Царства и Црногораца, није могла ни да пожели ништа друго него да се очувају мир и спокојство између дотичних становника и да се она не би ништа мање обрадовала него Русија, која је исто тако пријатељица и Порте и Црногораца, ако би се могло нешто допринијети овоме циљу који је колико пожељан толико и спасоносан. То је главни садржај разговорâ које сам имао с отоманским амбасадором и Владиком Црне Горе. Само ћу додати да се [разговор] са овим посљедњим водио у присуству господина кнеза Горчакова“.

На Његошево писмо од 23 децембра 1836 (4 јануара 1837), које је било упућено руском цару Николају I у Петроград, одговара 12/24 јануара 1837 руски вицекањцелар Карло Неселроде. Неповољан је одговор. Руски двор не жели да Његош посјети Петроград. Кнезу Горчакову, који је тада замјењивао у Руском посланству у Бечу Д. П. Татишчева, ставља се у дужност да Његошу да потребна средства да се поврати у Црну Гору.²⁶ Његошу се не иде натраг. Он би хтио да пође за Париз.

Иако је Црна Гора у Његошево доба фактично самостална земља, она се ипак у Европи сматра као вазална турска држава. Његоша то страшно боли и он за вријеме свога боравка у Бечу настоји да изради да се Црној Гори призна њена независност. У томе му и Вук Караџић пружа издашну помоћ. Тих се дана налази баш у штампи Вукова књига „Montenegro und die Mon-

²⁶ Д-р Ј. Томановић, Петар II Петровић Његош као владалац, Цетиње, 1896, стр. 71, 72.

tenegriner“ („Црна Гора и Црногорци“) ²⁷ која треба да утре пут признавању Црне Горе као самосталне земље. Тада се појављује у њемачком листу „Ausland“ подужи чланак о Црногорцима и Турцима који је извод из Вукова дјела „Montenegro und die Montenegriner“. У то доба пада и Његошево познанство с Вуковим пријатељем Вилхелмом Хопеом који је био сарадник листа „Allgemeine Zeitung“. Његошу добро долази Хопе и он на њ наваљује да му објави један чланак „с црногорске границе“*. Хопе на то пристаје. Његош му диктира чланак у перо. Вук им служи као тумач. Хопе дава Његошу тај чланак да га још једанпут прочита, а потом га упућује редакцији „Allgemeine Zeitung“. 7 фебруара 1837 чланак се појављује у ванредном прилогу „Allgemeine Zeitung“ и ми га свдје у пријеводу доносимо:

„Црногорци.“²⁸

С црногорске границе, 31 децембра.

Обично је увијек владало мишљење у Европи да постоји самосталност Црне Горе само фактично и да су њено једино јемство храброст и истрајност њеног ратоборног становништва. Ми, међутим, сад сазнајемо из вјеродостојног извора да се чува на Цетињу у архиву Владике Црне Горе један султанов ферман који је писмени доказ: да је самосталност Црногораца и правно образложена. Начин на који су Црногорци добили овај докуменат заслужује да се изложи подробно: то је било иза пораза Махмуд-паше скадарског 1796 г. послје кога су Црногорци поново извојевали своју потпуну слободу, само су их погранични Турци и даље, ништа мање него раније, непрестано нападали, пљачкали и на сваки могући начин изазивали. Тадањи владика се нашао побуђен да, у лично сти Сава Пламенца, брата ондашњег сердара Црмничке Нахије, кога су сматрали нарочито подесног за то, пошаље у Цариград свога пуномоћника са задатком да посредством европских посланика прибави Црногорцима мир и тишину да би се на граници учинио крај крвавом нереду. Овај Пламенац је имао срећу да нађе претставника неке европске силе који је био наклоњен да потпомогне његова настојања да се изда један такав ферман пограничним турским пашама, и он га је најзад 1799 г. и добио. Ево његовога дословног садржаја у српском пријеводу: „Ја султан Селим, Емир, брат сунца и рођак мјесеца, господар од неба

²⁷ То се види из ванредног прилога „Allgemeine Zeitung“ од 7 фебруара 1837, Аугсбург, број 61.

* Писмо Амбергово од 21 марта 1837 грофу Седлицком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv. Упоредити о томе још студију „Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година“ од Анд. Гаврилковића, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 286—288.

²⁸ Ausserordentliche Beilage zur Allgemeinen Zeitung, Аугсбург, 7 фебруара 1837, број 61.

до земље, од истока до запада, цар свих царева и т. д. овим објављујем свим својим везирима и пашама од Босне, Албаније и Македоније, пограничним сусједима Црне Горе: пошто Црна Гора није била никад потчињена власти нашег двора, то вам наређујем да Црногорце мирно пуштате на нашу област, као што се надам да ће Црногорци оставити на миру и моје поданике. Дано у Цариграду и т. д. Султан Селим Емир“.²⁹ Овај је ферман Пламенац донио, на радост владину, у Црну Гору, и сад су сматрали да имају право да се надају да ће најзад на граници учинити крај томе ратовању, али како су Турци стално, све до новијег времена, нарочито они из Албаније и Босне, имали обичај да слиједе заповијестима Портиним само онда када су њихови интереси били у складу и како, штавише, не остаје нетакнута ни област моћне царске аустријске државе од стране сирових босанских хорди, тако ни овај ферман није био за Црну Гору ни од каквог очекиваног дјејства. Штавише су односи остали све до данашњега дана као што су и прије били. Истина, није воља султана Махмуда, великог реформатора, да овај неред и даље постоји, и кад је Махмуд сретан у погледу докончавања препорода његова царства, то му свакако сугеришемо да призна јавно самосталност Црне Горе, што је султан Селим и учинио. Томе се надају сви увиђавни Црногорци, и због тога сад није ријеткост да се изражава жеља у овој планинској земљи, у којој према Турској раније није било ни издалека неког саосјећања, да султан Махмуд буде сретан са својим реформама.“

Аустријским дипломатским круговима овај се чланак „с црногорске границе“ од 31 децембра 1837 наравно не допада. Дворски савјетник и доста површни оријенталиста Јозеф Фрајхер фон Хамер-Пургштал се задужује да одмах напише чланак о Црној Гори и њеном положају према Турској. 20 фебруара 1837 заиста се од њега појављује у ванредном прилогу „Allgemeine Zeitung“ чланак „Ueber Montenegro und die Montenegriner“ који овдје доносимо у пријеводу:

„О Црној Гори и Црногорцима.

Дописни чланак у прилогу „Allgemeine Zeitung“ од 7 фебруара: О Црногорцима с једне стране исмијава сваку географску и историску истину, а с друге стране носи на себи печат баснословности. Најприје се напомиње да фактично по-

²⁹ „У литерарном погледу овај ферман има за нас извесне вредности, јер изгледа да је Његош на њега мислио кад у свом Шћепану Малом (II чин, сцена 10) даје ону фантастичну султанову титулу, којом се кроз уста Теодосија Мркојевића подсмева Турцима“ (Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, 1—6 октобар, 1910, стр. 592):

„Ја султан Мустафа емир, брат сунца а рођак мјесеца... ја император над императорима итд.“

стоји црногорска самосталност, а затим се покушава да се докаже да је она заснована на законитости! Стварно могу Црногорци да откажу Порти послушност, као што су то одвајкада радили многи други горштачки народи Османлијског Царства, на примјер Курди на Истоку, али због тога још ниједном географу није пало на памет да одваја Црну Гору као фактично независну област од Османлијског Царства, а да и не помињемо географију Хаџи Калфе (Rumeli und Bosna, Беч 1812), у којој се Црна Гора (Карадаг) појављује као саставни дио Босне; тако је (Црна Гора) наведена у свим европским земљописима (видјети Maltebrun VI, стр. 219) као саставни дио Османлијског Царства. Једини досад познати путопис о Црној Гори Виалов „Voyage historique et politique au Montenegro, Париз, 1820, не зна ништа, иако он прије свега посматра [Црну Гору] са историског и политичког становишта, о тобожњем ферману султана Селима. Овај тобожњи акт јасно има на себи печат лажи. Још од Сулејмана, законодавца, довољно је познат стални султанов назив из *Tableau de l'empire ottoman* и из државне управе и државног устава Османлијског Царства, као и образац фермана из више него једног историског дјела. Овдје се пак султан назива: Ја султан Селим Емир. Никад се султан није називао Емир, а то је арапска титула бегова, кнезова пустиње и планине Ливана и свих пророчких сродника па све до најнижег степена амалина и коњушара; затим се он назива: брат сунца и рођак мјесеца. Ова смијешна титула, која је добра за источну бајку, створену у Европи, потиче од византиских историчара који су је приписивали староперсиским краљевима прије ислама; напосљетку се султан назива: господар од неба до земље, што би, по муслиманским појмовима, било право безвјерје (Кџуфр), пошто је то у турским молитвама божји атрибут. Исто као што је смијешна титула султанова, тако је смијешан и облик тобожњег фермана, а то мора на први поглед да пане у очи свакоме стручњаку“.³⁰

Губернијално претседништво у Задру савјесно провјерава да ли се заиста налази у Његошеву архиву на Цетињу ферман Селима III, чији је садржај донесен 7 фебруара 1837 у „Allgemeine Zeitung“. Због тога окружни дубровачки поглавар барон Фердинанд Шалер ступа у везу с руским вице-конзулом у Дубровнику Јеремијом Гагићем и о том се код њега распитује. Гагић саопштава Шалеру „да се заиста на Цетињу налази ферман султана Селима, који говори у корист Црногораца и који је наведен у „Allgemeine Zeitung“, само да Владика, коме он при-

³⁰ Ausserordentliche Beilage zur Allgemeinen Zeitung, Аугсбург, 1837, (20 фебруар) број 81, стр. 323.

писује споменути новинарски чланак, није вјерно навео његов садржај и да се налазе у рукама или у архиву Владике Црне Горе не само споменути ферман него и многи други [фермани] које је Порта издала заузимањем руског амбасадора у Цариграду³¹.

Велико интересовање турскога амбасадора Ферик Ахмед-паше за Његоша, покушај Његошев да добије од аустриске владе пасош за Француску и „неколико чланака“ о Црној Гори који су се баш тада појавили у новинама „Allgemeine Zeitung“ привлаче још већу пажњу Метернихову на Његоша и сад Метерних ставља Његоша под још већу присмотру.³² 14 фебруара 1837. Метерних се обраћа једним писмом цариградском интернунцију, барону Штирмеру, у коме му даје упутства којих треба да се придржава у разговорима с турском владом о Његошу.³³ „Господину барону Штирмеру у Цариграду.

Беч, 14 фебруара 1837.

Једним својим писмом, датираним 18 јануара, имао сам част да Вас извијестим о доласку владике Црне Горе Петра Петровића у ову престоницу и о разговорима које сам водио и с њим и о њему с господином амбасадором високе Порте.

Ако сматрам данас за своју дужност да се повратим на ову особу, то чиним нарочито због тога што је он од свог доласка у Беч непрестано привлачио пажњу Ферик Ахмед-паше који ће бити о њему, без сваке сумње, нешто споменуо у својим извјештајима својој влади. Да бих Вам, дакле, господине бароне, дао могућност да се са потпуним познавањем ствари изјасните о њему код отоманског министра у случају ако би Вас он за њ питао, ја ћу Вас снабдјети са неколико основних појмова који ми изгледају zgodни да би он могао да расуди о правом стању ствари.

³¹ Копија писма Губернијалног претсједништва у Задру од 21 марта 1837 Претсједништву Дворске канцеларије у Бечу, Задар, Државни архив, Central Akten, 1837, 210, b. XIIa.

Концем августа 1837 Његош се враћа из Русије у Црну Гору. Он и даље ради да Турска призна Црну Гору као независну државу. И његов пријатељ руски потпуковник Јаков Озерецковски, који је боравио на Цетињу од коња августа 1837 до 29 октобра 1837, увелико се заузима код руског двора да се Порта склопи да призна самосталност Црне Горе (копија писма Јилиенберга од 24 децембра 1837 грофу Игнацију Хардегу, грофу Седлницком и Претсједништву Генералне команде у Загребу, Задар, Државни архив, Central Akten, 1837, 210, b. XIIa).

20 октобра (1 новембра) 1838 полази Његош за руком да склопи уговор с херцеговачким везиром Али-пашом Ризванбеговићем Сточевићем у коме је Црна Гора означена као „независна област“ (уговор између Његоша и Али-паше Ризванбеговића Сточевића од 20 октобра (1 новембра) 1838, Цетиње, Архивско одјељење Државног музеја).

³² Вас. Поповић, Метерних о Његошу г. 1837, Браство, Београд, 1927, књ. XXI, стр. 178.

³³ Копија писма Метернихова од 14 фебруара 1837 барону Штирмеру, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

Ја не знам шта је натјерало Владикау да предузме пут у Беч. Он је најприје био изразио жељу да пође у Петроград, али су се противили да га тамо приме. Сигурно је изгледало да се он својим понашањем у Црној Гори морао компромитовати.

Кад је господин кнез Горчаков на њ наваливао да се врати кући, он је то одбио и мени се обратио да му дам пасош да пође у Париз. Ја сам одбио да му га дам под изговором да ја [пасоше] не издајем странцима. Тада се он обратио Француској амбасади да би од ње добио визу на пасош који му је био издао окружни капетан у Котору да пође за Беч.

Ипак сам сазнао од господина отпавника послова Русије да је овај успио да га наговори да одустане од свога пута у Париз и да ће он кроз неколико дана одавде отићи за Петроград.

Владика је, дакле, као што ћете бити видјели из мога горе реченог писма, већ био напустио свој план да пође у Русију, изненадна промјена у његовим одлукама захтијева извјесно објашњење.

Приликом његова доласка у ову престоницу ја сам Владикау примио благонаклоно као једног страног угледног путника, али неколико чланака који су се од тог времена појавили у „Општим аугсбургским новинама“ и у којима је ријеч о њему и о Црногорцима, и то на један врло неприкладан начин, одмах су на њ привукли много јаче моју пажњу. Кад сам потражио изворе одакле су могли да потичу ови чланци, открио сам да су они дошли из Владичине околине. Тада се сматрало да је потребно да се он стави под један много строжији надзор; резултати тога [надзирања] су нам посвједочили да је он сувише мало чврст у својим религиозним и монархичним начелима тако да би могао постати приступачан завођењима која би могао либерализам употријебити да би га се дочепало.

Једно путовање у Париз, предузето од једног тако младог и неискусног човјека као што је он који никако није крио своју наклоност према владајућим идејама свога црољећа, изложило би га неминовној опасности да запане у руке револуционарне странке.

Ја сам могао послѣје тога само да одобрим донесену одлуку господина кнеза Горчакова да по сваку цијену одврати Владикау од његова пута у Француску и да утиче на њ да он више заволи пут у Петроград, пошто се он још неће да врати у своју земљу.

Наше гледање на ту ствар и наше држање према њој исти су као и оно које нам служи као опште правило. Црна Гора чини на простору од двадесетак миља међу између наших граница и Отоманског Царства. Оно што ми тражимо од овога племена које живи у тој земљи јесте само то да не даје поводе за тужбе, а ми се никако не мијешамо у њихове непрестане свађе с Турцима. Све докле доск не искрене нешто друго осим зађевица ове при-

роде, ми остајемо равнодушни. Било би пак друкчије кад би Црна Гора постала огњиште интрига и револуционарних покрета. Наша начела, то јест наш морални интерес, исто као и наши материјални интереси, налагали би нам да се томе одупремо. Црна Гора је одвојена од мора само једним уским парчетом аустриског земљишта. Владика проповиједа, као што смо већ имали прилику да примијетимо, слободоумне, то јест револуционарне идеје. Онда га ми морамо надзирати нарочито у садање вријеме када анархична странка чини све што може да би изазвала општи преврат и да би проширила своје огранке. Ја не вјерујем да је Владика саучесник ове странке, али ја не бих могао посумњати да би он могао бити лако преварен. Ето то је разлог због чега смо све учинили, што је зависило од нас, да бисмо га спријечили да пође у Француску“.

15 фебруара 1837 Метерних се обраћа једним писмом аустриском амбасадору у Петрограду грофу Јбудевиту Фикелмону које овдје у пријеводу доносимо:³⁴

„Господину грофу фон Фикелмону у Петрограду.

Беч, 15 фебруара 1837.

Владика Црне Горе дошао је овдје има неколико недјеља. Ја сам се с њим био упознао за вријеме његова проласка кроз Беч из Петрограда гдје је био да се посвети за владикау. Отада је вријеме пролазило и изгледа да Владика жели да не заостаје за оним што се уобичајило звати *на претком*. У сваком случају његов боравак овдје био је пропраћен веома чудним околностима, и ја ћу се ограничити да Вам их укратко саопштим. Господин кнез Горчаков био је у стању да уђе, што се тиче ове ствари, у веће потанкости [које је поднио] своме двору, и ја се надам да ће ми он признати да сам му ја у томе, колико сам могао, олакшао да дође до средстава.

Владика Црне Горе је врло млад човјек; он нема више од 23 године и на основу његовог атлетског стаса не може се посумњати у његову физичку снагу; што се тиче његових моралних способности, изгледа ми, да су, и поред помањкања његовог васпитања, исто тако развијене. Његов дух је очигледно наклоњен слободоумљу и због тога, дакле, овај човјек заслужује да буде брижљиво надзиран.

Ја не знам шта је натјерало Владикау да предузме пут у Беч. Господин кнез Горчаков ми је рекао да је он био желио да пође у Петроград и да су се противили да га тамо приме. Оно што ми је изгледало да је доказано, то је да се он својим понашањем у Црној Гори морао компромитовати. Према обавјештењима којја

³⁴ Копија писма Метерниха од 15 фебруара 1837 грофу Фикелмону, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

сам могао прибавити једна галантна историја била је за њ штетна у погледу јавног мишљења; али је она међутим изглађена. Ја сам га овдје примио благонаклоно, али неколико чланака који су се појавили у „Општим аугсбургским новинама“ одмак су на њ привукли много јаче моју пажњу. Кад сам потражио изворе одакле су могли да потичу ови чланци, открио сам да су они дошли из Владичине непосредне околине. Тада се сматрало да је потребно да се он стави под један много строжији надзор и резултати [овога надзирања] нијесу никако били повољни у погледу онога у што се сумњало и што се односило на ову особу. Његови разговори носе печат недостатка изразитог поштовања према религиозним и монархичним начелима; и он не крије своју наклоност према западном либерализму.

Кад је господин кнез Горчаков на њ наваливао да се врати кући, он је то одбио и затражио је од мене пасош да пође у Париз. Ја сам одбио да му га дам под изговором да ја [пасоше] не издајем странцима. Тада се он обратио Француској амбасади да би од ње добио визу на пасош који му је био издао окружни капетан у Котору да пође за Беч. Ипак ме извијестио господин кнез Горчаков да је овај успио да га наговори да одустане од свога пута у Париз и да отпутује за Петроград.

Ви познајете врло добро, господине амбасадоре, политичку линију, које се држи наш двор, а Ви знате да нам она исто тако служи и као правило наспрам Османског Царства. Црна Гора је с ове стране међа између наших граница и овога царства. Оно што ми тражимо од овога племена које живи у тој [земљи] јесте само то да нам не даје поводе за тужбе, а ми се не мијешамо у њихове непрестане свађе с Турцима. Све дотле док не искрсне нешто друго осим зађевица ове природе, ми ћемо остати равнодушни. Било би пак друкчије кад би Црна Гора постала огњиште интрига и револуционарних покрета. Наша начела, то јест наш морални интерес, исто као и наши материјални интереси, нагнали би нас да се томе одупремо. Црна Гора је одвојена од мора само једним уским парчетом аустриског земљишта. Владика проповиједа с л а в и з а м; ми га онда морамо надзирати нарочито у ово вријеме када се анархична странка свакога дана све више труди да употријеби ову формулу да би изазвала општи преврат. Ја пак не вјерујем да је Владика саучесник ове странке, али ја не бих могао посумњати да би он могао бити врло брзо преварен.

Ја Вас молим, господине амбасадоре, да обавијестите господина грофа Неселрода о садржају овога писма. Ја се ограничавам, као што то видите, на оно главно, и то тим прије што ће појединости бити много познатије у Петрограду него што су оне досад код нас познате.

Примите. . .“

Сем бечке полиције и Метерниха и гроф Јилиенберг будно пази на Његошево кретање по Бечу. Често излази с њим у шетњу, а понекад га позива и у свој стан. У споразуму с Метернихом Јилиенберг се труди свим силама да његов ађутант капетан Фридрих Орешковић постане „друг Владичин“ и то му потпуно полази за руком. Орешковић сад прати Његоша устолице, разговоре с њим биљежи и доставља их својој шефи Јилиенбергу. Први Орешковићев извјештај потиче од 3 фебруара 1837. Он гласи у нашем пријеводу:

„Забилешка о разним изјавама Владике Црне Горе, како у политичком тако и у религиозном погледу, коју сам имао прилику да ухватим у опхођењу с истим са што могуће вјернијом употребом његових властитих израза, уколико су наине могле да остану у моме сјећању ријечи које су се појављивале у течном разговору.

О религији се Владика изразио: „Црногорци се додуше плаше Бога; само ипак посјећују ријетко цркву, и то већина само неколико пута у години.

У религији влада највећа слобода; између православца и оно мало католика који ту живе не прави се ни најмања разлика.

Заиста би била велика глупост кад би се и правила разлика, пошто ми сви пак тапкамо у мраку (с очевидним изразом слободнога духа изјашњавао се Владика уопште). Сматрам да смо кудикамо удаљенији од сазнања истине него они који су се клањали сунцу³⁵ (с нарочитим уживањем прича он одмах послје тога како му је једном неки обични Турчин са својим једноставним разумом рекао: „Е вала, ми можемо да гријешимо у својој вјери, али ипак не вјерујемо у бесмисленост да је жена родила нашега Бога“).³⁶

³⁵ Његош ће касније у „Лучи микроkozма“ да велича обожавање сунца и свјетлости:

„О невини синови природе,
о мудрости проста најсјајнија!
До рођења свјета истинога,
ви пресретни поклонници сунца!
Ви сте вјерни небесни синови,
вас свјетила луче животворне
носе к творцу, лучах источнику;
луч је сјајна богословија вам,
луч вам жртву у небо уводи...“

³⁶ Вук Караџић прича у својој дјелу „Црна Гора и Црногорци“ („Montenegro und die Montenegriner“), 1837, стр. 75, да „су уопште Црногорци мање сујевјерни него Срби у Србији, као што су и мање религиозни него ови...“

За Његоша се зна да је, у погледу религије, био врло слободоуман човек. Многи странци који су с њим разговарали налазили су у његовом карактеру „много више од свјетовног владара него од духовног вође“. Они су се дивили не само његовој физичкој љепоти и „великој интелигенцији“ него и његовим либералним погледима.

Ријеч и вјера су за Црногорца изнад свега, и кад се ради о стварима од значаја, сматра за част савјести да убије онога који прекрши ријеч.

Ако неки човјек погине било у препирци између више њих, било у гњеву између појединаца, непријатељство траје између породице убијеног и онога који га је убио све док не пане као жртва испаштања један из племена посљедњег, а то често траје годинама. Тада се пријатељство обнавља као што је било и раније.

Рјеђе се дешава да се породице нагоде око жртве помоћу новца.

Свештеник је у исто вријеме вођа свога села. Ако је пак он убио човјека, не смије више да служи службу божју.

Под овом жртвом не подразумијева се живот Турчина, јер се [Турци] сматрају као заклети непријатељи и сматра се као велика заслуга ако се убије неки Турчин поводом неког сукоба.

Земља је подијељена на девет области,³⁷ свако подручје има свога поглавара; свако село има свога судију, и свако племе, а њих има 50, има свога старјешину.

Најхрабрији који се истакну [у борби] против непријатеља и које народ као такве призна, постају вође и заповједници.

Владика именује свештенство и претсједава Сенату, који је именовао народ и који се састоји од 14 сенатора и чије је сједиште на Цетињу.

Садашњи Владика је први који је у својој земљи завоео сенат.

Он плаћа сенаторе као и своју гарду која се састоји од 150 људи.

Основна се главница за ово скупуља у цијелој земљи.³⁸

³⁷ У „Кратком прегледу на географическо-статистическо описаније Црне Горе“, које се појавило у црногорском календару „Грлици“ 1835, стр. 42, 43, стоји, између осталог: „Црна Гора раздјељује се на 8 окружија, од којих четири нахије, а друга четири Брда зову се... Катунска Нахија... У овој Нахији има девет племена (кнежини)... Ријечка Нахија... раздјељује се на... пет племена“. Љешанска Нахија има три племена, Црмничка Нахија седам, Брда су: Бјелопавлићи са три племена, Пипери са три, Морача са три, Кучи са пет. — У том истом „Кратком прегледу...“ каже се мало даље: „У Црној Гори управленије јест духовно-војничко. Најстарије лице, Господар, у кога је пуна власт јест Владика, с прибавком свети. Од недавног времена постављен је велики суд под именом: Правителствујушчи сенат, у коме засједавају дванаест сенатора, и мали суд с назвањем: Гвардија...“ (стр. 51).

³⁸ На завођење пореза у Црној Гори већ је мислио Петар I Петровић. У 20 члану његова „Законика“, који је установљен 18/30 октобра 1798, стоји: „...и тако учинисмо да свака кућа даје годиште парах илити ди-

Прошле године је једва скупљено 30.000 фиорина конвенционалног новца.

Постоје и новчане казне. На једног селака може се ударити глоба до 100 талира.

Владика управља свим политичким и религиозним пословима и он је неограничени кнез у земљи.

Што се тиче посјете коју је требало учинити турском амбасадору, о томе је Владика рекао: „Ја немам ништа да тражим код турског амбасадора; кад се у друштву сретемо, нећу се устру-

нарах шездесет“ (Зборник судских закона, наредба и међународних уговора по судској спруци за краљевину Црну Гору, Цетиње, 1912, књ. II, стр. 14). — 18 члан „Закона отачаства“, које је израдио Иван Ивановић Вукотић 23 маја (4 јуна) 1833 г., прописује „да сваки Црногорац и Берђанин има дават у цар(ску) касу свака кућа на годину талијер“ (Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу; Душан Вуксан. Записи, 1927, књ. I, стр. 51; д-р Станислав Боровски, Закони отачаства 1833, Подгорица, 1938, стр. 9. — Црногорски народ, који се придржавао оне пословице: „Наше горе не трпе регуле“, није се лако ммирио са завођењем пореза. Уста, он је био „лишен не само богатства но и средњег бића“. У току јануара и фебруара 1834 Његош је лично купио по Бјелопавлићима годишњи данак од народа који је износио „од куће по талијер“ (Д-р Мираш Кићовић, Петар Петровић Његош, Писма I, Београд, 1951, стр. 209).

По свом повратку из Русије 1837 Његош је поново завео плаћање пореза у Црној Гори. Како је подијелио народ у класе, то видимо из досад непознатог његова „Објављенија народу црногорскому и брдскому“ од 18/30 септембра 1838, које нам је љубазно ставио на располагање Марко Шепчевић с браћом из Црмнице: „Од нас владике Петра Петровића објављеније народу црногорскому и брдскому. Даје ви се на знање да имате приправљати о овоме Митрову дне данак, које ћете давати за своје добро и благополучије, као што га сви народи дају у свијет. — Сваки зна који се у коју класу ултиса; који се уписа у прву класу, он ће давати по талијер и по: који је у другу, даваће по талијер; који ли је у трећу, он ће давати по талијера.

Од почетка Мојега правленија нитјесте се ви показали противни ни једној Мојој уредби; Ја се надам да нећете ни овој, но да ће ви мила бит, како она на коју се оснива темељ среће народне. У случају ако би се ко наша овом противник, он ће жестоко бити од суда наказан, како непријатељ добра и мира народњег. Такођер, ако о Митрову дне ко не приправи паре којег иду, он ће бити глобљен од суда и опет ће исте паре дати. Тако знадите и да сте здраво. Цетиње 18 септемврија 1838“.

Најбогатији крајеви Црне Горе Црмничка Нахија и Бјелопавлићи највише су се одупирали завођењу пореза у нашој земљи. „У Црњичкој Нахи догодиле су се“, тако јављају „Новине српске“ 10/22 фебруара 1839, број 6, „због често поменутога на класе, по имјенију житеља, раздјеленога давања земаљске дације, кржаве сцене, будући су Црњичани оружјем натраг одбили оне људе кои су од владике били опредјелени, да дацију ову од народа исте нације шкупе“ (д-р Љубомир Дурковић-Јакшић, Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори, издање Српске академије наука, Београд, 1951, стр. 97). (О завођењу пореза у Црној Гори биће ријечи у једном другом моме чланку).

чавати да с њим поразговарам, али ја не налазим никаква разлога да га посјетим“.⁹⁹

На примједбу да је у нашем цивилизованом свијету обичај да онај који касније дође у један град, најприје посјети пријатеље и познанике, и да онај који врши неку јавну службу обично из учтивоности посјети, према положају, сва надлештва, министарства итд. итд., иако их не познаје и премда нема да посвршава никакав посао код њих, и да је на примјер мој господин гувернер приликом свога доласка из Задра посјетио сва висока мјеста, па и турског амбасадора, код кога је исто тако имао мало послова да посвршава и од кога је требало исто тако мало да тражи, — одговорио је Владика: „Ја то све врло добро схватам и радо бих се

⁹⁹ У једанаест писама Вилхелма Хопеа, који је „у тридесетим и четрдесетим годинама прошлога века“ живио у Бечу и био агент српске владе, налази се доста драгоцених података о Његошском бављењу у Бечу 1836 и 1837. У првом свом писму од 25 децембра 1836 (6 јануара 1837) Хопе јавља: „Владика Црне Горе имао је част бити ових дана од стране рускога њуправника послова кнеза Горчакова представљен кнезу Метерниху, који га је са великом пажњом примио. Владика је код Његове Светлости провео скоро час и по. При растанку кнез Метерних се извињавао што због слабог стања своје жене није могао имати ту част да пријатног посетиоца позове на ручак, али да задржава себи право на то задовољство“ (Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, Београд, 16 октобар 1910, стр. 587,588). У идућем писму од 1/13 јануара 1837 он додаје: „О његовој (о Његошу је говор) првој аудијенцији код кнеза-канцелара имао накнадно да поменем да је тада случајно управљено владици питање да не би желео да га представе и турском посланику, на шта је он кратко и оштро одговорио: „Немам ја код њега никаква посла“. (Исто, стр. 588). У писму од 5/17 јануара 1837 Хопе саопштава још неке појединости о Његошском разговору с Метернихом: „Ових дана имао сам част бити позван од црногорског владике, при чему се поведе говор и о кратком споменутом владицином одговору. Он увераваше да је сам Кнез Метерних управо на њега питање о турском посланику и да је он брзо одговорио да код њега нема никаква посла. „Да“, додаде он сад, „истина је, ми немамо никаква посла код Турака, осим можда само са пушком“. (Исто, стр. 588). Његош се интересовао код Метерниха да ли је турски амбасадор Ферик Ахмед-паша образован човек. Метерних је одговорио „да јесте и то у највећем степену, чему се владика није мало зачудио и засведочио своје неверовање ћутањем и значајним слегањем рамена“ (Исто, стр. 588). У своме писму од 1/13 јануара 1837 Хопе каже: „Јуче је владика Црне Горе имао част да га кнез Метерних позове на ручак. Још су били позвани гувернер Далмације граф Лилиенберг, са којим је Његош већ дуже време познат, руски њуправник послова кнез Горчаков, и ц. к. државни саветник барон Отенфелс. За столом је разговор био врло жив, а владика предмет нарочите пажње“ (Исто, стр. 589). 29 јануара (10 фебруара) 1837 Хопе извијештава: „Као што чујем, кад је црногорски владика изјавио да он нема никаква посла код Турака, турски посланик Ферик Ахмед-паша је изјавио кнезу Метерниху своје негодовање због пријатељског дочека владике и, пошто се хтео избећи владицин састанак са турским послаником, није владика ни добио позив за последњи бал код Метерниха. Уопште, као што се из неких околности може видети, поменути владицин одговор није овде никакво напашао на добар пријем, што је и царско руски посланик граф Алтракстин сасвим отворено изјавио владици. Ипак, овај тиме није ни мало узнемирен, само што ће своје бављење у Бечу морати скратити“ (Исто, стр. 589).

придржавао истих правила пристојности према свима, изузимајући према турском амбасадору кад бих имао неких послова да код њих посвршавам, а до овога не бих могао ни у ком случају, нити под никаквим изговором, да пођем, јер бих тиме обрукао себе и свој народ. Турчин би, у своме уображеном поносу, одмах приказао моју посјету [као моје] исказивање поданичке вјерности и у Цариград би пицао да се Владика Црне Горе пред њим поклатио.

Због тога и због свога народа, а не због личне ненаклоности према амбасадору, не могу га никако посјетити.

То није с моје стране никакав понос, јер што се мене тиче, ја ћу, се, ако је то потребно, пред сваким другим... поклонити; само ми не допуштају да то учиним пред Турчином моје достојанство, достојанство мога народа и мој политички положај“.

Напоменуо сам Владици да би можда једна посјета турском амбасадору водила највећем добру његовог народа, — да би он могао за вријеме свога дужег боравка овдје да се упозна ближе и присније с Турчином и да би одмах могао да с Портом закључи формални мировни уговор, чиме би престали вјечити спорови и пролијевање крви.

Можда му за то не би (то ја природно не могу да знам и то овдје само наслућујем) кнез Метерних, кроз чије руке пролазе све ствари цијеле Европе и који се, као што то лично Владика зна, врло много труди да успостави међу свим народима мир и слогу, отказао своје моћно посредовање. Имам право да то наслућујем тим прије што сам лично видио да га је кнез примио с врло много доброте; стога сматрам, по свом ненадлежном мишљењу, да би била штета кад би се пропустила таква zgodна прилика.

Владика ми је одговорио: „Све разумијем што ми Ви кажете; нипошто ја криво не схватам благодет за један спокојан трајан мир и ја бих свом душом пружио руку за то кад би се радило о другим сусједима а не о Турцима, али Ви не знате, Ви не можете замислити како су Турци на мојој граници дрски, како су невјерни.“⁴⁰ Кад бих и хтио да се с амбасадором сасвим спора-

⁴⁰ Капетан Фридрих Орешковић поднио је 10 јула 1840 један опширан извештај о ставу Црногораца према Турцима далматинском гувернеру Јохану Турском. Он ту, између осталог, каже: „... Сасвим је друшчији однос Црногораца према Турцима. Црногорци их, као што је то увијек било, непрестано узнемирују, врше снажне препаде, а с времена на вријеме предузимају и праве пљачкашке походе против њих; може се, штавише, рећи да је сада став Црногораца постао њиховим јединством у унутрашњости земље много снажнији и импозантнији него што је икада био... Већим потхватима располаже, по могућности, Владика лично, јер он све најтачније познаје, а својим сенаторима и капетанима препушта само да они њима управљају и да их изводе. Владика гледа да сачува ово народно расположење према Турцима и да га, по могућности, још и појача... Сваки онај који донесе на Цетиње једну турску главу, добија поклон у новцу; а ако је тај подвиг скопчан с незгодама које су изискивале на-

зумијем и да, штавише, с Портом закључим и писмени уговор, шта би то било, шта би користила сва моја наређења против урођене, од отаца насмијеђене, с мајчиним млијеком писане мржње која се неугашљиво укоријенила у срцу мога народа?

Ни Турци, ни моји властити људи не би, уосталом, водили рачуна о мировном уговору, јер на граници, гдје један непомирљиви непријатељ стоји наспрам другога, изгледају односи у практичном животу сасвим друкчије него што ми мислимо да их видимо одавде.

Али ако се узме, да би се с временом могли успоставити на граници мир и тишина, од какве посљедице би то било? Моји би се људи тим миром успавали; њима више не би било потребно да вјечито буду под оружјем; више не би били будни; они би на тај начин постепено постали мирољубиви сељаци као што су они у унутрашњости Аустријске Монархије, и омекшали би, док би Турци, међутим, организовали регуларне трупе и у тренутку када бих се морао супротставити неоправданим захтјевима Портиним, не бих био у стању да им се уобичајеном снагом одупрем, а Црна Гора, која се сад не плаши никаква напада и од које се, штавише, боје Турци дуж цијеле њене границе, могла би најзад да доживи срамну судбину подјармљивања.

Ову слику видим у даљини кад једном на нашој граници буду остварени истински мир и тишина, а ја не сматрам да је то могуће. Зато се морамо вјечно борити да нас нико никад не би савладао, али нас не може нико ни савладати, јер се ниједан Црногорац не предаје жив непријатељу.

Ако султан са свом својом силом иступи против нас, он нас може можда све уништити; савладати нас не може. Али ми се не плашимо надмоћности, јер смо у бољем положају и тачно познајемо земљу, а ниједан Турчин никада није у стању да се бори с оном храброшћу и с оном снагом као што се Црногорац бори за своје свето тло.“

Из горњег, а и из понеке друге његове изјаве, видио сам, да није Владика онај једноставни природни човјек за кога мислимо да смо га при првом сусрету упознали. У присном опхо-

рочити храброст и одлучност, храбар човјек добија поврх тога још и сребрну медаљу...“ (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 21 (Geheime Akten 1840–1842).

И неки други страни путописци називају, као и Орешковић, ове црногорске упаде у сусједне турске провинције „пљачкашким походима“. Ако се пак има у виду да су турски поданици непрестано узнемиравали Црногорце, упадали на њихову територију, убијали старце и дјецу и пљачкали њихову стоку, онда, наравно, ови црногорски потхвати против турских држављана нијесу ништа друго до „репресалије и посљедице скоро непрекидног ратовања између Турске и Црне Горе“. Црногорци, уосталом, не би били у стању да кроз вјекове сачувају своју самосталност да нијесу стално били у покрету.

ђењу с њим, он говори с осјећањем и топлином, показује велику жељу за знањем,⁴¹ познаје прилично нову историју и митологију и одушевљава се увелико независношћу своје земље којом, уосталом, влада сасвим по демократским начелима“.⁴²

4 фебруара 1837 Лилиенберг упућује прву свеску Орешковићевих забиљежака о Његошу барону Отенфелсу и шаље му следеће писмо:⁴³ „У споразуму с Његовом Свјетлошћу трудио сам се да мој ађутант постане друг Владичин и у томе сам потпуно успио.

Изгледа ми да је важно упознати карактер и односе овога троструког самодршца,⁴⁴ а то се може најлакше и најсигурније постићи подужим присним опхођењем с њим.

Имам част да Вам у прилогу саопштим прву свеску о овоме посматрању да бисте је згодном приликом предали Његовој Свјетлости“.

Један примјерак ове прве Орешковићеве свеске доставља Лилиенберг, исто 4 фебруара 1837, и профу Јозефу фон Седлицком са наредним писмом:⁴⁵ „Оно што је мој ађутант, за кога сам се у споразуму с Вашим благородством трудио да постане друг Владике Црне Горе, имао прилику да о њему забиљежи, нека Ваше благородије најљубазније изволи да види из прилога, од чега сам по господину барону фон Отенфелсу доставио један препис Његовој Свјетлости господину државном канцелару“.

9 фебруара 1837 Орешковић подноси Лилиенбергу један врло дугачак извјештај о Његошу који ми овдје у пријеводу саопштавамо:

⁴¹ Орешковић ће саопштити нешто слично о Његошу и 10 јула 1840 у једном свом подужем извјештају генералу и заступнику грађанског и војног гувернера Далмације витезу Јохану фон Турском: „Владика има велику жељу за знањем и непрестано настоји да надокнади своје образовање које му недостаје; он говори прилично течно француски, а сад учи и њемачки језик и да црта топографске карте“ (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију, Geheime Akten 1840—1842, „рг. 15/7. 1840. 114/ g. p.“).

⁴² Извјештај Фридриха Орешковића од 3 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁴³ Писмо Лилиенбергово од 4 фебруара 1837 Отенфелсу, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁴⁴ Мисли на Његоша као на црквеног, грађанског и војног поглавицу. — У Метерниховом писму од 18 јануара 1837 барону Штирмеру стоји: „et qui (Његош)... réunit dans sa personne la suprême autorité ecclésiastique, civile et militaire...“

⁴⁵ Писмо Лилиенбергово од 4 фебруара 1837 Седлицком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle.

„Н а с т а в а к з а б и л е ж а к а о р а з л и ч и т и м
изјавама Владике Црне Горе“⁴⁶

Стални Владичин друг је неки Караџић, родом Србин, који је већ много година настањен овдје у Бечу и који је ожењен и који, штавише, од Владичина доласка станује код истога.⁴⁷

Караџић се бави српском књижевношћу, био је прије неколико година у Црној Гори и према његовим осјећањима и погледима изгледа да сасвим припада руској странци. Он пушта и свога сина да учи у Петрограду.

Сем овога, [Владици] долази један руски професор, који Владиду поучава из француског језика.⁴⁸

⁴⁶ Анд. Гавриловић је искористио овај Орешковићев извјештај у својој студији „Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година“ (Годишњица Николе Чулића, књ. XXXIII, стр. 276—280). Због недовољног познавања њемачког језика Гавриловић је, препричавајући садржај тога извјештаја, направио доста погрешака. — И Т. Ђукић је препричао овај Орешковићев извјештај у своме чланку „Његош и бечка дипломатија“ (Летопис Матице српске, 1940, књ. 353, стр. 345—347). Ђукић ту погрешно наводи имена „Каречај“ мјесто „Карачај“, „Данило Орешковић“ мјесто „Фридрих Орешковић“ и „Тефик Ахмед-паша“ мјесто „Ферик Ахмед-паша“. Ђукићу, сем тога, није било познато да је Анд. Гавриловић још 1914 унеколико искористио извјештаје Фридриха Орешковића од 9 фебруара, 14 фебруара и 19 фебруара 1837.

⁴⁷ Вилхелм Хопе тврди у своме писму од 25 децембра 1836 (6 јануара 1837) да је Вук Караџић „свакога дана код владике“ и да га „обично и прати кад год се овај извезе“ (Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, 1 новембар 1910, стр. 677).

Анд. Гавриловић каже у својој расправи „Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година“: „Ми са своје стране додајемо објашњење да је то остајање Вуково било сасвим природно; кад год би се увече заседео код Његоша, Вук би морао остати и на конаку, јер је из „града“ до Вукова стана у предграђу на Ландштрасе ваљало прећи преко велике пољане — Гласије — где су се и дању догађала убиства“ (Годишњица Николе Чулића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 275).

⁴⁸ Враћајући се из Петрограда Његош је стигао у Трст 27 октобра 1833. Ту се задржао „скоро мјесец дана... другујући с трговцима Димитријем Бајовићем, Марком Квекићем и Божидаром Поповићем, с учитељима Димитријем Владисављевићем и Симеоном Димитријевићем, те с православним свећеницима Симеоном Главашем и Дамјаном Груборовићем“ (Петар Колендић, Његошев „Глас каменштака“ у талијанском пријеводу Петра Сентлића, Споменик Српске краљевске академије, Београд, 1941, XCIV, стр. 8). Тада се Његош зарекао Димитрију Владисављевићу „да кад други пут пође у П(етерс)б(у)рг неће ићи без француског језика“. Владисављевић му је обећао да ће „му набавити једнога учитеља и послати му га“ (Д-р Лаза Секулић, Посвећење Владике Рада за епископа, Летопис Матице српске, 1936, новембар—децембар, књ. 346, стр. 317). Тек 22 јануара 1838 долази из Трста на Цетиње Француз Антид Жом који тамо остаје као Његошев учитељ француског језика до отприлике 10 јула 1839. Вјероватно је да је и Владисављевић узимао учешћа у трагању за Антидом Жомом. О Антиду Жому писао је, на основу истори-

Једне вечери затекао сам код њега и једног руског пуковника,⁴⁹ који је прилично био упознат с француском књижевношћу и који је с дивљењем говорио о Таљерановом⁵⁰ познавању државе.

Кад се дошло на разговор да је Таљеран изјавио приликом своје посљедње заклетве: да је то његова тринаеста, а да се он нада да ће то бити и његова посљедња, Владика је примјетио: „Што се мене тиче, ја не вјерујем да се Таљеран посљедњи пут заклео, само би морало бити да он дуго не живи, или Французи не би морали остати оно што су.“

Затекао сам код Владике и рускога свештеника, који је, изгледа, овдје намјештен код руске капеле.

Из разговора с професором разумио сам да је неки руски кнез посјетио Владика и професор ми се најзад жалио да га врло често у његовим часовима наставе узнемиравају многи посјетиоци које Владика прима.

Сљедећег дана ми је Владика причао да је разговарао много о мени с руским пуковником; он се распитивао о моме времену службовања и кад сам му рекао да већ служим као официр 23 године, узвикнуо је: „У Русији бисте били сигурно већ генерал.“ ...

Повела се ријеч о разним знаменитим особама.

О кнезу Поњатовском⁵¹ рекао је Владика да сматра његово скакање у Елстер да би се спасио рускога ропства као кукавич-

ске грађе из Архивског одјељења Државног музеја на Цетиње, д-р Никола Банашевић (Записи, Цетиње, 1929, књ. V, стр. 197—200). Жомов долазак у Црну Гору приказао је, помоћу историске праће из Државног архива у Задру, д-р Петар Колендић 1948 (Историски записи, Цетиње, 1948, књ. II, стр. 241—247). (Упор. још и наш чланак „О Његошеву учењу француског језика“, Историски записи, Цетиње, 1952, књ. VIII, стр. 100—109).

⁴⁹ То је био руски потпуковник Јаков Озерецковски.

⁵⁰ Talleyrand Périgord (Charles-Maurice De) (13-II-1754 + 17-V-1838), генерални повјереник француског свештенства (1780), владика у Отену (1788), посланик свештенства на Скупштини сталеза (1789), члан директориума сенског департмана (1791), од 1791—1792 он има разне мисије у Енглеској, а од 1795—1796 у Пруској, министар иностраних дјела 1797—1799 и 1799—1807, државни врховни канцелар 1808, члан регентског савјета у јануару 1814, претсједник привремене владе 1814, министар иностраних послова 12-V-1814—25-IX-1815, први краљевски коморник Луја XVIII и Карла X, амбасадор у Лондону 1830—1834 (А. Дебидур: Дипломатска историја Европе (1814—1878), превод с француског д-р Драгомира Иконича, Београд, 1933, књ. I, стр. 14). — Таљеран је „у своме животоу 18 пута полагао заклетву разним француским владама“, али је све варао и издавао (Енциклопедическиј словарь Ф. Павленкова, С. Петербургъ 1910, сл. Талейранъ — Перигоръ, стубац 2495).

⁵¹ Кнез Антон Поњатовски, рођен 7 маја 1762 у Варшави, 19 октобра 1813 нашао је смрт у таласима ријеке Елстера, притоке Лабине. (Meuzers Grosses Konversations-Lexikon, VI издање, Лајпциг и Вец, 1909, св. XVI, стр. 146, 147).

лук и још је додао: „Жене у Црној Гори би узвикнуле да је то срамота“.

О Мирабо-овој⁵² заносној речитости говорио је Владика с дивљењем и кад сам му испричао с каквим изванредним сјајем је сахрањен и како су његови посмртни остаци били из Пантеона,⁵³ на стрводерским колицима, избачени зато што је он у посљедње вријеме постао невјеран својој странци, Владика је сасвим одобрио овај поступак и усто рекао: „Ако је истина да послје смрти живимо, мора да се душа Мирабо-ова још на ономе свијету радовала овоме правичном дјелу“.

Владика посјећује грофицу Апрашкин⁵⁴ и она га позива на ручак.

Једнога дана ми је причао професор да се за столом за којим је јео и за којим је био и кнез Лихтенштајн, много причало о Владици и да су прављене заједљиве примједбе зато што је кнез Горчаков претставио Владику кнезу Метерниху, на основу чега је закључено да се Црна Гора налази под руском заштитом и слично томе. Владика је одговорио на то ироничним осмијехом: „Можете причати шта хоћете; необично сам равнодушан према ономе што се уопште о томе примјећује“.

О чланку из „Allgemeine Zeitung“,⁵⁵ који је говорио о карактеристичним разговорима Владичиним, причало се много и комбиновало се ко је ове забиљешке могао дати новинару. Ја сам при томе изјавио како је за мене ова околност непријатна, пошто сам био у друштву Владичин тумач и да би се, природно, врло лако могло посумњати на ме, да сам ја, иако не директно новинару, ипак неке другоме нешто о том причао. Владика и остала господа из друштва су ме тјешили и говорили ми да не треба да ме гризе савјест због тога. А кад сам примјетио да новине штавише садрже чињенице о Скадру, о којима није била ријеч и које су ми сасвим непознате, рекао је професор, смије-

⁵² Mirabeau (Gabriel-Honoré Riquetti) славни француски говорник, рођен 6 марта 1749, умро 2 априла 1791 (P. Larousse, „Grand dictionnaire universel“, Париз, књ. XI, стр. 312 ф. ф.).

⁵³ Panthéon у Паризу или црква свете Геневе (Eglise Sainte-Genève). Он је посвећен култу славних Француза (Aux grands Hommes la Patrie reconnaissante) (P. Larousse, „Grand dictionnaire universel“, Париз, књ. 12, стр. 128 ф. ф.).

⁵⁴ Жена руског посланика у Бечу грофа Апраксина. Из писма Вилхелма Хопа од 19/31 јануара 1837 сазнајемо да је гроф Апраксин 30 јануара 1837 позвао Његоша на ручак. (Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, Београд, 16 октобар 1910, стр. 589).

⁵⁵ „Allgemeine Zeitung“, њемачке политичке дневне новине, издаване у Минхену, Улму и Аугсбургу 1798—1897. (Упор.: Meyers, „Grosses Konversations-Lexikon“, Лајпциг и Беч, 1902, т. I, стр. 347). Овдје Орешковић мисли на чланак о „Црногорцима“ који се појавио у ванредном прилогу „Allgemeine Zeitung“ 7 фебруара 1837, број 61.

шећи се: „Биће да је господин Караџић, који исцрпно познаје историју Црне Горе, додао крај чланка.“

Из овога цијелога разговора и начина излагања видио сам са сигурношћу да онај чланак у „Allgemeine Zeitung“ потиче из Владичине околине.

Владика ми се није могао сит напричати о невјерности турској и именовано ми је Решид-пашу⁵⁶ који му је раније писао најпријатељскија писма, а затим душмански повео армију против њега.

Владика се распитивао кад господин гувернер намјерава да одавде отпутује и да ли ћу ја истовремено поћи с њим за Далмацију.

На одговор да ћу ја вјероватно још овдје остати и да ћу доцније слиједити господину гувернеру за Задар, изјавио је Владика да би му било врло пријатно кад бисмо заједно преваљили тај пут, пошто он ионако иде у Задар, али да ипак жели да одавде пође за Венецију да би видио један дио Италије, затим да пропутује од Трста кроз Војну Границу⁵⁷ да би упознао тамошњу организацију.

Кад сам рекао Владици да кнез Метерних жели да [Владика] не штампа своју пјесму, био је тим изненађен. Ипак се тренутно прибрао и рекао: „Мислио сам да ћу кнезу указати своју пажњу, а тиме и своје поштовање; пошто он пак неће да се ствар објави, нећу да штампам своју пјесму и задржавам своје право да лично уручим кнезу свој рукопис.“⁵⁸

Послије тога је уопште направио више примједби о политичком положају јавних чиновника при чему је означио дипломатију изразом „дволичност“.

Владика је затражио од мене најтачније појединости о нашој армији, и кад сам је процијенио на отприлике 500.000 војника, он је рекао да му је министар Неселроде⁵⁹ причао да Русија

⁵⁶ Мехмед Решид-паша увјерава Његоша у своме писму од 15 децембра 1831 да се Црногорци не треба да „плаше муслимана“. То улијева наду Његошу да је Мехмед Решид-паша „човјек који воли мир и тишину“. Сад је Његош „сигуран“ да штавише Мехмед Решид-паша неће ни покушати да чини „сличне ствари“ (Петар II Петровић Његош, Писма I, Београд, 1951, стр. 93—95). — 1832 Мехмед Решид-паша заузима пак непријатељски став према Његошу и покушава да му докаже „да Црна Гора припада Порти отоманској“. Он зове Црногорце да му се предају и турском рајом постану (Исто, стр. 151, 152).

⁵⁷ Војна Крајина или Војна Граница. (Упоредити о њој: М. Црелог, Војна Крајина, Станојевићева „Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка“, Загреб, књ. I, стр. 396—398).

⁵⁸ Ода кнезу Метерниху коју је први пут објавио Павле Поповић у „Српском књижевном гласнику“, књ. XXV, 1 новембра, 1910, стр. 682—684.

⁵⁹ Карло Неселроде, руски више-канцелар, рођен 14 децембра 1780, умро 15 априла 1856 (Meyers „Grosses Konversations-Lexikon“, Лајпциг и Беч, 1909, књ. 14, стр. 531).

има под оружјем 870.000 људи. Том приликом је Владика поново говорио о користи [коју бих имао] кад бих био у руској служби.

Кад сам, по налогу господина гувернера, говорио с Владиком о исправљању границе између нашег приморја и Црне Горе, рекао ми је овај: „Ништа ми не може бити пријатније ни пожељније него да живим с Аустријом у миру и тишини; ја ћу заиста све употријевити што од мене зависи да би се наше границе исправиле и одредиле; надам се да ћу помоћу господина гувернера, о чијој сам правичности и превеликој доброти много похвалнога чуо и кога сам сада лично упознао, све уредити без потешкоћа, иако предвиђам велике тешкоће; узајамна добра воља ће пак уклонити и ове потешкоће, јер људи могу да савладају све само кад озбиљно хоће.

Страхујем да ће највеће препреке бити код манастира Стањевића који Црногорци посматрају као старо сједиште својих владика и као светињу и који и Аустријанци траже.

У том погледу се врло тешко може преговарати с необразованим народом, зато што се он придржава навика својих отаца. Своје тло посматра као свето, цијени неповредљивост своје земље изнад свега и увијек је спреман да својом крвљу искупи сваку стопу своје земље“.

Као живи примјер испричао ми је Владика сљедеће: „Прије неког времена био сам ноћу већ легао да спавам кад ми је јавио мој слуга да ме неколико Црногораца хитно тражи да са мном поразговарају; тога часа нијесам их хтио примити, али пошто ми је слуга напоменуо да је значајна гомила људи дошла и пошто сам морао помислити на нешто изванредно, обукао сам се и упутио сам им се. — Тада је [њихов] вођа стао говорити: „Господару, Аустријанци су премјестили своја стражарска мјеста изнад Стањевића на наше земљиште, благослови наше оружје; ми смо на путу да и скасапимо стражу“.

У почетку сам покушао да их добротом, а затим пријетњама задржим од овога варварског дјела и могао сам их само тиме умирити што сам им обећао да ћу писати у Котор окружном капетану да се стража одмах повуче, што се заиста и догодило идућег дана“.

Не само овом приликом него и сваком другом кадгод је била ријеч о границама и сусједствима, Владика је изјављивао како му је необично драго да с Аустријом увијек живи у пријатељском односу и да ништа више и не жуди него да једном зарати Аустрија с Турском да би могао доказати чињеницама ова своја осјећања, а у том случају он јамчи и за сав свој народ.

Владика ме упитао колико трупа има под својим заповједништвом гувернер од Далмације, и пошто сам саопштио да има око 10.000 људи, а у исто вријеме пак напоменуо да код нас по-

стоји уредба да сваки генерал-командант има право да у хитним случајевима употријеби трупе из најближе главне команде и да му у случају потребе стоје на располагању свих осам пограничних пукова и гарнизони из Ријеке, Карловца, Запреба итд., итд., што чини 30.000 људи, — Владика је одговорио: „То је заиста врло паметно уређено и зато сам се често чудило како су Аустријанци могли, поред своје сталне расположиве снаге, да трпе да их Турци понекад на граници изазивају, пошто су они могли сваки пут да их казне одлучном надмоћношћу.

Генерал Рукавина⁶⁰ и онај који сад заповиједа у Карловцу (Валтштетен) учинили су у овом погледу за Границу више него што се то иначе догодило у току пола вијека, и ми ћемо видјети да ће Крајишници живјети у миру.

Иначе су Турци правилно мислили да Аустријанци немају храбрости да их напану, и ово мишљење их је све више охрабљивало. С друге стране, Турци су знали врло добро да су сиромашни Крајишници морали прво да траже допуштење из Беча да би употријебили репресалије против њих и да се ово допуштење тешко добијало. Изгледа пак да се, има већ двије године, ова ствар измијенила, и када би Турке само неколико пута казнили као код Клудуса, онда заиста они не би поново тако лако узнемиривали Границу“.

Поведе се ријеч о грађењу путева. Владика се распитивао да ли је подмаршал Вукасовић, који је израдио лијегу Луизину улицу, исти онај који је некада био у Црној Гори. Расправљало се о томе шта би стајало грађење пута од Котора до Цетиња, Владичина пребивалишта, и када се говорило о приближном пројекту, Владика је одговорио: „А зашто би био потребан тај пут? Нама он није потребан“.⁶¹

⁶⁰ Рукавина, Матија, подмаршал (1737, Трновац — 3/5 1817, Беч). 1755 ступио је као заставник у пјешачку пуковнију Естерхази; у бици код Лобосита у Чешкој постао је поручник, 1759 капетан у оточанској граничарској пјешачкој пуковнији, 1778 мајор, 1786 потпуковник, 1789 пуковник. 1795 генералмајор, 1798 војни заповједник у Далмацији, 1801 подмаршал. Послије Бечког конгреса је пензионисан (Станојевићева „Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка“, 1928, књ. III, стр. 819).

⁶¹ 1840 Његош ће увидјети да су за његову земљу потребни путеви за саобраћај.

26 јуна 1840 јавља Габриел Ивачић Губернијалном претсједништву у Задру да га је Његош обавијестио преко свога брата Пера да ће концем јуна 1840 почети с изградњом пута од Цетиња преко Његуша до аустријске границе и да ће се радови на том путу окончати до краја 1840. Његош је замолио Ивачића да и Аустријанци почну што прије с прављењем пута од Котора до црногорске границе. (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 245 (б. Ха. к. X/5. 1. 1840).

Из Ивачићевог писма од 5 октобра 1840 Губернијалном претсједништву сазнаје се да је око два мјесеца непрестано радио велики број Црногораца на путу од Цетиња до аустријске границе. По Ивачићевом мишљењу рад на томе путу треба да буде довршен у току октобра 1840 г. Изградња тога пута стајаће Његоша око 8000 флориона (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 245 (б. Ха. к. X/5. 1840).

Ја сам одговорио да путеви уопште унапређују трговину, а тиме и умјетност и индустрију, и да стога они морају бити за сваку земљу пожељни као благодет. На то је Владика одлучним тоном одвратио: „Ми нијесмо у таквом положају као други народи; нама, дакле, није потребан пут ни у какву сврху“.

О судској управи у Црној Гори добио сам исљедећа обавјештења:

50 племена су пране од девет области (нахија). Постоји један мали, укратко састављени, законик.⁶² Ипак се већином суди према увиђању и савјести судија.

Судије су мјесни старјешине, главари племена и поглавице нахија. То су све чиновници који не добијају никакву плату.

У случају потребе ови се састају и изричу пресуду о посједу и власништву; и зато је пак врло ријетко потребна судска одлука.

Не постоје никакве тјелесне казне него само новчане. Само се у кривичним стварима, које се врло ријетко догађају, примјењује смртна казна; злочинац се доводи због пресуде сваки пут у главни град Цетиње.

Ако неко некога удари чибуком или нстом, [онда се то] сматра као срамотно злостављање и кривац мора за то да плати казну од 50 дуката ономе кога је увриједио, а других 50 општина; ако он не може исплатити новац, одузима му се све његово имање и прогони се из земље.⁶³

Због строгости законâ, који се у Црној Гори сматрају светињом, врло ријетко се догађају сличне срамотне увреде.

Тим чешће се дешавају изгреди оружјем с којима се ни издалека не поступа тако строго, а који се кажњавају само према штети и величини ране.

Прије неког времена изгледало ми је да је нешто Владиком озловољило. Он је у својим изјавама много уздржљивији, а његово лице одаје нешто тајанствено.

⁶² У „Кратком погледу на географическо-статистическо описаније Црне Горе“ стоји, између осталог, и ово: „У Црној Гори не има никаквије позитивније закона; стари обичаји замјењују их. Покојни митрополит Петар Петровић год. 1796 написао је један мали на обичајима основани Законик, кога је народ јединогласно на општем сабору одобрио, и са заклетвом торжествену примио, по коме се и данас с неком малом измјеном Сенат влада. Овај је Законик написан по оном канону: *Законе треба принарављати народима, а не народе законима*“ (Грлица, Цетиње, 1835, стр. 51, 52).

⁶³ Осми члан „Законика“ који је написао Петар I Петровић 1796 г. гласи: „Ако пак удари који брата Црногорца ногом или камишем, такви да плати за ови ударац цекинах педесет а глобе Црногорцима цекинах педесет. Ако ли га они убије пошто буде ударен, за њега да поговора није колико ни за лупежа који у крађу погине“ (Грлица, календар црногорски, за годину 1835, стр. 52).

Кад сам једне вечери играо билијара,⁶⁴ примијетио сам да он разговара са својим рођаком Ђорђијем сасвим тихо и кришом (то се иначе у мојој присутности никад није догодило), и кад сам се хтио у убичајени час да удалим, он ми је рекао да жели идућега дана да разговара с мојим г. гувернером и да моли истога да му за то одреди један сат времена.

Кад сам му другога дана, у име свога господина гувернера, предложио да пођем с њим у позориште да видимо плесача Перота,⁶⁵ избјегао је одговор, али мој предлог није потпуно одбио.

Дошао је у час који је био за њ одређен и пошто је најприје говорио о исправљању граница, изјавио је да је одлучио да кроз неколико дана одавде пође за Париз и да моли господина гувернера да с њим оде у опроштајну посјету кнезу Метерниху.

Ја сам отпратио Владику кући и кад сам му испољио своје чуђење због тога што је нагло одлучио да отпутује за Париз, рекао ми је: „Добио сам писма из Петрограда од свог секретара“⁶⁶ из којих сазнајем да су окончане тамо све моје ствари, и пошто немам овдје ништа више да радим, хоћу да искористим вријеме,

⁶⁴ У марту мјесецу 1839 Његош је набавио билијар из Трста и смјестио га у своју „Билјарду“ (то се види из извјештаја Фридриха Орешковића од 1 априла 1839 Венцелу Фетеру фон Јилиенбергу, Задар, Државни архив 33, Geheime Akten, 1839). Сваке вечери посвећивао је „том задовољству неколико часова“ и постао је страствени и веома вјешти играч билијара. Играо га је како са својим сенаторима и перјаницима тако и са страним прјесницима и путописцима, а уживао је и гледајући кад га други играју. Понеки од „његових гардиста или његов ађутант често су га забављали својом вјештином“. Француз Антид Жом, који је дошао на Цетиње 22 јануара 1838 и тамо остао до отприлике 10 јула 1839, давао му је часове из француског језика и поучавао га из шаха и билијара. То се сазнаје из извјештаја од 27 маја 1839 неког аустриског доушника који се чува у бечком Управном архиву (Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle): „Man spricht von ihm nichts, als dass er dem Vladika ausser der französischen Sprache Unterricht im Schachspiele, und auch den Billiard gebe“.

⁶⁵ Perrot Jules Josef, балетски мајстор бечке Дворске опере од 29 септембра 1836 до 31 децембра 1838 (D-r Wilhelm Beetz, Das Wiener Opernhaus 1869 bis 1945, Panorama, стр. 151).

⁶⁶ 24 децембра 1835 налазимо Димитрија Милаковића у Котору. Код себе има пасош који му је Његош издао за Петроград. Габриел Ивачић му даје пасош који важи за аустријске земље до Беча. Тих дана Милаковић полази аустријским теретним једрењаком, којим је заповиједао Луковић са Прчања, директно за Трст. Ивачић сазнаје да Милаковић иде у Русију да би издјејствовао код руског двора да црногорски народ и даље добија руску годишњу помоћ од 1000 дуката, да би му бивши претсједник Црногорског сената Иван Ивановић Вукотић положио рачуне за 60.000 форинти, које је био потрошио за вријеме свога боравка у Црној Гори, и да оправда Његоша код Рускога синода због проглашења митрополита Петра I за свеца и због црногорских напада на Служ 1834 и на Жабљак 1835. (Писмо Габриела Ивачића од 28 децембра 1835 Губернијалном претсједништву у Задру, Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију, Central Akten, 1836; b. XIIIa. c. dal N° 1 al N° 200).

које још могу да проведем удаљен од своје куће да бих у свијету нешто видио“.

Још одраније Владика је знао да сам се образовао у Француској, и то у Војној школи у Сан Сиру; сад је то изнио, упита ме колико сам живио у Паризу и закључио је своја питања сљедећим: „Било би ми врло пријатно кад бисте могли да сад са мном путујете. Пошто темељно познајете [Француски језик] и пошто се добро сналазите у Паризу, пружи ми велику помоћ.“

Господин гувернер ми је ионако обећао да ће Вас, приликом исправљања наших граница, додијелити комисији; на тај начин бисмо заједно путовали одавде за Париз, а тада преко Милана и Венеције за Задар до свога гувернера и најзад бисмо приступили исправљању границе.

Замолићу господина гувернера да Вам одобри отсуство“.

У току даљег разговора казао ми је Владика да никако неће посјетити у Паризу грофа Палена;⁶⁷ он не жели, рекао је, да се и тамо протумачи његова посјета као да је он под руском заштитом, али иначе намјерава да тамо посјети више особа.

„Нека Вам само г. гувернер да отсуство“, рекао ми је Владика поново.

С највећим расположењем довикнуо ми је: „Monsieur le capitaine, ми ћемо се заједно шетати по Palais royal; ми ћемо да слушамо у посланичкој Градској управи како говоре мудре главе и слично томе.“

Кад му је идућег дана г. гувернер рекао да он нема ништа против тога ако ја хоћу да пођем на отсуство у Париз, али да ипак зависи од Дворског ратног савјета да ли ће се за то дати одобрење, мени Владика сасвим задовољно изјављује: „Ја сад већ видим наше заједничко путовање за Париз као свршену ствар, пошто г. гувернер нема ништа против тога, јер само кад он хоће, не може Вам Дворски ратни савјет одбити да добијете отсуство за своје приватне ствари“.

Припитао сам Владику да ли су његови пасоши⁶⁸ за Париз у реду и потсјетио сам га да их мора на вријеме набавити да се

13 јануара 1836 Милаковић стиже у Трст, а 21 јануара 1836 наставља свој пут из Трста за Беч (Нота владиног савјетника доктора Алојза фон Кал-Розенбурга од 30 јануара 1836 Окружном поглаварству у Котору, Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију, Central Akten, 1836. 196. в. XIIIа. с. dal N° 1 al N° 200).

Из Беча ће Милаковић отпутовати за Петроград гдје ће се мјесецима задржати.

⁶⁷ Паленъ Петръ Петровиѣ, гроф (1777—1864), руски посланик у Паризу од 1836 до 1841 (Энциклопедическій словарь А. Н. Чудинова, С. Петербургъ, 1901, s. v. Паленъ, томъ II, стр. 19).

⁶⁸ И Ђорђевић Петровић је сигурно требало да с Његошем пође у Париз. Зато овдје није ријеч само о једном пасошу.

можда не би задржавао, пошто је издавање пасоша за иностранство увијек скопчано са врло многим незгодама.

Владика ми је одговорио: „Не знам какве би могле бити незгоде. Упутићу свој пасош за Париз и тим ће бити све свршено.“

Потом је, утонуо у мисли, неко вријеме ишао по соби горе доље и најзад се обратио господину Карацићу с питањем: „Вјерујете ли да би могло нешто да стане на пут моме путовању?“. Пошто је овај одговорио одречно и пошто сам ја настојао да разлозима, заснованим на разуму, разбијем неповјерење које се јасно оцртавало на његовом лицу, Владика је, пошто је опет извјесно вријеме ишао ћутке по соби горе доље, рекао: „На крају су они још у стању да ми ставе препреке на пут! али с каквим правом? Могу ме таман тако спријечити да се вратим у Црну Гору; исто тако ме могу одмах овдје задржати. И ја бих то исто, додуше, могао да учиним код своје куће, и кад би дошли на Цетиње сви министри из цијеле Европе, могао бих их све тамо задржати, штавише, могао бих им свезати руке наопако.“

Настојао сам да растјерам ове неповјерљиве мисли Владичине, али је он наставио у истом тону: „Ја сам слободан човјек; ја не припадам ни Русији, ни Аустрији, ни Турској; ја никоме не припадам. Ја сам самосталан слободан човјек и била би највећа злоупотреба силе, ако би хтјели спријечити моје путовање.“

Ко ми може забранити да ради свога задовољства пропућем читаву Европу?

Ако примљетим и најмање устезање, вратићу се у Црну Гору, писаћу у Париз и затражићу пасоше директно од француске владе, а онда ћу видјети ко ће ме у моме путовању спријечити.“⁹⁹

11 фебруара 1837 јавља Лилиенберг Метирниху:⁹⁰ „Што се пасоша тиче, мој ађутант је доставио одговор Ваше Свјетлости Владици Црне Горе, који је он сасвим мирно саслушао. Он је пак у исто вријеме замолио мога ађутанта да у његово име потражи од Француског посланства пасош за Париз и мој ађутант је сматрао, да не би код Владике изазвао неповјерење, да мора да изврши овај налог и да понесе пасоше француском амбасадору, код кога се и овога тренутка налазе.“

Капетан Орешковић је [био тамо] зато што говори француски и он је говорио у име Владичино само као доносилац; притом се лично није именован, а нијесу га ни питали за његово име“.

⁹⁹ Извјештај Фридриха Орешковића од 9 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁹⁰ Писмо Лилиенбергово од 11 фебруара 1837 Метирниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

Једну копију овога свога писма Метерниху Лилиенберг доставља, исто 11 фебруара 1837, Седлницком.⁷¹

11 фебруара 1837 Лилиенберг шаље Метерниху и Седлницком по један примјерак Орешковићевог извјештаја „Наставак забиљежака о различитим изјавама Владике Црне Горе“ од 9 фебруара 1837. Том приликом он додаје Седлницком: „Мислим да се не смијем одрећи части да с потпуном оданошћу поднесем и Вашој Екселенцији оно што се односи на изјаву Владике Црне Горе и што упућујем Његовој Свјетлости кнезу Метерниху“.⁷²

11 фебруара 1837 Орешковић доставља Лилиенбергу и трећи свој извјештај о Његошу:

„Наставак разних изјава Владике
Црне Горе и његове околине

Тек сам јуче сазнао да је Владичин рођак Ђорђије био три године у руској служби, да је напустио официрски позив и да има два руска одликовања.

Затекао сам господина Карацића са још једним господином, који ми је био непознат, да ради за писањим столом. Послије некое времена Владика је прочитао и потписао неколико писама која су му били донијели на потпис.

Он ми је потом рекао да му је рано ујутро, када је био послао по пасоше за Париз, саопштила Државна канцеларија: „Мора се најприје разговарати о томе са кнезом Метернихом“.

„Не знам“, додао је, „зашто се толико устручавају? Можда ипак хоће да ми ставе на пут извјесне препреке, дакле, хоће да поступају према мени као према непријатељу, а ја сам овдје дошао неусиљено као пријатељ и добри сусјед. Не, то не вјерујем. Аустрија нема зашто да вријеђа моју част, а била би срамота кад би хтјели да ми ускрате пасоше. Не, ја то никако не вјерујем“.

Прије подне је био Владика у Руском посланству.

Увече сам нашао код њега грчког отправањика послова који је био баш тада стигао из Лондона и Париза у Беч; он је посјетио Владика, даровао му из поштовања једноставну бурмутицу са сликом Велизаревом и тражио од њега да дође у Грчку, гдје би био сигурно одлично примљен, јер Грци гаје нарочиту симпатију и поштовање према Црногорцима, као према природ-

⁷¹ Писмо Лилиенбергово од 11 фебруара 1837 Седлницком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle.

⁷² Писмо Лилиенбергово од 11 фебруара 1837 Седлницком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle.

ним турским непријатељима и јер су Црногорци они који су Турцима задали први пораз.

Када се био удаљио грчки отправник послова, рекао ми је руски професор: „Кад се једном буде средило грчко царство како ваља, онда би се лако могло десити нешто Турској, јер је она већ опкољена Грцима, Русијом, Србијом, Црном Гором, Грчком (sic!) Молдавијом и Влашком. Ова посљедња [земља] је ионако под руском заштитом и може се сматрати као главни руски квартир.

У току вечере разговарао је Владика неколико пута сасвим полако и тајно са својим рођаком Ђорђијем тако да нијесам могао да разумијем разговор.

Баш ми сад паде на памет да ме Владика синоћ замолио да се, у његово име, с молбом обратим господину гувернеру грофу Лиљенбергу да се заузме код његове свјетлости кнеза Метерниха да би [Владика] ускоро добио своје пасоше за Париз како би благовремено дошао на исправљање границе которске, о чему је већ било говора.“⁷³

Павле Поповић је готов да се срди на кнеза Горчакова што је осујетио Његошеву жељу да пође у Париз. Он не зна да је главни кривац за то био Лиљенберг. То се јасно види из Лиљенбергова писма од 11 фебруара 1837 Метерниху:⁷⁴ „Из прилога који садржи синоћњу изјаву Владичину нека најљубазније изволи Ваша Свјетлост да сазна да његови односи и идеје не одају једноставног Црногорца него су они можда у извјесном погледу врло значајни.

Ја сам најскромнијег мишљења да је од велике важности да се тачно мотри овај чудновати пустилов који стоји на челу од 30.000 добро наоружаних фанатичних брдских ратника и који се налази у веома повољној позицији.

Што се тиче [његова] пута за Париз, усуђујем се да најпокорније замолим Вашу Свјетлост да изволи да најљубазније, ако се може, баци кривицу због недобијања пасоша на одбијање царске Руске амбасаде, за коју је он, приликом своје посјете Вашој Свјетлости, лично рекао да зависи од ње, и да [Ваша Свјетлост] и у овом погледу изволи уклонити од нас сваку мржњу, јер би страшна освета ових брдских становника могла проузроковати много зла у Котору“.

14 фебруара 1837 Орешковић уручује Лиљенбергу четврти свој извјештај о Његошу:

⁷³ Извјештај Фридриха Орешковића од 11 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁷⁴ Писмо Лиљенбергово од 11 фебруара 1837 Метерниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv

„Наставак различитих изјава
Владике Црне Горе

Изгледа да се Владика носи мишљу да у своје вријеме испуни молбу грчког отправника послова да пође у Грчку, пошто се брижљиво распитивао о начину путовања, наиме о томе да ли се оно може лакше привести у дјело морем или копном, и најзад је израчунао да би путовао на коњу од Црне Горе до Атине 30 сати.

Случајно сам сазнао да господин Караџић добија пензију од Русије.

Владика ми је јуче рекао да више не намјерава да путује за Париз него за Русију.

Посланство му је рекло, додао је у повјерењу, да не одобрава његов пут за Париз ни Аустрија ни Русија, и он неће да ради против мишљења ових сила.

„По свој прилици се боје“, рекао је смијешећи се, „да бих могао у Француској да усисам слободоумна начела, да бих могао можда пристати уз неку странку, али то су маштарије, јер ја немам никакве везе с Француском; моји ме интереси не вежу за Француску. Хтио сам само да видим Париз, као што желим да видим и друге градове и земље.“

Владика је јуче купио лијепо путнички фијакер за 850 фиорина конвенционалног новца. Он намјерава да отпутује одавде у суботу или најкасније у недјељу и мисли да ће се вратити послје два мјесеца. Његов рођак Ђорђије рекао је да бисмо се ипак можда могли заједно повратити у Задар, а затим у Котор исправљању границе, кад бих ја до тада продужио свој боравак у Бечу. Ђорђије је тада отворено говорио о потешкоћама које ће се показати приликом исправљања граница, пошто досадашње границе почивају само на традицијама и пошто обадвије стране полажу право на посједе на простору од отприлике 10 сати хода и пошто их у ствари обадвије стране за пашу искоришћавају.

Руски пуковник, о коме сам говорио у своме последњем извјештају, зове се Озерецковски.⁷⁵

14 фебруара 1837 доставља Лилиенберг четврту свеску Орешковићевих забиљежака о Његошу Метрниху и потраћа је следећим писмом:⁷⁶ „Шалући са страхопоштовањем Вашој Свјетлости четврту свеску о различитим изјавама Владике Црне Горе, најпокорније саопштавам да је име рускога пуковника, о коме је била ријеч у мом пређашњем извјештају, наведено на крају свеске. Он се зове Озерецковски“.

⁷⁵ Извјештај Фридриха Орешковића од 14 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁷⁶ Писмо Лилиенбергово од 14 фебруара 1837 Метрниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

14 фебруара увече 1837 Његош иде у посјету Лилиенбергу⁷⁷, саопштава му да је одлучио да пође за Петроград и два пута га моли да издјестује да га Метерних прими у аудијенцију да би му лично одао своје поштовање, додаје да ће већ „идућег петка или идуће суботе“ кренути за Русију, изјављује „да иде у Петроград зато што Аустрија и Русија не би радо гледале на његов пут за Француску и не би се с тим сложиле“. „Додуше је истина“, тако он каже, „да слободне нације гаје симпатију једна према другој, али да могу бити увјерени да га никад не би завели начела и разврати који су у моди у Француској. Он се заиста не би обратио француском амбасадору да је доиста знао да те двије именоване велике силе неће одобрити његов пут за Париз, пошто он и његова читава нација заиста ништа друго и не желе него да их оне узму у заштиту, а он не би никада хтио да ступи с Француском у неку везу“. Тада покреће разговор с Лилиенбергом о уступању Аустрији манастира Подмаина и изражава жељу да се та продаја коначно приведе крају, не жели никакав аконто „и [тражи] да се сва капара исплати не у ратама него послјије његова повратка или сад“, мора да призна „неколико пута“ да би му сад било драже, јер „је са пуном кесом пут равнији а путовање пријатније“; даје манастир за 30.000 форинти само због тога што је манастир „за њ далек и незгодан“, признаје да манастир не би дао „испод 50.000 форинти“ кад би манастир био у Црној Гори; спреман је да да писмену изјаву „да је манастир Маине, са свим посједима који му припадају и који се налазе у которској граници, продао и за вјечита времена са свим правима драговољно и радо уступио“. Лилиенберг му ставља на знање да би Аустрија дала за манастир Подмаине 10.000 до 12.000, а највише 13.000, форинти, иако вјерује да би Његош хтио да закључи уговор о продаји манастира за 14.000 до 15.000 форинти, и одмах му нуди „аконто 2000 форинти“, а остатак чим се „формално“ присвоји манастир, пошто не зна „да ли ће Црногорци учинити неке замјерке“. Његош се, додуше, не плаши никаквих примједби од стране Црногораца, „пошто је то била својина његова стрица и све што је на то утрошено, утрошено је из његове властите кесе и због тога му нико ништа нема да приговори“. Он би „ипак хтио да одједанпут прими сав новац“ за манастир и препушта да Метерних све ријеши, „пошто је унапријед увјерен“ да му Аустрија „неће неправду учинити“.

Лилиенберг настоји да по сваку цијену купи од Његоша манастир Подмаине. Његошево подуже задржавање у Бечу за то му добро долази. Он Његоша често позива и у свој стан. И 16 фебруара 1837 Његоша сретамо у гостима код Лилиенберга. 17

⁷⁷ Писмо Лилиенбергово од 15 фебруара 1837 Метерниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

фебруара 1837 Лилиенберг подноси Метерниху о тој Његошевој посјети исцрпан извјештај.⁷⁸ „Кад сам се јуче одвезао у свој стан с Владиком Црне Горе“, тако јавља Лилиенберг Метерниху, „рекао ми је Владика да је очекивао да ће му се понудити за имање у Маинама у најмању руку 20.000 форинти и да ће му се омогућити да коначно закључи уговор о продаји; није му при том, рекао је он, стало да изгуби неколико хиљада форинти, а могао би, кад би било потребно, да још све и поклони, али рачуна да ће се имати нешто обзира према њему као према добром сусједу. Приметио сам да је претстојеће увођење пореза на земљиште у Котору оставило сасвим јак утисак на Владикку. Он се увече отворено о том изјаснио да би плаћање пореза, којим би изгледало да је он обавезан да га плаћа аустриској држави, било неподношљиво с обзиром на његово достојанство, јер је поглавар слободног народа.

Према томе сам увјерен да би он сада у сваком случају пристао на продају, нарочито кад би му се придало већ поменутих 15.000 форинти још 1000 или највише 2000 форинти, и како је добијање овога манастира за нас у сваком погледу од пријеке потребе, тим прије мислим да морам да се изјасним да треба да се ова куповина закључи прије пута Владичина, јер његова присутност у Петрограду и његова многострука заузимања могла би можда да проузрокују у овом погледу сасвим други однос и најмудрије намјере Ваше Свјетлости могле би остати неизпуњене.

Према томе, молим са страхопоштовањем Вашу Свјетлост да још једанпут позовете Владикку к себи или да ми у том погледу саопштите даље високо упутство и да одмах изволите одредити онога царског чиновника помоћу којег бих могао да закључим привремени уговор. Држим да су садање Владичино расположење и садањи тренутак најподеснији да бисмо манастир Маине сигурно обезбиједили за себе. Морам да желим да се ова ствар најзад сврши и да се обје стране смире, будући да ће претстојећа катастарна премјеравања и погранична поравнања имати велико олакшање помоћу [Владичиног] утицаја само ако га задржимо у добром расположењу. Због тога се осјећам обавезан да понизно предложим у почетку споменуто повећање цијене, уколико би то уопште било потребно.

Пошто овдје, уосталом, није могуће саставити уговор о куповини због формалности које је назначила врло славна Дворска благајна, Владика би дао засад привремену изјаву да је продао Аустрији имање у Маинама са свим добрима која му припадају. Он жели да од нас добије у замјену сличну изјаву која ће му

⁷⁸ Писмо Лилиенбергово од 17 фебруара 1837 Метерниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

обезбиједити исплату приликом преузимања имања, али би стварни уговори о куповини морали бити састављени и узајамно измијењени тек приликом предаје и примања...“

17 фебруара 1837 Лилиенбергу полази за руком да од Његоша купи манастир Подмаине за 17.000 форинти. Тога дана добија од Његоша свједочанство „којим ја дољепотписани за себе и за своје наследнике свједочим и објављујем свакоме коме надлежи знати како аустријанскоме правителству продадох непокретно имање моје под Маином у окружју которскоме са свима к оном принадељућим непокретним добрима, то јест: грађевинама, земљом, дрвећим и тако даље — као што се сад налази — за седамнаист хиљада форинта у сребру. Истина да ово имање више вриди, али будући да га правителство аустријанско жели имати, тако му га ја за речену цину само за то дајем да би показао моје пријателство према правителству аустријанскому.“⁷⁹

Сав сретан, Лилиенберг доставља 17 фебруара, у 10 и по сати увече, 1837 Метерниху Његошево свједочанство од 5/17 фебруара 1837 с Орешковићевим пријеводом и јавља му:⁸⁰ „Имам част да са страхопоштовањем поднесем у прилогу изјаву Владике Црне Горе, из које ће Ваша Свјетлост најљубазније разумјети да сам закључио куповање имања у Маинама за царску и краљевску владу за 17.000 форинти; нипошто ми није било могуће да се погодим уз нижи износ и поред свих настојања, која сам употријебио према високом упутству Ваше Свјетлости, а Владика ми је опет рекао, као што то и у својој изјави изрично каже, да је пристао на ову продају да би дао нови доказ за своје пријатељско расположење према високој влади, а и да би тиме показао неограничено поштовање према Вашој Свјетлости. У исто вријеме прилажем вјеран пријевод [Његове] изјаве да би Ваша Свјетлост примила знању цио њен садржај. Мој ађутант јамчи за тачност пријевода.

Било би додуше сувишно кад бих још и једном ријечју напоменуо колико је за нас важна ова набавка, пошто корист, која је овим куповањем и удаљавањем власника из Которског округа, настала за друштво како у моралном тако и у политичком погледу, није сигурно умакла оштром погледу Ваше Свјетлости.

Владика је поставио безувјетан захтјев да му аустриска влада да један аналогни докуменат, као што то јасно каже у својој изјави, и то сам му привремено морао обећати и додао сам да ћу по свој прилици, бити овлашћен да му га издам, и он се с тим сасвим слаже. Нека изволи Ваша Свјетлост наредити да се на-

⁷⁹ Петар Петровић Његош, Писма I, Београд, 1951, стр. 436.

⁸⁰ Писмо Лилиенбергово од 17 фебруара 1837 Метерниху, Веч. Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

пише тај докуменат у Државној канцеларији и саопштите ми даља висока наређења у вези с тим . . .“

Метерних задужује барона Отенфелса да у његово име одговори Лилиенбергу на извјештај од 17 фебруара 1837. 18 фебруара 1837 Отенфелс пише писмо Лилиенбергу, под бројем 20. Са захвалношћу он признаје Лилиенбергу све напоре око куповања манастира Подмаина и сам необично жели да Аустрија купи тај манастир. Што се тиче изјаве коју Његош тражи од аустриске Државне канцеларије из које би се видјело да је закључен уговор о куповини манастира Подмаина за 17.000 форинти, Метерних није у стању да је да без претходног одобрења цара Фердинанда I, а не може да овласти ни Лилиенберга да је он изда. Метерних је додуше спреман да потпомогне, што је могуће боље, Лилиенбергов предлог да се манастир Подмаине купи од Његоша. На крају Отенфелс даје Лилиенбергу савјет „да се због тога ограничи на то да изјави Владици да царски и краљевски двор жели да купи од њега манастир Маине, да смо примили његов предлог. . . да дамо за њ 17.000 форинти и да смо сада предузели даље кораке да би се остварила ова куповина. Пошто ће се Владика, као што се надамо, послѣје кратког времена овдје вратити из Петрограда, искористићемо ово вријеме најбоље што се може и бавићемо се овим послом. . .“⁸¹

21 фебруара 1837 Лилиенберг одговара Метерниху на писмо Отенфелсово од 18 фебруара 1837.⁸² „Врло пресвијетли и благородни кнеже, према саопштењу које ми је, по високом налогу Ваше Свјетлости, доставила његова Екселенција господин државни савјетник барон фон Отенфелс, саопштио сам Владици Црне Горе да се не може закључити [уговор] о куповини манастира Маина без претходног одобрења Његовог Величанства, да смо, према томе, његову изјаву да ће ово имање продати царској и краљевској влади за износ од 17.000 форинти примили ad referendum и да ћемо у вези с тим доставити даљи предлог Његовом Величанству, да се, уосталом, нада државна управа да ће, по сваку цијену, до [Владичиног] повратка из Петрограда, испословати код Његовог Величанства да се коначно закључи [уговор] о куповини.

Владика је хладнокрвно саслушао ову одлуку, изјавио је да је с тим задовољан и дао је на знање да је вољан, пошто царска и краљевска државна управа жели да купи оно имање, да га у свако вријеме уступи за одређени износ, али да неће никада и ни у ком случају попустити ни за једну пару од посљедње спу-

⁸¹ Копија писма фон Отенфелса од 18 фебруара 1837 Лилиенбергу, Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 206 (VIIII. ц. X/6.2. 1837).

⁸² Писмо Лилиенбергово од 21 фебруара 1837 Метерниху, Беч, Osterreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

штене и утврђене цијене која износи 17.000 [форинти]. Пошто је Ваша Свјетлост најљубазније извољела обећати да ће, у државном интересу, најенергичније подржати овај мој предлог, узимам слободу да Вам с дубоким поштовањем, ради овога предлога, поднесем скицу земљишта на коме се налази манастир Маине да бих поново очевидно претставио да се, можда, поред већ многих наведених узрока, узме у обзир и чињеница што овај манастир, због свога топографског положаја, стоји ту према утврђењима Будви и [Св.] Стефану, у неку руку, као извидничка тачка, и што би се одатле могле, уговореним знацима, несметано достављати вијести о свему што се дешава у овим утврђењима и у унутрашњости земље непријатељској флоти која се налази на мору у случају рата с Француском само кад би тамо становао. . . . неки човјек који би гајио симпатије према француској нацији, и због тога би требало да нам буде веома стало да благовремено отстранимо једно такво могуће извиђање.

Овом приликом најпонижније прилажем пету и посљедњу свеску капетана Орешковића о Владичиним изјавама.

Што се тиче одређивања овога капетана за исправљање границе према Црној Гори, кога је Ваша Свјетлост већ обећала додијелити Владици, ја сам јуче споменуо сву околност у једном извјештају његовој Екселенцији господину врховном канцелару грофу фон Митровском и сад ће зависити од мудрости Ваше Свјетлости да ли ћете о овоме даље издати потребна наређења. Ја се само ограничавам на то да с потпуном оданошћу додам да би, можда, било подесно и за службу корисно кад би се за овакав тешки посао бирали људи који су Владици драги и да би било, штавише, пожељно, из политичких разлога, кад би се и надаље његовала повјерљивост између Владике и именованог капетана, пошто се за то, исправљањем граница, пружа згодна прилика.

Још морам на крају да најсрдачније и најпокорније замолим Вашу Свјетлост да из учињених примједби капетана Орешковића о Владичином понашању и његовим изјавама изволите саопштити руској влади само оно што не би могло обрукати ни овога капетана, ни наш властити интерес, а још мање сигурност наших пограничних поданика. У овом случају је, по мом најскромнијем мишљењу, довољно да руска влада упозна његово морално, политичко и религиозно расположење уопште; то је све што јој је потребно за евентуално управљање овим младим аутократом. Свака поближа појединост, која би му се можда пребацила, одала би му, [нарочито] ако се узме у обзир његово оштроумље, неминовно извор, а онда би било свршено, за подуже вријеме или за увијек, са дозвољним исходом исправљања границе, са добром сагласношћу на граници уопште и са миром и сигур-

ношћу наших сиромашних пограничних становника. Због тога би се тада у сусједству догодиле сигурно непријатности...“.

„Пета и последња јесеска“ капетана Орешковића коју спомиње Лилиенберг у свом извјештају од 21 фебруара 1837 Метерниху и у којој је ријеч о даљим Његошевим изјавама потиче од 19 фебруара 1837. Њу смо нашли у Аустриском државном архиву у Бечу и овдје је доносимо у пријеводу:

„Наставак и крај разних изјава
Владике Црне Горе

Има неколико дана како свакодневно сретам рускога пуковника Озерецковског са којим Владика, како изгледа, постаје све интимнији.

Грчки отпратник послова, кога сам споменуо у свом извјештају број 3, зове се Монахи; он је некада био у султановој служби; Турци су убили његова брата, запалили његову кућу, и он је природно заклети непријатељ турски; прекјуче је г. Монахи направио опроштајну посјету код Владике. Тада се много говорило о немоћи Турског Царства, о моћи египатског вице-краља која је постајала све већа, о вјероватном наслеђу Ибрахим паше, о незнатним плаћањима која врше еманциповани народи Турској, [о томе] како су ова плаћања једва у стању да подмире издржавање утврђених мјеста, која су Турци заузели, [много се причало] о вјероватности да ће се Босна, Албанија и Херцеговина ускоро ослободити свих пореза које [плаћају] Турцима и да ће се прогласити независним, о слабости турске моћи и о немитовној последици што ће последње три именоване области морати у своје вријеме припасти Аустрији, при чему је Владика изрично изговорио ове ријечи: „Ја немам стајаће војске и ја уопште не смијем да мислим на освајања, али кад бих имао војску као Аустрија, знам већ шта бих радио; још ћемо можда једном заједно поћи да заузмемо Босну“, додао ми је. „Ја не могу ништа да тражим за себе, али зато бих радо хтио да помогнем свим својим снагама аустриској влади“.

Најзад се причало о султановом напраситом и жучном темпераменту, о малом образовању Турака, о њиховој суровости и неправичности према хришћанима, при чему је Владика изјавио следеће: „Ипак је невјероватно како мало познајемо Турке; они су тако близу; они су у Европи, а Европљани су ипак тако мало упознати с њиховим обичајима; већина их познаје само из новина, и кад човјек чита новине, мисли ко зна колико су ови варвари напредовали у цивилизацији и како с духом времена корачају напријед, зато што васпитавају у Паризу неколико младих људи и због тога што неколико [њихових] младих официра по европском начину учи да јаше, али човјек мора да види

Турке у Турској да би могао да добије праву слику о њиховом стању“.

Кад сам се приликом блиског одласка Владичиног опростио с њим, рекао ми је исти сљедеће: „Хвала Вам од свега срца на Вашој љубави и на многим услугама које сте ми учинили; пишите ми свакако у Петроград и адресирајте своја писма на Мишитарство спољних послова. Ако сазнате нешто ново из Котора и из наших предјела, саопштите ми то, и ако би се у међувремену нешто ријешило о Машану⁸³, имајте доброту и изволите ме одмах с тим упознати, јер ме ова ствар веома интересује (Машан је братанац Владичин, који не смије због једног прије десет година учињеног изгреда да дође на аустриско земљиште. Због његовог проглашавања невиним Владика је уручио молбу господину гувернеру профу Јилиенбергу). Надам се да ћу Вас у сваком случају при свом повратку из Петрограда видјети приликом исправљања наших граница; тражио сам Вас од господина гувернера изрично зато што се ми као пријатељи знамо и

⁸³ Због једног изгреда, који се 1826 десио у селу Вишњеву у Приморју Машану Петровићу, Његошеву брату од стрица, је „набачен криминални процес“ (д-р Мираш Кићовић, Писма Петра Петровића Његоша, Београд, Просвета, 1951, књ. I, стр. 205) и забрањен му је долазак у Котор и у околна села аустриске државе. Његош је 1834 и 1835 предузимао све потребне мјере код аустриских власти да би се тај процес обуставио. И поред савјесног заузимања Габриела Ивачића код Губернијалног претсједништва у Задру, то се није постигло (писмо Ивачићево од 28 априла 1835 Губернијалном претсједништву, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv). Приликом свога познанства у Бечу 1836 с далматинским гувернером Венцелом Петером фон Јилиенбергом Његош поново покрене то питање. Својим писмом од 20 децембра 1836 (2 јануара 1837) он моли Јилиенберга „да бисте надлежним путем благоволи(ли) овај поступак против Машана Савова Петровића укинути, да би он, као и остали Црногорци, могао у Котор улазити и по аустријској држави мирно ходити“ (Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv). Његош дава Јилиенбергу и једно свједочанство, у коме тврди, у име врховне црногорске власти, да је Машан Петровић „поштен, миран и у свему таковога владања младих да власти црногорске не само нигда нијесу имале узрока с њиме незадовољне бити, него да га свакоме за примјер поштења и у свачему својим старјешинама покорна чојека показати могу“ (Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv). — Да би задобио Његошеву наклоност, која му је била потребна због претстојећег повлачења граница између Которског округа и Црне Горе, проф Јилиенберг се 7 марта 1837 обраћа једним опширним писмом кнезу Метерниху, исцрпно му описује случај Машана Петровића, прилаже сва акта која се на њ односе и моли га да посредује код цара Фердинанда I да би се та ствар повољно свршила. (Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv). 27 маја 1837 Фердинанд I одлучује да се Машану Петровићу допусти да се смије слободно кретати по аустриском земљишту (Копија писма Губернијалног претсједништва у Задру од 8 јуна 1837 далматинској влади и Габриелу Ивачићу, Задар, Државни архив, Слеси Намјесништва за Далмацију 206 (6. VIII, к. X/3.4. 1837). — (О овом случају Машана Петровића треба још упоредити чланак Трифуна Ђукића: „Његош и бечка дипломација“, Летопис Матице српске, 1940, књ. 353, стр. 349—351).

због тога што човјек може много лакше да преговара с онијем кога добро познаје, и г. гувернер ми је обећао да ће Вас за то одредити, а и Његова Свјетлост г. кнез Метерних је, као што сте то и сами чули, сагласан да Ви будете за то одређени, и тако сигурно рачунам да ћемо у најбољем споразуму окончати овај усталом веома одвратни посао, и кад једном будете на црногорској граници, доћи ћете и преко границе заједно са мном на Цетиње да тамо видите наше сиромаштво. Ја имам шест добрих ловачких паса, и тамо ћемо ићи у лов; тада ћемо гађати у нишпан; ја Вам истина не могу да створим велику разоноду ни велику пријатност, али Ви морате да с особитом љубављу примите оно што Вам пријатељски можемо да понудимо. Пошто, као што сте ми рекли, идете одавде за Милано у пук, настојте да удесите своје путовање тако да већ у Задар стигнемо у исто вријеме да бисмо одатле могли заједно у друштву да путујемо за Котор. Кад бих знао да би било могуће да се састанемо у Трсту или баш негдје успут, могли бисмо негдје заказати састанак, али ми одавде идемо у разним правцима, а код овога великог отстојања не може се заиста ништа одредити; дакле у Задру, ту треба да буде наш састанак!“

Мислио сам да морам тим прије обећати Владици да ћу му писати у Петроград зато што сам сматрао за паметно да треба, из двоструког разлога, његовати његово познанство и личну наклоност.

Прво да бих могао, у случају ако заиста будем за то одређен, с извјесним успјехом посредовати у уговореном исправљању границе и да бих могао издјејствовати оно што је најбоље за сами посао.

Друго, ако бисте можда сматрали да је корисно да се добије поуздан и истинит опис о правом стању ствари у Црној Гори и кад би ме најзад овластили да искористим прилику која би ми се пружила и да следујем Владичином позиву на Цетиње могао бих, помоћу даље везе с Владиком, лакше и сигурније да постигнем овај циљ.

Кад сам се још једанпут у посљедњем тренутку пред полазак упутио Владици да га поздравим и кад сам том приликом увео Владици и капетана грофа Лилиенберга и капетана грофа Драшковића, који се случајно ту нашао, он је примио ова два официра са свом могућом пристојношћу,⁶⁴ и пошто је с њима

⁶⁴ Скоро сви странци који су долазили у додир с Његошем с великом похвалом говоре о његовој отмености, племенитом поносу и фином опхођењу. „Он је изванредно лијеп човјек, веома васпитан и пријатног понашања“, каже за њ Едвард Митфорд (Наведено по пријеводу д-ра Вој. М. Јовановића, Српски књижевни гласник, 1912, књ. XXVIII, број 10, 16 мај, стр. 764 ф. ф.). „Он говори лијепо, паметно, с пуно осјећања, достојанствено и без натезања, и у свакој његовој ријечи огледа се

извјесно вријеме разговарао, опростио се с њима са исто толико уљудности и достојанства тако да су се ова два господина веома много зачудили овом добром Владичином понашању.

Кад је [Владика] чуо име грофа Драшковића, упитао је капетана да ли је у сродству с оним Драшковићем⁸⁵ који је нешто писао и кад је овај потврдио да је онај [Драшковић] његов стриц, Владика му је рекао: „Ја га познајем и из његових списа. Поздравите с моје стране врло срдачно свога рођака кад се састанете; ја га веома поштујем, јер он поштује своју нацију“⁸⁶

21 фебруара 1837 обраћа се Лилиенберг и грофу Седлницком: „Благородни грофе, пошто је Владика Црне Горе, као што ће то ионако најбоље бити познато Вашој Екселенцији, отпутовао одавде 19 овога мјесеца, у три сата послерије подне, имам част с потпуном оданошћу поднијети, у приложеној свесци, крај извршених надгледања.

Због претстојећег исправљања и изједначења граница према Црној Гори Владика је изразио жељу да капетан Орешковић, према коме он гаји необично велику наклоност, буде додијелен овоме послу, и Његова Свјетлост кнез и државни канцелар изволио је, приликом једног сусрета с Владиком да изиђе у сусрет овој жељи. Пошто је пак Владика усљед овог датог обећања разговарао и с капетаном Орешковићем, као што то може Ваша Екселенција да изволи да казна из овог прилога, да би га сачекао у Задру и да би га одатле отпратио до Котора, то сам најскромнијег мишљења да би пак из политичких разлога било погодно кад би се изишло у сусрет и овој Владичиној жељи и

љубав према народу, а у обраћању црногорска једноставност“, додаје Исмаил Срезневски (Савременици о Његошу, изабрали и редиговали д-р Видо Латковић и д-р Никола Банашевић, Београд, 1951, стр. 90). „Никада нећу заборавити његову љубазност, његов жар, племенити понос и очевидно задовољство са којим ми причаше о својој земљи“, узвикује Франческо дал Онгаро. (Исто, стр. 111, 112). „С правом је сваки Европејац запазио код њега стреловито око, умиљат поглед, племенити стас, лепопхођење“, примјечује Франческо Карара (Исто, стр. 195). Хајнрих Штиглиц не зна за пренутак да ли се налази пред господарем Црне Горе или „на прагу неког модерног салона“ кад га Његош на Цетињу љубазно и благом поклоном поздравља добродошлицом на француском језику и одмах увиђа да су Которани били у праву кад су тврдили да се „садашњи владика Црне Горе не би стидио да уђе у париски салон“ (Heinrich Stieglitz, „Ein Besuch auf Montenegro“, 1841, стр. 44.)

⁸⁵ Јанко Драшковић, познати хрватски политичар и књижевник 20/10 1770, Загреб — 14/1 1856, Радгона) (вид. о њему Б. Водник, Ст. Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб, књ. I, стр. 633—635).

Због интелектуалне Његошеве биографије од велике је важности што нам је Орешковић забиљежио да је Његош с великим интересовањем читао дјела Јанка Драшковића.

⁸⁶ Извјештај Фридриха Орешковића од 19 фебруара 1837, Беч. Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

кад бисмо пустили овога капетана да га прати кроз Далмацију до Котора, гдје ионако православци чезну за свим оним што долази из Русије.

Капетан Орешковић ће одмах по мом одласку одавде поћи својој компанији у Милано, и ако је Ваша Екселенција, што се тиче Владичине пратње, истога мишљења кога сам и ја и ако одобравате овај мој предлог, нека изволи Ваша Висост да се најмилостивије заузме да би се именованом капетану благовремено послала потребна наређења у вези с тим, да би му се одредиле пристојне дневнице, почев с полазним даном из гарнизона, и да би му се дао потребни предужај за пут, како би могао довољно рано кренути из Милана и на вријеме приспјети у Задар, а то би се, без устезања, могло тим прије учинити, пошто се овај капетан ионако мора, према изричном обећању господина државног канцелара, појавити у Котору приликом исправљања граница. То сам и јуче у своме извјештају Његовој Екселенцији, господину врховном канцелару грофу фон Митровском, већ подробно предложио⁸⁷.

Као што видјесмо из писма Лилиенбергова од 21 фебруара 1837 грофу Седлницком, Његош је 19 фебруара, у „три сата послије подне“ 1837 напустио Беч и упутио се у Русију.

*

За вријеме тадањег боравка у Бечу Његош је испјевао једну оду Метерниху и његовој жени Меланији. Та ода има врло интересанту историју.

Уочи католичке Нове године 1837 Метерних позива Његоша на велику забаву.⁸⁸ Његош одмах послије тога ствара познату похвалну пјесму у част Метерниха и његове жене Меланије.⁸⁹ По Његошевој жељи ту пјесму преводи Вилхелм Хопе, уз помоћ Вука Караџића, на њемачки језик, а Јулиус Хамер-

⁸⁷ Писмо Лилиенбергово од 21 фебруара 1837 грофу фон Седлницком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle.

⁸⁸ Анд. Гавриловић, Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 273.

⁸⁹ Павле Поповић је нашао један пријепис ове Његошеве пјесме у Државном архиву у Београду који је био послао из Беча Вилхелм Хопе. По њему је Поповић објавио ову пјесму 1910 у „Српском књижевном гласнику“, књ. XXV, број 9, стр. 682—684, а 1911 и у Јагићевом часопису „Archiv für slavische Philologie“, Берлин, стр. 170—183. — Погрешно стоји у „Објашњењима уз Његошеве Пјесме“, која је написао Радован Лалић, професор Београдског универзитета, да је Његошева ода кнезу Метерниху „остала нештампана све до 1911 године“ (Петар Петровић Његош, Пјесме, Луча микрокозма, Проза, Пријеводи, Београд, 1953, стр. 484.).

Пургштал „ставља је у њемачке стихове“.⁹⁰ Његош је потом спреман да је, заједно с њемачким пријеводом, објави у Штампарии монашког друштва Мехитариста у Бечу. За то му је потребно Метернихово допуштење. Метерних пак не жели да се пјесма штампа, иако нема ништа против њеног садржаја. Ту ствар он отклања „на најделикатнији начин“. Он шаље Лилиенберга Његошу „да му изјави кнежеву радост и захвалност на оној песми, али да му у исто време стави до знања, какве се нарочите околности противе његовој жељи да штампа песму“.⁹¹

2 фебруара 1837 Метерних се обраћа и грофу Јозефу Седлницком сљедећим писмом:⁹² „Царско-краљевска цензорска и дворска власт послала ми је непосредно овдје приложени рукопис са вогумом цензора за дјела на илирском и српском језику.

Споменути рукопис је похвална пјесма на српском језику коју је саставио Владика Црне Горе Петар Петровић, који се сада овдје налази; он ми је подноси као честитку о Новој години и намјерава да је сад објави, заједно с њемачким пријеводом, у Штампарии монашког друштва Мехитариста.

Иако немам ништа да напоменем што се тиче садржаја саме пјесме као пјесничког производа једног у разном погледу чудноватог човјека, [ипак] су Вашој Екселенцији довољно позната, у случајевима сличне врсте, моја начела којих се придржавам и [Вама] је јасно зашто не желим да ова похвална пјесма буде објављена.

Пошто сам [ту своју жељу] у дато вријеме, преко подмаршала грофа Лилиенберга, ставио на знање Владици лично и пошто ме потом [Владика] са своје стране увјерио да ће одустати од штампања пјесме и да само жели да ми од ње преда један препис начисто, преостаје ми само да замолим Вашу Екселенцију да предузмете мјере да се ово дјело не штампа ни код Мехитариста ни у којој другој овдашњој штампарии“.

Јевто Миловић

⁹⁰ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама: 1836—1837, Српски књижевни гласник, 1 новембар, 1910, стр. 681.

⁹¹ Ibid., стр. 681.

⁹² Писмо Метернихово од 2 фебруара 1837 Јозефу Седлницком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle. — Пријевод овога писма објавио је, с извјесним погрешкама, Анд. Гавриловић у својој студији „Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година“, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 274.

1848 година и Сплит

1

Настале буне и немири у револуционарној али расцјетканој Италији имали су свој одјек у сусједној Далмацији па тако и у Сплиту, гдје се је живјело још увијек старим конзервативним животом у сјени дугогодишњег Метерниховог реакционарно-полициског система. Наиме баш тада су се у том граду изненада појавили натписи, у којима се је клицало папи Пиу IX¹ и слободној Италији, изражавала мржња против Аустрије, пореза и намета (25.II.1848).

По духу ових натписа власти су дошле до закључка да је стран становништву, које је вјерно аустриској владавини и нема никаквих симпатија за догађаје у Ломбардији и Венецији, већ да је то по свој прилици акт младих људи, који су студирали универзу у Падови, а сумњало се чак и на Пијемонтезе и Тосканце, који су као кротитељи животиња баш оних дана боравили у том граду.

Стога се је окружни капетан Кемптер у Сплиту договорио са тамошњим политичким претором (суцем) да се надзиру доколичари по крчмама, свеучилиштарци, који су се вратили из Падове, те Пијемонтези и Тосканци.

Само од тога није било пуно користи, јер је градска полиција била лоша и требало ју је, по извјештају и мишљењу Кемптера намјесништву, хитно реформирати.

Наравно да је намјесништво одмах наредило да се проведе истрага ради оних извјешених натписа и кривце казни (28.II.), па је извјестило и министра нутарњих послова у Бечу. Овај пак је држао да могу бити наведени и једни и други кривци, а натписи да су дошли извана. Ради очувања мира наредило је намјесништво Кемптеру да се стави у везу са имућном и образованом класом. Како је пак био мали број студената у граду, држало је намјесништво да ће се моћи према њима повести тим лакше поступак и разложило му је начин какве ће сплитска полиција подузети мјере (8.III.).

¹) Још у сичењу су слични натписи колали по Задру, о чему је Кресли, директор тамошње полиције, извјештавао намјесника [Државни архив у Задру (ДАЗ) — Списи намјесништва за Далмацију (СНД) — 337 — XII 4. 1, бр. 5 (3. I.), 94 (15. I.), 109 (17. I.), 119 (18. I.)].

Међутим је Кемптер морао ускоро поновно обавијестити намјесништво (14.III.) да су се у Сплиту појавили дне 12.III. нови натписи, у којима се клицало Пиу IX и слободи². И док се је у Сплиту исправљало о ожујским револуционарним догађајима у Бечу, стигао је онамо дне 23.III. под вече изванредни гласник (теклић), који је донио вијести о одредбама царевим од 15.III. гледе укинућа цензуре, устројења народне страже и обећања сазива посланика из свих земаља на договор о уставу. Наравно да је и овдје као и посвуда народ ово дочекао са силним одушевљењем и повицима цару, уставу, слободи штампе, братству, јединству и Далматинцима. Уједно се је пјевала народна химна и друге пјесме на хрватском језику у славу цара, носиле су се аустриске, далматинске заставе и оне града Сплита, значке и слике цара, а није мањкала ни расвјета³). У једно је окружни капетан примио око 40-так грађана свих сталежа, који су му у име читавога Сплита изјавили осјећаје пука: Слиједећи дан (24.III.) куће и дућани били су искићени у бијелом и црвеном а исто и бродови. Мноштво грађана са заставама пролазило је улицама и клицало цару, уставу и слободи штампе, што су прихваћали сви.

Дне 25. опћинско вијеће је почело ујутро са уписивањем у народну градску стражу и већ до подне је било 200 учлањених. Навече се је град са предграђима бљештао у мору свијетла, а кроз улице су пролазили раздрагани, загрљени и измијешани грађани, чиновници, војници, племићи и пук, католици, православни и Јевреји, свечано обучени са горућим бакљама и значкама.

На челу пак поворке, која је непрестано пљескала и клицала, ишла је војна и грађанска гласба. Градска стража је у међувремену пазила на ред. Пјевала се је народна химна на хрватском, талијанском и њемачком језику, па се је зауставила поворка код стана окружног капетана, бискупа, опћине и заповједника града.

На вече око 9 сати завршило се је све то за тај дан⁴.

Ове манифестације постигле су свој врхунац дне 26.III. у недјељу, када су се служиле по свим црквама облигатне мисе захвалнице, а у катедрали у 10 сати је бискуп, у присутности цивилних и војних власти, напосе одржао уобичајени свечани „Tedeum“.

²) ДАЗ — СНД — 336 — XI 3, бр. 425, 337 — XII 2, бр. 567, 568.

3

3

³) Gazzetta di Zara (ГЗ), Зара 9. IV. 1848, бр. 277 — СНД — 330 — II. 10, 8, бр. 907 — Асесор др. Н. Катани Кемптеру, Сплит 25. III. 1848. и др. Ј. Дудан, сплитски начелник, истоме, Сплит 28. III. 1848., те опис дра Ф. Караре, Miscellanea II — IV, Задар 1953, 148, 149.

⁴) Опис дра Ф. Караре, Miscellanea II — IV, 149, 150.

Поподне приређене су и народне трке. Читав град па и лађе били су искићени, а на вече је приређена свеопћа расвјета, те нове манифестације у част и славу цара, а пјесме су одјекивале по улицама.

Тада је први пут наступила са двобојним опасачима и градска стража, у коју се је исти дан уписало неколико стотина нових особа свих врста сталеза, годишта и вјере⁶.

Опћинско вијеће издало је своју изјаву, која се завршавала овим ријечима: „Сплићани! Покажите се достојни подијељених Вам добротинастава; покоравајте се законима и властима, постављеним по нашем цару и краљу. Нека се не каже да сте незрели за препород. Помислите да је то што сте жељели, плод крвавих жртава — нека буде мир и слога међу Вама. Ваша заштита је слобода, ваше гесло: слобода у реду, ваше јамство: заклетва. Збијте се око Ваше заставе; у бијелом је вјерност поданика; у црвеном братска љубав. Сплићани! Будите поштени Далматинци и не уздајте се у испразне наде. Сада говоре чини да ли је ондје превара! Засвједочено судјеловање сваког сталеза и братство свију покренут ће највеће пријестолнице, усхићење којим одише сваки чин, може уразумити охоле; не пореметите добар ред и мир за ништа у ова три дана када се осигуравају пробици најближег политичког препорода. Живио Фердинанд! Живио устав! Живила слобода штампе! Живила Далмација!“).

2

Тих дана имало је пуно посла споменуто опћинско вијеће на челу са својим начелником др Леонардом Дуданом, који се је на вијест о устанку у Венецији против Аустрије, одмах пожурио са градским вијећницима Кемптеру да му изрази оданост и вјерност према цару, молећи га да те осјећаје цивилни и војни намјесник за Далмацију барун Турски поднесе двору⁷.

Када је пак исто вијеће, које је вјештачки знало пригушивати народне тежње, добило молбу хрватских заступника у име града Загеба, упућену цару, гдје се тражи сједињење Далмације Хрватској и Славонији а преко њих Угарској, са чијим се је садржајем убрзо упознала јавност, упутило је због тога дне 29. III. своју посебну молбу владару. У њој изјављује да су Далматинци додуше захвални грађанима Загеба за част што се брину, да их сједине са краљевином Угарском, али за то отворено изјављују и протестирају, будући да су позвани на основу

⁶) ГЗ, 3. IV. 1848, бр. 27 — СНД — 330 II 8, бр. 907 — Дудан Кемптеру, Сплит 28. III. 1848.

⁷) Опис дра Ф. Караре, Miscellanea II — IV, 150, 151.

⁸) ГЗ, 3. IV. 1848, бр. 27 — СНД — 330 — II 8, бр. 907 — Кемптер намјесништву, Сплит 29. III. 1848.

цареве одредбе од 15.III. да расправљају о уставу домовине, јер Далмација има право да ужива устав заједно са осталим покрајинама монархије и стога није обавезна да се придружи угарском уставу. Наиме, угарски устав може бити добар и изврстан, али не одговара њима, нити због угарског језика који они сасма не знају, а тај је језик уведен у сабор, судове и општине; нити због „илирског“ језика који се ондје учи, те премда се опћенито говори у Далмацији, они неће можда бити у стању да овако изненада говоре њиме у расправама о јавним пословима, нити због различитих обичаја и навика двају народа. Баш ова разлика у језику и други битни разлози изазивају да парламенат или народна скупштина подијели народе по њиховим претставницима у више отсјека, са разним парламентима и министарствима и подређеним управама, али под једном главом — царем и његовим насљедницима. Далмација је као прије 6 стољећа, те када су биле општине, и за вријеме угарских краљева, Млетачке Републике и под Французима и Аустријом, увијек обављала и данас обавља своје јавне послове на талијанском језику, који се предаје у школама и говори и пише искључиво у свим градовима и селима приморја и отока и у многим медитеранским земљама и на њега се наилази свугдје, напосе у градовима, породицама талијанског поријекла са талијанским обичајима и ношњама; мора се дакле основати талијански одјел. Стога дакле одговорно министарство неће сигурно ударити законитим и уставним путем, ако савјетује цару да услиша молбу Загреба или било којег другог града или покрајине, која би хтјела да се придружи њој Далмација, без да се прво саслуша њене законите претставнике и без да је добило од њих слободан и изричит пристанак.

Како су се на рачун овога горе наведеног шириле по граду разне гласине на штету општине, која тобоже неће да пристане уз једно или друго краљевство аустријске царевине, то је иста била присиљена да објелодани путем штампе горе споменути одломак молбе упућене владару*.

Уједно је Дудан упутио у име општине и писмо намјеснику (31.III.), у коме га упозорава на опасност славизма, који се чак очитује и у самој бечкој пријестоници. Тај дух, скривен испрва под рухом језика и књижевности неће продријети овамо, али је сигурно да се Далмација, због свога приморског смјештаја и у којој је дио становништва славенског поријекла, сматра да ју се треба освојити. Да је тому тако прилаже му једну претставку на хрватском језику, упућену цару из сјеверних крајева коју је он превео на талијански. Све то дубоко и потајно страши њихове душе (тј. Дудана и другове), па моли намјесника да их лиши тога. Стога он у овом тешком раздобљу, када догађаји мање вјероватни постају кроз кратко вријеме готове чињенице, сма-

* ГЗ, 13. IV. 1848, бр. 30.

тра да не може боље учинити већ препоручити ову земљу његовој мудрости и увиђавности.

Али начелнику није одговорио директно намјесник, који није подлегао претјерано трагичном излагању Дудана, већ је то учинио преко Кемптера (2.IV.). Он је напоменуо да се против садашњих покрета у Европи не може ништа силом постићи. Ако, дакле, становници Далмације желе да буду уз аустриску царску кућу, онда је пронађено сретно ријешење да се све преброди. Зато нека Кемптер у том правцу дјелује на своје подређене. Што се тиче бојазни да би Далмацију напала Млетачка Република, то је без разлога, јер је иста запослена да среди своје нутарње прилике, а не да још мисли и на освајања. Што се пак тиче покрета славизма у Хрватској и његових захтјева на Далмацију, није поближе упознат са тиме осим преко јавних листова. Уосталом све овиси од становника Далмације да ли ће слиједити овај позив или не. Свакако с обзиром на досадашњу њихову вјерност према аустриској царској кући, он се нада да неће послушати тај позив⁹⁾.

3

Истом што се је опћина оправдала на наведени начин пред јавношћу, уплела се је у друго још шкакљивије питање.

Наиме, у Сплиту није било довољно војске, па је начелник и заповједник народне гарде Дудан¹⁰⁾ изразио намјеснику (31.III.) сумњу да ли хрватски граничари не судјелују у намјерама цивилне Хрватске и да је онамо допро болан глас да ће чета Лицана замијенити садашњу посаду у Сињу¹¹⁾. Уједно је замолио намјесника, да се у граду остави споменута чета, премјештена из Сиња у Задар, јер је овдје потребнија (1.IV.)¹²⁾.

Намјесник је одмах преко Кемптера одговорио Дудану (2.IV.) на његово писмо од 31.III.1848. Изјавио је да као прву и

⁹⁾ ДАЗ — СНД — 330 II 8, бр. 907.

10

¹⁰⁾ Чак је он тражио за своју стражу и пушке од финансијског надзорништва у Сплиту (4. IV.), које му је све то предало по одобрењу намјесништва (8. IV.) (СНД — 330 — II 1, бр. 828, 770). Дапаче је сам намјесник

8

послао дне 2. IV. још пушача преко Кемптера за народну стражу (СНД — 330 — II 8, бр. 907).

10

¹¹⁾ ДАЗ — СНД — 330 — II 8, бр. 907.

10

¹²⁾ ДАЗ — Окружни капетанат у Задру (ОКЗ) — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 718.

најбржу помоћ може дати само чете из личке регименте, чиме ће се појачати у Сплиту војска. Што се тиче ових чета, он из властитог искуства зна да немају никаквих симпатија за хрватске тенденције, строго су дисциплиниране, послушне и одане аустријској царској кући. Док ове не стигну у Сплит, нека Кемптер помоћу оружаног пучанства, утицајних и влади оданих људи држи ред и о свему га обавјештава¹³.

Када се је у Сплиту дознало дне 2.IV.1848 да ће овамо доћи као градска посада чета Хрвата, а једна друга има отићи у Сињ, Дудан у својој двострукој функцији одмах је писао намјеснику (3.IV.) како је то несмотрена мјера у садашњој ситуацији и да ће произвести жалосни утисак у души народа. По његовим ријечима Хрвати нијесу никада били добро виђени од ових становника, јер су слабо дисциплинирани и опћенито нагињу грабежу. Наглашује да овдје влада јединство и слога између садашње посаде и народне страже, па би слична промјена пореметила ред и угрозила сигурност мјеста. Надаље овоме треба додати да је јавно мњење обузето страхом да Хрватска намјерава завладати Далмацијом, која би с њом сачињавала само једну нацију. Дакле, по његовом мишљењу, долазак двају чета Хрвата на наведено тло (премда не долазе из грађанске Хрватске, са којом би се имали сјединити већ из Војничке Хрватске), изазваће у народу сумњу и страх или да намјесништво Далмације иде истом циљу или да му је мало стало до њихове „судбине“. Увјерава да су Сплићани вјерни поданици цара и да хоће сачувати своју приврженост законитој влади. Али ову сврху не могу постићи, ако се не осигура нутарњи мир становника, који би доласком Хрвата могао бити угрожен и ослабио опће повјерење. Моли да чим дођу овамо те чете Хрвата, нека их се распореди да продуже за Вис, а друге за тај оток одређене нека појачају сплитску посаду и ону у Сињу. Добробит домовине и поданичка вјерност, нагласио је Дудан, траже од њега искреност и поштење, те изражава наду да намјесник неће одбацити његово-смјерно мњење већ ће одредити погодне мјере за заштиту мјеста, које је већином састављено од сељачког народа и „противник је хрватском имену“¹⁴.

Намјесништво, чим је добило овај акт, упозорило је Кемптера (6.IV.), да су све чете у монархији потребне против Ломбардије и Венеције и да само Личани могу доћи у обзир, јер нема других. Граничари, а нарочито ови Личани, који су смјештени у једном дијелу Далмације, немају никакве симпатије за

¹³) ДАЗ — СНД — 330 II 8, бр. 907.

¹⁴) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 727.

тежње, које навађа начелник Дудан, јер су они одлично дисциплинирани, вјерни и поуздани. Упозорава га, да ће већи дио чета, одређених за Сплит, запосјести клишку тврђаву, а само мањи ће остати у Сплиту, па због њихове строге дисциплине нема бојазни да ће учинити шттогод незгодно¹⁵.

Али ни са том одлуком није био задовољан Дудан већ је поново писао намјеснику Турском (11.IV.), противећи се смјештају Личана на Клис, јер је (сада је измислио нови израз) народ узбуђен да би ова војска могла радити у корист „славизма“ у Далмацији. Надаље сви имају антипатије према Личанима, чији ће долазак изазвати неред: Исказује вјерност Сплићана цару и упозорава га да може у град доћи колико год хоће угарских чета, да појачају посаду, али Хрвате, Личане, неће, јер они не улијевају повјерење народу и радикална их аверзија одаљчује од њих. Зато моли, ако се искрца та војска, нека одмах крене за Вис, а још боље нека ју онамо директно упути из Задра. а она чета из тога отока нека се овамо пошаље да појача посаду”.

Овај исти дан (око 9½ сати) на вече Сплићани су се увелике узрујали, а напосе трговци, обртници, главари вароши и разни чиновници народне страже, који су изјавили да неће никако Хрвате, са чијим ће доласком настати нереди и неће се моћи сачувати мир.

Стога је Дудан замолио Кемптера да испослуже код намјесника да не пошаље Хрвате у Сплит. Сада је окружни капетан одмах ступио у везу са војним заповједником мјеста, који му је такође савјетовао да не пусти у град Личане. Зато је капетан Кемптер слиједећи дан (12.IV.) писао у Задар о свему томе, напомињући да овдје влада страх од доласка Личана, у чију се дисциплину не вјерује, и како се становници сјећају старог времена када је увијек била нетрпељивост (аверзија) према Хрватима. Усто се овдје боје и славенских тежња. Ово би могло довести до тога, завршава Кемптер, да народ и народна стража изгуби поуздање у владу¹⁷).

Сада је на основу пристанка министарства нутарњих послова, које је извијешћено о овим догађајима у Сплиту, намјесништво одговорило Кемптеру (13.IV.), да се због лојалног држања тамошњег пука неће послати Личани онамо. Али будући да ће у том случају у Сплиту бити само мало војника, захтијева

¹⁵) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 727. '

1

¹⁶) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 812.

1

¹⁷) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 12, бр. 811.

1

се од Кемптера, да ступи у додир са заповједником народне страже и са другим утицајним личностима у граду, те да се договоре како ће се осигурати ред и мир¹⁸.

У слиједећем писму Кемптеру (14.IV.) намјесништво се је још једанпут осврнуло на Личане и узело их у одбрану доказујући како су истима симпатије за „славизам“ сасма стране и да су они дисциплинирани и вјерни цару. Зато изражава своје чуђење ради страха Сплићана и поново окружном капетану препоручује какве треба све мјере предузети да се наведени нереди убудуће спријече“.

4

Док се је ријешавало на овај начин „личко-хрватско питање“, у међувремену су у Сплит стигли поштом 3 штампана прогласа. Први на хрватском и талијанском језику је носио наслов „Приморској Далмацији“, а потписан је „Један Славо-Далматинац“ (Беч, 20. III. 1848). У њему се јавља да је дошла „звезда слободе“ а цар је дао Далмацији устав и да бира. Она је увијек била „славјанска“ и „Славјанка“ иако је страни „луци“ окружују. Пита је кому ће се придружити. Ако ће Италији, онда ће бити несретна и „потштена“, а њени синови гладни и слуге. Стога јој приказује корист од сједињења са Хрватском и Славонијом, јер ће постати „госпоја“, „могућа“, „славна“, „слободна“ и „задовољна“. Сједињена са својим сестрама биће народ и имаће свој лијеви „илирски“ језик. Зато позива на ово дјело младеж. Навађа да ће Далмација бити једнака са својим сестрама у свему, и ако се сложи, може се надати да ће се испунити жеља њеног „неумрлог сина“ Томасовића: бити ће прстен „златних веригах, које ваља да свежу слободне све кћери Словинске матере наше“. Ето то јој говори устав.

Други проглас под насловом „Браћо Далматини“ зове их да се сједине са Хрватском и Славонијом.

Трећи је био под насловом „Захтевања народа“ од 25.III. са велике скупштине у Загребу од 30 тачака, гдје се у 3. тачци тражи од владара наведено сједињење.

Ове прогласе је одмах стао дијелити по граду учитељ и равнатељ главне пучке школе Андрија Стазић²⁰, којег је Кемп-

¹⁸⁾ ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 807.

1

¹⁹⁾ ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 822.

1

²⁰⁾ Он је био из Доњег Доца под Мосором. Са њиме се је спријатељио Вук Стефановић Караџић за вријеме свота боравка у Сплиту (1838.). Стазић је био у доба илирског покрета један од ријетких и добрих познавалаца народног језика (Ц. Чичин — Шаин, Вук Ст. Караџић у Сплиту, Слободна Далмација, Сплит 12. X. 1947, бр. 844).

тер одмах позвао к себи и предочио му да као директор школе и одгојитељ младића то није смио учинити.

Стазић се је испричавао да није вјеровао да чини зло, ако дијели те летке, а поготово што је проглашена слобода штампе.

Али на крају је морао ипак изјавити да му је жао и обещати Кемптеру да неће убудуће тако нешто чинити.

Сада је овај окружни капетан исти дан послао намјесништву све ове прогласе са попутним писмом, у коме наводи да, колико се је на брзину могао увјерити, у јавности ови леци нијесу наишли на добар одзив и на многе симпатије за Хрватску. Чак му изгледа да су изазвали противни учинак, тим више што су из Беча стигле вијести, које су зајамчиле да ће Далмација бити сачувана аустриској владавини, јер јој је стало да има морску обалу и да Далмација буде као и остале уставне покрајине, те да не смије бити придружена без пристанка њених претставника.

Читав овај Кемптеров елаборат упутио је сада намјесник министру нутарњих послова, увјеравајући га да је овај потез са хрватске стране учинио врло незнатан утицај у земљи. Министар му је одговорио да ту његову изјаву тим више сматра истинитом, јер и овдје кораци, које је подузела хрватска депутација, што се тиче Далмације, нијесу међу публиком учинили никакви повољни одјек. Дапаче су неки Далматинци, који се налазе у Бечу, писмено протестирали против тога и тај протест послали опћинама у својој земљи (20.IV.)²¹.

Проглашење Млетачке Републике (22.III.1848) и оснивање нове провизорне владе, у којој је био министар просвјете Далматинац Никола Томазео, наишло је код једног дијела далматинске интелигенције на симпатичан пријем.

Сада су из Венеције стали колати по Далмацији разни прогласи и позиви, којима се хтјело код тамошњег народа пробудити жеља за некадашњом Млетачком Републиком. Али сва та пропаганда није получила никакав утицај на народ²².

Истина је да су ови догађаји у Венецији имали одјека и у Сплиту. Али овдје је становништво, већином сељачко, било далеко од тога да подлегне наведеној пропаганди. Само незнатни дио грађана читао је новине из Милана и Венеције, те расправљао о приликама у Италији.

Све је то знао Кемптер, који се је врло опрезно понашао у таквој деликатној ситуацији. Чак је био врло тактичан и онда, када су неки на сам царев рођендан ставили на његов уред три-

²¹) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр.879.

²²) G. Novak, Prošlost Dalmacije II, Zagrab 1944, 338 — 340.

колору. Иако су се исти дан поновили мањи испади, он је знао са својим понашањем сачувати мир²³.

Намјесништво је било одмах упознато са овим стањем, а напосе радом присташа нове републике Венеције по неким далматинским мјестима. Стога је извијестило и министарство нугарњих послова (2. IV.) какав су утисак у Сплиту учинили догађаји у Венецији, те о понашању општине и становништва и подузетим мјерама, а напосе о опасности навале са стране Турака.

Министарство је захвалило истоме на овим вијестима и осврнуло се нарочито на тзв. турску опасност, увјеравајући намјесништво да се са те стране не треба ништа бојати²⁴). На то је намјесништво препоручило Кемптеру да уредује на миран, пажљив и благ начин, изражавајући наду да ће сва та републиканска настојања у Сплиту остати без успеха, ако се тако буде поступало²⁵).

Да је то и било, најбоље нам посвједочује изјава сплитског бискупа Луиђа М. Пиниа, коју је упутио лично намјеснику Турскоме (6.V.). У њој каже изричито да народ његове дијецезе, и колико му је познато цијеле покрајине, живи у савршеном миру и спокоју, а напосе сељачки сталеж. Сељаци о свим немирима у Италији знају доста нетачно и површно, те не одобравају у начелу било коју основу новотарија на штету законитог владара. Нити их је икакво одушевљење пореметило у њиховом свакидашњем послу или одвратило од плуга или других пољских радова. Још од часа када је владар умањео цијену соли, неизрецива је захвалност овог народа према њему. То може посвједочити и цивилна власт, која има сталну везу са пучанством²⁶.

6

Међутим је сплитска општина устрајала и даље у своме ставу против сједињења Далмације са Хрватском.

Тако је поново упутила молбу цару (26.IV.), спомињући ону од 29. III. Она је молила да Далмација може директно упутити своје посланике у бечки парламенат, како би се избјегла омражена унија, коју су тражиле Хрватска и Славонија. Обазире се на именоване бирача, изборни закон и цензус, те изричито спо-

²³) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 822.

—
1

²⁴) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 841.

—
1

²⁵) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 807.

—
1

²⁶) ДАЗ — ОКЗ — А. П. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 1121.

—
1

миње како је неправедно одређен број заступника по градовима и земљи према другим покрајинама. Уједно предлаже оснивање народне скупштине. Обара се посебно и на цензус, обзиром на фаворизовање грађанства и аристократије, те предлаже како би се исти имао провести. Тужи се на мали број далматинских заступника и приказује апсурдност како ће они говорити у парламенту, када знају само талијански. Стога предлаже да се оснује посебна талијанска секција, у коју би ушла Далмација, Истра, Горица, Трст и Тирол. Чак се залаже, ако се тај предлог не прихвати, за самосталан посебни сабор са талијанским језиком. На крају га свесрдно моли да удовољи молби „сиромашне“ Далмације²⁷.

Када су Сплићани били упознати са уставом, који је цар дао за цијелу монархију (25.IV.), њихова опћина је поднијела владару претставку (2.V.). У њој је изразила своју радост због овог царевог патента, али истовремено и жалост што их се позива у њемачки парламент, а они не знају тај језик. Стога опћина поново предлаже сепаратну талијанску секцију или самосталну народну скупштину за Далмацију.

На крају претставке га моли да услиши њену молбу, јер би се све оно што је одредио, могло претворити у комедију.

Када је министар нутарњих послова преко Турскога био упознат са садржајем ове претставке, одговорио је намјеснику (25. V.) да се не може прихватити ни један ни други приједлог опћине, јер само један мали дио славенских земаља монархије не зна њемачки, а у већем дијелу исти влада. Ипак он чак не искључује оснивање талијанске секције, ако је то опћа жеља.

Мало дана затим наредио је Турски Кемптеру нека обавијести опћину о овој одлуци Министарства нутарњих послова²⁸).

Исто Министарство се је било ускоро осврнуло и на молбу сплитске опћине од 26.IV., те је замолило Турскога нека јој поручи да се њемачки говори у већем дијелу монархије и нека се у Далмацији настоји изабрати такве посланике, који барем нешто познају тај језик²⁹.

Претставка сплитске опћине од 2. V. озбиљно је позабавила самог намјесника, који је министру нутарњих послова Пилерсдорфу поднио опширан реферат о тзв. језичном питању у Далмацији (12. V.). Он је изнио хисторијат развоја талијанског и

²⁷) ДАЗ — СНД 328 — I 12, бр. 1372.

1

²⁸) ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1371.

1

²⁹) ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1372.

1

њемачког језика у тој земљи, те како је дошло да је у уредима онај први превагнуо и надјачао (напосе за француске владавине и од 1818 — даље). Осврнуо се је и на „илирски“ језик и народ, који је у већини вјеран Аустрији и гаји симпатије за Хрватску, док онај други, мали дио, симпатизира са Италијом. Стога он предлаже, како да се проведе студирање њемачког и „илирског“ језика међу становништвом, а напосе младежи (свеучилиште у Бечу), и да се обавезано ова два језика култивира⁸⁰⁾.

У међувремену се је у Сплиту догодио један немили инцидент. Наиме, Јулије Шрекингер, витез од Нојденберга, комесар финансиског надгледништва, у једном аустриском листу написао је доста увредљиви чланак о том крају и о извјесном стаљежу грађана, лишених сваких поданичких осјећаја.

Када се је за то дознало у граду, запутила се је маса у поноћи између 12/13. V. према његовом стану. Истом захваљујући заузимању начелника, чиновника опћине и самога окружног капетана те појачањем народне страже, тешком муком избјегло се је већој несрећи⁸¹⁾.

Сви ови досадашњи догађаји забринули су Кемптера, који је од намјесника затражио војну помоћ ради бојазни од нових немира и сачувања мира (25. V.). Уједно га је извијестио да се досада у Сплиту, гдје је народ „груб“, и осталим далматинским градовима нијесу читовале симпатије за Италију, чему је узрок успјех царског оружја у тој земљи.

Како Турски пак није могао удовољити захтјеву Кемптера да му пошаље чете, у том га је смислу намјесничка влада обавијестила (31. V.)⁸²⁾.

7.

Баш некако око тога времена састала су се 94 истакнута далматинска родољуба у Задру (21. V.), који су одговорили оданле браћи Чесима на њихов позив (1. V.) да и они дођу на састанак свих Славена монархије у Праг. Ови наши прваци испричавали су се да нажалост не могу послати онамо свога изасланика, али зато пристају на све оне одлуке, које се на том састанку створе⁸³⁾. Значајно је да су овај одговор потписали кнез Павловић за Сплит и још петорица из истог града.

⁸⁰⁾ ДАЗ — СНД — 329 — II 1, бр. 1130.

⁸¹⁾ ГЗ, 19. V. 1848, бр. 40.

⁸²⁾ ДАЗ — ОКЗ — А. II. 1847 — 1848 — 22 — I 11, бр. 1346.

⁸³⁾ Зора Далматинска, Задар 22. и 29. V. 1848 (бр. 21 и 22.).

Тада су могли становници „околисја и града сплитскога“ читати у „Зори Далматинској“ (бр. 22 од 29. V. 1848) писмо, које им је упутио Јурај М. Шпорер, један од претеча илирског покрета и издавач првих хрватских новина „Огласник Илирски“, а тада државни надљекар и надзиратељ „учионицах у Љубљани“ итд. (Љубљана, 19. V.). Упозорава их да ће се убрзо састати парламенат, у који ће и они послати своје посланике „за придставити млога упитања до сада немилосно неуслисена“.

Ако су за сједињење са Хрватском, нека пошаљу своје посланике у хрватски сабор, али прије тога потребно је да упуте своје заступнике и у Беч, гдје ће они моћи све њихове тегобе и жалбе изложити. „Све те незгоде одстранити може скупштите збора ако разумно и темељито за вас и за вашу корист, глас посланиках ваших уздигнути се буде“ опомиње их Шпорер, који им се нуди за таквог посланика и говорника за одбрану њихових „правицах“, спремног „тилом, душом, и серцем вавик готовог борити се за усдигнуће наше народности и слободе и . . . корисног напридовања . . .“

Наравно да је Кемптер по својој дужности, иако мало касно, а није ни било потребно, јер је тај часопис излазио у Задру (26. VI.), упозорио намјесништво и на овај позив Шпорера у „Зори Далматинској“⁸⁴⁾.

Одлазак цара из Беча и бурни догађаји у том граду, који су убрзали његову одлуку, натјерали су Кемптера да је у сали општине сазвао грађане Сплита (27. V.), који су ондје изразили вјерност режиму. Том приликом је и сплитска врло еластична општина упутила писмену претставку општини у Олузену (27. V.), у којој моли да ју ради осигурања реда у провинцији извијести да ли је добила позив да изашаље три посланика од сваке општине у Задар или камо другдје на покрајинску скупштину. Уједно предлаже да се сазвани претставници општине због немилих догађаја у Бечу договоре о судбини земље⁸⁵⁾.

Намјесништво је било упознато са свим овим радом, жељама и одлукама сплитске општине, па је писало Кемптеру (4. VI.) нека ју умири и обећа да ће посланици, ако се буде штогод радило о судбини Далмације, бити упознати правовремено са стањем ствари⁸⁶⁾.

⁸⁴⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1630.

⁸⁵⁾ ДАЗ — СНД — 330 — II 1, бр. 1814.

⁸⁶⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1372.

У међувремену је рачуноводство намјесништва предложило попис посједника у Далмацији, који имају годишњи доходак од 1500 форинти даље, а међу њима су били и четрнаесторица из Сплита, који су требали да бирају три сенатора³⁷⁾.

Баш некако око тога времена стигао је у Сплит допис баруна Јосипа Флука, савјетника намјесништва за Далмацију при министарству нутарњих послова у Бечу тамошњој комисији изборног котара Сплита, Трогира, Виса и разних опћина Омиша (Беч, 3. VI.). У њему јој овај даје тачне упуте гледе провођења заказаних избора³⁸⁾.

Мало затим је стигао и негативни одговор министарства нутарњих послова намјесништву (Беч, 8. VI.) гледе приједлога сплитске опћине о оснивању талијанске секције у парламенту, чему су се својевремено били придружили Дубровник и Супетар на Брачу. Стога је намјесништво обавијестило Кемптера да то јави опћини (15. VI.)³⁹⁾, која је као и увијек врло активна, у међувремену упутила допис и дубровачкој опћини, сличан оном опузенској опћини. У њему јој приказује критично стање Аустрије и позива је да пошаље сада своје посланике у Сплит, гдје ће вијећати о судбини Далмације, ако се ова отцијепи од исте.

Али дубровачка опћина је тај њен предлог а limine одбила. Наравно да су са овим чињеницама били одмах упознати окружни капетани у Дубровнику и Сплиту, а и намјесништво, које је наложило чак Кемптеру да га поближе о томе извијести (15. VI.)⁴⁰⁾.

Тих дана доживјели су ови талијански елементи у том граду још једну неугодност. Наиме, у наставку свога чланка „Хрватска и таљанска страна у Далмацији“ А. Кузманић, рођени Сплићанин, у „Зори Далматинској“ (бр. 24, 13. VI. 1848) отворено се обара на Талијанаше у земљи, који су забили позив Хрвата да им пруже руку, па тако су се и „старешине опћине сплитске доста ружно а и смишно изјавили прико таљанскога Задарскога листа“.

³⁷⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1406.

—
1

³⁸⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1630.

—
1

³⁹⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1490.

—
1

⁴⁰⁾ ДАЗ — СНД — 330 — II 1, бр. 1498.

—
8

Стога се пита да ли је могуће „да оне величине, они виђе-ни и изгледни Сплићани Хервати прави, који слатке и витешке херватске писме пивају јутром и вечером, кроз које спомињу љубав херватску, милину наших дивојаках, храброст наших јунаках, славу Краљевића Марка; је ли могуће да се с народношћу својом не познају, и да се даље пуштају на туђој руци љуљати, и да за непријатељима нашега завичаја и обичаја верљају. Никако и нипошто. Јоште мало времена, те ће не само они, него и вас остали ови свит извижбати шта се ради за његову срићу и славу, и подпуно разабрати да му је дичније и корисније радити о слоги с браћом сусидном, свој старински језик бранити, херватске старешине слушати, него свијати се као до сад около људих, који или му не знају по херватски говорити, или тек знају му јазиком шушљикати и приплескивати...“

Неколико дана затим је чак и Анте Гута „Сплићанин“, у истој „Зори“ (бр. 25, 20. VI. 1848), гдје је стално сурађивао, отворено изјавис да је слаба управа у том граду крива, што има ове године толико сиротиње, а књижевник Јосип Грубишић из Задра, такођер у „Зори“ (27. VI. 1848, бр. 26) пребацио је сплитској опћини што „лудо одбаци херватске позиве“.

Међутим је сплитска опћина, не обазирјући се на сва ова пребацивања и нападе, спремајући се за заказане изборе, запазила многе недостатке, на које је одмах упозорила директно самога министра нутарњих послова баруна Фрању фон Пилерсдорфа 13. VI.).

Предочила му је у првом реду немогућност да далматински заступници стигну на отварање парламента у Бечу, одређеног дне 26. VI., јер су избори за Сплит заказани 20, 21, 23 и 24. VI., а вући ће се и до 5. VII. Дакле, њихови посланици не би могли доћи горе прије 17. VII. тј. 22 дана иза отварање парламента. Надаље се је поново осврнула и на језик којим ће се говорити у парламенту, иако је од бечке владе добила негативан одговор још од 25. V. Наглашавала је да далматински заступници не могу судјеловати рати непознавања језика у дискусији. Стога је молила, обзиром на горе наведене чињенице, да се отвори парламенат барем 17 или 20. VII.

Али је министарство преко Турског (22. VI.), а овај преко Кемптера (27. VI.), одговорило кратко да не може пристати на термин 17. VII., а за утјеху је навело да се неће до тога датума ништа хитно одлучивати у парламенту⁴¹⁾.

Тих дана је Кемптер примио од намјесништва још два важна дописа. У првом (18. VI.) га се упозорава да се лажне вије-

⁴¹⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1611.

сти о рату у Италији шире по Задру, које су дошле из Сплита. Оно вјерује да између Сплита и Италије постоје тајне везе и моли га да се потруди да томе уђе у траг. Усто нека буде опрезан, јер је оно обавијештено, да су из Венеције послане заставе и кокарде одређене за Далмацију, па има изгледа да су упућене и у Сплит⁴²).

У другом пак допису (26. VI.) пише му да је дочуло да се из Сплита шаље стока у Венецију. Како је овај град од аустријских чета блокиран, смијешно је да једна аустријска покрајина шаље онамо такву врст живежних намирница, те му налаже да се распита за све то и да спријечи⁴³).

Међутим је начелник Дудан био саставио попис бирача у изборним котарима града и вароши Сплита. Било их је укупно 42, а од тога 30 посједника, 2 трговца, 4 обртника, 5 свећеника и 1 сељак (опанчар). Међу њима су била уписана и два Жидова (1 трговац и 1 посједник), те начелник др Леонардо Дудан и др Фр. Карара, професор и писац.

Са овим пописом наравно да је било упознато преко намјесништва и министарство нутарњих послова (30. VI.)⁴⁴).

Тада је сплитски изборни округ, који је обухваћао дистрикт Сплит, Трогир, Вис и још 14 мјеста дистрикта Омиша, имао 50.916 становника, а подијељен је био на 29 изборних дистрикта са 104 бирача⁴⁵).

По Кемптеровом извјештају намјесништву (26. VI.) као кандидати који би ушли за избор депутата највише су се спомињали др Фрањо Ланца и др Карара и Пајтони, савјетник у пензији у Трсту, за кога су се напосе изјаснили многи у Трогиру и Сињу⁴⁶).

Међутим је ипак именован послаником града Сплита (са предграђима), који је тада бројио 10.687 становника (21 изборни:

⁴²) ДАЗ — Снд — 330 — II 8, бр. 1535.

—
10

⁴³) ДАЗ — Снд — 330 — II 8, бр. 1602, 1809, 2014.

—
10

⁴⁴) ДАЗ — Снд — 328 — I 12, бр. 1630.

—
1

⁴⁵) ДАЗ — Снд — 328 — I 12, бр. 1819.

—
1

⁴⁶) ДАЗ — Снд — 328 — I 12, бр. 1630.

—
1

дистрикт, 42 изборника и сви су дошли⁴⁷⁾), за бечки парламенат Симеон ди Микиели Витури из Каштел Новог, гдје је био претор и имао је тада 42 године. Овај је још прије био изабран између четворице главних посједника да бира тројицу далматинских сенатора за бечку комору. Витури је био један од највећих посједника у сплитском окружју; становао је у Сплиту и уживао велики углед⁴⁸⁾, а знао је само италијански и „далматинско-илирски“ језик⁴⁹⁾.

Послаником за изборни дистрикт Сплита изабран је био апсолутном већином⁵⁰⁾ дотадашњи претор дистрикта у Брачу Фридрих пл. Пајтони (4. VII.), родом из Трогира, а стар 36 година. Он је студирао у Бечу и Грацу и као врло талентиран човјек уживао је најбоље мишљење. Њега је чак похвалио намјесник Пилерсдорфу (6. VII.), додајући да је вјешт и њемачком језику⁵¹⁾, док по Кемптеровом мишљењу је савршено владао само талијанским и „далматинско-илирским“, а њемачким само за невољу⁵²⁾.

У истом броју „La Dalmazia costituzionale“ (бр. 10, 20. VII. 1848), у коме писац Иван Данило из Каштел Старог упућује Пајтонију писмо, гдје разлаже своје политичке назоре и мисли, изашао је и анонимни чланак под насловом „Appello all'opinione publica“. Из њега се је могло закључити да се је изборна комисија за сплитски округ, која је већином састављена од неписмених, дне 4. VII. засједала у дворани гимназије, компромитирала. Стога је намјесник замолио Кемптера (21. VII.) да развиди цијелу ову ствар⁵³⁾, што је овај ускоро и учинио (31. VII.). Он је писао како се је све то одвијало и утврдио да је комисија (избор се

⁴⁷⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1819.

—
1

⁴⁸⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1669.

—
1

⁴⁹⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1819.

—
1

⁵⁰⁾ Дошло је од 104 изборника 88 и у II. гласању добио је 67 гласова (ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1819).

—
1

⁵¹⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1709.

—
1

⁵²⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1619.

—
1

⁵³⁾ ДАЗ — СНД — 328 — I 12, бр. 1880.

—
1

вршио у великој дворани музеја) поступала и те како исправно при бирању Пајтонија⁶⁴⁾). Иако мало касно одговорио је и неки Фрањо Мадираца оном анонимном писцу врло оштро у „La Dalmazia costituzionale” (7. IX. 1848, бр. 17), настојећи га тачку по тачку побити.

8.

У међувремену се је Кемптер морао позабавити још једном ствари. Наиме наједанпут се је по Сплиту разгласило да су Талијани победили аустриске чете. Када је окружни капетан настојао провјерити како је допрла та лажна вијест овамо, створио је закључак да постоје тајне везе између Сплита и Италије.

Стога је обавијестио одмах о свему намјесника (15. VII.) и надодао да у граду додуше има између становника фанатика загријаних за Италију, који желе незахвалници да виде ондје триколору, али је велики и претежни дио народа, напосе сељаштво вароши одано Аустрији⁶⁵⁾).

Баш тада је др Јосип Нани, адвокат и пристав-присједник сплитске општине, дозволом политичких и судских власти отпутовао у Венецију и Падову ради тешке болести на лијечење. Његов одлазак свакако се је коментирао у Сплиту. Тако су једни говорили да је заувјек оставио овај град и да ће у Венецији наставити адвокатуру. Други су шушкали да га је сама општина послала у тајну мисију да преговара са револуционарним вођама гледе сједињења Далмације са Републиком Венецијом.

Кемптер, који је знао да неки вијећници ове општине гаје симпатије за Италију, држао је искљученим да би се иста дала на тај луђачки и неразумни план. Али је препоручио намјесништву да испита случај Нани. Сада се је Турски обратио гувернеру у Трсту за податке о овом адвокату (25. VII.), али и ондје нијесу о њему ништа знали⁶⁶⁾).

Стога је коначно морао сам Нани изнијети пред намјесништво написмено мотиве зашто је онамо ишао⁶⁷⁾).

Мало дана након одласка Нанијевог стигли су посланици сплитског окружја Симеон де Микиели-Витури и Фидрих де

⁶⁴⁾ ДАЗ — Снд — 328 — I 12, бр. 1697.

—
1

⁶⁵⁾ ДАЗ — Снд — 330 — II 8, бр. 1833.

—
10

⁶⁶⁾ ДАЗ — Снд — 337 — XII 9, бр. 2136, 2281 — Гувернер Трста

—
5

Салм Турскоме, Трст 21. IX. 1848.

⁶⁷⁾ Др. Ј. Нани намјесништву, Сплит 31. XII. 1848 (ДАЗ — Снд — 1849 — 340 — II 2, бр. 22).

Пајтони у Задар, гдје су свечано дочекани од опћине, двојице тамошњих посланика Филипија и Петровиќа те команданта и часништва народне гарде.

На путу за вијећницу окупљени народ их је срдачно и топло поздрав⁵⁸⁾.

Одавде су они заједно са осталим далматинским заступницима упутили своје писмене приједлоге гледе неких реформи за парламенат (25. VII.), знајући да неће доспјети правремено на отварање. Тако су уз остало предлагали да парламенат буде подијељен у толико секција, колико је народности. Према томе би биле довољне по њиховом мишљењу 4 секције, у којима се је имало расправљати на њемачком, „славенском“, пољском и талијанском језику⁵⁹⁾. Три дана затим сви ови посланици су отпутовали ипак за Беч (1. VIII.), отп^{ра}ћени на брод од великог мноштва народа са највећим жељама и надама⁶⁰⁾.

Нове побједe аустриског реакционарног оружја над Пијемонтезима још више су утврдиле масу Сплита у оданости за монархију осим неких, који су и даље гајили симпатије за револуционарну Италију.

Сам пак Дудан обавијестио је Кемптера да у том граду постоји странка, која симпатизира са Италијом, а има и међу аустирским родољубима несмотрених и неразборитих, који са тима присташама у разговору постају понекад и одвише незгодни и опасни за јавни ред и мир, па су задавали пуно више бригае окружном капетану него ли они први.

Спомену^{те} побједe прослављене су врло свечано и у Сплиту у присуству свих цивилних и војних власти и све је прошло без и најмањег инцидента⁶¹⁾.

9.

И док су још у свибњу одговорили на позив загребачке опћине три далматинска града: Шибеник, Омиш и Дрниш са симпатијама, а Задар са резервом и не противећи се баш сједињењу⁶²⁾, сплитска опћина, која је била у рукама одлучних противника славенске мисли, не само да је отклонила позив него се је и изјаснила против јединства народа⁶³⁾.

Због тога је потребно да се овдје овај одговор у цијелости изнесе. Ево га:

⁵⁸⁾ ГЗ, 27. VII. 1848, бр. 12.

⁵⁹⁾ La Dalmazia costituzionale, Zara 24. VIII. 1848, бр. 15.

⁶⁰⁾ ГЗ, 3. и 7. VIII. 1848 (бр. 15. и 17.).

⁶¹⁾ ДАЗ — СНД — 330 — II 4, бр. 2092 — Кемптер Турскоме, Сплит 12. VIII. 1848.

⁶²⁾ Г. Новак, о. ц. II, 342.

⁶³⁾ В. Кисић, Освиг у Далмацији, Задар 1909, 34.

„Ваше посланице ради, коју смо ових дана примили (?), храбрена и витежка браћо, јошт смо већ оситили у тежкоћу и горкост нашег стања.

Да нас удес од толико виковах не буде другим путем упутио, да инострани језик не буде поплавио ову красну земљу, и да се у њему нису изобразили умови наши, ми би већ барем у жељам нашим били сједињени с оним јунацима, који по постанку своје називљу се Словинци. Али ови викови, она поплава иностраног новог језика, оно изображење умовах у новоме том језику, сад нас највећом жалашћу обузимље, увиравши се пуним серцем жалости, да данас не можемо већ никак о бити удо једног народа, којјега језик међу нама није познат него оним, који у мисто свог имена знаду само керст учинити, и веома малог броја осталих, који по Далмацији не прелазе 20. Ово уверење гризена страшно у души нашој.

Да се буду оци наши уздржали у оној словинској чистоти, коју им је племе њихово налагало, да буду одбацили језик, који је морао унуке њихове навести на кобна забасања: ови унуци могли би сад законитим путем подигнути свој глас до престола и до сабора и питати оно сједињење на које нас позивље племе, језик и обичај. Рекосмо законитим путем, јер ћемо ово начело, које смо наследили од отацах наших, неоскверњено потомком својим оставити. Ову светињу т. ј. вирност нећемо никад заборавити, а нити у она врремена, кад би какова неприверженост на то се намирила, да се уздигну валови проти плови, коју је већ вихар облетео.

Свитли наш краљ зове наше посланике на сабор у Беч, ми би се били изневирили његовом барјаку, непокорни постали његовој вољи, да далматински посланици иду тамо, камо ји цар не позивље.

Ви о храбра и витешка браћо! бити ћете одушевљени истим племенитим великим чувствима, ваша разборитост и мудрост признати ће ове узроке, ради којих не можемо задовољити вашем пријасном позиву; и ви вашег великодушја и удворности ради неће те се устегнути да нас не зовете оним сладким и жељеним именом „браћо“ именом, којим сада народи, који су наступили стазу изображености, мораду се љубезно и заминито називати“. Сплит 10. рујна 1848 — Подестат: Дудан Нани⁶⁴⁾ (трећи потпис нечитљив).

Чим је овај одговор стигао загребачком поглаварству, сматрао је Владислав Вежић као рођени Далматинац⁶⁵⁾, да га мора, иако је мало касно, објелоданити у „Зори Далматинској“⁶⁶⁾ и

⁶⁴⁾ Др. Јосип Нани се је био трије два мјесеца повратио из Италије (Г. Новак, о. ц. II, 342).

⁶⁵⁾ Он је живио у Хрватској (В. Кисић, о. ц., 36).

⁶⁶⁾ Зора Далматинска, 16. и 23. X. 1848 (бр. 42. и 43.).

подврћи оштрој критици. Утврдио је да више не господује страни језик над домаћим, те ако се је први „погосподарио“. мора да уступи мјесто кућегосподару, а исто тако у Далмацији се не смију више ширити страни елементи. Побија тврдњу да преко 20 у тој земљи не би „словински језик разумило“ и доказује на примјерима да је то глупо. Па и међу њима има који „овај језик познају, јер придвароши града и црвеном се капом ресе и словинским језиком жаморе“, а они би били „бездушни људи“ ако не би разумјели када им се потуже они, којима правду кроје и који их „плаћају“. Стога он зна да и они знају „народни језик“, дапаче је увјерен да им је познато „да овај језик разуми и говори, изузимајући кога од недавно надошавшег туђинца, цили народ далматински“, био он под капом, био под клобуком, па им пребацује да су метнули „као истину оно“ што су „желели, а истина није“. Предочује им нашу народну повијест из које се види колико је народ пролио крви у бобри против туђинца, који их растави од „прековелебитске браће“. Опоније их да приме објеручке оно за чим су њихови пређи „тако дуго и толико жарко уздисали“. Што се пак каже даље, „ова господа (сплитска) о некаквом легалном путу говоре, којим би подигли свој глас до престола и сабора, да се сједине с Херватима, то је тако празно и у витар речено, да човик не зна друго рећи, него да ови људи нису примили нити дух вика, који нас је обасјао, нити порабу слободе, која нам је по уставу подиљена. . . У осталом тамо, гди славна Сплитска скупштина мудрује о некаквој непривержености, плави и виору рекао би „руга се Везић“, да наговара Хервате на вирност!! Није ли то смишно кад Сплитска скупштина учи, што је вирност прама цару своме, оне Хервате, који су баш ради своје превелике вирности у ово доба прозвани барбарима по цилом романском западу! У осталом, завршава писац „ми Далматинци уобште нисмо противни сједињењу с Херватима и Славонцима, али смо мудри, па чекамо, док они сами свладају оног непријатеља, коме кад би они поклекли не би ни ми утекли т. ј. хоћемо да нас на готово позову. Али каква ће нам бити слава“.

10.

Умировљење Турскога и постављање баруна Фридриха Велдена на његово мјесто⁶⁷⁾ није ни ражалостило ни развеселило Сплићане као и Задране⁶⁸⁾. Али зато је угризао за срце сплитску опћину чланак „Un vandalismo di più a Spalato“, који је написао у „Gazzetti di Zara“ (5. X. 1848, бр. 42) Јосип Грубишић. У њему оптужује опћину као кривца за вандалско уништење тзв. Мармонтовог парка, преко кога су отворили цесту, иако су становници града жељели да се поново обнови („quod non fecerunt

⁶⁷⁾ ДАЗ — Serie dei Rappresentanti della Dalmazia e diarlo.

⁶⁸⁾ ГЗ, 2, 5. X. и 7. XII. 1848 (бр. 41., 42. и 69.).

barbari fecerunt Spalatenses“). Због тога њеног самовољног чина и народ се сакупио (7. X.) и протестирао против те одлуке⁶⁹⁾.

У свом немоћном бијесу по свој прилици је иста опћина сада преко неког Томаса Николића, свога тобожњег подворника, одговорила Грубишићу у истој „Gazzetti“ (19. X. 1848, бр. 48) врло поругљиво, дрско и омаловажајући, пребацујући му неупућеност.

Ова полемика у новимана није тиме престала. Она се је чак заострила, те се је причало по Задру да је аутор чланка „Protesta contro il Municipio di Spalato“ због уништења зида Мармонтовог парка проф. Лука Свиловић, који је одмах одлучно одбио ту инсинуацију у „Gazzetti di Zara“ (21. X. 1848, бр. 49). Исто тако је занијекао да је он потписао протест, управљен на намјесништво због исте ствари.

То исто је у том броју „Gazzette“ одлучно демантирао и Грубишић, чији је Свиловић био пријатељ, жалећи онога који је то написао под скривеним именом једнога другога, а мањка му усто и увјерљивост.

Још се није ни ова ствар слегла а већ је у Сплиту избио сукоб између народне страже и пјешачке пуковније надвојводе Леополда. Да не би ради тога избили нови тешки нереди, предложио је Кемптер намјеснику да се смјеста удаље те чете из града (24. X.). И збиља је Турски јавио одмах Кемптеру (26. X.), да је ову момчад премјестио на Хвар, а ону са тога отока у Сплит⁷⁰⁾.

Опћина пак на својој сједници (9. XI.) закључила је да сви вијећници, асесори и начелник остану на својој дужности дотле, док их не замијени народ другим избором⁷¹⁾.

Како се није иста опћина сложила са одлуком намјесништва гледе избора начелника, асесора и вијећника, уложила је против тога изравни протест код министра нутарњих послова. Уједно је преко окружног капетана испросила код виших власти једно одлично и исправно рјешење за образовање изборника⁷²⁾.

11.

Именовање бана Јелачића за гувернера Далмације, које је донијела „Gazzetta di Zara“ без коментара (14. XII. 1848, бр. 72), изазвало је далматинске заступнике — за које каже Маркс да су се заједно са осталим славенским заступницима у аустријском

⁶⁹⁾ ГЗ, 12. X. 1848, бр. 45.

⁷⁰⁾ ДАЗ — СНД — 1848 — 330 — II 4, бр. 2441.

⁷¹⁾ ГЗ, 16. XI. 1848, бр. 60.

⁷²⁾ ГЗ, 7. XII. 1848, бр. 69.

парламенту систематски борили против њемачког елемента⁷³⁾ — а међу њима и Микиели Витурија и Пајтонија, да су дне 11. XII. поднијели опширну интерпелацију министру нутарњих послова питајући га да ли ће та промјена (тј. он је бан Хрватске и Славоније а сада и Далмације) довести до измјене у сепаратној администрацији и аутономији ове земље“). Наравно да је министар дне 18. XII. одговорио да неће⁷⁴⁾.

Готово у исто вријеме, када Јелачић шаље из Беча (10. XII. 1848) свој проглас упућен становништву Далмације, јављајући му да је именован за гувернера и обећавајући да ће бранити његова права⁷⁵⁾, подносе далматински заступници, а међу њима и Пајтони и Микиели своју интерпелацију и министарском савјету гледе преуређења њихове покрајине и именовања цивилне особе мјесто војничке за поглавицу. Они су тражили да се реформа управног устава у Далмацији поједностави и из Задра макну неки уреди. Предлагали су да Задар остане главно мјесто највиших војних власти, али зато не мора бити и сједиште покрајинског сабора и цивилне управе. Сплит по свом географском положају, као увозна тачка, по својој пограничној важности, ради своје сјајне прошлости, будући да је био од самога почетка уточиште једнога цара, затим кроз вјекове сијело црквеног примаса, те најпространији, најнапућенији, најиндустријалнији, најтрговачкији град и најближи осталим градовима, треба да буде сједиштем цивилне управе“).

Тиме су заступали ону стару тезу коју и намјесништво у српњу 1848 (11.) тј. да је Сплит средиште Далмације и као рођен је да буде сједиште земаљске управе. Само је намјесништво тада стајало на становишту да се привремено ништа не мијења⁷⁶⁾.

Иако уредник „Зоре“ није волио у Сплиту „оно неколико полетарах и мухарах“ који ће поклекнути испред „мајке Славе“ (25. XII. 1844, бр. 52), изашао је ондје ипак чланак Вежића под насловом „Наша жеља. Сплит једино и најсподобније мисто за сридство Државе Далматинске“ (1. I. 1849, бр. 1). У њему он узима исто стајалиште као и наведени заступници, сломињући постанак тога града, који кује у звијезде. Он предлаже да се из Задра пренесе управа у Сплит, који „је у истину једино

⁷³⁾ K. Marx, *Revolution und Kontre-Revolution in Deutschland*, Stuttgart. 1896, 64, 65.

⁷⁴⁾ ГЗ, 21. XII. 1848, бр. 75.

⁷⁵⁾ ГЗ, 28. XII. 1848, бр. 77.

⁷⁶⁾ Зора далматинска, 1. I. 1849, бр. 1 и ГЗ, 28. XII. 1848, бр. 77.

⁷⁷⁾ С. Антољак, Покрет за децентрализацијом далматинске покрајинске управе год. 1848/9., *Časopis za hrvatsku poviest* I/3, 276. 277.

⁷⁸⁾ ДАЗ — СНД — 1848 — 329. — II 1, бр. 1753.

и наручније мисто за притегнути к' себи пук и пучке потребе". Приказује колико би корист од тога пресељења у овај град имао бијели народ. Али ако Сплит постане центар, онда он тражи да не буде ондје „главар опћенскога владања" као што је досад странац већ домаћи син.

Међутим је сплитска опћина на основу створеног закључка (28. XII.) упутила министарском савјету због Јелачићевог именованја за гувернера Далмације претставку, у којој је тражила да уколико се кани сјединити Далмација са краљевином Хрватском и Славонијом у једну политичко-административну цјелину, нека се не проведе прије него се саслушају све далматинске опћине преко њених претставника на посебном сабору и док већина истих не одобри то изричито и слободно⁷⁹⁾. У њој је даље истакла да у Далмацији има само Далматинаца и да се овдје говори славо-далматински језик, те каже њен састављач Нани: „Ми нећемо да будемо ни Талијани, ни Славени, ми хоћемо да будемо Далматинци"⁸⁰⁾. На крају се моли савјет да што прије одговори и да умири становнике ове опћине па да се тако стане на крај свакој сумњи у том предмету⁸¹⁾. Садржај ове претставке послала је сплитска опћина задарској и дубровачкој опћини, с молбом да оне упуте министарству сличне претставке и позову друге опћине у свом округу да то учине⁸²⁾.

Унаточ тога било је ипак у Сплиту људи, задојених талијанштином, који су као један талијански учитељ, доказивали да није „славјански језик, народни далматински језик", него да је то талијански, будући да се на њему предаје. Коментаришући овај случај, „Зора Далматинска" (8. I. 1849, бр. 2) устаје против такве будалаштине и каже да ми одавно подносимо туђе псовке и праведно говоримо: „Славјани плаћају, а Талијани вичу (Gli Schiavoni pagano, e gl'Italiani gridano)". Па и сам Нани, који је главну ријеч водио у сплитском опћинском вијећу, предлагао је да се школске књиге не преводe на хрватски, него нека у школама остане талијански језик, који је углађен и културан и да се у средње школе не уведе хрватски као обавезан предмет. Али унаточ тога ово вијеће није прихватило тај предлог, већ је одговорило на упит министарства са једним опширним рефератом, у коме је навело да Славени немају ни свог књижевног језика и литературе и да се у Далмацији морају сачувати и потпомагати оба језика. У средњим школама нека остане талијански као наставни језик, али се може увести и хрватски језик и књижевност као слободан предмет. У уредима и судовима има такође посвуда остати талијански без временског страничења⁸³⁾.

⁷⁹⁾ ГЗ, 4. I. 1849, бр. 2.

⁸⁰⁾ Г. Новак, о. ц. II, 347.

⁸¹⁾ ГЗ, 4. I. 1849, бр. 2.

⁸²⁾ Г. Новак, о. ц. II, 347.

⁸³⁾ Г. Новак, о. ц. II, 350 — 352

Сасма друкчије је предлагао већ споменути сплитски бискуп Пини, који је тражио од министарства да се теолошки семинар пребаци у институт са „илирским“ језиком као наставним. О томе је обавијестио и др Божидара Петрановића, далматинског заступника на Кромеришком сабору, а овај пак бана Јелачића (28. II. 1849), коме је том приликом изнио и језично питање у Далмацији⁸⁴).

Ускоро је сплитска опћина морала испити још једну горку чашу, када је службено примила вијест о Јелачићевом именовању.

Видећи да нема куда, сазвала је сједницу опћинског вијећа (20. I. 1849), одакле га је поздравила са пуно ласкања називајући га „лијечником и оцем“ те позвала да дође што прије у Далмацију, гдје ће бити први између њих. Моли га на крају да прими ово мало пристодушних и искрених ријечи као доказ осјећаја сплитске опћине, која му их је, нетом је службено обавијештена о његовом именовању за цивилног и војног гувернера ове краљевине, упутила⁸⁵).

Ова њена адреса је запажена међу тамошњим опћинством и један Сплићанин (Г. П.) ју је чак јавно похвалио, узимајући је као примјер како треба такве претставке слати⁸⁶).

Задрани сматрајући да овај чланак погађа индиректно њихове претставнике, који су упутили своју адресу Јелачићу, напали су преко неког анонима Г. П.-а у истој „Gazzetti di Zara“ (1. II. 1849, бр. 14), ругајући се сплитској адреси и упоређујући је са својом, те писца називајући чак „гадним натражњаком“.

Све то није сметало сплитску опћину него је упутила нову претставку Јелачићу, коју је овај из Пеште (5. III.) услијед прептерећености са војничким пословима послао уз попутно писмо графу Штрасолду, своме намјеснику у Далмацији.

Овај му је одговорио (16. III.) да сплитска опћина хоће да сачува талијанску народност и језик у школи и служби, да се сазове земаљски сабор и да се Сплит учини административним средиштем земље. Прво и друго је зајамчено по октроираном уставу од 4. III. 1849, а и против трећега се нема заправо ништа⁸⁷).

И збиља, као што је учинила опћина Трогир тако је и Сплит подупро ону интерпелацију далматинских заступника гледе реформе управног устава у Далмацији и послао молбу министру нутарњих послова.

⁸⁴) ДАЗ — СНД — 1849 — 342 — III 6, бр. 351.

⁸⁵) ГЗ, 25. I. 1849, бр. 11.

⁸⁶) ГЗ, 27. I. 1849, бр. 12.

⁸⁷) ДАЗ — СНД — 1849 — 339 — II/2. 1. бр. 396.

Али и ту је крути апсолутиста и реакционар цар Фрањо Јосип I својим манифестом од 4. III. 1849 распустио уставни парламенат у Кромерижу и подијелио својим земљама нови тзв. октроирани устав⁸⁸⁾.

Пошто је сада проведена потпуна централизација у цијелој монархији, разумљиво је да су тиме по себи отпали и захтјеви Далмације. Овако пропаде и настојање далматинских заступника, а и Сплићана да њихов град постане средиште цивилне, а Задар војничке управе⁸⁹⁾.

12.

И тако 1848 година није донијела Далмацији политичких користи⁹⁰⁾. Није се провело сједињење ове земље са Хрватском, које је било централно питање за обје посестриме. Али је помогло увелико буђењу народне свијести у Далмацији, па тако и у Сплиту, као и настојању око увођења хрватског језика у школе и уреде и његовању народне књижевности.

Још дуго је иза ове године службени Сплит, гдје су били на власти људи отуђени од народа, задојени талијанском културом и именовани од владе, био центар против сједињења и увођења нашег језика као службеног у земљи. Али иза 1860 године народ се у земљи буди, на позив „Il Nazionale“ гласила народњака, оснива се „Славјанска читаоница“ у Сплиту (1862), похраваљује се сплитска гимназија и реалка (1880).

У одлучној борби за тај град, који је био постао средиштем хрватске народне борбе у Далмацији и средиштем аутономашке фронте, којој је био на челу најпопуларнији човјек у земљи др Анте Бајамонти, начелник Сплита, коначно су народњаци поразили аутономаше на опћинским изборима (1882 г., 30:6). Ова побједа Хрвата одјекнула је живо не само у Далмацији већ и у Хрватској⁹¹⁾.

Тако је коначно сам народ проговорио и учинио крај дотадашњем талијанашко-аутономашком господству, умјетно подржаваном од танког слоја имућније буржоазије и велепосједника, у овом једном од најхрватскијих и најславенскијих градова.

Стјепан Антољак

⁸⁸⁾ Osservatore Dalmato, Запа 15. и 17. III. 1849 (бр. 9. и 10.).

⁸⁹⁾ S. Antoljak, о. с., Časopis za hrvatsku poviest I/3, 278.

⁹⁰⁾ Г. Новак, о. ц. II, 347.

⁹¹⁾ Г. Новак, о. ц. (II, 362 — 370, 385, 387, 413 — 417).

Михаило Полит-Десанчић и Црна Гора

Колико је српски народ у Војводини поред Србије волео и Црну Гору, одушевљавао се њоме и ценио је, јасно показује и одлазак Михаила Полита-Десанчића у Црну Гору 1860. Син новосадских имућних родитеља, из српске грађанске породице, налазећи се непосредно пред последњим испитом за стицање доктората на Бечком правном факултету, после бављења у Паризу, где се задржавао да се усаврши у француском језику, Михаило Полит-Десанчић прима звање секретара на двору кнеза Данила, сина Станка Стијепова Петровића са Његуша, напушта царски Беч и одлази на Цетиње.

Као добром познаваоцу историје Балкана и народа овог полуострва, као сараднику великог политичког дневника „Allgemeine Zeitung“ у Аугсбургу, Политу је била добро позната и владавина владике Рада Томова (Петра II) и кнеза Данила, нарочито овог последњег, пошто је седми и осми разред гимназије свршавао у Бечу баш тих година, када је кнез Данило по тестаменту писца Горског вјенца овога наследио и прогласио себе за кнеза Црне Горе.

Како је Полит замишљао ово своје ново звање? Какве ће послове имати да обавља? Он доноси собом факултетску спрему и знање страних језика. Познаје историју и спољну политику великих сила. Радио је већ раније у иностраној журналистици. Шта ће се од њега тражити? Какве ће му се дужности поверавати? Како ће и на који начин бити од користи Црној Гори?

Сам Полит у својим Путним успоменама (Нови Сад, 1896) пише како је дошло до његова пута за Црну Гору и његова бављења на Цетињу 1860 године:

„Наш зет, др Јован Суботић познавао се добро са кнезом Данилом, када је овај још 1852 био у Бечу, пре него што ће отићи у Петроград. Суботић је имао и некога утицаја да се кнез Данило није покалуђерио, већ у Петрограду цара Николу задобио да постане кнезом. Суботић је и после био у преписци са кнезом Данилом. Кнез Данило пише 1860 Суботићу не би ли знао кога Србина препоручити за секретара који зна и француски. Ја сам француским језиком и у говору и у писму доста добро владао, а и писао сам у неке француске новине. Суботић ми предложи, не би ли хтео ја то место заузети. Мени се та мисао допа-

ла. Само ми је сметало, што још нисам довршио докторат права. Имао сам три ригороза, и у оно доба морало се у Бечу полагати четири ригороза. Но Суботић ми рече да ћу лако добити кратак допуст да дођем са Цетиња у Беч, те да положим четврти ригорозум. И знаменитом професору државних наука у Бечу, дру Лоренцу Штајну, који ме је као свога ћака заволео, и коме сам ствар саопштио, допала се мисао да идем у Црну Гору. Штајн је имао великог утицаја на мене, он ме је још као ћака препоручио редакцији „Allgemeine Augsburger Zeitung-a“, те сам ја од то доба доста писао о нашим одношајима у те новине. Др Штајн ми рече, да би у Црној Гори била позиција за мене баш као што ваља, могао бих „дипломатску каријеру“ чинити, а могао бих користити, што бих имао прилике да пишем о одношајима на Балканском полуострву. И моји родитељи нису били противни да идем у Црну Гору. Само теча Хацић-Светић, а особито тетка Хацићка била је против тога да идем у Црну Гору. „Знам ја“ — казиваше тетка — „како је то било кад смо ми под Милошем први пут прешли у Србију, како се тешко било научити тамо живети, а како тек мора бити у Црној Гори. Нећеш ти моћи тамо издржати“. Ја сам се на то само смешио. Одлучио сам био да идем у Црну Гору. Суботић одговори кнезу Данилу и ја будем примљен за секретара. Пре мога поласка из Беча одем да се представим као „секретар кнеза црногорскога“ руском посланику Балабину (кога сам још пре тога познавао), одем и министру спољних послова Рехбергу (Graf Johann Bernhard Rechberg), па и француском посланику. Свуда сам био љубазно примљен“.

Полит путује за Цетиње преко Трста, паробродом за Котор. Пароброд додирује Задар, Шибеник, Дубровник, „Чим сам дошао у Котор одмах сам отишао агенту кнеза црногорског да му се пријавим“, наставља Полит своје успомене из Црне Горе. „Он ми је рекао да је већ обавештен да ћу доћи и рече ми да ће се побринути да се могу сутра дан кренути за Цетиње. Молио ме је, да дођем са пртљагом на пазар црногорски, где ће ми наћи коња и пратњу. Ја сам га опет молио да се што раније кренем, јер ће кашње бити велика врућина. Сутра дан дођем ја већ у 6 сати ујутру са мојим пртљагом на пазар црногорски. Нуде ми се Црногорци да ми носе пртљак на Цетиње, али ја све чекам агента црногорског. Прође осам сати, прође десет сати, нема агента, тек око 11 сати дође неки изасланик агентов са извином да г. агент због прешнога посла није могао доћи, него да ће ми он (изасланик) погодити коња и пратњу за Цетиње. Дуго је требало док смо се удесили за пут. Ја сам са собом носио већи део моје библиотеке те је био потежак сандук. Трбало је за њега 4 Црногорца да га носе. Осим тога, имао сам један повећи и један помањи кофер. Те кофере носиле су Црногорке. Доbio сам коња за јахање, али са турским седлом и са примитив-

ним зенгијама. Ја сам учио јахати у Бечу, и ту нисам никад ни видео турског седла. Било је то муке док сам се могао на турском седлу сместити“.

Полит, затим, описује свој пут из Котора за Цетиње. Своје успомене из 1860 писао је Полит, као што знамо, 1896, дакле после 36 година, али се ипак сећа чак и многих појединости са пута. „Звонило је управо подне на католичкој цркви у Котору кад сам кренуо из Котора за Цетиње“, наставља Полит. „У оно доба могло се туда путовати једва на коњу или на мазги. До црногорске границе било је још некако пута. Аустриска влада начинила је до црногорске границе пут: неку широку серпентину, калдрмисану ситним каменом на среди, а на крајевима широким каменом. Моја пратња ишла је напред. Црногорке са коферима ишле су преким путем преко стења и кршева... Серпентином све се иде полако на више. Но на коњу било је у оно доба туда мучно јахати. Ситни камен није се био још ужљебио у земљу. Ја управљам коња да иде средином пута, али он хоће све крајем, неће да иде по ситном камену, већ тражи широк камен, где му је лакше ићи. Но тамо где је тај широк камен, ту нема никакве ограде, никаквог ивичног зида, већ стоји отворена провалија од стотину хвати. Нека би мрднуо коњ, или се спотакао, па ево да се стропошташ у провалију. Џаба ти такога јахања! Сиђем се с коња па пођем пешице, а дадем пратиоцу да води коња. Напоследку крај је серпентини. Ту смо већ на висини, ту је већ црногорска граница. Диван, величанствен изглед! Пред тобом видиш романтични Залив Которски, и преко њега у даљини неизмерно Јадранско Море“.

Полит пише ове своје Путне успомене у 63 години живота, када је већ пропутовао и Немачку, и Француску, и Русију, и Турску, и Италију, и Грчку, и Енглеску, и Швајцарску. А дошао је на Цетиње 1860, када је већ познавао Аустрију, Немачку и Француску.

Са каквим осећајима, са каквом ганутошћу и са каквим одушевљењем ступа први пут Полит на црногорско тле! „Ступаш у Црну Гору, на црногорско земљиште!“, продужује Полит да описује своје успомене. „Особити је то осећај за Србина. Ја сам бар био у највећој мери узбуђен. Чини ми се, да је то Србину као оно Мухамеданцу света Мека, којој се ваља поклонити, или Хришћанину, кад иде на поклон у Јерусалим. Црна Гора је оно једино српско земљиште, које туђега господства познавало није. То је узвишен осећај за Србина. У том осећају узмеш грудву земље црногорске, па је целиваш“!

И Полит продужује да нам износи своје доживљаје и своја даља запажања на путу за Цетиње. „Кад си ногом прекорачио црногорску границу, па ходаш већ по Црној Гори, ту те обузима неки меланхоличан осећај, видиш камен, па опет камен и све ка-

мен. У оно доба кад сам ја туда путовао, иза аустриске границе по Црној Гори није ни било правог пута, него као нека путања којом се није могло ни добро јахати. Ја сам донекле јахао, кад тек пратилац ми рече: „Сиђи се, не може се јахати“. И ту сам онда видео како коњ бира место где ће по камену стати. Сагне главу, стане са једном, па онда са другом предњом ногом на камен, па онда тек пребаца обе стражње ноге. Рекао сам, да је тај утисак Црне Горе врло меланхоличан, бар онога дела куда се из Котора до Цетиња иде, и што сачињава Катунску Нахију. Ту нема шуме, нема никаквих дрва, нема усева, нема шуштања листића, нема певања тица, него камен, па све камен. Слабо кога и среташ на путу, све је мирно, глуво, чини ти се као ноћ усред дана. Дођосмо на Његуше. Ја огладнео, хтео бих што јести, али не могу ништа добити. Нема праве гостионице. Нађоше ми парче хлеба, али то је тако тврдо било, да сам га морао пошкрупити црним вином, да га могу јести. Иза Његуша пењеш се на планину што води на Цетиње, и ту кад се попнеш диван је изглед. Ту наједаред угледаш Скадарско Језеро, а иза њега видиш високе арнаутске планине; Скадарско Језеро чинило ми се тако близу, да бих из њега воде захитио, а овамо је то врло далеко. То сам касније и у Швајцарској искусио: неке планине изгледају да су врло близу, а оне су врло далеко“.

Дошао је кнежев нови секретар и до Цетиња! „Било је вече када смо стигли на Цетиње. Ја сам био дозлабога уморан. Добио сам стан у старом Манастиру. Имао сам једну пространу собу и једну другу омању, где је у једном орману стајала као нека регистратура. Пролазећи кроз манастирски ходник, спазим неке Црногорце без оружја, запитам, ко су ти људи, рекоше ми, да су апсеници. Донесу ми пртљак у стан. Ја то вече нисам могао излазити, јер сам био врло уморан. Хитао сам да легнем, хоћу да затворим врата, али покварена брава, и тако морадоше врата остати незакључана. Помислим у себи, ако ти апсеници, који су видели да четири Црногорца носе моју библиотеку, држе да тај сандук место књига има талира и дуката, може се са мном нешто и догодити. Али онако уморан брзо заспим“.

Као што знамо, Полит је дошао на Цетиње у својој 27 години. „Цетиње је у оно доба изгледало као неки манастирски прњавор“, писао је Полит. „Имало је само 40—50 кућа. Куће на Цетињу од камена су, али изложене влази. Собе, у којима сам ја био, биле су дозлабога влажне. Зидови су од влаге изгледали као да су бојадисани. Ја сам се чудило како су некад у тим истим собама владике црногорске могле живети. Сутра дан пријавим се за аудијенцију кнезу Данилу. Но док сам чекао да будем припуштен, упознам се пред Двором са потоњим кнезом Николом. Он је тада недавно са наука из Париза дошао. Волео је да говори француски. Говорили смо највише о Паризу, и о ђачком животу“.

у Паризу. Био је кнез Никола тада леп, сасвим млад човек, једва да су му науснице пробиле. Дошао сам на аудијенцију пред кнеза Данила. Кнез Данило и књегиња Даринка врло су ме љубазно примили. За Суботића био је кнез Данило пун хвале. У разговору кнез Данило јако се одушевљавао за Српство. „Нека кнез Милош само започне“, говораше, „ја ћу му бити његов први војник“. Књегиња Даринка била је у великој тоалети. Скинула је била једну рукавицу, што је био знак, да имам приступити рукољубу. Била је то још млада женска, са благим меланхоличним изгледом. У Трсту рођена од негда богате српске породице имала је тип посве изображене женске. Упознао сам и малу кнежевску ћерку Олгу, која је тада била одприлике четири године и имала је Енглескињу за гувернанту. На Цетињу наравно да сам се упознао и са великим војводом Мирком“ (Даниловим братом, оцем кнеза Николе; титулу „великог војводе“ добио је од Данила после Граховске битке). „Он кад је говорио био је врло жесток, све је резао речи. У шали би говорио: Вас Војвођане ваљало би на коље набијати, што сте кукавице, па трпите и Мађаре и Немце“.

Донећемо још неке појединости о Политовом боравку на Цетињу и о средини у којој се онде налазио. „У оно доба по Цетињу лежала су раштркана по свим крајевима још танад топовска, што су их Црногорци на Грахову задобили, а и неки топови турски стојали су иза такозване „Биљарде“, писао је Полит. „На скоро иза мога доласка на Цетиње отпутовао је кнез Данило са књегињом на Ријеку Црнојевића. Као секретар Кнежев имао сам функцију да издајем и пасоше Црногорцима, за које је ишла извесна такса као саставни део плате. При тим функцијама сам искусио, да Црногорци „шикретара“ сматрају као неку врсту слуге. Долазили су к мени, па ме апострофирали: „Хеј, шикретару, да ми даш пасош!“ И перјаници били су доста неотесани. Осорно су ме одбијали, кад сам хтео ићи у Конак, док им ађутант Влаховић није казао да ме имају пуштати“.

Још за један догађај дознајемо у вези са приликама на Цетињском двору. „За време отсућности Кнеза Данила ја сам ручавао у Конаку“, износио је Полит. „Била је ту остала мала Олга са гувернантом Miss Cramton и ађутантом Влаховићем. Ту се ручавало сасвим по европски, шта више и сувише европски, бар мени се није допало да Црногорци у црногорском оделу са белим рукавицама као лакеји служе око стола. Једном за ручком рећи ће гувернанта Влаховићу: „Али, г. Влаховићу, сада у Манстиру станује г. Полит баш изнад подрума, где се барут држи. Требало би учинити наредбу, да не иду људи тамо са чибуцима, могла би се несрећа догодити“. — „Niente“, рече Влаховић „није ни досад било несреће, па се ни одсад неће догодити. Не иду људи туда баш са чибуци!“ Мени је доста било да сам дознао да

је испод мојих соба барутана, а осим тога биле су ми собе влажне, зато се преселим из Манастира у гостионицу, такозвану Локанду. Добио сам чисту и доста лепу суву собу у првом спрату. Али, патос у тој соби био је тако разређен да се међу даскама могло видети ко је доле у ресторацији, као што се могло чути готово свака реч, како доле разговарају. Мене позову неки сенатори црногорски да с њима доле вечерам. Наравно да сам примио позив. Сенатори били су разговорни и љубазни. Ту сам упознао једнога Црногорца што је био некад официр у руској гарди. Он ми рече француски: „Јелте да смо ми још мало варвари?“ Ја му одговорим: „Боже сачувај, ви сте први јунаци на свету и српски народ се поноси с вама“. Сенатори ме нуђаху да једем. Било је то неко овнујско месо. Ја га нисам могао јести. Казивао сам, да је јело добро, али да га не могу јести, пошто се осећам да сам у грозници“.

Полита ухвати нека врста наступне грознице, маларије. „И заиста ја се тако иза мога доласка на Цетиње нисам добро осећао“, пише Полит. „Мора да сам на путу назебао. Наиме кад сам из Котора пошао, била је ужасна врућина, па сам се ознојио, а када сам дошао на висину брегова црногорских, дувао је ветар, па мора да ме је ветар пробио. И заиста добијем јаке грознице, које су час попуштале, а час се опет понављале. Војводкиња Стана, супруга Миркова, давала ми је неке лекове, а и лекар Кнежев ме је лечио, али се грозница ипак обнављала. У тој болести био сам сасвим депримиран. Одлучим, чим се Кнез Данило врати, и чим ми буде боље да могу отпутовати, да оставим Цетиње, и да се у Беч вратим“. Полит нигде не спомиње, али даје се с правом претпоставити, каквих га је душевних напора стало да се реши да напусти Црну Гору после тако кратког боравка на Цетињу. Кнез Данило није Полита могао ни довољно упознати, а овај се морао тако брзо решити за повратак.

„Кнез Данило врати се на Цетиње“, продужује Полит, „и ја му искрено изнесем да сумњам да бих се могао на климу цетињску научити, а могао бих се озбиљно разболети, зато сам одлучио да напустим Цетиње. Кнез Данило доста меланхолично ми рече: „Ја вам верујем да бисте се ви тешко могли научити овде у нас на Цетињу. Та и ја нисам као други владари. И ја сам овде оцепљен од другог цивилизованог света. Кад овде зими завеје снег, ја по недељу дана не изађем из куће“.

„Заиста у оно доба тешко је било живети на Цетињу“ — опрашта се у својим П у т н и м у с п о м е н а м а Полит од Црне Горе. „Није у оно доба било на Цетињу ни једнога конзула, ни једног страног посланика. Конзули за Црну Гору живели су или у Дубровнику, или у Скадру. За мој пут дао ми је Кнез Данило једног од својих лепих хатова са енглеским седлом. При мом поласку многи се окупише да ми кажу збогом. Но имао сам муке:

са хатом што ми га је дао Кнез Данило. Чим сам га узјашио стаде се окретати уокруг. Мислим у себи: то ће лепа ствар бити ако се тај стане окретати и тамо на стенама. Али срамота ме било да кажем, да ме је страх да јашим тога коња, него помислим: сад како ми било. У мом друштву ишао је и кнежев лекар Талијанац, да ме испрати до Котора. Ја са својим коњем оставим далеко друштво за собом, мој коњ, чим дође на брег који води Бајицама, постаде миран као јагње. Приспесмо на Његуше. Пред вече стигнемо у Котор. Грозница ме није више хватала“.

Из Политових Путних успомена наводимо још ова места: „При мом повратку у Беч одем руском посланику Балабину. Он, кад ме виде, насмеши се, па ми рече: „Ви сте се брзо вратили из Црне Горе. Знао сам ја да ви нећете тамо дуго остати. Научили сте се ви на Беч и на комфор бечки, а тога нема на Цетињу“. Професору Штајну није било по вољи што сам оставио Црну Гору. „Ви треба опет тамо да одете, говорио је. Положите четврти ригорозум, па онда идите опет натраг. Неће увек бити грознице, већ ћете се ви аклиматизирати“. Када сам сишао у Нови Сад, наскоро читам у новинама грозно убиство Кнеза Данила и читаву промену у Црној Гори, што је на мене дубок утисак учинило. Књегињу Даринку видео сам у Бечу као удовицу. Учинио сам јој посету, и она се мојој посети јако обрадовала. И њу после никад више видео нисам. Успомена на Црну Гору, при свим мојим незгодама, свагда ће ми остати у души“.

Полит није послушао професора Штајна. Није се вратио на Цетиње. Да је остао у Црној Гори и под кнезом Николом, он би и онде, ван сваке сумње, показао своје велике способности, можда као црногорски државник или као црногорски посланик на страни, али он је био далеко потребнији српском народу у Војводини и осталим немађарским народима у Угарској. Међутим, ни његов кратки боравак на Цетињу није могао остати без плодних последица по националну отпорност Политову. Херојска борба Црногораца, успеси малене Црне Горе у спољној политици, интриге аустријске на Цетињу, аустроугарске агресивне тежње на Балкану, уверавале су Полита да је на најбољем путу што се одлучио да се посвети политици и парламентарној борби и што је изабрао да из будимпештанског Сабора, као српски опозициони посланик, дисквалификује, напада и руши аустроугарски империјализам и аустроугарске агресивне освајачке тежње продирања на Балкан. Ни са Цетиња, ни из Београда, Полит није могао веће штете наносити политици феудалне аристократије у Бечу и Будимпешти, него што му је то била дата могућност да предузима из угарског сабора у Будимпешти. Црна Гора и Цетиње само су повећали и оснажили код Полита његову урођену отпорност, храброст и истрајност у борби и веровању да се Аустроугарска не може одржати и да мора пропасти. Ову мисао

прихватио је, пишући о Политу у Летопису Матице српске (1933, књига 337), и др Виктор Новак, тврдећи за Полита, да је он, вративши се са Цетиња, „понео у себи орловске погледе какви се виде само са силних црногорских висова. С њима је он касније догледавао многе судбоносне догађаје у историји, коју је и он у многоме стварао и био јој живи сведок“.

Неће бити потребно нарочито доказивати: да се Полит није бавио 1860 на Цетињу, он се зацело не би огледао и у лепој књижевности. „Полит спада међу оне државнике, политичаре и публицисте који су узгред неговали и лепу књижевност“, писао је у Летопису Матице српске (1933, књига 337) Јован Грчић. Полит је написао приповетку Вереница Црногорка и историску драму Бранивој, кнез захумски. Своју приповетку објавио је у новосадској Даници (1863), а 1868 прештампао ју је, уз своју драму, и у засебну књигу. Полит је уз своју приповетку написао и Увод и у њему даје ове појединости о јунакињи своје приповетке: „Путник који је године 1860 пролази поред сеоцета Бајица, лево од стазе што води на Цетиње, могао је опазити једну Црногорку, која је била нешто мимо све Црногорке. Лице јој је било тако нежно и бело, као да је расла у кавезу. Ко је њу видео године 1860, тај је на њену лицу опазео дубоку тугу. Образи нису имали оног свежег девојачког руменила, већ су почели венути. Испод беле мараме на глави, ознака девојаштву, извиривала је руса коса те јој бледо лице чинило још блеђим, а испод црних обрва и дугачких трепавица лутао је тужан поглед. Ако би запитао кога Црногорца, каква је то Црногорка, он би ти рекао: „То је Милица, кћи Петра сердара, баба-ђевојка, вјерена је, али јој вјереник оде у ћесаровину, а она се не хтје удати за другога“. Кад сам ја године 1860, био у Црној Гори, рекоше ми да тој Црногорки може бити 22 године“. У свом делу Омладина и њена књижевност Јован Скерлић пише о Политовој приповеци: „Др Михаило Полит Десанчић пише у своје доба радо читану Вереницу Црногорку“. Она је преведена на словачки. Превео ју је Словак Владимир Мичатек (1871—1922) и изашла је у издању Romanove biblioteku.

Политова драма Бранивој, кнез захумски давана је у Новом Саду и у Београду. У 32 броју новосадске Матице (1868) међу књижевним белешкама читамо: „Наша драматична књижевност обогатила се опет једним новим делом. Др Михаило Полит-Десанчић написао је и издао ових дана драму Бранивој, кнез захумски. Предмет је црпен из повеснице старе Захумске, данашње Херцеговине. Из тих и још других историских података црпао је писац градиво за своју драму и можемо рећи да му је овај први покушај добро од руке пошао“.

Оба ова Политова дела спадају у ред оних производа лепе књижевности које је Скерлић у својој књизи Омладина и

њена књижевност обухватио у отсеку Култ Црне Горе. „Око 1860 и 1862 тај култ Црне Горе отишао је до врхунца“, писао је Скерлић. „Углед Црне Горе силно је био одскочио у очима српског народа, нарочито у Војводини, која је и у политици и у књижевности давала тон. Име великог војводе Мирка било је на свима устима. То име спомињало се свуда и дању и ноћу, у свим српским круговима, у свима друштвима, при састанцима, забавама и разговору. Када је 1863 Војвода Мирко дошао у Беч, српски ђаци отишли су сви да га поздраве. После Беседе настало је грљење и љубљење, по лицу, по рукама, по оделу, опште обливање сузама радости и одушевљења“.

Пратио је Полит са највећом пажњом и даље догађаје у Црној Гори. Кнеза Данила наслеђује кнез Никола, син војводе Мирка. Долази до другог Омер пашиног нападаја на Црну Гору 1862. На интервенцију Русије и Француске Порта прекида непријатељства са Црном Гором. Кнез Михаило заузима се код руске владе за Црну Гору и шаље јој оружје и муницију; Црна Гора и Србија склапају савез за заједничку сарадњу.

Годину дана пре другог Омер пашиног нападаја на Црну Гору Полит је 1861 сремски посланик на Хрватском сабору у Загребу. Он је изабран и 1865 и 1868 за посланика на Хрватском сабору. Као посланик у Хрватском сабору 1866 Полит ће први пут у своме говору споменути свој кратки боравак у Црној Гори 1860. И већ тада он ће нагласити да зна о држању Аустрије у источном питању за ствари о којима не би хтео још данас говорити. „Ја бих вам могао приповедати ствари које сам сазнао, кад сам био у Црној Гори, те бисте се ви чудили, какав је траљав велевласни положај Аустрије“, говорио је Полит.

Долази 1869 до устанка у Кривошијама у Боки Которској. Бечка влада проглашује опсадно стање у Боки. Сви аустријски нападаји против Бокеља претрпели су неуспех. Бокељски устанак престаје 1870 Кнезачким миром. Злочине аустријске војске над народом у Боки износи у бечком Рајхстагу Стјепан Митров Љубиша.

Полит 1870 објављује у новосадском Народу, листу Јована Суботића, свој чланак о Боки. У њему сам признаје у коликој је мери Црна Гора утицала на његову борбеност и соколила га да издржи у борби за права српског народа. „Је ли Србину суђено да у повесници света на корист човечанства какву улогу игра“, поставља Полит питање у Народу. „Кад сам био у Црној Гори, па слушао ветар, како се ломи о Ловћен-планину, чинило ми се, да у том шуму ветра слушам тужне звуке Еолове харфе, уздисаје, патњу и жалост српског народа, све то од 500 година; али кад погледах на горостас Ловћен, што се небу под облаке диже, чинило ми се да слушам где проговара: „Ја овде

бдијем и стражарим над српском слободом, док је мене горостаса и ломне Црне Горе, српска слобода пропасти неће“.

Полит у своме чланку прелази на Бокелски устанак и вели: „Па тако стражарише и Црногорци зимус када се оно Бокелџи јуначки борише, те са ломних црних планина браћи довикаше: „Док је нас овде на висини, не бојте се, браћо, пропасти нећете!“ Српски соколови, та шака Бокелџа, потресосе велику Аустрију, одбише грдну војску аустриску, па напоследку они диктираше мир кнезлачки. Изпрва бунтовници, ребели и велеиздајници за које губилишта беху приправљена, постају Бокелџи уговарајућа странка са Аустријом, готово уникум у међународном праву. Но шта је побудило Аустрију, као велесилу европску, да са ребељима, сопственим поданицима, као ратујућом странком, уговара? Није ли она могла бокешки устанак угушити? Јунаштво бокешко беше дивно, величанствено. Али Аустрија може да стави на ноге неки милион војника, па би напоследку пре или после Бокелџи изнемогли, а Аустрија победила. Али иза Бокелџа стајаше Црна Гора, иза Црне Горе стајаше сав српски народ у Аустрији и Турској. Једном речи: из Бокелџског устанка могао је букнути пламен источног питања. Бокелџи враћаху се сад у њихове пустолине, на њихова пуста гаришта. Прилози се за браћу у Боки свуда купе, и ово што је накупљено, тек треба да је почетак оном, што ваља да се накупи. Те прилоге нека не сматрају браћа у Боки као какав дар, већ као нашу захвалност за оно, што Српству образ осветлише, што показаше свету: да Србин живи, да је јунак“.

Полит, који је боравио 1860 у Котору, овако пише о њему у Народу 1870: „Ко познаје положај и конфигурацију Боке и Црне Горе, тај зна, да ништа лакше Црногорцима, него Боку заузети. Ко је једном гледао са стена црногорских Котор, томе се чини, да би могао из Црне Горе на људе у Котору на пијаци пуцати. Црна Гора посве доминира Боку, а особито варош Котор. Бока и Црна Гора у њиховој конфигурацији чине потпуну целину, стене Боке и Црне Горе не могу се разликовати, и путнику тек се мора казати где престаје Бока, а где настаје Црна Гора. И ја, кад сам путовао, те из Котора у Црну Гору се подео, мораде ми тек мој вођа Црногорац рећи, да смо границу црногорску прекорачили. Ловћен-планина Которанима изгледа као какав грдан, висок торањ, кога од свугде виде, од прилике као што Бечлије из сваког сокака виде свој Стеванов торањ. Из Јадранског Мора, кад се у Залив Которски уђе, па се из далека варош Котор у углу опази, то би сваки рекао, да је то варош читаве оне кршевите планине, што се од Залива чак до Ловћена простире. Посве је наравно, да су Црногорци за Боком Которском тежили, те су не једаред, него више пута Котор и заузимали. Бока Которска, то је природно продужење Црне Горе. Залив Которски пак најзгодније, а при том највеличанственије пристаниште за

Црну Гору, пристаниште, коме можда пара у Европи нема, јер у њему и највећа флота места има. Бока Которска то је, дакле, таки магнет, коме ни један Црногорац против стати не може“. Полит се овде враћа на своје одушевљење о Которском Заливу у својим Путним успоменама из 1860 када је писао: „Тај залив је нешто јединствено у Европи. Те лепоте не можеш се нагледати. Ја сам увек казивао па и сад кажем, да је, по мом мњењу, Залив Которски лепши од Босфора“.

У својој Посланици бирачима панчевачког среза 1873 Полит се враћа поново на свој кратки боравак на Цетињу. Полит износи разлоге зашто се није пожурио и досад да изнесе пред бираче свој програм: „Велика народна Конференција у Панчеву (учествовало је на њој око 6000 бирача) почастовала је мене кандидатуром панчевачког изборног среза. Томе одликовању морао сам се одазвати и кандидатуре се примити. Од то доба требао сам изаћи на среду са мојим програмом, са мојом политичком вероисповести. Да сам први пут ступио у јавност, ја бих похитао био са мојим програмом. Али сам држао, да је мој досадањи јавни рад у нечем по себи програм. Они, који су тај рад пратили, видели су ме кроз више година као сремског посланика на Хрватском сабору, видели су ме у Црној Гори, у Русији, пред поротом мађарском, нашли су ме као радника на српској и страниј публицистици, те знају мој политички правац и моју политичку вероисповест“.

Баш у доба припремања и сазревања Херцеговачког устанка, Панчево — тадашња „српска Спарта“ — први пут бира Полита за народног посланика у угарски парламенат (1873). Била је то велика победа Милетићеве Српске народне слободоумне странке и опште народне ствари у Војводини.

У лето 1875, уз помоћ Црне Горе и Србије, распламсава се Херцеговачки устанак, који је букнуо у околини Невесиња. Исте године цар Фрања Јосиф долази у Далмацију. Аустрија, на све могуће начине, покушава да паралише све јачи утицај Црне Горе и Србије на даљи развој устанка. Аустрија упућује великим силама такозвану „Андрашћеву ногу“, ради увођења тобожњих рефорама у Босни и Херцеговини. На Цетиње долази нарочити султанов изасланик. Али, све је узалуд. Устанак се даље развија и нагло шири. Убрзо после Херцеговине устаје и Босна на оружје.

Полит по трећи пут добија посланички мандат 1878; бирају га за посланика за угарски сабор и Уздин у Банату, и Тител у Бачкој. Он задржава уздински мандат. Сматрао је да му је један од првих задатака да се што опширније задржи на аустро-угарској окупацији Босне и Херцеговине. „Шта је заправо циљ тој окупацији?“, поставља Полит питање у парламенту. „Да ли је циљ освајање, или да се очува само интересна сфера. Ако је циљ освајање, то ће се хришћански народи на Балкану томе противи-

ти и видећи да им је самосталност у опасности, склопиће савез међу собом на читавом Балканском полуострву против Аустро-угарске. Уопште узалудна је то мука помишљати да смо ми у стању на пут стати развијању самосталности хришћанских народа. Сила и прилике учиниће, да ће се ти народи пре а после ослободити и једва да ћемо ми брати плодове наших великих жртава. Берлинско овлашћење поверава нам, да вршимо племенит задатак, заиста је племенито дело, да те јако занемарене земље у ред доведемо, да у њима културу ширимо. Ако Аустро-угарска и изведе у смислу Берлинског овлашћења поверени јој задатак, па у освојеним земљама заведе ред и приступачнима их учини за културу: мени се ипак све некако чини да ће нама на тим нашим жртвама напослетку само Србија и Црна Гора захвалне бити“.

Године 1879 Полит у будимпештанском парламенту поново спомиње Црну Гору. „Наводи се као заслуга грофа Андрашија што је окупацијом Босне и Херцеговине предупредио, да се Босна и Херцеговина нису сјединиле са Србијом и Црном Гором. Није гроф Андраши променуо Св. Стевански мир, већ кнез Бизмарк. То да је велика заслуга?“, пита се Полит. „Је ли у интересу Европе, да пречи развитак малих држава на Балкану? Ја мислим да није. Шта више, ја мислим да је у интересу Европе, да те мале државе подупиру“.

После ослободилачког рата од 1875 до 1878 Црна Гора улази у ред слободних и независних држава. Она се повећава са градовима: Подгорицом, Спужем, Жабљаком, Колашином, Баром и Улцињем. Уместо дотадашњег Сената и окружних надлештава Црна Гора долази до Државног Савета, министарстава, Великог суда. Она сада има преко 40 основних школа; већ 1880 Цетиње добија реалну гимназију. Полит, у своме говору у будимпештанском сабору 1880 велича преображај у Црној Гори: „Мала српска кнежевина Црна Гора добила је важност, ради које би јој и већа држава могла завидети. Хришћанско-словенски народи на Балкану осећају, да им се лепша будућност приближује. Ми Срби и Хрвати добре смо воље када помислимо на будућност која ће свакако боља бити. Наша је будућност!“

Полит говори 1882, у будимпештанском парламенту, и о другом Херцеговачком устанку из 1882: „Под аустријском управом у Босни и Херцеговини име српско има значај велеиздајнички, значи тежњу к Србији и Црној Гори. Са великом страшћу прогања се и само име српско. Ми се већ од 6 месеци налазимо у правом рату. Врло је чудновата ствар, да ми потежемо читав апарат једне велесиле за угушење једног устанка. Није доста да имамо у Босни и Херцеговини сувоземну војску од неких 70.000 људи, него потежемо још и нашу флоту, те у Заливу Которском мало који дан да се не пуца на устанике. Нема сумње,

да ће устанак бити угушен, од куд шака устаника да даје трајан отпор једној велесили као што је Аустроугарска, али ко нам јамчи да се тај устанак неће обновити и да опет нећемо морати милионе и милионе трошити на угушење нових устанака. Државници аустроугарски не би требали да чекају, већ би требали да настоје да својевољно из тих несретних покрајина изађемо. Хоће ли те покрајине, после нашег изласка, за себе бити, или се прикључити Србији и Црној Гори, то је за Европу равнодушно. Јесмо ли у пријатељству са Србијом и Црном Гором, то за Аустроугарску та ствар може равнодушна бити. Напоследку, било би срамота, за велику државу од 36 милиона, да јој је зазорна каква држава од 3—4 милиона“.

Полит се у своме говору на угарском Сабору 1906 враћа на Црну Гору. Ни мање ни више, он је том приликом доказивао да чак и мале државе, ако имају своју самосталну спољну политику, могу доћи до угледа у међународним односима: „Имам извесна искуства у погледу спољнополитичких питања“, говорио је Полит, „и жалосне улоге Угарске у њима. Најмања држава, рецимо Црна Гора, има већег ауторитета него велика Угарска“. Овај свој говор одржао је Полит у Будимпешти 1906 године, јер 1884 прекида своју политичку делатност и продужује своје саборске говоре тек 1906, новим избором за посланика у Великој Кикинди. Више од 20 година Полит није био у могућности да продужи свој парламентарни рад у корист наших народа.

Разуме се да је Политу био добро познат и напредак Црне Горе од 1880 па током даљих година. Цетињска нижа класична гимназија претвара се 1902 у вишу. Законом о судској власти из 1902 и законом о устројству судова спроведена је нова судска реформа у Црној Гори. Те године основано је при Министарству унутрашњих дела Одељење за народну привреду. Полако и постепено изграђивала се Црна Гора у савремену државу. Године 1905 обављени су избори за Црногорску уставотворну скупштину.

Године 1907 Полит, у будимпештанском парламенту, поново говори о првом Херцеговачком устанку. Више је од 30 година како је један мађарски државник, аустроугарски министар спољних послова гроф Јулије Андраши, разаслао своју реформну ноту како би се, по његовом схватању, на Балканском Полуострву већ једном начинио ред. „Знамо, да је одмах на неколико месеца после те реформне ноте у Херцеговини букнуо устанак, који се проширио и на Босну“, говорио је Полит. Већ 1876 долази до рата Србије и Црне Горе са Турском. И Русија је 1877 заратила са Турском.

Године 1908 Полит, у будимпештанском парламенту, говори о тзв. прекобалканској железници. „План Црне Горе је да Бар буде излазна станица. Како је то важно по Црну Гору, види се по том, што се стари црногорски кнез није устручавао да

издржи морски пут и онај далеки сувоземни пут све до Петрограда, да се тамо обавести и да дозна, каква је ситуација у погледу балканске железнице“, говорио је Полит. „Уз пут је отишао кнез Никола у Млетке и састао се онде са немачким царем. На Балканском су Полуострву прилике такве, да не знамо шта се дешава данас, и шта ће се десити сутра“.

Исте године (1908) Полит пише у Б р а н и к у, у 224 броју: „Држи се, да је са великом вревом на Балкану, па са ратоборним расположењем Србије и Црне Горе угрожен европски мир. Држи се, да могући рат међу Аустроугарском с једне, и Србијом и Црном Гором с друге стране, не би могао остати локализиран, већ би за собом повукао ратну интервенцију великих сила према њиховим посебним интересима у важном источном питању. Аустроугарска би, истина, са својом огромном војничком снагом могла Србију и Црну Гору савладати, али не би могла савладати незадовољство српскога народа на Балканском Полуострву које би заостало и после победе аустроугарског оружја. Србија и Црна Гора могу бити побеђене од оружја аустроугарске монархије, али зато се српски народ на Балкану неће никад одрећи своје будућности, као што се и Талијани нису никад одрекли своје будућности, и онда, када је изгледало да је јединство Италије на веки сахрањено. Српски народ на Балкану свагда ће црпсти наду за лепшу будућност према оној српској: тећ ће вода, куд је текла, што је српска мајка рекла!“

Године 1910 Полит држи свој последњи говор у угарском парламенту. Пребацује Мађарима што су приврженици аустријске спољне политике. „Ко тера аустријску источну политику“, говорио је Полит Мађарима, „тај мора повући консеквенције и Бечу се покорити“. Те године распуштен је угарски сабор и расписани су нови избори. Кандидован у Уздину 1910, Полит није изабран за посланика; није био изабран ни 1914, у Великој Кикинди.

Али је Полит 1910, у својој 77 години, ипак дочекао радост: добио је позив од кнеза Николе са Цетиња да дође лично у Црну Гору, поводом прославе 50-годишњице од његовог ступања на престо. Кнежев секретар, Милош Живковић, дошао је у Нови Сад по њега. У својим Беседама са повесничким цртама (1910, III део, II књига) Полит се поново сећа свога бављења на Цетињу 1860. Он овде поново спомиње и пут кнеза Данила 1856 у Париз: „Те се године кнез Данило дао на велики пут из Црне Горе у Париз да протестује против тога, што су турски посланици на Париском Конгресу 1856 изјавили да Порта сматра Црну Гору као саставни део турске царевине. Кнез Данило предао је цару Наполеону III споменицу и протест. Навео је, да је Црна Гора свагда била независна, а никад подложна турској царевини. Кнез Данило знао је заинтересовати француску дипло-

матију и цара Наполеона III за Црну Гору, те је цар Наполеон III после свадба Црној Гори указивао симпатије и наклоност, па је Француска у извесним приликама давала Црној Гори и заштите“.

Одазове ли се позиву кнеза Николе да учествује на прослави његове 50-годишњице, Полит ће, после 50 година, поново видети Црну Гору. У својој књизи *Како сам свој век провео* (писаној 1915, објављеној у Београду 1925), Полит пише: „Да ја у уздинском срезу где је било 3 кандидата, и то сва 3 Србина, према владиној и жупаниској пресији у корист владиног кандидата нисам могао бити изабран, чиста је била ствар. И у Великој Кикинди, где су Срби поставили моју кандидатуру, није могло бити ни говора о могућности мога избора. Ради пораза при тим изборима било је у мене сасвим меланхолично расположење. Те године, 1910, као што је познато држао је Кнез Никола на Цетињу своју јубиларну светковину. Ја сам се дуго колебао да пођем на тај пут. Али се напослетку одлучим. После жалосних избора у 1910 моје је меланхолично расположење било још умножено, када сам, после 50 година, опет видео Црну Гору. Истина, било је на Цетињу на све стране великог весеља и Краљ Никола ме је најодличније, најсрдачније дочекао. Али, какав је то био осећај у мени. Пре 50 година још млад човек са великим надама за будућност, а сада, у дубокој старости, после великих искустава и великих разочарења, морао сам бити присутан великом весељу на Цетињу“.

Ипак је Полит радо отишао на Цетиње и добро се осећао у Црној Гори. На самој црногорској граници Полита је дочекао и пожелио му добродошлицу изванредни кнежев комесар за дочек страних гостију др Перо Шоћ. У својим *Повесничким цртама уз Беседе* (1910) сам Полит пише о себи: „Др Полит врло је желео, да пође на Цетиње па да после 50 година опет види Црну Гору, и да лично честита Кнезу Николи 50-годишњицу. Др Полит је после 50 година опет видео Далмацију, опет је видео Црну Гору, па је видео Цетиње. То су били особити утисци!“ Кад је приспео на Цетиње, одређен му је био стан у „Гранд хотелу“, као Кнежевом госту. „Таки чим је др Полит приспео на Цетиње, послао је Кнез Никола свога личног лекара дра Перазића с позивом др Политу да би дошао у дворца престолонаследника Данила, где се налазио Кнез Никола, да би се што пре с њиме састао. Био је то дирљив састанак. Некад познаници као младићи, данас као старци. Шта су све та два старца претурили преко главе за пуних 50 година“.

Ново, обновљено Цетиње показало је Политу кнежев ађутант, син министра претседника дра Лазе Томановића, командир Милутин Томановић. Полит готово да није познао ни једну-кућу на Цетињу. „То Цетиње није више оно, што је било пре

педесет година“, писао је Полит. „Оно мало Цетиње са својих 30—40 кућа, онај прњавор око цетињског Манастира, данас је лепа варошица са чистим правилним, паралелним калдрмисаним улицама, са електричним осветљењем, са водоводом. Ту има и палата, како владарске породице, тако и разних посланстава. Манастир, у којем је др Полит пре 50 година становао, лепо је оправљен, а у нечем и модернизован, па лепо и намештен. На оном великом цетињском пољу, које је било сам камен, подигнута је сад вегетација, па се зелени. Ту има великих зелених дрва, ту има паркова“.

Полита је нарочито одушевљавало што су европске велесиле „указале почаст Кнезу Николи тиме, што су му још у пролеће 1910 на особит начин честитале 50-годишњицу његове владавине. Једно за другим у барско пристаниште долазила су одељења руске, француске, италијанске, енглеске флоте, па чак и одељење аустроугарске флоте, да са изасланствима честитају Кнезу Николи на Цетињу 50-годишњицу владавине. За праве светковине на Цетињу, у јесен 1910, поново су дошла у Бар одељења руске, италијанске, и грчке флоте. Морнари разних флота са својим официрима и својим музикама улазили су једни за другима на Цетиње. Врвело је Цетиње од морнарских официра“. Какве промене, за тако кратко време, у спољнополитичким односима Црне Горе!

На свечаном банкету, који је дала варош Цетиње страним одличним гостима (било је на њему преко 200 званица) говорио је и Полит. „У данашњем Цетињу, према оном Цетињу које сам видео пре 50 година, ја нисам лако могао ни једну кућу познати, нисам се могао лако разазнати“, говорио је, према извештају Цетињског Весника, Полит. „Оно Цетиње и Цетиње данашње то је друго. То је врло велик успех у култури, у цивилизацији, а тај успех само је један део успеха у читавој Црној Гори. Данас Црна Гора има све увете једне културне државе: има своју управу, своју администрацију, има своје правосуђе, има своје финансије, има своју спољашњу политику, једном речју: има све атрибуте једне модерне државе. Кад сам ја био секретар Књаза Данила, где су била министарства? А шта је била Црна Гора? Кад сам ја био ћак у Паризу пре 57 година, француске су новине писале: Ми знамо да има у свету једна Црна Гора, али где је та Црна Гора, на којем крају света само што не кажу, то не знамо. Тако су говорили изображени Французи. А данас се зна у целој Европи и Америци за Црну Гору“.

После повратка са Цетиња Полит у Бранику (1910) пише чланке о Црној Гори: „Црна Гора, која пре 50 година, кад сам ја био онде, није имала готово никаквих колских путева, већ се путовало по путањама на коњима и мазгама, па на неким врлетима и пешице, има данас дивне, сасвим модерне друмове. Црна

Гора има данас свугде своја поштанска звања, па уређене телеграфске станице. У просвети је Црна Гора учинила огроман напредак. За мога доба пре 50 година имала је Црна Гора само једну основну школу на Цетињу. Данас Црна Гора има 41 основну школу. Има средње школе, гимназије, богословију. Има изврсну модерну женску школу са интернатом“.

Полит је умро 1920, дочекавши да се Црна Гора, једном за свагда, ослободи свога аустриског суседства и на Западу, и на Северу и на Истоку. Политов „црногорски Босфор“, Политово „природно продужење Црне Горе“, Которски Залив, припада данас Народној Републици Црној Гори. Остварила се у потпуности Политова стара замисао да „Бока Которска и Црна Гора у њиховој конфигурацији чине потпуну целину“.

Др Никола Милутиновић

Хајдуци у Боки до Морејског рата (1654—1684)

У которским судско-нотарским књигама има значајних података о хајдучима у Боки, настањеним углавном у Перасту и Столиву. Ови подаци, из времена Кандиског рата (1645—69) и времена до Морејског рата (до 1684), не говоре о четовању хајдука на турском подручју, и о њиховим походима у циљу плијена, као што говоре дубровачки извори и управно-политички списи Которског архива, који почињу с годином 1684. Они бацају свјетлост на домаћи живот хајдука, углавном, — на њихов живот послје завршених акција, на њихове међусобне односе и односе према средини, на крвну освету и умир, на откуп и продају робља.

Помињу се 19 хајдучких харамбаша, међу којима један буљубаша и један сердар. То су: Бајо Николић-Пивљанин, буљубаша Драгојло (Лимо?), Лазар Лазарић, сердар Стеван Поповић, Никола Поповић, Мато Његошевић, Јово Сижимић, Грујица Жеравица, Вуко Видаковић, Корсо (Костреш?), Трипко Стеванов Ришњанин, Стеван Паштровић, Радуле Тодоровић, Вукић Цвјетковић, Вуко Ковачевић, Ђуро Исковић, Вуле Батлајић, Вуко Ников и Марко (Милошев?), брат буљубаше Драгојла. Поред харамбаша помиње се још и 18 хајдука, међу којима и једна жена: Гаврило, Милутин Лелековић, Војин Кебелић, Чауш-Баша, Милутин Бркановић, Вујин Бркановић, Живко Терзија, Сава Николић, Јован Чувац (?), Стеван Ивановић, Рајичко Крешков Никшић, Нико Перов, Никола Марков, Вуко Радоњин, Симо Зрњавина, Илија Тобер, Милинко Демпа и Јане Семица.

Од наведених харамбаша и хајдука, на основу дубровачких извора, Антун Вучетић¹⁾ помиње: Баја Пивљанина, Стевана и Николу Поповића, Видаковића, Трипка Ришњанина и Чауш-Башу; а Радован Самарцић²⁾ још и: Лазарића, Његошевића, Жеравицу и Терзића. По перашким изворима помињу се: Пивља-

¹⁾ Дубровник за Кандиског рата, Програм гимн. у Дубровнику 1894—5, 1895—6.

²⁾ Сазивање харамбаша, Стварање VIII. 1—2 (Цетиње, 1953); Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII в.; Београд, 1952.

нин, буљубаша (Драгојло). Жеравица. Поповић, Сижимић и Видаковић.⁴⁾

У которским споменицима нијесмо нигдје наишли на име гласовитог харамбаше Лима, који се помиње у споменицима дубровачким, о којему пјева народни пјесник, и којег помиње Његош у „Горском вијенцу“. Не помиње се ни по перашким изворима. А он мора бити ту. Мислимо: Лимо (Лимун, Лимов) мора бити надимак или презиме једног од харамбаша наведених по документима Которског архива. По свој прилици то је буљубаша Драгојло. Дознајемо и ко су војвода Лазарић, Нико Поповић, Жеравица, Мато Његошевић, Ђуро барјактар, Властелине Стево, и још неки јунаци наше народне пјесме. Можда смо на трагу и Костреш-харамбаше.

Познато је да дубровачки извори говоре о бокешким хајдуцима у првим годинама Кандиског рата, већ од 1647. Међутим, у которским споменицима мало има помена о њима до шесетих година, и ако су још 1654 ускочили у већем броју. Зна се да је турско-млетачким миром 1669, Рисан припао Млечима, и да су се хајдуци тада настанили у Рисну и по околним селима; да су Турци, стално узнемиравани од хајдука, којих је тада било око 500 под оружјем, напали Рисан и били потучени; да су поводом тога, да би се одржао мир на граници, хајдуци били пресељени у Истру, јуна 1671, одакле су, незадовољни, били упућени у Задар и Равне Котаре; и најзад, да су се, почетком Морејског рата, и прије, многи вратили у Боку. Из података Которског архива види се да се везе расељених хајдука с Боком, између два поменута рата, нијесу прекидале. За Боку су их везивала њихова стечена имања, куће, породице, близина завичаја, дуговања и друге обавезе.

О животу и четовању бокешких хајдука за Морејског рата, ми ћемо, на основу података које пружају управно-политички списи Которског архива, говорити другом приликом. Овде ћемо се задржати на хајдуцима до Морејског рата, на основу података из судско-нотарских књига которских и књига Которске бискупије. И према архивским књигама, то је један јасно обиљежени период.

I

1. Тришко Стеванов. Помиње се раније од свих харамбаша у једном судском позиву од 29-VII-1654 (XCVII, 10). То је, бесумње, „барјактар Тришко из Рисна“, за којег Вучегић каже да је 1656 заповиједао хајдуцима у нападу на Ђулијану, подручје Дубровачке Републике.

2. Драгојло буљубаша. Био је један од најзнаменитијих харамбаша у Боки. О њему има највише података. Рижетко се помиње именом, већ само титуларно: „харамбаша-бу-

⁴⁾ П. Бутсрац, Госпа од Шкрпјела, Сарајево, 1928; „Улога хајдука у Боки Которској“, Гласник Народног универз. Боке, 1936, бр. 2—3.

љубаша“. Заједно с Лазарићем, буљубаша Драгојло опуномоћио је, 28-II-1659, которског властелина Франја Бућу да га заступа пред судом у спору с Марком Милошевићем из Доброте (С, 185). Судски позиви од 25-VIII и 27-X-1660 упућени „харамбаша-буљубаша“ односе се, нема збора, на Драгојла (СI, 122). Суд је, 3-XI-1660, изрекао пресуду, у отсуству буљубаше да буљубаша плати 21 реал и 2 лире Ђорђију Роси, заповједнику брода. Ова одлука, изгледа, није могла бити уручена буљубаша ни до 3-III-1662, кад гласник суда извјештава да пресуду није могао уручити буљубаша, јер је отсутан (СII, 156). Драгојла се тиче и опорукa Стевана Кочића из Пераста, писана 12-V-1661, којег је „буљубаша“ смртно ранио нехотице. Стеван му опрашта на смрти и завјештава да буљубаша за то не буде одговоран ни пред судом ни пред осветом; само апелује на буљубашу да материјално помогне његову снаху (СII, 676). Из перашких извора сазнаје се да су буљубаша, харамбаша Лазарић и Жеравица заробили неке Турке, поводом чега је главни (далматински) провидур, кад се налазио под Перастом 1661, дозволио Осман-бегу Ибраимовићу и Баба Хасану, из Херцеговог, да дођу на Острво Госпе од Шкрпјела, ради преговора о откупу поменутих заробљеника.⁴⁾

У спору с Ружом, удовом хајдука Гаврила, буљубаша је, 3-III-1662, опуномоћио которског властелина Вицка Бернардова Драга да га заступа пред судом (СII, 425). Између Ивеле из Рина, настањеног у Богдашићима, и буљубаше с друговима који су учествовали у нападу на Иса Аџалића, Турчина, што је био заробљен од хајдука и пуштен на ријеч Ивеле, водио се спор. Ивела је био осуђен да плати 400 реала откупнине, колико је тражио буљубаша. Том пресудом Ивела је био незадовољан. Опуномоћио је, 5-II-1663, Ивана Фрањова Болицу, настањеног у Млечима, да поднесе апелацију против пресуде изречене у корист буљубаше и Лазарића (СII, 458). Међутим, доцније је посредовао капетан Вицко Мазаревић, који је изјавио пред судом, 18-IV-1663, да је изравнао спор. Хајдуци су били задовољени и дозволили су да Ивела, са сином Савом, може напустити Котор (СIV, 195). У перашким изворима, Ивела се помиње као кнез Кривошија. Ради откупа заробљеника од хајдука, писао је Вицку Мазаревићу, градском капетану Пераста (1660-1).⁵⁾

Буљубаша Драгојло и харамбаша Јово Сижимић, оба из Херцеговине, настањени у Перасту, купили су од Луке Бизанта земљу у Столиву, виноград и ораницу, с једном оронулом кућом и једном црквицом. Куповину су потврдили пред судом 14-V-1664. За имање су платили 440 реала, односно 4.840 лира (СIV, 485). У вези с тим, обојица су били позвани на суд, последије недељу дана (СIV, 275). Буљубаша је повећао своје имање у Столиву. За

⁴⁾ П. Буторац, Госпа од Шкрпјела, 68.

⁵⁾ Исто, 122.

неку робу, жена Петра Калцета уступила је, 6-X-1664, буљубаши једну земљу у Столиву, која је граничила његовим имањем (CIV, 550). Луција покојног Стевана Куљаче из Пераста и Видо њезин син заложили су, 20-IV-1665, буљубаши Драгојлу за дуг од 200 малих лира, двије дјонице земље у Столиву, изнад извора, које међаше с имањем буљубаше, Луције, Вицка Мазаревића и сиромаша которских. Земљу је предала буљубаши на уживање за годину дана, с обавезом да му дотада плати дуг (CIV, 657). Луција није вратила дуг и земља је остала буљубаши. За другу позајмицу, она му је уступила још један комад земље. Тако је, 13-XII-1666, „поклонила хајдучком харамбаши-буљубаши, настањеном у Столиву“, три комада земље у Столиву, зване Доци, који се налазе изнад извора, а границе с доње стране имањем самог буљубаше, озго земљом Луције, са стране капетана Мазаревића, а с друге стране земљом сиромаша. То чини из разлога што је, прије свога путовања у Млетке, добила од буљубаше „на дар“ 30 реала (300 лира), које је употребила за пут (CV, 913).

Из документа излази да се харамбаша Драгојло настанио у Столиву крајем 1666. Дотада је становао у Перасту. „Харамбаша-буљубаша хајдука, настањен у Перасту“ опуномоћно је, 15-VII-1666, свога ранијег заступника, Вицка Бернардова Драга, которског властелина, да га заступа пред судом у свему, у првом реду у спору с капетаном Луком Марковићем. За идентитет буљубаше јамчио је Божидар Палташић (CV, 691). Мјесец дана доцније, Марковић је позвао буљубашу на суд, али је рочиште било одгођено (CV, 152). Да је ту ријеч о Драгојлу, посвједочава докуменат од 3-XI-1666, којим Иван Бућа, заступник Марковића, позива на суд „заступника буљубаше Драгојла“ Вицка Бернардова Драга (CV, 202). Буљубаша се помиње, 12-V-1668, као помешаш једне земље у Столиву (CVI, 679).

У вези са имањем буљубаше Драгојла у Столиву, а нарочито са црквицом која се налазила на његовој купљеној земљи, од важности је једна молба буљубаше Драгојла и његових другова харамбаша, од октобра 1667, којом, у име 200 православних дуца, херцеговачких хајдука и чланова њихових породица, моле которског бискупа да им дозволи вршење православне служебе у цркви „испод села Столива“. Ријеч је, дакле, о црквици коју је буљубаша Драгојло купио са земљом Бизанта. То је црквица св. Василија (Базилија), која се налази испод Горњег Столива, припетог уз брдо Врмац, на некадашњем посједу которске властееоске породице Бизанти. Према њој и извору, може се данас одредити некадашње имање буљубаше Драгојла. Фреске ове црквице, с ликовима источних и западних светаца, с грчким, латинским и српско-ћирилским натписима, које је радио Михаило из Дебра, откривене прије двије године од чланова екипе Српске академије наука, изазвале су доста живо интересо-

вање.) Ова црква била је уступљена хајдуцима за њихову вјерску употребу.

У својој молби, „кнез Стеван Властелиновић, харамбаша Лазо Лазарић, харамбаша Вуко Ковачевић, Стијепо Поповић, буљубаша Драгојло и харамбаша Ђуро Исковић са свим другим хајдуцима из Херцеговине“ износе: како су напустили своје домове и друга непокретна добра, усљед велике тираније турске, како су настањени испод села Столива (у данашњем Доњем Столиву) и како немају своје цркве, траже од бискупа да им се дозволи богослужење у цркви која се налази „испод села Столива“. Обавезују се да ће свештеник бити приказан бискупу; да ће се они покоравати одредбама „апостолске столице и которске бискупије“; и да се неће огријешити о дату изјаву. Молбу су потврдили својим ћирилским потписима: „Игуман калуђер Ђетерион Требинац, кнез Стиепан Властелиновић“. Потврдио је и трећи потписник, Андрија Змајевић, родом Његуш, тада опат манастира св. Ђорђа, на истоименом острвцу код Пераста, доцније арцибискуп барски и примас српски, писац ћирилских дјела. Његова потврда, писана ћирилицом, гласи: „Ја Андрија Змајевић опат потварђујем писмо речено на име харамбаше Лазе и буљубаше Драгола и ’Ука Ковачевића и то потвардих на име них неумјући они писати и будући ме тако молили“ (БА, VII, 385).

Иста молба послата је и преко свјетовне власти которске. Покушавајући да ограничи самовољу хајдука, ректор и провидур Фоскарини и ванредни провидур Лоредан донијели су рјешење, 30-X-1667, по упутству самога бискупа, који дозвољава: „да свештеници и калуђери српски могу и даље водити духовну бригу о хајдуцима настањеним у Перасту, у предјелу Прчања и Столива, и по другим мјестима ове јурисдикције“. Истиче се како су хајдуци досад, склапајући брак с католикињама, обраћали жене у своју вјеру, против њихове савјести, и „против воље принципа (дужда) и свих закона божих и људских“. Констатује се, да хајдуци то раде и даље, не водећи рачуна о изричним забранама бискупа. На тражење бискупа да се то испријечи путем власти, провидури наређују потписаним калуђерима и свештеницима српским и свим службеницима подручја, да се „ниједан човјек српског обреда“ не усуди склапати брак са женом или дјевојком латинског обреда без нарочите дозволе бискупа, без обзира да ли оне или њихови родитељи на то пристају. „Ко прекрши ово наређење — каже се тамо — биће завазда истјеран из ових крајева, као рушилац јавног поретка; а ако се свештеници ухвате, биће кажњени тамницом, галијом и другим казнама по закону, јер они који се брину о хајдуцима морају полагати ра-

*) „Зборник извјештаја о испитивању Боке Которске“, Споменик САН, СIII; Нико Луковић, Новооткривене средњев. фреске у Столиву, Историски записи, IX, 1 (Цетиње, 1953)

чуна за сваки свој прекршај“. Најзад, наводе се имена свештеника за вршење обреда хајдуцима. То су: калуђер Данило Лазарић (Лазарицхев?), његов друг калуђер Софроније, калуђер Јеразмо, игуман манастира Пиве, калуђер Ђирил од Требиња, свештеник Стеван из Ораховца и његов син, свештеник.

Овдје се помињу четири калуђера требињског манастира Тврдоша. Познато је да су тврдошки калуђери играли видну улогу у организовању отпора и покретању борбе против Турака. Овим се потврђује њихово живље учешће на стварању веза са Млетачком Републиком, тражећи ослободилачке акције, као што је иста мисао водила и наше хајдуке. То је било у духу ондашње политике црногорско-херцеговачких племена. Отуда су се они склањали код хајдука и сматрали важним рад међу њима. Игуман Кирил бавио се у Риму 1661, у мисији митрополита Василија Јовановића, радећи код папе да се покрене заједничка акција против Турака.¹⁾

Никшићки кнез Стеван Властелиновић био је настањен на Прчању. Он је, 30-VIII-1662, опуномоћио Фрања Пасквалића да га заступа у спору с харамбашом Вукићем и његовим друговима, по питању робља које су они довели (СИ, 444). Године 1665, писао је перашком градском капетану, Мату Штукановићу, да се Пераштани заузму за хајдуке, јер их млетачке власти затварају кад дођу у Котор и оглобљавају, као што је био глобљен буљубаша (Драгојло) са 600 гроша (150 лира). Из перашких извора види се да су хајдуци одбијали да за новац смичу људе који нијесу по вољи Млечичима, и да је, у вези с тим, био окривљен Властелиновић.²⁾ Стеван Властелиновић није непознат нашој историји. Зна се и за његова два брата, Тома и Рада. Из студије Глигора Станојевића Црна Гора у доба Кандиског рата³⁾ види се да је Стеван играо видну улогу у покретима Никшићана и Дробњака против Турака педесетих година, наслањајући се на Млетачку Републику. То га је, свакако, онемогућило да опстане у своме крају, те је ускочио у Боку, одакле је, очигледно, утицао и на усмјеривање хајдучких акција.

По архивским изворима, не види се да је Стеван Властелиновић био хајдучки харамбаша. Управно-политички списи помињу харамбашу Милоша Властелиновића за вријеме Морејског рата. Биће то онај „харамбаша Властелиновић“ који је, по перашким изворима, преговарао 1684 с провидуром о повратку неке стоке Морињанима. Али, народна пјесма сачувала је успомену на Стевана Властелиновића и на његове везе с хајдуцима. На-

¹⁾ Енциклопедија Ст. Станојевића, под Требиње.

²⁾ Буторац, Госпа од Шкрпјела, 124.

³⁾ Посебни отисак из Историског гласника, г. 1953, бр. 1—2, стр. 38—9, 47.

родни пјесник га узима као харамбашу, у друштву с Бајом Пивљанином, увијек у чети која се подиже „од Приморја“, или „од бијела Рисна и Перасна“.

Капетан Карло де Мајо из Месине (Сицилија) опуномоћио је пред которским судом, 10. VIII. 1668, Луку Бизанта да тражи од буљубаше Драгојла 26 рушпија за једну робињу коју је купио од „харамбаше-буљубаше“, а која му није била предата (CVI, 494). — Јово Ивовић из Никшића, Дамјан Поповић и „кнегиња“, мајка кнеза Сима из Дробњака, за чији идентитет јамчи капетан Крсто Шилоп из Пераста, послати „од свих никшићких кнезова“, са писмом на которског провидура Лоредана, дошли су у которски суд, 26. II. 1669, у циљу да се изравна спор и утаничи мир између поменутих Никшићана и хајдучких харамбаша у Боки, буљубаше и његовог брата Марка, Јова Сикимића, Вула Батлајића и Корсá. Прије тога, никшићки кнезови су се обраћали покрајинском провидуру Приули-у, да се тај спор изглади, али како се суд добрих људи, њих дванаест, није сложио, странке су се саме нагодиле. У име буљубаше и хајдука, харамбаша Марко и Јово Сикимић изјавили су да су с никшићким кнезовима учинили „прави и искрени мир“. Никшићки изасланици моле провидура за посредовање, да покрајински провидур пређе преко овога престопа буљубаше, како би убудуће живјели у миру с буљубашом и хајдуцима, који су им све учињене штете намирили (CVI, 326). Буљубашу налазимо у Котору 7. II. 1672. Тада је уступио Драшко Батојевићу наплату 26 цекина од Ђукана Радојевића из Котора, на основу исправе од 14. II. 1668. У његовом присуству, Драшко тражи од суда покретање поступка против Ђукана (CVII, 565).

Године 1675, буљубаша Драгојло се помиње као покојни у спору харамбаше Његошевића са Сикимићем (CX, 261). Капетан Тома Мартиновић из Пераста поднио је, 12. III. 1680, тужбу против Луке, „сина покојног буљубаше“, за дуг од 61 реал, који му буљубаша није подмирио. Мартиновић подноси признаницу буљубаше Драгојла, коју је, 27. V. 1671, писао за буљубашу Иван Бутурић из Пераста. Буљубаша се обавезао свим својим покретним и непокретним добрима да дуг подмири на тражење вјеровника (CXV, 1252—8). Рочиште се одлагало неколико пута. Лука доказује, да свједок Вицко Палма није потписао признаницу на тражење његовог оца, него на тражење капетана Тома, што свједок признаје. Лука Драгојлов опуномоћио је Луку Вракјена да га заступа. Странке су у мају именовале арбитре, Марина Бућу и Мата Драга, који су саслушали странке, адвокате и свједоке у дворишту Вицка Драга (CXIV, 161, 176, 199, 362, 445). Коначно, расправа је одржана 8. VI. 1680. Из Лукиних доказа види се да је Томо, 23. XI. 1659, издао признаницу буљубаша да ће га подмирити до 23. XII. 1662. Нотар наводи, да није разумио наставак признанице на српском (ћирилицом). Томо је ту увео да је од

буљубаше примио 100 лира. Према другој признаници Томо је, 2. IX. 1663, примио 90 лира за најам куће, и 55 лира за оштећени магацин, које му је исплатио буљубашин брат Јово. По трећој признаници, писаној у Столиву 25. II. 1664, Томо је примио од Јова „Буљубашина“ два цекина за најам куће. Из посљедње признанице, писане у Столиву 20. IV. 1670, излази да је Томо потпуно подмирен од буљубаше. Суд је одбио потраживање капетана Тома, осудивши га да плати судске и адвокатске трошкове, 27 лира и 15 гроша (CXV, 1258). Годину доцније, 18. VI. 1681, суд је вратио Тому буљубашину признаницу, пошто ју је нотар преписао (CXVI, 201, 452).

Буљубашино имање у Столиву помиње се 15. IV. 1682, у опоруци капетана Луке Марковића, 95-годишњег старца из Пераста, којом завјештава цркви св. Николе у Перасту земљу у Столиву, изнад извора, са маслинама и смоквама, а која међаши са двије стране имањем буљубаше, са запада имањем незаконите дјеце которске, а одозго имањем Крста Мазаревића (CXVI, 999).

Ко је буљубаша Драгојло? Он се не помиње у дубровачким изворима — ни под именом, ни под називом буљубаше. За име Драгојла не знају ни досад познати перашки извори, него помињу само „буљубашу“. То или слично име не помиње се ни у хајдучким народним пјесмама ни у народном предању Боке. А буљубаша Драгојло, очевидно, био је један од најпознатијих бокешких харамбаша за Кандиског рата. Сматрамо, да је Драгојло име, а не презиме. У свом чланку „Неколико података о пераштанским хајдуцима“ (Прилози, VII), рађеном на основу задарских извора, др Бошко Десница износи да су децембра 1669, отпутовали у Млетке, као претставници перашких хајдука, харамбаше: Бајо Николић, Грујица Жеравица, Вукосав Пухаловић и буљубаша Милошевић. Овдје је ријеч, без сваке сумње, о буљубаши Драгојлу. То је једини, нама познати податак о његовом презимену. Али то презиме није братственичко, већ патристичко, као што је Баја Николића (по оцу Николи). Значи, Драгојло је био Милошев.

Низ оправданих чињеница наводи нас на то да је Драгојло харамбаша Лимо, — Лимо или Лимун барјактар из народних пјесамa. На основу тих чињеница претпостављамо да је буљубаши Драгојлу било шире презиме или надимак Лимо. Уз пјесму „Гавран харамбаша и Лимо“, Вук Караџић напомиње: „Који пјевају Лимо, они мисле на Лим, тј. да је од Лима (Лимљанин или Полимац), а може бити да му је то право презиме, па Лимуном су га прозвали послѣје у приморју“ (Вук, III). Прије би се рекло да је Лимо надимак, којим су хајдуци међусобно, фамилијарно, називали буљубашу Драгојла. Онда је природно, да он званично иступа само под својим правим именом (Драгојло), што се види из званичних списа, а не под надимком. Ако је био

шкиљав, тај надимак је могао доћи од италијанског, односно латинског *limo* (човјек који жмирка на једно око). У Боки XVII вијека, тај се израз могао употребљавати. Вјероватније је, да је име наше, народно. Лимо је омиљени јунак народне пјесме; послије Баја Пивљанина један од најомиљенијих хајдучких харамбаша овога краја. Према томе, било би несхватљиво да њега нема у которским споменицима.

Ево који су разлози за нашу претпоставку да су буљубаша Драгојло и Лимо једна иста личност. Драгојло је Херцеговац. Народна пјесма зна да је Лимо из Херцеговине (херцеговачког дијела Црне Горе), из Корита, предјела Гацка, као што зна и за Баја да је из пивског села Рудинаца.

У пјесми „Ришњанин хаџија и Лимун трговац“, Лимун тјера своју трговину, хиљаду волова, преко Гласинца; пошто му Турчин не враћа измамљено оружје, он се зариче да неће више трговати, него ће се одметнути у хајдуке к побратиму Бају Пивљанину од Пераста.

Јово Сарајлија испросио дјевојку у Херцеговини, али не смије провести сватове Романијом, јер се завадио „с љутим змајем Лимуноу хајдуком“ („Женидба Јова Сарајлије“, Вук, III). И у лирској пјесми испод Дурмитора сачувано је народно сјећање на Лима као завичајца тога краја, као и сјећање на Кандински рат и одлазак хајдука у Котаре.

Харамбаша Драгојло настанио се у Столиву. Тамо је имао своју кулу и имање. И Лимо је становао у Столиву. Један од најбољих живих познавалаца прошлости Боке, у првом реду Столива и Прчања, Нико Луковић, каже: „У Доњем Столиву, на положају званом „Тројство“, барјактар Лимо, опјеван у „Горском вијенцу“, имао је своју кулу (према кули Баја Пивљанина), коју су нажалост за вријеме рата срушили окупатори.“¹⁰⁾ Тројство се налази код извора, испод цркве св. Василија, а то је управо оно имање које је буљубаша Драгојло купио од Бизанта. Симоза (Драгојлова) кула биће она иста кућа која се помиње у куповном уговору. Кула Бајова, до данас очувана, налази се на другој страни Которског Залива, у непосредној близини Пераста. И у народном предању Боке сачувано је сјећање на Лима као становника Столива. Предање говори како се Лимо дозивао преко Залива с Бајом. Которски извори, видјели смо, уопште не помињу Лима, а камо ли да говоре о њему у Столиву, о његовој кући и имању, док народно предање уопште не зна за Драгојла, већ за Лима. Да буљубаша Драгојло није Лимо, било би просто несхватљиво како да се на њега не сачува сјећање у народном предању Боке, нарочито Столива, кад је једно вријеме играо видну улогу у Столиву, имао кулу, велико имање, на имању

¹⁰⁾ Бока Которска, 188 (Цетиње, 1951).

цркву као што би, исто тако, било несхватљиво да се не помиње у народној пјесми.

Харамбаша Драгојло (+ 1675) и харамбаша Бајо (+ 1685) савременици су и другови, први харамбаше; један настањен у Столиву, други у Перасту, оба чувени. Међутим, народни пјесник не узима Баја и Драгојла, већ Баја и Лима као побратиме и хајдучке харамбаше Боке.

Тамо гдје бисмо према историским подацима очекивали с Бајом Драгојла, у народној пјесми и народном предању сусрећемо Лима. Ништа не чини што се у народној пјесми „Бајо осветио побратима“ (Шаулић, I) помиње Лимо као учесник у хајдучком нападу на Казанац, у догађају послје Драгојлове смрти, јер народни пјесник не зна, и не води много рачуна о години смрти омиљеног јунака којег жели да опјева; пјева и о Бају као учеснику догађаја послје Вртијељке. Међу харамбашама које помињу которски управно-политички списи (из 1684—5) као учеснике у разорењу Казанца, недалеко од Лимових Корита, нема харамбаше Лима.

Народна пјесма узима Лима, прије одметања, као трговца (Вук, III); архивски подаци свједоче да је харамбаша Драгојло био добар трговац, и у погледу куповине имања, и у погледу продаје плијена, откупа и продаје робља. И то, унеколико, говори о идентичности.

Перашки извори (досад непознати) нигдје не помињу Лима али зато помињу „Буљубашу“ (Драгојла). На једној табели у Завичајном музеју у Перасту исписано је преко тридесет имена хајдучких харамбаша Боке. Не знамо колико је то рађено критички. Међу њима је неколико харамбаша које помињу которски и перашки архивски извори из времена Кандиског рата (Бајо, Никола и Стеван Поповићи, Његушевић, Буљубаша, Сикимић, Вуко Ников, Тодоровић, Исковић, Лазарић, Видаковић, Жеравица). Ни ту се не помиње Лимо, али помиње „Буљубаша“.

— И перашки извори, дакле, говоре у прилог наше претпоставке.

У дубровачким изворима је обротно. Тамо се нигдје не помиње буљубаша Драгојло, а помиње се Лимо. Ако та два имена заиста означавају једну личност, то онда долази отуда што се харамбаше из Боке нијесу појављивали пред дубровачким властима, да би се уводила њихова права имена, већ су власти, приликом хајдучких акција у вези с Дубровником, биљежиле имена харамбаша по чувењу и достављању, онако како су сами хајдуци звали своје заповједнике, без обзира да ли је дотичном то право име и презиме, или надимак. Према наводима Самарџића, харамбаша Лимо је учествовао 1660 године у нападу на караван на Поповом Пољу, заједно са харамбашом Лазарићем, који се у то вријеме помиње у которским изворима заједно са буљубашом Драгојлом. Даље наводи, да су хајдуци Боке, предвођени

својим харамбашама Бајом Пивљанином, Лимом, Николом Поповићем и Чаушем, оплијенили 1666 богати караван упућен из Дубровника за Левант. Бокешки хајдуци оплијенили су, 1669, село Затон код Дубровника. „С њима — каже Вучетић за хајдуке који су ноћу продрли у једну властеоску кућу — бијаше њихов харамбаша под кринком (маском), а то бијаше по свој прилици неки Лимов“. Ни дубровачки извори, дакле, не помињу Лима последије смрти буљубаше Драгојла (1675).

Ако Лимо и буљубаша Драгојло нијесу једна личност, онда је просто несхватљиво зашто се у которским и перашким изворима не помиње Лимо, а у дубровачким буљубаша Драгојло.

3. Лазар Лазарић. Само у једном случају, можда омашком, помиње се као буљубаша. Нотар уводи само његово презиме, али га пише недоследно. За име му дознајемо из архиве Которске бискупије. Помиње се први пут 28. II. 1659, у парници с Марком Милошевићем из Доброте. (С, 185). У прољеће исте године, између њега и удовице харамбаше Стевана Паштровића, Ангелине, водио се спор око 330 реала које је Лазарић примио од продаје седам робова, заробљених, по свој прилици, у заједници са харамбашом Стеваном. Арбитри су били Вицко Болица, капетан Вицко Палавичини и Трифун Мазаревић. Ангелина је примила 75 реала, као остатак свог дијела (С, 18—19). За похару учињену с хајдуцима у црмничком селу Каручима, Лазарић се споразумио с главаром Каруча 2. II. 1662, да спор ријеше преко „заједничких пријатеља“, цетињског владике и Вицка Болице, Которанина. Арбитри су пресудили да харамбаша Лазарић с друговима плати Каручанима 50 реала за учињену штету (СИ, 65). Нотарском документу приложен је листић на коме је написано на нашем језику, ћирилицом: „Да се зна како се умири харамбаша Лазарић и сви хајдуци с Претовићима от Каруча и све подмирише што рекоше господа и добри људи“. Цетињски владика био је тада Руфим (Бољевић), што се види из једног његовог лично писма у архиви Которске бискупије. Са четом својих хајдука Лазарић је извршио неко убиство у околини Рисна, ради освете свога рођака. Иван Илијин, Андрија Ников, Вуко Перов, Петар... Лалић из села Бушне споразумјели су се с Лазарићем о умиру. Пресуда арбитра потврђена је пред судом 19. XI. 1662. Од стране хајдука били су изабрани у суд добрих људи: капетан Крсто Вицковић, капетан Нико Палавичини, капетан Мато Матошевић, Крсто Флорио, Тома Маргиновић, Стеван Палавичини, Раде Милин, Мартин Тујковић, Андрија Медин и Стеван Властелиновић; а од стране Ришњана: Фрањо Вицков Пасквалић, Вицко Матијев Пасквалић, капетан Марко Перојевић, Трифун Буровић, Стеван Хамза и Секуле Челановић. Пресудили су да Лазарић подмири све трошкове око лијечења рањеног Николе, да плати казну од 250 перпера, коју има подмирити рање-

ном Николи у три рате, да да два побратимства и дванаест кумстава; с друге стране, да Андрија Ников Вицковић да харамбаши Лазарићу једно побратимство и два кумства; најзад, да странка која прекрши услове умира плати другој 500 реала (CII, 118).

Харамбаша Лазарић се помиње у списима Дубровачког архива. Под заповједништвом Лазарића, Лима и Вука Видаковића, према наводима Самарџића, хајдуци су напали богати турски и дубровачки караван на Поповом Пољу, августа 1660.

4. Стеван Паштровић. Он је покојни већ 1659. Из поменутог документа о спору његове удове Ангелине с харамбашом Лазарићем, дознајемо само то да је постојао (C, 18).

5. Радуле Тодоровић. Сусрели смо се с њим само на једном мјесту которских споменика. Опуномоћио је, 3. VI. 1661, Николу Вракјена да га заступа у свима споровима (CII, 390). Не помиње се у поменутиим радовима по дубровачким изворима. У народној пјесми „Смрт Роснића Стефана“ (Вук, VII), помиње се „хајдук Радоњица“ у чети харамбаше Лима. Можда се ту мисли на Радула, који је историски био у чети харамбаше Драгојла (Лима?). Радуле је Цуца, из Заљута. Да ли је од тамошњих старинаца Тодоровића, тешко је рећи.

6. Вукић Цвјетковић. Опуномоћио је, 4. I. 1662, Вицка Бернардова Драга да га заступа у спору с харамбашом Лазарићем (CII, 421). У хајдучким народним пјесмама помиње се неки Вујо барјактар.

7. Јово Сикимић. Родом из Херцеговине. Помиње се с буљубашом Драгојлом 1664 и 1669 (CIV, 485; CVI, 326). Као становник Будве, опуномоћио је, 10. VI. 1679, Фрања Барони да тражи потврду од свештеника Антуна Зарбонори, који је, на захтјев Сикимића, свједочио 11. II. 1673 у корист Луке, сина буљубаше Драгојла, по питању неких 30 цекина. И сам је дуговао Барони-у два цекина (CXIV, 312, 412). Нешто доцније преселио се у Котор. Тако је, 13. VII. 1681, продао за 40 реала Божу Марка Беџића из Паштровића кућу у Бечићима (крај Будве), откривену, с вртом, у којему су се налазиле двије маслине, а коју је држао Стеван Бурић из Паштровића (CXVI, 751). Годину доцније, 19. VII. 1682, купио је од Николе Бизанта, за 362 реала (3620 лира), кућу у Котору, на спрату, покривену циглом која се налазила на Тргу Госпе од ријеке (CXVI, 808). Исте године, водио је спор с капетаном Николом Белафужом око неког дувана. Арбитри Људевит Болица и Јаков Пасквалић саслушали су странке, 24. VIII, у трпезарији манастира св. Кларе и пресудили да капетан плати харамбаши 45 реала за штету и трошкове (CXVIII, 435). Харамбаша Сикимић и Стјепан Рајичков Шпадијер, оба из Котора, и Петар Луковић са Прчања опуномоћили су, 1. VI. 1683, доктора Вицка Пелегрина, који живи у Задру, да може Вуку Милину јамчити за износ од 2000 дуката (CXVII,

1076). Сикимић се помиње још у једном судском позиву од 9. II. 1685, заједно са Стјепаном Милатовићем (CXVIII, 289). У управно-политичким списима которским помиње се с Бајом Пивљанином у нападу на Казанац (1684); а послеје Бајове смрти, заједно с Бајовим братом, харамбашом Димитријем Николићем, који истичу своје заслуге у разорењу Казанца. По перашким изворима, Сикимић се истиче међу харамбашама. Објављени дубровачки извори не помињу га.

Сикимић се помиње у задарским споменицима¹¹⁾ први пут у акту генералног провидура у Задру од 27. II. 1676, којим се наређује харамбаша Мату Његушевићу да Сикимићу подмири дуг од 10 цекина, други пут у акту од 2. V. 1682, у спору с поменутиим Белофужем око дувана. У том спору Сикимића је заступао адвокат Фондра, а Белофужа поменути доктор Пелегрин, адвокат, Далматински провидур досудио је Сикимићу дукан, који се налазио у Сплиту; коначну пресуду о томе донио је суд добрих људи у Котору три мјесеца доцније. Поменути Вук Милин биће, вјероватно, кнез Вице Милин, син кнеза Рада, који се 1679 понудио генералном провидуру у Задру, да под видом приватних послова уђе у турску земљу, да је уходи до Боке Которске и похвата везе с најугицајнијим личностима тих крајева.¹²⁾ Из поменутог которског документа излази да се познавао са Сикимићем. Према задарском извору, Сикимић је из Мириловића, а то је село у Билећким Рудинама, недалеко Лимових Корита.

Сикимић се помиње и у млетачким изворима. Јован Томић,¹³⁾ на основу података из Млетачког архива, говори о раду хајдука у години 1684 и наводи као њихове старјешине Баја Пивљанина и Јова Сикимића. Према Томићу, Бајо је са Сикимићем повео на Казанац (1684) око 7.800 људи, а послеје борбе у Коренићима, у којој је учествовало око 700 хајдука био је одликован медаљом за храброст, заједно с Бајом.

У народној пјесми, Сикимић се не помиње. Једино, можда, сачувало се сјећање на њега у пјесми „Женидба Баја Пивљанина“ (Шаулић, I), у имену хајдука Јова, сестрића Бајова, дјевера уз дјевојку Бајових сватова, којима је Лимо старјешина.

8. Мато Његошевић. Которски нотар прво пише Његошевић, а доцније редовно Његушевић. Харамбаша Мато опуномоћио је, 6. V. 1664, Вицка Јакоњу и Петра Смећу да га заступају у спору са Стијепом из Богдашића (CIV, 814), а 2. X. 1667 Фрања Бућу у спору с харамбашом Стеваном Поповићем (CV, 788).

¹¹⁾ Др Бошко Десница, „Историја Котарских ускока“ I, 186, 232, Зборник за историју... САН (Београд, 1950).

¹²⁾ Исто, I, 204.

¹³⁾ „Последње две године живота и рада Баја Николића Пивљанина“, стр. 8, 15 (Београд, 1901).

Иван Кокотовић из Пераста и његова жена Луција продали су, 16. IX. 1667, харамбаша Мату Његошевићу, настањеном у Перасту, за 44 реала кућу у Перасту, коју посједују заједно с харамбашом Матом (CV, 845). Преко свога адвоката, Трифуна Драга, Мато је тужио, 22. VIII. 1672, Дракулу из Озринића, настањеног у Котору. Сјутрадан, Дракуле је тужио харамбашу, поводом пријаве Алексије, жене Вујадина Милина, сестре Драгутина Маркова из Дробњака, за чији је идентитет јамчио которски златар Михаило. Она је изјавила пред судом да јој је харамбаша Мато однио неку признаницу Дракуле о дугу њеном брату Драгутину (CIX, 107, 108). Харамбаша је водио спор и с Матом Крушалом из Пераста око куће коју је Крушала купио од њега за 50 дуката млетачких. Суд је пресудио, 15. I. 1675, да Крушала за осам дана подмири харамбашу. Тиме се спор није окончао, јер је нешто доцније, 3. III, Крушала опуномоћио Марина Бућу да га заступа у том спору (CX, 13, 438). Истовремено, Његошевић је водио спор и с харамбашом Сижимићем око неке свилене робе, чохе и златних наруквица. Њихови арбитри, Јосип Казалиери, Никола Ђуров, Петар Баловић, Марко и Никола Давидовићи из Паштровића, засиједали су у дворишту цркве св. Петке (данаас црква св. Ане, чије је двориште очувано како је онда било), и пресудили 25. I. 1675 да Његошевић има предати Сижимићу поменуте ствари, које су биле заложене код покојног буљубаше Драгојла, упротивном, да му плати 10 цекина, за колико су ствари биле и заложене (CX, 261). Како је Његошевић, по свој прилици, тада живио у Задру, генерални провидур, позивајући се на ову пресуду, издао је наређење годину дана доцније, 27. II. 1676, да Његошевић подмири Сижимића. Његошевић се помиње још у једном позиву которског суда од 18. IV. 1675 (CX, 39).

Видјели смо да се Његошевић помиње и у задарским споменицима. Помиње се и његова жена Ана, у крштеном листу Симеуна Баја Пивљанина, којему је кумовала. Харамбаша Мато се помиње и у дубровачким изворима. Самарцић наводи како су „харамбаше Бајо и Његошевић“, септембра 1666, разбили у Херцеговини турски караван. Међу именима харамбаша на поменутој табели Завичајног музеја у Перасту налази се име Мата Херцегошевића. Мислимо, да је то Мато Његошевић. Барјактар Херцеговић код Вучетића бесумње је Лука Херцеговић из перашких извора.

За харамбашу Мата Његошевића зна и народна пјесма „Бајо Пивљанин и бег Љубовић“ (Вук, III). Љубовић позива Баја на мегдан, а Бајо „побратима Његошевић Мата“ да га прати. Пошто једва савлада бега у панцијеру, љутит Бајо стигне Његошевића, који га је изневјерио, и посијече га. Враћа се у Приморје „у латина видат' десну руку“. У другој варијацији, Љубовић позива Баја на мегдан.

Уз пјесму о Бају и Љубовићу, Вук напомиње: „У Невесињском пољу и сад стоји гроб Његошевића (или Његушевића) Мата, и од гроба на неколико корака има камен ударен у земљу. Херцеговци приповједају да је Мато без главе од онога камена до гроба отрчао и да је за спомен тога онај камен ударен у земљу“ У свом дјелу „Стара Црна Гора“, Ердељановић наводи народну пјесму „Бајо и прекотарски Турци“ из збирке А. Лубурића, у којој су записана оба облика: Његушевић и Његошевић. На позив Мата Његошевића, Бајо с дружином долази из Рисна на Његуше, „близу куле Мата капетана“. Ердељановић је утврдио, да „у самим Његушима нема никаквих успомена о Мату Његушевићу и о његовој кули.“ Претпоставља да Мато није из Његуша, и додаје како му је Лубурић саопштио да се „из неких докумената 17 вијека дознаје, да је овај Мато био Херцеговац“. Имајући то у виду, као и чињенице да је облик Његошевић употребљен од православног свештеника у поменутом крсном листу Бајова сина и у дубровачким изворима, ми смо се опредијелили за тај облик, претпостављајући да је презиме харамбаше Мата дошло по имену оца Његоша, или по имену планине Његош, а не по имену села Његуши. Све прилике наводе на то да је харамбаша Мато био из дурмиторског краја, а не из Старе Црне Горе.

9. Стеван Поповић. Једини сердар међу харамбашама Боке. Први пут се помиње као харамбаша 21. X. 1663, у неком спору с Вусаином Котром, у коме су посредовали арбитри (CIV, 28). Петар Вуков Матошевић, из Пераста, поклатио је, 7. VIII. 1666, своје сестрићу Петру, сину харамбаше Стевана Поповића, настањеног у Перасту, врт код цркве Госпе од Кармена (CV, 892). У октобру 1667, Стеван је водио неки спор с капетаном Крстом Змајевићем и Крстом Фераром из Пераста (CV, 789). Доцније се помиње као сердар. Которски суд му је овјерио једно пуномоћје 4. III. 1669, којим овлашћује свога брата Николу, харамбашу, који се тада налазио у Млечима, да у име његове било од којег млетачког уреда, општине, благајне, арсенала или прометне банке, прими плату за његову службу, и да се, у случају потребе, може пријавити Вијећу Републике (CVI, 517).

Сердар је убио Милка Мркојевића, брата заставника Марка. Умир између њега и братства Мркојевића извршили су 24 арбитра. Изабрани су према „обичају домовине и по одредби закона краља Стефана, која је у великој употреби у овим крајевима“. Засједали су у трпезарији манастира св. Кларе у Котору, код фратора. Пошто су саслушали странке и свједоке, пресудили су: сердар Поповић, „по обичају и на корист домовине“, дужан је главу и по заставнику Марку Мркојевићу, тј. 50 реала, односно 500 лира, које ће му платити у три рате, о Крстовудне. Божићу и Ускрсу; осим тога, има дати 4 побратимства и 24 кум-

ства, ако га Марко од овога не ослободи. Пресуда је потврђена 12. IX. 1669. Четвртог дана, покренут „чистим побудама“, дошао је у суд Марко Мркојевић и опростио „капетану Стевану Поповићу, сердару хајдука“, све оно на што је осуђен од суда добрих људи за убиство његовог брата „Лала“ (Милка), осим четири побратимства, као залог међусобне љубави. Пред судијом Вицком Драгом, „капетан“ Никола Поповић изјавио је да ово прихвата у име свога брата Стевана. Од поменутих побратимстава обављена су три, једно са заставником Марком, друго с капетаном Андријом Мркојевићем, треће с Марком Мркојевићем. Четврто, са Стеваном, оцем убијеног Милка, није обављено (CVI, 374—5).

Почетком 1673, сердар се помиње као покојни. Његова удова, Јане, тражи од суда, 15. I. 1673, да се у судско-нотарске књиге унесе попис њене прђије, коју су јој дала браћа, Петар и Иван, синови Вука Матошевића из Пераста. Четири дана доцније, тражи да суд за старатеље њене малолетне дјеце одреди капетана Крста Змајевића и Стевана Рашковића из Пераста. Као старатељ, Рашковић је одмах покренуо питање Јанине прђије (јер се у прђију мајке није смјело дирати у случају подмире дуга покојног оца). Два градска процјенитеља, Алојзије Бућа и Иван Јакоња, извршили су (28. I.) процјену њене миразне робе, према исправи брачног уговора, од 28. V. 1661.

Десет дана доцније (6. II), исти процјенитељи су процијенили један једрењак, типа фрегате, односно грипа, који је био заложен сердару Поповићу за 182 реала, 2 лире и 8 солди. Једрењак је процијењен 500 реала (5000 лира). Ево како је изгледала ова лађа, једна од оних на којима су хајдуци вршили своје акције, а које помињу дубровачки извори у вези са самим Поповићем. Имала је три јарбола и антене, три једра (главно, средње и крижно), четири употребљавана конопа, два дебела и два тања, сваки по 80 растегљаја, „пасâ“ (1 пас = 5 стопа = 1,74 м), половини коноп од 60 и стари од 40 растегљаја, три сидра, велики чамца са 8 весала, два мања чамца, дизалицу за сидро, четири сплава, ибрик, бакарни котао, округли брус, два дрвена корита, заставу на крми, скрињу за велике винске боце, бачву, два барила за воду, трубу, итд. (CVIII, 407). Након недјељу дана (13. II), процијенили су четири топа од бронзе с каменим куглама и четири машкуле од бронзе, тежине 618 либара, што је све припало „покојном харамбаша Стевану Поповићу“, на основу исправе од 16. III. 1670, и пресуде од 15. IX. 1671. Оруђа су процијењена по тежини, по двије лире либру, све 1236 лира (CVIII/, 409). Овим топовима оружала се лађа хајдука.

Сердарева удова, „законита заступница својих синова“, и харамбаша Вуко Ников били су позвани на суд 22. IV. 1672 за 30 април, али је рочиште одгођено за 30 мај, „кад се из Истре врати Никола Поповић“ (CIX, 34). Никола је имао нека потраживања од Јане, ваљда од заједничке имовине с братом Степа-

ном. На два судска позива, од 11. II. и 3. VI. 1673, Јане се није одазвала. Није се одазвала ни позиву од 1. XI. 1674, кад је Лука Бизанти, заступник Томе Германа из Прчања, тражио од ње једну од пет великих бачава, позајмљених њеном мужу, Стевану, у које је могло стати 70 барила уља. Била је осуђена да плати 105 лира (CVIII, 94, 166, 314).

Стеван Поповић помиње се и у дубровачким изворима. Вучетић наводи више његових потхвата. Под његовим заповиједништвом хајдуци су, јула 1659, оплијенили једно село на Мљету. Неколико дана потом, заповиједао је хајдуцима који су са својом лађом, „гусарском фустом“, грађеном на Корчули за Бокеле, напали близу Дубровника лађу која је превозила неке Турке и робу из Млетака. Даље наводи како, јануара 1661, „познати хајдучки харамбаша Стјепан Поповић из Боке дође са више хајдучких фуста и бригантина под Приморје, искрца се са друговима и пође у Турско, гдје убије Турчина и зароби Туркињу“. При повратку за Боку, хајдуци су плијенили Затон и двије дубровачке лађе. У јуну 1663, Поповић је водио борбу на мору и суву с турским гусаром Хустелићем, и заробио га. У августу 1664, хајдуци су, под заповиједништвом браће Поповића и Баја Пивљанина, напали велики турски караван, и заплијенили 150 товара воска и друге робе; оплијенили су и једног врло богатог Арменца. Септембра 1669, око 500 хајдука напало је Мљет, одакле су однијели плијена у вриједности 4729 дуката. Једним бродом заповиједао је „неки Поповић“. Биће то прије Стеван, него његов брат Никола. Самарцић наводи још два потхвата Стевана Поповића, хајдучког старјешине, напад на Кијев До, на турско подручје, у лџето 1658, и плијен на дубровачком острву Шипану, у прољеће 1660.

10. Никола Поповић. Брат је сердара Стевана. Као харамбаша, помиње се у судском позиву од 4. XI. 1667, заједно с Његошевићем (CV, 354). Видјели смо, 1669 бавио се у Млецима, а 1672 у Истри, камо је, свакако, био пресељен с другим хајдуцима. Пред которским судом се обавезао, 30. VII. 1672, да плати Вусаину Баши из Бара 86 реала, које му дугује за одијело од црвене чохе, са сребрним позлаћеним пуцадима, и за три лакта црвене чохе. Послије два мјесеца дуг му је послао по Ахмету Скендерли (CVIII, 292).

И Никола се помиње у дубровачким изворима. Самарцић га помиње с Бајом Пивљанином и Лимом у нападу на поменути караван који је ишао из Дубровника за Левант, 1666.

Опјеван је у народној пјесми „Нико Поповић и Оцињани“. Нико је „заједрио својом орменицом“; заробио с хајдуцима улцињско „дријево“, оружано и пуно трговине. И Улцињани више никад нијесу нападали Паштровиће. Народна пјесма, да знамо, не пјева о Стевану Поповићу, који је, прије Баја, био најистак-

нутији харамбаша у Боки. У овој пјесми сачувано је сјећање на хајдучке лађе, „орманице“, које помињу перашки извори, и које је посједовао сердар Стеван Поповић.

11. Вуко Ковачевић. Помиње се октобра 1667, заједно с буљубашом Драгојлом, као потписник поменуто молбе которском бискупу за додјељивање цркве хајдуцима. Тамо је уведено да је „из Херцеговине“. У задарским изворима, међу ускоцима којима генерални провидур смањује казну галијом, као учесницима у нападу на караван под Клисом, помиње се Вуко Ковач. Мислимо да је то Вуко Ковачевић.

12. Ђуро Искових. И он је из Херцеговине. Помиње се с Ковачевићем, као потписник исте молбе. Његово име налази се на Лучићевој табели бокешких харамбаша у Перасту. Да ли је то Ђуро Новљанин, харамбаша из Пераста, који се у дубровачким изворима (код Самарџића) помиње 1658, у нападу на Кијев Дб, тешко је рећи. Можда је то Ђуро барјактар из народне пјесме, који се помиње заједно с Лимсом.

13. Вуле Батлаић. Помиње се једино у оном документу о умиру (1669) никшићких кнезова и хајдучких харамбаша Боке, на челу с буљубашом Драгојлом, који су, такође, из предјела Дурмитора. Да ли је то Вуле Попов с Лучићеве табеле у Перасту, тешко је рећи.

14. Марко харамбаша, брат Драгојлов. Помиње се на истом мјесту гдје и Батлаић. Ни о њему нема више помена.

15. Корсо харамбаша. Са овим необичним именом сусрећемо се 1669, у поменутом документу о умиру Никшићана, заједно с буљубашом Драгојлом, Јовом Сижимићем и претходном двојцом. Нотар га пише „Corsò“. А ко зна, како је он чуо и ухватио његово име? У которским споменицима више се не помиње, да знамо. На табели харамбаша у Перасту налази се и неки Косерина. Тешко је рећи да је ријеч о истој особи.

Име Корсо наводи нас на помисао да би то могао бити Костреш из познате народне пјесме „Костреш харамбаша“. Вук каже у „Рјечнику“: да је то „име некаквог хајдука који се у пјесми спомиње“. У својој „Антологији“ Војислав Јовановић напомиње уз поменуто народну пјесму: „У многим народним пјесмама помиње се овај јунак, али ми данас не знамо ни ко је он био ни када је живео“.

Зна се да су се хајдуци Боке иселили у Истру (1671), односно у Равне Котаре, а неки се вратили у свој крај, у залеђе Боке. Шта је било с Корсом (Костром?), који се после 1669 више не помиње у которским споменицима? Могло би се претпоставити да се он вратио у завичај и наставио хајдуковање.

16. Вуко Видаковић. По свој прилици из околине Херцеговог, настањен у Перасту. Помиње се 17. V. 1669, у спору са Салватором Драгошем из Корчуле, који је опуномоћио др Ни-

колу Вракјена, адвоката, да га заступа (CVI, 526). Видаковић се помиње и у перашким изворима. У поменутом раду о Госпи од Шкрпјела наводе се два Видаковића из Херцегновог, настањена у Перасту, као учесници у нападу који су хајдуци извршили на турско подручје јуна 1653. Сматрамо, да је један од поминуте двојице Видаковића био харамбаша Вуко. Помиње се и у изворима дубровачким. Самарџић износи да су, у прољеће 1660, барке перашких харамбаша Вука Видаковића и Стевана Поповића крстариле у дубровачким водама; а у августу, Видаковић је, заједно с Лимом, напao турски караван на Поповом Пољу. „Триста хајдука са осам лађа под водством Видаковића“, каже Вучетић, упало је, у прољеће 1668, на дубровачко земљиште и извршило велико насиље ради плијена. Видаковић се не помиње у которским и дубровачким изворима послје 1669. По свој прилици, он се настанио у Задру, односно у Равним Котарима, као Бајо и Вук Мандушић. Успомена на њега очувана је, можда, у имену которског харамбаше Видак-барјактара. У пјесми „Побратимство Муја од Кладуше и Гавран-капетана“ (Шаулић, I) пјева се о чети пред којом су харамбаше Видак-барјактар и Гавран-капетан од Котара.

17. Вуко Ников. Помиње се у судском позиву 1672, у парници с удовом Стевана Поповића, која се одлаже до доласка харамбаше Николе-Ника Поповића, брата Стеванова. Да ли је Вуко син Ника Поповића, тешко је рећи. Име Вука Никова налази се и на табели харамбаша у Перасту.

18. Грујица Жеравица. У которским споменицима помиње се само на једном мјесту, да знамо. Ивана, мајка покојног Грујице Жеравице, одредила је пред судом, 16. XI. 1672, харамбашу Баја Пивљанина општим заступником малолетне дјеце Грујићине (CVIII, 634). Према перашким изворима, био је настањен у Перасту, гдје је ступио у једну братовштину.¹⁴⁾ Године 1661, помиње се приликом преговора о откупу турских робова, које је заробио с буљубашом Драгојлом и Лазарићем.¹⁵⁾ Ту се не помиње његово име, већ само презиме; али, поред Жеравице, уводи се и харамбаша Грујица Милош Мали као друга личност. Писац се, вјероватно, повео за Лучићевом табелом перашких харамбаша. За њим се, изгледа, повео и Р. Самарџић,¹⁶⁾ јер не видимо на основу којег другог извора наводи „дијете Грујицу“ и Жеравицу као двије личности — Грујицу без презимена, а Жеравицу без имена. Према томе испада да је поред Грујице Жеравице, постојао и други хајдук Грујица (Милошев?), који је, за разлику од Жеравице, добио надимак „Мали“. Ми, међутим, мислимо да је то један те исти хајдук, који се негдје споменуо као Грујица

¹⁴⁾ П. Буторац, „Улога хајдука у Боки“, Гласник Нар. ун. Боке, 1936.

¹⁵⁾ Исти, „Госпа од Шкрпјела“, 68, 112.

¹⁶⁾ „Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII в.“ Београд, 1952.

Милошев, а негдје као Жеравица. Можда је био мали, а мале, ваљане људе називају „жеравицом“. У поменутиим радовима, Вучетић и Самарџић не помињу га по дубровачким изворима. У својој популарној књижици, Самарџић каже: „Хајдук Грујица, „дијете Грујица“ наших народних пјесама, отјерао је своју закониту жену са којом је имао три сина и довео младу латинку“. Уколико се то не би односило на Новаковић Грују, тај навод, унеколико, потврђује которски докуменат — јавља се мајка Грујичина, а не жена, као старатељка дјете. Бошко Десница изнио је у једном раду,¹⁷⁾ на основу задарских извора да је далматински провидур, 11. VI. 1669, на молбу харамбаша Баја Пивљанина, Грујице Жеравице и Вукосава Пухаловића, „поглавица̇ хајдука који чувају которски крај“, наредио да се сви тројица уврсте у списак „заслужних“ которске коморе. Са поменутом двојцом и „буљубашом Милошевићем“, Жеравица је, децембра 1669, ишао у Млетке, као претставник бокешких хајдука.

Један хајдук Жеравица опјеван је у народној пјесми „Виде Маричић и Токић Осман“ (Вук, VII). Виде се хвали како љуби три лијепе дјевојке, сестру Јанковић Стојана, сестру хајдук-Жеравице и сестру сењског капетана (Сењанина Ива). Жеравица хоће да му се освети за то разметање, али гине. Друга пјесма пјева о Виду Жеравици. Тешко је рећи, да ли се ту мисли на једног истог Жеравицу. Ако се Грујица Жеравица иселио с Бајом у Задар, а мајку и малољетну дјецу оставио у Боки, онда је пјесма заиста сачувала успомену на његову погибију.

19. Бајо Николић-Пивљанин. Гласовити харамбаша, славни јунак Вртијељке (+ јула 1685). У которским споменицима води се редовно под именом: Бајо Пивљанин, или Бајо Николић, али на неколико мјеста стоји Бајо Драгојло, односно Драгојло звани Бајо. Ово треће име уноси извјесну забуну — наводи на мисао да је ту ријеч о другој личности. Међутим, кад се документи доведу у везу, види се да је то Бајо Пивљанин. Такође ту не долази у обзир буљубаша Драгојло (+ 1675). Према томе излази да је Бајо право име Драгојло.

У судско-нотарским књигама которским, Бајо се помиње први пут 12. IX. 1669, као хајдук, међу арбитрама умира између сердара Поповића и браће Мркојевића (CVI, 374). Исте године, помиње се као харамбаша, у документу прикљученом управно-политичким списима из 1684. Харамбаша Бајо из Пиве, настањен у Столиву, изјавио је пред судом, 25. III. 1669, да дугује Јерониму Казелиери 62 реала, које му је позајмио његов покојни отац, Никола, за лекове, храну, плату и његу рањених му другова и заробљеника. Харамбаша Бајо и Стеван Илијанић тражили су преко суда, 28. V. 1671, наплату неког дуга, пошто су

¹⁷⁾ Неколико података о пераштанским хајдуцима, Прилози, VII.

се, као и остали хајдуци, морали иселити из Боке, по наређењу генерала. Наиме Бајо и Стеван су позајмили Марку Андричићу из Пераста 400 талијера (4000 лира), а овај им наложи кућу у Столиву с дијелом посједа, купљеног од Луке Бизанта 1664. Уочи одласка, Бајо и Стеван траже од капетана Вицка Мазаревића да им подмири дуг отсутног брата, капетана Крста, мужа Маргарите, синовице пок. Марка Андричића, чије је имање наслиједила. Вицко их је подмирио, а они су ослободили заложу кућу и земљу (CVII, 786). Пошто је остала удовица и преудала се, од Маргарите су Мазаревићи тражили, крајем 1684, да им тај дуг, исплаћен Бају, подмири (CXVIII, 629). Бајо је био позиван на суд 23. IV. 1672, заједно с Фрањом Стевановим (CVIII, 62). Од удове Милутина Бркановића, хајдука, за чији је идентитет јамчио Ђуро Ђуровић из Прчања, био је опуномоћен, 15. XI. 1672, харамбаша Бајо Пивљанин да је заступа пред властима у свим пословима (CVIII, 634).

Исте године, јавља се Бајо под именом Драгојла. Ради неког спора око робова, суд је позвао, 14. VII, 1672, капетана Крста Змајевића и харамбаше Мата Његушевића и Баја Пивљанина. Четвртог дана, 18 јула, вођена је расправа између „харамбаше Баја Драгојла“ и Мата Његушевића, с једне стране, и капетана Крста Змајевића и Вука Трифунова Мазаревића из Пераста, с друге стране, око неких заробљеника и заплијењених ствари. Изабрани арбитраи, свештеник Трифун Драго, Вицко Матов Пасквалић, Фрањо Вракјен, Јероним Пасквалић (из Котора), Стеван Трипковић из Доброте и Никола Трифунов из Шкаљара, засједавали су у врту манастира св. Кларе и саслушавали странке и свједоке. Бајо је имао једног роба у заједници са Змајевићем. Кад је Бајо био у тамници (или можда нотар мисли на интернацију у Истри), роб је побјегао. Змајевићу је било понуђено 600 реала откупа за роба. Он је пристао и јавио Бају. Бајо није пристао на ту цијену; Змајевићу је исплатио пола понуђеног откупа — и роб је прешао у његово власништво. Међутим, роб је побјегао (од Змајевића?). Бајо тражи од Змајевића оно што је дао. Арбитраи пресуђују да Змајевић поврати Бају новац. Другог роба, који је припадао само Бају, Бајо је дао Змајевићу да му служи. Како је и тај роб побјегао, арбитраи пресуђују да Змајевић за њега плати Бају 150 реала, а за ствари које је роб понио да плати 30 реала. Харамбаша Његушевић полагао је право на трећину дијела који је имао заједно с капетаном Змајевићем, Вуком Мазаревићем и Матом Крушалом. Пошто су се Змајевић и Мазаревић заклели да нијесу имали удјела у бјекству роба, арбитраи су пресудили да се Његушевићу исплати трећи дио, а Змајевић да му врати признаницу на 60 реала. Пресудом нијесу били задовољни Бајо и Мато Његушевић. Два дана доцније, опуномоћили су др Вицка Пелегрину, који борави у Сплиту, да учини жалбу на ректоре у Задру про-

тив ове пресуде, којом су оштећени (СХ, 92, 192. 248). У два последња документа уведен је „Бајо Драгојло“. Да је ријеч о Бају Николићу, потврђује претходни позив на суд, у којему се изрично каже „Бајо Пивљанин“. По наредном документу, дало би се закључити да је Бају крштено име Драгојло. Мато Његушевић, наиме, опуномоћио је, 13. VIII. 1672, присутног харамбашу Баја Драгојла да га заступа пред властима. Са стране стоји: „карамбаша Драгојло звани Бајо“.

У даљим документима не помиње се више Драгојло, већ редовно Бајо Николић или Пивљанин. Тако, 19. V. 1675, Перо Штиљановић и Јела пок. Радула (ваљда харамбаше Радула Тодоровића), с друштвом, опуномоћили су Вучића Кајића да тражи од харамбаше Баја Николића њихов дио од заједничких робова, који су код Баја (СХ, 450). Из задарских извора (Десница, Ускоци) види се да је Кајић то извршио. Код Баја се налазио заробљеник Омер Мустафа-Ћехаић, и Бајо је, 3. XII. 1675, преузео на себе обавезу код задарске власти да роба чува. Јамац му је био Стојан Јанковић, ускочки сердар.

Преко свога адвоката, Марина Буће, Бајо Пивљанин је тужио, 2. I. 1677, капетана Мата Матошевића из Пераста за 71 реал, које му дугује од 3. X. 1672. Како се Мато није одазвао позиву, суд је одобрио да Бајо може ставити на јавну дражбу широку сабљу са посребреном ручицом коју му је zaloжио Мато. Иван Бућа и Видко Јакоња процијенили су сабљу на 150 лира (15 реала). Послије неколико дана, хајдук Живко Терзија, настањен у Перасту, за чији идентитет јамчи Радуле из Мајина, захтијева да се новцем од сабље намири Бајов дуг њему. Суд је сјутрадан обавијестио Баја и Живко је одустао од захтјева. Неколико дана доцније, Бајо је опуномоћио Марина Бућу да га заступа. Послије два дана, суд је предао сабљу капетану Трифуну Штукановићу за 14 реала. Истог дана, 26. I., дошао је у суд Бајо Николић и пред свједоком Божидарем Палташићем примио новац (СХII, 13, 24, 229, 375). С Бајом се сусретао опет тек након шест година. Мајка пок. Јеронима Казелиери изјавила је пред судом, 29. XI. 1683, да не може подмитрити дуг Луки Вракјену, већ му уступа остатак дуга „харамбаше Баја из Пиве, који је обичавао становати у Столиву“, у износу од 22 1/2 реала, као што се види из исправе од 25. III. 1669 (СХVIII, 551).

Из которских извора дознајемо да је Бајо једно вријеме становао у Столиву; да је јуна 1671 пресељен (у Истру); и да, до свог коначног повратка, није прекидао везе с Боком. Десница наводи да су пресељени хајдуци користили сваку прилику да се ослободе „своје истарске интернације“, да су многи бјежали у Сењ, „а многи се кришом, или под лажним изговором, враћали у Боку“; да су многи од оних који су се вратили у Боку

били кажњени галијом, тамницом или изгнанством, те су, поводом тога, хајдуци из Пуље послали у Млетке Баја Пивљанина, који је у својој претставци-дужду, од 27. III. 1673, одлучно протестовао против таквих поступака и тражио да се хајдуци врате из Истре. Десница даље констатује да се Бајо настанио у Задру 1674, а половином априла 1684 повратио се у Боку.

Из которских извора не можемо сазнати кад је Бајо ускочио у Боку. Свакако, то је било много прије него што се јавља у которским списима (1669). Према дубровачким изворима, он је у Боки од 1664. Вучетић износи како су бокешки хајдуци, око 200 њих, на челу с Бајом и браћом Поповић, напали турски караван у августу 1664. Јован Томић, који је, на основу млетачких извора, расвијетлио двије посљедње године Бајова живота, сумња да је ту ријеч о Бају Пивљанину. Которски извори уклањају ту сумњу. Бајо је, по свој прилици, ускочио у Рисан или Пераст прије 1664. На основу дубровачких извора, Самарџић тврди да је „млетачка влада, средином шездесетих година, решила да онемогући рад дубровачке луке“, и да је „ова акција поверена врло истакнутом харамбаша Бају Николићу“; даље, да су бокешки хајдуци, под заповиједништвом Баја, Лима и Николе Поповића, напали турски караван у прољеће 1666.

Задарски споменици чувају неколико важних помена о Бају Пивљанину, а нешто и о његовој жени Манди, о његовој браћи Митру и Петру, хајдуцима, и о његовим синовима Вуку, Јовану и Симеуну. Ми се на њима нећемо задржавати — изнио их је и обрадио 1927 др Бошко Десница у поменутом раду; објавила их је и Српска академија наука у збирци архивских исписа Деснице о которским ускоцима. Задржаћемо се само на једном податку из те збирке, који Десница није употребио у свом раду у Прилозима. Он је важан за датум Бајове погибије. Наиме, Митар Николић, брат Бајов, опуномоћио је, 28 јула 1685, Ивана Шопу, да за њега, брата му Петра и за синовце му Вука и Јована, синове погинулог Баја подигне плаћу за њихову службу у коњичким одредима, пошто им је наређено да пређу у Котор („Историја котар. ускока“, II, 98). Према овоме, битка на Вртијељци није била 26 септембра, него прије 28 јула 1685.

II

Услед оскудице података, на хајдуцима ћемо се задржати мало. Поменули смо хајдука Гаврила (+ 1662), с чијом је удовом имао спор буљубаша Драгојло. Јован Чувац, Стеван Иванов, Нико Перов, Никола Марков и Вуко Радоњин, сви хајдуци, у име своје и другова: Рајичка Крешкова Никшића и Сима Зрњавине опуномоћили су, 30. V. 1663, Трифуна Драга да их заступа пред судом (CIV, 757). Милутин Лелековић, настањен у Перасту, купио је, 22. IV. 1664, од удове Ивана Јунијева из Лошице пола куће с вртом у Перасту, покрај главнога пута

(CIV, 477). Ову половину куће с вртом, Милутин је продао Луки Николићу 24. V. 1671, за 120 реала (CVII, 778), по свој прилици услед одласка за Истру. Године 1677 боравио је на Корчули, што се види из парнице с Михом Матковим из Пераста око неких му заложених ствари. Арбитри су пресудили да Михо поврати залог, кад га Милутин подмири са 87 реала, према исправи од 15. IX. 1672, коју је (са српског) превео јавни тумач. Сјутрадан, Михо је довео сина у суд и заклео се у њега, да му је Милутин толико дужан (CXII, 276—8). Баша хајдук, настањен у Перасту, позван је на суд 8. VI. 1666; а његов заступник, Лука Вракјен, 30. VII. 1666, поводом неке откупљене исправе о дугу (CV, 72, 142). То је, неоспорно, Чауш-Баша, који је, према Вучетићу, напао турски караван 1667 и заробио 16 друга. Под именом Чауша помиње га и Самарџић у Лимовом и Поповићевом нападу на караван 1666. Војин Кебелић, настањен у Перасту, заложико је 3 1/2 лакта плаве чоке код сестара Буровић, Паве и Анђуше, што је откупио Стјепан Паштровић (поменути харамбаша), по 31 лиру лакат (CVI, 202). Сава Николић и Марија из Столива, удова Ловра Иванова, били су позвани на суд 18. VII. 1672. За Саву је дошао харамбаша Сижимић, готов да плати све што се тражи од Саве, након два дана, дошао је Сава и опуномоћио Вицка Трифунова Драга да га заступа (CIX, 95, 255). Илија Тобер, оптужен од Трифуна Андрина из Пераста, позиван је на суд 21. VII. 1679, али није дошао (CIX, 96). Живко Терзија, настањен у Паштровићима, одредио је пред судом, 16. I. 1677, Радула из Мајина, настањеног у Котору, да га заступа у свим пословима (CXII, 373). Видјели смо да је имао неке непречишћене рачуне с Бајом Пивљанином. Можда је то харамбаша Терзић из Никшића, којег Самарџић помиње при упаду хајдука у Требиње 1655. Милинко Демпа, настањен у Перасту, подмирио је, 26. IV. 1681, удову Зуана из Млетака, за њен дио робе која је била заплијењена на броду (CXVI, 433).

Милутин Бркановић помиње се више пута, 1672 као покојни (као и Жеравица). Дуговао је крв. Умир је извршио, 11. III. 1669, суд добрих људи од 24 члана, изабран од Павла Стјепанова, Вукца Малог, главара, и Ивана Михаљевића из Љуте, с једне стране, и од Секуле Челановића, Дамјана и Милана, његових синова, Вујина и Милутина Бркановића, „хајдукâ“, с друге стране. Били су то: Трифун Драго, каноник катедрале св. Трипуна, Бернард Драго, Вицко Матијев Пасквалић, Фрањо Бућа, градски адвокат, Матија Драго, Вицко Јакоња (сви Которани), капетан Крсто Шилоп, Трифун Буронић, Матија Штукановић, Лука Мазаревић, Тома Мартиновић, Крсто Ферара, Михаило Андричевић, Лоркица Маровић, сви из Пераста, Јосип Казелиери, Марко Попов, Трифун Шпиљар, Стеван из Ораховца, Јово Љешевић из Кртола, Нико Томичић из Љуштице, Трипко Андријин из Мориња, настањен у Перасту, Нико

СТИЈЕПОВ, НИКО ПЕТРОВ И ЛУКА ГРГУРОВ ИЗ ШКАЉАРА. Засједали су у трпезарији манастира св. Кларе и пресудили су да Милутин Бркановић и Михаило Булибан плате браћи Челановић по пола главе; да они из Јбуге имају дати хајдуцима 8 побратимстава и 48 кумстава, а хајдуци Јбућањима исто толико. Тиме се између завађених установљава „вјечни мир и искрени мир“ (CVI, 338). Вујин Бркановић је такође хајдук, што се види из претходног помена о брату му Милутину.

Јане Семица била је позвана на суд 22. VIII. 1672, заједно са Иваном Лукиним (СIX, 106). Которски нотар пише час Јане, час Ана. Код народног пјесника је уобичајено име Анђелија-Анђа, мјесто Ана. У народној пјесми „Четовање Анђе Иванове“ (Шаулић) пјева се о жени-хајдуку, која је погубила од Удбине Муја; „она Сења чува и Котаре“. У другој пјесми Шаулићеве збирке, „Љуба избавља Поповић Милуна и хајдуке“, пјева се како Осман капетан држи у тамници тридесет хајдука од Попова (Поља), међу којима Милуна Поповића. Његова љуба, Анђелија, облачи мушко одијело, узима оружје, јаше коња и иде у Лијевно; погуби Османа, — и избавља хајдуке. Пјесма је, мислимо, са подручја Дурмитора, залеђа Боке. Да ли се у њој сачувао неки одјек сјећања на перашку хајдучицу Јану-Анђу, тешко је рећи. Али, у тој пјесми сачувано је сјећање на хајдучко одијело, на свилене „бурунци“ кошуље, извезене златом, на „ширитлије златне“, на „букадем“ појасе, на златну и сребрну пуцад, све то имамо код жене сердара Поповића, Ане (Јане) Пераштанке.

Поред података о појединим хајдуцима, има нешто података општих. Оружје и одијело Усеина Махрамачића из Херцеговог, које су хајдуци заплијенили на лађи, власти враћају власнику 15. V. 1671.: двије турске пушке, пиштољ, палаш („широку сабљу“), огртач од чохе, двије мушке кошуље и друго (CVII, 489). Которски адвокат Фрањо Бућа тражио је 8. IV. 1669, на захтјев свештеника Вукашина Петрова из Никшића с друштвом, да Буро Радоњин из Котора откупи гарнитуру сребрних позлаћених игала с камењем које „обичавају носити хајдуци на прсима“, тежине 8 3/4 унча (преко 250 гр), што је Радоња заложио Фрању Бући (CVI, 161, 336). Говори се и о заплијењеном благу. Тако се, 6. II. 1665, водио спор између Христифора Грегорова и Диодата Миркова, Армена, с једне стране, и Габриела Арханђелова Мартинели из Млетака, с друге стране, као заступника: Муселина Карадаша, Дилавера Суљова Балабана, Субаше Ахметова Челепи, Усеина Челепи, Алије Фарсилија, Ибраима Пинића, Мустафе Аци-Ахмета, Абдурахмана Паше, Омера Дервиша Мухерема, турских трговаца, Марка Ђураша, Ивана Вујића, Томе Шишманова и Луке Ивановића, „хришћанских трговаца“ из Темишвара. Приказани документи су

од которског нотара Габриела Габриели, од 13. IX. 1664 и дубровачког нотара Петра Фрањова од 4. XII. 1664. Тицало се новаца које су хајдуци заплијенили нападом на караван. Странке су изабрале три арбитра: Фрања Томина Пасквалића, Вицка Иванова Драга и Вицка Бернардова Драга (CIV, 145, 148). То је онај караван о коме пише Вучетић, на који је извршен напад августа 1664, под харамбашама Поповићима и Бајом Пивљанином (150 товара плијена, благо и драгоцене ствари роба „Арменаца“—трговаца).

Најзад још један податак. Тиче се робља. Изјаве неких робиња, саслушаних у Лепетанима 19. II. 1660, у присуству Матије Јабланића и Крста Буронића, сјенче тешка времена хајдучке борбе и њихове сурове освете. Најстарија робиња из те групе звала се Синана, була Ђенанова, имала је око 35 година. Друга, кћи Вучјака са Крса, свакако гатачки Крстац, имала је око 22 године. Трећа Фатима, кћи Мустафа „Турчина из Рашке“, имала је око 12 година; с њом је био брат Хасан. Четврта, Емина, кћи Аберије „Турчина“ из Херцегновог, имала је око 10 година. Међу њима су се налазиле и двије дјевојчице, Фатима око 6, и Кадира око 4 године, кћери Ејуба „Турчина“ из Херцегновог, који се налазио „у рукама Лазарића, харамбаше хајдука“. Све су биле заробљене од хајдука у својим кућама (БА, XXI, 355—6).

Ристо Ковијанић и Иво Стјепчевић

Помен о Бају Пивљанину у Државном архиву у Котору (1684—1685)

Иако је народно предање било живо, до Јована Томића¹⁾ о харамбаша Бају није било историских провјерених података. Тек коришћењем Млетачког архива добили смо првокласне изворе за четовања Бајове дружине и донекле за оцјену његове улоге. А на основу тога могли смо се увјерити да Бајо није био само хајдук локалног значаја, о коме се у његовом крају и околини уз гусле пјева, слично као и о другим хајдуцима²⁾, него да је макар и за кратко вријеме, у млетачким очима постао крупна војна личност на херцеговачко — бокелском и црногорском подручју. И то, сигурно, не стога што је он могао — макар и изузетним јунаштвом и организаторским способностима, — да са шаком хајдука буде пресудан у том дијелу фронта према Турској, него, што се стицајем околности, на почетку Морејског рата, нашао усамљен у вођењу ратних операција и што је, природно, сва пажња млетачке Сињорије у овом крају била управљена на његову герилу.³⁾

Из извјештаја которског ванредног провидура Антонија Зена од 26 септембра 1684 сазнајемо да су послјије једног сукоба са Зам-бегом код Бањана, харамбаша Бајо и харамбаша Сикимић добили по медаљу, а шеснаест хајдука који су донијели непријатељске главе, по дукаг⁴⁾. Затим у сенатским одлукама од 12 октобра и 16 децембра исте године, као и у одлукама ректора, налази се у млетачким изворима доста похвалних ри-

¹⁾ Последње две године живота и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина (1684 и 1685), Београд, 1901.

²⁾ На крају поменуте брошуре Јован Томић говори о народном предању о хајдуцима пише: „То су општи подаци за живот горских хајдука, а тога се с врло мало промене могу применити ма на кога од њих исто као и на Баја“ (оп. цит. стр. 34).

³⁾ И ми се у овом напису ограничавамо на двије године са почетка Морејског рата (1684 и 1685). А то зато што прва књига которског Управно-политичког архива баш обрађује те двије године за провидура Антонија Зена. Све датуме наводимо по новом календару.

⁴⁾ Јован Томић, оп. цит. стр. 15.

јечи о Бају и његовим хајдуцима⁵). Не сматрамо да се ту радило само о конвенционалним изјавама, јер су хајдучке акције заиста биле једина ствар којима се провидур Зено могао похвалити, а Сињорији у неприлици то је и те како добро дошло.

Млеци су, наиме, оклијевали да уђу у нови рат против Турске, након што их је финансиски и војнички изнурio 25-годишњи Кандиски рат. Па кад се и без довољно средстава и без довољно свог људства ипак морало ући у антитурску коалицију са аустријским царем и пољским краљем, — требало се некако снаћи, па макар и без својих снага организовати успјешне диверзије. То је било тим теже што је ријеч о тако тешком брдовитом терену, гдје су Турци имали ваљана упоришта. Људи, који су понијели на својим леђима тај тако озбиљан задатак, а међу њима и најистакнутији Бајо Пивљанин, заслужују нашу пуну пажњу.

Још треба поменути, иначе познату чињеницу, да се овдје не ради о самосталним „горским хајдуцима“ (како их Томић назива), него у ствари о малим, најмљењим нередовним одредима. То, истина, није била права војска, али су драгоцјену хајдучку герилу Млеци веома цијенили и због тога је помагали новцем, оружјем и бродовима. Па како је ту, дакле, било и користи (мјесечна плата за вријеме рата и могућност „легалне“ пљачке) разноврсни су људи са разним мотивима улазили у хајдучке чете. Ако се к томе још дода да њихово дјеловање у неприступачним планинама није могло бити ни од кога контролисано, — лако је схватити зашто су се дешавале честе злоупотребе. Али опет не треба са појмом хајдука мијешати и оне групе обичних пљачкаша и превараната, који су лутали под њиховим именом и вршили обичне злочине⁶). Уосталом једино тој чињеници да се ради о нерегуларним и плаћеним јединицама, можемо захвалити што у званичним актима Млетачке Републике налазимо архивских података о њиховом дјеловању.

Четири су главна архивска извора по којима ће се моћи освијетлити занимљива личност главног организатора хајдучких четовања, харамбаше Баја, у оквиру млетачке акције на почетку Морејског рата. Ту је у првом реду Млетачки архив који је обилно користио Јован Томић, затим Дубровачки архив из кога је недавно обрадио неке моменте о хајдуцима Радован

⁵) Ibid., стр. 15, 19 и 30.

⁶) Изгледа нам да је згодан примјер зато један случај у Которском архиву УП I—785. Марта покојног Дамјана из околине Казанца моли провидура да интервенира, јер су јој Војин Милановић и Милош... из Цуца на превару отели сина Јована. Било им је, наиме, поручено да три харамбаше, пријатељи њихове куће и то Сижимић, Петар Николић (брат Бајов) и Колумбарић позивају сина јој, Саву, да им донесе хране. А када им је он донио, све су појели, а Саву одвели у ропство.

Самарџић⁷⁾, Задарски архив је систематски искористио Десница*) и управно политички списи ванредног провидура у Котору. Млеци су важан извор, јер је тадашњи которски провидур Зено морао слати сталне, исцрпне извјештаје о свим знатнијим догађајима на његовом подручју града. Архив Дубровачке Републике занимљив је, јер се велики дио хајдучких окршаја одвијао близу дубровачке територије или на самој њој, па је стално долазило до сукоба интереса, крвавих обрачуна и жучне прелиписке власти. Радован Самарџић, међутим, објавио је до сада податке из ранијег периода од 1684 — 1685. (У Задру су дуже боравили Бајо, породица му и други). — Најзад сами управно политички списи у которском архиву, још не коришћени, морали би бити најпотпунији и најдеталнији извор за двије године Бајове активности које нас овдје занимају. Али изгледа да није сасвим тако. Јер код Томића, у млетачким изворима, налазимо низ случајева о којима нема ни помена у нашим изворима. Истина, задња ће се ријеч о томе моћи рећи тек кад се систематски проуче све књиге которског Управно-политичког архива, који је недавно враћен из Задра. Али већ је и сада јасно да је сам провидур неке важније акте, па можда и читаве кривичне поступке, или бар важнија саслушања, — слао директно у Млетке, не остављајући копије у свом досијеу. Типичан примјер зато имамо у случају напада Дубровчана на хајдуке, на коме ћемо се дуже задржати. Тако у том кривичном поступку недостаје саслушање хајдука Вука Андрина и писмо оправдавања Дубровачке Републике, што нам, према млетачким изворима, Томић наводи⁸⁾. — А затим, можда се нешто од аката и изгубило или пренијело у касније године. Свакако ни према Которском архиву ми не можемо, засада, имати потпуни преглед тих догађаја, нити онако како их је видио ванредни провидур.

У шеснаест већих и мањих докумената харамбаша Бајо помиње се на разне начине. У два документа говори се детаљније о његовим хајдучким акцијама: у једном документу Бајо свједочи и ту се донекле откривају односи људи у његовој чети; у шест докумената јавља се барјактар и помињу га други из његове или неке друге чете; у једном документу имамо неко Бајово старо новчано дуговање; у три документа расправља се о систему порезивања на робове у хајдучким четама, гдје се

⁷⁾ Радован Самарџић „Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку“, „Просвета“, Београд 1952; и „Сазивање харамбаша“ у „Стварању“ 1—2, 1953.

⁸⁾ Др Бошко Десница „Историја которских ускока“ I и II, Београд, 1950/51.

⁹⁾ Ј. Томић, оп. цит. стр. 23, 24 и 26.

помиње и Бајо, иако већ послије смрти; и најзад у три документа помиње се Бајова породица у вези са његовом платом, за вријеме живота и послије смрти.

Документи нијесу обрађивани по реду у ком се налазе у првој књизи Управно-политичког архива, него по важности и по сродности третираног предмета.

На првом мјесту зауставићемо се на једном од најважнијих података о Бајовом четовању. Тај исти случај истина налазимо и у Томићевом дјелу. Али како которски провидур није јављао у Млетке све занимљиве детаље из својих списа, то су они необрађени и поред Томићева рада. А што је најважније у Државном архиву у Котору имамо потпун исказ пред провидуром самог Баја Пивљанина и других харамбаша^{*)}). Али — поред најдословнијег пријевода не би могли реконструирати Бајов говор преведен на италијански језик. И зато да би избјегли дуге периоде и друге стилске незграпности тог времена, слободно ћемо препричати Бајов исказ трудећи се да у стоцу пратимо изречену мисао.

Исказ је дат пред ванредним провидуром истог јутра када је харамбаша Бајо стигао у Котор. То је било једног понедељка у марту 1685^{*)}). На прво питање одакле долази, Бајо одговара да се са другим хајдуцима враћа из борбе, гдје је био кренуо прије три седмице. А на питање шта је успио да постигне током овог путовања, он даје дуг и исцрпан исказ.

Упутио се Бајо из Пераста са још три харамбаше и то Михом Колумбаром, Милошем Лепирићем и Божом Луцићем¹¹⁾) и око 130 хајдука¹¹⁾). Првог дана прошли су преко села Зубаца, на пола дана удаљеног од Херцегновог и том приликом, заробили два Турчина са седамдесет коња пшенице и другим ситницама упућеним том граду. Али ноћу су се коњи погубили, тако да стигоше у Цавтат само са двадесет коња и она два Турчина¹²⁾).

*) УП 742—760.

⁹⁾ Цифра која одређује дан изблиједила је и нечитљива.

¹⁰⁾ Од тих имена, у саслушањима других харамбаша која ће слиједити, мало је друкчије транскрибовано презиме трећег харамбаше и то Луцић и Луцин. О њему је, иначе, у овом часопису било ријечи (тамо: Бошко Луцић), кад је имао сукоб са властима Дубровачке Републике (Историски записи I, 1953, стр. 227).

¹¹⁾ У саслушању других харамбаша не помиње се увијек исти број. Тако ће харамбаша Алекса Радичић рећи да је Бајо кренуо са 120 људи. Бајо је иначе дао број „од прилике“. Јован Томић је по својим изворима дао цифру од 150 хајдука, без имена харамбаша (оп. цит., стр. 23).

¹²⁾ Овај детаљ Бајовог исказа код Томића није уопште поменут. Тамо се ради о неком другом случају који опет Бајо није поменуо. Томић пише: „Још првог дана, кад је (Бајо) с четом био ушао у турски крај, у планини код Зубаца ухвати једног Новљанина с дечком, где гоњаху неколико коња натоварених храном и белим смоком“ (оп. цит., стр. 23).

Тамо су остали два дана, па направили упад у правцу Требиња, гдје им је успјело опалити једно село звано Глапса (?) и отети нешто стоке. Кад су се опет вратили у Цавтат, сазнали су да је на пролазу кроз турску територију једна каравана од седам-десет коња натоварених сољу. Пала је одлука да се одмах крене у том правцу и постави засједа. Хајдуцима је успјело да се домогну тог плијена и поред оштрог сукоба са пет чета¹³⁾ Турака, које иначе чувају стражу у мјесту Царине, на отприлике осам миља од Дубровника. Онда су просули со и пренијели плијен коња у Цавтат, а у исто вријеме преговарали о њиховом откупу. Кириције¹⁴⁾ су сами нудили протувриједност у новцу за коње¹⁵⁾. И док су чекали на новац откупа, доједрише из Боке у цавтатску луку три наоружане хајдучке галије са патронима: поручником Петром Шестановићем, Стефаном Стојшићем¹⁶⁾ и Сладојем Цуцом. Хајдуцима су управљали харамбаше Алекса Радичић, Милош Властелиновић и Вучур Дрљановић¹⁷⁾. Међутим, у то исто вријеме је стигла и вијест како из Дубровника баш треба да крене пут Турске један капици-баша, који је стигао из Цариграда¹⁸⁾ да тражи од Дубровчана топове и људства ради поновног освајања неретванске куле¹⁹⁾.

¹³⁾ У Бајовом исказу стоји заправо „пет застава Турака“, али је ту појам „заставе“ узет у смислу извјесног броја војника који припадају једној застави, дакле, у смислу чете. Било их је, вјероватно, око стотину, јер према неким индикацијама у доцнијем тексту („Више од 40 застава, а могло их је бити 800“) на једну чету можемо рачунати око двадесет људи, мада се тај цитат односи на чету дубровачке војске.

¹⁴⁾ У италијанском је тексту турски термин преведен са изразом млетачког дијалекта.

¹⁵⁾ Све ове појединости не постоје код Томића. Караван са сољу само се помиње касније (оп. цит., стр. 26).

¹⁶⁾ Ово се име харамбаше из Пераста у документима на различит начин транскрибује. Одлучили смо се за изговор Стојшић, јер се тако називала и једна перашка казада, а у документима се тако најчешће и срета.

¹⁷⁾ Пишем ово име „Властелиновић“, а не „Вуластелиновић“, иако се ово друго много чешће срета. Први је изговор скоро сигуран кад се има у виду да италијански језик избјегава нагомиланање сугласника. Из истог разлога је Дрљановић (у документима „Дарљановић“). Иначе Томић не наводи имена патрона и харамбаша и пише да су стигли фусгама (оп. цит., стр. 23).

¹⁸⁾ Под именом Капици (или Капуци) постојала је у цариградском Сарају посебна војна јединица, која би се, можда, најприближније могла превести са „гарда“. Из Томићева рада сазнајемо, међутим, да се не ради о цариградском изасланику, него о капици-баши босанског паше. А провидур је Зено био, вјероватно, поузданије обавјештен о особи тог турског дипломатског претставника, него харамбаша Бајо. Осим тога, Зено зна и за детаље те мисије, па наводи да је капици-баша тражио од Дубровчана два топа и тристо људи (оп. цит., стр. 23).

¹⁹⁾ Код Томића „норинска кула у Неретви“ (оп. цит., стр. 23), у Бајовом исказу „Torre di Narenta“.

Харамбаше су, наравно одмах одлучили да поставе засједу и заробе турског изасланика. Чекали су га опет код Царина са око 220 људи. Пустили су да несметано пролазе први коњи те богате караване, упућене за Сарај од двјеста коња и са теретом свиленог материјала, тканине, рижа, уља, соли, праха, муниције и кремена, — кад их наједном опази неки пратилац Турчин. На његову вику да су ту хајдуци, пратиоци су почели да бјеже, а хајдуци одмах напали караван, отели га и заробили четири Турчина²⁰). — Одмах затим напале су их са свих страна пет чета турских стража, које су се ту недалеко налазиле. Хајдуци су се храбро борили, потискивали непријатеље у куле и убили два Турчина²¹). Још за вријеме те борбе харамбаше су упутили штету каравану са четрдесет хајдука пут Цавтата, да би је тамо заштитили од сваке незгоде²²). А кад су најзад принудили Турке на узмицање, хајдуци су кренули пут Цавтата, да се тамо састану са онима који су нешто прије отпратили поменути караван пут мора.

На путу за Цавтат²³), срели су два дубровачка поданика и то једног капетана коме не знају име и Илију Црљенковића²⁴) и ови су им казали како имају налог да се боре са хајдуцима, али то само привидно, без метка у пушци. Та су двојица изјавили да нарочито долазе к њима да им то саопште, да би се капици-баша, који је сада у граду, убиједио да Република не одобрава штете које Турцима наносе хајдуци.

Харамбаше су повјеровали тим порукама тим прије што су их изасланици потврђивали заклетвама и одлучили да се уздрже од сваке праве битке са Дубровчанима. Али тек што су стигли до Жупе, затекоше ту оне коње отетог каравана, и док су се чудили како то да према њиховом наређењу нијесу већ били стигли до Цавтата, примјетише још и своја три друга мртва. Одмах су пожурили да се у мјесту обавијесте о убиству, кад се наједанпут из великих и малих кућа осу права палба из пушака, а звона са оближњих црква ударише на узбуну. Са сваке стране јурнуше нагло дубровачки војници у више од

²⁰) Опис ове акције код Томића разликује се од наших извора.

²¹) Бајо је прецизирао да се радило о стражама и да су се повукли у куле, док су Томићеви извори знатно општији (оп. цит., стр. 24).

²²) Овдје Томић навађа као извор саслушање хајдука Вука Андрина, којег не налазимо међу списима которског провидура.

²³) У Томићу налазимо да се то десило „код Брена“, што је у ствари италијански назив за Дубровачку Жупу. Касније ће и Бајо локализирати битку, али опет општим појмом Жупе.

²⁴) Бајо их назива дубровачким „поданицима“, а остале харамбаше у доцнијим исказима „војницима“. У нашем документу за тог првог капетана стоји први пут „Капетан Плоча“. У тексту стоји „Царљенковић“ али ће најближи изговор бити, вјероватно, Црљенковић.

четрдесет чета, а могло их је бити осам стотина. Командовали су њима три племића. Једноме само зна име и тај је Рафо Гучетић²⁵).

Пред тако бројним непријатељем опкољени хајдуци били су присиљени на бјекство пут Цавтата. И не само што је напуштен тако богати плијен поменуте караване, коњи и четири заробљена Турчина, — него је остало и кабаница²⁶), врећица, капа и осталих ствари власништва самих хајдука. Све је то дошло сасвим неочекивано, јер се било повјеровало тврдњама капетана Илије Црљенковића да се неће пуцати правим мецима. И сви би били уништени, да нијесу пожурили са повлачењем. Ипак је на мјесту окршаја остало десет убијених хајдука, за петорицу се ништа не зна а двадесеторица су били тешко рањени²⁷). — Мртвима су онда откинули главе и однијели их као трофеј у Дубровник и тамо их подијелили. Двије су главе прикуцане за уши о градска врата, три су предате капици-баши, двије је добио турски емин²⁸), а остале су дате оним турским пандурима, који су са пет чета били напали хајдуке. Када су од капици-баше биле тражене поменуте три хајдучке главе, он је одговорио да их је добио од Дубровчана као доказ да они прогоне непријатеље високе Порте.

Након што су се повукли у Цавтат, хајдуци су одлучили да одмах исплове пут Боке, али их је у томе спријечио оштар јужни вјетар. Онда су и том приликом Дубровчани показали своју злу вољу према хајдуцима, па су их у Цавтату опколили са више од 1.500 поданика, пријетећи им истријебљењем до задњег човјека ако одмах не напусте мјесто²⁹). Нијесу помогле ни молбе да се стрпе док не попусти невријеме, него су уз опасност да се потопе, испловили на својим фустама и гаетама³⁰). А кад су про-

²⁵) У слиједећа четири исказа других харамбаша по истом овом случају, исто као и код Баја, овај је дио о команди над дубровачком војском уметнут изнад текста. Сви су, дакле, познавали само тог Raffaello di Luca Gozzi-a. Само је код неких још и додато да је он властитим рукама убио једног хајдука. — Податке о овој веома интересантној бици налазимо и код Томића, али дате сасвим сумарно и без појединости (оп. цит., стр. 24).

²⁶) У документу стоји турцизам „јалунце“ у смислу кабаница, плашт (Караџић „Српски рјечник“ у Биограду 1898, стр. 256).

²⁷) Бајо тачно наводи да је погинуло десет хајдука, а исто и Томић (оп. цит., стр. 27). У броју рањеника извори се слажу. Томић не помиње ону петорицу за коју Бајо каже да се ништа не зна.

²⁸) У нашем тексту „Emirio della Scalla“, а код Томића „Турски емин на Царини дубровачкој“.

²⁹) У овом опису Томићеви су подаци нешто јскуднији од Бајових исказа.

³⁰) На почетку свог исказа Бајо је, како смо цитирали, казао да су хајдуци допловили са три галије. Између типова једрењака, галије, фусте и гаете има разлике. Вјероватно се, судећи по доцнијим исказима учесника, ипак радило о различитим типовима бродова.

лазили поред Колочепа, издахнуо је од рана харамбаша Милош Тепирић, па су га у некој цркви закопали. Касније им је речено да су Дубровчани отворили гроб, откинули главу са леша харамбаше и однијели је у Дубровник³¹⁾.

Послије толико несрећа, завршио је Бајо Пивљанин свој исказ пред ванредним провидуром, тек су синоћ стигли у Пераст, а данас у Котор, да изложе догађаје.

Послије Бајовог исказа и други су харамбаше дали потпуно исте изјаве пред провидуром. — Након њих је саслушан Пераштанин Стефан Стојшић, патрон једне галије са којом је, како је речено, накнадно доловила друга група хајдука, према договору са Бајом. Он нам доноси један нови детаљ. Кад је ова група хајдука, наиме, први пут покушала да се искрца у Цавтату, то није успјела, јер их је пушкарање Дубровчана омело. Онда су они два три дана боравили на Колочепу и најзад успјели да пређу на копно. То показује како су Дубровчани одмах дали до знања хајдуцима да их непријатељски дочекују.

На крају свих исказа је колективна изјава присутних харамбаша и патрона. У њој они истичу мржњу Дубровчана према хајдуцима коју су изразили овим крвавим нападом и износе услове једног прогласа који је објављен у Дубровнику. За сваког мртвог хајдука добија се, према прогласу, сто дуката и мјесечно петнаест дуката плате³²⁾.

Ми се нећемо заустављати на саслушању провидуровог уходе Пера Вукадинова из Мориња, јер се оно налази и у помешној Томићевом раду. Једино треба истаћи, да Томић не помиње име уходе. Затим се износи вијест да су Дубровчани одлучили да отсада држе три велике чете за спријечавање пролаза хајдуцима и за осигурање пролаза Турцима. Тако ће, наводно, бити обезбијеђен пролаз Турцима преко дубровачке територије.

Али се морамо задржати дуже на два слиједећа занимљива документа, којих нема код Томића, а јаче освјетљавају догађај. Први је оригинално писмо Рафа Гучетића послато из Конавала 5 марта и упућено Петру Шистановићу и Цавтаћанима³³⁾. То нам је писмо драгоцјено и зато што га је писао главни командант дубровачких снага описане битке и што је упућено дан прије окршаја, па показује припреме и бојазни војног руководиоца.

³¹⁾ Тај податак је код Томића без имена харамбаше и без детаља.

³²⁾ Тај је важан податак, разумије се, доставио Зено сенату. Занимљив је коментар у коме провидуру сматра да Дубровчани желе „да укљоне хајдуке од своје међе не би ли што лакше додавали помоћ Новосме“, који је био тако опасно турско упориште на улазу у Боку. (Томић, оп. цит. стр. 28).

³³⁾ Шистановић је, како се види по адреси, главар у Цавтату. Гучетић адресира народним језиком „Цаптат“ а не италијанским називом како иначе стоји стално у документима.

Гучетић се у почетку жали на поступање хајдука који су се некидан, како каже, усудили да дођу са мачем у руци до градских врата, пријетећи да ће запалити град, опустошити куће, дефлорирати дјевојке и силом одвести удате жене. Затим их, што је најважније, „преклиње и моли од свег срца“, да се у случају борби у граду, Цавтаћани никако не мијешају, позивајући се на Млетке, провидура Зена или на Пераштане. Јер ако би хтјели бранити хајдуке под било каквим изговором, све оно што ће се десити биће њихова властита кривица, а не Дубровчана. — Лако је запазити пријетећи тон и одлучност Гучетића. А из овога се писма може још разумјети зашто су хајдуци увијек свраћали у Цавтат и осјећали се тамо сигурним. Свакако, питање како ће се Цавтаћани поднијети било је за Гучетића отворено, па им зато прије почетка непријатељства подвлачи, да добро припазе на свој поступак и сугерира им да им је најбоље не мијешати се никако.

А на какав се крајње сумњичав начин исти Гучетић понио према Цавтаћанима, говори нам саслушање свједока Вицка Бабовића из Пераста. Послије одласка хајдука, наиме, ушао је Рафо Гучетић, са чином генерала³⁴⁾ у Цавтат, парадно на коњу, са голом сабљом, а за њим други племићи исто на коњу и око 600 војника са развијеним заставама. Извршили су преметачину свих кућа, да се не би нашао који скривени хајдук. Наређење је било да се такав одмах убије. Бабовић је изнио појединости да су војници добијали по четири гроша дневно и да је мјесни парох благословио војску. Али свједок је још познавао једног племића из Гучетићевог друштва, и то Матију Дамјанова Скатића³⁵⁾. Како је Бабовић из опрезности држао свој једрењак мало удаљен од краја, Скатић га је као пријатеља позвао да изађе на обалу, па су, природно, одмах повели разговор о крвавом догађају. У том разговору Скатић у ствари износи ону основну мисао дубровачке тезе, коју је Томић нашао у Млечима, јер је провидур которски одмах тамо упутио писмо Дубровачке Републике. Она се састоји у томе да се „не могу више трпјети велике дрскости хајдука“, па су зато Дубровчани принуђени на овакве кораке. На примједбу Бабовића да овакав поступак према хајдуцима неће тако олако проћи, јер дужд много држи до њих, — Скатић је одговорио да се то њих не тиче и да ће се спустити 5—6000 Турака за њихову одбрану³⁶⁾.

Затим Бабовић обавијештава да се Дубровчани живо оружају. У свом арсеналу граде полу-галију, а за Напуљ су упути-

³⁴⁾ УП I, 759/1.

³⁵⁾ Спомиње се још међу племићима „неки Рошлић“.

³⁶⁾ УП I, 760.

ли стотину поданика који ће примити од поткраља двије веће и двије мање галије, са којима ће чистити море од свих гусарских напада. Упућена су и писма за Анкону и Венецију³⁷⁾. И најзад Бабовић износи да је по одласку дубровачке војске из Цавтата, остало педесет стражара, који ноћу нијесу дозвољавали да се било која лађа приближи мјесту, па је и он сам морао да се отисне даље од обале.

Нећемо се дуже задржавати на оцјени поступака хајдука и Дубровчана, јер је то урадио Томић коментаришући разлоге Дубровачке Републике из њиховог писма од 3 марта 1685³⁸⁾. Али судећи по пређашњим сукобима и чаркама између хајдука и Дубровчана, који су се ипак некако рјешавали, макар и са међусобним оптужбама и наизмјеничним губицима и користима, — желимо истаћи да нам изгледа да је ипак ту наступио један нови моменат. По бројним изложеним индикацијама, изгледа нам као да су Дубровчани одлучили да у овом тренутку незгодном по Млетке, ревидирају свој став не само према хајдуцима, него, што је далеко важније, и према Млетачкој Републици, а у прилог Турцима. Јер је, сасвим очигледно, Дубровачкој Републици било много стало до тога да, нарочито пред капици-башом, опипљиво убиједи Порту да не сарађује са њеним противницима. И употреједила је сву снагу лукавства и оружја, да дође до хајдучких глава. А пораздијелити хајдучке главе био је заиста најубједљивији доказ. Дубровачка Република је знала да ће тиме изазвати которског ванредног провидура, односно Сињорију, али то јој у овом тренутку није изгледало опасно, па ни важно, будући да се радило о тренутно безопасном сусједу. Јер за овакав напад на хајдучке, односно млетачке, макар и нерегуларне јединице, и за ово окупљање већих дубровачких војних формација под заставу, као и за набавку нових бродова, — треба ипак тражити неке дубље узроке. Па макар се наводио и важан проблем несметане трговине са турским Херцеговним, или питање повраћаја неке заробљене караване, која ће на интервенцију капици-баше бити враћена у Дубровник³⁹⁾, — све то ипак није довољно убједљиво за тако оштар и далекосежан корак. Пређашње чарке хајдука, уосталом, нијесу се увијек завршавале на штету Дубровника, а било је случајева преотимања плијена од стране дубровачких поданика. Коначно, то су били најчешће изгубљени трговачки послови и завршавали су се обично без много крви.

³⁷⁾ У овом документу био је написан још један назив града у Италији, али како је папир потпуно оштећен, није се могао прочитати.

³⁸⁾ Томић, оп. цит., стр., 26 и 27.

³⁹⁾ Из саслушања уходе Вукадинова УП I, 757.

Овај енергичан покушај крваве ликвидације хајдука, или макар паралисање њихова значења на херцеговачко-дубровачком терену, значио је опасно изазивање Млетака. Па ту сада никакав љубазан завршетак писма Дубровачке Републике, пун барокних комплимената, није могао помоћи, као, можда, у другим случајевима. Зато је, по нашем схватању, битно то, што су Дубровчани оцијенили моменат слабости Млетака, када се лако и ефикасно може радити без опасности за теже посљедице и када се, с друге стране, може ваљано ојачати своју трговачку мрежу.

Као други докуменат о акцијама харамбаше Баја наилазимо на један непотпун кривични процес о отимању „вуне и коже“⁴⁰). У писму које 21 јуна 1684 кнез и савјетници Дубровачке Републике упућују которском провидуру, стоји да је „неки Бајо“⁴¹) предводио хајдуке који су опљачкали шездесет коња натоварених вуном, власништво дубровачких трговаца, и кожом, власништво босанских хришћана. Поскидане су, наводно, све ознаке на врећама и пораздијељена је вуна међу харамбашама. Нарочито се подвлачи, да је досада хајдучка акција систематски упућивана против дубровачких трговаца и босанских хришћана. Помиње се тако случај трговца Флорио Флори, који је већ по трећи пут опљачкан. На крају се тврди да су се хајдуци „настанили“ у Жупи и да без разлога нападају и рањавају ноћу мјештане, иако им ови дају све што им треба. У писму се не таји гњев над тим поступцима, него се хајдуци називају разбојницима, дрским и раскалашним. Од провидура се тражи да спријечи такву активност хајдука.

Из даљих аката констатујемо да је Бајова чета отела 68 тоvara воска (овдје се не помиње више кожа) и 28 врећа вуне, што се преносило из Турске за Дубровник. У једној непотписаној билешци стоји како је тај восак био власништво Дубровчана, па су им га хајдуци, наводно, повратили, уз накнаду од триста цекина, што би претстављало мање од десетине цијелокупне вриједности. Исто тако је желио да му се врати 28 врећа вуне његовог власништва, трговац Рафаел Коен, уз сразмјерни поклон. И он каже да је био „стари дубровачки поданик“, а вреће је означио са иницијалима Р. К. Али су му тај аргуменат хајдуци одбили, тврдећи да се ради о роби Јевреја турског поданика, тражећи му пуну противувиједност за повраћај. Како се нијесу могли нагодити, хајдуци су однијели вуну дијелом у Котор, а дијелом у Задар. Онда је Коен заједно са писмом неког Др-а Саломона Конелејано, молио которског провидура, да му омогући враћање

⁴⁰) УП I, 240--244.

⁴¹) Занимљиво је да у писму Дубровчана стоји „неки Бајо“. Слабо је вјероватно да га Дубровчани нијесу познавали. Сва је прилика да се тим изразом хтјело изразити омаловажавање.

вуне, па би он, ако његова сигнатура буде заштићена, и овога љета са истока даље преносио робу.

По актима не знамо како се ствар свршила. Али је овдје, можда, карактеристичан поступак хајдука са заробљеним плијеном. Када су за један дио товара установили да је дубровачки, тражили су отприлике 10% накнаде за себе и робу су повратили, — а за други дио товара су тражили цјелокупну вриједност а не само неки постотак. — Природно је да ни такав поступак неког принудног таксирања са 10% Дубровчани нијесу трпјели, па је и то, уз све остало, доприносило да идуће године дође до оружаног сукоба са хајдуцима, како смо то у првом документу и изнијели.

Пред нама је сада један занимљив кривични поступак у коме свједочи сам харамбаша Бајо⁴²⁾). Осим тога цио поступак нам, донекле, даје увид у живот Бајове хајдучке чете и дозвољава нам да осјетимо понешто и од односа харамбаше према хајдуцима и ових према Бају. Природно да нам кривични поступак показује више наличје тих односа, а не ону, како да кажем, епску страну хајдучије, како је опјевава народна пјесма. Ту, дакле, видимо и утицај алкохола, недисциплину и личне мржње и размирице. Али да најприје изнесемо случај.

Тужбу су подигли Вујо Мрзајко и Стјепан Вулетин из Његуша против браће Старчевића и Вука Миљешковића, за тјелесну повреду⁴³⁾). А како се све то десило у Бајовој чети, сви су се позвали на харамбашу. И он је дао овакав исказ. На прво постављено му питање „Бајо Николић покојног Николе из Пиве“ одговара да не само познаје тужитеље него су они у посљедње вријеме били с њиме у борби. Затим износи догађаје оним редом којим су се збили. — Када се враћао из четовања са друговима, зауставио се Бајо близу Цавтата и опазио неке опљачкане коње без улара, који су се на тај начин могли ноћу изгубити. Упитао је ко је узео уларе, па су му показали Вука Миљешковића из Кртола како лежи на земљи и држи их под собом. Позвао га је као харамбаша да поврати уларе, али он се није ни помакао, него му је иначе полупијан, још добадио нешто протачки. Када је мало затим Бајо видио да Вуко устаје, истргао му је уларе који су били под њим и дао их Власима⁴⁴⁾). На то је Вуко извадио

⁴²⁾ УП 217—226. Процес је вођен од 13—17 јула 1684 године.

⁴³⁾ Презиме хајдука Вуја транскрибовано је италијански „Marzajko“, а вјероватно га треба читати Мрзајко. Док се презиме хајдука Вука налази двојачко написано „Миљешко“ и „Милешковић“. Вјероватно је најприближније читати га Миљешковић.

⁴⁴⁾ Тешко је овдје тачно превести израз „морлаки“, односно претпоставити како је Бајо сам рекао. Јер тај појам о „дрним Власима“ (још од Византинаца) у разним устима и разним епохама друго значи. Јиречек у „Историји Срба“ каже „Код Млечића су, у XVI веку, Murlacchi сви становници на копну од Кварнера до Бара са изузетком становника у варошима“ (I, 86).

бодеж и почео да удара по харамбаша, а Бајо се не вадећи сабљу, бранио неким комадом дрвета. Али кад је то опазио Вујо Мрзајко, стаде међу њих и својом пушком одбрани више од једног ударца Вука Миљешковића. Међутим у исто доба стигоше и браћа Старчевићи из Кртола, па повадише сабље и нападоше Мрзајка, који је покушао да се пушком и сабљом брани. „Божји мир нека је с вама, што радите“, говорио им је он, али је баш тада био порезан по руци и глави. Бајо не зна тачно да ли га је то ранио Вуко Миљешковић или један од браће Старчевића. Онда су остали другови раставили кавгу. Током дана није услиједило ништа друго. Исте вечери, међутим, Стјепан Вулетин из Његуша замјерио је браћи Старчевић и Вуку Миљешковићу на тај дрски поступак према харамбаша Бају, као и за повреде Вуја Мрзајка, — али су на то исти и њега ранили сабљама. Тако се макар говорило међу хајдуцима, а Бајо се тамо, каже, није налазио. — На крају Бајо изјављује да ће о догађају тачнија обавјештења дати свједоци Вуко из Риђана, Дамјан Ковач и остали, а од суда против оптужених не тражи ништа.

Прво што нам пада у очи у овом случају и што не би очекивали, то је однос харамбаше Баја према својим хајдуцима. Са једне стране Бајо не наступа с оном енергијом и чврстином, коју би могли претпоставити. Истина у самом почетку се ради о пијаном човјеку на кога он, вјероватно због тога, не жели ни да извуче сабљу из корица па се дрветом брани од напада. Али касније је случај постао озбиљнији, јер су наишла браћа Старчевићи и напали на човјека који је, природно, био скочио у одбрану старјешине. И тако се развила туча између Мрзајка и тројице нападача па је Мрзајко и рањен, мада се иначе не види да је ту лично уопште био уплетен, него је само устао да заштити харамбашу. Али што је најзанимљивије, Бајо који је повод тој тучи, није прискочио у помоћ своме другу, који се због њега нашао у невољи. — Најпростије би тумачење било да се радило о људима који су се били понапили, а који су иначе сталним борбама стекли извјесну склоност да лако поваде сабље и бодеже, па је у тим случајевима харамбаша због свога ауторитета, можда рађе желио да остане по страни. А затим ми не можемо знати ни за позадину цијелог сукоба ни за поводе, а о чему је харамбаша и те како морао водити рачуна. — И најзад задња реченица исказа можда нам понешто више каже: „Ја не тражим ништа од суда против поменутих. . .“, завршава Бајо“).

⁴⁵⁾ Иако Бајо није теретио оптужене, провидур је дао налог за хапшење Вука Миљешковића, који се тада нашао у Котору. Вука су затворили, али се код јутарње смјене страже испоставило да је побјегао. Одмах су притворена два стражара из Виченце због слабе будности, али се установило да се кроз решетке према балкону сасвим лако може провући човјек! Истина стражар Иван Грего провео је те ноћи двије смјене на-

Тако је вјероватно да уопште није желио да мијеша млетачко судство у унутрашње размирице своје чете, па нити жели кога да терети, нити да прикаже догађај онако како се овај одиграо. Из тог разлога је могуће да у исказу није хтио да говори о себи, нити да у правом свијетлу изнесе свој став дружини. — Али у сваком случају не треба изгубити из вида да је суровост хајдучког начина живота, — гдје је напад, крв и пљачка турског терена, била свакодневна дужност, — нужно обликовала и људе. Па су они понекад у гњеву, напиту, а и при хладном расуђивању могли да и према својим друговима, па и према харамбаши наступе исто тако грубо и насилнички као и према непријатељу. А то није ни морао бити изузетак.

Сада прелазимо на шест мањих докумената у којима срећемо чланове Бајове хајдучке чете који га неким поводом помињу.

Тако се из молбе Вуле Суботића из Брчела упознајемо са бившим барјактаром у чети тада већ покојног харамбаше Баја⁴⁶⁾. — Застава, коју је вјероватно добио од провидура, имала је млетачке симболе⁴⁷⁾. — За битку када је заробљен (сигурно код Вртијелке) Вуле тврди да је од осамдесет особа остало живих само десет⁴⁸⁾. У заробљеништву је остао до Св. Илије, кад је за стотину реала откупа пуштен. Али то није била цјелокупна свота откупа. Зато је Вуле морао да остави у „залог“ свога сина и да потражи преостатак откупа од педесет реала. У овој молби, Вуле баш тражи тих педесет реала од провидура да избави свога сина, и обећава да ће са својом браћом увијек живот положити у војној служби Млетачке Републике.

У сљедећој молби упознајемо се са менталитетом једног бившег хајдука, који одбија да се прими „ниже службе“, када је већ „пасао мач... и бавио се војном службом“⁴⁹⁾. Ђуро Вукадинов, рођен у Требињу, постао је прошлог (Кандиског рата) поданик Млетака и хајдук. По завршетку рата настанио се у Луштици и радио земљорадничке послове као најамник на туђим теренима. Чим су опет отпочеле ратне акције, Ђуро се вратио хајдучији и у више махова пљачкао турску земљу у чети харамбаше Баја, у чију се чету и сад убраја. Али прошлог љета

једанпут за награду од три солда због картања његових другова идуће смјене, па је, можда мало и задријемао, — али Вуко у мраку ипак није изашао кроз закључана врата пред којима је дријемао стражар, него кроз решетке!

⁴⁶⁾ УП I, 284. Молба нема датума, али како се говори о ослобађању из ропства „о Илиндану“, вјероватно се ради о августу или септембру 1686 г. Каснијих датума од 1686 у првој књизи провидуровој нема.

⁴⁷⁾ „Portaio l' insegna al Prencipe“ Ibid., стр. 284.

⁴⁸⁾ У „Стварање црногорске државе...“ Јагош Јовановић наводи да је Бајо погинуо са шездесет својих другова (стр. 83).

⁴⁹⁾ УП I, 840.

сељаци Луштице су га на силу изабрали за њиховог „текића“ тј. жбира или полициског агента при затвору. Због тога је био доведен на рад у затвор, вјероватно у Котор, иако то Ђуро не каже. Али чим је провидур сазнао за његову везу са Бајом, он је био ослобођен тако „ниске службе“. — Сада поново сељаци Луштице хоће да га изаберу за жбира. Како је њему испод части да прихвати тако просту и презрења достојну службу, — моли да се нареди сеоском главару да га не бирају.

У истрази око пљачке робе скадарског трговца Гргура Суме и неких других трговаца, осумњичен је и Кртољанин Вуко Пера Ђурова Милошковић⁵⁰⁾. Из Вукова исказа произилази да је био у чети Баја Пивљанина приликом борби око Казанца. Он тим поводом помиње још једног хајдука из чете Бајове по имену Ђука Антова. Осим тога је Вуко био у чети харамбаше Властелиновића кад је отет караван воска изнад Дубровника. Иначе овај други осумњичени хајдук Ђуко Антов погинуо је приликом пљачке Сумине робе. Биће да је он стварно и био одговоран за причињену штету, јер му је удова Јане пристала да са тридесет златних цекина, сабљом, пушком, посребрњеним ножем и још неком робом, — пружи оштету поменутом скадарском трговцу.

Према овом случају изгледа да неки хајдуци, који би се враћали кућама на мирна занимања, по инерцији недавних четовања нијесу могли мировати. Они би се, како изгледа, упуштали у неку недозвољену акцију, гдје се за разлику од земљорадње и заната, могло брзо и много зарадити.

Али по овом новом податку у истом предмету пљачке Сумине имовине, не смијемо уопштавати закључак који смо извели на основу прегходног документа⁵¹⁾. Јер, како ћемо видјети, изгледа да су баш млетачке власти биле склоне да у погледу осумњичених хајдука изводе пренагла уопштавања. Па ако се нешто догодило у извјесном крају, у првом су реду били окривљени и стрпани у затвор бивши хајдуци или њихови помагачи. Требало је нека добра гаранција па да буду пуштени. Затим из документа који слиједи моћи ћемо утврдити да харамбаша Бајо није био писмен.

У Сумином процесу био је уплетен као саучесник Божо Ђуров из Његуша. Пред судом су се тада (12 јуна 1684) јавили харамбаша Бајо Николић и његушки кнез Вучета Павов, тврдећи да Божо никако није учествовао у том разбојству. Тражећи да се Божо пусти из затвора, Бајо и његушки кнез понудили

⁵⁰⁾ УП I, 390. Занимљив је опис Вукова одијела кад је био саслушан 14 јула 1684: „перчин црне косе на глави, долама без рукава од љубичасте тканине, панталоне од платна са ципелама на ногама“. По професији Вуко каже за себе да је земљорадник, а има око 40 година. Иначе израз „зуфо“ из документа не би морао значити „перчин“, него и обичан чуперак.

⁵¹⁾ УП I, 422.

су јемство. Ако би, према томе, суд послѣ пуштања из затвора одлучио поново да притвори окривљеног Божа, они се лично обавезују да ће га привести властима. С друге стране, ако се окривљени Божо осуди на исплату 453 онгара, које захтијева поменути Сума, јемци се исто обавезују да ће ту суму исплатити. Онда је упитан за мишљење и сам тужитељ Сума, који је изјавио да и он не сматра да је Божо уплетен у ствар и не противи се пуштању на слободу уз дату гаранцију.

Закључак о пуштању Божа Ђурова на основу јемства, потписао је лично провидур Зено. Али требало је да посебну изјаву о солидарном јемству потпишу лично и Бајо и Вучета. Умјесто потписа налазимо забиљешку Ивана Болице, да су јемци неписмени и зато он тврди да је од њих тражено јемство тачно у акту формулисано.

Нигдје се, истина, не наводи изричито да је Божо Ђуров био хајдук. Али чињеница што се уз његушког кнеза налази и харамбаша Бајо, даје нам за право да претпоставимо да се радило, ако не о бившем активном хајдуку, а оно о неком хајдучком јатаку и помагачу. Јер се иначе Бајо, вјероватно, не би појављивао уз његушког кнеза, када ни по чему не би имао везе са осумњиченим хајдуком Божом.

У кривичном поступку против Војина Ивановића из Леденица⁵²⁾ сазнајемо још за једног хајдука из Бајове чете. То је син Војинов Илија. Иначе Војин је, иако од осамдесет година, ухапшен, јер је тадашњи перашки капетан Крсто Змајевић посумњао да су он и неки други, шпијуни Турака из Корјенића⁵³⁾. За самог Илију нијесу даље питали оца, али јесу другог окривљеног, Војина Николића. Он их је обавијестио да Илија откад му се иселио из Леденица отац, исто живи с њим у Рисну. А на питање води ли Илија какву преписку са Турцима, Николић каже: „Никакву у колико могу да знам. Штавише вјерујем, да би му Турци посјекли главу кад би га се могли домоћи, јер иде с хајдуцима против њих”.

Током исљећења у кривичном поступку против Стјепана Лазарева (касније се пише Лазаревић) из Конавала⁵⁴⁾, оптужени се у својој одбрани позива и на харамбашу Баја. Тужбу је подигао Пераштанин Иван Мазаровић, у ствари против своје служавке 18-годишње Катне из Витаљинџе и ропкиње Рахиме, да су, наводно у договору са Стјепаном припремиле план пљачкања куће, убиства самог Мазаровића и бјекства.

⁵²⁾ УП I, 209—214.

⁵³⁾ Интересантна је изјава Војинова да се од ове зиме склонио из Леденица у Рисан и да чува стоку. Он штавише, 14 јуна 1684 каже, да су због Турака и разбојника Леденице напуштене и да више нико тамо не станује.

⁵⁴⁾ УП I, 202—208 (12—14 јуна 1684).

Али нас интересира онај дио одбране оптуженог Стјепана (дате 19 јануара 1684) у којој он између осталог прича зашто је уопште дошао у Пераст. Послије објаве рата са Турцима, наине, нацпао се у Паштровићима, гдје је као зидар градио кућу Франу Ришђеју⁶⁵). Овај га је наговорио да приђе хајдуцима и крене с њима у бој. Тако је он прешао у Пераст и четовао, а то је познато харамбаши Бају и осталим вођама⁶⁶). — Треба овдје истаћи да се Лазаревић, иако не каже да је четовао са самим Бајом, ипак не позива на неког свог харамбашу, него на Баја Пивљанина, сигурно као на најауторитативније и најпознатије име.

Сада ћемо се задржати на једном документу о новчаном задужењу Баја Пивљанина који се у ствари односи на 15 година прије периода који обрађујемо, али се налази међу актима 1684 године, јер је, вјероватно тада, био тај дуг исплаћен.

Вриједност документа је нарочито у томе што се види из њега да је Бајо био узео тај дуг у својству харамбаше „за лекове, храну и плате, као и за његу својих рањених другова и заробљеника, у име којих се поменути Бајо обавезује да исплати и намири речени дуг поменутом господину Казалијерију”⁶⁷). То, дакле, у ствари и није био Бајов лични дуг, него је он овдје, у својству одговорног руководиоца своје дружине, наступио као јемац рањених и заробљених другова. Али како је познато да је млетачка власт материјално помагала хајдучију и дијелила плате (а у исправи је ријеч и о платама), вјероватно се радило о хитној потреби за новцем, па се посегло и за позајмицом код приватника. А касније је опет исплата дуговане суме била, можда занемарена, па је тек послје петнаестак година ликвидирана. Штета само што је маргинална биљешка уз ову исправу сасвим нагрижена и уништена, јер би нам она пружила још који податак о свему томе. Највјероватније је да се тамо налазила потврда о намирењу дуга, што ће бити извршио Бајо сам, опет у име својих другова.

Ако је та отплата услиједила 1684 године, онда је јасно зашто се овај акт налази у првој књизи Управно-политичког архива. Јер ово је један од ријетких докумената који припада ранијој периоди од осталих аката. Докуменат носи датум 25 марта 1669, а регистрован је у априлу 1674, за вријеме Леонарда Венијера, ректора и провидура которског.

Из ове исправе о задужењу утврђујемо још да је Бајо 1669 године био настањен у Столиву, а да је позајмио код Николе

⁶⁵) Презиме ове личности која је вјероватно играла улогу хајдучког јатака и наговарала младе људе на хајдучију, нечитко је у тексту. Вјероватно га треба читати „Ришђеј“.

⁶⁶) Ibid., стр. 207.

⁶⁷) УП I, 57.

Казалијерија суму од 62 и по реала, док је тај Никола још био жив, а то значи раније од 1669 године. Јер у вријеме кад је пред Марком Коррадинијем и пред двојицом других свједока састављена ова исправа, Никола Казалијери је био већ мртав, а на исправи наступа као повјерилац његов син Јероним.

На полеђини документа је у новембру 1683 Др. Марин Драго почасни судија, последије заклетви Јакова Пасквалија, Трипа Вракјена, Марка Коррадинија и Петра Смакје, овјерио потписе свједока Бајове исправе о задужењу (Емануела Месера, настањеног у Млецима и присутног Петра Смакије), а на крају је овјерен и потпис канцелисте од самог провидура из 1683 године Бенедикта Валијера.

Има ипак двије нејасне појединости у овом документу. Између самог текста исправе и каснијих регистрација и овјера потписа налазе се двије биљешке. Прва гласи: „Примио сам ја Трипун Палма од Марка Бајова аконто од десет цекина, што износи тристо лира”, затим слиједи датум 5 октобра 1670, а друга биљешка исто на италијанском: „Примио сам ја Трипун Палма од харамбаше Баја аконто од сто лира”. Каква је улога овог Палме и да ли је овај аконто у вези са дугом, из саме исправе не можемо поуздано рећи. Свакако пада у очи да потпис Палмин, у овом иначе тако пажљиво легализованом документу, није овјераван, па су и ови додаци, вјероватно, сматрани само приватним биљешкама. Да ли је овај Марко четврти син Бајов, исто нам није познато. Јер, иако ћемо касније у документима срести помен о четири Бајова сина, нигдје им имена нијесу назначена. Десница*) према Задарском архиву наводи само три имена Бајових синова: Вуко, Јован и Симеон.

Слиједи три документа из једне веома важне материје за хајдучију под Млецима. Ријеч је о порезу који је био разрезан на трговину са заробљеним Турцима.

Први веома занимљив докуменат најближих сарадника Бајових, харамбаша Јова Сикимића, Митра Николића, Миха Колумбарића, Алексе Радовића и Милоша Властелиновића, писан је исто последије Бајове смрти⁵⁸). Они га помињу са великим поштовањем као онога којег је у тој молби, по доказима своје изванредне вриједности, требало најприје споменути. Али додају да је славно погинуо у борби са Санџак-бегом у Црној Гори. Онда истичу своја заједничка четовања са Бајом око пустошења околине Херцегновог, уништења Казанца и на крају помињу одлучност да се напане Санџак-бег „у одбрану нових поданика Црне

*) Др Бошко Десница, оп. цит. I/185, 186 и II/98.

⁵⁸) УП I, 274—275. Међу хајдучима је и брат Бајов Митар (Димитрије).

Горе⁵⁹⁾). Иако се у документу даље не говори непосредно о Бају Пивљанину, ипак ће бити важно да га изнесемо, јер даје веома важне податке о хајдучији уопште, а нарочито у вези са њеним економским основама.

У кратком уводу са историским реминисценцијама, пет харамбаша виде узроке хајдучког покрета у турској тиранији⁶⁰⁾ и износе како је, захваљујући акцији хајдука, на више дана хода опустио турски предио пут Херцеговине. Тамо су они задобили на хиљаде робова, па су онда продавали то робље и тако живјели са својим породицама. Куповали су их Пераштани и уз највећу личну зараду продавали у Пули, Напуљској Краљевини и у Ливорну. Онда су генерални провидури одлучили да трговцима не издају дозволе извоза ван земље, ако не плате по два цекина за сваког роба. То је била прва установа „десетине“, која није обухватала хајдуке. Напротив, њима је давана мунџија, а вођама плате и медаље. Касније, међутим, када се повећао број хајдука и срећни исходи акција, генерални провидури су проширили и на њих своју одлуку о наплати од по два цекина на сваког роба. Затим се разрез спустио на тачну десетину од „прве цијене“. Сада, на почетку новог рата, када је пало много драгоцених хајдучких глава, харамбаше су очекивали не само да ће се укинути порез десетине, него да ће добијати и неке новчане награде. Међутим, порезник не само што тражи десетину према првој продајној цијени роба међу самим хајдучима, него, ако дође до откупа, захтијева нову десетину и те „друге цијене“. Харамбаше моле да се порез наплаћује од сада само у границама „прве цијене“ роба и сматрају да се иначе, на овај досадашњи начин „дискредитује хајдучка професија“, па не само да не пристижу нове снаге, него се и старе враћају било ком занату.

Веома важан проблем пореза на робове, који се односио и на чету Баја Пивљанина као и на све остале, захтијева посебну анализу и посебну студију, јер ће се преко њега, можда, моћи

⁵⁹⁾ О биткама у околини Херцеговог и о уништењу Казанца у Херцеговини у првој књизи которског Управно-политичког архива нема никаквих докумената него само овлашних помена. Иако је могуће да је которски провидур оба предмета у цјелини послао у Млетке, јер су то биле прве и политички веома важне оружане акције хајдучких чета по налозима самог провидура. Вјероватно из истог разлога нема ништа ни о бици код Вртијељке. Али није искључено да се предмет нађе у некој доцнијој књизи. Како се, било цјелокупан било дјелимичан материјал налази у Млецима, обрадио га је Томић у цитираном дјелу. Треба обратити пажњу на термин „a difesa de' Noui sudditi di Monte Negro“. То се односи на бој код Вртијељке и харамбаше, вјероватно, сматрају, да су становници тог дијела Црне Горе постали нови поданици млетачки, па су онда хајдуци послати да се боре пут Цетиња, код Вртијељке.

⁶⁰⁾ Томић цитира Ловрића, који у XVIII вијеку наводи ове узроке хајдучији „учињена кривица која је за собом повлачила оштру казну, — бездушност понашање и отимање млетачких чиновника, — и најзад осећање у себи нагона да се чине јуначка дела“ (оп. цит., стр. 5, 6).

оцијенити права улога економског фактора у хајдучији. За сада а у оквиру овога рада, могло би се на основу изложеног претпоставити само слиједеће. Послије битке сваки се од хајдука сматрао власником од онолико турских заробљеника, колико је лично заробио, или допринио да се општим напорима зароби. Онда је, међу самим хајдуцима и харамбашама долазило до пре-продаје, и то вјероватно по нижој цијени. То је, ваљда, она поменута „прва цијена” и она је свакако конвенирала хајдуцима као основ за опорезивање. Понекад су је, можда, одређивали и фиктивно. Када би пак, коначни власник, послије те међусобне распродаје, хтио даље да препрода свог роба или да га послије откупа ослободи, он није сматрао да поново мора плаћати порез, а та је „друга цијена” сигурно била кудикамо већа.

Слиједећи је докуменат интересантна допуна изложеног, а у исти мах потврда да ова горња молба није постигла што је тражила⁶¹⁾.

Ради се о претставци Трипа Вракјена, који је одлуком ванредног провидура од 20 октобра 1684 био одређен да сакупи порез десетине на заробљене Турке. И Вракјен, сада, позивајући се на ту одлуку ванредног провидура, истиче како је утврђено да се порез купи сваки пут кад је изведена продаја или откуп робова. — Међутим, тврди он, када су Турци заробљивани, харамбаша Бајо му је давао цијене које је за робове наплаћивао осталим хајдуцима и ове су се уводиле у посебну књигу која је за то установљена. Али послије тога, харамбаша Бајо је изводио и другу стварну продају робља путем откупа. Како су ту, дакле, изведене двије продаје, Вракјен тражи да му се одобри да и послије смрти Баја Пивљанина наплати ту двоструку десетину од његове дјеце и браће. Он не жели, каже, да државна каса буде оштећена или да му се замјери на немару.

Један од прaviх разлога за нарочиту бригу о порезу потсекретара Вракјена, сада у улози порезника, освјетљава нам се једним претходним актом⁶²⁾. Тамо он моли да се материјално помогне његова породица. Признаје да код убирања пореза има одређену провизију, али оскудна наплата и остале тешкоће смањиле су му приходе. Да би, дакле, санирао свој приватни буџет, он је, вјероватно, сматрао да треба закуцати на врата гдје је вјеровао, или знао, да може бити добре наплате пореза, ако се оствари двострука „десетина” на турско робље.

Уосталом није ни искључено да кућа Николића из тих извора збиља није имала нарочито добрих прихода за вријеме Бајова живота. Јер ако можемо вјеровати тврђењу Вракјена, Бајо је послије битке откупљивао од осталих хајдука робове, па

⁶¹⁾ УП I, 497. Докуменат нема датума. Вјероватно је писан крајем 1685 год.

⁶²⁾ УП I, 496.

их препродавао, односно ослобађао за откуп, — захваљујући сигурно разним личним везама, а нарочито са Пераштанима. Већ смо казали да сматрамо да је „прва цијена” била знатно нижа од „друге”, што би могло да значи да је кућа Николића долазила до високих зарада, ако се Бајо заиста живље бавио таквом трговином.

Болно питање пореза, које је тако тешко тиштило хајдуке, има и свој епилог. Према њему се још види и то да последице смрти Бајове брат му Димитрије није био довољно велики ауторитет да наслиједи свог славног брата⁶³).

У овом документу који нас у првом реду занима, јер показује неслагања у хајдучким редовима по смрти Бајовој, — харамбаше и хајдуци у колективној молби траже од ванредног провидура заштиту против харамбаше Димитрија Николића. Овај је, како изгледа, на себе био узео ту тако омрзнуту улогу порезника, и тражио од осталих харамбаша и хајдука десетину на турске заробљенике и порез на стоку. Молиоци истичу нека се Димитрије бори као и брат му Бајо, а нека престане да их шиканира са улогом порезника. Што се тиче десетине на робове, хајдуци су чули, наводно, да је изашла једна дукала којом се они ослобађају тог пореза. Зато пристају само да депонирају новац предвиђен за заробљене Турке, док се са сигурношћу не установи постојање или не поменутог дукала. А што се тиче пореза на стоку која се отима, то одлучно одбијају да плате.

Занимљиво је питање зашто је Димитрије уопште узимао да се брине за тако непопуларну ствар као што је убирање пореза? Највјероватније је да га је сам провидур обавезао да то чини, јер је Вракјену самом било сигурно веома тешко, односно немогуће, да лично врши контролу и тражи убир. Харамбаша Димитрије је могао бити најзгоднији посредник за порезнички посао потсекретара Вракјена.

Иначе је занимљиво што је тон харамбаше овдје одлучан, чак се одбија плаћање пореза на отету стоку. Што се тиче оне ограде хајдука да ће плаћати порез на робове ако се утврди да не постоји дукала која их тога лишава, — вјероватно је фиктивна, да би се што више одуговлачила или избјегла сама исплата новца.

Најзад треба да уочимо и онај помало презриви тон према Димитрију кад му додају нека се бори с њима као и Бајо, а нек се не бави убиром пореза.

И на крају овог рада наводим три мања документа у којима се помиње породица Баја Пивљанина. Први је још за живота

⁶³) УП I, 778. Десница објављује неколико занимљивих података о Димитрији из Задарског архива (оп. цит. I/168, 193, 328, 329, 351).

Бајова, а два слиједећа по његовој смрти⁶⁴). Молбу подносе харамбаша Бајо и брат му Димитрије, а по барокно украшеном рукопису скоро је сигурно да је писана руком Трипа Вракјена, потсекретара провидурова. На почетку се Бајо позива на своју активност према упутствима провидура и Сената, која је опште позната⁶⁵). Затим истиче да су он и брат до сад примили плату само за један мјесец, па не зна како да издржава своју бројну породицу. На крају додаје да му се вратио син из Задра, а ускоро ће на његово тражење, а по налогу генерала, стићи и његов други син и брат му. Да би сви они заједно допринијели општој ствари, нужне су им плате.

Судећи по овоме не би била тачна тврђења Вракјенова о високим зарадама у породици Николић. Али, с друге стране, када се тражи своје право на плату, могу се личне прилике у молби дати у знатно тамнијим бојама него што су оне у ствари.

Овај други докуменат још јасније помиње породицу харамбаше Баја и даље излаже судбину дугованог им новца. Писан је исто у облику молбе од стране његове браће Димитрија и Петра, а послје Бајове смрти⁶⁶). На молби нема датума, али је свакако предата послје Бајове погибије на Вртијељци. У њој се поминути подносиоци молбе обраћају провидуру у име своје и Бајове четворо дјеце за двије ствари. Најприје траже да им се исплати новац који државна каса још дугује њиховом покојном брату Бају. А затим да се задрже у војној служби сви који је већ имају, а да умјесто покојног брата добије службу и један од млађих, незапослених Бајових синова. Јер, како се из текста молбе види, једним дукалом су своједобно (не каже се кад) били примљени у коњичку чету харамбаша Бајо, два његова старија сина и оба брата. Али када је за которског провидура постављен Антонио Зено, он је повео са собом Баја и Димитрија у Котор а одлуком генерала Доне ријешено је да им се плате даље мјесечно исплаћују у Котору. Исто тако је, што се тиче плата, требало да буде и са Петром и двојицом старијих Бајових синова, када су нешто касније стигли у Котор. У почетку су они заиста и придигли речени новац, само за покојног брата Баја не знају сигурно да ли је то исто урадио⁶⁷). Свакако послје тога се није више ни њима исплаћивао новац, па је Бајо још за живота у више махова молио да му се дозволи одлазак за Далмацију, да тамо дође до исплате.

⁶⁴) УП I, 345. Молба нема датума, али акти прије ње писани су у августу, а послје ње у септембру 1684. Ако, дакле, молба није случајно доспјела на то мјесто у провидуровом досијеу, писана је између 11 августа и 22 септембра 1684 године.

⁶⁵) Да је Бајо остао познат и касније, показује и Качић Миошић који о њему пјева у „Разговору угодном народа словинског“ („Писма од витезова которских“ број 127).

⁶⁶) УП I, 271.

⁶⁷) Стилизација је у овом документу овдје нешто нејасна (УП I, 271).

Али како га је провидур требао за важне војне акције, није добио дозволу да се удаљи. Сада, када је коначно Бајо и живот жртвовао у јавној служби, четворо дјеце и два брата траже начина да би могли да живе. Ако им се не може изаћи у сусрет, моле да их се отпусти, па да сами потраже средства за живот.

Из ова два документа, осим јасних помена четворо дјеце и два брата Бајова, карактеристичан је поступак власти у погледу исплате новца хајдуцима. Јер ако се Бају и његовим најближим догађало да не исплате новац, у толико се прије и чешће могло десити са осталим мање познатим харамбашама и хајдуцима. Ту се, вјероватно, исто огледају посљедице финансиске исцрпљености Млетака, али можда и неке административне компликације приликом прелаза хајдука на буџет Котора. У том смислу би карактеристична била намјера Бајова да оде у Далмацију и да тамо убере новац.

Трећи и посљедњи докуменат о породици Бајовој ограничава се само на ону, иначе прије већ једном узгред формулирану молбу, да се послѣје Бајове погибије постави у војну службу један његов незбринути син⁸⁸). Молбу исто подноси брат Димитрије у име Бајове жене и двоје незбринуте дјеце. У молби се помиње како је Бајо напустио своје имање у херцеговачкој Пиви, сада под Турцима, и дошао да се бори за принципа. Онда се истичу његове велике заслуге за вријеме првог (Кандиског) рата и каже се, да су му баш због тих заслуга, кад је наступио мир, два сина била збринута са службом у коњици у Задру, гдје се тада и сам Бајо био настанио. Онда се помињу и „јавне свједоџбе”, у којима су генерални провидури признавали активност Бајову. И на крају, по обнови ратних операција против Турака, Бајо је на тражење которског провидура, упућен од стране генералног провидура Лоренца Дони за дјеловање на которској територији. Дуговања државне касе према покојном Бају, која су тражена у обе претходне молбе, оvdје су само узгред поменути⁸⁹). Породица је вјероватно била изгубила наду да ће постићи наплату, па тражи само војну службу за незапосленог млађег Бајовог сина.

Милош И. Милошевић

⁸⁸) УП I, 807. Баш на мјесту гдје се исказује главно тражење у молби, папир је изгрижен, али се из контекста јасно види шта се тражи. Молба је овако стилизована: „Оно што је он (Бајо) уживао нека буде да-то једном од горе поменутих његових синова“. Ту се наравно не мисли на положај харамбаше, него на војну службу.

⁸⁹) УП I, 807).

Краћи прилози

НЕКОЛИКО ДОСАД НЕПОЗНАТИХ ПОДАТАКА О ЦРНОГОРСКОМ СПАХИЈИ ДРАГУ НИКОЛИЧИЋУ

Спахија у Црној Гори је свакако турска институција која је у оквиру султанових повластица Црној Гори била једно од обиљежја специјалне црногорске аутономије у оквиру турског царства, пошто су спахије били увијек Црногорци. Њихов однос према турским властима заснивао се углавном на обавези исплате одређених контрибуција Црне Горе султану. О црногорским спахијама врло мало се зна, али проучавања у Цариградском архиву можда ће нам пружити и о њима неке податке који ће допринијети расвјетљавању њихове улоге.

Архив млетачких ванредних провидура — тј. политички архив — у Котору од прије 1684 године није сачуван, а у досад обрађеним судско-нотарским списима Которског архива, који иду од 1326 године, нијесмо наишли на неки податак о црногорским спахијама.

У првим сачуваним актима поменутог политичког архива наилазимо на Драга Николичића као „спахију читаве Црне Горе из Љуботиња“. То је посљедњи црногорски спахија. Он се још у почетку Морејског рата ставља на располагање Млетачкој Републици за борбу против Турака. Ванредни провидур Антонио Зецо за њега — кога и он назива „спахија читаве Црне Горе“ — каже да је био међу првима који су одмах по његовом доласку у Котор изразили оданост Републици, истичући готовост да себе, породицу и сљедбенике стави у њену службу¹⁾.

Већ августа мјесеца 1684 године спахија Драго је на челу једног хајдучког одреда продро у турску територију у сврху оружаног нападања Турака. Послије овога похода он писмом²⁾ извијештава ванредног провидура о истом и жали му се да су њему и његовим људима Паштровићи одузели стоку коју су они заплијенили Турцима, те га моли да интервенише код Паштровића за повраћај преотетог плијена, како би се избјегле неугодности, које би иначе лако могле услиједити.

¹⁾ Државни архив у Котору (ДАК) П.У. 37/III.

²⁾ ДАК — П.У. 438/1.

У одбијању напада Сулејман-паше Бушатлије на Паштровиће крајем фебруара 1685 учествује и Драго Николичић, те је помогао у натјеривању Сулејман-паше — како провидур Зено каже — на биједно повлачење. Том приликом — првог марта — он је изразио у Будви Зену, који се тамо налазио послје слома Сулејман-пашине војске, да жели да живи и умре као вјеран поданик „преведре Републике“, па је одлучио да скупа са својима напусти свој дом и своја добра у Црној Гори и да одмах пређе у Паштровиће, гдје има присталица и сродника са којима ће водити знатне борбе против Турака. Као награду, пак, и то иза пошто буде пружио још доказа о испуњавању обавеза, тражи да му се мјесечно исплаћује 40 дуката за издржавање своје породице и своје. На ово провидур Зено, сматрајући „врло похвалном и корисном његову племениту одлуку у овим приликама“, а не могући услијед краткоће времена да постигне сагласност генералног провидура у Далмацији, увјерава Николичића да ће Сенат прихватити његову понуду и захтјеве у погледу мјесечне плате од 40 дуката, коју су, каже Зено, уосталом, у прошлости уживали и његови преци и то његов стриц Вуко Јововић „гувернер Црне Горе“, који је борећи се против Турака изгубио живот у прошлом, Кандиском, рату, и његов отац Николица који је такође погинуо у поменутом рату. Провидур доноси тако брзу одлуку, јер је увјерен да ће спахија Драго „достојно слиједећи трагове својих претходника, све више увећавати своје заслуге према Републици“.³⁾

Николичићевог стрица провидур назива гувернером Црне Горе, преведећи тако појам „спахија“. Дакле, пошто је и Николичићев стриц био спахија Црне Горе, закључујемо да је тај положај био наследан у једној породици. Истина, положај спахије је у почетку, вјероватно, био и изборан, али не вјерујемо да је икада био декретиран од турских власти, пошто би у том случају на положај спахије долазили људи одани Турцима, а не људи који су према њима и оружјем изражавали своје непријатељство. Према томе, Црногорци су султану намећали своје спахије, а то свакако доказује да је аутономија Црне Горе у турском царству и формално била ширих размјера.

Наредни акт у вези са Драгом Николичићем у списима ванредног которског провидура односи се на покушај убиства његовог слуге. Наиме, 7 марта 1686 године, на изјаву хирурга Албертинија да је лијечио једног младића од 16 година из породице спахије Драга који је задобио двије лакше повреде бодежем, будвански начелник наређује да се рањени младић

³⁾ ДАК — П.У. 37/III.

саслуша. На саслушању је тај младић изјавио да се зове Стојан Вучев, да је Црногорац и слуга спахије Драга Николичића. Запитан ко и како га је напао и ранио, одговорио је да га је ранио један војник коме не зна име у намјери да му одузме брашно што га је из млина носио у правцу Будве. На крају је саслушавани изјавио да је нападач побјегао кад је видио да се приближују неки људи.⁴⁾ Кад се 10 марта спахија Драго налазио у Котору, ванредни провидур је наредио да се саслуша у вези са овим случајем. Запитан како је дошло до повреде његовог слуге, одговорио је да је његовог слугу напао један војник у намјери да га опљачка. Затим каже да је он сам видио нападача како бјежи у правцу будванских градских врата, гдје се управо он налазио и гдје га је један његов земљак упозорио да је човјек који бјежи мало раније ранио његовог слугу. На то је спахија Драго одмах упозорио стражара да ухапси нападача, што је овај учинио, али је ускоро ухапшеном војнику успјело побјећи и сакрити се у цркви. На крају саслушања спахија Драго је изразио захтјев да војник-нападач буде кажњен.⁵⁾

Одмах послите овог саслушања ванредни провидур пише команданту будванског сектора, Перинију и будванском начелнику; у једном и другом писму провидур препоручује највећу опрезност око хапшења одбјеглог злочинца и додаје да му је много стало до тога да „утјешу душу“ спахије Драга, те је стога и сазнање о бјекству злочинца њему, провидуру, било „веома горко“. Даље каже да је сазнао да се одбјегли војник крије у цркви, али претпоставља да повремено из ње излази, те да се приликом његовог изласка из цркве приступи хапшењу.⁶⁾ У самој цркви наимае, ни највећи злочинац није могао бити ухапшен, пошто му је она гарантовала пуни имунитет док се у њој налази. У актима Которског архива више пута смо наишли на сакривање злочинаца по црквама. 14 марта будвански начелник извијештава ванредног провидура да је злочинац ухапшен и да је процес према његовој, провидуровој жељи већ у току.⁷⁾

Априла 1688 године под руководством спахије Драга Николичића гувернер Грбља (један од грбљских кнезова — С. М.) и црногорски кнезови Драшко Попов(ић) из Озринића, Стјепан Бјелица и Станоје Бјелица, којима су се придружили стотину Паштровића, одлазе у напад на Турке у Каручима и том приликом им успије да попале њихове куће и посјеку че-

⁴⁾ ДАК — П.У. 284/III.

⁵⁾ ДАК — П.У. 285/III.

⁶⁾ ДАК — П.У. 286/III.

⁷⁾ ДАК — П.У. 287/III.

тири „најугледнија Турчина“, и то све уз губитак од једног човјека; сем тога заплијене нешто крупне и ситне стоке, око које је касније настао спор између Црногораца и Гаштровића.⁸⁾ У извјештају капетана Марка Бошковића ванредном провидуру од 20 априла стоји да су у нападу на Турке у Каручима учествовали и Цуце.”)

Из ових неколико података може се закључити да је спахија Драго Николичић био веома значајна личност у црногорско-млетачким борбама против Турака у почетку Морејског рата.

Сл. Мијушковић

ЈЕДНА ДОЗВОЛА ХАЈДУЧКИМ ХАРАМБАШАМА ДА МОГУ УПАДАТИ У ТУРСКУ ЗЕМЉУ

У Државном архиву у Котору, међу политичким списима из г. 1687, налази се и слиједећа дозвола, издана од млетачких власти хајдучким харамбашама, који су живјели у Перасту и околици и бранили ове крајеве од Турака, да могу упадати у турску земљу. Дозвола у преводу гласи:

„Дајемо дозволу Митру Колумбарићу и осталим харамбашама, т. ј. Алексију, Дамјану Паликућићу, Ивану Попову, Миху Вукову, Комнену Томову, Саву Стјепанову, Божу Лучину, Ивану Мандићу, Сладоју Тошу (?) Мустуру, Митру Бајову, Милутину Драганићу, Вучини Дрљанчићу, Стјепану Вукову, Јову Ђуричићу, да могу кренути заједно против Турака, а да се не дијеле један од другог, него да стоје здружени, нити да наносе штете, ни немире особама, ни имањима хришћана тако на мору као и на копну остајући обавезан сваки од гореречених харамбаша да буде јемац сваки за своју чељад, да неће нападати тако на хришћане као ни у дубровачку државу и ова ће им (дозвола) служити за 15 дана.“

Међутим се хајдуци ове наредбе нијесу држали, која се сматрала као формалност само да би се млетачке власти тиме покриле пред сусједним хришћанима или дубровачким властима, чије су земље често од хајдучких упада страдале. Хајдуци би, чим би ступили на турску земљу, пљачкали хришћанске домове и цркве и људе при томе убијали и то често у споразуму са самим Турцима. Тако су, између осталог, половином

⁸⁾ ДАК — П.У. 540/V.

⁹⁾ ДАК — П.У. 694/V.

XVII вијека опљачкали у непосредној близини свога боравишта парохиску цркву у Бијелој и убили свештеника при богослужењу и однијели неку стародревну икону из ове цркве. Једног од хајдука, који је у том пљачкању учествовао, убио је из пушке Вук Јовов Шеровић.

О овоме догађају извијестио је Пропаганду у Риму њезин повјереник за Боку, перашки опат, Андрија Змајевић, како би се рекло по једном његовом писму, објављеном у Шематизму Которске бискупије за г. 1907, иако ту није изричито наведено на коју се Богородичину цркву и у којем мјесту у Боки овај догађај односи.

П. Д. Ш.

СУЛЕЈМАН-ПАШИН ПОХОД ОД ГАЦКА КРОЗ КЛАНЦ ДУГУ ПРЕМА НИКШИЋУ И СПУЖУ У ЈУНУ 1877 ГОДИНЕ

У другој фази ослободилачког рата који је водила Црна Гора с Турском дошло је 1877 г. до јачих турских напада на Црну Гору са циљем да је присили на капитулацију и на примање безусловног мира. Турци су имали у плану ликвидацију црногорског фронта и концентрацију свих снага на дунавском и балканском фронту против Русије која је од априла 1877 г. била у рату с Турском. Због тога је дошло до јаког и организованог похода велике турске армије под командом мушира Сулејман-паше, „најдаровитијег турског команданта на Балкану“, како га је сматрала руска команда, у јуну 1877 г., на Црну Гору. Правац његових операција ишао је од Гацка кланцем Дуге према Никшићу и Спужу. Овај кланац био је раније коришћен од ранијих турских офанзива против Црне Горе под Омер-пашом и Дервиш-пашом. Сулејман-паша је имао, поред осталог, да снабдије карауле у кланцу Дуге и у Никшићу храном и војним потребама.

О овој Сулејман-пашиној офанзиви на Црну Гору кланцем Дуге није било до сада тачнијих података, тачног датирања догађаја, ни осталих потребних података за њену реконструкцију.

Сада се, међутим, може са више сигурности дати преглед ове офанзиве на основу аустриског реконструисаног извјештаја¹⁾

Иако се из аустроугарског војног извјештаја не може утврдити његов писац, свакако се може са сигурношћу претпоставити да је то био аустроугарски војни аташе са Цетиња који је, по одобрењу црногорских власти, обишао терен Сулејман-пашине „кампање“ из године 1877 кроз кланац Дугу. Извјестилац је пошао из Гацка 1 маја 1890 у пратњи учесника у Сулејман-пашину походу, јузбаше турских нерегуларних трупа (башибозука), једног „Турчина“ из Гацка који га је као учесник обавјештавао о борбама. Извјештај овог јузбаше послужио је аустроугарском војном стручњаку као главни извор за реконструкцију турског похода на Црну Гору.

У извјештају се подвлачи да је од 1888 г., послје повратка кнеза Николе из Русије, стално дискутовано о рату Црне Горе на страни Русије против Аустроугарске. Кнез Никола је, како се вели у извјештају, увјеравао Црногорце да ће у том рату на страни Русије Црна Гора добити Херцеговину и Боку Которску. План тога рата се припремао године 1888 и о њему се много говорило на кнежевом двору. Извјестилац вели да је сазнао о томе од својих француских колега који су на цетињском двору били „персоне грате“. По том плану, Црногорци су имали оперисати у будућем рату с Аустроугарском кланцем Дуге према Фочи и Сарајеву и у правцу Будве.

Због тога је и био од важности Сулејман-пашин поход кроз кланац Дугу за аустроугарске војне стручњаке. За њих је исто тако од важности био начин борбе и стратегија коју је примјењивао Сулејман-паша у борбама с Црногорцима. За разлику од ранијих турских офанзива кроз Дугу, Сулејман-паша је опрезно продирао тим кланцем држећи трупе стално у борбеној формацији и одржавајући под сталном контролом висове који су доминирали кланцем. Он је добро користио терен, у истој мјери, као и Црногорци и кроз кланац је оперисао споро и опрезно напре-

¹⁾ Аустроугарски војни кругови су имали нарочити интерес за ову Сулејман-пашину акцију против Црне Горе с јасно израженим циљем да искуства стечена у овом рату користе у припреманом рату против Црне Горе. У Државном архиву НР Босне и Херцеговине налази се један опширан извјештај о политичким и војним приликама Црне Горе крајем осамдесетих година XIX вијека. У том елаборату дат је и реконструисани преглед Сулејман-пашине акције против Црне Горе у јуну 1877 г. Један дио елабората носи наслов: „Politisch-militärische Betrachtungen über Stellung Montenegros in einem künftigen Kriege“ са доставком: „Sulejman Paschas Zug von Gacko durch den Dugapass nach Nikšić und Spuž im Juni 1877“. Акт је датиран с августом 1890 — Државни архив НР Босне и Херцеговине, Заједничко министарство финансија, бр. 128/1893.

дујући дневно по 2 сата. Сматрајући да герилски рат какав су Црногорци, по мишљењу овог аустроугарског војног стручњака, стално примјењивали у ратовима с Турцима, није могуће водити с Аустроугарском као великом силом, то је овај стручњак био мишљења да се у будућем рату с Црногорцима има примијенити Сулејман-пашина стратегија. Аустроугарска је имала у будућем рату да блокира Црну Гору и да јој онемогући снабдијевање из иностранства.

Прелазим на излагање реконструкције Сулејман-пашине акције кроз Дугу онако како ју је дао аустроугарски војни стручњак, један децениј касније. Доносим пријевод овог извјештаја.

„Сулејман-пашин ратни поход од Гацка кроз кланац Дугу према Никшићу и Спужу у јуну 1877 г.

Ова кратка кампања описана је на основу података како из турских извора, које сам добио на путу кроз кланац Дугу, на лицу мјеста, од мог вође пута (водича), који је судјеловао у овом походу као јузбаша башибозука, тако и на основу података из црногорских извора, које сам сакупио током времена, те вјерујем да ове догађаје могу да опишем на што је могуће објективнији начин.

За оријентацију нека послужи примједба да је и у Никшићу била незнатна посада од 3 — 4 батаљона, док је код Спужа и Подгорице Али-Саиб-паша стајао са 15 — 20 батаљона, са којима се Сулејман-паша настојао да споји, пошто је, осим ових, снабдијевао још малу турску тврђаву (караулу) Злоступ на улазу у кланац Дугу са 150 — 200 људи, као и Ноздре на излазу из Дуге са исто толико људи као и у тврђави Злоступ и исто толику тврђаву Пресјеку и Никшић.

Сулејман-паша је концентрисао код Гацка око 40 батаљона регуларне пјешадије, 2 — 3000 башибозука, 200 коњаника, 30 брдских и 2 пољска топа и око 4000 товарних коња, па је кренуо са својом главнином у наступном маршу према Крсцу (Крстац) а један мањи одред напредовао је на линији Горанско.

Црногорска војска имала је 26 батаљона, око 12 — 14000 људи и 6 топова.

На главном положају на Крсцу стајао је војвода Петар Вукотић са 15 батаљона, Лазар Сочица код Горанска са 5 батаљона.

Пеко Павловић имао је задатак да са 3 батаљона осигурава везу између Вукотића и Сочице, а војвода Машо Врбица стајао је са 2 батаљона код Пресјеке да би спријечио евентуални напад с леђа из никшићког гарнизона.

Кнежев главни стан био је у близини Никшића и остављен му је 1 батаљон за осигурање.

4 јуна почео је турски напад на главне црногорске положаје код Крсца.

Турска војска маршевала је истовремено и кроз кланац и по брдима, те је имала да савлада велике теренске потешкоће.

На брдима су били Црногорци направили утврђења, која су Турци имали заузети на јуриш.

Око подне отпочела је битка у којој су Турци под командом Редеп-паше са 7 батаљона напали црногорске положаје на Крсцу.

Овај први напад био је одбијен. Губици на обје стране били су знатни.

Према турским изворима имала је турска војска 2 — 3 батаљона мртвих и рањених, а црногорски губици су се цијенили у истој величини. Према црногорским подацима било је око 700 мртвих и рањених. Након 2 сата отпочео је нови напад против црногорских позиција, у ком су, осим оних 7, убачена још 4 батаљона.

Овај пут су били Црногорци потиснути са својих положаја, те су кренули у повлачење кроз кланац Дугу према Никшићу.

Од 15 батаљона, којима је војвода Вукотић располагао, дошло је у контакт с непријатељем услед тактичких грјешака, свега око 5 батаљона.

Према црногорским изворима деморализација међу Црногорцима била је врло велика.

Гавро Вуковић и Нико Матановић, први садашњи министар спољних послова, други министар финансија, били су додијељени као ађутанти или генералштабни официри војводи Петру Вукотићу.

За вријеме борбе код Крсца наводно су обојица студирали карту и договарали се о положајима које су Црногорци имали да заузму.

Један црногорски барјактар, који их је при овом студирању затекао, рекао им је: „Ништа вам то студирање не вриједи; ако ми ону узвишицу од Турака не будемо одузели и енергично је бранили, ми смо изгубљени; ја сам храбар као и остали, али нам ништа не би преостало него да бјежимо“.

Његова замисао да се узвишица освоји била је примљена, али док је дошло до остварења, турске трупе су их предахитиле, те су Црногорци прешли у повлачење.

Турска војска је преноћила код Крсца, а слиједећег дана кренула је према Злоступу.³⁾

Да би се Сулејман-паша заштитио од сваког изненађења, држао је своју војску стално у борбеној формацији и напредовао је дневно, због теренских прилика свега 2 сата.

Код Крсца је натоварио коње водом.

Лаганим темпом маршевао је кроз кланац Дугу, при чему се турска војска није сударила са непријатељем, јер су се Црногорци били повукли до Пресјеке.

Овдје се турска војска борила са великим потешкоћама у снабдијевању, нарочито она која је маршевала по брдима, те је главнина која је маршевала кроз кланац морала слати воду оним трупима у брдима.

Код Ноздре на излазу из кланца Дуге, били су коњи натоварени водом из велике цистерне која се и сад тамо налази.⁴⁾

Код Пресјеке, на такозваном Петном Брду, заузела је своје положаје црногорска војска под командом војводе Вукотића.

Након кржаве двосатне борбе 14 јуна, кад су Турци на јуриш заузели црногорска утврђења, повукли су се Црногорци кроз Никшићко Поље поред Никшића који се још налазио у турским рукама према Острогу, гдје су заузели такозвану Острошку Греду.⁴⁾

³⁾ Војвода Гавро Вуковић пише о овој караули да је за вријеме борби оштећена, да има изглед неке многостране призме и да су јој зидови од тесаног дебелог крша. „Прошле године, кад се турска војска спремаола, да унесе тајин у Никшић, В. Петар био је одређен да ју дочека између Крсца и Злоступа. Један колас који је командовао караулом понудио је В. Петру предају. Услов је био, да караула буде бомбардована, па ће се предати. Војвода Петар отпоче бомбардовање. Лукави Турчин, знајући слабост наше брчке батерије рачунао је, да ћеће наши топови учинити штету караули. Он је хтио да тијем обрати пажњу Мушира ради унапређења. В. Петар видио је да је преварен, али је продужио бомбардовање за 3 дана. Колас се смијао и о предаји није помишљао“. — Војвода Гавро Вуковић, Опсада града Никшића 1877, Сарајево, (?), стр. 43.

⁴⁾ В. Г. Вуковић, исто, стр. 42, — о Ноздрама: Огромна кула сазидана је од тесана камена, као каква палата на средини Дуге. У тој огромној тврђави могао се смјестити велик број војника. За бољу сигурност ове тврђаве подигнута је на највишем врху више ње караула „Смедерев“. Као што се види по карти утврђење Пресјека се налази ближе Никшићу док је утврђење Ноздре ближе Крсцу.

⁴⁾ В. Г. Вуковић, исто, стр. 42 — спомиње да је Омер-паша последије рата од 1862 утврдио кланац Дугу и дао направити карауле. Омер-паша је дао посјећи шуму „на пушкотмет од караула на цијелом путу од Крсца до Видрована“. Све ове карауле биле су заузете у септембру 1877 од црногорске војске последије пада Никшића. Вуковић даље вели да је Сулејман-паша оставио у Никшићу два Крупова топа које су звали „сулејмановцима“. И најзад спомиње чињеницу да је Сулејман-паша узео из Никшића 200 грађана као башибозук, да му низ Бјелопавлиће показују пут и пале куће (стр. 13).

15 и 16 јуна логоровала је турска војска у Никшићком Пољу.

17 јуна кренула је према Бршну гдје су Црногорци били изградили утврђења.

Након четиричасовне борбе Црногорци су се повукли. Турска војска логоровала је код Повије. 18 јуна почела је борба на Острогу, у којој су Турци корак по корак напредовали скоро стално у борбеној формацији и стално терен освајали.

Турска војска логоровала је стално на бојишту, те су је црногорске трупе нападале са свих страна и узнемиравале.

Након седмодневних борби стигао је Сулејман-паша, 25 јуна, у Спуж, гдје се састао с Али-Саиб-пашом и онда кренуо у правцу Подгорице, одакле је намјеравао да наступа према Цетињу или преко Ријеке или Плавнице, а одавде лађама или баркама до Ријеке према Цетињу.

Црногорци су са своје стране били ријешени да у борби истрају до краја, да све куће и насеља на путу униште, да оно мало извора и цистерни затрпају или да их учине неупотребљивим за пиће“.

Без сумње би Сулејман-паша имао да савлада велике потешкоће на овом маршу и теренске прилике би тражиле велике трајне маршевске напоре и издржљивост и онако ослабљених трупа, нарочито би се тешко осјећао недостатак воде.

Даље напредовање је прекинуто, јер је Сулејман-паша са својим трупама позван из Подгорице да се прикључи Дунавској армији.

Хамдија Капичић

ПРОТОВЕСТИЈАР ГРУБО

Наводећи Тајнера (Theiner, Monumenta Hung. II, 16), Константин Лиречек каже: „У повељи папе Иноћентија VI из Авињона, од 24 дец. 1354, помиње се, међутим, као српски „comes camerarius“ Grubo de Catara, који иначе није познат“ (Историчка Срба, II, 207). Ово је једини досад познати податак о протовестијару Грубу. Према томе, Грубо Которанин постао је протовестијаром цара Душана последије Николе Буће, који је умро на почетку 1354.

Которски споменици сачували су помен о Грубу протовестијару. Године 1395, 12 новембра, Мароје Лампров Болица из

Котора склопио је уговор с Марком сином Марка, брата Г р у п ц а протовестијара, о миразу своје кћери Домице (Домуше), која се удаје за Марка. Синовац протовестијара Груба добио је у мираз земљу у Прчању, коју је Болица добио женидбом с Марушом, кћерју Трифуна Баске. Земља је плаћала цркви св. Сфигурата 4 гроша которска годишње. Била је процијењена 300 дуката, по 30 гроша дукат, што је износило 750 перпера (II, 255). Како јој је отац био властелин, Домица је, разумије се (и ако се овдје не наводи), носила обавезно још и богат мираз у роби и накитима „по обичају властелинки“, како се често наводи.

Послије годину дана, два которска грађанина, Радич и Новак Радиновићи, заложили су Марку своју кућу на Шурању за 100 перпера которских. Налазила се између куће Маркова таста, Марина Болице, и куће Влаха Голија. Уговор је склопљен с пристанком Станиславе, жене Радичеве, и Љубиславе, жене Новакове. Потврдили су га Марго Трифунов Пасквали, редовни судија, и Грубојица Пима, аудитор. — Послије два дана склопљен је други уговор, којим Марко покојног Марка, брата Групца протовестијара, унајмљује исту кућу Радичу и Новаку за 8 перпера которских годишње (II, 362—3).

Априла 1398, Марко покојнога Марка, брата покојнога Групца протовестијара удао је своју кућну помоћницу Станицу, за Станоја Николичића из Леденица, дајући јој у прђију кућу на Крепису (горњи дио града), која се налазила испод куће бичевалаца (братовштине св. Крижа). Поред тога дао је Станоју 15 перпера гостовине да оправи кућу (II, 531).

Још једном се сусретамо са синовцем протовестијара Груба. За 20 перпера дуга, Бакоје Нала Сергијева заложиио му је, 25. I. 1399, два карата (дионице) свога ждријеба у Грбљу (II, 633).

Из наведених података види се да је синовац протовестијара Групца био властелин которски, јер се оженио из угледне властелинске породице которске, према укалупљеном обичају властеле доба феудализма; и да је протовестијар Грубо имао брата Марка (или Марга). Изгледа, да је отац Грубова синовца рано умро, и да је остао мало познат; отуда се, можда, и помиње само као брат протовестијара. Пада у очи да се ни у једном случају не наводи њихово братственичко презиме, уобичајено већ тада код которске и дубровачке властеле, као што је код њихових посадника било уобичајено презиме по оцу (патронимика).

Јиречек је имао у руци I и II судско-нотарску књигу которску, али није наишао на поменуте документе из II књиге, да њима потврди извор по Тајнеру. Али, и поред свега што смо већ навели, поставља се питање: ко је Грубо протовестијар?

С пуно оправданих разлога, ми сматрамо да је Душанов протовестијар био Грубо Пасквали, Которанин, с којим се више пута сусретамо у I књизи которских споменика (1326—35). Истина, не можемо га дуго пратити, јер которски списи од 1338—94 нијесу сачувани. Даљи подаци, мислимо, оправдаће у пуној мјери нашу претпоставку. Нарочито су убједљиве чињенице: 1) што је поменути Грубо Пасквали био савременик, пријатељ и сарадник Николе Буће, Душанова протовестијара; 2) што је с Николом Бућом био раније цариник државних тржишта за Дечанског и младог Душана; 3) што је привредно и финансиски пословао с Николом Бућом и његовим братом Михаилом, познатим финансијером и дипломатом, као и с Томом Бугоном, Которанином, који је имао своје посједе у Брскову, Брвенику и Руднику, свакако и своја окна у рудницима тих мјеста, и који је имао личних додира са српским владаром, у снабдијевању његовог двора и његових великаша¹⁾; 4) и најзад, што у редовима которске властеле не налазимо у то вријеме ниједног другог Груба који би могао постати протовестијаром 1354, намјесто Николе Буће.

Грубо Пасквали помиње се 10. VIII. 1326, у најстаријим сачуваним списима которским. Ту је уведен као: Грубе Паскалис Мартхоли (I, 12); на другом мјесту Грубе Паскалис Бартхоли (I, 75; у свим осталим случајевима: Грубе Паскалис. Из овога излази да је Грубо био син Паскала Мартолова. Ми сматрамо да је овдје ријеч искључиво о једној истој особи. Которски нотар негдје га пише Мартол, а негдје Бартол. На крају ћемо се осврнути зашто сматрамо да је Грубо Паскалов припадао познатој которској породици Пасквали.

Крцо Витомиров дао је, 12. V. 1327, озваничену признаницу на 500 перпера, које дугује Грубу Пасквали. Поред судије и аудитора, као свједок наводи се Трифун Бућа (I, 75); за којег не можемо утврдити да ли је био стриц или брат од стрица Николи и Михаилу; иначе је познат као дипломата краља Милутина. — Мартол Петра Мартолова дао је, 4. VI. 1327, признаницу на 23 перпера и 9 динара млетачких, које дугује Грубу; а 21. VI. 1327 Матеј Трифуна Јаконова на 216 перпера и 10 динара млетачких (I, 86). Послије десет дана, Грубо Пасквали изјавио је пред судом да је потпуно подмирен од Милослава ранијег слуге Тупше (I, 88).

У заједници с Николом Бућом, Грубо је био у пословно-трговачким везама са истакнутим италијанским трговцима који су, преко Котора, били развили живе трговачке везе са Србијом,

¹⁾ О Томи Бугону више у чланку Рудници Србије у которским споменицима XIV вијека, Наука и природа, св. 3 за 1954.

нарочито с рудним тржиштима. Перенцоло Болани из Млетака дао је, 17. XI. 1326, озваничену признаницу, да му је Никола Бућа подмирио свој дио дуга што је дуговао заједно с Грубом Пасквали; а истог дана Амброзин Барнис из Милана признаницу да је подмирен од удружених (уортачених) Груба Пасквали и Николе Буће у свим трговачким пословима (I, 46). Обје ове нотарске исправе потврдили су Марин Мекса, судија, и Гргур Тиманои, аудитор, који нам је познат као которски изасланик 1351 г. к цару Душану у Приштину, заједно с Михаилом Бућом (Ст. Новаковић, Законски споменици, 32).

Грубо је био ортак и Михаила Буће. Андрија Михаилов Варказ из Задра изјавио је пред судом которским, 7. VII. 1331, да је у свему подмирен од Михаила Буће и Груба Пасквали из Котора. Узгредно напомињемо да се ове године помиње Лампро Болица (I, 220), свакако отац поменутог Марина, таста синовца Груба протовестијара.

Најважнији докуменат је од 26. IX. 1327 (I, 101—2), чију садржину износимо у сажетости: Вијеће и Општина града Котора чине до знања свима и свакоме, како се племенити и уважени муж Тома Бугон тужио у име своје и у име племенитих мужева: Кима из Улциња, Груба Пасквали и Николе Буће из Котора, својих другова, цариника „господина“ краља, да су им Дубровчани са многим лађама и оружаним галијама насилно одузели сѐ коју су превозили на тржишта, и тако им нанијели штету за 14.000 перпера. Цариници су тражили да Општина предузме мјере за намиру штете. Пошто је ствар испитала, Општина је донијела одлуку да се од добара Дубровчана гдје било у Србији и на подручју краљевине Рашке заплијени толико да се може намирити нанесена штета. Одлука је донесена уз глас звона у пуном учешћу народног збора, у присуству Марка Квинтавала, Јакобела Болани и Јакобела Томадо из Млетака, као и многих других. Очигледно, да су у овој трговини били заинтересовани и поменути млетачки трговци.

Све околности и чињенице, дакле, наводе да Душанов протовестијар Грубо није био нико други него поменути Грубо Пасквали. Нема никакве прилике да је то могао бити Грубе Бисте („Бистетик“), који је био изасланик которски 1351 к цару Душану, заједно с Михаилом Бућом и поменутиим Гргуром Тиманои (Ст. Новаковић, Законски споменици, 32), а који се и не помиње уопште у I судско-нотарској књизи которској (1326—35); нити смо га могли пронаћи гдје друго. Још мање може

доћи у обзир мало познати Грубе Базилијев Премути, који се помиње 1332 (1—2,8).²⁾

У два наведена случаја, Грубо Пасквали се наводи као син Паскала Мартолова, односно Паскала Бартолова. Како је Паскал Мартолов био врло угледна личност Котора свога времена, то се у сачуваним списима помиње врло често. Октобра 1329, Општина которска изабрала је два властелина за своје ратне заповједнике, Паскала Мартолова и Марина Галију. Паскал Мартолов био је редовни годишњи судија у периоду од 23. IV. 1331 — 23. IV. 1332; а судски аудитор у полугодишњем периоду 1335. То су највеће почасте, које му је могао дати родни град. У том времену (1329—35) мијењала су се три нотара, Филип Матејев из Осима, Петар Витов из Котора и Пиетро Јакобов Савињанин из Милана. Сви тројица овог Паскала уводе некад да је син Мартолов, а некад Бартолов. У поменутом периоду, од тројице годишњих судија — који су са кнезом, у име Великог и Малог вијећа, претстављали аутономну власт — једини је био Паскал Мартолов. На једном мјесту уведен је као син покојног Мартола.

Један Мартол Паскалов помиње се 1279 међу претставницима Котора који уговарају мир с Дубровчанима (Јбућић, Листине, I, 119). Изгледа, то је отац поменутог Паскала, ратног заповједника и судије которског (1331), дјед Груба протовестијара. Тако је по ондашњем обичају, Паскал добио име по дједу (отуда га и пишемо као сина Мартолова, а не Бартолова).

Поред Груба и Марка (или Марга), Паскал Мартолов имао је још једног сина, Трифуна, који се помиње у которским списима. Тако, 25. I. 1332 помиње се Паскал са својим сином Трифуном, гдје га нотар пише „Баскал Бартолов“. Као и брат му Грубо, Трифун је подузимао замашније трговачке послове с Николом Бућом и поменутиим Томом Бугоном, као и Петром Савиним, који је, такође, био у живој трговачкој вези с рудним тржиштима Србије. У документу од 3. IV. 1330 (I, 131), помињу се њих четворица као дужници неком Луки, који је судским путем, тражио да му врате 2770 перпера, или испоруче одговарајућу количину доброг сребра, погођеног по 12 перпера мање два гроша по фунти, што износи око 75 кг. Сребро је тада, у односу према злату, било далеко скупље него данас. Спор се повео што први тројица нијесу пристали да плате четврти дио за Петра Савина, који се тада налазио у Рашкој, јер се није повратио до уговореног рока. Трифун се помиње и 1335 у једној признаници,

²⁾ Овако, као 2 свеску I књиге, уводимо судско-нотарску књигу (1329—37), коју посједује Југосл. акад. знаности у Загребу. Захваљујући Академији, Државни архив у Котору има фото-копију те књиге.

којом се поменути Петар Савин обавезује исплатити Трифуну Паскалову 111 перпера (I, 298).

Паскал Мартолов биће родоначелник породице Пасквали. Паскал је био властелин, иначе не би могао бити ратни заповједник и судија которски. Био је истакнут, а вјероватно и школован. У његово вријеме, највише су се истицале которске породице: Бућа, Бизанти, Болица и Драго. Пасквали као братство тада се нигдје не помињу у которским списима. Пасквали ће бити познати тек крајем XIV и у XV вијеку; и уздићи се до угледа поменуте четири породице. Марго (Маргоције) Трифунов Пасквали био је редовни судија 1396—7. Потврдио је, као што смо видјели, онај уговор између Марка Маркова или (Маргова), синовца Груба протовестијара и браће Радиновић. Марго Трифунов је, без сумње, унук Паскала Мартолова. Помиње се врло често у которским списима као угледна личност. Исто тако и његов син Добрушко, који је био судија 1436 (књ. VI), као и други син Трифун 1442 (VII). Године 1419 био је судија Трифун Пасквали, заједно с Николом Болицом и Иваном Трифуновим Бућом. Налазимо га и у *Законским споменицима*, сабра-ним од Ст. Новаковића (стр. 2). Тада је то коначно утврђено презиме. При свечаној предаји Котора млетачким властима (1420), међу бројном властелом которском помиње се и Грубе Маринов Пасквали (III, 430), као и у штампаном Статуту которском (стр. 339). Биће то синовац Трифуна Пасквали, унук Марга.

Као што се види у породици Пасквали традиционална су имена Пасквал, Марго и Грубо (Грубеша, Грубац), као што су, на пр., код породице Драго имена: Драго, Лука, Марко, а код Бућа: Никола, Михаило, Трифун. Поред других чињеница, и то доприноси увјерењу да је Душанов протовестијар Грубо био из породице Пасквали, коју ће највише прославити Људевит Пасквали, знаменити хуманистички пјесник прве половине XVI вијека.

Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић

ПАХОМИЈЕ „ОТ ЦРНИЈЕ ГОРИ ОТ РЕКЕ“

Први фактор Штампарије Божидара Вуковића у Венецији био је јеромонах Пахомије, који је у поговорима књига најпре истицао да је „от Црније Гори от Реке“, а доцније стављао да је „от остров диоклитискога језера“. Ил. Руварац (у цетињској Просвјети II, 1893/94, 424) домишљао се да је Пахомије био са

Кома, острва на Скадарском Језеру. „Цркву комску“ су подигли Црнојевићи. Њу је Иван Црнојевић приложио Цетињском манастиру (Fr. Miklosich, Monumenta serbica, 1858, 533). Што се тиче Реке, објаснио сам (у Историским записима VI, 1950, 264) да је то Ријека Црнојевића, одн. Ријечки град, који је, како каже П. Шобајић, „у новије време прозван Обод“ (Народна енциклопедија III, 1928, 775). Кад је Штампарија Црнојевића пренета са Цетиња у Ријечки град (Обод), у њој је радио Пахомије. По престанку рада у Штампарии Пахомије је прешао на Ком. Одатле је отишао у Венецију да се прими посла код Божидара Вуковића.

У овом малом прилогу желим да још нешто проговорим о Пахомијевом називу „от Црније Гори от Реке“. Црна Гора није исто што и Зета. Управник Штампарии Црнојевића, јеромонах Макарије, док је био у Зетској држави и док је радио за владе „војводе Зете господина“ Ђурђа Црнојевића и за време митрополита зетског Вавиле, наглашавао је да је „от Црније Гори“. Тиме је хтео да каже из кога је краја Зетске државе. Кад је стишао у Влашку и тамо отворио прву влашку штампариију, није помињао Црну Гору. То је сасвим појмљиво. В. Јагић није имао права што је у томе видео доказ против идентификовања штампара Макарија из Влашке са Макаријем „от Црније Гори“ (Der erste Cetinjer Kirchendruck I, 1894, 6). У Влашкој би Макарије могао да истиче само Зету, „земљу Црнојевића“ (како је назива у своме малом географском саставу, који је написао између децембра 1526 и јула 1528 год., у доба када је био игуман хиландарски — в. Историски записи II, 1948, 4). Ријека Црнојевића је припадала Црној Гори. Пахомије бележи да је „от Црније Гори“, па онда још ближе одређује да је „от Реке“. Црну Гору је очевидно помињао због тога што је то чинио и Макарије, чији су штампарски послови били на гласу (његова штампа per tuto ega laudata et apreciata — по речима дубровачког латинског канцелара Луке Примојевића из 1514 год., в. Гласник Скопског научног друштва XIX, 1938, 133), а Ријеку је навео свакако због тога што је у њој некада била славна Штампариија, у којој је он стекао своју штампарску вештину.

Пахомије пише Река, а не Ријека. То чини стално. Увек употребљава слово е, а не јат. Он би јат могао да чита као е, али он баш хоће да покаже да јат изговара као е, да је екавац а не јекавац. Не може се помишљати да је он из неке друге Реке, а не из Ријеке Црнојевића. Да се мисли на Ријеку Црнојевића, види се по помену Црне Горе. Није ни штампарска грешка. Пахомије пише Река не једанпут већ трипут. Тако је не само код И. Каратаева (Описание славяно-русских^ъ книг^ъ I, 1883, 46, 48, 51)

и Љуб. Стојановића (Стари српски записи и натписи I, 1902, 134, 137, 139), већ и у самим Пахомијевим издањима. Нисам веровао прештампаним текстовима. Потражио сам текстове које је слагао и отштампао сам Пахомије.

По томе е које је стављено место јат види се да Пахомије није био родом из Црне Горе. Из неког екавског краја он је дошао у Црну Гору, на Ријеку Црнојевића.

Ђорђе Сп. Радојичић

ЈЕДАН ПОМЕН О ВУКУ БРАНКОВИЋУ У СТАРОМ КОТОРСКОМ АРХИВУ

У нотарско-судским списима Которског архива налази се само један докуменат у коме се помиње Вук Бранковић. То је писмена обавеза коју 4 августа 1396 у канцеларији которског суда издају Никола Грубшић, Кусић Мановић, Бацул Јовановић, Глава Озринић, Косан Озринић, Вукота Толић, Витоје Поповић, Петан Прибојевић и Миладин Владојевић которском племићу и трговцу Марку Драго, а којом се обавезују да ће му пренијети у Лим (ужи локалитет а не Полимље — С. М.) тридесет три товара соли његовог власништва.¹⁾ Даље се обавезује да ће, искрцавши поменуто 33 товара соли, у Лиму набавити за Марка Драга 50 товара доброг и чистог жита од којих ће 50 товара десет припасти њима за превоз од Лима до Котора 40 товара жита и 10 товара ражи коју су они такође дужни набавити за поменутог Марка; ако, пак, не би било у Лиму толико ражи, за остатак до укупно 50 товара узеће сланог граха и проса. Горњи се још обавезују да ће превоз трговачке робе до Лима (а вјероватно и од Лима до Котора — С. М.) бити на њихов ризик, сем ако им исту не би одузели Турци или поданици Вука Бранковића, у којем случају неће бити обавезни надокнадити штету.

То што се у горњој обавези изричито каже да штета неће бити надокнађена у случају напада поданика Вука Бранковића јасно доказује да је од стране ових била устаљена пракса ове врсте што може бити схватљиво, јер је послије распада српског царства, а нарочито послије косовске трагедије, нестало и примјене оних мјера предвиђених Душановим закоником за заштиту трговине.

¹⁾ Државни архив у Котору С. Н. 340/II.

Истина, рекло би се да је Вук Бранковић још 1393 године имао толико ауторитета да сузбија нападе на млетачке трговце, пошто кад је у то вријеме од млетачког Сената затражио да му се поврати мираз његове сестре, удовице посљедњег драчког господара Ђорђа Топије, који се мираз налазио у рукама млетачког војног заповједника Драча, и кад је Сенат као услов враћања поменутог мираза поставио захтјев да његови поданици више не нападају млетачке трговце,³⁾ тих напада за извјесно вријеме неће бити, што се доказује и околношћу да је 12 маја 1394 услједила Вуку, као награда за лојалност према млетачким поданицима, част млетачког грађанина и племића.³⁾

Међутим, 1396 године је вријеме када је турско продирање и одузимање Вукових крајева морало предочавати још једно и то врло блиско „Косово“ Бранковићу. Иако Котор у ово вријеме није још сачињавао саставни дио Млетачке Републике, ипак вјерујемо да би Вук Бранковић, да је имао довољно ауторитета над својим поданицима, штитио которску трговину, свјестан колико је она значила у прошлости његовим и осталим крајевима српског царства.

Докуменат који наводимо занимљив је, свакако, и као доказ раних и широк трговачких веза Котора и Црне Горе, тада Зете, пошто је несумњиво да су трговци, издаваоци обавезе, сви из которског залеђа. Први по реду Никола Грубшић могао би бити предак Команина Грубичевића који се помиње у повељи Ђурђа Црнојевића из 1492 године,⁴⁾ Мановић је, вјерујемо, припадник неког давно изумрлог братства у Бајицама, гдје постоје локалитети који су том братству могли дати и име Манов До, Маново Ждријело. Патронимик Јовановић трећег по реду издаваоца изјаве не би нам био довољан за постављање претпоставке о његовој племенској припадности, али нам зато његово лично име убједљиво говори да је Ђеклић, потврђујући и претпоставку д-ра Јована Ердџановића да је име ћеклићког братства Бацуљи постало од личног имена Бацул.⁵⁾ Дакле, трговца Бацула могли би сматрати и родоначелником братства Бацуља из ћеклићког Петровог Дола, које је до почетка осамнаестог вијека давало ћеклићке кнезове.⁶⁾ Да су Ђеклићи као назив локалитета, а, свакако, и као назив становника тог локалитета у ово вријеме већ постојали, доказује нам

³⁾ Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. IV, 319.

⁴⁾ Исто, 326.

⁵⁾ Др. Ј. Ердџановић, Стара Црна Гора, 20.

⁶⁾ Исто, 523.

⁷⁾ Исто.

један докуменат⁷⁾ у коме се појављује као свједок неки Никша из Ђеклића још 28 октобра 1326 године или још убједљивије други од 29 октобра исте године у коме Мароје из Ђеклића и Симеон из Комана изјављују да дугују Миси де Бисе седамдесет перпера, које су позајмили за обављање путовања⁸⁾ (сигурно у трговачке сврхе — С. М.). Глава Озринић и Косан Озринић не требају коментара за племенску припадност. За првог би прије сматрали да се под Глава подразумејева његова старјешинска титула него лично име. Вјерујемо да је и Вукота Толић прије Озринић него Пјешивац иако сем у Озринићима и у Пјешивцима постоји локалитет Толић. За Витоја Поповића би више у имену него у патронимику могли тражити његову племенску припадност. Наиме, у Његушима, у Врби, постоји локалитет Витовина, па није искључено да је име Витоје баш у вези са овим локалитетом. Што, пак, ако је заиста поменути локалитет добио име по нашем Витоју, није назван Витојевина, била би последица праксе скраћивања имена, која је довела и до скраћивања Бјелошевића у Бјелоше, Бајичића у Бајице итд.⁹⁾ Петан Прибојевић могао би (бити из љешанске Жупе Градачке гдје постоји село Прибојевићи. За посљедњег, Миладина Владојевића, не можемо правити претпоставке о племенској припадности, али вјерујемо да је припадао неком давно изумрлом братству једног од катунских племена.

За све издаваоце предње изјаве каже се у документу да су Власи, али тим именом још много вијекова касније називаће се у которским документима становништво Црне Горе. Истина, ми тиме не мислимо да кажемо да су и сви људи наведени у већ дуго расправљаном документу славенског поријекла, тим прије што код неких од њих имена или коријени имена указују на њихово влашко поријекло, али сматрамо да је још у њихово вријеме симбиоза Влаха и Славена резултирала у славенезирању првих, што се потврђује и славенизирањем влашких имена, па и заједничким рјешавањем економских проблема.

И тако, једини сачувани помен о Вуку Бранковићу у актима Которског архива везан је за занимљиве појединости економског и етнографског карактера о нашим племенима још из раног времена њиховог формирања.

Сл. Мијушковић

⁷⁾ Државни архив у Котору С.Н. 19/1.

⁸⁾ Државни архив у Котору С.Н. 20/1.

⁹⁾ Др. Ј. Ердељановић, сп. д., стр. 379.

ПРВА ШТАМПАРИЈА У КОТОРУ

Премда је Которанин Андрија Палташић (XV. вијек) био један од првих штампара у Европи, ипак он није могао отворити своју штампарију у свом родном граду Котору, већ је морао отићи у Млетке, гдје је основао, године 1472, своју штампарију, која је била једна од првих и најугледнијих штампарија у оно доба у Италији. Млетачка власт није хтјела никад дозволити да се у Котору отвори штампарија, из бојазни, да се не би што тискало против млетачке владавине. Требало је, да пропадне Млетачка Република, па да се тек тада узмогне у Котору отворити једна штампарија. И збиља, нетом је пала Млетачка Република, 1797 године, Франческо Андреола, који је имао своју штампарију у Млецима, одлучи пренијети ју из Млетака у Котор. Добивши за то потребну дозволу од аустриске власти, он је из Млетака кренуо на пут са својом штампаријом и са својим радницима, с бродом на једра, 25 маја 1798 године, тачно у шест сати ујутро (био је петак). Имао је повољно вријеме на Јадранском Мору, па је у уторак, 5 јуна, приспио око 10 сати прије подне у Боку, и брод се усидрио под Росе, гдје је била аустриска лучка капетанија, да обави потребите лучке формалности. Из Роса је тек у четвртак, 7 јуна, око 3 сата по подне, стигао у Котор, са посебном барком на весла (лађицом). Док је смјестио своју штампарију у Котору, седмицу дана касније, 14 јуна, почели су његови радници радити, слагати слова у штампарији. Од суботе, 16 јуна почела се радницима рачунати њихова плата, коју су први пут примили седмицу потом, у суботу, 23 јуна. Ове је биљешке записао Франческо Андреола радник, слагар Антун Мартекини на једном примјерку календара „Lunario Trevisan del Schiesoncin per l' anno 1798“. Тревизо, 1793. Што је све Франческо Андреола штампао у Котору, није нам тачно познато. Познато нам је да је 1799 године штампао учено дјело Доброћанина, Марка Ивановића, под насловом „Della Dedizione delle Bocche di Cattaro a S. M. Imp. Francesco II. e dell' antica origine di detta città dal Dot. D. Marco Can. Ivanovich, Cattaro, 1799, Dalle Stampe di Francesco Andreola Veneto, Stamp, Regio, con permissione“. Године 1802 штампао је друго издање: „Nauk Kerschianski za korist Darxave od Kottora, utisnuche drugo, od Ivana A. Kanonika Nenadich, Parrok s. Stasie, u Dobroti, Cattaro, stamp. Francesco Andreola“. Штампао је и посланицу которског бискупа Марка А. Грегорине, као што и „Прогласе“ народу за вријеме прве аустриске владавине у Боки (1797—1806) Томаса Либера Барона de Brady „general di Batagl., Comandante generale Civile e Militare dell' Albania Austriaca“ (т.ј. Боке Которске). Андреола је имао у својој штампарији и ћирилска слова и штампао је ћирилицом једну црквену књигу за православне у Боки, од које се ријетки примјерци још чувају у неким православним

црквама у нашој Боки. Радник и најбољи слагар Антун Мартенини, на позив из Дубровника, отишао је из Котора у Дубровник, у фебруару 1801 године, да преузме штампарију Дубровачке Републике, коју је од године, 1787 имала у својој власти дубровачка влада, а коју је послѣ смрти њена оснивача А. Осчи (умро 29 децембра 1787 г.) држао Андрија Тревизан, који је ради болести морао напустити штампарију почетком 1801 године. Тревизан је умро 14 октобра 1801 године. Наступом француске владавине 1807 године, ова прва штампарија у Котору престала је радити.

Антон Милошевић

ЈЕДНА ПРЕТСТАВКА ГЕОРГИЈА РАДОЊИЋА РУСКОМ ДВОРУ ИЗ 1758 ГОДИНЕ

У архиви САН нашли смо један интересантан докуменат из средине XVIII вијека, који употпуњује наша знања о руско-црногорским односима у овом периоду, али у далеко већем степену о односу између владике и гувернадуре.

Средином 1757 године упутила се једна црногорска делегација у Русију на челу са владиком Василијом и гувернадуром Станом Радоњићем. Августа исте године, делегација је била на Ријеци, али тек почетком идуће године послѣ задржавања по разним мјестима Аустрије и Русије, делегација је приспјела у Петроград. Чланови делегације, састављени од најугледнијих и најутицајнијих личности ондашње Црне Горе, нијесу били једна јединствена група. Као претставници нахиске, или племенске подвојености, сваки од њих појединачно схватио је свој долазак у Русију, у првом реду, као zgodну прилику за јачање свога угледа и утицаја. Та подвојеност највише је дошла до изражаја између двије најзначајније личности, гувернадуре и владике. И једна и друга страна тај сукоб је приказивала руском двору, не као личну, него као начелну ствар. Са становишта и гувернадуре и владике, питање се постављало врло оштро. Радило се о томе коме ће руски двор признати право првјенства. Од тога признавања зависио је умногом и њихов утицај у Црној Гори, и зато је оштрина сукоба међу њима добила врло оштру форму. Није се презало ни од интрига и лажних достава руском двору, да би се доказала „леgitимност власти“ у Црној Гори. И овај докуменат који доносимо овдје резултат је те гувернадурско-владичанске борбе, која своје коријене вуче из

најстарије историје Црне Горе. У Москви је владика Василије помогнут од Вукала Вукотића, попа Мојаша Пламенца и попа Прела Ђурашковића, однио, може се рећи, потпуну побједу. Послије смрти Стана Радоњића, у Петрограду 17 марта 1758 године, из његовог табора остали су његова сестра Катарина и зет Стјепан Шаровић, и Станков брат Георгије. Од ове тројке, изгледа највећу борбеност показивао је овај брачни пар. Катарина је крајем јула писала својим на Његуше, како је „злосрећни и несрећни владика Василије“, покушао да обмане руски двор и прикаже да је цио рад гувернадурa био лажан. (Р. Драгићевић, Неколико нових докумената од 1748 до 1854 године, Историски записи, III, с. 80-1). Нарочито је оптуживала Василијево присталице Вукотића, Пламенца и Ђурашковића, који су ове исте године напустили Петроград, док је Василије и даље остао у Русији. Гувернадурска „странка“ предузела је кораке и код самог руског двора доказујући своја права на власт у Црној Гори. У октобру мјесецу упућена је ова претставка руском двору. Докуменат је потпуно аутентичан, иако га није писао сам Радоњић али је на њему његов оригинални потпис. Нама се чини да је докуменат писао Шаровић, који је знао руски. Истина језик није чисто руски; то је једна мјешавина руско-српског, али ипак потпуно разумљив.

Докуменат смо објавили савременим правописом. Наравно, да тиме у извјесном степену докуменат губи, али оно што је најбитније за нас, то је да је потпуно разумљив. Докуменат у потпуности показује гувернадурску тезу о праву на власт у Црној Гори. Из досадашњих података, то није било тако јасно. Зато смо сматрали да ће овај докуменат у том правцу корисно послужити.

Г. Станојевић

Всепресветлејшаја державшија великаја государенија императрица Јелисавета Петровна, Самодержица всеросискаја государнаја всемилостившаја

1

Находјашчејсја в службе вашегa императорскога величества и черногорскога шљахтестве прјамер мајор Стјепан Петрович пријахав в Ченије Гори прошлаго 1757 года и собранија черногорскога оншчества објавил колко ваше императорскоје величество по особљавому монаршкому милосрдију подражаја государју родитељ вашегo величества вечнаја слави, достојитсја памјатја государју императору Петру Великому милост штедрост и благоутробије над черногорским народом распростројетсја

и што он дља пријатија високославнују всеросискују вашого императорскога величества службу, тисјач черногорцов, которих ваше величество по особљавому својему материнскому милосрдију и призренију и черногорскому барчанском и сецкму народам в число својих славније и непобедимије војски приѣхат всемилостивјеше удостојит саизволите пребиваја. Прјата јето в 1754 году, пријаодјездеје здјес мних находешчгосја черногорскога архијереја Василија од нашега императорскога величества всемилостивјашаја к обществу черногорскому послана грамата вашег императорскога величества јадјенежнога награжденија не получили и он архијереј од грамоте пак и од денежни награжденија оному обществу не објавил.

2

И как ми низашија увједомјас од помјанутога мајора Петровича, а таком всевисочајшем вашого императорскога величества матере милосрди, каторо је ми ожидали од давнога времени черногорского је общество једногласно приговорили и паручи јако первочиному в том народе двороднах брату моих губернат Станиславу Радоничју самому јехат височајшему вашого императорскога величества престо дља испрошенија помјанутом општеству всевисочајшеј протекције и монашкаго оному народу милосрдија.

3

И потому помјанутом губернатор Радоњич взјав с собою људеј в служби нашега императорскога величества тако можнс било в привезених дља того мајором Петровичем корабљех вместит, також и четири чловјека и з бојар с собою партикулерно а не избранијем народа из которих по пријезде в Санктпетербург Николаја Кнежевич здјес и скончалсја и от туда ми отправјас благополучно с цесарским јерацином в город Фиум прјабил и тут каратен держали.

4

Архијереја Василија котори здјес називајетсја митрополитом скадарским, зетским, приморским и повелителѣм черногорским, будучи в Черни Горах ијеромонах в 1750 году из Черније Горе понесогласију настојашчијем черногорским митрополитом Савом, котори ине живјет, оправилсја серпскому патријарху Афанасију и дља некторје интересо јеве патријарха помјанутом Василију послан бил от њего в Цесарију и љетом 1750 году в турецком городу Белграде патријархом од архијереј постављен без избранија и вједома нашега общества. Ибо в Черниј Гори митрополити избрани и вољеју народа постављајетсја, а не фамилије как он здјес разглашајет и так он следователно не может

по справедливости називатеја черногорским и прочитај митрополитом, пока настојашчаја там митрополитом Сава живјет, и тем народом прџанјат не будет. Ако ли паче, повелъатељем котори после бившије герцегов черногорскија у нас подне не бивало ахотја на јево чин такаја патент и имјет, точну с тамошнијак крајак за дењги лежко достат можно.

5

Он же Василија полча архијерејској чин пријехал в Чернија Гори 1752 года не ведају каким то образом достал себи височајшаја грамоти по жалованију оном народу в 1715 году, од јего императорскога величества господарја родитеља нашега императорскога величества Петра Великога за оказаноје во времја бивше тогда с Турком војни. Всеусердније услуги без вједома общества черногорскога с оним в Росију отпавилсја и в битност јего при дворе нашега императорскога величества ежели какије тогда претставленија он архијереј имјанем общества подавал. То од собоју оније соснијем а не народнијем претставленијем ибо об отјезде јево тогда в Росију обществовије несведамо било. А по приједеж својем в 1754 году в Черније Гори објавал што јездил в Росију дља милости и с привизенијем с собоју тогда денгами такаја нача интриги и взмушченија в народе делат и наконец до того довел што Атоманскаја Порта и Венецијанска республика в 1756 году оружије своје против нас обратјало.

6

Хотја божеј помошију и не малим трудом више помјану-тога губернатора Радонича з снатним Турок уроком и с великим посрамљенијем из границ нашије и прогнан. Тогда он архијереј Василије, видја что великаја сила турецкије војск к границом черногорском приближавајетсја и что разгоренај против его народ за учиненје интриги и причини војене в отобру мјесецу того году тајним образом в полноч из Черније Горе ушел у границу у Цезарску в город Фиум. Прјабив истого времјена до пријазда нашего в речено Фиуме пребиваније своје имјел, и тогда к нам појавилсја с тем објављенијем, што од нас много старасја и пребивашему в Вјене росискому послу много писал и просја что јево собоју в Росију взјал с тем објазательством что он не будет в наши дела мешатсја и что от Росије острнетсја хотја губернатор Радонич и не приминал те јево претстављени, знаја јево кривомушника поступија, но посјали јего прашенија и комил на то губернатора непрепјатсеват в Росије јему јехат.

7

Ми же мјажаншина по видержани карантену с означеним губернатором и с мајором Петровичем из Фиума оправилс и в

Кијев благополучно прибили с пути, неколико днеј губернатор Радонич с бојари и при њех опредељеном мајор Петрович отправили в Санктпетербург, а команда черногорскаја в котори нахаја-шја капетани назначени осталас в Кијеве до указа вашег императорскога величества.

8

По пријезде брата мојега губернатора Станислава Радонича з бојари в Санктпетербург сега 20 году в марте мјесеце вољу божјом и именов мојему и всего общчества нашего нешчистију скончалсја. Сје наше общчество (кончин јево) мешчатне до данас помјанутоју архијереја Василија и запамјетовов прежнаје своје намјереније с нијем случајем ползоватеја вознамјерил с више здјес бојар чрез јево всегдашњеја обман склонил на своју сторону с тем показанијем јакоби брат мој покојни губернатор хода здјес и министром искал властним на Чернују Гору герцогом себја утвредити. И он да губернатор таким образом од вас зднешему двору от себе претстављенијем чинјал а какде зднешије министерство усмотрело что он об сев толко старајетсја а не опоручено јему од народа дјеле то и назначеном од вашег императорскога величества черногорскому народу пенсион чрез то одложен. Аднако старанијем јево архијереја уповајет ежели оније бојара јево сторону держат станут, то все те јево губернатора потајеније претствленија умјачто всјем народу пенсион исходатсја стават может и что они особљиво од вашег императорскога величества милостју награђени будут. И не такмо что означени бојар по простоте всјему тому утврдјах повјерит команде черногорскога мнех в Москве состојашеј то јево архијереја нееднократним о акт писмом довел до тога что всему томе поверилја и чрез все те јево писма всю означену команду в конфузију привел и више племених бојар уговорја јехат напред себја и от њега с писмом в общчеству сооклеветани на покојнаго губернатора и донесе о више писаном дјеле, да тем препрјатство учинит сину губернатора на отцовскоје мјесто вступит и чрез то свој прежнија поступија загладит а у народа себја висправит и в кредит привести.

9

При всем том означеној архијереја правительствујушчему сенату ложно донес в поручанија нашем фамилији, јакоби роднога брата мојега, син Петер Радоњиц, котори здјес дља начин приведен био истој Радоњица фамилији био, и чужего фамилији пјашемсја и что старешинством по природе фамилијево архијереја племјеником равњатсја не можем, что во о-провержене в том јево неправду јавним доказателством наша фамилија Радоњица всем тамошњем полученој стороне извесна.

Патом што собранијем народним, и здравле и донех в Черној Гори началство и мјест а јево фамили извјестно што происходит од попов и архијерев истом толко едно благородство и состојат очен ежели повелит ваше императорско величество чрез министра вашег величества находешчагосја при венскиј двор или состовицког там в Тријесте совјетника Пучкову повелит овијем вишеписаном достовјерну справку взјат.

И да би височајшим вашег императорског величества указом поведено било дља вишепреписаним опстојатељством, а паче по случају покојнога брата мојево губернатора Станислава Радоњича јево који чине во отечество наше в Черној Гори менја нижајшаго и з братом мојим Петром Радоњичем отпустит, хотја ја нижајши в назначеној мње чин вашемоу императорскому величеству с вјерности служби и неприсегал но когда по-истрасленија том мојих нужду повелено будет мње обратно суда звјатсја што ја готов себја с том присогој утвердит.

Всеприсветлејшаја государина прашу вашег императорскога величества осем мојем прошени решење учинит. Октобра на дна 1758 года. И по данију надлежат во череждну при дворе вашег императорскога величества конференцију.

К сему прошенију, Георгиј Радоњич
руку приложил.

ОДЛУКА О ШТАМПАЊУ СТАТУТА ГРАДА КОТОРА

Статут града Котора штампан је у Млецима 1616 године, у редакцији двојице Которана, Марина Буће и Фрања Болице, чији су породични грбови, поред грба провидура, отиснути на почетку Статута. У свом дјелу „Комунално уређење Котора” (САН, 1950), д-р Илија Синдик описао је ово издање. Од десет примјерака ове врло ријетке књиге којих је било у нашој земљи прије Првог свјетског рата, један се налази у Државном архиву у Котору.

Овдје износимо одлуку оба градска вијећа о штампању Статута, према подацима из Државног архива у Котору.

Једанаестог октобра 1614, Велико и Мало-тајно вијеће града Котора сакупило се, на глас звона, у великој дворани ректорова двора. Присутни су били: Ђовани Франческо Долфино, ректор (провидур) града, Александар Пасквали, Винко Бућа и Фрањо Болица, судије. Присутно је било 36 чланова. Послије избора градског љекара, прешло се на питање штампања Ста-

тута и закона градских. Сматрајући тај посао достојним и похвалним и да је од политичког, јавног и општег интереса, Вијеће је истакло потребу да се сачувају писани закони предака „из времена њихове слободне владавине“, јер пријети опасност да многи пропану, пошто су папири постали трошни. Зато је Вијеће одлучило да се ти закони штампају. Ректор и судије су препоручили да се постојећи закони, који се налазе у свесци Статута с додацима, повјере марљивој особи да их препише, и да се, о трошку Которске општине, штампају у Млецима. Даље се предлаже да се штампање повјери двојици которских племића који ће „довршити то дјело“, на начин како захтијевају општи интереси. У Малом (тајном) вијећу ово је примљено једногласно, а у Великом вијећу са 30, против 6 гласова.

За редакторе Статута било је предложено 5 кандидата. Људевит Главати (предложен од Александра Пасквали, судије) добио је 21 глас, против 13; Фрањо Болица, судија (предложен од Винка Буће, судије), добио је 27, против 4; Маријан Бућа (предлог Фрања Болице, судије) добио је 24, против 12; Трифун Вракјен (предлог Бернарда Пиме) 17, против 14, а Иван Драго (предлог Лауренција Буће) добио је 12, против 21 глас.

Изабрани су: Фрањо Болица и Маријан Бућа (LXXVIII 465).

Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић

БИБЛИОТЕКА НА ЦЕТИЊУ 1638 ГОД.

Професор Р. Ј. Драгићевић у своме чланку Црнојевића Штампарија и двор на Цетињу средином XVII вијека (Историски записи IX, 1953, 532—533) позива се на књигу професора Јована Радонића, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века (1950, стр. 128), у жељи да покаже да је Штампарија Црнојевића постојала на Цетињу све до 1638 год. Проф. Радонић препричава извештај мисионара Леонардија из 1638 год. и каже да се у њему истиче да се „у цетињском манастиру, седишту епископа, налази врло велика српска штампарија с ћириловским словима“. Од те Радонићеве констатације полази Драгићевић, па закључује да ја немам право што доказујем да је Штампарија Црнојевића пренета са Цетиња на Обод и ту пропала (в. Историски зписи VI, 1950, 261; VIII, 1952, 3; Историски часопис II, 1951, 344—346). Извештај Леонардијев, како га препричава проф. Радонић, потврђивао би старо мишљење, које је недавно Драгићевић поново

образложаво (у расправи Обод или Цетиње, Стварање VIII, 1953, 275—279), да је Штампарија основана на Ободу, па пренета на Цетиње. Сад Драгићевић додаје да је Штампарија вероватно пропала тек 1692 год., када су Млечићи разрушили Цетињски манастир.

Драгићевић се ослања на Радонићево препричавање Леонардијевог извештаја, а губи из вида цитат из самог италијанског оригинала који се код Радонића налази у загради: *v'è la più copiosa libreria in carattere e idioma illirico serviano*. Проф. Радонићу је, наравно, познато да је *libreria* књижара, књижница, орман за књиге, па зато, у предубеђењу да се то место у извештају односи на штампарију, напомиње у самом тексту: „погрешно место *stamperia*“.

Леонарди није погрешно употребио реч *libreria* место *stamperia*. То се види по изразу идиома. Библиотека може да буде састављена од књига написаних или наштампаних „словима и на језику илирском српском“. А штампарија не може бити ни на каквом језику.

На Цетињу је 1638 год. заиста постојала библиотека. То је била библиотека Цетињског манастира. Сачувао нам се попис њених књига из 1592/93 год. Налази се на Минеју и прологу за април, који је писан 1559 год. у самом Цетињском манастиру. И данас је у манастиру, под бр. 32 (Д. Вуксан, Рукописи Цетињског манастира, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I, 1935, 202—203; упор. Ђ. С. Радојичић, Историски часопис II, 1951, 335). Попис обухвата 42 књиге. За Цетиње и за оно доба то је била *la più copiosa libreria*. О библиотеци Цетињског манастира треба видети и чланак Д. Вуксана, Историја србуља манастира Цетињског (Записи XX, 1939, 93—100). У поменутом попису код Вуксана стоји: „12 комат месечник“, али је изостављено њихово набрајање (и у опису рукописа и у чланку).

У књизи проф. Радонића помиње се и писмо морачког синода из 1653 год. Оно садржи потврду да у XVII веку у српским земљама није било штампарије. По Радонићевом наводу, у писму се каже да Турци „однимише от нас грамате и филозовје учителице и станпарје красних риторских книг“. Због тога учесници синода од папе траже „и станпарију в нашој србцеј земли“ (стр. 319).

Из свега реченог излази да Драгићевић није нашао поткрепљење за мишљење да је Штампарија постала на Ободу а пропала на Цетињу. Ја остајем при своме мишљењу, а другом приликом проговорићу о разлозима које је Драгићевић изнео у поменутој својој расправи Обод или Цетиње.

О ЈЕЛИСАВЕТИ ЂУРЂА ЦРНОЈЕВИЋА

У судско-нотарским књигама которским наишли смо на три-четири податка о Јелисавети Ђурђа Црнојевића, кћери Антонија Ерицо из Млетака. И тако, нешто више сазнајемо о оснивачу прве наше штампарије и о његовој породици.

Зна се: Ђурађ се оженио Јелисаветом 1490; „у облику писма за жену“ написао је своју опоруку у Милану 1501; доживио је 1503 годину, и не зна се кад је умро; његове двије сестре биле су удате у Котору, за Бућу и Драга, чија се имена не наводе; један од његових сестрића био је Трифун Бућа (Јиречек, Историја Срба, I, 403—5).

Оставши „с петоро деце у беди у Млецима“ (како каже Јиречек), Јелисавета је, свакако на основу поменуте Ђурђево опоруке, настојала да наплати неке дугове. Њени пуномоћници били су: Никола Маринов Бућа и Никола Иванов Драго из Котора. Судаћи по Ђурђеву сестрићу Трифуну Бући, Никола Бућа је свакако зет Ђурђа, а вјероватно и Никола Драго. Утврдили смо да је Никола Марина Иванова Бућа, који се прославио у бици код Модене (1500), имао сина Трифуна. Дјед Николин, Иван Петров, унук је Николе Буће, протовестијара Душанова.

На основу Јелисаветина овлашћења од 17. I. 1504, Никола Бућа и Никола Драго опуномоћили су, 5. VII. 1504, Антонија Пазе, властелина из Бара, да наплати, непосредно или путем суда, од Тодора Јираковића (или Сираковића) из Бара сва дуговања Ђурђу Црнојевићу (XXIII, 34).

Лука Сенојевић из Будве, за чији је идентитет јамчио Трифун Птиковић из Котора, изјавио је пред которским судом, 18. II. 1514, да свој дио брода (једрењака-грипа) преноси на Николу Главовића и Блажа Јунковића из Паштровића, сувласнике истог брода, за подмиру дуга. Наиме за њега су они били платили 40 златних дуката и 20 солди Јелисавети Ерицо, супрузи Ђурђа Црнојевића, на основу Лукине признанице од 16. I. 1504, коју је писао на бамбусу нотар Герардо Норис, пошто је, на тражење Јелисавете, био заплијењен њихов заједнички брод, у циљу наплате Лукина дуга (XXX, 153).

Из два наведена документа не може се закључити да је Ђурађ умро прије 1514. У сљедећем документу Јелисавета се помиње као „бивша жена“ Ђурђа Црнојевића, а Константин Црнојевић као син п о к о ј н о г Ђурђа. Јелисавета је, негдје раније, била позајмила 30 дуката од Николе Иванова Драга и заложила му једну сребрну позлаћену посуду и златни прстен с драгим каменом — рубином отворено црвене боје. У име своје и своје мајке, Константин Црнојевић је изјавио, 14. V. 1522, да

је од Николе Драга примио заложене ствари, јер му је вратио зајам (XLVI, 26).

У спору Трифуна Вукшића, обућара, са Шкаљарима, који се водио пред которским судом 1535, појавио се као свједок Дабо Момчиловић из Ловрицане (искрај Тројице). За један случај који се помиње пред судом, он тврди да се догодио у вријеме женидбе Ђурђа Црнојевића, назад 50 година (стварно 45 година). Каже: да се „добро сјећа, кад се Ђурађ Црнојевић оженио у Млецима и довео своју жену и видио је Црногорце који су га чекали на Тројици, да га отпрате у Црну Гору“ (XL, 52).

Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић

БЈЕКСТВО ВЛАДИМИРА ГАЋИНОВИЋА ИЗ ХЕРЦЕГОВИНЕ ПРЕКО ЦРНЕ ГОРЕ ЗА СРБИЈУ

— Један прилог биографији Гађиновића —

Још од ране младости бунтовни идеолог Младе Босне Владимир Гађиновић показивао је непомирљивост према ропству.

Анексија Босне и Херцеговине тужно је одјекнула у срцима свих патриота Југославије. У Црној Гори, Србији и Војводини изазвала је револте, а у самој Босни и Херцеговини озбиљне покрете. Црна Гора и Србија су биле пред ратом с Аустријом тако да је дошло и до тајног споразума ове двије државе са Турском за заједничку акцију против Аустрије¹.

У то вријеме млади Владимир Гађиновић је био ученик VI разреда гимназије у Мостару. Тадашња херцеговачка школска омладина, васпитана у слободарском националном духу, гледала је на Црну Гору и Србију као на двије братске земље које ће поробљеној Босни и Херцеговини пружити помоћ. Осамнаестогодишњи Гађиновић је ријешо да бјежи за Србију, али пошто му је било далеко бјежати директно тамо, ријешо је да се прво пребаци у Црну Гору. Он је отишао у Билећу одакле је успио да срећно пређе границу и дође у Бањане. Тамо је почео да пише летке против Аустрије, али пошто су били анонимни, црногорским властима се њихов писац учини сумњив, ухапсиле су га и спровеле за Никшић, гдје је стављен под

¹) Д. Вуксан, „Тајни уговор“ — „Записи“, књ. XVII, стр. 308—309, мај 1937.

полициски назор док се добију директиве што да се са њим ради.

Секретар обласног управитеља Никшића Димитрије Ј. Николић је о овом случају извјестио црногорског министра унутрашњих послова војводу Лакића Војводића следећом повјерљивом депешом од 29 октобра 1908:

„Владимир Гаџиновић, из Меке Груде, котара билећког, ђак VIог разреда гимназије у Мостару, на дан 24 ов. мј. прешао је на земљиште црногорско и од мјесних власти у Бањанима овдје стражарно доведен.

На записничком саслушању истиче, да је намјеран продужити школовање у Кр. Србију, али да од аустријских власти није могао добити пропусницу, па стога да је дошао овамо, да му се изда преко Турске за Србију.

По самом саслушању његов прелазак у Црну Гору изгледа ми сумњив, тим прије што хоће да покаже патриотизам са анонимним писмом², које се под ./. заједно са записничким преслушањем спроводи на прочитање г. министру.

Гаџиновића ставио сам под полициски надзор, очекујући вашу што скорију одлуку за даљи поступак“³.

Истог дана секретар обласног управитеља у Никшићу саслушао је Гаџиновића. Пошто записник пружа неколико важних података о Гаџиновићу, доносимо га у цјелости:

„Записник од 29 октобра 1908 г. састављен у Књ. Обласној управи у Никшићу, о преслушању Владимира Гаџиновића из Меке Груде, котара билећког.

Присутни потписани.

Призват Владимир Гаџиновић на постављена питања одговори:

Имам 18 година, вјероисповиједи православне, по занимању ђак, нежењен, кажњаван није никада.

На посебна питања одговори:

Да ли сте у Црној Гори својевољно пријешли, или пребјегали?

— Својевољно.

Због чега сте пријешли?

— Прешао сам да наставим школовање у Србију. Досад сам учио у Мостару и свршио шест гимназије. Због материјалних околности нијесам могао даље школовати се у Мостар.

Кога имате од фамилије?

— Беда, мајку, два брата и двије сестре.

²) Ово писмо, односно летак, нијесам успио наћи у Држ. архиву ни у Архивском одјељењу Држ. музеја на Цетињу.

³) Држ. архив — Цетиње — Мин. ун. дјела, бр. 6276 од 1 нов. 1908.

Са чим се занимају?

— Тежаџи.

Шта имате од имовине?

— Двије куће, земље и живога прилично.

На којему сте мјесту границе црногорске пријешли и да ли сте се пријавили којој власти?

— Прешао сам у близини манастира Косијерева и пријавио се војној власти, официру Иву Кнежевићу.

Јесте ли са знањем фамилије пријешли у Црну Гору?

— Јесам!

Јесте ли пренијели што од новца?

— 25 форинти.

Пошто, како кажете, имате намјеру продужити школовање у Кр. Србију, зашто сте дошли у Црну Гору?

— Нијесам могао од аустриске власти добити пропусницу за Србију, па сам дошао да је из Црне Горе добијем, па да идем преко Турске.

Имате ли са собом школска документа?

— Само свједоцбу шестог разреда гимназије (коју показа и по прегледу би му повраћена).

Кад намјеравате преко Турске одити за Краљевину Србију.

— Одио бих чим би ми се дозволило.

Познајете ли кога у Никшићу?

— Познајем се са неким Ерцеговцима.

Ји ли ово Ваше анонимно писмо (би му показано)?

— Јест.

Што сте хтјели са њим доказати?

— Само да дâм једно мало извјешће о нашем стању.

Зашто се на писмо нијесте потписали?

— Нијесам сматрао за потребно.

Да ли су истакнути наводи у писму истинити?

— Сасвим истинити.

Пошто су, како кажеш, наводи истинити, а хтио си да даш једно мало извјешће, зашто се нијеси потписао?

— Могу се потписати.

Изволите се на исто потписати (прими писмо на којему се потписа).

По прочитању

Владимир Ј. Гаџиновић с. р.

Закључено и потписано.

За заступника обласног управитеља секретар Дим. Ј. Николић“.

*) Исто, бр. 6275, од 1 нов. 1908.

Војвода Лекић Војводић, министар унутрашњих послова Црне Горе, донио је 31 октобра рјешење да се Гађиновићу омогући пут за Србију и послао сљедећу инструкцију Обласној управи у Никшићу:

„Владимира Гађиновића ослободите да иде за Србију и дадите му препоруку на наше пограничне власти да га ове препоруче турским властима како га не би спречавале пријећи за Србију“⁶.

Да би се помогло херцеговачким емигрантима у Никшићу, Министарски савјет Црне Горе под претсједништвом др Лазара Томановића донио је 1 новембра 1908 сљедећу одлуку:

„Министарски савјет у својој јучерашњој сједници донио је шљедеће ријешење:

Да господин министар Унутрашњих дјела нареди Обласној управи у Никшићу, да иста нађе за војничке бјегунце из Босне и Херцеговине скроман стан и храну, па да ће држава трошкове мјесечно плаћати“⁷.

Владимир Гађиновић је након добијених препорука отишао преко Турске за Србију задржавајући лијепе успомене на Црну Гору. За вријеме Балканског рата, у зиму 1912 године, Гађиновић се као добровољац напустивши Беч, јавио црногорској војсци и борио се са Црногорцима против Турака под Скадром. Након тога отишао је у Лозану да заврши своје социолошке студије⁷) одакле је држао везу са Младом Босном и међународним револуционарним покретом.

Нико С. Мартиновић

О НАТПИСИМА ИЗ МАНАСТИРА ПРАСКВИЦЕ

У II свесци **Историског часописа** г. 1951 на стр. 228—346 објавио је Ђорђе Сп. Радојичић „Извјештај о раду на проучавању старих српских рукописа и штампаних књига као и других старина“ у Сарајеву, Цавтату, Савини, Цетињу, Ободу, Прасквици и Острогу. Ми ћемо се овдје осврнути само на оно што је на стр. 346 казао о натписима из манастира Прасквице.

⁶) Исто, бр. 6243, од 31 окт. 1908.

⁷) Држ. архив — Цетиње, Министарски савјет, бр. 841 од 1 нов. 1908 и Мин. ун. дјела, бр. 6276 истог датума. Мин. ун. дјела је истог дана пре- нијело ово наређење Обласној управи у Никшићу.

⁷) Др Ситон—Ватсон: „Сарајево — студија о узроцима светскога рата“, стр. 44, издање Нове Европе 1926.

Пошто је навео да натпис из цркве св. Тројице доноси саввим фрагментарно Љ. Стојановић (**Записи и натписи I 425—426**) по читању М. Црногорчевића (**Старинар XII, 1895, 74**), гдје се не слаже наведена година 7188 од створења свијета са годином н.е., те како се Стојановић домишљао (спом. д. VI, 193) како би то требало читати, каже, да је натпис много потпуније читао Петар Д. Шеровић (**Манастир Прасквица, Котор, 1935, 7**), а да се тек из овог издања сазнало, да се натпис односи на живописање храма. Из његова се даљег излагања види, да му није познато, да је овај натпис читао и др Лазар Мирковић и објавио га у свом раду „Црквене старине из Дечана, Пећи, Цетиња и Прасквице“ (**Годишњак Музеја Јужне Србије, Скопље 1937, стр. 132**), чему се много чудимо. Исто му тако није познато, да смо се ми на ово Мирковићево читање осврнули у Гласнику Народног универзитета Боке Которске, бр. 1—4, (Котор, 1939) стр. 42 и натпис, према новијем и тачнијем читању, ту поново објавили.

Пошто је споменути Гласник данас скоро библиографска рјеткост, ми ћемо натпис и овдје објавити потпуније него ли је игдје до сада био објављен. И овај натпис као и остале натписе, који се у овом чланку наводе, доносимо у транскрипцији, јер Штампариа, нажалост, нема старословенских слова. Натпис гласи:

Изволением Оца и поспешением С(и)на и савршением с(ве)-тога Д(у)ха пописа се си с(ве)ти... от битиа в ле. з. р. п. и [7188] от р(о)ждаства Х(ристо)ва а. х. п. [1680] трудом и подвигом и платоју (игумена) Н(и)к(оди)ма отачаством от Режевића и са поможением всего Паштроевића в д..... Писаше Н(и)кца Петрова с(и)нови оцу обшти л(и)ст и Лука Д(а)видов об.... и вое(во)да Нико..... обшти л(и)ст и воевода Иван Загор..... обшти л(и)ст и Андриана из Голубовића обшти л(и)ст.: Писа суђа Никац Андровић оцу и ђеду обшти л..... В(ог) (д)а пр(ос)ти.—

Данашње наше читање разликује се од нашег ранијег читања у споменутом Гласнику у толико, што смо употпунили име игумана, који се у натпису спомиње. Име игуманова је, дакле, по нашем читању: Никодим. То проистиче и из манастирске читуле, коју спомиње Црногорчевић (**Старинар XII, стр. 70 и 71**) и у којој су наведена имена 4 архимандрита и 46 јеромонаха. Пошто нам је, како ћемо то ниже видјети, из натписа на ћелији познато, да је г. 1698 био игуман манастира Василије, то је г. 1680, када је црква била живописана, могао бити игуманом само његов непосредни претходник из читуле, Никодим. С овим именом се потпуно слаже споменута читула као и очувана слова из оштећеног игуманова имена у цитираном натпису.

И ако се натпис, како се из предњег види, није могао потпуно прочитати, јер је доста оштећен, ипак је довољно оно, што

је очувано, да се зна које је године и чијим трудом је црква живописана и који су били приложници, да се могао тај рад извршити.

Радојичић наводи, да је „у натпису још прочитано име игумана Лаврентија и то испред године, одма после инвокације и речи: пописа се си свети (свакако храм)“, само не каже ко и када је то прочитао и гдје је то објављено. Та је тврдња потпуно неоснована, јер се у цијелом натпису уопште не спомиње игуман Лаврентије, а најмање „одма после инвокације“, гдје му по стилизацији натписа не би ни било мјеста. Затим Радојичић наставља: „Иза године стоји: трудом и подвигом и платоју игумана Не виде се ни сва слова од речи „игумена“, а од игуманова имена остала су два посљедња слова ма. Према томе није Лаврентије. Тај други игуман је „отачаством от Режевића“. Није јасно, како треба разумети помен двојице игумана“.

Овдје је код Радојичића настала читава збрка. Тачно је, дабоме, да игуман није Лаврентије, те се јако чудимо, гдје је он то име пронашао и прочитао.

Једини игуман, који се у натпису спомиње, звао се, како смо горе навели, Никодим и био је родом из Режевића, села гдје се налази манастир Режевић, па према томе отпада чуђење Радојичићево, којему „није јасно, како треба разумети помен двојице игумана“, што уопште у натпису и нема.

У натпису се истиче, да је црква живописана помоћу свих Паштровића, а посебно се наводе синови Никца Петрова и Лука Давидов(ић), који уписаше „општи лист“. Општи лист су уписали и војвода Никола, којему презиме није очувано и војвода Иван Загор(ац) као и сућа Никац Андровић и нека Андријана из Голубовића, сеоца у Режевићима.

Овдје треба истакнути, да су Паштровићи, када су се уговором у XV в. подложили Млечима, добили између осталог као најважнију повластицу, да бирају себи кнеза и да имају свој суд по својим обичајима и законима. По традицији, задњи паштровски кнез био је Стефан Штиљановић, који је био преселио из Паштровића крајем XV вијека. И заиста, мјесто кнеза, бирају Паштровићи од XVI вијека четири судије (суђе) на годину дана. У исто доба бирају сваке године 2 војводе и 12 властелина, који сачињавају војну и судску власт. Усто је важан и Паштровски збор, т.ј. скуп свих домаћина, који се састаје под ведрим небом заједно са судијама и војводама, одобрава њихове одлуке, учествује у суђењу, те издаје законске одредбе. (Види А. Соловјев, Паштровске исправе XVI—XVIII века, Споменик САН LXXXIV, Београд 1936). Горњи је натпис важан и с тога гледишта, што се у истоме спомињу и све локалне власти, од народа изабране, које су управљале Паштровићима (војводе, судије и Паштровски збор, који је помагао живописање цркве, што слиједи из ријечи: „поможением всего Паштровевића“).

При крају свога излагања каже Радојичић, да се на царским дверима налази натпис: „Си кемер писа Андрија Шепца Никца Петрова, хтитор св. Николе. Створи себе вечни помен. Бог да га прости 1714“, који да нијесу „запазили“ ни Црногорчевић, ни Шеровић. Тачно је, да тај натпис није Црногорчевић објавио, али је заиста чудно и неразумљиво, како је могао да напише, да га нијесмо ни ми запазили. Да је и летимице прочитао нашу доста кратку монографију „Манастир Пракквица“, морао би запазити на стр. 10 и 11 слиједеће ретке, који се односе на иконостас у цркви св. Тројице: „Иконостас је стар и трошан. Испод крста сачуван је ред икона, на којему су претстављени св. апостоли, св. Богородица и св. Јован Претеча. Више царских двери сачуван је запис који се први пут објављује, а гласи: „+ Си кјемер писа Андрија Шепца Никца Петрова хтитор с(ве)того Николе сатвори себе вечни помен. Бог да прости“. Дакле, не само што смо натпис запазили и тамо објавили, него смо и изричито нагласили, да се исти по први пут објављује, а што то Радојичић није запазио, значи да нашу књижицу није цијелу ни прегледао, а камоли прочитао.

У Пракквици постоји још један натпис, чији је нејасни и нетачни снимак донио Црногорчевић у споменутом свом раду о овом манастиру (**Старинар XII** (1895) стр. 73), али није ни покушао да га прочита. То је врло примитивно и од сасвим невјеште руке урезан натпис према надвратнику улазних врата манастирске ћелије на плочи дугој 53, а широкој 25 см. који смо већ горе споменули. По Црногорчевићеву снимку трудио се Љ. Стојановић да натпис прочита (**Записи и натписи I**, стр. 238, бр. 803), али му је то само дјелимично успјело, јер није могао да прочита оно што је најглавније: име игумана урезан. Ми смо осим једне ријечи, и овај натпис раније прочитали и такође га први пут објавили на стр. 6 споменуте своје монографије, гдје смо навели и име игуманово, које Љ. Стојановић није могао да прочита по снимку Црногорчевићеву и утврдили годину. А сада, пошто нам је успјело да га свега прочитамо, овдје га у цјелости објављујемо:

„+ Сврши се сија келија в дни бл(а)говерне господе мнетчке труд(о)м игумена Васили(а) и все о Х(рист)је братие. помоштију б(о)жијеју (от би)тиа в ле(то) 3 и С S“ (7206 = 1698).

Да је натпис урезан г. 7206 од створења свијета, што одговара г. 1698 н.е. а не 7066, односно 1588 н.е., што Стојановић из Црногорчевићева снимка није могао тачно разабрати, јасно се види на самој плочи, а то исто проистиче и из чињенице, што се у натпису спомиње игуман Василије, чије је име наведено у споменутој манастирској читули непосредно иза игумана Никодима, који се спомиње у горе објављеном натпису из г. 1680, када је била живописана манастирска црква св. Тројице.

П. Д. Шеровић

ПОМЕНИ О ЊЕГУШКОМ КНЕЗУ СТЈЕПАНУ

У записима владике Рувима Његуша, из 1625 и 1631 године помиње се „кнез Стиепан с Негуш“ (в. Ердељановић, *Стара Ц. Гора*, 345). — У которским споменицима нашли смо дватри помена о њему. Први је од 29. X. 1646. Тога дана, био је позван од которског суда С т и ј е п о Н и к о в, кнез Његуша, његов брат П а в о и Р а д е М и л и н, сви из Његуша (Stiepo Nicov Conte da Gnegussi e Pavo suo fratello, e Rade Milin tutti da detta villa), као једна странка, и Иван Франичевић, заступник Ивље Стјепанова из Рисна, као друга странка. Рочиште је било одгођено за 3 новембра (CXIV, 80). — Други помен је из 1661 Кнез Стјепан из Његуша (Conte Steffano da Gnegussi) склопио је — као што се види из нашег прилога о црногорским главарима — заједно с Пером Миловићем из Бјелица, у име свих племенских главара Црне Горе, један уговор с млетачким властима у Котору (CII, 563). — Которски властелин Вицко Драго опуномоћио је 8. III. 1684, Фрању Ланда, који се налазио у служби код Николе Карела, млетачког консула у Цариграду, да од Богдана сина кнеза Стјепана из Његуша, који борави у Цариграду (da Nadal figliolo di conte Steffano da Gnegussi commorante in Constantino-poli), наплати 24 реала и 3 лире, које му дугује на основу исправе од 24. X. 1682 (CXVII, 1101).

Ердељановић мисли: да је овај кнез Стјепан из породице Богдановића-Пуношевића; премда, то није могао поткријепити ни генеалогичком предаком породичног предања, ни познијим записом о породичном низу кнезова Богдановића. Али, његова претпоставка је тачна. Како се у которском документу наводи отац Стјепанов, то нам је сада лако установити: да је то син кнеза Ника Рајичева (conte Nico Raicev), којег наводи Болица 1614 у свом *Скадарском Санџаку* (в. Ердељановић, 367). Онда би кнезови лозе Богдановића ишли овим редом: Богдан — Рајич — Никола — Стјепан — Иван — Јово — Вучета — Марко, итд.

Из которског документа сазнајемо: да је брат кнеза Стјепана био П а в о, чији је син, неоспорно, кнез В у ч е т а П а в о в (Vuceta Pavov, conte da Gnegussi), који се помиње у млетачким изворима (Ј. Томић, *О црногор. устанку*, II, 51). „Оно Павов — каже Ердељановић даље — очевидно је погрешно написано (или преписано) мјесто Јовов, јер у Црној Гори нема личног имена Паво и придева Павов, а Вучета Јовов би живео према запису из 1828 године у првој половини 17 века“. Како је породично предање Богдановића испустило из сјећања кнеза Стјепана и брата му Пава, Ердељановић се овдје пребадио, иако породично предање нигдје не помиње да је Јово имао Вучету, него Лаза и Савића. Кнежевство није редовно прелазило с оца на сина, разумије се, него и на брата, односно синовца. Зато што је Вучета био кнез

послије Јова, Ердељановић је погрешно узео да је син Јовов, тврдећи да Паво није постојао. Међутим, которски списи откривају: да је заиста постојао Паво (Павле, Павић, Паун), брат кнеза Стјепана, и Вучета Павов (а не Јовов), који се помиње у которским споменицима 1677, са Шћепцем Калуђеровим (CXII, 303) у 1680, с Томашем Мартиновићем (CXI, 164).

О сину кнеза Стјепана, Богдану, не можемо рећи ништа одређено. Свакако је занимљиво откуда се он тада бавио у Цариграду, и зашто. Баш усљед тога, рекли бисмо, да је кнежевство прешло са кнеза Стјепана на синовца му Вучету Павова. Син овог Богдана Стјепанова биће Марко Богданов, који се у которским споменицима помиње 1672, с Томашем Мартиновићем (CIX, 581). По предању, Марко је био кнез послије Вучете (Павова); значи, кнежевство се вратило са синовца на унука кнеза Стјепана. По свој прилици, Марко Богданов је брат Јова Богданова, за којег (по Ердељановићу) народно предање говори: да је погинуо на Вртијељци.

Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић

Прикази

ЗБОРНИК ДОКУМЕНАТА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА

Том III, књига 4 и 5

Документа објављена у 4 и 5 књизи Зборника велики су прилог најновијој историји црногорског народа и са већ раније издате три књиге дају драгоцен преглед историских догађаја од 1941 год. до 20 октобра 1943 године.

У ових пет књига отштампана су најважнија документа из НО рата која су очувана по разним архивама, тако да историчару, као и другим политичким и јавним радницима, могу послужити као одличан материјал за проучавање и реконструкцију најважнијих војничких и политичких догађаја за поменути период.

Ради боље прегледности потребно је укратко изнијети садржај сваке књиге посебно. Пошто су прве три књиге изашле прије четири године (садрже 601 докуменат са 1423 стране) и претпостављам да је позната њихова садржина, то се овдје износе подаци само из 4 и 5 књиге.

Четврта књига је изашла из штампе почетком ове године. Са 233 документа на 600 страна, она је уствари допуна раније трима објављеним књигама III тома и са њима даје потпунију цјелину развоја борбе црногорског народа у 1941 и 1942 години. Документа отштампана у овој књизи у већини су накнадно пронађена, а има их и раније изостављених, која у склопу новонађених добијају друкчију важност, било што их разјашњавају, допуњују или расвјетљавају.

Поред тога у овој књизи има и 88 италијанско-четничких докумената, која умногоме расвјетљавају догађаје који се из партизанских докумената нијесу могли видјети и дају историчару драгоцене податке за темељитију реконструкцију тих догађаја. Сем тога ова документа захватају период до краја 1942 и умногоме доприносе да се тај период (од јуна до децембра 1942

год.) бар са једне стране упозна, с обзиром да је то био почетак новог поглавља у развоју ослободилачког покрета црногорског народа. С једне стране то је била плима четништва Драже Михаиловића и сепаратистичког покрета Крста Поповића под окриљем окупатора, а с друге стране — осјека партизанског покрета. Но и поред тога што се у овом периоду на територији Црне Горе нијесу налазиле никакве партизанске формације, из ових непријатељских докумената се види колики је утицај имала Партија код широких народних маса и колико је страха задавала окупатору и домаћим издајницима. У овом периоду Партија је прешла на друге форме рада, тј. у илегалност, али је она увијек одржавала тијесне везе са масама и припремала их за наступајуће догађаје.

Поред чисто војничких докумената, којима не мислим давати коментара, интересантно је анализирати нека документа партиских форума који дају једну рељефну слику многих успјеха и недостатака. Међу осталим документима штампана је и „Резолуција покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Санџак и Боку“ (док. бр. 2) у којој је анализиран рад партиских организација на цијелом подручју Црне Горе, Боке и Санџака и дата оцјена успјеха и недостатака. Осврћући се на учињене пропусте и на отступање од правилне директиве ЦК КПЈ, резолуција констатује: „Преношење правилне директиве ЦК о герилским акцијама било је круто, а и њено схватање и спровођење од стране виших форума и појединаца било је буквално и нееластично, усљед чега се развила брзоплетност у раду. .“

Други партиски документ је „Записник са среске конференције мјесне партиске организације у Цетињу“, одржане 12 септембра 1941 године (док. бр. 2), у коме се рјечито говори о оздрављењу организације послије јулских догађаја и о борби партиског руководства за подизање идејности код свих чланова Партије. У записнику се констатује: „... да код нашег парт. кадра није довољно развијена партијност и љубав према Партији, чему треба посветити велику пажњу, као и васпитавању новопримљених кадрова. У том смислу припремити материјал и курсеве“.

Треба споменути и „Извјештај са мјесне конференције КПЈ у Грахову“, одржане од 3 до 5 октобра 1941 год. (док. бр. 4), у коме се говори о недовољној будности према разним петоколонашким елементима, који се вјешто маскирају тобожњом приврженошћу народно-ослободилачкој борби. И у овом документу се истиче потреба за идејним уздизањем кадрова:

Докуменат бр. 10 су „Закључци савјетовања ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак“. Савјетовање, одржано 7 децембра.

1941 год., рељефно оцртава плиме и осјеке устанка у Црној Гори, дајући политичку оцјену догађаја и критику учињених грешака. Говорећи о стварању коалиције свих реакционарних снага у Црној Гори, докуменат констатује: „Вођство Ц. Ф. С. (Црногорске федералистичке странке — прим. Д. Ж.), пошто је изгубило своју базу у народу, својим посљедњим прогласом прави очајнички покушај да за рачун окупатора нађе у осталим реакционарним политичким групама себи савезника за борбу против наше Партије и за разбијање Народноослободилачке борбе“.

И даље: „Преговори које су извјесни претставници и присталице реакционарних југословенских режима и бивше југословенске војске ових дана водили са Пирцијем Биролијем налазе се на линији стварања јединственог фронта реакције, која нуди вођство Ц. Ф. С. (случај Милутина Јелића, Филипа Цемовића, мајора Лашића).“

Поред осталог, у овим закључцима се поставља као најважније питање — појачан политички рад у широким народним масама.

С обзиром што у овој књизи има и 88 италијанско-четничких докумената и што она, с једне стране, допуњују наше извјештаје, а са друге, говоре о терору окупатора и домаћих издајника, то је потребно бар у најкраћим цртама рећи нешто о њима. Поред приличног броја партизанских докумената која говоре о нападу на Пљевља, 1 децембра 1941, у овој књизи је објављен и извјештај команданта италијанске дивизије „Пустериа“, који говори о току напада и о одбрани Пљеваља (док. бр. 183). Карактеристично је у овом документу што овај италијански командант говори о нашој војсци као о једном опасном чиниоцу на Балкану. Он каже: „Сва прикупљена документација не само да обилно потврђује напред наведено, већ нам потврђује оно што је већ речено, да се налазимо пред једном добро организованом непријатељском организацијом, обилно снабђевеном средствима, без предрасуда и одлучном, те стога и веома опасном.“

О стријељањима заробљених устаника, о одузимању намирница од сиромашног становништва, о паљењу читавих села, о отвореној пљачки коју је вршила италијанска војска, најбоље говоре сами Италијани.

У док. бр. 152, под тачком 9, командант дивизије „Таро“ наређује потчињенима: „Послије сваког чишћења саопштити број заробљених и стријељаних устаника . . . Све одузети и оставити становништво без намирница“.

У док. бр. 153, високи комесар за Црну Гору, Мацолини, извјештава Министарство спољних послова о изгредима итали-

јанске војске на Цетињу: „На Цетињу догађају се већ два дана јаки изгреди од стране појединих војника или група које су стигле. . . Понављам: од дана 19 опљачкано је неколико радњи, из веома сиромашних кућа узето је и оно мало намирница једва сакупљених да би се исхраниле жене и дјеца, а синоћ је опустошено сједиште Црквеног суда и однесене свете иконе и предмети од вриједности“.

У док. бр. 162 се каже: „У току чишћења у рејону Мајстори и југозападно од Цетиња дивизија „Месина“ пронашла је у свакој кући муницију и бомбе. Насеље је сравњено са земљом, а три устаника су стријелана“.

У док. бр. 166, Пирцио Бироли даје овакву директиву команди XIV арм. корпуса: „... Стога молим да се испита могућност да се драстична мјера рушења, уколико је то могуће и није у супротности са карактером строге примјене репресалија, замијени конфискацијом.“

На овај начин, преносећи на државу право приватне својине, постижу се у ствари практично исти резултати уништења тих добара“.

У док. бр. 170 каже: „... Уништити сва она лица која у својим становима или у њиховој околини држе сакривено оружје, и запалити им куће; — уништити куће и имања устаничких вођа“.

Колика је паника ухватила италијанске окупаторе од нашег покрета, најбоље се види у документу бр. 181 (од новембра 1941 године) у коме се каже: „Овдје у Боки Которској ми гледамо и пратимо тамошњу ситуацију (мисли на ситуацију у Црној Гори — прим. Д. Ж.) али и наша ситуација није нарочито добра. Мало нас је, растркани смо овдје-ондје а не знамо како би се снашли у случају једног јаког напада“.

Пошто се траже још двије дивизије за очување мира, у документу се наставља: „Овако смо напротив изложени опасности да нас побацају у море — а да не спомињем друге моралне и материјалне посљедице“.

У књизи су објављена и 44 четничка документа, која рјечито говоре о својој ништавности, подлости, реакционарности и отвореној издаји народних интереса од стране четника.

Дајући директиву Ђорђији Лашићу и Павлу Ђуришићу, Дража Михаиловић у документу од 20 децембра 1941 год. (док. бр. 185) каже: „Са комунистима партизанима не смије бити никакве сурадње јер се они боре противу династије а за остварење социјалне револуције, што никад не смије бити наш циљ...“

У документу бр. 195 од 26 фебруара 1942 године говори се о потпуној сарадњи између Баја Станишића и команданта оку-

пационих снага у Црној Гори. Између осталог Бајо Станишић поручује италијанском команданту следеће: „1) На тражење мојих пријатеља и народа из Црне Горе и Херцеговине подигао сам устанак и ставио се на чело устанка у циљу ослобођења Црне Горе и Херцеговине од комунистичког терора“.

Под тачком 3 каже: „Да бих могао са успјехом извршити овај прихваћени задатак, вољан да на себе узмем најтежу одговорност, обраћам се вашој Екселенцији за сарадњу, са увјерењем да је и вама у души да се црногорски народ ослободи овога зла и биједе, ради чега молим да ми се изађе у сусрет у слиједећем...“

Даље, истичући потребу да своје војне акције координира у заједници са италијанском војском, он тражи оружје, одјећу и храну, као и да се подржи покрет мајора Лашића и других — евентуално најављених — и да се омогући што хитнија веза с њима.

О предаји затвореника Италијанима ради стријељања говори док. бр. 214 од 27 јуна 1942 год. На тражење Италијана да им се уручи 20 затвореника за стријељање због једног убијеног њиховог официра у Никшићу, „Команда народне војске“ наређује „Народном војном суду“ у Никшићу: „У вези предњег наређења предајте на расположење Команди Краљевских карабињера у Никшићу 15 најопаснијих комуниста који се налазе у Вашем затвору...“

Пета књига Зборника, која обухвата период од почетка 1943 год. до 20 октобра исте године, изашла је из штампе јула о. г.

Ова књига има 225 докумената која заузимају 480 страна. И у овој књизи, поред докумената НОВЈ, штампана су и италијанско-четничка документа, којих има 90: 86 италијанских, а само 4 четничка.

Као што је познато, од јуна 1942 па до априла 1943 године црногорски народ је био изложен сваком насиљу и уништавању. То је била година четничке владавине, година када су храбре црногорске јединице са осталим јединицама НОВЈ проносиле славу наше херојске армије широм наше отаџбине и када су плаћеници окупатора, под вођством својих татора, прогонили и малтретирали незаштићено становништво Црне Горе. Ради тога документа НОВЈ у овој књизи почињу од априла 1943 године, тј. после разбијања Четврте непријатељске офанзиве.

Услијед почетка Пете непријатељске офанзиве и врло тешких услова под којима су наше јединице водиле борбу сачувано је са територије Црне Горе свега 24 документа (од априла до септембра 1943 године). Међу овим документима важно је

истаћи заповијест Друге пролетерске дивизије, од 28 априла (док. бр 5), за напад на јако утврђено италијанско-четничко упориште на Јаворку. Затим док. бр. 13 и 14 који говоре о резултатима боја на Јаворку, гдје је потпуно уништен један ојачани батаљон Италијана и око 200 четника. Сами Италијани у док. бр. 162 признају овај страشان пораз.

Док. бр. 20 од 28 маја, који је писао народни херој Сава Ковачевић, говори о јаким бојевима око Крнова и о великој опрезности Њемаца послвије добијања неколико добрих лекција.

Из докумената бр. 20, 21, 22 и 23 виде се намјере непријатеља да потпуно опколе и униште наше снаге у Петој офанзиви. Такође се види распоред наших снага и смјели маневри по унутрашњим правцима.

Документа од септембра до 20 октобра 1943 год., којих има 110, углавном третирају: долазак наших већих јединица у Црну Гору, разоружавање и прелаз на страну НОВЈ италијанске дивизије „Венеције“ и „Тауринензе“, ослобођење великог дијела Црне Горе, хватање и ликвидирање Блажа Ђукановића, Баја Станишића и других у ман. Острогу итд.

Као што је напоменуто, и у овој књизи има 90 италијанско-четничких докумената. Ова документа имају посебну важност јер она, иако једнострано, приказују развој покрета у Црној Гори баш у вријеме када су вођене најжешће борбе послвије Четврте и у току Пете офанзиве, за који период имамо врло мало наших докумената: Италијанска документа, и поред тога што преувеличавају своје побједи и нереално приказују наше жртве, ипак приближно тачно региструју све важније догађаје и на тај начин омогућују историчару да добије потпунију слику тадашњих борби и осталих збивања на територији Црне Горе. Да се не бисмо упуштали у детаљнију анализу ових италијанских докумената, изнијећемо само неке њихове карактеристике.

У док. 139 говори се о убиству Николе Ђурковића, Сава Илића, Стјепа Шаренца и Данила Павичића. Италијанској војсци која је учествовала у овој акцији водичи и главни организатори убистава били су четници. Документ констатује: „Запажени су одушевљење и савршена дисциплина коју су показали антикомунистички добровољци (В. А. К.) и четници“.

У док. 141 генерал Роботи наређује команди VI арм. корпуса: „Молимо да се додијели као признање четницима (М. В. А. К.) и црногорским формацијама — VI корпуса — ова изванредна награда за наведене операције, сто квинтала кукурузног брашна и сто хиљада цигарета“.

Ово је најбољи примјер како су домаћи издајници трговали крвљу своје браће за интересе италијанских окупатора.

Генерал Романо, командант мјеста у Котору, упозорава команданта VI арм. корпуса како је немогуће извучити снаге из Боке Которске. Констатујући да је Бока „италијанска провинција“, он каже: „Остављам, међутим, да Ваше господство сâмо увиди да има три врсте опасности које се супротстављају одбрани територије и то: са мора, са копна и из унутрашњости“.

Ово рјечито говори колики је страх владао код свих италијанских команданата, иако онда на територији Црне Горе и Боке није било никаквих формација НОВЈ.

Док. бр. 145 (од 6 априла) говори о активном дјејству Зетског и Ловћенског НОП одреда.

Док. бр. 146 (од 12 априла) говори о јаким нападима јединица НОВЈ и о оступању Италијана и четника на свим секторима.

У док. бр. 169 Италијани признају уништење своје аутоколоне на комуникацији Беране—Прибој.

Док. бр. 178 и 180 говоре о опкољавању и разбијању 383. пука у зони Веља Главица (Пипери). Докуменат каже: „— 383-ћи наставља да се храбро брани трпећи губитке, међу којима командант пуковник Верцеси“.

У док. бр. 180 се каже: „Још и данас из 383-ег фали 739 људи, од којих се 400 са 8 официра сматра да је заробљено. Остали се сматрају мртви и рањени“.

Док. 182 говорећи о проналажењу лешева италијанских војника, о уништењу аутоколоне, наставља: „Друга колона вршила чишћење у зони Махала — Кање вршећи енергично чишћење и порушивши Добраково и све куће у које су смјештали партизане“.

Могли бисмо навести још много цитата који су врло интересантни како за историчаре и остале јавне раднике, тако и за све оне радне људе наше земље које интересује наша блиска прошлост; но сврха овог приказа није у томе, већ да у кратким цртама да обавјештење о објављивању овог драгоцјеног материјала.

Поред до сада издатих књига ускоро ће изаћи из штампе и VI књига III тома, која обухвата период од 20 октобра до 31 децембра 1943 године. Ова књига има 200 докумената и имаће око 500 страница. Такође се припрема за штампу VII и VIII књига III тома, које ће до краја ове године бити предате у штампу. Ове двије књиге дају документа за 1944 год. Из њих се види како су вођене тешке борбе за дефинитивно ослобођење Црне Горе.

Напомињемо да су нејасна питања, према могућностима редакције, објашњена у „фуснотама“, и да су документа повезана тако како би се историчару олакшало проучавање догађаја. Књиге су такође снабђевене регистром имена.

Све издате књиге, као и ове што се припремају за објављивање, освјетљавају херојску борбу коју је црногорски народ, под руководством КПЈ и друга Тита, водио за национално и социјално ослобођење, за ослобођење југословенских народа и за потпуно уједињење у равноправну заједницу — социјалистичку Југославију.

Душан Живковић

ПОВОДОМ КЊИГЕ БРАНИСЛАВА ЂУРЂЕВА „ТУРСКА ВЛАСТ У ЦРНОЈ ГОРИ У XVI И XVII ВЕКУ“

Књига Бр. Ђурђева има 136 стр. са факсимилима две стране једног листа из некаквог Дукађинског тефтера, нађеног у Средишној турској архиви у Цариграду. Ако није каква пометња, после насловног листа, на средини следеће стране легуја се усамљена римска цифра I, што би значило да је писац намеран да ову књигу објави у више делова или свезака. У том случају ово би му био I део нечега о чему у књизи није нађено никакво објашњење. На првој страни, више у десно оштампан је наслов књиге у тексту. На другој, исто тако белој страни у врху је наштампан наслов који је носила његова дисертација: **Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку.** На трећој страни му је наслов који је у врху горе исписан. Четврта му је страна сасвим празна, а на петој пише римски бр. I. Шеста је страна исто тако празна као четврта, па тек на седмој страни има без наслова текст у курсивном гармонду који нема никакве везе са садржином књиге, али што ће, писац се нада, читаоци разјагмити као алву. Тај чланак од стр. 7 до закључно 10, како је речено, нема наслов, али му је писац на његову свршетку забележио да га је написао у месецу јануару 1953 год., што је једва вероватно да је истина због разлога о којима ће бити речи у току даљег излагања.

I

Него да идемо редом. У том напису без наслова он, Бранислав Ђурђев¹), изјављује. „Овај рад је моја докторска дисерта-

¹) У току даљег излагања краткоће ради име писца ове књиге бележићемо са Ђ.

ција брањена 10 V 1952 пред комисијом Српске академије наука у Београду“. Па да ли је то истина?

Кад он сам каже: „Примедбе већине чланова су ми користиле, јер сам видео где сам се у првобитном тексту нејасно изразио, где треба да боље разрадим своје тврдње. То се нарочито односи на улогу феудалног и полуфеудалног слоја у Црној Гори у XVI и XVII веку. И друге неке моје тврдње у првобитном тексту су биле писане превише концизним стилем, па су стога могле изазвати нејасно разумевање. Та места сам исправио у духу разјашњења које сам дао приликом одбране. Такође сам допунио садашњи текст новим изворним материјалом, који сам скупио приликом боравка у Цариграду у септембру и октобру 1951. Те допуне сам изложио усмено приликом одбране дисертације“.

Истину говорећи приликом одбране своје дисертације Ђ. је мало што чуо, а најмање онога што је он могао да унесе као допуну за свој рад. Међутим дисертација му је тако из основа измењена да од наслова па до распореда поглавља у њој није више онакав какав је био у рукопису који је подељен био одређеним члановима комисије за оцену његове дисертације.

Бојим се да би листа била и сувише дугачка, ако бисмо овде наређали места где је све он у својој дисертацији којешта изменио и испреришао. За то његова горе наведена тврдња и изјава: „Овај рад је моја докторска дисертација. . .“ не одговара истини. Одбрањене докторске дисертације у науци имају нарочито место. Брањену и одбрањену докторску дисертацију су прегледали одређени чланови комисије. За њену ваљаност они су једна врста гаранције. Ова књига овако измењена и испретурана без икакве контроле има вредност непрочитане и од комисије непроконтролисане за дисертацију спремљене расправе. Док не би била прописно оцењена од одређене комисије, она се више не може звати докторском брањеном и одбрањеном дисертацијом. У његовој дисертацији пре свега није био чланак без наслова, стр. 7 до 10 закључно који би најприкладније било назвати жалбом или тужбом противу потписаног и противу претседника САН Др Ал. Белића. Исто тако у дисертацији коју је он бранио и одбранио није био ни „Прилог — кнез — *müsellem*“, стр. 128; нити је било факсимила тефтера дукађинског, стр. 129, 130. У његовој дисертацији коју је он поднео Академији ради њене оцене није постојала ни полемика са асистентом Историског института Глигором Станојевићем под недотупавним насловом: **Дужност домаћег црногорског војводе или спахије није постојала у XVI веку**, стр. 131—136 закључно. Осим ових новосачињених, посебних чланака које је писац на ову књигу налепио, он је и текст старе дисертације коју је трочлана комисија добила од САН ради оцене њене, обогатио разним изменама, изостављањима и додавањима, тако да би онај, који би хтео све то да побележи и испише, морао напу-

стити сваки други посао и то не само на кратко време. Па ипак ја сам нека места избележио где је дисертација мењана. Те промене нису дошле као резултат приговора које су му на дан одбране чинили чланови комисије.

Тако на стр. 48 мењао је последњи параграф. Нешто је додавао. У штампаном тексту пише 12 авг. 1536, а у рукопису било је 1539 г.;

стр. 55, у парагр. који почиње речима: „По подацима после нап. 19“;

стр. 56, у првом параграфу друкчије у штампаном, а друкчије у рукопису. У штамп. из 1570, а у рукопису тога нема. Па парагр. Дукађински дефтери уметнут је у штамп. текст, а у рукопису га није било;

стр. 57 нап. 27—28, у штамп. друкчије, а у рукоп. друкчије. У штамп. нема „у дефт. из 1570. . .“, у рукоп. нема ни нап. 28);

стр. 57 нап. 27), у штамп. пише: 315—316 и 332, у рукоп. пише 325—326, а нема 332;

стр. 57 врста 2, у рукоп. 1523 и 1592; у штамп. 1570 и 1592; у штамп. 57 после нап. 28 има неке разлике између штамп. текста и рукописа;

стр. 59, у другом делу последњег параграфа нап. 45) друкчије у рукопису, а друкчије у штампаном тексту;

стр. 60 нап. 47), не пише једнако у рукопису и у штампаном тексту;

стр. 59—60, разликује се штампани текст од одговарајућег текста у рукопису;

стр. 61 нап. 26) у штампаном, одговарајући текст рукописа на стр. 72 нап. 26 разлика **Кособ** луг и **Косови** луг;

стр. 62 се иста тако не слаже са рукописом, нити има оно „Али . . .“;

стр. 71, штампани текст глава VI, а у рукопису је та глава V. Тај текст у штамп. књизи на стр. 71 не само да је променио место V—VI, него је и текст под тим називом из основа измењен све до параграфа „Јов. Том.“;

у штамп. тексту стр. 79 вр. 6 оздо: а да није просто копијар писама. Ако није штампарска погрешка, ваљало је објаснити шта је то;

стр. 80—81 штамп. текста, изнова је додат последњем параграфу који у рукопису није постојао;

стр. штамп. 80: кнезови (тал. conti), војвода у рукопису тал. dusa. У штамп. тексту dusa нема. У XVII веку неки се зову спахије;

штамп. стр. 83 рукописа л. 104, измењен је параграф у расправи;

штамп. текст 86 нап. 23), у рукопису л. 91 са нап. 110. Већи део у штамп. тексту додат, а у рукопису га нема;

штамп. стр. 91 текст измењен, нов текст додат, нарочито нап. 4а), које раније није било;

штамп. стр. 98 нап. 10). Ту је рукопис измењен. На више места се прегача са М. Жеравчићем с којим је био на специјализацији у Цариграду 1938 год.;

штамп. стр. 103, рукопис на л. 141. Делимично измењен текст последњег параграфа у рукопису;

штамп. стр. 105 нап. 24). Тај параграф у рукопису л. 143 друкчије гласи у штампаном тексту. Измењен је и следећи параграф;

штамп. стр. 106 нап. 35). Измењен текст и напомена 35);

штамп. стр. 109 и 112. У рукопису л. 150. Опширна напомена у рукопису замењена кратком напоменом у штампаном тексту;

штамп. стр. 116, рукописа 163 (Ердељ. и Ђурђев) међу собом се не слажу;

штамп. стр. 122 нап. 15), рукопис л. 169 нап. 19). Ова примедба је друкчија, види л. 171 н. 5), а друкчија у штампаном тексту.

Ђ. и сам увиђа да му је жалба, боље рећи онај чланак без наслова, неумесан, па се зато тамо и труди да објасни своје поступке. Зато што Претседништво САН није похитало да му одбрањену његову дисертацију ургентно објави, овај пргави доктор свестан своје премоћи, донео је преку одлуку да разгњеви САН и да јој ускрати задовољство да се његова докторска дисертација преко реда публикаје у њеним издањима. Не знам да ли је Ђ. чуо за једну турску опортунистичку пословицу, али она добро пристаје за ову његову ситуацију. Та пословица у оригиналу гласи: *Körpüü geñince ayıye dayı de³*). САН му је била добра, док је организовала његова предавања, штампала му радове и рекламирала га; Историски институт САН био му је неко време као његова кућа. Тад јој није имао шта да замери. Тако, док није прешао мост. А кад је спаковао у свој џеп уверење о положеном докторском испиту, она му више није била потребна. Кад је савио гнездо на универзитету, он се први на њу бадио каменом, пишући ону фамозну пашквилу у три дела под насловом: „Српска академија наука и историографија.“³⁾

О стручном знању Ђ. подељена су мишљења, но о његовом рекламерству и хвалисању ја лично имам високо мишљење. То је управо за неверицу са колико вештине он прави себи пропаганду и рекламу.

³⁾ Тј. Док мост не прећеш, и медведу реци ујаче.

³⁾ Види часопис *Nova Misao*, бр. 10 (стр. 636—691), бр. 11 (стр. 797—802) и бр. 12 (стр. 933—942), Београд, 1953 год.

У писму из Сарајева од 20 I 1951 упућеном Претседништву САН он овако извољева поред осталог:

„Желим докторирати из националне историје и то из турског периода. Тема гласи: „Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку““. Садржај теме је познат јер сам о тој теми одржао претходно предавање у Историском институту САН. Она треба да докаже да је Црна Гора у XVI и XVII веку била под турском влашћу, али да је уживала аутономију и да је та аутономија била колико на племенској, толико и на сточарској (влашкој) основи“.

„Прво што треба истаћи, то је да не мислим тему обработити ослањајући се на нови, непознати материјал, чак ни архивски који сам ја пронашао (Црногорски дефтери из времена Скендербега Црнојевића) није непознат. У овој теми је нова интерпретација познатог материјала, закључци изведени на основу познатог материјала. Обично се сматра да докторска дисертација из историје мора доносити нови, непознати архивски материјал. Ја зато желим да нагласим да ова моја радња не само отступа од те уобичајене праксе, него отступа и од мојих досадашњих радова, код којих је увек било архивског материјала“.

„Друго у овоме моме раду су наведена ранија моја истраживања, а нарочито расправе: „Филурције у Црној Гори за време Скендербега Црнојевића“, „О кнезовима под турском управом“, „О војнуцима“ и „О одласку црногорског владике Пахомија у Цариград“. Ти резултати улазе у овај рад а молио бих, у колико се ова тема прими, да уђу у састав дисертације и да буду предмет дискусије“.

„Разлози за избор ове теме су, мислим, јасни. Питање је — као што господин Претседник зна — и научно актуелно. Али бих ја нагласио да је то део мојих личних напора на објашњењу основних питања из историје наших народа под турском влашћу“.

Тако ето он затура трагове ономе шта је требало да уради, а што није урадио. Један исти извор претаче по два и по три пута и једнако говори да Црногорски тефтери из времена Скендербега нису непознати. У пози научника високог квалитета он се размеће причајући како ће предложеној тему да обради на један нарочити, њему својствен начин. Он ће на познатом материјалу да примени некакву нову интерпретацију. Да би пак и себи и својим објављеним радовима направио мало рекламе, он се хвали како ће овај његов рад не само отступати од уобичајене праксе, него ће се разликовати и од његових досадашњих радова. И не само то. Он би хтео да Претседништво САН унесе у састав предложене теме његове раније објављене расправе: **Филуриције**, **О кнезовима** и др. па да и оне као саставни делови његове дисертације буду предмет дискусије.

А кад је због тога његова дисертација нешто дуже остала но што је законом прописано било, он се у својој премоћи 7 јануара 1951 год. као управник Оријенталног института у Сарајеву и ваљда као научни сарадник Земаљског музеја под 7 XII 1951 год. овако обраћа Претседништву САН у Београду:

„Молим да ми се врати мој рад „Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ који је као докторска дисертација предат у мају ове године, јер је давно прошао законски рок у коме треба да се реши питање једне предате дисертације“.

„Молим да ми се рад поврати без обзира на то како вам правни референт и Одељење друштвених наука тумаче законске одредбе и шта сматрају да им је дужност а шта не“.

Он затеже, али не кида. При крају је ублажио тон, па је нешто пристојније наставио:

„Молим вас, господине Претседниче, да узмете у обзир да ја желим с вама лично и с другим академцима (тако!) које ценим у добрим односима, који се изражавају о мом необичном поштовању вас и заслужних научних радника у Академији, али да ми је немогуће да пређем преко извесних ствари“.

Из наведеног клупчета од реченица, нарочито из последње од њих, наслућује се да су му се још отада почели привиђати у Академији неки непријатељи, иако се по имену не могу рећи који су то. Па ипак пристојни тон није могао да сачува до краја писма, него завршава овако:

„Уколико Академија не може да сноси поштанске трошкове, молим да се нађе пут да ми се рад пошаље на мој рачун“.

По завршном делу горе наведеног писма мени сад постају јасне извесне ствари. Он, да би свет видео његову снагу, каже: „До одбране моје дисертације је (тако!) дошло тек кад сам **званично** (подвукао Ел.) затражио да ми се врати рад, а Српска академија замолила да то не чиним“ (стр. 7). Ове многосмислене реченице, за које Ђ. каже да су писане „превише концизним стилем“, одликују се тиме што „изазивају нејасно разумевање“. Но, кад се оне рашчлане и више пута прочитају, разабраће се да је он од САН **званично** тражио да му се врати његов рад, а Академија га молила да од тога одустане и да то не чини (стр. 7). И после те молбе он је доиста мало спласнуо, па је тако дошло до те славне одбране његове дисертације.

Из његове жалбе без наслова (стр. 7) види се да је и после његове одбране дисертације и његове промоције он био са САН не само незадовољан него и јаростан, а то ево како он објашњава: По његовом мишљењу, по закону САН би обавезна била да његову одбрањену дисертацију објави у својим издањима. То Ђ. каже његовим „превише концизним стилем“ што изазива „нејасно разумевање“ овако: „... овај рад би морао бити објављен у издањима Српске академије, уколико објављује“. И тако су се

његови односи са САН опет затегли. Била је ту опет измена писама. Ђ. додуше сад не каже да га је когод молио да одустане од ранијег захтева. Но и то да је САН учинила, много јој не би користило, јер је његова (Ђ.) одлука била неопозива, те је Претседништво САН после измене писама јамачно тужна срца донело одлуку да се дисертација Ђ. не штампа у Академијиним издањима. И тако је Ђ. понова завојштио противу САН и са њеним надлежним одељењем. Прича о његовом повлачењу одбрањене и примљене дисертације није довршена на стр. 7, него ју је он продужио и на стр. 9 и 10 његове жалбе без наслова. На њеној 9 стр. он је незадовољан речима претседника Ал. Белића које је овај употребио на дан Ђурђевљеве промоције (стр. 9). У вези са том епизодом као обично Ђ. је неком његовом морском логиком дошао до закључка да је Белић био под утицајем или Ђурђевљевог рецензента Јор. Тадића или под утицајем писца ових редова. Ђ. је и ову прилику искористио да направи себи мало рекламе. Но то је он извео тако неспретно да је сам себи рекао да је **жонглер** и **опсенар**. Жалећи се на претседника САН он, не знам по који пут, тврди једну неистину кад каже на 10 страни своје жалбе без наслова: „Чак ни истицање већине комисије за оцену дисертације да је овај рад **методолошки одличан** (подвукао Ел.) . . . Можда су др Јован Радонић, др Јорјо Тадић и други чланови комисије који су то истицали били **фасцинирани** мојим (Ђ.) познавањем занатске стране у историском испитивању или **жонглирањем** са закључцима“.

Како тако тек Претседништво САН до 25 XII 1952 није донело решење да ли ће се теза Ђ. штампати или не и, ако се штампа, где ће се штампати. Због тога је Ђ. опет постао нестрпљив. А кад је САН 27 XII 1952 донела ту жељену одлуку, тад је и Ђ. донео одлуку да не допусти да се његова дисертација објави у издањима САН (стр. 10). Кома он има да захвали што му се пружила прилика да се овако може у лице наругати САН, то ће знати Ђ. Један мој пријатељ, који је крајем прошле године био у Минхену, казивао ми је да је Ђ. прошле године испитивао терен да са овом дисертацијом положи испит за доктора историских наука у Минхену, али му тој његовој жељи није изишао у сусрет проф. Dr Erik Koschmieder, управник Словенског семинара и декан тамошњег Филозофског факултета. Са говором претседника САН, одржаним 6 VI 1952 год. на промоцији у двори САН пред великим бројем слушаца обојега пола када је Ђ. свечано проглашен за доктора историских наука није био задовољан, мада тада то незадовољство није показивао. Тако бар он каже на 9 страни своје „жалбе“ којом је закидио своју назови дисертацију:

„На то (тј. на говор претседника Ал. Белића) нисам ништа могао рећи за време саме свечаности промоције, јер претседник

није сматрао уопште за потребно да даде (тако!) мени реч, али сам одмах отишао секретару Српске академије наука, др Петру Јовановићу и изјавио да ћу се одрећи доктората стеченог под тим околностима и да не допуштам да се мој рад штампа у издањима Српске академије. Он ме је молио да то не чиним и да прибавим факсимиле докумената које наводим“. У продужењу Ђ. наставља:

„Мало чудно звучи да треба ја да докажем да сам тачно навео, кад сам у раду цитирао податке о том материјалу, а да не треба да докаже Гл. Елезовић своје инсинуације. Али, ето, и на то сам пристао. Прибавио сам микрофилмове оба дефтера из времена Скендер бега Црнојевића, снимке канун-нама из познијих дефтера и снимке који доказују да у Дукађинском дефтеру стоји написано оно што тврдим. Ове последње снимке сам доставио Српској академији, а и овде их објављујем“.

У закључку Ђ. после тога каже: „Мислим да ће свако добронамеран разумети зашто сам се одлучио да не допустим да се овај мој рад штампа у издањима Српске академије“.

Зна се шта значи прилог **одмах**, само Ђ. изгледа ту реч употребљава у неком нарочитом значењу, кад каже да је са промоције „одмах“ отишао генералном секретару Српске академије др Петру Јовановићу. А ја знам да тако није било, јер сам Ђ. својим очима гледао кад је из свечане дворане САН после проглашења за доктора изишао и у друштву са Васом Чубриловићем напустио Академију. Због тога и то његово тврђење неодогава истини. Какав је утисак учинила његова претња на секретара, ја не знам. Можда је Ђ. доиста претио да ће се одрећи доктората, али, колико ја знам, Српска академија није досад имала обичај некога да моли да носи њен највиши научни степен. Ако је истина да му је секретар тада наложио да прибави факсимиле некаквих докумената, онда то није било по моме тражењу, нити сам их ја ни преко Академије или другим каквим путем тражио да их Ђ. подноси. Знамо само то да ме је једнога дана, доста дуго после Ђ-љеве промоције секретар Петар Јовановић позвао и да ми је том приликом предао три фотографска снимка од којих су две стране од два листа неког тефтера бр. 499 л. 167 и л. 168, за које Ђ. каже да је то из тефтера санџака Дукађинског из год. 1570 и један лист, код Ђ. написано „1 лист“, па се ваљда опет због његове „превелике концизности“ сад не зна је ли то **први лист** или **један лист** браничевског тефтера.

И ову прилику је Ђ. искористио да ми још једанпут објасни значење речи *müsellem* која „очигледно, каже Ђ., значи ослобођен (од пореза). Пошто су побројани: шахинџије, доганџије и мартолоси стоји *ve sair müsellem kefere yazıllış dir*. Иначе је познато, наставља он, да то значи израз „*mu'af ve müsellem*“. Према изложеноме отпада сва та прича Ђ. о томе како сам ја ње-

га присилио „да прибави факсимиле докумената које наводи“. Није било потребно дангубити и наводити горње турске цитате ни због тога што сам примере те и много других ја навео у регистру **Турских споменика**, књ. 1, св. 2, стр. 476 s. v. и у регистру књиге **Из цариградских турских архива**, стр. 512 s. v. *m^usellem*, нарочито у овој другој књизи наведени су многи примери из којих се види шта су све били они у XVI веку.

Кад се прочита цела ова безимена жалба Ђ. у овој његовој књизи, па се лагано истолкују поједини ставови у њеном тексту, који „изазивају нејасно разумевање“, излази да сам ја за њега комад црвене чохе, мада ја с њим нисам никада имао никакве размирице, осим што сам приказао један његов чланак објављен у Гласнику Зем. музеја, књ. IV—V, 1949—1950, стр. 269—283, коју оцену он резимира речима да сам учинио ситније замерке. Иначе, остале оцене његових радова су повољне, како он тврди у извештају о својим научним радовима од 6 V 1952 год. из Сарајева.

Приликом полагања овога његовог последњег испита седео сам између проф. Јов. Радонића и Јор. Тадића, као трећи члан комисије за оцену његове докторске дисертације. 9 априла 1952 г. потписао сам заједничку оцену, а у њој је поред осталог казано: „Овај рад, тј. дисертација Бр. Ђурђева: **Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку** заслужује похвалу“. Реферат је комисија једногласно потписала и ту није било ни већине ни мањине. Исти реферат и оцену су потписали касније и чланови проширене комисије, одређене за одбрану његове дисертације, сви једногласно и никаква издвајања мишљења није било. Међутим он је опседнут мишљу о некаквој већини и мањини. На стр. 7 ове његове тужбе без наслова он самоуверено и надмено каже: „Већина комисије свакако знала је што се јавно изразила похвално о мојој тези“. Или његово душевно стање није у реду, или је жртва неких опаких интриганата, или место свега тога, он осећа неку грижу савести која га прогони и не да му мира. Али рекао бих да ће највероватније бити ово последње.

Да би могао ударити по онима које не воли, чак мрзи, он даје моју „карактеристику“, преко мене, и „карактеристику“ претседника САН Ал. Белића. Иначе, коме је било потребно да он даје оцену како су се држали чланови комисије приликом одбране његове дисертације, кад се она држала као што се редовно држи и кад се ништа нередовно није догодило. Већина и мањина му је требала да би згодније ударао по онима који му нису по ћуди. „Приликом одбране дисертације чланови комисије су се достојно држали, изузимајући Глишу Елезовића“ (стр. 7).

Да се види како кандидат с презиром прелази преко примедаба које су му чинили поједини чланови комисије за одбрану тезе, задржаћемо се на 8 стр. те фамозне тужбе Ђ. где он пише:

„Изузимајући Глишу Елезовића дискусија са члановима комисије била је врло занимљива и корисна. Дужност ми је да се тим члановима комисије нарочито захвалим и замолим да разумеју да су њихове примедбе и питања била, по моме мишљењу сасвим на свом месту, иако ја нисам у одбрани ниједну примедбу примио, нити нашао за сходно да своје тврђење мењам, изузимајући бољу формулацију. Нарочито желим да истакнем толерантан и другарски став рецензента др Јорја Тадића, који се није баш слагао са свима мојим тврђењима“.

После овога бесрамног сопственог признања да примедбе и напомене, „иако сасвим на свом месту“, у одбрани није ниједну примио нити је своја тврђења мењао, ја сам врло задовољан што ме је изузео, те не спадам у групу оних чланова комисије чије примедбе и питања Ђ. хвали и великодушно признаје да су на свом месту, али он није нашао за сходно да своја тврђења мења. И тако је испало као у оној турској пословици која у оригиналу гласи: *Keskin haydud davuciyi asar!*¹⁾ Место да он одговара, умесне притоворе прима, он се хвали како из те дискусије и приликом одбране није готово ниједну примио, нити је нашао за сходно да своја тврђења мења.

И после овог његовог театралног става и неурачунљивог признања Ђ. има смелости да напише да је ова књига његова дисертација брањена и одбрањена 10 маја 1952 год. пред комисијом САН у Београду! Та работа Ђурђева док се комисиски не утврди да је отребљена од недостатака и очишћена од анархичних написа, нити јесте, нити бити може његова „докторска дисертација одбрањена 10 маја 1952 пред комисијом Српске академије наука у Београду“.

Него Ђ. је све то знао, па се због тога наљутио и вероватно из Академије однео своју дисертацију, пошто је претходно успео на неки начин да осигура себи другог издавача. Знао је он да ове измишљене приче не би могао објавити у издањима Српске академије наука.

На какве све идеје он није долазио! Много је поносит на ову своју расправу коју већ деценијама претура и њоме украшава своје научне трафике. Много му је стало било да за њу нађе издавача негде ван Београда. Као што је напред споменуто, покушао је да докторира у Минхену наводећи разлог некакву свађу са мнош, али није успео. О тој свађи, која је мени непозната, он је причао и једном младом професору W. S. Vucinich из САД који је прошле године посетио Београд.

Напред смо видели како се Ђ. непрестано привиђала некаква већина у комисијама за полагање докторског испита која га

¹⁾ Тј. Хитар лупеж обеси свога тужиоца.

је хвалила и у звезде окивала и мањина која је била противу њега и његове докторске дисертације. Но то се још и могло које како објаснити некаквим интригама које је неко правио подбадајући га противу мене.

Од почетка до сада смо подвукли већи број неистинитих тврђења, која су могла бити његове заблуде. Неистине које ћемо тек сад овде навести нису ни његове погрешке, ни заблуде, него су то најобичније изазивачке неистине које морају свакога непристраснога човека озбиљно забринути.

1. Глиша Елезовић на дан докторске дисертације, у свечаној сали САН допустио је себи да му прави примедбе које је он врло лако побио;

2. Елезовић се усудио да прави инсинуације без доказа како је то неверан материјал и да је филиуриције Ђ. измислио;

3. Кад је Ђ. рекао да у Дукађинском тефтеру из 1570 год. за неке муселеме стоји и титула **кнез**, ја сам се, по Ђ., усудио да кажем: „Ах, не верујемо ми то!“ и тиме испада да сам отворено казао да ја неверно, лажно наводим. Мада му је свеједно шта Гл. Елезовић верује или не верује, Ђ. је својој расправи на крају додао један „осврт“ на значење речи *müsellem*.

4. *Müsellem* у црногорским канун-намама и тефтерима. И сад оно што је најодвратније у овом монологу Ђ. то је да он изазивачки пита: „сме ли се у дискусији (а и иначе) овако нешто казати, а посебно сме ли иступити преставник једне Академије наука као члан једне њене званичне комисије? Не улазим у друге примедбе које је ставио Гл. Елезовић“.

5. По Гл. Елезовићу је теза Ђ. промашена јер ~~ни~~ је покушао да утврди да ли је Скендер бег Црнојевић дошао за црногорског санџак бега **на заговор** Ахмет паше Херцеговића у време султана Бајазита (!) који је био пријатељ наших народа.

6. Неће Ђ. да расправља са Елезовићем о филиурицијама да су филиуриције били они који су плаћали филиурију (што Ђ. личи као кад би човек научно доказивао да су докторанти они који полагају докторат).

Од свега што је на стр. 8 ове књиге, у средњем параграфу казано, ја на дан одбране нисам ни једне речи рекао. Нити сам правио не знам какве инсинуације, нити нека зановетања. Нисам исто тако ни једном речи споменуо **муселеме**, као што нисам тада споменуо ни реч **кнез**, а најмање сам пак тада приликом одбране у свечаној дворани помињао Ахмет пашу Херцеговића у време султана Бајазита, нити сам кадгод тврдио да је он био пријатељ нашега народа. То се Ђ. мора бити приснило, јер ни реч **заговор** ја не употребљавам, па се чудим и каменим како је све то он измислио! Тога дана у свечаној дворани САН мој разговор са њим био је кратак, сасвим кратак но све ми се чини, сећам га се дословно. То је било само једно питање које сам пред свечаним

скупом овом докторанду поставио: Ви сте говорили о црногорским тефтерима у Записима⁵⁾, Прилозима⁶⁾, овде у вашој дисертацији видео сам дали сте њихов текст у препису арапским словима, у преводу на српском језику са тумачењима, нисам међутим видео да ли сте објавили и њихове факсимиле? Само то и ништа више. На то кратко питање добио сам још краћи одговор: „Нисам“. Одмах је затим дискусију прихватио следећи члан комисије. О Дукађинском тефтеру није било ни помена, нити сам ја имао разлога да се неке уносим у нос речима: „Ах, не верујемо ми то!“ Ни о **муселемима** тада није било никакве дискусије. Њих нико није ни поменуо, те је према томе Ђ. без потребе правило нарочити „осврт“. О Херцеговићу Ахмед паши, те о султану Бајазиту, код Ђ. са знацима питања и чуђења, нико није рекао ни речи, па тако није могло бити ни речи о некаквом њиховом ни заговору ни поговору.

Кад је свечана промоција била завршена и кад се народ почео разилазити, ја се бејаш упутио у Институт за српски језик. Негде код десног лифта сустигао сам Васу Чубриловића који се у друштву са Ђ. код степеница беше упутио да напусти Академију. Тада, кад сам их стигао, не Ђ. него Чубриловић ми је упутио речи које никако нисам очекивао: „Да си мени поставио оно питање, ја ти не бих одговорио!“ А ја му на то рекох: „Ђ. је могао и не одговорити, само, право да кажем, ја не знам зашто би ми он тај одговор ускратио“. Тако сам и не тражећи ту нашао извор оних инсинуација о којима Ђ. у овом свом памфлету тако много говори. А што се тиче о потреби факсимила, мислим, не треба много дискутовати и дангубити. Под руком ми је чланак Бранислава Бурђева под насловом: **Дефтери за Црногорски санџак из времена Скендер бега Црнојевића**, објављен у Прилозима за оријенталну филологију и историју југословенских народа под тур. владавином I, Сарајево, стр. 7—22. У опису два тефтера Црногорског санџака, на стр. 8, у нап. 3) Ђ. је дао препис наслова дефтера бр. 106 који се налази на првом листу његовом, испод царске тутре. Код Ђ. препис је записа дат онако како је написан у оригиналу, тј. турски арапским словима, међутим тутру помиње, но о њој ништа више није казано, ма да је нужно било рећи којег је султана та тутра. Тај запис ја овде преносим у препису словима турске латинице којима се Турци сад служе. Запис тај гласи: *Defter an cizije-i - Kara Dag ki bi marifet-i-ahkari-ül-vera Iskender, mir-i-liva-i- mezbur ve gulam-i- šahi cem*

⁵⁾ Два дефтера црногорског санџака из времена Скендер бега Црнојевића, Записи, XIII, књ. XXIV, 1940, стр. 26—29.

⁶⁾ Два дефтера црногорског санџака из времена Скендер бега Црнојевића **Прилози** за оријенталну филологију и историју југословенских народа под Турском бр. I, Сарајево, 1950, стр. 7—22 део I, део II у истим **Прилозима**, стр. 38—56.

şüd. Fi senne sebea işrin ve tisa miye. Овај турски текст је тамо преведен на наш језик и тај превод код Ђ. гласи: Дефтер џизје (главарина) Црне Горе, који је написан (буквално: скупљен) са знањем најпонижнијег слуге божјег Скендера, бега споменутог санџака и царског слуге Махмуда — у години 927. И један и други текст дати су у поменутом чланку Ђ. Превод његов је доста храпав, али на то се засада нећемо освртати, но ипак се ту морамо задржати. У турском тексту Ђ. нема имена **Махмуд**, међутим он у његовом српском преводу постоји. Како можемо сад да знамо чија је и где је погрешка: у турском или српском тексту? Или нам ваља тркнути до Дефтер-и-хакани у дворишту некадашње Високе Порте, па да тамо погледамо како у оригиналу пише или на неки начин да створимо факсимил дотичног записа. Оно прво је скупо, те би нам ипак најлакше и најјефтиније било да имамо ту белешку, запис у факсимилу, па бисмо његовом помоћу лако установили који је текст тачан. Тако у истини та ствар стоји. Е, али ето, В. Чубриловић је напунио главу своје штићенику да је то што сам Ђ. питао: је ли објавио факсимиле тих турских докумената о којима је говорио на више места, инсинуација, израз неповерења, сумњичење и шта ја знам шта још⁷⁾.

После читавог низа неистина Ђ. се труди да се пред својим читаоцима ипак претстави као незлобив и мирољубив човек, па на 8 страни наставља: „Преко свега тога сам за време одбране прешао, јер ко ће такве ствари узети озбиљно“. Читаоци неће бити заборавили какве ми је гадости потурао за поступке које је од почетка до краја све врло злобно исфабрицирао. Само се собом намеће питање: кад је неко таквих моралних својстава, није ли опасно поверити му један научни институт, једну ревију за оријенталну филологију и катедру народне историје на једном младом, али врло важном универзитету као што је то Универзитет у Сарајеву?

Пишући ове редове сећам се једног пријатеља адвоката по професији. Он је делио људе у две класе: у прву класу је стављао оне који су пословали са његовом канцеларијом и то су по њему били одлични људи. Друге класе су били људи који нису радили с његовом канцеларијом и то нису били никакви људи. Тако сад и Ђ., као да му је род рођени. Иако је одао нарочиту хвалу своје рецензенту др Јор. Тадићу због његове толеранције и другарског става „који се није баш слагао са свима мојим, каже Ђ., тврђењи-

⁷⁾ Ђ. је у II делу истог чланка, објављеног у II бр. његових **Прилога** за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, Сарајево, 1952, на стр. 39 у нап. под 1) исправио ту погрешку. Име Махмуд, тврди он, испало је из турског текста записа, само ће он, ако буде чланак наставио, као што јамачно хоће, морати да да нову исправку ове исте белешке под 1) и рећи да место gulam i şahi треба да пише gulam i şahi.

ма“, кад је међу тим Тадић подвукао да је Ђ. исувише слободно пришао теми, њему (тј. Ђ.) се учинило да се солидарисао са „иступањем“ претседника Ал. Белића. И зло би га снашло да се Ђ. није накнадно уверио да је то „иступање“ Тадића било без везе са „иступањем“ претседника др Белића. Мало је још недостајало, па би Тадића, поред све његове толеранције и другарског става у комисији, Ђ. сврстао у другу класу по мерилу онога мога блажене памети адвоката.

Иначе овај млади доктор врло је сујетан. Сам се себи не може довољно да надиви. Уобразио је да му је Тадић нарочито похвалио методску страну те његове дисертације.

А страх људима често образ каља. Многи од оних који су знали какве све послове Ђ. обавља, његова одликовања, његове новчане награде, утркивали су се ко ће више комплимената да му подастр. Од како га је Милован Ђилас јавно назвао својим пријатељем, од тада он више не гази по земљи, него лети по небесима.

Навешћу један пример који је врло поучан. Пешто је друго издање **Историје Срба** од Костантина Јиречека у преводу Јов. Радонића било отштампано 1952 год., накнадно се морао додати лист испред предговора под насловом **Исправке и допуне**, па је ту дословно ово написано:

„За развој црногорске аутономије у време турског намесника Скендер бега Црнојевића (1514—1518), најмлађега сина Ђурђа Црнојевића (стр. 405) додати, још ову литературу и турске изворе:

(Бранислав Ђурђев, Два дефтера Црногорског санцака из времена Скендер бега Црнојевића (Записи XIII, књ. XXIV (Цетиње 1940);

Исти, Филуриције у Црној Гори у времену Скендер бега Црнојевића (Записи XIII, XXIV, (Цетиње, 1940);

Исти, Казне и глобе у Црној Гори Скендер бега Црнојевића (Записи XIV, књ. XXIV, 1941);

Исти, О **војнуцима** освртом на развој турских феудализма и на питање босанског агалука (Глас. Зем. музеја II н. сер. Сарајево (1947);

Хамид Хаџибеговић, Расправа Али чауша из Софије о тимарској организацији у XVII столећу;

Бранислав Ђурђев, О кнезовима под турском управом (Ист. часопис, I, св. 1—2, Београд 1948, 1949);

Хамид Хаџибеговић, Канун-нама султ. Сулејмана Законодавца из првих година његове владе (Глас. Зем. музеја IV — V) (Сарајево 1950);

Бранислав Ђурђев, Дефтери за Црногорски санцак из времена Скендер бега Црнојевића I део Прилози за оријенталну

филологију и историју југосл. народа под тур. владавином (Сарајево 1950)⁸⁾.

Као онај мој адвокат и Ђ. у Академији дели људе у две категорије: оне који га хвале и праве му рекламу и оне који нису знали за његове бројне и разноврсне функције, одликовања и награде, него се према њему односили коректно или, како он рече „достојно“. Кад се догоди да неко о њему поред похвала има по нечему и да приговори, Ђ. ће за такав случај у најмању руку рећи да се „догодило нешто неуобичајено.“ Приликом његове промоције претседник др Белић је, тврди Ђ., рекао од речи до речи: „Иако се по мишљењу комисије, чак можда ни основна теза господина Ђ. неће одржати, комисија ипак је примила тезу господина Ђурђева“. Кад је обављена промоција, за време закључног говора Ђ. је седео пред Тадићем и преда мном. Знам да за време тога претседникова говора Ђ. није ништа бележио, па ипак он наводи део претседникова говора, неку тврдњу од речи до речи и под наводницама, мислим онако исто тачно као што је раније тврдио да сам ја њему од речи до речи рекао: „Ах, не верујемо ми то!“ Његов водич не води га како треба. Ђ. све више тоне у мрачне дубине неистина и измишљотина. Он заборавља ону турску пословицу: »Ualancinin evi yanmiş kimse inanmamış!«⁹⁾

Не знам по који пут он понавља свакојаке неистине. И на одбрани и на промоцији, тврди он, истицана је одлична методолошка страна његове дисертације и како је у дискусији једино Гл. Елезовић оспоравао основну тезу његова рада. Међутим, како је напред речено, ја сам Ђ. поставио наведено питање и више нисам са њим водио никакав разговор ни дискусију. Нити сам му оспоравао основну тезу његова рада, нити сам правио макакве инсинуације у овом или оном смислу. Ако није неко његово лукавство, онда је Ђ. за жаљење. Његово духовно здравље мора да је дубоко поколебано кад може без зазора да овако ствари извитоперава и из основа измишља.

Најпре му се учинило да је на онај говор претседника Ал. Белића утицао Јор. Тадић, па се накнадно уверио да није он, него да сам га ја својим инсинуацијама и бог зна чиме још привукао на моју страну и сугерирао му своје мишљење!

Као што сам напред клеветан свим и свачим без и најмање разлога, тако није истина ни његово много пута понављано твђење да је „и на одбрани и на промоцији истицана одлична методолошка страна мога рада“ (стр. 9 врста 20). И тако његова је оцена да је његов рад методолошки одличан, а не трочлане комисије за оцену његове дисертације. Уосталом, он је и сам потврдио да му дисертација није заслужила да буде сваки час

⁸⁾ Тако од речи до речи заједно са свима знацима и интерпункцијом.

⁹⁾ Т.ј. лажљивцу кућа изгорела, а нико му није веровао.

спомињана како је методолошки одлична. Да је била одлична, не би је он тако изнова исправљао, искривљивљао да она у облику у коме је штампана више и није оно што је комисија имала да оцени. Због силних измена она се не може сматрати да је то она дисертација на основу које му је комисија поделила звање доктора. Да ова студија, односно ова Ђ. штампана књига то буде, потребно би било да поново иде комисији на оцену.

II

Од папрених ствари у овој назови докторској дисертацији Ђ., друга по реду налази се на стр. 128 под насловом **Прилог кнез m'sellem**. — Неутољиву своју жеђ за осветом противу мени није довољно искапио у оном памфлету без наслова на стр. 7—10. Неки га јади жуље, а неће да каже шта му је. Он од некуд зна да реч *m'sellem* у мн. има облик *m'selleman*. У Црногорским канун-намама и дефтерима има основно значење, а да не значи тур. „војнички ред“⁹⁾ који се под тим именом среће. То је, како се види, турски филолог боље врсте. Он не само што зна ту реч, него он зна и које јој је значење основно, а које секундарно и споредно. То му се чинило тако очевидно да није „сматрао потребним“ да нарочито доказује, јер се зна шта је био војнички ред под тим именом и какву је он дужност имао у Осм. Империји у то време. И ово доведе што је рекао није мала ствар, али он се није на томе зауставио, него је из своје главе установио „да се под именом **муселеми** у Црногорским канун-намама и дефтерима имају већином разумети кнезови“. И таман ви да дахнете душом и да кажете да је недвосмислено решено питање тих проклетих **муселема** који се јављају у Црногорским канун-намама, а Ђ. поквари вашу радост настављајући: „Јасно је, ако се ово друго тврђење докаже, да отпада свака помисао да би под тим називом у Црногорским канун-намама и дефтерима требало схватити војнички ред који се среће у Осм. Империји под истим именом“. Ја нисам имао намеру да о овој ствари полемишем са Ђ. да ми он цинички не подмеће нешто што нема са мном никакве везе. У шта гледа кад овако пише и говори неистине, ја не знам, али он и овде без срама и стида у овом **Прилогу о кнезу и муселему** каже: „Дописник Гл. Елезовић је у дискусији приликом одбране тезе тврдио супротно, односно да реч *m'sellem* у Црногорским канун-намама и дефтерима значи исто што војнички ред под истим именом и да се не може примити моје (тј. Ђ.) мишљење“. Ваистину, као напред наведени тако и овај случај тешко је схватити. Нисам веровао да и овака беда може човека да снађе. Ја сам знао да може бити разноврсних подметања и клеветања, али кад се ипак има макар и мало истине, бар колико за квасац, да би се једна пресна лаж могла на-

⁹⁾ Хтео је без сумње рећи род турске војске, а не „војнички ред“.

китити и тако протурити за истину. Ни приликом одбране његове тезе, ни на дан његове промоције за доктора ја не само нисам са њим, него ни с ким другим, не само расправљао о тој арапској речи *mûsellem*, него је ни поменуо нисам. Ако ту није неки трећи помешао прсте, онда Ђ. мора да пати од неког привиђења, или прогањања, или не знам чега још. Како сам напред једном већ рекао, никоме нисам говорио да он неверно, лажно преноси материјал.

Прилично времена после његове промоције ја сам од генералног секретара САН добио, као што је речено, три фотографска снимка. На полеђини једног од њих руком Ђ. је писало: „Браничевски дефтер, 1 лист, *mûsellem* очигледно значи ослобођен (од пореза). Пошто су побројани: шахинције, доганције и мартолаци *et i yazilmiş dir*. Иначе је познато да то значи израз *muaf ve mûsellem*«. У једном углу још је дописано: „Оваквих доказа има маса“. Кад сам поред оне две стране Дукађинског дефтера добио и овај фотографски снимак, питао сам се зашто је Ђ. то мени послао? Ни помислио нисам да ћу ја и због тога да дангубим. Иначе и он је, што се каже, разбијао отворена врата. Ја сам много пре њега знао оба значења речи *mûsellem*. У мојим **Турским споменицима** наштампан је један берат султана Мехмеда IV од 20 мухарема хидр. 1061 (13 I 1652) год. и у њему је употребљаван тај израз *muaf ve mûsellem*¹⁰⁾. Берат је тај поднео на потврду Високој Порти Петар син Радоичин, премићура из села Љутице у кадилуку Стари Влах¹¹⁾.

Неистину говори и кад каже у том свом Прилогу пуном свакаких измишљотина: „Разуме се да не бих говорио о Елезовићевом мишљењу да се он није усудио да прави алузије, у овом случају јасно исказане, да ја неверно, лажно преносим материјал. Као што сам раније казао, Елезовић је рекао да не верује да у Дукађинском дефтеру из 1570 године стоји кнез *mûsellem*, иако сам навео тачно податке“.

Он је исту причу и у оном памфлету на челу књиге причао и ја сам тамо рекао шта је неистина а шта истина. И по стоти пут морам и овде поновити: ја се не служим никаквим лукавствима, нити свесним преварама и подвалама. То је противно мојој нарави. Не само то него приликом одбране, кад сам му поставио напред наведено питање о факсимилима Цариградских дефтера, ја нисам ни споменуо те Дукађинске дефтере. Према томе све што он говори с тим у вези, неистинито је. Пада међутим у очи да га с тим у вези нешто тишти, гризе, па му се

¹⁰⁾ Тур. споменици, књ. I св. 1, Београд, 1940, стр. 1154—1160 и Турски споменици, књ. I, св. 2, Београд, стр. 476 s. v. *mûsellem*.

¹¹⁾ О муселимима много више се говори у мојој књизи **Из цариградских турских архива**, *Mûhimme defteri*, Београд, 1950, стр. 512 s. v. *mûsellem*.

сваки час привиђа и чини да ја кажем за њега „да врши дело које се може окарактерисати као криминал“.

Иначе Ђ. је каткад врло довитљив изазивач, интригант. Да придобије читаоце за себе, он ће напр. рећи овако: „У колико би неко истакао да је Елезовић за многе оријенталисте и историчаре то или томе слично рекао, почевши од најстаријих па до најмлађих, од страних до наших, од Хамера до Х. Шабановића, мора се истаћи да је он то могао у својим делима на своју одговорност, кад је већ у могућности да нађе ко ће његова дела штампати. У овоме случају он је био члан комисије и његово иступање има сасвим друкчији карактер“.

Кажем ја, ово четири пет редака је верна слика његових својстава. Од Хамера до Ђ. оријенталисте и историчара велика је разлика као од Бога до шеширџије. Све те позиције бранити и одбранити, цела би ми књига потребна била, а како се Ђ. са његовим моћним пријатељем бацио у клеветање, ко ће мени онда то штампати? Или бар да је уза свако име назначио и место на коме се ти моји напади налазе, па да непристрасни читаоци имају могућност да провере и пресуде је ли мој дотични суд уместан и прав или није.

Та и таква изазивачка пренемагања и немају другу сврху него да се ја дисквалификујем, а он да може писати што му пале на памет. Сад би он мени најрађе живу затворио уста. А што се тиче оне његове „инсинуације“ упућене на моју адресу: „кад је већ у могућности да нађе ко ће његова дела штампати“, учинићу једну индискрецију и овде показати какве су то „могућности“ којима имам да захвалим што ми се дела штампају. Док још не беше прешао преко моста, Ђ. је и мене звао „ујаче“. Е, али кад је у Сарајеву постао директор ревије **Прилози** за оријенталну филологију... кад је постао добродошли сарадник **Нове Мисли**, да и не помињем дневну штампу, онда ме је назвао „дедаче“.

Са свима мојим недостацима овај млади оријенталист и научник имао је о мени некад сасвим друкчије мишљење. Ево како је он мени тада писао у писму:

„Џењени господине професоре,

„Ја вам се обраћам с једном молбом. Као што сте можда читали из штампе или чули, у Сарајеву се оснива Оријентални институт. Ми мислимо још ове године да покренемо часопис који ће се звати **Прилози за оријенталну филологију, историју Јужних Словена под турском влашћу и за оријенталну књижевност**. Ја бих био слободан да вас позовем на сарадњу у часопису. Ми не бисмо хтели да прописујемо шта ћете ви дати за наш часопис. Али ипак сматрамо да је потребно да укажемо да ћемо објавити и важније преводе без турског текста. Ја бих вас лично молио за кратке приказе. Молим вас да имате у виду да **оштрина**

тона критике не може бити разлог да у часопис прилог не уђе. Ово сам сматрао да треба да нагласим ако се одлучите да **критички прикажете моје радове**“.

„Молим вас да имате у виду да би нам згодно било да ваше прилоге добијемо у априлу. Ако имате готов рад, ја бих вас молио да га одмах пошаљете, као што бих вас молио да нас у другом случају обавестите да ли се примате сарадње у нашем часопису и шта можете послати за први број. Ви знате наш начин издавања турских докумената извори. Ми ћемо штампати документа старим турским словима (и са факсимилима, ако га приложите).

„Молим вас да помогнете наше настојање да дадемо што боље из наше струке.

Сарајево, 22 фебр. 1950 год.

С особитим поштовањем,
Бранислав Ђурђевић“.

Како не бих помогао, кад ме човек тако усрдно моли?! За I број Прилога за ОФИ који је Ђ. спремао у Сарајеву написао сам чланак: **Некретна добра Ахмед паше Херцеговића у Дубровнику** и један, како Ђ. у наведеном писму рече, „критички приказ“ или, боље рећи, оцену на непотписан чланак под насловом **Турски документи у Босни из друге половине XV столећа** који беше објављен у **Историско-правном Зборнику**, св. 2, Сарајево, 1949, стр. 177—208 са 11 прекрасних факсимила (Касније сам обавештен био да је писац тога анонимног чланка Хазим Шабановић).

И тако у редакцији Бр. Ђурђева негде у 1950 год. у Сарајеву је штампан I бр. Прилога за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином и у њему на стр. 69—83 објављен је мој поменути чланак **Некретна добра** . . . , а на стр. 173—180 објављена је и моја критичка оцена поменутог непотписаног чланка објављеног у **Историско-правном Зборнику** у Сарајеву, стр. 177—208 са 11 факсимила у прилогу.

Као што смо већ рекли: Радиш са нашом канцеларијом? Добар човек. Тад се Ђ. није сећао да каже оне изазивачке речи: „Кад је већ у могућности да нађе ко ће његова дела штампати“! Схватају ли поштовани читаоци колико је рђав тај Бранислав Ђурђевић? Тад ја нисам њега нашао него он мене. Толико хипокризије ваистину, ако је и од Ђ. много је!

Дошло је време да се спрема II бр. **Прилога**, органа Оријенталног института у Сарајеву. Ја сам и тад од његовог управника добио писмо, како Ђ. каже, званично писмо бр. 201 од 12 IV 1951 год. из Сарајева и њиме позван да опет нешто спремам за наредни број. И то писмо саопштавам овде у дословном препису:

„Глиши Елезовићу, професору, члану САН, Београд, Јакшићева 2.

„Поштовани Господине професоре,

„Уверен сам да ћете нам и за овогодишњи број нашега часописа послати који свој рад, те вас молим да нас обавијестите шта ће бити тема вашег рада и кад ћете нам га послати. Ми бисмо да нам га доставите до краја маја.

Поздравља вас и поштује
Бран. Ђурђев.“

Тако је било пре но што је добронамерни Ђ. прешао мост. Кад сам известио Оријентални институт шта спремам за II бр. Прилога, добио сам следеће писмо из кога се, како се мени тад чинило, види да добри односи између мене и управника Оријенталног института у Сарајеву нису помућени:

„Оријентални институт у Сарајеву, бр. 243, 10-V-1951 год.

„Поштовани г. професоре,

„Особито се радујемо што можемо рачунати на вашу сарадњу и у овогодишњем броју нашега часописа. Надамо се да сте већ примили позив за сарадњу и да ћете нас ускоро извести шта ћете нам послати...“

Писмо се завршава:

„Примите г. професоре изразе мога најдубљег поштовања
Ваш Бранислав Ђурђев.“

После тога ја сам Оријенталном институту у Сарајеву послао обећани чланак под насловом: Из посмртних рукописа Ахмед Џевдет паше. — Побуњене нахије у Херцеговини. — Завођење редовне војне службе у Босанском вилајету, који је штампан тек 1952 год. у II бр. Прилога за 1951 год. на стр. 259—314.

Тако ствар стоји. Ђ. је заборавио ону француску пословицу: Кад се не говори истина, ваља да се има добро памћење. Да је на то помислио, уверен сам, да би избегао да каже у оном свом сасвим неумесном Прилогу о кнезу-муселему: „кад је већ у могућности да нађе ко ће његова дела штампати“. Он је ту мислио на мене, а сад ће читаоци видети да би и више и боље пристајало да се то каже њему.

Наметљив је до непристојности. За кратко време он је примио туце звања и положаја, без обзира да ли ће и колико бити од користи. Он вам је директор Оријенталног института у Сарајеву, а од свих чланова тога института он најмање заслужује да то буде. Изабран је за ванредног професора Филозофског факултета у Сарајеву, члан је Историског друштва Босне и Херцеговине, члан је комисије за израду уџбеника за период од XVI до краја XVIII века историје народа ФНРЈ, члан је исто тако Архивског савета Народне Републике Б и Х. Од 1952 год., како се сам хвали, ради на организацији публикације тур-

ских извора за нашу историју (*Fontes rerum turcicarum historiam slavorum meridionalium illustranciam*). 1951 у окт. учествовао је као претставник Југославије на конгресу оријенталиста у Цариграду. У београдском жаргону овакве јуноше зову дрматорима. Ђ. по томе би био као неки просветни дрматор. У својој незајљивој похлепности нема мере. Под немоћне своје мишице упртио је пуно звања, а не пада му на памет она народна, да се две лубенице под једним пазухом тешко носе. Кад га потерају историчари, он се брани: „Ја сам оријенталиста“, а кад га тек потерају оријенталисти, он каже: „Па ја сам историчар!“ Своје погрешке он би хтео да помеша са погрешкама Јозефа фон Хамера и др. До недавно говорило се да су само бог и папа непогрешиви, а Ђ. би сад хтео у ту суру да уврсти поред Хамера, Ђ. Трухелке и своју велеученост. Кад напр. Јоз. Хамер каже да је султан Сулејман II после освојења Београда 1921 год. протерао у околину Цариграда домородне „Бугаре“, браниоце београдске, мислим да је моја дужност била да му ту погрешку исправим. Исто тако Др Ђира Трухелка је у **Гласнику З. М.**, горке успомене, 1917 год. написао чланак о боју на Мишару, па кад су Турци били потучени, он каже „на жалост победише Срби“. Ђ. би на лак начин да тече популарност бранећи свет од моје безобзирности. Па и ово што Ђ. пише „да је Елезовић за многе оријенталисте и историчаре то или томе слично рекао“ није друго него да оклони своје убоштво у гомили знаменитих људи, о којима се без израза поштовања не говори. Ја нисам добро схватио шта је он управо хтео, кад је тражио мој „критички приказ“ његових објављених радова. Него загонетно ми је зашто је он све ове приче везао за нешто што није било, односно да ја по његову схватању стварно кажем да он, Ђ. врши дело које се може окарактерисати као криминал. У многе кривудае и мутне комбинације како тако улазио сам и схватао, али ово што је он попурио испод наслова Прилог кнез — *mûsellem* никако нисам могао да схватим.

III

Док се Ђ. ова књига, т. з. докторска дисертација штампала, предухитрио га је асистент Историског института САН Глигор Станојевић и у **Историском гласнику** објавио своју расправу под насловом „Црна Гора у доба Кандиског рата (1645—1669).“¹²⁾ Расправа је написана на основу неискоришћене грађе нађене у заоставштини пок. Ј. Томића, која се сад чува у архиви Српске акад. наука, која је, по тврђењу Ђ. била непозната како њему тако и комисији пред којом је он промовисан за доктора историских наука. Да би противника одмах обезоружао, Ђ. је похитао

¹²⁾ В. **Историски гласник** бр. 1—2, Београд, 1953, стр. 3—53.

и написао свој чланак, да се послужим његовим речима, под врло чудноватим насловом: **Дужност домаћег црногорског војводе или спахије није постојала у XVI веку.** Овај мајстор историске методологије има слабу страну да не прочита кад нешто напише, после се због тога његови читаоци љуте. Њему не иде у главу да је бесмислица рећи: „Дужност домаћег црногорског војводе или спахије није постојала у XVI веку.“

У журби он ни знаке интерпункције не употребљава како је уобичајено. Ја бих напр. бар једну запету ставио између речи: **домаћег и црногорског.**

Од ових нових извора је најважније једно писмо црногорског збора и владиже црногорског од почетка 1648 год. којим се од Млетака тражи да им се за њихов прилазак Млецима признају њихове дотадашње повластице које су имали под турском влашћу. По Ђ. писац је наведене расправе, док се држао времена кандидских ратова лепо осветлио држање Црногораца, но кад је он закорачио у проблем положаја Црне Горе под тур. управом у XVI в., односно у време које је Ђ. резервисао за себе, расправа Гл. Станојевића је пуна методолошких погрешака. Ову прилику је улучио Ђ. да свашта каже своме супарнику Станојевићу окривљујући зато оне на Универзитету у Београду који штетно кадрове усмеравају. За Ђ. је Станојевић човек без методолошког образовања, практицистички спреман, а стварни лаик (стр. 131).

У вези питања кад је централна власт поставила домаћег главара за читаву Црну Гору Гл. Станојевић је љуто разгневио Ђ. који није могао претпоставити да ће се тај асистент усудити да њему, ванредном професору каже: „Бранислав Ђурђев је у својој расправи „О кнезовима под турском управом“, „због недостатка извора“ поставио смелу и нетачну претпоставку о гушењу племенске аутономије у Црној Гори. Да је Ђ. мало више пажње обратио оним подацима које је Томић изнео, сигурно да би био уздржљивији у доношењу закључака“. Кад тако млађи Ђ. омаловаже на неки начин, он се срди и што кажу, не заборавља до Милићева Гроба. Са незнатном разликом Ђ. је исту мисао у вези са мном рекао у Гласнику З. м. н. с., св. III, Сарајево, 1943, на стр. 200 у нап. 46) „Глиша Елезовић у нап. 4), на стр. 1115 својих Турских споменика дао је готово малу расправу о примићурима. Због „отсуства извора“, нарочито **законских** споменика, неки његови закључци су нетачни“. Ту фразу је употребио и његов критичар и то изгледа због истог разлога. Станојевићев језик је бољи кад каже због **недостатка извора** него како Ђ. каже **Због отсуства извора.** Другим речима он им налази ману што није наведен неки његов рад, које Ђ. зове **Законски споменици.** Његов је методски изум да своме противнику омаловажи рад фразом: „неки његови закључци су нетачни“. Поштени рецензенти

никад овако неће туђ рад оцењивати, него ће оно што је погрешно поређати означавајући им и место где се погрешке налазе.

У наслову овога Прилога Ђ. је, како смо видели, истакао да „Дужност домаћег црногорског војводе или спахије није постојала у XVI веку“. Међутим на стр. 132 он каже: да је сад у овој књизи дао „вероватније“ објашњење зашто је у Црној Гори именован крајем XVI или почетком XVII века домаћи главар за читаву Црну Гору. После је опет склон да верује да је то нова појава и да није било исте дужности у XVI веку. Иначе се одликује великом самоувереношћу и високим мишљењем о својим методолошким способностима. У ствари он је интимно уверен да је, такав какав је, таленат за методска питања. Што се мене тиче, ја нисам видео човека који је са мање знања турског језика правио већи промет. Он се напр. овако хвали: „О положају Црне Горе као филурициске области и њеном друштвеном поретку у XVI веку зна се из материјала који сам ја (тј. Ђ.) објавио и овде употребио“. Фиксна идеја му је да је црногорска аутономија филурициска аутономија. „А ко је њу унео као идеју у нашу историографију?“ Триумфално се пита Ђ., па на то питање сам одговара. — То је, зна се, Ђ. Ко му тај проналазак не признаје или ма и најмање у то са неверицом гледа, то је црна незналица кога ће он у његовим **Прилозима** за ор. фил. или у **Новој Мисли** и др. тако оцрнити да ће бити проглашен за незналицу, муњобију или за некаква опаког политичара. Станојевић Гл. је искористио ту славну филурициску аутономију, не позивајући се на те основне изворе Ђ. и још се усудио да „доцира“ ономе који је проучио баш те основне изворе и који их је отреббио! Они који буду оцењивали вредност њих двојице (тј. Ђурђева и Станојевића) лако ће видјети ко је „методски образованији и искуснији“ (стр. 133).

За питање аутономије Црне Горе по Ђ. су извори из XVI века турски „дефтери“, а они јасно кажу да у Црној Гори у XVI в. не постоји домаћи феудалац који је „глава Црне Горе“ као што га је било у следећем столећу.

Да није било ове полемике, не бисмо знали да је Ђ. приликом одбране своје тезе читао неке допуне из тефтера сачињених после Скендер бега Црнојевића. Иако су они наведени у **Прилозима** за оријент. филологију бр. II, Гл. Станојевић их није цитирао, него је доносио закључке судећи по аналогiji. Што је било у XVII в. наставак је онога што је било у претходном столећу. Овакав некритични став Станојевића жестоко је осудио Ђ. који га у афекту назива „некритичким фантазирањем“. И не само то. Он Станојевића тресе за јаку и као с неким правом га пита: „Кад постоје основни извори (мисли на тур. тефтере) који дају јасан одговор, сме ли их историчар (ми-

сли на Гл. Стан.) неупотребити“. На ово строго питање Ђ. сам одговара: „Јасно је да не сме“. Пропуст који је учинио асистент Историског института САН је у исто време и грубо кршење основног принципа **хеуристике** (баш тако! стр. 133). Сад се овај спор претвара у врсту прегањања за патент. Ђ. тур. тефтере прогласио је за свој патент. Тешко томе који податке из тефтера користи, а пропусти да спомене да их је Ђ. пронашао и у нашу историографију унео. Ђ. не придаје велику важност текстовима којима се Гл. Станојевић служио да докаже да је у XVI в. било звање црногорског војводе. Међутим, извори којима се Ђ. служио подразумевајући ту и Сајфрида, Ђ. се хвали, најпажљивије су проконтролисани. Административни положај Црне Горе по Станојевићу био је неодређен и то Ђ. доводи до јарости, јер мисли да Станојевић хоће по сваку цену да буде оригиналан (стр. 134), и зато што не прима мишљење Ђ. Кад је Станојевић прешао ћутке не наводећи Ђ. резултате до којих је он дошао. Снда је и Ђ. наређао низ Станојевићевих погрешака које Ђ. уверен сам, не би запазио само да је овај млади историчар цитирао чланке Ђ. о тур. тефтерима у овим **Записима**, **Прилозима** за оријен. фил. и у другим часописима и зборницима. Много труда улаже Ђ. да оспори важност поменутог писма из год. 1648 нађеног у заоставштини Ј. Томића, које је навео Гл. Станојевић као свој главни извор, а које Ђ. није знао, па га није ни могао употребити. Да буде више пазара, а и да начини импресију на читаоце да су погрешке и отступања његовог супарника Гл. Станојевића бројније и теже, Ђ. иза сваких десетак редака претреса питање колико је било нахија у Црногорском кадилуку и које су. Поред других приговора Ђ. замера Станојевићу што он настоји да оно црногорско писмо из 1648 год. протури као „свеважећи извор за уређење Црне Горе под тур. влашћу у свима вековима“. Из онога што даље следи, Ђ. је резимирао оно што је по свом обичају на више места разлагао па каже: „Ја тврдим да је Црна Гора од 1514 до 1570 године била филурициска област која својим повластицама није много изашла из нормалног турског уређења, а да се проширена аутономија развија крајем XVI и у првој половини XVII века“. И сад долази, како би рекао Ђ., једна у најмању руку чудна изјава: „По мени, каже Ђ., централна власт је имала интереса да прошири тада (тј. крај 16 и поч. 17 в.) аутономију баш због опасности продирања турских феудалаца у царски хас и да задовољи народ после низа неуспеха“. Ова помало парадоксална комбинација, кад се преведе на прост народни језик значи: централна турска власт проширила је немирним асијама Караца Дага аутономни статус само да не би турски феудалци разграбили царске хасове у кадилуку Караца Даг! А ја сам се често питао зашто су Турци немирну крајину црногорску све до Берлинског конгреса звали, *Kara Dag hat-i-imtiyazi* тј. Повлашћена

црногорска крајина!¹³⁾ Гл. Станојевић мисли да је аутономија Црне Горе у XVI в. била иста као у XVII в. Ђ. међутим вели да је то „плод ничим неконтролисане фантазије“. По Станојевићу је гушење аутономије Црне Горе у време кад Ђ. каже да се она почела развијати.

Казао је неко Ђ. да је Станојевић Глигор бранећи своју дисертацију дошао до истих закључака као и Ђ., само другим путем. Но како би се тим путем смањила вредност „проналаска“ Бран. Ђ., то он никако не може уважити нити признаје да су им резултати исти. Дискусија се о томе завршава да је Станојевић ипак био под утицајем Ђ., односно ове расправе о којој овде говоримо.

Као обично, Ђ. мало обраћа пажњу кад што наводи, цитира, да то уради како треба, него је то упола речено и недоречено и тиме задаје муке својим читаоцима. Хтео је напр. и овом приликом да се мало похвали. У једном листу (Републици) „некоме било чудновато како је Ђ. дошао у овој својој књизи, коју он зове својом дисертацијом, ваљда до истих резултата, иако није знао за новообјављене изворе из заоставштине пок. Ј. Томића. Ђ. мисли да је тај неко тиме хтео да истакне његове „способности истраживања“. Ко зна шта је тај „неко“ хтео да истакне? Ђ. се тако учинило, а Гл. Станојевићу се могло учинити обратно, смешно што Ђ. већ деценијама туца воду у авану да дође до истих резултата до којих је други дошао на основу извора који су се чували овде, код куће. Ко би хтео да види ко је тај који се диви тој његовој способности „истраживања“, он то не може лако учинити, јер Ђ. ту **Републику** и није споменуо да се лако нађе. Има **Република** политички лист овде у Београду, а и још негде. У сваком случају да читаоци не би дангубили, ту је **Републику** требало цитирати како је уобичајено.

Да би по сваку цену Ђ. сачувао своје филириције из тур. тефтера, он пориче новим подацима сваку или скоро сваку вредност. За писмо из 1648 год., које за Ђ. је „чорбине чорбе чорба“, он мисли да је „Критика показала јасно да је тај докуменат без вредности за питање унутрашњег уређења Црне Горе“. По мишљењу његову Глигор Станојевић је „забасао на странпутицу“.

IV

Да је Бр. Ђурђев имао у моћном руководиоцу Миловану Ђиласу свог пријатеља и заштитника, знали су многи. Како су то дознали, ја не бих умео рећи, али да је Ђ. под његовом заштитом много напредовао, мислим нико неће спорити. Кад је под крај прошле године држан састанак ради претресања питања

¹³⁾ Арап. *imtiyaz* издвајање од осталих сличних; посебно задужен, одговоран; повластица; овлашћење неке земље да се управља по свом нарочитом закону; полунезависна земља, област, аутономна управа: *Vulgaristan imtiyazi* повлашћена, аутономна Бугарска.

о саставу историје народâ Југославије, као члан тога већа био је и Ђ. У раду је том приликом активно учествовао и М. Ђилас, па је на томе састанку, не знам поводом чега, изјавио да је Бр. Ђ. његов добар пријатељ. Споменуо је тим поводом и његов замршени стил, али, каже М. Ђ., кад се пажљивије чита, он постаје сасвим разумљив. Другим речима он Ђ. прима таквог какав је. Само томе пријатељу он је имао да захвали што је могао један конфузни чланак пун свакојаких неистина да објави у **Новој Мисли**,¹⁴⁾ у коме се тражи разорење те наше научне установе. Тек кад се ствари погледају из ове „перспективе“, многе околности постају разумљиве. Не само чланци у којима се проповеда разорење САН, него и онај надмени став његов у Прилозима за оријенталну филологију бр. II у односу према неким институцијама Академијиним и према појединим њеним члановима.

Иначе не би њему лако било тако брзо да нађе издавача за своју „докторску дисертацију“. Овако, чим је ову књигу отштампану добио, још врућу Ђ. је подастро своме пријатељу и заштитнику М. Ђ., који је из тих стопа књигу прегледао и њену рецензију написао у своме часопису **Новој Мисли** под насловом **Крај једне легенде**¹⁵⁾.

Велико уважање је уживао Ђ. у уредништву **Нове Мисли**. Кад је ову његову пашквилу противу САН редакција објавила, сви који су директно погођени били похитали су да свакојаке неистине и погрешке исправе. Пошто се редакција **Нове Мисли** сложила са садржином чланка Ђ., решила је да не објављује никакве исправке у вези са његовим чланцима. Тек на интервенцију самога Ђ. пустили су исправку Мирослава Марковића, на коју је одмах уз Марковићеву исправку Ђ. могао да да свој одговор, а уредништво **Нове Мисли** је с тим у вези дало следеће објашњење: „Ако је то ипак (редакција) часописа учинила у пркос свога уверења и свога принципијелног става, у намери да тиме ода дужно поштовање писцу и на лично инсистирање Бранислава Ђурђева“.

Тако сад са свију страна Ђурђева обасипају похвалама. М. Ђ. на једном месту у свом приказу ове Ђ. књиге каже: „Ђ. је иначе Војвођанин, али се са страху, живећи у Сарајеву, предао изучавању и расветљавању наше историје под Турцима. Ова расправа није његов једини прилог из те области и о тим периодима. Он је напр. доказао да је тур. феудализам и код нас и иначе познавао институцију тз. Крепосно право, тј. везаност

¹⁴⁾ Види часопис **Нова Мисао** и у њој чланке под насловом **Српска академија наука и историографија** бр. 10, 11 и 12 за год. 1953.

¹⁵⁾ Опет тамо, бр. 12, год. 1953, стр. 936.

¹⁶⁾ В. **Нова Мисао**, бр. 1, год. 1954 у рубрици **Историја**, чланцић под насловом **Крај једне легенде**, стр. 131—134.

сељака за земљу карактеристичан у овом или оном облику за читав европски феудализам што омогућава друкчије разумевање многих појава из наше прошлости под Турцима“.¹⁷⁾

М. Ђ., писац овог приказа, сложио се у свему са писцем књиге **Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку**. И по њему је та књига дефинитивно порушила легенду о томе како Црна Гора није признала турску власт, како је увијек, „макар и не читава а оно дијелом била слободна и не под харачем“.

„И Стара Црна Гора је исто тако признавала турску власт, плаћала данке и хараче, али је притом имала извјесну аутономију из разлога који документима нијесу сасвим разсвјетљени“.

Приказ **Крај једне легенде** налази у писцу ове књиге више врлина. У личности Ђ. сретно се удружио „испитивач“ са аналитичаром. Он руши овом својом књигом феудално-националистичке легенде и предрасуде. Једном речи Ђ. поседује сва историчару потребна својства. Упоредивањем њега са Јов. Томићем, Ил. Руварцем, закључује референт да је Ђурђев политички незаинтересованији од њих, а при том он није битно оптерећен расним, националним а ни филозофским у смислу правца предрасудама.

О овоме што је доведе речено о врлинама и својствима Ђ. једни ће мислити овако други онако. Тешко је међутим после свега некога уверити да је Ђ. у овој расправи још једном „потврдио тврдњу“ да је „научна страст и истинољубивост најбољи допринос савременој друштвеној, па и националној свијести“¹⁸⁾.

Свега код њега може бити али за истинољубивост Ђ. не питајте. Ње у њега нема ама ни за лек.

Последњи параграф у приказу **Крај једне легенде** М. Ђ. написао је по казивању Ђ., на веру. Је ли чудо онда што је у њему мало што истинито?

Гл. Елезовић

ЈАНКО ЛОПИЧИЋ: РАЗВОЈ И РАД КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У ЦЕКЛИНУ ДО 1945 ГОДИНЕ

(Прилог историји КПЈ за Црну Гору)

Врло је захвалан посао писати о развоју радничког — револуционарног покрета код нас, као и о развоју и раду појединих организација КПЈ и Партије као цјелине. Врло је корисно и ври-

¹⁷⁾ Види **Нова Мисао**, бр. 1, год. 1954, Београд, стр. 133 у нап. 2).

¹⁸⁾ Месечни часопис **Нова Мисао**, бр. 1, год. 1954, стр. 133.

једно пажње и само прикупљање материјала о раду ових организација.

Друг Јанко К. Лопичић дао је под горњим насловом преглед развоја и рада организације Комунистичке партије у Цеклину. С обзиром на важност оваквих публикација, као и то да би било пожељно да и други другови пишу о развоју и раду, како појединих организација КПЈ у оквиру општине, града, среза, републике па и уопште, сматрам да је потребно критички се осврнути на низ неправилних закључака, произвољних и контрадикторних тврдњи у књизи друга Лопичића. Но прије преласка на ово желим да истакнем да је КПЈ од свог оснивања имала у Цеклину чврсто упориште. Неоспорна је чињеница да за ово, између осталих, има највећу заслугу Марко Машановић, који је 1930 г. херојски завршио свој живот у борби са полицијом. Партијска организација у Цеклину и Цеклин, односно Општина ријечка, дали су богат прилог у људским жртвама и материјалу за побједу Народноослободилачке борбе и Народне револуције, али све ово не даје право другу Јанку Лопичићу нити иком да замагљује и мистифицира рад и развитак партијске организације у Цеклину и улогу Цеклина у току Народноослободилачке борбе.

У својој књизи друг Лопичић се не служи при обради дјелатности и рада појединих организација, војних штабова и сл. оним именима како су се они заправо звали у оно вријеме, што онемогућава читаоцу да прати ток развоја. Сам наслов његове књиге „Развој и рад Комунистичке партије у Цеклину до 1945 године“, очигледно необично звучи, јер је у Цеклину постојала и радила организација Комунистичке партије Југославије, а не Комунистичка партија у Цеклину. Овдје се, очигледно, ради о развоју једног дијела, тј. једне организације, а не о некој Комунистичкој партији као цјелини.

На почетку текста, (стр. 3), пишући о првим носиоцима марксистичке идеологије у Црној Гори, друг Лопичић није се потрудио да бар оно што је тамо желио да каже, употребом одговарајућих израза правилно претстави. Напримјер он каже: „С обзиром на економски неразвијене услове у Црној Гори први носиоци марксистичке идеологије били су интелектуалци, и,“, Мени се чини да нема економски неразвијених, или економски развијених услова. Што се тиче услова, њих може бити само више или мање, или их за нешто или некога немати. И на овој страници као и више пута кроз читаву књигу, долази до изражаја настојање друга Лопичића да извјесне истакнутије борце за право радног народа, који потичу из Цеклина, а најчешће су као комунисти формиран у другим организацијама, прогласи као људе, који су политички дјеловали и који су непосредно заслужни за: „Развој и рад Комунистичке партије у Цеклину“, што се најбоље види из именика бораца и жртва из

Цеклина, тј. из Општине ријечке, палих у Народноослободилачком рату од 1941 — 1945.

Говорећи о првим и најистакнутијим револуционарима, друг Лопичић каже: „Први и најистакнутији од њих је друг Марко Машановић, учитељ, који је одгојио низ осталих као Станка Драгојевића. “. Споменимо неке биографске податке из живота и рада Марка Машановића и Станка Драгојевића, који говоре да се Марко Машановић родио у Цеклину 1895 године. основну школу је завршио у свом родном мјесту, а богословско-учитељску школу на Цетињу, живио и радио на терену Среза цетињског све до одласка за Совјетски Савез. Станко Драгојевић рођен је у Друшићима 1893 год. и тамо завршио основну школу, гимназију учио у Подгорици, Сремским Карловцима и Јагодини; није се редовно школовао, поред осталог и због учешћа у Балканском рату, последије чијег се завршетка вратио у Србију, а одатле био упућен за привременог учитеља у Македонију. За вријеме аустроугарске окупације живи и ради у Подгорици, гдје му се и читава породица доселила последије завршетка Балканског, а прије почетка Првог свјетског рата, (изгледа 1913 године). За читав овај период не би се рекло да су тако често Машановић и Драгојевић били заједно и могли да врше један на другога пресуднији утицај, или како то друг Лопичић тврди да Марко Машановић „одгоји“ друга Станка Драгојевића у комунистичком духу.

Даље, друг Лопичић тврди да је друг Марко Машановић, „још као ученик богословско-учитељске школе на Цетињу био напредан и много је читао марксистичку литературу. “. Мени се чини да ова тврдња да је много читао марксистичку литературу не може да се одржи, јер је онда врло мали број марксистичких дјела био преведен на наш језик, а колико ми је познато Машановић као ученик богословско-учитељске школе није говорио ниједним страним језиком. Не помишљај да спорим, да је друг Машановић марљиво прочитао сву ону марксистичку литературу, која је била преведена на наш језик, али и то све када се скупи, за данашње наше појмове није много. Даље, на истој страни стоји: „Ови напредни и борбени људи, били су међусобно повезани и стварали су своје комунистичке кружоке, који су с времена на вријеме, организовали протесте и сличне акције, у којима се Марко, увијек истицао својом храброшћу“. Да су се напредни и борбени људи у Црној Гори и прије 1919 године, на свој начин повезивали и организовали неке акције, ја мислим да је тачно, али да су стварали „своје комунистичке кружоке“, не вјерујем да ће се за то наћи доказа, а не може се на голе ријечи другу Лопичићу ово вјеровати.

На 4 страници, друг Лопичић пише: „Марков најбољи и најближи сарадник био је Станко Драгојевић, који се издвајао сво-

јим способностима и залагањем у револуционарном раду, тако да они постају жижа комунистичког покрета, не само у племену Цеклину него и у Ријечкој Нахији па и даље. Још у току ратова — Балканског и Првог свјетског, ова два борца, у сарадњи са малим бројем симпатизера покрета, активно раде, агитују и успјешно пропагирају комунистичку идеју и стварају широки круг симпатизера и пријатеља“. Говорити прије 1919 године о успјешном пропагирању комунистичких идеја код нас у Црној Гори, па и у Цеклину, ја мислим да је врло тешко. Овдје Лопичићева фантазија родила је и неки „широки радничко-сељачки покрет који се међусобно повезује у свим крајевима Црне Горе, и ако окупација (мисли на аустриску) још траје“. Исто тако, Лопичић не даје неке сигурне податке на основу којих би му се могло вјеровати, да је друг Марко Машановић био повезан са напредним морнарима у Боки Которској (1918 године).

Даље, Лопичић тврди да је комунистички покрет постао „масован и чврст“, ваљда мисли у 1919 години, што је, по моме мишљењу, идеализација а не стварност, јер ваљда данас није тешко знати, колико је онда могао бити чврст овај покрет у организационом смислу, с обзиром што није имао неког организованог језгра око кога би се окупљао, јер као што и сам Лопичић тврди, партијска организација у Цеклину је формирана тек после повратка друга Марка Машановића са Вуковарског конгреса (1920 године). Чини ми се, да, поред осталог, чврстина једнога покрета у многоме зависи од тога колико је у организационом погледу чврсто само језгро покрета, колико су јасни циљеви и задаци, како језгру покрета, тако и осталим члановима покрета, који се у даној ситуацији налазе пред покретом. Да бисмо видјели колико Лопичић нема право у својој тврдњи да је комунистички покрет у Цеклину био чврст у 1919 години кад још нијесмо имали тамо ни партијску организацију, мислим да ће корисно послужити ако погледамо колико је била чврста и сама КПЈ у времену доношења и спровођења у живот „Обзнане“. О овоме друг Тито каже у свом реферату на Петом конгресу: „Даље, основне слабости КПЈ у оно вријеме састојале су се у томе што она још није била ни идеолошки ни организационо изграђена револуционарна партија, изграђена на принципима бољшевичке партије.“. „И разумије се, такву Партију није било тешко разбити“¹⁾. Ја мислим да ово нарочито важи за партијске организације у Црној Гори, па самим тим и за онај „комунистички покрет“ и организацију у Цеклину.

При крају 4 странице, друг Лопичић каже, за неког Хајдара Јахића, да је напредни трговац са Ријеке. Прије него је дао ова-

¹⁾ Политички извјештај Јосип Броз Тито — Пети конгрес Комунистичке партије — извјештаји и реферати, страница 33, — штампарија „Култура“ Београд 1948 г.

кву карактеристику о трговцу Јахићу, без обзира што је он био у оно вријеме, 1919, секретар радничког удружења у Ријечи а касније и секретар и благајник секције Комунистичке партије у Ријечи Црнојевића, морао се заинтересовати шта је касније, након „Обзнане“ и забране КПЈ тај Јахић радио. У броју 66 органа Радикалне странке „Црна Гора“, од 6 септембра 1921 међу једним бројем лица која су осудила ондашње вођство Комунистичке партије Југославије и иступили из њеног чланства, налази се и име Хајдара Јахића.

На 6 страници друг Лопичић пише: „У овим бурним данима када се на више мјеста у Црној Гори, водио братоубилачки рат, између бјелаша (присталица великосрпске владавине) и зеленаша (присталица владавине краља Николе) у Цеклину, и Ријечкој Нахији, захваљујући јаком комунистичком покрету и личном Марковом ауторитету и залагању, до таквих окршаја није дошло“. Поставља се питање да ли једноставно можемо да стрпамо све људе, који су се 1918 и 1919 и касније борили против онаквог уједињења, у ствари против присаједињења Црне Горе Србији, како друг Лопичић каже, у „зеленаше (присталице владавине краља Николе.“) Ја мислим да не можемо. Овај покрет без обзира што су се на његовом челу налазили људи, углавном, присталице владавине краља Николе, имао је и шири карактер, наиме, преко њега се манифестовало незадовољство и отпор против присаједињења Црне Горе Србији, односно против онако спроведеног уједињења народа Југославије. Овако становиште довољно јасно потврђују и сљедеће ријечи друга Тито: „У Црној Гори и Хрватској дошло је до јаког отпора противу таквог националног уједињења; тај отпор био је у крви угушен како у Црној Гори, тако и у Хрватској. Ето то је била мисија француских и српских трупа у ново-припојеним крајевима.“³⁾

А уколико је тачно, да људи из Цеклина, односно Општине ријечке, нијесу учествовали у борбама 1919 ни на страни бјелаша ни на страни зеленаша, опет, по моме мишљењу, не говори у прилог јаког комунистичког покрета у Цеклину, јер је чињеница, да је један приличан број учесника у такозваном омладинском покрету када је Комунистичка партија формирала своје организације у Црној Гори, пришао истој. То би били отприлике и припадници Лопичићевог, такозваног, „комунистичког покрета“. Скоро сви руководећи људи, као и сам Обласни одбор КПЈ за Црну Гору, припадали су такозваном омладинском покрету, у ствари били су бјелаша и све до Треће конференције КПЈ, која је одржана децембра 1923 године, а неки чак и до 1926 године (десница у руководству КПЈ), имали су и погрешан став по националном питању, па самим тим стајали су на пози-

³⁾ Политички извјештај Јосип Броз Тито — Пети конгрес Комунистичке партије Југославије — извјештаји и реферати стр. 24 — штампа-рија „Култура“, Београд, 1948 год.

цијама онако спроведног „уједињења“. Ова чињеница довољно јасно побија становиште Лопичића, да они нијесу због тога што је био јак „комунистички покрет у Цеклину“, остали ван учешћа у борби на страни бјелаша или зеленаша, већ из других разлога.

Друг Лопичић (стр. 6 и 7) даље каже: „Комунистичка партија у Цеклину не престаје да ради, већ се строго илегално организује и Марко крајем 1921 године, ствара прву партијску ћелију од ових другова.....“. Послије доношења „Обзна-не“ један број припадника Комунистичке партије, који је остао на позицијама Партије, несумњиво илегално се састајао и договарао како да настави политички рад у новим условима. О томе када је КПЈ пријешла на систем рада на бази ћелија као основних организација, биће најбоље да се и овом приликом послужим рефератом друга Тита на Петом конгресу КПЈ, који каже: „КПЈ се послије забране почела постепено опорављати, створен је привремени извршни одбор, намјесто онога који је ухапшен. Услјед помањкања искустава, стварање ћелијских, односно основних партијских организација ишло је врло споро. Тек од 1923 године учињен је у том погледу извјестан напредак у главним центрима, а 1924 године већ се стварају ћелије у провинцији, у мањим градовима и селима. Али тих је организација у то вријеме још био врло мали број, и њихова упоришта била су углавном синдикати, који су с тешком муком почели поново рад.“) Уколико друг Лопичић посједује неки други материјал, који говори у прилог његове тврдње било би корисно да га објави.

Описујући спор који су комунисти Цеклина, на челу с Марком Машановићем водили са Цетињским манастиром око цеклинских риболова и када су спор изгубили, друг Јанко Лопичић дословно каже: „Напрстив, све трошкове око спора морао је да плати Марко, што је и урадио, продајући своју имовину на Цеклину“. Чини ми се да ово довољно јасно говори колико је наш покрет онда био јак, колика је била његова организациона чврстина, утицај на масе и спремност комуниста и њихових симпатизера и пријатеља на селу, односно, конкретно онда у Цеклину, чак и за материјалне жртве, а о онима другима и да не говоримо. С друге стране, овај примјер стварно говори о пожртвовању Марка Машановића, али и побија оно што друг Лопичић пише о тадашњој снази Партије и њеном утицају у Цеклину.

На 14 страници, говорећи о томе како су у току љета ђаци, студенти и други интелектуалци, родом Цеклињани, помагали у политичком раду организацију, друг Лопичић каже: „Нарочито су, скоро сваког љета долазили другови: Бошко Стругар, Бранко

³⁾ Политички извјештај Јосип Броз Тито — Пети конгрес Комунистичке партије Југославије — извјештаји и реферати, страница 24 — штампарија „Култура“ Београд 1948 г.

Петричевић, Војо Ражнатовић и Стево Краљевић“. Међу овим свијетлим именима другова, који су часно завршили свој живот у току Народноослободилачког рата, друг Лопичић оставља читаоца у недоумици, у погледу Бранка Петричевића. Ако друг Лопичић мисли на Бранка Петричевића-Кађу, који је неоспорно својевремено помагао рад партијске организације у Цеклину, чини ми се да је био дужан рећи и за њега, његов развојни пут, као што је на страници 8 рекао за Радоја Вукчевића и на страници 13 за Влада Вукашевића да су, касније, постали издајници. Зар Бранко Петричевић-Кађа није 1940 године био искључен као разбијач и тек враћен у току Народноослободилачког рата у Партију, да би из ње, опет, након појаве резолуције Информбироа био искључен, не само као разбијач, већ и као издајник нашег народа.

Даље, друг Лопичић каже: „Крајем 1937 године формира се скоро по свим селима Цеклина нова економска организација „Сељачко братство“ која ускоро постаје, врло масовна“. Организација „Сељачко братство“, није била углавном, економска организација, већ организација, која је била формирана са задатком да шири просвјету и пропагира идеју задругарства првенствено на нашем селу. Да је ово тачно, најбоље ће се видјети из члана 2 друштвених правила, гдје се каже: „Циљ је друштва да морално и материјално помаже село и сељаче, радећи на свим пољима: пољопривредном, задружном, здравственом, социјалном, просвјетном итд., једном ријечју, његујући чојство као што се његовало јунаштво“. Да није полиција убрзо забранила организацију „Сељачко братство“, врло је вјероватно да би она попримила убрзо и низ елемената економске организације, наиме, њена дјелатност би се сигурно развијала у оном смислу, због чега је нешто касније формирана организација „Сељачка самопомоћ“.

Друг Лопичић даље пише: „Захваљујући комунистима из Цеклина, Љуботиња и Црмнице, сачувано је скоро све оружје 150 пјешадиског пука и било је донешено кућама“. Слажем се са другом Лопичићем да су онда комунисти и многи патриоти, враћајући се из јединица, послје капитулације старе Југославије, носили оружје својим кућама, па чак и приличан број оних, који су били код својих кућа, у селима и мјестима, куда је војска пролазила, трудио се да на разне начине дође до неког оружја. Но, и поред овога, чини ми се, да је горња тврдња друга Лопичића преувеличавање, без обзира што је територија Цеклина, Љуботиња и Црмнице прилично велика, али ако упоредимо број становника на овом подручју, о коме друг Лопичић говори, број бораца, које је то подручје, с обзиром на број становника могло да да и наоружање једног ратног пјешадиског пука бивше југословенске војске, онда ће читава ствар испасти на штету тврдње друга Лопичића.

Да би истакао успјех партијске организације у Цеклину у политичком раду, на привлачењу маса на позиције Партије и припрему за борбу против поробљивача наше земље, друг Лопичић каже: „Са врло јаким и непрекидним радом, успијева се да се истисне и посљедњи утицај грађанских партија, које су се отворено издајом осовинским силама и пропашћу Југославије потпуно дискредитовале и изгубиле свако повјерење у широком народним масама“. Ја мислим да ни у овоме друг Лопичић није потпуно у праву. Тачно је да је наша Партија — па сигурно и партијска организација у Цеклину — у оно вријеме уживала велики ауторитет и претстављала једину организацију којој су широке народне масе вјеровале и прихватале наш акциони програм. Тачно је и то да су грађански политичари и грађанске политичке странке, углавном, разочарале широке народне слојеве својом политиком пљачке радничке класе и сиромашног сељаштва и својом издајничком политиком, кад је била у питању борба за слободу и независност наше земље. Те је према томе било логично да они нијесу могли одмах након окупације наше земље да се појаве са неком својом платформом, која би могла нарочито да смета нашем политичком раду на окупљању широких народних маса, на припремању за оружану борбу против фашистичких окупатора. Ако у оно вријеме грађански политичари нијесу јавно давали глас од себе, изузев оне групе која се отворено била ставила у службу окупатора, није то никакав доказ што смо ми успјели непрекидним радом да истиснемо и посљедњи утицај грађанских партија. Овај утицај грађанских партија, односно старог капиталистичког поретка, не само што је живио кроз читаво вријеме Народноослободилачког рата, но он и данас живи и манифестује се ту и тамо у нашој новој држави преко развлашћених група и појединаца који прижељкују да се врати старо, или преко разних ситносопственичких схватања, конзервативизма и сличних појава. Утицај који су стари капиталистички поредак и његове политичке партије и друге разне организације, вршили деценијама на широке масе, није могуће да се „истисне“ за један краћи период, како то друг Лопичић каже, макар колико био интензиван политички и други рад наше Партије. Но, мало даље, сигурно ћемо наћи доказа код самог друга Лопичића, којима он побија и ову своју тврдњу.

На почетку 33 странице друг Лопичић каже: „Наша Партија је знала и успјела да користи и онако борбени дух и расположење црногорског народа, који је ненавикнут да трпи ропство и угњетавање“. Изгледа да друг Лопичић или не познаје или заборавља историју црногорског народа, у којој има маса херојских подвига, кад је у питању борба Црногораца за одбрану слободе и независности. Али је било и ситуација када су на попришту борбе остајали само људи свјесни историских задатака,

које је епоха пред њих поставила и који су спремни да се до краја боре за њихово остварење.

Нема народа који је сам по себи храбар, или нехрабар. Нема априори оваквог или онаквог расположења, без везе са конкретном стварношћу. Како смијешно звучи други дио реченице, који сам већ цитирао, у коме се каже, да је црногорски народ ненавикнут да трпи ропство и угњетавање. А зар у старој Југославији Црногорци нијесу пуних 20 година били национално угњетавани и тек су се тога ослободили у заједничкој борби коју су водили сви народи Југославије од 1941 — 1945 године. Овдје се не може поставити питање, да ли је неко навикнут или ненавикнут да трпи ропство, него да ли је нешто било или није било, а ако је било, зашто је било. Нема људи ни народа, који, када постану свјесни да некеме робују при постојању субјективних и објективних услова, неће да се боре за своје ослобођење.

На истој страници друг Лопичић каже: „И као важан фактор је и отпочети рат сила осовине противу совјетске Русије, не само као радничко-сељачке државе, него као највеће словенске заједнице са којом веже нарочито Црну Гору многовјековна братска сарадња и помоћ“. Још је Његош у „Шћепану Малом“ описао како је изгледала та многовјековна „братска сарадња и помоћ“, коју су Руси, односно руски властодршци, указивали Црногорцима. Могло би се наређати више примјера, из којих би се видјело да су руски властодршци више пута позивали Црногорце да им помогну у појединим ратовима, а касније су се они сами споразумијевали, остављајући Црногорце на милост и немилост непријатељу. Зар исто тако немамо више примјера да руски изасланици долазе у Црну Гору са одређеним задатком, да разбију јединство црногорског народа и доведу на одговорна мјеста у Црној Гори своје експоненте. Поред овога, тешко се по моме мишљењу, може нарочито истицати она помоћ, коју су руски властодршци с времена на вријеме указивали Црној Гори у виду које хиљаде рубаља, с циљем да разблаже црногорску срџбу, због низа небратских и уопште нељудских поступака са њихове стране.

Говорећи о 13-то јулским борбама друг Лопичић каже: „Још првог дана (17 јула) стигло је наређење од Главног штаба за Црну Гору...“. Војно руководство у периоду 13-то јулских борби звало се Привремена врховна команда, а Главни штаб је формиран тек послје августовског савјетовања 1941 г., што се може видјети из реферата друга Блажа Јовановића, одржаног на Оснивачком конгресу КП Црне Горе.

Описујући стидљиво ону ситуацију када је наступило расплињавање устанка, спљашњавање борбе и враћање већег дијела устаника својим кућама, он каже: „Са организованим борцима, који су били у шумама, налазио се и већи број других уче-

сника у борбама, од којих се већина постепено пријављивала непријатељу и била интернирана. Из читавог племена интернирано је око 1.000 лица, а имовина како ових тако и осталих, немилосрдно пљачкана и уништавана“. Зар ово што сам друг Лопичић тврди није најбољи доказ за побијање оне његове раније тврдње да се успјело да се непрекидним радом „истисне и последњи утицај грађанских партија“. Све оно што се десило, мислим на расплињавање устанка, сплашњавање борбе, враћање устаника својим кућама и пријављивање непријатељу, није јединствено и искључиво само резултирало због огромне разлике у погледу односа, снага и наоружања, због терора, пљачке и уништавања које је вршила окупаторска војска, због наше слабости у погледу војничке организације и сл., већ једним дијелом захваљујући, баш, конспиративном, а ту и тамо, јавном разбијачком раду, грађанских елемената и група, што недвосмислено говори, без обзира колико је био интензиван наш политички рад, да ми нијесмо успјели, нити имали времена да успјемо да се „истисне утицај грађанских партија“.

Друг Лопичић, пишући како је окупатор 1942 г. успио да са територије Општине ријечке, организује један батаљон, да га наоружа и покрене у борбу против партизана каже: „Људи су и против своје воље, пошли у борбу против своје крвне браће, преживљавајући најтеже часове у својим осјећањима“. Нико на свијету не иде без неке принуде у борбу, гдје може и да погине. Додуше принуда има разне врсте. Наше борце партизана водила је у борбу, односно, принудила их је да започну борбу и да се боре даље до коначног ослобођења наше земље, свијест о нужности и праведности те борбе и задаци које је пред њих поставила Комунистичка партија Југославије, као једини истински тумач прогресивних народних тежњи. Оне друге, који су сачињавали овај батаљон, о коме друг Лопичић пише, који је помагао у борби против партизана фашистичком окупатору, сачињавали су не само људи који су пошли у борбу против партизана из страха за свој голи живот, већ и људи чија је принуда долазила отуда што су они свјесно ишли за тим да помогну окупатору у борби против партизана. Стајати данас на позицијама да су тај батаљон сачињавали само људи који у оно вријеме и у оној ситуацији нијесу имали снаге да се боре на страни партизана против окупатора, а да су у борбу против партизана дошли из страха за голи живот, сматрам да је заблуда, која уколико бисмо је усвојили, замагљавала би нам многе догађаје из наше најскорије прошлости. У наставку друг Лопичић каже: „И 25 марта дошло је до првог сукоба са четницима, тј. са својом крвном браћом на Горњим Улићима...“. И даље: „Од тада се сваки дан воде борбе са јаким италијанским и четничким снагама на Метеризима, у Јанковићима и Рвашима“. Зар ово што каже друг Лопичић не говори довољно јасно да овај четнички батаљон као и други

батаљони који су 1942 организовани по Црној Гори, нијесу преживљавали због тога што се боре против партизана најтеже часове у својим осјећањима. Један приличан број припадника ових четничких јединица у служби окупатора борио се против партизана врло упорно баш због тога што су стајали на другом становишту од оног партизанског. Сигурно је да су извјесне наше лијеве грешке утицале на извјесно повећање бројног стања ових квинслишких јединица, али је неоправдано догађаје и збивања из наше прошлости објашњавати онако како би неко желио да су се збили већ онако какви су они стварно били.

Друг Лопичић наставља: „Цеклињани су листом пошли у оружани устанак 13 јула 1941, под руководством своје славне и омиљене Комунистичке партије и постигли су велике и значајне успјехе. И после напуштања фронталне борбе и повлачења пред моћним фашистичким снагама народ је остао вјерањ идеји устанка и уз комунисте, дајући сваку могућу помоћ и заштиту партизанским борцима, који су били сачувани на овом терену, појачавао је своје снаге и наставио борбу. Народ је опет почетком 1942 године био листом уз Партију и народну борбу, све до организовања четничких војних формација, када је моћни окупатор са овима присилио наше снаге на повлачење из Црне Горе“. У свакој прилици друг Лопичић тврди: „Народ је остао вјеран идеји устанка и уз комунисте“, „Народ је опет почетком 1942 г. био листом уз Партију...“, „И опет је народ...“ итд. итд. А мени се чини да су томе истом Лопичићевом народу припадали и они који су после 13-то јулских борби искористили налет окупаторских дивизија, убиства, пљачку и паљевине, за разарање наших на брзу руку формираних војних јединица; томе народу су припадали и војници онога батаљона који се 1942 онако упорно борио из дана у дан против партизана, док наше јединице нијесу биле принуђене да се повуку са територије Црне Горе. Кад узмемо да анализирамо догађаје онако како су се они дешавали, не можемо се апстрактно служити изразом: народ је био ово или оно, јер народ није једна компактна цјелина, а нарочито није био у оно вријеме, него су га сачињавале разне класе, а на селу и слојеви, чији, нарочито, економски интереси, нијесу били истовјетни, па је сасвим разумљиво да тај народ није био компактан и није на истовјетан начин реаговао. Због тога сматрам да је бесмислица тврдити да је народ као цјелина у оно вријеме био на овој или оној страни.

Даље, друг Лопичић пише: „Тако исто цеклински четници су се обично, масовно предавали нашим борцима, одбили су 1942 г. да пођу у Босну, и нијесу се истицали у злочинима и недјелима“. Лопичић тврди да се четници из Цеклина нијесу истицали у злочинима и недјелима. А има ли већег злочина од издаје народне борбе и службе окупаторима против свог сопственог народа и домовине? Друга је ствар што је наша Народноослобо-

дилачка борба била врло сложена и што је од првих почетака садржавала низ елемената социјалистичке револуције, те се морало врло еластично поступати према свим онима који нијесу били изразити непријатељи и коловође.

Кроз читав овај „прилог историји КПЈ — за Црну Гору“, друг Лопичић остаје досљедан наслову своје књиге „Развој и рад КПЈ у Цеклину“. Партијска организација у Цеклину и Цеклин, Општина ријечка, према мишљењу друга Лопичића, постоје сами за себе, сами себи, довољни и довољни другу Лопичићу.

Ко иоле има имало искуства из илегалног рада наше Партије прије рата, а друг Лопичић то има и то читаву деценију прије 1941, не може порећи прилично живе везе које су постојале између мјесних комитета Партије и организација на терену. У својој књизи друг Лопичић, свега на 2—3 мјеста помиње помоћ коју им је указивао МК Цетиње, а на 2 мјеста помоћ Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору. Највећи број помоћи које је организација у Цеклину добијала од виших партијских руководства, преко појединих другова друг Лопичић, уколико то помиње, своди на помоћ коју су поједини Цеклињани указивали партијској организацији у Цеклину. Добија се тако утисак да друг Лопичић још није схватио да се историја развитка и рада партијске организације у Цеклину не може одвојити неким зидом од историје рада и развитка других партијских организација у Срезу цетињском, па и у читавој Црној Гори. Све промјене које су се дешавале у животу и раду како руководства КПЈ тако и организација остављале су своје трагове, без обзира да ли је неко могао да их види или не. Тако и промјена која је 1937 извршена у ЦК КПЈ, а које се друг Лопичић није уопште дотакао, од огромног је историског значаја и врло позитивно се одразила на даљи рад и развој и саме организације у Цеклину.

Читајући књигу друга Лопичића, човјек се не може ослободити утиска да је он неспретно преувеличавао сва прогресивна збивања, развој и успјехе партијске организације у Цеклину. С друге стране, све оно што је било назадно, као и разне негативне појаве, настоји, свјесно или несвјесно, да претстави као да то није имало неке бројније подршке или када је очигледно да је подршка бројнија, онда то разблажује.

У читавој књизи највише заслужују пажње спискови лица која су припадала основним партијским организацијама и именик бораца и жртава из Цеклина, палих у Народноослободилачком рату од 1941—1945 године, наравно, уколико су подаци пажљиво прикупљени, као и неколико документарних фотографија.

**ROBERT MANTRAN, HISTOIRE DE LA TURQUIE,
ПАРИЗ, 1952, 128; 8²**

Као 539 свеска колекције „Que sais je?“ која се бави обавештавањем о актуелним питањима (уредник Paul Angoulvent) и која је досад дала читав низ књижица из области историјских наука, изашла је историја Турске од Робера Мантрана, професора Галатасерајског лицеја и бившег члана Француског археолошког института у Цариграду.¹⁾ Мантран је млад као писац; досад је штампао још само студију *Réglements fiseaux ottomans: Les provinces syriennes* као публикацију Француског института у Дамаску (Paris, A. Maisonneuve 1951), иначе је ученик Jean Sauvaget-a (1901 — 1950), коме је посветио своју *Историју Турске* и са којим је обрадио своје *Одредбе*. Иако делце није обимно и мада синтеза млада писца, наша научна јавност, која посљедњих година оправдано показује особити интерес за студије из повести Турске, не треба да пређе ћутке преко ове мале књиге.

Поред увода („Турци пре њиховог уласка у муслимански свет“. Нјонг-Нуи, Ту-Кјук, Ујгури; стр. 5—11) постоји шест глава и сумарна библиографија а у тексту три карте. Глава о Селџуцима (стр. 12—29), која је заузела релативно доста простора, рађена је на основу новије литературе, те делује прилично свеже. Излагање би испало кудикамо боље да су искоришћена сва новија дела о овом питању, коме се у последњих десет година посвећује особита пажња. Досад још нико није дубље зашао у питање зашто је требало неколико столећа док се од Манцикерта формирала војно-феудална османлиска држава (ово Мантран само запажа, 18 стр.). Друштвени развој селџучке државе још увек није јасан. Специјална студија Јушкова о „варварским“ државама (Вопрос и истории, 1947 год.) добиће нове хране скоро у Турској објављеним материјалом који се чувао у Паризу. Писац увиђа значај социјалног момента код турских освајања (стр. 18): као социјални, религиозни и анти-религиозни окарактерисан је покрет туркменског дервиша Баба Исхака 1241 године (стр. 23); но, није изближе обрађена улога емира, што се и из пишчева текста наметало и није се изоставило да се буде и добар западњак и крсташ (стр. 19: крсташку победу код Дорилеје 1097 године писац изједначује са значајем битке код Манцикерта, те излази да је византиска реокупација малоазиских области, дошла као резултат само крсташких победа, омогућила Византији да продужи живот за још три столећа).

¹⁾ Књига је у Цариграду пуштена у продају тек последњих дана септембра 1953.

Излагање о кнежевинама у Анадолији и о почецима Отомана (стр. 30—42) сачињава другу композициону јединицу, која се завршава Ангорском битком. Писац сматра да се османска држава по својим институцијама налази на средини између уређења Селдука и Византије (стр. 39); он битку, код Ангоре сматра крајем прве фазе у развоју османске државе, а сам пораз (жесток али релативан) тумачи као резултат врло брзог напретка (стр. 42); али, притом, Мантран држи да су зијамети и тимари оријентална варијанта феудалног система Запада (стр. 38—39). У књизи треба исправити и неке очигледне грешке: 1387 године уједињени Срби и Бугари нису нигде у Босни триумфовали над Турцима (стр. 38), као што Мехмед I није подигао утврђења у Босни, Штајерској и на границама Угарске (стр. 44), и као што Турци нису Босну заузели 1462 године (стр. 49). Писац баш није много сигуран у турским ратовима у нашим земљама.

Трећа композициона целина третира развој и кулминацију отоманске империје (стр. 43—63), што писац временски правилно поставља између 1402 године и смрти Сулејмана I Законодавца. Мантран посебно наглашава значај јаничара, који иступају са својим захтевима при ступању владара на престо већ 1451 године; касније по писцу, јаничари су један од основних фактора декомпозиције државе. Као што новину претставља чињеница да је трећина књиге посвећена периоду пре XV века, што очигледно говори о присталици генетичке хисторијарске школе, лепу новину претставља и тврдња да декаденција царевине почиње већ 60-их година XVI века а не тек касније; архивска истраживања, међутим, сасвим ће јасно показати да је већ и сјајна епоха Сулејмана Законодавца време тихог унутрашњег опадања како то није лоше запазио већ пре 20 година један наш грађански хисторијар, иначе реакционар.²⁾ У овом писму треба само исправити да босанског беглербеговата није било пре средине XVI столећа (стр. 60) и поправити једну лошу транскрипцију (Bokskay — уместо Bocskay, 67 стр.).

Отсек о опадању царевине (стр. 64—82) обухвата време од Селима III. Писац на једном месту (стр. 76) интелигентно запажа да је спољна политика командована унутрашњом политиком, што никако не може бити случај са једном здравом државном целином; у Турској, у којој су ствари кренуле наопако изврнути вид треба тражити у свим институцијалним манифестацијама. Но, писац ипак не разуме однос између унутрашње и спољне политике, јер на једном месту касније (стр. 85) говори о две латентне

²⁾ Вл. Ђоровић у *Историји Југославије* помиње турско „отимање од закона“ већ око 1530 године, и то сасвим правилно.

кризе које су доприносиле анархији: спољнополитичка и унутрашњеполитичка. Кад говори о трговини у Турској, писац не види да је феудални склоп главна препрека за већи размах трговине Европљана, иако је ова настала управо у феудалној Турској, у којој услед општег положаја империје (освајачка!) и карактера ислама у односу на принципе буржоаског друштва, пулопци нових економских односа нису могли да развију нови друштвени систем. О Дубровчанима и Јеврејима има помена тек средином XVII века, а о Цинцарима и Јерменима се уопште не говори. О излагању о тканинама нигде нема речи о солунским ткањима, која су циркулисала и у дубровачкој, дакле страној трговини. Ни исказ о трговини свиле не задовољава.

Пета глава обухвата реформе од Селима III и источно питање до Младотурске револуције (стр. 83—105). Писац добро карактерише мир у Кучук-Кајнарџију (стр. 83), лепо запажа да су буне које су се јавиле почев од реформама Селима III имале национални карактер (стр. 91), штоста пажње обраћа историји балканских хришћана у XIX веку, налази да је „болесник“ Турска још у XIX столећу налазила снаге за моћну спољнополитичку реакцију. Али, ову чињеницу, коју је још пре неколико деценија јасније утврдио Јован Томић (код нас), говорећи о хришћанским силама и покрету међу балканским народима почетком XVII века ни Мантран није социолошки објаснио. Исто тако, немогуће је говорити о реформама а не рећи да се у друштвене односе није дирало. Најзад, ни исказ о Првом српском устанку не може се примити (јаничари се нису вратили тек 1803, поред Русије Аустрија није помагала устанике, о аутономији стеченој Букурешким миром ваљало је рећи да није оживотворена) (стр. 85).

Приказ историје од Младотурске револуције до победе демократа, маја 1950 године, за један информативан приручник, што уствари претставља Мантранова Х и с т о р и ј а, довољан је и добар, чак и у неким осетљивијим моментима (стр. 106—126).

Основни недостатак књижице налази се у томе што се она не темељи на посматрању друштвених односа. Ако и постоје одељци о установама, администрацији, трговини па и уметности, то је обрађено као грађанска „културна“ историја и мада постоји покоје лепо запажање, у главним цртама и добро погођена општа периодизација, ипак књига није на висини бољих грађанских историских дела. Читаво излагање писац води од владара до владара, а са султанима почиње и напредак и дегенерација. У историским појавама Мантран није налазио границе које би се постављале у вези са појавом или ишчекивањем

извесних проблема у развиту друштва и државе, били они и сасвим мали. Отуда, ако је циљ колекције „предмет актуелних сазнања“, дакле једна синтеза прошлости да би се боље разумела садашњост, књижица је сасвим промашила; синтеза, здрава и потпуна, није се могла дати са старих и уских позиција на којима је стајао писац. Делце ће ипак добро доћи француским студентима код спремања испита.

Књижица посебно одбија кад се погледа у библиографски списак. Узалуд ћемо тражити чак и Цинкајзена, Јоргу и Хамеров „Staatsverfassung“. Иако је писац радио на проучавању пореских одредаба, он није користио ниједно дело о турским финансијама и економици (Belin, Moravitz, Valay, Heidboru, Roumani, A. Inan — сва су на француском); чак ни Броделово скоро објављено животно дело није консултовао. Свега два дела у набројаној литератури су на немачком, ниједно на руском или италијанском.

Богумил Храбак

ЛАЗО МОЈСОВ: ОКОЛУ ПРАШАЊЕТО НА МАКЕДОНСКОТО НАЦИОНАЛНО МАЉИНСТВО ВО ГРЦИЈА, СКОПЈЕ 1954

У издању Историског института у Скопљу изишла је студија Лазо Мојсова о питању македонске националне мањине у Грчкој.

Та студија, поткријепљена статистичким подацима и разним документима, освјетљава једно питање које на данашњем степену развита југословенско-грчких односа има врло велики значај. Јер и данас извјесни утицајни кругови у Грчкој не само што се упорноprotиве признавању најосновнијих права македонској националној мањини на својој територији, него јој одричу и само постојање. Ти кругови и само помињање те наше мањине претстављају као мијешање у њихове унутрашње ствари. Штавише, они сматрају да између Југославије и Грчке не може бити сарадње и истинског пријатељства све док се са наше стране не престане и да се помене питање признања елементарних људских и националних права Јегејских Македонаца и док се не баци у заборав и само њихово име.

Македонска национална мањина у Грчкој нијесу „грчки држављани што говоре словенским језиком“, него дио македонске нације, па би требало у интересу југословенско-грчког при-

јатељства, подједнако корисног и нама и Грцима, да им се признају најосновнија национална права. У интересу искреног пријатељства између наших народа и Грчке написана је и ова студија. Она треба да послужи као озбиљан допринос јачању сарадње међу нашим земљама а и за стварање пуног повјерења у њиховим међусобним односима. Потпуно је разумљиво да таквог повјерења не може бити док се неосновано тврди да у Јегејској Македонији „нема и да никад није било Македонаца“.

Студија Лаза Мојсова пуна је многобројних докумената, података и разних аутентичних мишљења, досад дјелимично објављиваних или датих први пут о стању Македонаца у Грчкој. Све је то систематски сређено и дато на начин да читаоци могу добити јасан суд о стању Македонаца у Грчкој.

Ј.

ГОДИШЊАК ПОМОРСКОГ МУЗЕЈА У КОТОРУ

(II, Котор 1953)

Друга књига Годишњака Поморског музеја у Котору, ма да је неупоредиво и технички и садржајем боља од претходне, пати од редакциских слабости.

Годишњак има претензију да буде научна едиција, и многи прилози у њему то оправдавају, али је спојен са једном чисто пригодном, информативном материјом о прослави дана Морнарице и поморства на Црногорском Приморју 1952 године. Ако је требало сачувати успомену на ту прославу, могла се та споменница посебно издати.

Сама грађа у Годишњаку није распоређена по једном плану, тако да су студиозне расправе дошле по средини, а мањи прилози на чело. Иако Годишњак не треба да има означене рубрике, практично мора да распоређује грађу, односно чланке према важности, студиозности и обимности.

Код извјесних чланака није вођено рачуна, или не бар довољно, о научној апаратури (прецизном позивању на изворе, а не само набрајању литературе и других извора).

Уз отклањање тих мањкавости, вјерујемо да ће идући Годишњак бити бољи и редакциски солидније опремљен.

Но и поред тих техничких недостатака Годишњак доноси неколико солидних и корисних расправа.

Годишњак је обухватио низ историјских проблема из области поморског живота Боке.

Врло драгоцене податке пружају И. Стјепчевић и Р. Ковијанић, на основу материјала из Државног архива у Котору, о поморству Боке Которске у XV вијеку, Петар Шеровић о поморству Херцегновске општине у XVIII и XIX вијеку и Славко Мијушковић у расправи „Отпор бокелских морнара према милитаристичким тежњама француских власти крајем 1810 године“.

Чланци Ника Луковића о математичару и наутичару Марку Мартиновићу и А. Милошевића о поморској школи у Перасту, пружају интересантне и резимиране податке, већином из литературе од које данас добар дио претставља библиографски раритет.

Даље прилажу чланке Максим Злоковић „Један догађај у Херцегновској луци 1797 г.“ и Р. Барбарић „Везе поморства Боке са Ријеком и Хрватским Приморјем у прошлости“, писани на основу литературе.

Игњо Злоковић и Максим Злоковић дали су два мања прилога за историју побуне морнара у Боки 1918.

У другом дијелу Годишњака који носи име „Споменица“ приложене су биографије поморских капетана и описи догађаја у вези са постављеним спомен-плочама. У ту колекцију је могао да дође и биографски чланак капетана Влада Ивелића који је увршћен у први дио Годишњака.

Чланак о стицању звања капетана дуге пловидбе, који је уврштен у први дио Годишњака могао је изостати, јер по тематици више одговара неком стручном поморском часопису него историском зборнику.

Иако је добар дио чланака у овом Годишњаку писан на основу литературе међу којом има и извора до којих се теже данас може доћи, било би засад много препоручљивије да се сарадници будућих годишњака Поморског музеја у Котору оријентишу на огромну архивску грађу којом обилује Бока Которска и историске споменике, јер ти драгоцени фондови већим дијелом нијесу још обрађени и познати научном свијету.

Н.

Извјештаји

РАД ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА НР ЦРНЕ ГОРЕ У БОГИШИЋЕВОЈ БИБЛИОТЕЦИ У ЦАВТАТУ

Према одлуци Историског института НР Црне Горе провео сам од 23 септембра 1953 до 30 марта 1954 године на раду у Богишићевој библиотеци у Цавтату. Са мношћом је био и један дактилограф. Захваљујући љубазности руководства Библиотеке радили смо преко цијелог дана и празником, чешће и увече. Обзиром што Библиотека није имала сву потребну приручну литературу повремено смо се обраћали за услуге Државном архиву и Научној библиотеци у Дубровнику који су нам увијек одмах излазили у сусрет.

Сматрам за потребно да се свим тим установама, понаособ проф. Винку Форетићу и проф. Стјепану Кастропилу и овим путем захвалим на предусретљивости.

У Богишићевој библиотеци у Цавтату проучавао сам Богишићев научни архив, библиотеку и дјелимично музеј.

Из Богишићевог личног архива сам проучавао и исписивао његов рад на кодификацији црногорског грађанског права, преписку и рукописе; из библиотеке сам нотирао све инкунабуле и извјестан број књига на чијим се маргинама налазе Богишићеве забиљешке, а из музеја податке о српској нумизматици.

Метод рада је био сљедећи: ја сам проучавао и одабирао материјал који је дактилограф прекуцавао уз моју помоћ (уколико није извјесне ствари могао сам), затим смо заједнички колационирали материјал. Пошто би материјал колационирали, овјерили би преписе од стране Богишићеве библиотеке, уз напомену да се под дотичном ознаком у поменутом архиву налазе ти документи.

Најглавнији задатак мојег рада у Цавтату је био да испишем анкету о правним обичајима црногорских племена. У вези са овом анкетом Богишић је сабрао огромни материјал о црногорском судству, администрацији и економији од Петра I до 1873 г.

Анкету о црногорским правним обичајима Богишић је подијелио у 2000 питања, групираних у 20 посебних наслова. Овај материјал је сав исписан и колациониран. Такође је исписан, са

мањим испустима, и колациониран сав материјал о развиту црногорског судства и администрације. Посебно је исписан и преведен са италијанског необјављени материјал о Шћепану Малом, који је Богишић исписао 1873 године из Млетачког архива, од чега је 25 докумената до сада необјављено, а један дио дјелимично објављен (овдје је Богишић коригирао један дио исписа С. Љубића, Гласник Српског ученог друштва 2 одј. књ. II, 1870).

Преписани су и колационирани записници сједница Богишића са члановима црногорског Великог суда и књазом Николом, у вези са примањем Имовинског законика 1881—2 и 1885 године.

Преписан је добар дио преписке која се односи на Богишићев рад на кодификацији црногорског права, од чега су од највеће научне важности његова писма Кости Војновићу, која су овом послужила као основ за његову студију „Општи имовински законик за Црну Гору“. (Раџ ЈАЗУ ХСVI).

Поред овог исписано је на стотине докумената и биљежака из Грбља, Котора и др. крајева који гравитирају старој Црној Гори.

Треба поменути и необјављени есеј В. Богишића о Црној Гори (на француском) који смо исписали.

Пошто анкета о правним обичајима Црногораца која је сконцентрисана у XIV и XV кутији Богишићева архива има својих дјелова и по другим кутијама, настојао сам да испишем и те материјале и прикључим их главном материјалу. Тако су прикључени тој анкети поред осталих и материјали књаза Николе о задрузи у Црној Гори и Богишићев чланак о славизираним Циганима у Црној Гори.

Исписујући овај материјал наишао сам на 60 наредаба и закона црногорских врховних власти од 1872—1894 које нијесу ушле у каснија два државна зборника (Зборник судских закона и међународних уговора по судској струци за књажевину Црну Гору, књ. I — Цетиње 1903, књ. II, Цетиње 1912).

И тај материјал је исписан.

Пошто сав посао нијесам могао обухватити и свршити, замолио сам неколико стручних снага да ми помогну. Тако је проф. др Бранислав Недељковић превео са њемачког Богишићев чланак „Славизирани Цигани у Црној Гори“, Фани Салтарић неколико материјала са италијанског и француског, а др Влахо Новаковић је преписао поменутих 60 закона и наредаба књажевине Црне Горе. Поред тога Богдан Шарановић нам је уступио Богишићев препис „Правитељства“ из књиге Вука Караџића „Црна Гора и Бока Которска“ које поглавље у српском тексту није било досад познато (а налазило се у Богишићевој анкети о прав-

ним обичајима Црногораца). Сви поменути су свесрдно и савјесно прихватили ову сарадњу са нашим Институтом.

Овим радом углавном је завршено исписивање грађе која се односи на припреме првог издања Општег имовинског законика за Црну Гору до 1888 године.

Нико С. Мартиновић

ПРВИ КОНГРЕС ИСТОРИЧАРА ФНРЈ

Први конгрес историчара ФНРЈ, који је припремио Координациони одбор историских друштава ФНРЈ, одржан је у Београду од 5 — 8 маја ове године.

Конгресу је присуствовало око 400 историчара из свих република. Из наше Републике било је присутно 33 делегата.

Програм Конгреса утврђен је унапријед. Он је био отштампан и послан заједно са тезама свих реферата учесницима Конгреса. Према томе програму Конгрес је радио 5 и 8 маја у пленуму, а 6 и 7 маја по секцијама. У пленуму је прочитано 6 реферата и то:

- 1) Грађански елементи у Првом српском устанку — Душан Перовић, доцент Универзитета у Београду;
- 2) Проблеми генезе нашег средњевјековног феудализма — др Бого Графенауер, проф. Универзитета у Љубљани;
- 3) Мјесто историје у новој концепцији наше школе — Лолика Ђурановић, професор у Загребу;
- 4) Проблематика извора за историју НОБ — др Метод Микуж, проф. Универзитета у Љубљани;
- 5) О нашој војној историографији — Петар Томац, генерал-мајор, Војно-историски институт у Београду, и
- 6) Карактер тимарске организације у Босни и Херцеговини — Недим Филиповић, доцент Универзитета у Сарајеву.

За читање по секцијама јавило се 88 референата. Секција је било 10, и то: за историју наше земље у античко доба и за археологију; за историју средњег вијека; за историју XVI до XVIII вијека; за историју XIX и XX вијека (до 1918 године); за историју од 1918 до 1945 године; за историју радничког покрета; за помоћне историске науке и за архивистику; за наставу историје у средњим школама; за правну историју и секција за историју умјетности.

У име нашег друштва прочитана су четири реферата: Црна Гора и Француска у доба књаза Данила (Андрија Лаиновић), Бо-

гишић и историска правна школа (Нико С. Мартиновић) и Гувернадурство као политичка струја у Црној Гори (Томица Никчевић).

Конгрес је одржан у просторијама Српске академије наука.

Конгрес је отворио др Јарослав Шидак, проф. Универзитета из Загреба и претседник Координационог одбора историских друштава. Он је поздравио присутне и истакао значај Конгреса, који се одржава у част стопедесетогодишњице Првог српског устанка и поводом 60-годишњице смрти Фрање Рачког. Он је окарактерисао Конгрес као нови облик рада историчара преко историских друштава која данас врше одређену функцију у развитку наше историске науке. Друштва имају задатак да уз академије изграђују још један самосталан центар научног рада. Ту своју функцију она испуњавају прије свега издавањем историских часописа, развитком научне критике, предавачким радом и популарисањем историске науке путем предавања и различитих издања и активном сарадњом у рјешавању различитих питања која искрсавају у школама и научним установама.

Послије тога прочитао је свој реферат: Карактер српске државе Првог устанка др Драгослав Јанковић, мјесто Душана Перовића, који због болести није успио да изради свој реферат о грађанском елементу у Првом српском устанку.

Затим је настала дискусија и читање других реферата. Нарочито живу дискусију изазвао је реферат о историји у новој концепцији школе.

Реферати по секцијама читани су једновремено по разним одјељењима и слушаоци су се опредјељивали према третираном материјалу и струци.

Четвртог дана Конгреса, 8 маја последије подне, основан је Савез историских друштава ФНРЈ и усвојена су правила Савеза. Циљ и задаци Савеза су, да помаже и координира рад републичких историских друштава и да помаже развој историске науке у појединим народним републикама. Исто тако Савез ће имати задатак да ради на унапређењу научно-истраживачког рада на пољу историје народа ФНРЈ и опште историје и да ради на унапређењу историске наставе и усавршавању стручног образовања наставничких кадрова; да помаже развој и унапређење архива, музеја и других историских установа; да помаже чување историских знаменитости и да ради на популарисању резултата историских наука и одржава везе и успоставља сарадњу са историским друштвима у иностранству.

У закључцима које је Конгрес усвојио, између осталог, констатовано се знатан напредак југословенске историографије у борби за рјешавање и уклањање оних проблема који су у југо-

словенској историографији раније доприносили раздвајању наших народа; у обраћању пажње историчара нарочито на обраду проблема економско-друштвеног развика. Упркос томе напретку Конгрес је констатовано и знатне недостатке у досадашњем раду и због тога скреће пажњу на следеће главне задатке: да историчари улажу веће напоре за правилно примјењивање марксистичког метода у раду на историји, да више пажње обрате обради наше новије и најновије историје, користећи при том архивску грађу и да што више учине на приказима и критици историских расправа и објављене грађе у историским часописима и другој штампи. Што се тиче питања научне организације, наглашена је потреба уске сарадње у области археологије са преисторијом, историје умјетности и историје. Констатована је слабост у стварању нових научних кадрова у вези са недовољно развијеним класичним студијама. Препоручено је да се на универзитетима што прије приступи стварању катедри за нашу најновију историју, а тако исто и економску историју и социологију. У погледу наставе историје у средњој школи Конгрес је закључио да треба израдити заједнички план и оквирни програм наставе историје у свим школама ФНРЈ. Препоручио је да се у вишим разредима гимназије споји општа и национална историја, затим да се размотри проблем подјеле градива историје у вишим разредима. Исто тако, препоручено је да секције размотре питање мјеста наставе историје у стручним школама која не одговара садашњим условима. Конгрес је даље закључио да се новим савременијим законским прописима ријеша даљи развитак архивске службе и да се уз сарадњу историчара, архивиста и других јавних радника што прије среди, издвоји и одабере она историска грађа која још није сређена.

Конгрес је на крају усвојио правила Савеза и изабрао управни одбор у који су ушли: др Франц Цвигтер који је изабран за претсједника, др Бого Графенауер — секретар, др Франц Шкерл, др Јарослав Шидак, др Бранислав Ђурђев, Љубен Лапе, Андрија Лаиновић, др Драгослав Јанковић и генерал мајор Петар Томац.

Сједиште Савеза одређиваће Конгрес, а за следеће двије године одређена је Љубљана за сједиште Савеза. Ријешено је да свако друштво даје Савезу годишње чланарину по 20.000 динара.

А.

ИСПРАВКА

У првој свесци „Историских записа“ за 1953 г. омашком је метнуто на страни 92 за Филипа Маркишина Ђурашковића да је био с е р д а р.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Славко Мијушковић: Племе Никшићи у Морејском рату (1684—1699)	1
Перо Крстајић: Законодавство у НР Црној Гори (1942—1946)	43
Обрад П. Егић: Ослобођење Колашина 1943 године	68
Јевто Миловић: Његошев боравак у Бечу 1836 и 1837 и његов покушај да пође у Париз	76
Стјепан Антољак: 1848 година и Сплит	119
Никола Милутиновић: Михаило Полит-Десанчић и Црна Гора	145
Ристо Ковијанић и Иво Стјепчевић: Хајдуци у Боки до Морејског рата (1654—1684)	162
Милош Милошевић: Помен о Бају Пивљанину у Државном архиву у Котору (1684—1685)	188

Краћи прилози

Сл. Мијушковић: Неколико досад непознатих података о црногорском спахији Драгу Николичићу	211
П. Д. Ш.: Једна дозвола хајдучким харамбашама да могу упадати у турску земљу	214
Хамдија Капиџић: Сулејман-пашин поход од Гацка кроз кланац Дугу према Никшићу и Спужу у јуну 1877 г.	215
Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић: Проловистијар Грубо	220
Ђорђе Сп. Радојичић: Пахомије „от Црнице Гори от Реке“	225
Сл. Мијушковић: Један помен о Вуку Бранковићу у старом которском архиву	227
Антон Милошевић: Прва штампарија у Котору	230
Г. Станојевић: Једна претставка Георгија Радоњића руском двору из 1758 године	231
Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић: Одлука о штампању Статута града Котора	236
Ђорђе Сп. Радојичић: Библиотека на Цетињу 1638 год	237
Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић: О Јелисавети Ђурђа Црнојевића	239
Нико С. Мартиновић: Бјекство Владимира Гаџиновића из Херцеговине преко Црне Горе за Србију	240
П. Д. Шеровић: О натписима из манастира Прасквице	243
Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић: Помени о његушком кнезу Стјепану	247

Прикази

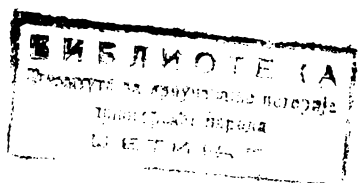
Душан Живковић: Зборник докумената Народноослободилачког рата југословенских народа	249
Глиша Елезовић: Поводом књиге Бранислава Ђурђева „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“	256
П. С.: Јанко Лопичић: Развој и рад Комунистичке партије у Цеклину до 1945 године	282
Богумил Храбак: Robert Mantran, Histoire de la Turquie, Париз, 1952	294
Ј. Ј.: Лазо Мојсов, Околу прашањето на македонското национално малцинство во Гресија, Скопје, 1954	297
Н.: Годишњак Поморског музеја у Котору	298

Извјештаји

Нико С. Мартиновић: Рад Историског института НР Црне Горе у Вогишићевој библиотеци у Цавтату	300
А.: Први конгрес историчара ФНРЈ	302

Цијена овом броју 400.— динара

ТАКСА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

ГОДИНА VII, КЊИГА X

2

1954
ЦЕТИЊЕ

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ излазе полугодишње
Овај број има 22^{1/2} табака, тј. 360 страна

Рукописе откуцане на машини или читко писане, слати на адресу

Уредништво „Историских записа“, Цетиње
Историски институт НР Црне Горе

Рукописи се не враћају

Годишња претплата износи за ФНРЈ 600 динара,
а за иностранство 900 динара.

Цијена поједином броју у слободној продаји 400 дин.

Претплата се шаље у корист Историског института НР Црне
Горе на рачун код Народне банке — Филијале Цетиње,
бр. 920-329217 — парт. 11 поз. 1.

Власник и издавач: Историски институт НР Црне Горе.

Одговорни уредник: Јагош Јовановић,
директор Историског института НР Црне Горе — Цетиње.

Редакциони одбор

Јагош Јовановић, Јевто Миловић, Ристо Драгићевић,
Андрија Лаиновић и Славко Мијушковић

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ИНСТИТУТА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
Година VII, Ц Е Т И Њ Е Књига X, св. 2, 1954

Рад на унији Црногорског Приморја у првој половини XVII века

Снажни покрет за темељите реформе у римокатоличкој цркви у XVI веку, на челу с Мартином Лутером, изазвао је јаку реакцију римокатоличке цркве. Тридентински сабор римокатоличке цркве (1545—1563) ставио је себи у задатак не само одбрану од протестантизма, него обнову и ширење римокатолицизма не само у Европи него и на далеком истоку, па чак и у прекоморским земљама. На Тридентинском црквеном сабору победила је, заузимањем језуита, странка која је била за папску апсолутну власт и папу ставила изнад Васеленског црквеног сабора (Canon 228 § 1 и § 2). Тридентински црквени сабор је, пред крај свога рада (1562—1563), донео врло важне одлуке о црквеној организацији и јачем везивању епископа за централу у Риму. Папа Сикст V (1585—1590) снажним замахом реформисао је Римску курију. Поред папе као помоћници папини били су кардинали (70 на броју) тројакe категорије, груписани у многобројне конгрегације са строго одређеним делокругом. За општење са иноземством био је државни секретар са нунцијима у иноземству, затим разни црквени судови.

Поред многобројних конгрегација значајна је била Congregatio de propaganda fide. Она је водила бригу о крајевима, у којима још није била потпуно спроведена црквена јерархија. Иста Конгрегација управљала је радом мисијâ у иноземству преко својих визитатора. И епископи, и мисионари, и свештеници васпитани поглавито у колегијима у Риму, Лорету и Ферму, требало је да раде на снажењу и ширењу римокатолицизма, као и сузбијању јереси (протестантизма) и шизме (православља). Карактеристично је да је нови бискуп код посвећења полагао нарочиту заклетву да „haereticos, schismaticos (православне) et rebelles eidem Domino nostro vel successoribus praedictis pro posse persequar et impugnabo“.

Задаћа Конгрегације de propaganda fide, засноване 1622, била је да води не само борбу против протестаната него и против шизматика (православних) које је пошто пото требало спо-

О свему том јављао је Леонарди секретару Конгрегације Инголију, па додаје да је потребно прегледати и реформисати православни службеник (мисал) и неке канонске књиге, особито Пророке. Путем тако исправљених књига учиниће се много за унију. Ове књиге прихватиће одмах свештеници, јер их немају. На гај начин спремиће се земљиште за унију. За остварење уније, истиче Леонарди, врло су важни Паштровићи као калија за продирање на исток. Рад на припремању уније много је деликатан и треба га изводити пажљиво и опрезно („molto delicato e conviene trattarlo con soavità e dolcezza“), писао је Леонарди 1 децембра 1637 секретару Конгрегације Инголију.

Леонарди је противан штампању православних обредних књига од стране млетачкога штампара Џинамија, који гледа само своје личне интересе. Леонарди предлаже Конгрегацији да би и службеник и ритуал и друге црквене књиге требало упоредити с књигама „di Greci cattolici“, исправити грешке, уклонити излишно и додати потребно. Конгрегација de propaganda fide прихватила је предлог Леонардија, те је преко свога нунција у Млецима настојала да штампар Марко Џинами одустане од штампања богослужбених књига за православне.

3 марта 1638 јављао је Леонарди Конгрегацији да марљиво ради на исправци богослужбених књига, наравно у духу уније. Од штампања тако исправљених књига, истиче Леонарди, биће велике користи, јер ће их неуки свештеници примити врло радо. Овако исправљене и штампане књиге примале би се врло радо од свештеника ако би им се разделиле уз малу цену или још боље давале бесплатно. Они ће тако добити књиге на свом језику, али у духу римске цркве. Успешно спровођење уније не може се ни замислити без штампања исправљених богослужбених књига, писао је Леонарди 3 марта 1638 секретару Конгрегације.

На значај Црне Горе за спровођење уније упозорио је Леонарди у писму од 3 марта 1638, секретара Конгрегације Инголија на једну врло интересантну и важну чињеницу. Он наиме, каже да се у Цетињском манастиру, седишту епископа, налази врло велика српска штампарија с ћириловским словима („v' è la più copiosa libreria (погрешно преписано место *stamperia*) in carattere e idioma illirico serviano“), те се и по томе види велики значај Црне Горе када би се Црногорци придобили за унију. Леонарди мисли ту на цетињски манастир Рођења Богородице, задужбину зетскога господара Ивана Црнојевића, у којој су између 1493—1495 штампани Октоих, Псалтир и Требник. Нигде згодније него ту у тој штампарији, пише он, не би се могле штампати богослужбене књиге, редиговане у духу уније по угледу на књиге грчких католика. Одушевљен овим открићем тражио је Леонарди, 17 септембра 1638, од секретара Конгрегације Инголија

грчки еухологиј (молитвеник) са латинским преводом „per potere conformare et confrontare il rituale et li concilii di questi calogeri et osservare gl' errori“.

Према томе, откриће штампарије с ћириловским словима у Цетињском манастиру врло је било значајно за штампање богослужбених књига, редигованих у духу одлука Флорентинског црквеног сабора од 1439 године, којима је признат био папски примат, Filioque, чистишиште (пургаториј) итд.

Академик д-р **Јован Радоњић**

Црквени летопис

ИЗ XVII ВЕКА БАРСКОГ НАДБИСКУПА
АНДРИЈЕ ЗМАЈЕВИЋА — ПЕРАШТАНИНА

Андрија Змајевић спада у ред оних наших историчара и књижевника XVII века који су писали у прози на народном језику у времену када се у нашим крајевима — особито на приморју — сматрало да о науци треба да се пише само на страном језику.

Родио се у Перасту 16 јуна 1624 год., где је 7 септембра 1694 године умро и сахрањен у малој капелици Св. Богородице, коју је још за свога жвота себи за маузолеј саградио.¹⁾

Андрија Змајевић пореклом је из Црне Горе. На страни 817—818 „Летописа“ говори о пресељењу својих предака 1424 године са Цетиња у Котор, а одатле у Пераст.²⁾ То је оно време надирања Турака када су многе црногорске породице бежале у крајеве који су тада били поштеђени од турских насртаја. Од његових предака који су остали у Црној Гори роди се, каже он, „Арсеније Пећски Патриарка Србске Земље, Бугарске, Босне, и Арбаније по начину Србском свијех Метрополита Начелник, који сада речене Државе духовнијем начином угодно влада будући од саме тридесет и два годишта, по строини земљак Наш драг Пријатељ, и у Владању реченога краљевства Сервије (кога се и миј недостојни Начелник по обичају Свете Римске Цркве находимо) како је дружбеник. (Да бог да у послуху Светога Пристоља буде како и свети Сава на мијесто кога ходи).“³⁾ Из овога се јасно види да су му преци били православни. Бока је још била слободна од турских упада, а како је верски утицај из Рима био врло јак, то су свакако, било његови преци који су избегли из Црне Горе или каснији, прешли у римокатолицизам.

¹⁾ П. Буторац, Огледи о Змајевићима, Загреб 1928, 4, 5.

²⁾ У Которским нотарским књигама на стр. 57, 367 стоји: „Nicol. Zmajevich de Gnegusii 1564 god.“ (Према исписима Ива Стјепчевића, каноника у Котору).

³⁾ Змајевићев податак о годинама старости Арсенија III неће бити тачан, јер на другом месту говори да патријарх има од 35 до 40 година (... „Egli e d'età di anni trentacinque in quaranta, e huomo di bella e veneranda presenza“). Јов. Радонић, Римска курија и Јужнословенске земље, Београд 1950, 259, 340). П. Колендић „Андрија Змајевић о патријарху Арсенију III ГСНД (1927) III, 291.

Завршивши теолошке и филозофске студије у Риму, промовисан је за доктора теологије и филозофије, и као такав је неко време држао предавања у некој установи у саставу Congregatio de propaganda fide. Без сумње, Змајевић је налазећи се у Риму и располагајући многобројним разноврсним изворима, стекао темељну спрему, не само теолошку већ и класичну. Папа Александар VII именовao га је будљанским апостолским викаром и повереником Св. Столице, а 23 фебруара 1671 године папа Климент X поставио га је за барског надбискупа и српског примаса.⁴⁾ Као барски надбискуп није живео у Бару, јер је Бар у то време био под влашћу Турака, већ у Паштровићима, управљајући одатле и Будљанском бискупијом. У својој надбискупији је имао око 2270 верника — католика.

Андрија Змајевић је живео у приликама које су изазвале српске покрете, и уопште политичке идеје и покрете за ослобођење балканских хришћана испод исламског јарма, а који су се нарочито разбуктали почетком, а особито крајем, XVII века, тј. за време аустро-турског рата, т. зв. „светог савеза“ 1684 год. (Пољска, Млеци, Аустрија и Папа), коме се после три године прикључила и Русија. Млечани су, уз помоћ ускока, устаника и Црногораца, ратовали уз целу своју далматинску границу с Турцима. Већи део Боке Которске био је тада под Турцима, и онда није ни чудо што су Андрија Змајевић и његови Пераштани прижелькивали ослобођење Боке Которске испод турског ропства од стране Млечана. Када је постављен за опата цркве Св. Ђорђа у Перасту, нашао је цео поверени му крај од Љуте до Новог опустошен. Тако је и Пераст за време боја 15 маја 1654 год., у коме су Турци под својим вођом Ризванагићем били потучени, био потпуно опљачкан, па и црквени намештај и одежде које је папа Урбан VIII даровао опатији Св. Ђорђа.⁵⁾

За време борбе за ослобођење Рисна Змајевић је зашао у рисански крш и на бојишту је храбрио своје Пераштане да се јуначки боре. По заузимању Рисна 1684 год., држећи крст у руци, храбрио је устанике и народ одржавши проповед са минарета цамије, коју је потом преобразио у цркву. Исту славу је доживео и у Новом 1687 год. Међутим није доживео преузимање од Турака Бара, седишта своје надбискупије.⁶⁾ Ти догађаји и борбе с Турцима опевани су највећим делом у песмама дугих стихова, које су познате под именом „бугарштица“, а које су поникле нарочито у области јужне Далмације, највише у Перасту. И Андрија Змајевић је спевао једну осмерачку песму у три певања, у којој се описује сукоб између Пераштана и Мехмедаге Ризванагића 1654 године. Он је први почео сабирати народне песме у овоме крају и преписивао дубровачке.

⁴⁾ П. Буторац: Огледи о Змајевићима, 5.

⁵⁾ Исти, 4. ⁶⁾ Исти, 4.

Исто тако Андрија Змајевић је први опевао страховити дубровачки земљотрес у „Словинској Дубрави похођеној од господина Бога 1667 године.“ У тој ситној полиметриској песми с пуно интимнога и личнога саосећања, он овако описује тај догађај. Било је, пева он, тада дивно и блиставо пролеће. Рано у јутру тога дана кренуо је он из Пераста да походи једног пријатеља у Дубровнику. Пошавши јако рано, свратио је најпре на острво Св. Ђорђа, да обиђе своју опатију. Баш је био при крају са литургијом, кад се земља страшно потресла и храм се над њим срушио. Сви његови пратиоци били су мртви, само он, затрпан рушевинама, остаде жив, али са сломљеном руком. Освестио се у кревету своје куће. Тај земљотрес, који је познат као дубровачки, није трајао више од 10 секунди, али он је цео Дубровник претворио у рушевине и уништио преко 5.000 људских живота. У макросеизмичком смислу земљотрес се ширио од Венеције до Мореје, и по данашњим схватањима био је то велики земљотрес, који је, поред Дубровника, на нашој обали уништио још Стон и Цавтат и оштетио многе приморске градове, па међу њима и Пераст.

Андрија Змајевић је дубоко осећао за свој народ, за његове патње и страдања под турским јармом. Исто тако, није могао бити равнодушан према црквеној подвојености, која је постојала међу верницима у краљевству Сервије, где је он био римокатолички Начелник — Примас. Све ово је утицало на његов књижевни рад. Најзначајнији и најзанимљивији његов рад (у рукопису) је Црквени летопис, коме је он сам дао наслов: *Darxaua sueta slauna i kreporna crkuenog letopisa trudom Andrie Zmaieulichia Perasetanina.* Пишући богатом прозом, изложио је у њему историју јеврејско-хришћанске религије с многим политичким догађајима, од најстаријих времена па до 1675 године. Рукопис његовог дела у концепту исписан је на 901 страни текста, 37 страна додатка, и 39 страна индекса. Уз текст налази се и 40 слика.

Ово своје дело Змајевић је почео писати вероватно седамдесетих година XVII века, дакле отприлике у времену, када је постављен за надбискупа, а завршио 1676 године, евентуално и доцније, јер последња страна текста садржи само наслов „Innocentio XI 223. (папа по реду) 1675 године.“ Догађаје из 1674 год. није исписао, а за 1675 год. само делимично. Зашто није обрадио догађаје из ових и каснијих година, тј. до 1694 год., када је умро, није познато. Вероватно смрт, или болест га је омела.

Постојање овог Змајевићевог дела било је давно констатовано, као и то да оно није уопште никада штампано. Но то је скоро све што се о њему зна. Међутим није ни до данас утврђено: у ко-

лико је примерака рукопис писан и где се ови примерци налазе. За сада нам је познато да се један примерак налази у Сплиту, у Археолошком музеју. Овај примерак писан је латиницом, талијанским правописом како је тада био обичај на нашем приморју. Он је основни и први Змајевићев оригинал у концепту његовом руком писан и са његовим потписом на крају дела, који гласи: „Affermo come fratello Andria Zmaievich Arcivescovo d' Antivari e amministratore di Budua.“ Да је Змајевић овај примерак својом властитом руком писао, и да је он прва обрада дела, види се и по самом рукопису на тексту. Са стране, међу редовима, и на крају текста налазе се безбројни уметци, разни натписи на сликама, који су идентични са рукописним текстом. Сплитски примерак на листу пред насловном страном има печат надбискупије. Затим, после наслова, долазе седам празних — неисписаних — страна, које су биле намењене највероватније за предговор, који је, барем у овом концепту, изостављен. Ја бих рекао, готово сигурно, да је баш овај примерак Летописа тај који је најстарији и који је наследила фамилија Висковић, од својих рођака кнежева Буровића, најближих Змајевићевих сродника. Пресељењем фамилије Висковић у Трст и овај примерак Летописа је тамо отишао, где га је д-р Петар Колендић открио, и на чију га је интервенцију управник сплитског Археолошког музеја почивши дон Фране Булић пре 25 година откупио за Музеј.

П. Буторац у својим огледима о Змајевићима, стр. 10—11, позивајући се на И. Кукуљевића и Вуловића наводи да постоје три примерка Црквеног летописа, и један у латинском преводу. Од ова три примерка, један који је припадао, по наслеђу, породици кнежева Буровића пропао је у пожару у Новоме 1806 године, други, писан босанчицом — ћирилицом, налази се у Археолошком музеју у Сплиту, а трећи у библиотеци *Congregatio de propaganda fide*. Примерак, пак, који је у латинском преводу, налази се у Библиотеци Млетачке патријаршије. Што се тиче примерка у сплитском Археолошком музеју и примерка у породици Буровића, дубоко смо уверени да су то један те исти примерак, који није у пожару 1806 године у Новоме изгорео, већ је спасен пресељењем у Трст породице Висковића, најближих наследника кнежева Буровића, одакле је, као што је малочас речено, доспео у сплитски музеј. Исто тако сплитски примерак није писан босанчицом — ћирилицом. Сада остаје да се рашчисти питање са примерком у Риму. Из писма Вицка, синовца Андријиног, упућеног 1 XI 1711 године папи Клементу XI⁷⁾ види се да је Летопис писан на језику илирскога народа, да је снабдевен латинским преводом, и напоследку може се закључити да је Летопис већ раније послат у Рим, највероватније за живота Андријиног. Павоа Јосип Шафарик укратко је описао Змајевићев Црквени летопис у

⁷⁾ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium Romae* 1863, II, 241—2.

„Geschichte der Südslawischen Literaturen“ III. 234.⁸⁾ Најпозитивније податке имамо од И. Кукуљевића и Фрање Рачког, који су за време својих бављења у Риму посетили Архив и библиотеку Congregatio de propaganda fide и имали Змајевићев Црквени летопис у рукама. Иван Кукуљевић⁹⁾ каже да је Летопис писан на листовима великог формата, на славенском и латинском језику, по ступцима, тако да су десни ступци на славенском, а леви на латинском језику. Од овога рукописа има један препис библиотеке „духовног сјеменишта у Млетцих“, а други се чува у Перасту, родноме месту Змајевића. Ф. Рачки¹⁰⁾ пак наводи да је из „Љетописа Црквенога“ (ово је исписано ћирилицом) А. Змајевића, барског надбискупа, исписао уметке из наше историје. Међутим последњих педесет година одржава се вест да је рукопис негде затурен у Конгрегацији. Остаје још да се извиди: шта је било са римским примерком, затим са преписом Летописа, који спомиње И. Кукуљевић, да се налази у Духовној богословији у Венецији, и да није то исти примерак за који П. Буторац наводи да је на латинском језику и да се налази у Млетачкој патријаршији.

По наслову дела види се да је Змајевић писао свој Црквени летопис по угледу на историчаре XVII века, а по концепцији св. Августина и његовог знаменитог дела „De civitate Dei“, замисливши и описавши једну идеалну и свету државу којом не управљају световни владари, која је без граница, и као таква: славна и крепосна, тј. пуна врлина. Спроводећи у дело ово своје схватање у виду црквених летописа и хронолошким редом, описивао је догађаје и личности почев од библиског стварања света па све до

⁸⁾ P. J. Šafarik, Die Geschichte der Südslawischen Literaturen, Prag 1864, III, 132, 234. На страни 132 дословно стоји само следеће: „Andreas Zmajević (in der zweiten Hälfte des XVII. Jahr., geboren zu Perasto erzogen in Collegio der Propaganda Erzbischof von Antivari und Dioklea Primas Serbien, schrieb in vulgar-illyrischer und lateinischer Sprache ersteres mit cyrillischen Buchstaben, „Annales ecclesiasticas“, vom Anfange der Welt bis auf seine Zeiten. Sie sind in der Bibliothek der Propag. aufbewahrt worden“.

На страни 234 се наставља: „Des Andreas Zmajević, Erzbischofs von Antivari und Dioklea, Primas von Serbien, „Annales ecclesiastici“, von Anfange der Welt bis auf seine Zeiten, sowohl in lateinischer Sprache, als auch in vulgar-dalmatisch-serbischer Mundart mit cyrillischer Schrift, in der Bibliothek der Propaganda in Rom“.

⁹⁾ I. Kukuljević, Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim: Arkiv za povjestnicu jugoslavensku knj. IV, 376, (za 1857 god.). Кукуљевић о Летопису даје следеће податке: о називу дела, који се разликује од концепта оригинала, који приказујемо: „Letopisa crkvenoga i novoga zakona sveta i kriplosna država slovinsko-latinska. Trudom Andrie Zmajevića iz Dalmacie Perašanina, arkbiskupa Barskoga, kraljevstva Servie načelnika, i učitelnici časno od rasplodenia viere odhranena. Svomu slovinskomu narodu otvorena i poklonena godišće spasenia A. X. C.“

Писац наводи да следи латински превод натписа, који гласи: „Annalium ecclesiasticorum novi Testamenti Synopsis chronologica illyrico-latina. Studio Andreae Zmajevich Perastini, Archiepiscopi Antibarenensis, Regni Serviae Primatis, Collegii Urbani de propaganda fide alumni, suae illyricae nationi exhibita ac dicata. Anno salutis MDCXC.“

¹⁰⁾ Ф. Рачки: Рад (ЈАЗИУ), бр. XVIII, 258 (за 1872 год.).

својих дана. Овако замишљена држава обухвата само оне догађаје, личности, државе и делове света који су у посредној, или непосредној вези, прво, са јеврејским, затим са хришћанским верницима. Он жели да све Словене, а нарочито Србе, приведе „послуху“ римске цркве и да их верски уједини, а затим укључи у ову државу. То је концепција и тенденција његовог Црквеног летописа. Треба имати у виду чињеницу да се Змајевић као питамац школовао у Риму — у колегију Урбано, — и да је још тамо постао поверљиво лице Конгрегације верске пропаганде, те да би се разумео у свему његов став, према догађајима и личностима, по питањима црквеног јединства. Ни концепција ни композиција дела нису оригинални. Са мањим отступањима оне одговарају црквеним анализима Ц. Баронија (Baronius) и Риналдија (Raynaldus), који су исто тако служили католичкој цркви у борби против протестантизма, а нарочито да докажу неприкосновеност римокатоличких догми, цркве па чак и свих католичких институција од Христа наовамо.¹¹⁾

Змајевић са предубеђењем и унапред утврђеним планом износи чињенице које су у складу са његовом концепцијом; све детаље који се са њима косе једноставно изоставља. Према томе, далеко је од тога да он критички разматра догађаје.

Аналистичка форма, коју је писац усвојио, незгодна је. Световни догађаји се сецкају, а њихови делови се разбацују, тако да се наместо сливности и историске повезаности добива мозаично шаренило историских догађаја.

До нове ере Летопис је подељен на два дела: стварање и почетак света, затим на стари закон (завет). Од нове ере Летопис се зове Летописом Новог закона и подељен је по вековима на седамнаест поглавља — делова. Сваки век, односно поглавље, представља засебну целину историску која обухвата црквене и световне догађаје за тај век. Уствари механичка подела са периодизацијом по вековима, а не по догађајима из опште историје. Унутар ове поделе по вековима извршена је још и подела по папама. У ове делове унети су само они историски догађаји који су се збили у времену владања дотичног папе. Док подела по вековима почиње и завршава се стварним догађајима који су се збили на почетку и крају једног века, дотле подела на временске периоде владања папа почиње са ступањем извесног папе на престо, а завршава се његовом смрћу. Оваквом механичком поделом и спољашњом формом Змајевић је осигурао континуитет црквене историје, а повезаношћу догађаја за папе, носиоце Петрове, односно Христове цркве, све је догађаје потчинио цркви.

Змајевић се служио многим изворима и стручним делима, који се могу углавном груписати на оне који се односе на црквену и на оне који се односе на општу и народну историју. За црк-

¹¹⁾ E. Fueter, Geschichte der Neueren Historiographie, München 1911, 213—215.

квену историју главни му је извор Св. Писмо старог и новог завета, затим св. Аугустин, св. Јероним, св. Јован Златоусти, неки апокрифи итд., док се за световне догађаје из историје старог века позива на Сенеку, Јосифа Флавија, Квинта Курција, Страбона, Лактанцијуса, Фирмијана и Прокопија. За црквену и општу историју од нове ере наоვაмо главне податке црпе из црквених анала и Мартирологије Ц. Баронија, и Црквених анала Риналдија. Црквени анали Баронија су му истовремено и образац по коме пише свој Летопис, а нарочито за биографије св. отаца, папа, и за црквене и световне догађаје. Из њега црпе највише података за свој Летопис. На више места позива се на: Риналдија, Платину, Белармина, Бјонда, Зонару, Ницету, Куропалатеса, и др.

За историју „Словињана“ главно му је дело којим се користи „Il Regno degli Slavi“ од М. Орбинија. Писац свестрано користи садржај и хронологију дела. На многим местима, поједине мање делове чак и дословно преводи. Поред Орбинија, доста користи Лукаревићеве Дубровачке анале. Позива се на Константина Порфирогенита, Тому Архиђакона, Попа Дукљанина, Сабелика, Баронија, Бонфинија, М. Миконија, Луцића, Т. Мрнавића, неки рукопис манастира Св. Јакова у Дубровнику, П. Павловића, Которски законик, Српски зборник, писма разних папа, неку перашку хронику итд. користећи их обилато.

Змајевић користи изворе и разна дела у извацима, углавном слободно, верно и поуздано, што смо утврдили код следећих писаца: Јосифа Флавија, Квинта Курција, Страбона, Константина Порфирогенита, Томе Архиђакона, Попа Дукљанина, Сабелика, Зонаре, Ницете, Баронија, Орбинија, Лукаревића и Луцића. Првенствено користи ону грађу која одговара циљу и намени Летописа. Он се позива на изворе и разна дела, међутим их далеко више користи него би се рекло по његовом спомињању, ово нарочито код биографије светитеља, папа, мученика и приликом описа чудеса. Код описивања световних догађаја више се позива на изворе и разна дела. Цитати за најстарији период „Словинске историје“ утолико су непоуздани што писац у својим коментарима ових држи да су Словени постојали још у античко доба у крајевима где данас живе. Сви наведени извори и многобројна стручна литература били су Змајевићу не само познати већ и приступачни, особито за време његових студија и одлазака у Рим „ad limina“. Међутим, пишући Летопис у родноме крају, вероватно да није имао при руци све познате изворе и потребну литературу, јер једино на тај начин се може објаснити да је писац понекад цитирао оне исте изворе и дела на начин како су они цитирани код Баронија и Орбинија.

На сплитском примерку — концепту оригинала — види се да се Змајевић трудио да његово дело буде лепо илустровано сликама светитеља, мученика, папа, владара, научењака, и грбовима наших земаља, владара итд. Сам је имао великог смисла за сликарску уметност и необично је лепо сликао, што се да

закључити по сликама у поменутом примерку, које је лично цртао. Сlike које се односе на грчке и римске владаре и на разне светитеље узимао је и помоћу отисака, које је добијао подметањем старог новца или медаља и трљањем дрветом по хартији. Добивени отисак је затим пером цртао и сенчио, да би се ликови боље истакли. Из овога се види да је имао велики интерес за општу нумизматику и располагао јаком нумизматичком збирком.

Најстарије доба Змајевић почиње са стварањем света и човека по библиском казивању, па прелази на пад првих људи и на рођење Каина, Авеља и Сита. Потом говори о праоцима до Ноја и о потопу, зидању Вавилонске куле и о пометњи језика, о Авраму у Мезопотамији и његовом пресељењу у обећану земљу Ханам, о унуку Аврамову Јакову и његовим синовима, особито Јосифу, о страдању његовог потомства Јевреја у Египту, затим о Мојсију и изласку Јевреја из Египта и стварању њихове државе у Ханаму. И напоследку говори о њиховим владарима, вођама, судијама, царевима — краљевима и о расцепу државе Јевреја, о њиховом насилном пресељењу у асирско-вавилонско ropство и о повратку у отаџбину, о пророцима и о обнови јеврејске државе под Макебејима и коначном паду у римско ropство.

Као што се из овога садржаја види, обрада овог дела Летописа је искључиво библиско-религиска. Опис догађаја је једностран: са малим изузецима писац се углавном искључиво ослања на „Библију“. Једино код стварања духовног света, анђела, осећајући празнину у „Библији“ између стварања неба и земље с једне стране, и човека с друге, Змајевић је, користећи се апокрифима, унео у свој Летопис и стварање духовног света. Писац се задовољава хрснолошким излагањем библиске историје Јевреја, док се историје Египта, Вавилоније, Асирије, Персије, итд. само дотиче уколико су ове у вези са појединим библиским личностима или догађајима. Ово се најбоље види када говори о пророку Данилу и краљу Набукодоносару, затим Киру. Остале делове из области опште историје писац спомиње доста неповезано и разбацано међу описима библиских догађаја. Спомиње седам грчких мудраца (Талет, Бијант, Питак, Солон, Хилон, Клеобул, Перијандер), и наводи њихове познате изреке којима су потстицали народ на умереност и трезвеност. Говори о Филипу Македонском, Аристотелу, учитељу Александровом, који је био „оглашен да сеје зле науке“ и ради тога прогнан на Халкидик, где је и умро. Иscrпно и занимљиво износи животопис и дела Александра Великог, његов сусрет са Диогеном и поход на исток. Позива се на Јосифа Флавија, који каже како је Александар сјахао с коња када му је првосвештеник у црквеној одежди са поклицарима града Јерусалима изишао у сусрет.¹³⁾ Змајевић у том Александровом гесту види сазнање Бога од стране Александра. Исто та-

¹³⁾ J. Flavii, Opera omnia post Immanuelem Behkerum recognovit Adrianus Veber, Lipsiae 1888.

ко, подвукао је казну којом је Александар казнио оне Јевреје који су се одметнули од правог Бога и клањали идолима, као и Бесу, убицу краља Дарија. Напоследку говори да се Александар одао развратном животу, да је отрован и умро у 33-њој години живота. Спомине Птоломеја Филадельфа, Селеука итд. Писац додирује оснивање Рима и римске краљеве када говори о Ромулу и Рему и Сервију Тулију. Прескаче многе делове римске историје, прелазећи на П. Корнелија Сципиона, кога назива „Азијатик“. У даљем излагању испрепleo је многе догађаје када говори о Пиру, Каталини, Цицерону, Антонију, Помпеју, Митридату. Даје лепе описе Цезара, Октавијана Аугуста и Виргилија.

Обрада ових одломака из опште историје у већини случајева је некритична. Она је тенденциозна, јер има да подржи библиску тврдњу и религиозно тумачење догађаја. У ову сврху и наративност коју Змајевић испољава у овом делу Летописа је поткрепљена и ванбиблиским изворима и делима.

Главни извор за најстарији религијски део Летописа, као и за онај други део, који говори о животу Исуса Христа и о апостолима, била му је „Библија“. Она је Змајевићу скелет који он попуњава црквеним историчарима и старим хришћанским писцима, као св. Аугустином и другим, раније поменутиим.

Прелазећи на нову еру, Змајевић исцрпно описује живот Исуса Христа, његово детињство, учење, страдање и васкрсење, као и животе свих апостола и светитеља. Исцрпно и до детаља је обрађена појава и ширење хришћанства и на тај начин описани су многи детаљи из области опште историје, а нарочито римске. Премештањем религијског тежишта из Палестине у Рим, затим хришћанства у многе делове старог света, Андрија Змајевић проширује и свој Црквени летопис у описе историјских догађаја првенствено у римском царству, а затим и у другим деловима света. Дакле, понавља оно исто што је радио код историје јеврејске, тј. старозаветне религије, где му је за основу и полазну тачку служила Палестина и „Библија“. При овоме, он је усретредио сву своју пажњу на оне догађаје и епохе који су за хришћанство важни, па било да се оно ширило, спречавало у томе, или прогонило.

О римским владарима говори доста исцрпно, обухватајући све владаре хронолошким редом, све до пропасти западног римског царства. При овоме писац посвећује сву своју пажњу оцртавању карактерних особина сваког владара; бележи трајање владавине, њихова дела, и понеке догађаје који су се збили за њихове владавине. Змајевића мање занимају ратови, завојевања и световни догађаји. Овакве и сличне моменте Змајевић само узгредно спомиње. Сву своју пажњу Змајевић посвећује човеку и његовим индивидуалним одликама и делима. Примера ради изнећу овде неколико Змајевићевих описа и карактеристика римских владара. Тако за Тиберија (16 год.) каже да је зет и пасторак Аугуста, „*coniek cudne i promengliue narau i pameti, hud, bezocan i*

duobrazan.“ Он је одбио да народу повећа порезу, говорећи: „pastir treba da cuua stado, a ne da ga scisca.“ За Калигулу пак каже да је „razbludna xiuota“, који је осрамотио не само многе римске госпође, већ и своје сестре. Мрзећи пук римски, говорио је: „kad bi Rimgliani imali samo jednu glauu, dao bi ie posieci.“ За Нерона (57 год.) изводи да је сличан своме ујаку Калигули по својим поступцима. Лсвио је рибу златним мрежама, а возили су га коњи сребром потковани. Код описа Веспасијана и Тита даје Флавијев опис рата са Јеврејима и уништење Јерусалима. И тако Змајевић у лепим и местимично детаљним описима ређа и остале римске владаре, од којих је вредно споменути оне описе који се односе на Трајана, Адријана, Диоклецијана, Константина Великог итд. Сви описи су углавном тачни, што нам потврђују и изнети цитати из описа Тиберија, Калигуле и Нерона.

Цела историја римског царства углавном се своди на животописе римских владара, који су повезани црквеним догађајима, као што су прогони, мучења итд.

Змајевићева оцена владара зависила је, до појаве Христа, од њиховог односа према старозаветној религији и свему ономе што је доцније хришћанство акцептирало. Од појаве Христа на овамо та оцена је зависила од односа владара према хришћанству. Од овакве оцене Змајевић је отступао када се радило о великим и славним људима који су се истицали dobrим делима, као например Трајан, или у случајевима када се радило о Словињанима.

Змајевића не занимају друштвене и политичке прилике, па ни проблеми ондашњег римског царства, као што га није занимало ни код осталих народа пре и после Римљана.

Животописе и хронолошко излагање римских владара обрадио је по делу „Annales ecclesiastici“ од Ц. Баронија. На више места се позива на писце који су само цитирани код Баронија, дакле на изворе из друге руке. Податке је користио у извацима, по неколико реди, слободно, допуњујући и комбинујући их тако да по садржају одговоре циљу којему је Летопис имао послужити. Тачно цитира Страбона,¹³⁾ помињући првог краља Маркомана Моробандија за време цара Тиберија. Али овај факат по угледу на Орбинија погрешно назива краљем Словињана Маркомана. Говорећи о Клаудију, каже да је „Словињанин“ из Далмације, и за ово се позива на Трибалија код Баронија, који говори само да је из Далмације.¹⁴⁾

У Летопису се говори о хунском краљу Атили, Вандалима, Аланима и другим народима, њиховим сеобама итд. Истиче се црквени раскол и борба која је из тога

¹³⁾ Strabonis, Geografica recognovit Augustus Meineke volumen secundum, caput 290. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri MCMXV.

¹⁴⁾ C. Baronius, Annales ecclesiastici, Colonia 1623, I, 221. А. Змајевић, Црквени летопис, 281.

настала. Аналогно римским владарима, описују се и византиски владари и други. За Мухамеда каже се да је сачинио веру из хришћанске, јеврејске и поганске и да је као таква била лако пригрљена у целој Арабији. Крсташки ратови нису посебно обрађени, већ на мање делове разбацани између биографија разних папа или између догађаја. Више познатих података даје о Готфриду Бујонском и Балдвину краљу јерусалимском. Погрдно се изражава о Фридриху Барбароси. Говори о провали Монгола под Џингис-каном и многим другим догађајима до његова времена.

Змајевић је у току светских догађаја и открића у свим деловима ондашњег света. Спомиње откриће Конга у Африци од стране „Португиза“, затим изум штампарије од Гутенберга, тесрију Галилеја о кретању земље око сунца, стојећи на ондашњем гледишту претставника цркве и већине световних научника, о реформи календара итд.

Свете оце и папе некритички описује, износи их као ауторитете, исто онако како то ради Баронио. Мање-више, сви описи иду по устаљеној форми. Истичу се само племенито порекло, добра дела, а никако њихове тамне стране, затим поднете муке и чудеса светитеља и мученика. У веродостојност чудеса обично се не упушта, задовољава се да их констатује или да се позове на неодређене сведоке „kako to mnogi suiedoce“. По садржини и форми, ови делови Летописа, као и цео Летопис, имали су за циљ изазивање поштовања код читалаца према највишим црквеним ауторитетима. Сва историска збивања, па било да су то световна или црквено-религиска, Змајевић рачуна као и Баронио по папама. Они су кроз цео Летопис од нове ере наовамо центар свих догађаја и мерило доброг, исправног религиског и црквеног. Ако се ово има у виду, онда није ни чудо што је Змајевић у своје Летопису користио Баронијеве „Анале“, не само као изворно дело, већ и као образац за коментарисање црквених и световних догађаја. Поред коришћења поменутог дела, има и мањих делова које је писац дословно превео, нарочито ако се радило о чудесима и делима која афирмирају цркву и њену организацију.¹⁵⁾ И овде

¹⁵⁾ А. Змајевић на стр. 210, за папу Климента пише: „Po smrti njegovoj kršćani ovieh strana željni imati moći Svete njegove moleći Gna Boga, da bi im toliko dobro dopustio, i takom milošću podaio, odstupi more tri miere zemlje, ili tri milje, nađe se Crkva od mramora sagrađena, i u njio tielo Sv. Pastira mučena, a kod nje sidro s koieim bij utopljen“.

С. Baronius на стр. 136 за истог папу пише: „Clementis corporis accidisse Christiani comperit habuerunt, cum ipsis ad litus orantibus, mare ad tria milliaria recedens iter eis praebuit ad aediculum marmoream constructam in templi formam in qua corpus Martyris intra arcam lapideam conditum inuesterunt, iuxta illud anchoram qua mersus fuerat“.

На стр. 247 Црквеног летописа А. Змајевић пише: „S. Andeola Po-diakon koga S. Polikarpo po zajedno sa ostaliema posla u Franciu Pripoviedati rieč Boxiu od drača bičima bien radi S. V. naiposljen darveniem. mačem...“

на понеким местима писац цитира Баронијеве изворе. Па ипак не може се казати да се писац ограничио искључиво на њега. Он се на многим местима позива и на друге изворе и друга дела, као што смо то раније споменули.

Андрија Змајевић у свој Летопис у оквиру догађаја из области опште историје уноси и делове из историје Јужних Словена, у циљу да објасни извесне црквене догађаје или да поткрепи и своју основну замисао верског уједињења Словена под окриљем римске цркве. Међутим, ови делови су исецкани на ситне делиће, једнострано узети из крупних историских поглавља, и разбацани по целом Летопису између разноврсних догађаја. У већини случајева ови су уствари умети без међусобне везе, тако да је тешко добити једну праву и потпуну слику не само историје Јужних Словена већ и појединих других народа у појединим епохама.

Змајевић говори о пореклу и прадомовини Словена и њиховим сеобама, о подели на разне гране и о њиховим борбама итд. Без икаква устезања и страха, служећи се Орбинијевим делом усваја његово гледиште о пореклу и прадомовини Словена. Као и Орбини он узима за тобожње Словене многе народе старог века. За њега су Амазонке Словињкиње које обитавају при реци Волги. На страни Александра Великог, каже, ратују и Словињани — Охриђани, позивајући се на Квинта Куртија, Руфа.¹⁶⁾ Римски цареви: Деције, Максим, Клаудије, Проб, Каро и Диоклецијан су Словињани. За ову тврдњу позива се на Трибалија код Баронија и друге писце. Говори о Словенима у Далмацији и Илирији пре доласка нашег народа; о њиховим борбама са Римљанима, за време Цезарових ратова са Келтима; о борбама са Либурнима. дакле: у времену пре стварног доласка наших народа на Балканско Полуострво. Помпеју у рату са Митридатом пристижу Руси у помоћ и решавају рат. За Змајевића су Словени и Готи, који су излазећи из Скандинавије примили то име. У Словене убраја и све народе старог века, као и из времена сеобе народа, као на пример: Хуне, Вандале, Алане, Маркомане и друге који су живели у земљама где сада живе Словени. Једном речи, сви они подаци у Летопису који говоре о најстаријој прошлости Словена, тј. о њиховом пореклу и животу уопште, и Јужних Словена посебно, као и њихов долазак на Балкан, изнети су конфузно и некритично, исто онако како то ради и Орбини. Међутим његови описи дога-

По истом светитељу С. Baronius на стр. 187 својих црквених анала пише: „In territorio quoque Vinarienti Andeolus d subdiaconus olim Polycarpo cum aliis Gallias missus, spinosis fustibus caesus demumense ligneo...“

А. Змајевић на стр. 248 свога Летописа пише: „Sv. Serapione radi S. V. u Egiptu ognjen mučen...“

С. Baronius на стр. 187 својих анала по истој ствари пише: „Etim Aegipto, inter alios martyres Serapio vivus combustus est...“

¹⁶⁾ Q. Curti Rufi, Historia Alexandri Magni Macedonis lib. superstites Lipsiae 1840.

ђаја из историје југословенских, а нарочито српског народа, за који нам пружа највише података, занимљивији су, јер су потпунији, па донекле и научнији. Сасвим је логично да писац и овде све догађаје везује за црквену историју и папу коме догађај временски припада. Залаже се, уз своје широко словенско осећање, да прикаже римокатоличку цркву и веру, односно „православну“ како је назива, као једину и праву веру како су је Христос и његови апостоли учили. Папа је једини наследник св. Петра, те и поглавар Христове цркве.

Змајевић спомиње Сама „Karintie“ краља из времена папе Деусдедита (615 год.) описујући његове преговоре и борбе са франачким краљем Дагобертом. Позивајући се на Павла Такона¹⁷⁾ говори о Словинјанима који су похарали Истру, затим о њиховом пребацивању у Ортону и Пуљу, где су наставили са харашњем. Додирује хрватске владаре Порина и Поргу, грађење Дубровника од стране Солињана 693 године цитирајући Лукаревића и Константина Порфирогенита. Даље у кратким цртама говори о Звонимиру, краљу Далмације, и писму у којем папа прети вођи завереника Веселину, и даље наводи, сасвим по Луцићу, како је по смрти Звонимировој нека места преотео Михајло краљ „словински“.

Опширније податке даје о Тирилу и његовој улози у ширењу науке међу Србима и Бугарима. Затим о покрштавању краља Моравске Светоплука и о служби божјој на словинском језику коме „ucini sloua koiom se sluxe ne samo Slouinske zemglie da li Polonia, Moskouiia, Rusia, Moldauia, Bulgaria, Ulahia i ostale okolo“. Цитира Кедрена и Туберона — Луја Цријевића о преласку „Словинјана“ у Абрук, одакле прогнаше Сарацене из Италије. По Сабелику даје неке податке о Неретљанима. За време пале Стефана VI, 885 год. позивајући се на Орбинија, говори о Будимиру, краљу наше „словинске земље“, кога је папин делегат кардинал „Онорио“ на сабору у Далми „miestu koiese sada Hlieuno zoue“, покрестио и окунуо. На сабору је одређена јурисдикција између Солинске и Дукљанске надбискупије. У периоду владања папе Бенедикта VII (975 до 984 год.) Змајевић говори о српском кнезу Владимиру називајући га „словинским краљем“, који је ступио на престо по смрти свога оца Петрослава. Леп, паметан, и „богострашне душе“, каже Змајевић за њега. Детаљно описује његов пад у ропство бугарском цару Самуилу и ослобођење венчањем царево кћерке Косаре, која га је дворила; напоследку описује Владимирову мученичку смрт, и његова тобожња чудеса после смрти. Ове податке црпео је из кронике попа Дукљанина и Орбинија. По Орбинију описује смрт краља Драгомира у Котору 897 године. Спомиње и дукљанског краља Бодина 1100 године тврдећи да је сахрањен у цркви Св. Сергија на Бојани. Змајевић је

¹⁷⁾ P. Diaconus, Historia Langobardorum cap. XII, XIII, XXV, knj. IV. Hannoverae 1878.

наведене податке о дукљанским или, како их он назива, „словинским владарима“ узимао из кронике попа Дукљанина, која се од Дубровчанина Туберона — Луја Пријевића 1527 год. тако назива. Управљајући се тачно по Орбинију, за босанског бана Борића говори да је прво владао са баном Твртком и Кулином, а затим се преселио у Захумље и управљао овом облашћу. Због размирица између црквених поглавара Дубровника и Захумља, Борић је заратио са Дубровником. Захваљујући помоћи коју су указали Пераштани Дубровчанима, Борић је изгубио овај рат. Говорећи о историји првих српских владара из династије Немањића¹⁸⁾, сасвим по Орбинију наводи да се Деса први назвао жупаном. Имао је три сина: Мирослава, Немању и Константина. Од Немање наста династија Немањића, која је владала у Србији 218 година. Родословље које Змајевић износи за Немањиће говорећи о Деси и његовим синовима нетачно је и нејасно. Истиче, да је био одан римској цркви, и као такав поклонио острво Мљет калуђерима Св. Бенедикта.

За захумског кнеза Мирослава, брата Стевана Немање, каже да је био непријатељски расположен према Риму, да је помагао „патарине“ и да је отео благо сплитског надбискупа. За овај посљедњи навод тачно цитира писмо папе Александра. Даље, позивајући се на Луцића, говори да су острва Брач и Хвар 1185 године потпала под српску власт и добила жупане.

Вукана, сина Немањина, назива краљем Далмације и Диоклеје и намесником Радослава, наглашавајући да се у овом податку слаже са Орбинијем, рекавши: „premda Orbini ouako govori“. Поред Орбинија по овом питању служи се Риналдијем (Raynaldus), на кога се позива. Истиче везу Вуканову са папом и његову оданост римској цркви и каже да следи примеру свога оца. Не изоставља да говори и о одлукама Диоклејског црквеног сабора. Борбе Вуканове са братом Стефаном Првовенчаним Змајевић не спомиње.

По Орбинију описује Андрију Мирославића, сина Мирослава, као човека веома блага и добра, који је по сваку цену избегавао сукобе и ратове.

Тачно по Орбинију, Стефана Првовенчаног назива „Nemanja II Kravai“, а сада „Venčani“. Затим дословно по Орбинију говори

¹⁸⁾ А. Змајевић је узео тачно по Орбинију родословље династије Немањића, тако на стр. 249 Орбини пише: „Et essendo morto Nemaña, lasciò due figlioli, Tihomil e Simeone. Tihomil non stette nel dominio piu d' un anno, che morì, e gli successe il suo fratello Simeone. Il quale regno nel 1200, e acerebbe il dominio sopra la Servia, Dalmatia, Dioclea, Traunia, e Zaculmia; e fù il primo che si schiamasse Rè di Bassia. Il quale spesso travaglio con 1 armi l Impero Greco.“

На стр. 725 Летописа то исто и Змајевић у преводу говори: „Simeon Kralj sin rečenoga Nemanje po smrti Tihomila njegovoga brata učini se Gospodar Servie, Dalmacie, Travunie i Zahilmie. On prvi Raški kralj se nazva Cesto prema Grkom ustaia...“

да је крунисан на Ускрс у Приштини од „Metropolita suiēh Biskura“, а не од патријарха како то Орбини каже. У додатку на крају Летописа Змајевић се поново враћа на Стефана „Венчаног“, рекавши да је Стефан Немањић 1220 године упутио писмо папи Хонорију, у коме моли да му пошаље круну ради крунисања за краља, но уопште не спомиње ко га је крунисао. Даље у редовном тексту рукописа тврди да је Стефан отео већи део земље Бугарима, подложио Срем,¹⁹⁾ међутим не говори о борби са Вуканом. Позивајући се на писма која се налазе у Милошевском манастиру, наводи да је сазидао манастире Милошево и Св. Ђорђа на острву према Перасту.

О св. Сави, поред кога погрешно ставља 1250 годину, Змајевић каже да је син Симеона Немање, првог краља Србије, и његове жене Јелене, сестре Страшмира, нишког бана. Ове податке, као и оне који следе, сем места где је умро св. Сава, писац је узео од Томка Мрнавића.²⁰⁾ Говорећи о родитељима св. Саве, каже да су били „богољубни“ и одани римској цркви, а што се види из писма краља Стефана упућеног папи Иноћентију III. Описујући св. Саву, он овако о њему говори: „Suakom milostiu, na put Boxi postaugla suakoga sam po sebi pohodeci Darxaue riecju i dielom kriepti suoie narode. Naiposlie pohodeci carkue i manastire u Tarnouu (a ne kako pisce Marnaucic u Milosceou) 14. siecna preminu. Receni Prosuetitegl radi suietlosti koiu ouom kragliestu nauk, i suetigna gnegou poda ucenci oue narode“. Змајевић не каже где су спаљене мошти св. Саве, али говори о узроцима спаљивања, затим о Синан-паши, о ходочашћу Срба и Бугара на гроб св. Саве и напослетку о чудесном диму при спаљивању мошти св. Саве.

У поглављима о разним догађајима и личностима из српске историје настоји да код разбацианих делова сачува историску целину по нити догађаја. Такав је, на пример, случај у генеалогској нити династије Немањића, где говори о краљу Стефану, сину Првовенчаного, о Милутину или Урошу Светом 1284 године, Владиславу сину Милутиновом, а нарочито о Стефану Душану. Држећи се потпуно Орбинија, за Душана каже да је због подизања многих задужбина и даље изградње манастира Хилен-

¹⁹⁾ По овом догађају Орбини на стр. 251 пише: „...soggiogò li popoli di Srieino, ch erano governati, in quel tempo da una Signora chiamata Uriza, ch era del sangue de Re d' Ungaria...“

На стр. 739 Летописа Змајевићевог налази се то исто у преводу: „Podložj podase Srieimljiane (Vladane) od Gospode Urice, roda kralja Ugar-skoga žene...“

²⁰⁾ T. Mrnavić, Regiae Sanctitatis Illyricanae стр. 286, 287.

дара у Светој Гори прозват Душан, затим да је по наговору своје жене Рогозне гонио католике.²¹⁾ Због тога је био напанут и кажњен од мађарског краља Ладислава и пољског Казимира III. Много пута он разби Турке, завлада Албанијом до Арте и местима око Костура и године 1340 прогласи се царем. У рату са босанским баном Стефаном заузео је Имотски и Нови. Преко которског властелина „благостражника“ Николе Бучића преговарао је са франачким краљем ради женидбе сина му Уроша. Умро је у 45 години живота. По Лукаревићу и Орбинију описује Вукашинову владавину, битку на Марици и његову погибију. Говорећи о кнезу Лазару, његовом пореклу, породици и односима са суседима, углавном износи податке који се налазе код Орбинија. Битку на Косову, Милоша Обилића, Вука Бранковића, њихову свађу, као и друге личности, описује по народном предању и Орбинију Податке о деспоту Ђурђу даје у изводу по Орбинију. Међутим, када се ради о Ђурђевој односу према римокатоличкој цркви, Змајевић не само што отступа од Орбинија већ и необјективно даје свој суд. На једном месту за Деспота каже да је „разумне бесиеде“, а назива га „вртоглавим и мало становитим“, јер је одбио Ивана Капистрана кад је овај од њега тражио да пређе у римокатоличку веру, односно, како Змајевић каже, да „приђе јединству Св. Цркве“. Ово му Змајевић не може опростити, и зато где год му се пружи прилика да говори о Деспоту, он се о њему неповољно изражава. Тако на страни 818, позивајући се на Риналдија, каже да се Босна 1429 године по настојању деспотовом обавезала султану да неће преко своје територије дозволити пролаз хришћанске војске ма одакле долазила. Затим на крају Летописа у додатку износи узајамна писма између Деспота и Јанка Хуњација, а која писма бацају рђаву светлост на Ђурђево личност и његову владавину. Истовремено између свих ових догађаја, а позивајући се на Лукаревића, пише о Кулину бану и с писму које је овај упутио папи Александру III, затим о Котроману, који је основао град Врх Босне са око 10.000 кућа, од кога „узрaste“ Сарајево. Даље хронолошким редом ниже догађаје и владаре из босанске историје. По Луцићу и Орбинију описује владавину Твртка. Пружа кратке податке тачно по Орбинију о босанском краљу Остоји, затим по Луцићу о војводи Сандаљу, и даље по Орбинију о краљу Томашу, Херцегу Степану и његовом дворанину Радивоју који подиже Мостар, и о другима. За мач Вука Огњенога, који се и данас налази у Перасту, Змајевић каже: „Na istom macu

²¹⁾ M. Orbini за Душана пише на стр. 261: „Et per ciò fù detto Duſcian, cioè elemosiniero. Trattava bene etando li Latini, e quelli, ch erano della fede catholica Romana; non ostante che una uolta a persuasione di Rogosna sua moglie che si chiamo stiano Helena...“

A. Змајевић на стр. 781, 782 то исто у преводу каже: „Radi svoieih zadužbina Dušan bij rečen. Kršćanima po običaju Crkve Rimske Gnu Bogu služahu potaknut od Rogozne svoje žene, koja se Helena nazva...“

Sarbskiem uelikiem slouima zlatom ispugnienim uidese oue riedi: Sv. Nikola iskorieni pomocu krepkom nepriategla tebise moglu, budi pomoc gresnom rabu Uuku Scepanouicu“. По Луцићу даје кратке и нејасне податке о Хрватској, да су њоме владали банови Павле и Младен, властелин и кнез Нелипића („Nalipeza“). Границу Хрватске са Захумљем и Змајевић поставља на реци Цетини.

Од почетка XV века Змајевић све више улази у детаљније описивање догађаја из историје Црне Горе и Црногорског Приморја. Бележи заузимање Бара од Стефана, који је био војвода деспота Ђурђа. Износи повеље које су издате Бару и Будви од поменутог деспота. За Кумбор наводи по раније поменутој перашкој хроници, да га је саградио Хасан-паша, да би онемогућио снабдевање Котора храном. Према истом рукопису описује помор од куге у Котору. Спомиње ускоке и заузимање Клиса од Турака 1596 год., „iz priearke“. За Мавра Орбинија говори: „Poda suietla koliko stara, toliko noua nascem slouinskom narodu slaueci suoi slauni narod slauu sebi nakon sebe stece“. За Јакова Лукаревића каже, да показа свој разум и крепост у дубровачком летопису 1605 године.

За седамнаести век даје више података о папама Гргуру XV, Урбану VIII, Иноћентију X и XI, Клименту X, које је сигурно за свога боравка у Риму прикупио, затим о Јосафату Кунчевићу, млетачком генералу Фосколу и његовом заузимању неких далматинских градова, Рафаелу Леваковићу итд.

Поред ових одломака у којима су описани крупнији догађаји из народне историје, Змајевић је убацио и много ситнијих података локалног значаја, као на пример: пренос главе св. Влаха у Дубровник: 1122 године Дубровчани доведоше млетачког властелина Марка Дандола за кнеза; 1367 године Омишани почеше понова гусарити; у Стон и на Рат (Пељешац) 1389 године дођоше фрањевци; 1423 године предаше се Венецији Сплит и још неки далматински градови; Иван Стоико Дубровчанин — доминиканац довео је Грке на Флорентински сабор итд.

Змајевић даје и неколико одломака из бугарске историје од најстаријих времена до 1370 године, када се, како каже Змајевић, на „Sismanu skoncalo“ бугарско краљевство. Ови ретки умети су без међусобне везе, истичу само оне моменте, који су у вези самс са римском црквом. И овде углавном следи Орбинија, према да се при опису цара Самуила позива на Платину и Сабелика. На исти начин, тј. преко римске цркве, Змајевић дотиче и неке моменте из руске историје.

Што се тиче Змајевићевих слика у Летопису, утврдили смо да је грбове или „ресате“, како их писац зове, узео и пресликао из Орбинијевог дела „Il Regno degli Slavi“, и то: грб Немањића, Вукана, кнеза Лазара, Алтомана, Баоше, Црнојевића, Косаче, Босне, Захумља, Хрватске и Бугарске. Никаквог основа нема да би се могло претпоставити да је писац користио Минстерову Ко-

смографију, како је утврђено за Орбинија, или неки други извор. Сliku Лукарeвића лепо је прецртао из његовог „Дубровачког летописа“ издања 1605 год. За остале слике, првенствено оне које се односе на историју Срба, као слике св. Саве, Симеона и других, потребно је да се студија продужи, у циљу утврђивања извора по којима је Змајевић радио.²²⁾

У целом Змајевићевом књижевном и верском раду осећа се његова велика љубав према народном језику. Сва његова дела писана су чистим српским језиком, онаквим какав је и данас, са мањим изменама, у Боки и Црној Гори. Чак и одредбе Спичанског синода 1674 године су тако писане, што је јединствен случај у римокатоличкој цркви и за данашње време. Језик којим је Летопис писан не само да је чист већ је и богат. Примесе талијанског језика осећају се само у страним именима. Сем овога концепта оригинала, који је писан латиницом, писао је ћирилицом, коју је сматрао народним писмом.

Љубав према народном језику и писму писац је црпео првенствено из своје уже отаџбине и Црне Горе, а затим из историје свога „словинскога народа“. Змајевић је, и поред своје привржености римокатоличкој цркви, био свестан о својој припадности великом словенском роду. То он испољава на више места у своме Летопису уносећи топлину у описе догађаја и личности из историје Словена уопште, као, на пример, када каже: „Sv. Jerolim slauni naucitegl, i branitegl Su. Carkue, Popouska kruna, dika i slaua slouinskoga jezika nasce Dalmacije“. Исто тако се осећа и његово настојање да за све црквене догађаје пронађе одговарајуће народне догађаје. Описом, пак, догађаја из народне историје он настоји објаснити црквене. Због тога је Змајевић унео у свој Летопис око 220 уметака из области историје јужнословенских народа, од којих преко 180 пада на време од VII века наопамо до 1675 године. Већи део односи се на историју српског народа, а мањи на остале јужнословенске народе.

Змајевић је био уверен да ће само црквеним јединством, тј. примамљем римокатолицизма, Словени одиграти ону улогу која им према њиховој величини и пространству припада. Он никада не заборавља да је прво римокатолик, па ипак он је писао лепо и ласкаво и о многим личностима, нарочито из српске прошлости, који нису припадали Риму у верском погледу, те се његова објективност ту не може оспорити, нарочито када није у питању интерес римске цркве.

Као повереник Конгрегације верске пропаганде за Јужно Приморје Змајевић је у своме раду на верском јединству показао

²²⁾ Интересантно је споменути, да су слике св. Саве и Симеона у Стематографији Кристофора Жефаровића исте са онима у Змајевићевом Црквеном летопису. Вероватно да су оба писца користила исти извор за поменуте светитеље, јер се не може претпоставити да је Жефаровић могао користити Змајевићев Летопис који је лежао нештампан.

многу умешности, разумевања и уопште политичке способности. Због ових његових особина њему се поверава 3. X. 1662 године да ступи у везу са српским патријархом Максимом како би га придобио за унију, или да га одржи у добром расположењу према Риму.²³⁾

Колико је Змајевић помирљиво деловао за разлику од других видећемо из ово неколико примера. На оптужбе босанских фрањеваца против патријарха Максима, по тражењу Конгрегације Змајевић подноси извештај 15. I. 1663 године у коме не само да побија оптужбе, већ наводи да би босански фратри били ближе истини када би говорили о патњама православних Срба.²⁴⁾ Док опат Змајевић, у своме писму Конгрегацији од 16. X. 1663 године овлаш додирује питање патријархових намета на католички клир па их чак и прећутно одобрава, дотле скопски надбискуп Андрија Богдани из Јањева каже да су православни исто толики противници католика колико и Турци и да траже различите дажбине од оних које они дају Турцима.²⁵⁾

Тако исто као надбискуп Андрија Змајевић је лепо говорио и писао Конгрегацији о патријарху Арсенију III и његовој посети Перасту. Дотле је ишла верска толеранција и међусобно поверење да је по речима Андрије Змајевића патријарх препоручио њему своје православне свештенике, а овај патријарху своје католичке. По речима А. Змајевића патријарх му је поверио да он реши неке жалбе Паштровића које он није могао да пресуди због кратког времена. У сасвим другим бојама је преставио Конгрегацији патријарха Арсенија III требињски бискуп Антоније Примојевић у своме писму од 25. V. 1673 год.²⁶⁾

По својој намени, садржају и оригиналности не може се сматрати да је Змајевићев Црквени летопис богат извор за проучавање и упознавање народне историје, а нарочито историје српског народа. Но ово не значи да Летопис ипак није изворно дело као и да није користан. Напротив, сама чињеница да је писан народним језиком у прози у XVII веку, када су Орбини, Лукаревић, Луцић и Мрнавић писали талијанским и латинским језиком, убеђује нас у његову корисност и оригиналност.

При сцени Змајевићевог Црквеног летописа не сме се изгубити из вида да писац није имао за циљ писање народне и опште световне историје; затим, да су унети делови из ове световне

²³⁾ Ј. Радонић, Римска курија и Јужнословенске земље, Београд 1950, 259, 340.

²⁴⁾ Ј. Радонић, н. д., 340—341. ²⁵⁾ Ј. Радонић, н. д., 342—343.

²⁶⁾ Ј. Радонић, н. д.

историје изабрани само ради тога да подрже пишчеву религиозну тенденцију и да му помогну у остварењу његовог циља, тј. привођења Словена црквеном јединству. Само имајући ово у виду може се објаснити зашто се Змајевићев Црквени летопис у изабраним деловима народне и опште историје своди углавном на животописе личности, без културног и политичког садржаја.

У погледу научне вредности оних делова који се односе на српску, односно на народну историју, Змајевићев Летопис се не може упоредити са много бољим историским делима Орбинија, Лукаревића и Луцића, иако је Орбинија највише користио за народну историју. Исто тако и део црквене, као и опште историје далеко изостаје иза Баронијевих „Црквених анала“ на којима је базирао свој Летопис како у погледу грађе тако и у погледу циља којему је Летопис био намењен.

Највећи недостатак који се код Змајевићевог Црквеног летописа осећа јесте верска тенденција којом се он руководио при писању свога дела. Он прелази преко читавих народних покрета, знаменитих догађаја и личности из народне и опште историје, да би на другој страни говорио о Јосафату Кунчевићу и његовом раду у Русији, затим члановима Конгрегације верске пропаганде Рафаелу Леваковићу, Ивану Молоквеу и другим мање важним догађајима. Услед оваквог рада Змајевић је умањивао вредност свога Летописа, давши му више карактер штива него научног дела.

Змајевић, мада живи у време појаве критичких издања Боландистичких „Acta Sanctorum“ и реда Мабијона, он се угледао на старије католичке анализе, па и на савремене. Мада има пред собом сјајно Луцићево дело, он није ништа научио од његовог критицизма и прагматизма. Зато је Змајевић написао свој Црквени летопис без икакве критичности, не одмакавши нимало од свога узора Орбинија. За црквене личности проналази увек нове облике у истицању добрих дела, девичанског живота, жеље за вечним животом, учености итд. Међутим, невероватно је како једноставно и мирно говори о чудесима, без икаквог настојања да пружи нека објашњења бар тамо где би била неопходно потребна.

У својим пак личним реминисценцијама он оживљује историско причање, нарочито ако је видео неки град, катедралу, споменик, личност, или бој итд. Описујући долазак краљице Кристине у колегиј Урбано у Риму, каже да је и он, између осталих ученика, који су је поздравили на 26 језика, поздравио краљицу

на нашем „словинском“ језику. Понекад поједине догађаје хоће намерно да провери, као например причу о незахвалном сину на острву Мљету, о коме је писао Орбини.

У Змајевићевом писању осећа се и барокно схватање ово-земаљске пролазности. Живећи у веку ратова, пропадања, несигурности и т. сл., он је за многе ствари и догађаје тражио објашњење у чудесима разних светитеља.

Можемо пожалити што Змајевићев Црквени летопис није својевремено штампан, јер он би ипак био један позитиван прилог народној историји седамнаестог века, и као такав задовољио једну потребу, јер би дао дело које нисмо имали; а друго: више него пола века пре Игњата Ђурђевића решио је проблем за који се овај дубровачки песник залагао, тј. да и науку треба обрађивати на народном језику.

Гавро А. Шкриванић

Отпор Брајића француским властима у Боки (1807—1814)

Од самог почетка француске окупације Боке,¹⁾ и не знајући још какве све терете намјеравају Французи ставити на леђа својих нових поданика, Брајићи заузимају према њима изразито непријатељски став, изражавајући у сваком погледу крајњу непослушност. Већ 2 октобра 1807 будвански подделегат Мирослав Зановић у акту упућеном краљевској владиној делегацији у Котору жали се да Брајићи ремете јавни поредак.²⁾ Брајићи су, наиме, са Поборима, Мајинама, Паштровићима и кнежинама грбальским: Бојковић и Љубановић улазили у састав Будванског кантона, те према томе били су административно потчињени будванском подделегату, али ми ћемо се увјерити да је за вријеме читаве француске окупације Боке Которске та потчињеност била за Брајиће само формална.

Кад су новембра 1807 француске власти у Боки спроводиле своју прву регрутацију морнара за ратну морнарицу, Брајићи се нијесу хтјели одазвати. Истина, приликом ове регрутације француске власти су и код других бокелјских општина наилазиле на отпор; тако је као жртва залагања за ову регрутацију 20 новембра пао кнез Јово Бојковић, убијен од припадника своје кнежине.³⁾ Убијени Бојковић је био особа од великог повјерења за француске власти, те је због тога и био именован капетаном пандура Мармоновим декретом од 27 августа 1807.⁴⁾ У присиљавању људи из своје кнежине да ступају у редове француске ратне морнарице Бојковић је наступао и као кнез и као капетан пандура, француски функционер. Један од убица кнеза Бојковића, Нико Бојковић, пребјегао је одмах у Црну Гору, те стога владин делегат Форлани обраћа се већ 24 новембра митрополиту Петру I са молбом да га изручи француским властима; у овом писму Форлани каже за Бојковића-убицу да је кривац највећег злочина против државе („reo del più grande delitto di Stato“),⁵⁾ с обзиром што је кнез Бојковић убијен у вршењу

¹⁾ Французи су заузели Боку Которску 12 августа 1807 године. ²⁾ Државни архив у Котору (ДАК) Управно политички списи (УП) 75/ССХХХVI.

³⁾ ДАК — УП 79 и 113/ССХХХVIII. ⁴⁾ ДАК — УП 2/ССХХХV.

⁵⁾ ДАК — УП 83/ССХХХVIII.

дужности француског функционера. И Паштровићи су се супротстављали ступању у ратну морнарицу, али је будванском подделегату, „пошто је исцрпио сва могућа средства наговарања, напоком успјело да сазове Паштровски збор у Светом Стефану, који је донио одлуку о одређивању 60 људи за службу у морнарици“. Ову одлуку је Паштровски збор донио тек 1/13 децембра. Поред осталог подделегат Зановић се жали да га је Збор обавезао и на издавање писмене гаранције којом свим својим поједима јемчи за обећане плаће морнара. Извјештавајући о свему овоме делегата Форланија, Зановић додаје да никада француске власти неће моћи постићи поданичку покорност у Паштровићима ако се не буду примијенивале примјерне казне против непокорних и опасних злочинаца који угрожавају јавни поредак. Уз имена неколико тако „опасних злочинаца“ из Паштровића, међу којима се помиње и архимандрит Љубиша, наведен је и поп Андрија Угљеша из Брајића. Околност што се међу главним пропагаторима за неизвршавање наређења француских власти од стране Паштровића налази један Брајић указује на чињеницу да је став отпора Брајића према француским окупаторима био заснован на широј основи. Кад су поједини Брајићи могли утицати на развијање непријатељског става Паштровића према Французима, онда можемо претпостављати да је тај утицај Брајића био још јачи на Мајине и Поборе. За ове три општине Зановић у овом свом дугом извјештају каже не само да нијесу хтјеле дати одређени број морнара већ да нијесу никако одговарале на писма која су им у ту сврху била упућена, а да њихов дух непокорности и непоштовања као и презир закона и државних наређења одражава опште одметништво. Зановић напомиње Форланију да би било излишно даље примјењивати систем убјеђивања, јер да се на тај начин ништа не може постићи, већ треба прибјећи брзим и оштрим мјерама да би се овако тешко стање поправило.⁹⁾

Послије Паштровића попустили су у погледу давања морнара и Побори и Мајине, али Брајићи остају и даље упорни. 22 фебруара 1808 Зановић се у извјештају Форланију поново жали на Брајиће и каже да имају рђаву нарав, те да он свакодневно у својим извјештајима мора достављати о њима само узнемиравajuће вијести. Истичући њихову непокорност и потпуно оглушивање на све позиве власти, као и потпуно непоштовање свих наређења, нарочито наглашава њихово неодазивање за ступање у ратну морнарицу. Даље каже за њих да мање поштују забрану француских власти да не пуштају своју стоку изван подручја своје општине од ранијих забрана које су им у истом смислу упућиване од бивших млетачких и аустријских власти. На крају, не знајући шта да предузме према поданицима „овакве врсте“,

⁹⁾ ДАК — УП 135/ССХХХVІІІ.

каже да му преостаје само да упорно тражи од краљевске владине делегације у Котору да му пружи најјача и најефикаснија средства како би се Брајићи натјерали на попуштање и онемогућили да својим веома лошим примјером потстичу остале поданике на недоличне поступке и непотчињеност.⁷⁾

Два дана послјије овог извјештаја, Зановић, нестрпљив што није добио савјете и помоћ од Владине делегације, постјешује исту да што прије донесе одлуку, „јер општа упорност у држању Брајића свакодневно постаје све више саблажњивом и лоше се одражава на остале поданике који, слиједећи њиховом рђавом примјеру, умањују и сваким даном ће све више умањивати поштовање према француским властима“.⁸⁾ На ово Зановићево ургирање Владина делегација му налаже да јој упутити главаре Брајића⁹⁾, а он одговара да су сви Брајићи једнодушни у свом ставу према француским властима, те да су, управо због тога што се њихови главари нијесу још од првог дана хтјели покорити, сви Брајићи били, јесу и биће непокорни француским властима.¹⁰⁾

Нешто се умањило Зановићево нестрпљење кад је 3 марта стигао у Будву један дио Источног пука, па, рачунајући на скору одмазду Брајићима, а желећи да у тој одмазди прави извјесне разлике, још истог дана наређује будванском сердару¹¹⁾ Висковићу да му достави списак брајићких главара и свих осталих који су се оглушили о позиве и наредбе власти; списак овај, каже Зановић, лако ће се моћи саставити према позивима који су упућивани Брајићима, а на које се нико није одазивао.¹²⁾

Не можемо тачно утврдити колико је било војника у поменутом одреду Источног пука, али би ипак могли претпоставити да је тај број био велик, пошто Зановић у акту упућеном генералу Девио—у моли овог генерала да нареди официрима овог пука, којих, како каже, има већи број, да се задовоље оним становима који им буду додијељени.¹³⁾ Према томе природно је да је тај „већи број“ официра командовао једним већим одредом пука. Ова концентрација француске војске у Будви вршила се из више разлога; постојала је, наиме, опасност да се непријатељски расположени поданици са територије Будве уједине у нападу на Ескооторску провинцију са Црногорцима па, по мишљењу Француза, и са Турцима који су такође вршили концентрацију војске у Скадру, Улцињу и Бару, о чему је делегат Форлани често добијао извјештаје; сем тога, било је у плану Наполеоном даље напредовање према истоку.

⁷⁾ ДАК — УП, рег. бр. 78/CCLXXVI. ⁸⁾ ДАК — УП, рег. бр. 83/CCLXXVI.

⁹⁾ ДАК — УП, рег. бр. 89/CCLXXVI. ¹⁰⁾ ДАК — УП 32/CCLXXVI.

¹¹⁾ О функцијама сердара види Pavao Butovac, *Voka Kotorska nakon pada Metacke republike do Večkog kongresa, Zagreb 1938.*

¹²⁾ ДАК — УП, рег. бр. 97/CCLXXVI. ¹³⁾ ДАК УП, рег. бр. 100/CCLXXVI.

Зановић се према упутствима генерала Клозела, војног команданта Дубровника и Котора, упињао да одврати пограничне поданике од уједињавања са Турцима и да обезбиједи у случају турског напада бар њихову лојалност. Он у свом акту од 3 априла¹⁴⁾ извјештава Клозела о томе како је поступио према његовом тражењу, тј. позвао разне главаре и, у присуству генерала Девио-а и његовог ађутанта Лурда, наговарао их да одбију сваку сарадњу са Турцима, увјеравајући их притом у свестрану подршку француских власти, ако се према истој буду држали лојално. У Зановићевом извјештају нијесу назначена имена главара, али искључујемо могућност присуства неког брајићког главара, пошто би то Зановић био нарочито нагласио као свој успјех и наду у скору капитулацију Брајића. У овом извјештају нема говора о резултату састанка Зановића и главара, али је тај резултат био свакако повољан за француске власти, пошто Зановић, умјесто да детаљно извјештава Клозела о току и исходу својих разговора са главарима, упућује му писмо самих главара (ово писмо нијесмо успјели пронаћи — Сл. М.), за које каже да су личности које могу много утицати у овим приликама. Да је Зановић приликом ових преговора потпуно успио, доказује и чињеница што он моли Клозела да му, пошто буде прочитао писмо главара, исто поврати, јер ће му, каже, користити као доказ предузетих мјера у конкретном случају. Сигурно је Зановић био увјерен да ће у даљем развоју догађаја држање пограничних поданика бити у супротности са евентуално постигнутим ласкавим обећањима од стране главара. У истом овом извјештају Зановић каже да откако је примио писмо генерала Клозела није видио Петра I, те му није могао ни говорити о ономе што је намјеравао, али вјерује да ће генерал Девио и делегат Форлани, који су управо кренули да га посјете у Стањевићима, урадити све да Митрополит схвати Клозелове намјере и жеље. Зановић додаје да ће и он настојати да га види и да га увјери у потребу преузимања свих оних мјера које ће бити корисне Петру I лично и општем миру. Зановићу се, наиме, из онога што је могао до сада открити, чини да је Митрополит добронамјеран и врло склон. Не само Зановић, већ и други истакнутији француски цивилни и војни функционери повремено су вјеровали у склоност Петра I према француским властима, јер нијесу били у стању да оцијене врло вјешто тактизирање Петра I, које је увијек било засновано на широј основи општих политичких збивања, према чему је он и усклађивао сваки свој политички потез.

Француске власти у Боки настојале су спријечити везе не само својих већ и црногорских поданика са Турцима. Из наредног Зановићевог извјештаја¹⁵⁾ од 9 априла упућеног Клозелу види

¹⁴⁾ ДАК — УП, рег. бр. 201/CCLXXVI. ¹⁵⁾ ДАК — УП, рег. бр. 217/CCLXXVI.

се како два главара из Глухог Дола долазе у Будву да отстране сумњу која је била на њих пала да су, наиме, ишли у Бар и Скадар ради уговарања савеза Црмнице са Турцима. Зановић каже да су ова два главара стигла у Будву непосредно по Клозеловом одласку из овог града, и да их је он, мислећи да ће га затећи у манастиру у Ластви, одмах упутио у том правцу, али пошто га тамо нијесу затекли, вратили су се и одлучили да му напишу писмо, које Зановић прилаже свом извјештају (ни ово писмо нијесмо пронашли — Сл. М.). Из Зановићевог извјештаја сазнајемо нешто и о садржају овог писма; главари, наиме, поричу све оно што им се приписивало и, штавише, изражавају жељу да виде у Црмници „славно француско оружје“. За једног од ове двојице главара Зановић каже да га одавна познаје као сплеткароша и лошег човјека.

Ова атмосфера сумње и страха француских власти подржавала је, вјероватно, Брајиће у одржавању непријатељског става према њима.

С намјером даљних освајања у правцу истока показала се потреба изградње колског пута кроз Боку, и генерал Мармон је пожурио да још 27 августа 1807 потпише у Котору одлуку о грађењу колског пута на линији Херцегови — Вериге — Котор — Будва. Рок за овако замашне радове био је одређен на свега мјесец дана.¹⁶⁾ Према овој Мармоновој одлуци требало је да ови радови буду извођени искључиво радном снагом и алатом Бокелја; рад на изградњи овог пута био је обавезан за све Бокелје, а награда је предвиђена у свега једном obroку хљеба. Иако се Мармону журило, радови на изградњи пута почели су тек средином марта 1808; о овом делегат Форлани извјештава Зановића и истовремено му наређује да 28 марта започне радове на територији Будванског кантона. У ту сврху Зановић треба да преко краљевског сердара одреди 300 радника са читавог подручја Будве, водећи рачуна о правилној сразмјери према броју становништва појединих општина. У истом овом Форланијевом акту назначено је да ће се радницима издавати дневно по један и по оброк хљеба, а не само један, како је то било одређено у поменутој Мармоновој одлуци.¹⁷⁾

Ови радови на изградњи пута претстављаће за Зановића а и за Форланија и остале француске функционере нове тешке бриге и нова понижења, која ће се одражавати у даљем слабљењу ауторитета француских власти у провинцији Боке Которске. Истог дана, али другим актом, Форлани јавља Зановићу да се одређује кнез Јово Љубановић, особа од пуног повјерења, за надгледника радова на изградњи колског пута, а да он, Зановић, одреди другог.¹⁸⁾ Не знамо да ли су радови почели одређеног да-

¹⁶⁾ ДАК — УП 3/ССХХХV. ¹⁷⁾ ДАК — УП 54/СCLXXVI.

¹⁸⁾ ДАК — УП 56/СCLXXVI.

на, али претпостављамо да и уколико јесу, учествовало је мало радника. Ову претпоставку потврђују слиједеће околности: будвански подделегат није журио да се својим извјештајима похвали о учествовању траженог броја радника у поменутиим радовима, па због тога Форлани 29 априла тражи од њега списак свих радника који су од првог дана учествовали на радовима.¹⁹⁾ На ово тражење Зановић 1 маја одговара да је још у вези акта од 23 марта, којим му се наређује да одреди 300 радника, био одредио да 100 радника да кнежина Бојковића, 80 кнежина Љубановића, 36 Брајићи, 27 Побори и 40 Мајине, али с обзиром што је тај број био претјеран, свео га је на 200 радника и то из Бојковића 70, Љубановића 54, Мајина 30, Побора 20 и Брајића 20. Затим каже да је према усменом наређењу генерала Клозела био наредио Паштровићима да дају 150 радника у исту сврху, али да они добијају, подносећи разлоге које је он већ доставио генералу Девио-у. За раднике из кнежине Љубановића каже да су све до сада били тачни на радовима, док за оне из кнежине Бојковића каже да су се стално одазивали у мањем броју и да су били непослушни. Они пак, наставља Зановић, из Брајића потпуно су се ослободили поданичке потчињености. Даље каже да не би могао назначити колико је људи радило досада, пошто и поред његових више пута поновљених наређења да му се сваког дана по завршеном раду поднесе извјештај, никада није био извијештен о броју учесника. Ова посљедња околност указује, више него на пропуст Зановићу потчињених органа, на мали број људи који су учествовали у радовима.²⁰⁾

Осјећајући се немоћним да удовољи тражењима старијих власти, наилазећи било на дјелимичан или потпун отпор потчињених му општина у извршавању његових наређења, Зановић је још 19 априла поднио оставку генералу Мармону²¹⁾, а 1 маја моли владиног делегата да до уважења његове оставке буде поштеђен од честих понижења која подноси, међу којима и то да му службена писма, упућена на његову адресу, долазе преко капетана Томића²²⁾, који му их предаје преко свог ордонанса.²³⁾

У очекивању уважавања оставке Зановић се и даље залаже у извршавању својих задатака: 2 маја, позивајући се на наређење генерала Девио-а, тражи од краљевског команданта мјеста у Будви, капетана Скедонија, да упути жандармеријског капетана Роза-у са једним капларом и шест жандарма у Мајине да

¹⁹⁾ ДАК — УП 157/CCLXXVI.

²⁰⁾ ДАК — УП, рег. бр. 257/CCLXXVI. ²¹⁾ ДАК — УП, рег. бр. 226/CCLXXVI.

²²⁾ Томић Павле, официр у француској служби, био је предложен за француског конзула у Црној Гори, али није био прихваћен, пошто су Петар I и главари одбили прихватање француског конзултата. Пближе о овоме види Вуксан Душан, Петар I Петровић Његош и његово доба. Цетиње 1951.

²³⁾ ДАК — УП, рег. бр. 258/CCLXXVI.

тамо дјејствују у циљу извршења обавеза у погледу радова на колском путу.²⁴⁾ Другим актом истог дана, вјероватно пошто је постигао сагласност капетана Скедонија, наређује капетану Роза-и да одмах крене са једним одјељењем војника и са жандармима који су у служби²⁵⁾ за Мајине и да тражи од тамошњих главара да одмах упуте на рад људе које је требало још раније одредити, као и да остваре дато обећање у погледу давања алата потребног за поменуте радове.²⁶⁾ Наредног дана Зановић опет пише команданту Скедонију и од њега тражи да због рђавог расположења и поданичке непокорности извјесних људи двију кнежина потчињених Будванском срезу упуту у те кнежине двије чете краљевских војника да натјерају на извршавање поданичких дужности оне који су се „на саблажњив начин од тих дужности ослободили“.²⁷⁾ Из Зановићевог акта упућеног 3 маја официру-надгледнику радова види се да на изградњи пута учествује 100 војника; у истом овом акту стоји да је дан раније учествовало само мало радника.²⁸⁾ Мјера да се војници укључе у извршавање радова око градње пута услиједила је, свакако, послије врло слабог одзива домаћих људи; да је Мармон предвиђао тако жестоки отпор нових француских поданика, сигурно не би био предвидио у свом декрету од 27 августа 1807 тако кратки рок од свега мјесец дана. Опет 3 маја Зановић пише жандармеријском капетану Роза-и да је са изненађењем утврдио да Побори још увијек нијесу дошли да раде на путу и да нијесу доставили у Будву алат који им је био затражен. У вези овога наређује му да што је могуће брже и најсавјесније присили Поборе на вршење поданичких дужности и да притом користи сву жандармеријску снагу која му је на располагању, а уколико му буде требало више људства, нек се обрати војној команди у Будви која ће му дати онолико војника колико буде тражио.²⁹⁾ Још једним актом истог датума Зановић се обраћа капетану Роза-и и каже да је питање долажења Брајића на радове важна чињеница, довољна да поремети правилан поредак ствари.³⁰⁾

Свјестан да се толиком отпору народа са будванског подручја у погледу радова на државном путу врло тешко супротстављати, кнез Јово Љубановић, капетан пандура и надгледник радова, вјеран сарадник Зановића, и иначе врло одан Французи-

²⁴⁾ ДАК — УП, рег. бр. 260/CCLXXVI.

²⁵⁾ У свакој чети постојале су двије смјене жандарма од којих је једна била у служби а друга у резерви; у случају потребе делегат је могао одлучити да обадвије смјене буду у служби.

²⁶⁾ ДАК — УП, рег. бр. 261/CCLXXVI. ²⁷⁾ ДАК — УП, рег. бр. 263/CCLXXVI.

²⁸⁾ ДАК — УП, рег. бр. 264/CCLXXVI. ²⁹⁾ ДАК — УП, рег. бр. 265/CCLXXVI.

³⁰⁾ ДАК — УП, рег. бр. 266/CCLXXVI.

ма, цијенећи тежину повјерене му дужности и плашећи се да ће га неодговарање истој компромитовати пред француским властима, а слиједећи примјеру Зановића, подноси 3 маја оставку на положај надзорника радова на изградњи пута. Зановић не прихвата ову оставку³¹⁾, иако је и сам из истих разлога био присиљен да је поднесе. У акту адресираном официру-инспектору радова Зановић наређује да се у циљу што уреднијег извршавања радова на изградњи пута додijели по један „читав лебац“ главарима свих села у виду награде, и да радници одложе своје оружје кад иду на поменуте радове, „јер није добра ствар да радници долазе наоружани на рад“; по свему овоме, каже даље Зановић, постигнута је сагласност генерала Девио-а.³²⁾ Овај биједни реванш за услуге које би требало да главари пруже француским властима, поред тога што открива наивност и непознавање карактера наших људи од стране Зановића и Девио-а, свакако указује на врло тешко економско стање и несташицу најнужнијег, док је могао бити и понуђен.

И поред свих предузетих мјера Брајићи се нијесу никако јављали на радове и 24 маја делегат Форлани јавља Зановићу да су га „дрскост и претјерано смиоми подухват људи из Брајића, који су се усудили оружјем супротставити војсци увијек узвишеног цара Француза, испунили најжешћом горчином“; затим му наређује да, у духу упутстава генерала Клозела и Девио-а, користи сва могућа расположива средства да би свладао одметнике и тако спасио достојанство Француске у овој тешкој ситуацији.³³⁾ Не знамо колико је био јак одред француске војске којој су се супротставили Брајићи, али морамо претпоставити да број француских војника није био мален, пошто да се радило о некој мањој експедицији, као на пр. оној послатој 3 маја у Поборе, владин делегат Форлани не би сигурно казао да је угрожено достојанство Француске, нити, пак, да је подухват Брајића претјерано смиоми.

Наредног дана, 25 маја, делегат Форлани, говорећи о оружаном отпору Брајића, који назива устанком, изражава сумњу да би он могао бити посљедица „страних злочиначких наговарања“, те наређује Зановићу да ту ствар подробно испита, како би се сазнало за „извор почињене издаје“. Изражавајући вјеровање у „страна злочиначка наговарања“, Форлани првенствено, а можда и искључиво, мисли на црногорског Митрополита, а то што та наговарања сматра „извором почињене издаје“, потврђује нашу претпоставку, јер Форлани, приписујући издају Петру I, мисли на његова обећања о одржавању мирних сусједних односа изражених у више наврата у кореспонденцији Петра I са Фор-

³¹⁾ ДАК УП, пер. бр. 267/CCLXXVI.

³²⁾ Исто, ³³⁾ ДАК — УП 176/CCLXXVI.

ланијем и Зановићем, а нарочито приликом састанка Петра I са Мармоном, Клозелом и Форланијем у манастиру Под Лаством још јануара мјесеца 1808 године.³⁴⁾ И сјутрадан, 26 маја, Форлани наређује Зановићу да мора по сваку цијену „у овако тешкој ситуацији“ открити сваку појединост која би се односила на заговараче брајићког оружаног отпора.³⁵⁾

Ситуација је за француске власти у Боки била заиста тешка: недисциплинованост нових поданика сваким даном је расла, храњена општом надом да ће се поново вратити Руси, о чему су стално кружиле гласине.³⁶⁾ Сем тога, владала је код њих велика бојазан од напада на Провинцију од стране Црногораца и Турака; повјерљиви људи су били ангажовани да стално извјештавају о намјерама и плановима Петра I и скадарског паше. Извјештаји су били скоро увијек узнемиравајући: јављали су о концентрацији турске војске, о уједињавању Црногораца и албанских Турака у нападу на Боку, о преласку у турско поданство појединих бокељских пограничних општина, о емиграцији француских поданика на црногорску и турску територију итд. У једном извјештају од 25 маја 1808 стоји да ће Паштровићи прећи у турско поданство.³⁷⁾ Тежина ситуације одражавала се и код француских војника и њихово дезертирање било је врло често. Било је случајева да су и наши људи пропагирали дезертирање код француских војника.³⁸⁾

Међутим, и поред овако тешке ситуације француске власти су и даље инсистирале на изградњи пута. Увјерен да дотадашња пракса неће довести до жељених резултата, Форлани 3 јуна, а по претходно постигнутој сагласности генерала Мармона, доноси одлуку да сви становници Боке морају учествовати у изградњи пута; они, пак, који због свог „ранга или васпитања“ не буду могли лично радити, мораће учествовати новцем, који ће се уплаћивати у краљевску провинциску благајну. Иако су на овај начин заведени обични принципи кулука, ипак је француска пракса давала том кулуку један посебан карактер који се изражавао у претјерано дугој радној ангажованости појединаца или у веома високој новчаној накнади за рад.³⁹⁾ Ова нова мјера имала је утицаја на даље ширење незадовољства према Французима. Уосталом, француске власти, у недостатку финансиских средстава, а без обзира на врло слабе економске могућности Бокеља, наметале су разноврсне и високе контрибуције.

Незадовољство је расло а упоредо са њиме и предострожност француских власти у обезбјеђивању својих позиција у Боки, те су стога придолазили нови одреди војника. Свакако да

³⁴⁾ ДАК — УП 178/CCLXXVI — За састанак Петра I са Мармоном, генералом Клозелом и делегатом Форланијем види Вуксан, сп. д. стр. 167.

³⁵⁾ ДАК — УП 180/CCLXXVI. ³⁶⁾ ДАК — УП 442-1/ССXXII.

³⁷⁾ ДАК — УП 48/CCLXXI.

³⁸⁾ ДАК — УП 127/ССXCI. ³⁹⁾ ДАК — УП 195/CCLXXVI.

је на ово посљедње више утицала ситуација са друге стране граница.

Врло узнемиравајуће за француске власти су биле вијести које је својим повјерљивим актом од 30 јуна 1808 делегат Форлани доставио генералном администратору Дубровника и Котора Ломенику Гарањину,⁴⁰⁾ наиме да се не само Љешанска Нахија већ и Црмница потчинила скадарском паши, примивши његово поданство. За Петра I каже се да је због тога био нерасположен и да је проклео неке црмничке главаре који су прије неколико седмица ишли на преговоре скадарском паши, док међутим сада ћути. Као главни заговарач ове везе са Турцима означена је породица Пламенац, за коју се каже да стоји под потпуним утицајем Петра I. Те стога, наставља се у извјештају, не може се сматрати да је потреба за животним намирницама узрок приближавања црногорског народа Турцима, нити се, пак, посљедице тог приближавања могу приписати немарности или слабом утицају Петра I, пошто, како је већ речено, читавим овим подухватом руководи породица Пламенац која је непосредно потчињена његовој вољи, а као доказ томе наводи се чињеница да црмнички главари не одлазе у турску територију, нити се пак са ње враћају, а да претходно не саслушају Петра I мишљење. Штавише, шире се гласине, за које Форлани каже да их треба провјерити, да је посретством Пламенца предложен састанак скадарског паше и Петра I и да је већ одређено мјесто састанка негдје на обали Скадарског Језера. У овом дугом повјерљивом извјештају говори се и о вјестима које се разносе по Боки о догађајима крупнијег и општег значаја, међу осталим: да је углављен мир између Русије и Турске, да је неизбјежива објава рата Француској од стране Аустрије, да тршћански трговци предузимају такве мјере које наговјешћују рат, да је у Шпанији букнула револуција и да је већ проливиено много крви, да је у близини Шибеника један енглески гусарски брод заробио пет француских натоварених бродова и да је читав плијен пренесен на Вис, базу енглеског гусарења по Јадранском Мору итд.⁴¹⁾ У атмосфери коју су стварале овакве вијести лакше је схватити општу недисциплинованост Бокела, па чак и оружани отпор француској војсци од стране појединих општина у Бокотторској провинцији.

Извјесни наводи из посљедњег Форланијевог извјештаја нијесу били без основе. У наредном извјештају од 4 јула он тврди да је несумњиво истинито да је већи број Црногораца са једним дијелом Кулука, на челу са Савом Пламенцом, јуче био у Салковини ради преговора са изаслаником скадарског паше, агон Серадаревићем. Форлани зна и то да је скадарски паша у прели-

⁴⁰⁾ Гарањин је Мармоновим указом од 12-VI-1808 године постављен за генералног администратора Дубровника и Котора.

⁴¹⁾ ДАК — УП 97/ССХХI.

минарима затражио од Петра I лубању и оружје свога брата. На крају тврди да ће сазнати за резултат преговора и да ће га доставити.⁴²⁾ И заиста, већ 7 јула Форлани извјештава генералног администратора о резултатима преговора у Салковини: Саво Пламенац, пуномоћник од стране Црне Горе, и ага Сердаревих, из Каваје, пуномоћник скадарског паше, на крају других преговора 3 јула 1808 у Салковини прогласише мир између Црногораца и Турака, јамчећи да је исти углављен по упутствима Петра I и скадарског паше и ради обостраних потреба. Што се тиче, пак, непријатељстава и спорова из прошлости, усвојено је начело уздржавања од макаквих захтјева. Овај акт, наставља Форлани, није без неких намјера и он је у опречности са свим ранијим околностима према којима је изгледало да Петар I није сагласан.⁴³⁾

У наредном извјештају од 9 јула упућеном Гарањину Форлани јавља да је мир о коме је ријеч у ранијим његовим извјештајима предвиђен за 7 година. Затим јавља да су Турци затражили од Пламенца да ли ће се дозволити прелаз њиховој војсци преко Црне Горе у правцу Дубровника. Додаје да се говори да уколико Црногорци не би одобрили пролаз, Турци имају намјеру прећи преко Боке. Овај свој извјештај Форлани завршава с напоменом да се говори о постојању једне исправе о споразуму између Паштровића и Турака.⁴⁴⁾ Коликогод су вијести о склопљеном миру између Црне Горе и Скадарског Пашалука биле за Гарањина врло узнемиравајуће, још више га је забрињавала могућност једног споразума између Паштровића и Турака, пошто је за ово друго сматрао да би сносио пуну одговорност, будући да се радило о поданицима француским, те стога у свом одговору Форланију од 12 јула и каже да у случају Паштровића и Турака треба примијенити још већу будност од оне која се примјењује у случају Црногораца и Турака.⁴⁵⁾ Послије смјелог подухвата Брајића, овај акт Паштровића морао је претстављати за француске власти озбиљан мemento опасности сличних корака од стране других општина Бококоторске провинције.

По пријему Гарањиновог акта, Форлани се жури да га 14 јула увјери у предузимање свих потребних мјера да се детаљно испитају намјере Паштровића.⁴⁶⁾

У дневном рапорту за 20 јула о општој ситуацији у Провинцији, који је Форлани доставио Гарањину, а овај генералу Клозелу, стоји да су брајићки кнез и парох отишли у Скадар и потчинили се тамошњем паши, који их је даровао са 100 печа и двије кабинице скрлетне тканине; сем ових отишли су у Скадар још четири Брајића ради потчињавања Турцима. Истим рапортом

⁴²⁾ ДАК — УП 167/ССХХI.

⁴³⁾ ДАК — УП 168/ССХХI. ⁴⁴⁾ ДАК — УП 190/ССХХI.

⁴⁵⁾ Исто. ⁴⁶⁾ ДАК — УП 232/ССХI.

јављала се још једна неугодна вијест, наиме да су Грбљани: поп Ђуро Лазаровић, Нико Дољаница и Лазо Вуков Радановић прије четири дана упутили своје људе за Херцегнови и Дубровник да сазнају шта се све тамо говори и колико има војске.⁴⁷⁾ Поп Ђуро Лазаровић још од самог доласка Француза није прикривао свој непријатељски став према њима и био је у сталном контакту са Брајићима, па се стога и налазио под сталном присмотром.

Вијест о одласку Брајића у Скадар демантовао је као лажну Стефан Бубић, генерални шеф полиције за Будвански кантон, с напоменом да су брајићки кнез Думо Мартиновић и парох Андрија Угљешини отишли у Црну Гору.⁴⁸⁾ Међутим, друга вијест, која се односила на Грбљане, изгледа да је одмах провјерена и утврђена као тачна, пошто одмах сјутрадан, 21 јула, Форлани издаје наређење за хапшење попа Лазаровића „због врло важних разлога“.⁴⁹⁾ Которски сердар Грегорина, коме је било повјерено ово хапшење, упутио се ујутро 22 јула са наредником Анђели и једним одјелом пандура у правцу кнежине Лазаровић. Настојао је, како каже у свом извјештају, да стигне у село у коме живи поп Лазаровић око подне, када се људи одмарају, а био је сазнао да ће у то вријеме неки људи из овог села бити отсутни, пошто су већ били кренули у неко друго село, гдје се налазио кнез Лазаровић са неким главарима. Кад је Грегорина стигао са својим људима недалеко од куће попа Лазаровића, упутио је наредника Анђели са 12 пандура да изврши хапшење, а са осталим је остао на једној узвисици да би, ако буде потребно, могао прискочити. Пошто му је наредник поручио да је опколио кућу и да је потпуна тишина, Грегорина се са осталим пандурима примакао с намјером да буде присутан извршењу хапшења, али одједном скочише и повикаше жене, а мушкарци се пробуде и зграбе оружје које упере на Грегорину и његове пандуре. Видјевши да су и људи из осталих сусједних кућа узели оружје, он се са својим људима повукао. Свој извјештај Грегорина завршава овим ријечима: „У моменту кад смо хтјели извршити хапшење, поп Ђуро се обратио пандурима и гласно рекао: кажите господину делегату да за извршити моје хапшење у овом мјесту треба имати жељезне ципеле, а затим је, обративши се мени додао: ако се одмах не одлучите да одете, сви ћете бити поубијани сем једног кога ћемо оставити да јави властима догађај који се овдје збио“.⁵⁰⁾

На основу овог извјештаја Форлани извјештава Гарањина о неуспјелом хапшењу попа Лазаровића, за кога каже да је „не-сносан узнемирувач јавног мира и заговарач непотчињености и дезорганизованости“ и да је за вријеме аустриске владавине изазивао сталне немуре који су много штетили државним интересима. Даље каже да га овај „огроман неуспјех јако ожалостује“,

⁴⁷⁾ ДАК — УП 278/ССХХII. ⁴⁸⁾ ДАК — УП 320/ССХХII.

⁴⁹⁾ ДАК — УП 286-2/ССХХII. ⁵⁰⁾ ДАК — УП 286-3/ССХХII.

тим прије што му је познато да овај Лазаровић има велики утицај на људе у својој кнежини и одржава политичке везе са Црногорцима и општинама Провинције, а нарочито Цетињанима, Његушима и Брајићима. На крају завршава мишљењем да над попом Лазаровићем треба примијенити најстрожију казну и то што је могуће брже, како би та казна послужила као примјер за свакога.⁶¹⁾ Исти овакав извјештај упутио је Форлани и генералу Клозелу.⁶²⁾

Послије овог неуспјелог покушаја хапшења, генерал Девио је упутио у кнежину Лазаровић четири чете и то исте вечери, али кад је војска стигла тамо, поп Лазаровић је са својим присталицама већ био напустио село, па се војска одмах повратила у Котор. Форлани је о овоме одмах (23 јула) извијестио гувернера-команданта Котора и Дубровника, генерала Клозела, додајући да ће код народа настати врло лоше мишљење кад се буде сазнало да је скоро један батаљон војника напустио село тако тешких злочинаца а да не примијени никакву казну. Форлани је мишљења да је требало барем запалити или порушити кућу попа Лазаровића.⁶³⁾ Мора да је Форлани упутио овакав један извјештај и Гарањину, јер овај у свом акту од 25 јула, изражавајући чуђење да још увијек није извршено хапшење, не одобрава Форланово мишљење у погледу паљења или рушења куће попа Лазаровића, додајући к томе још и напомену да не би био никакав триумф за француске власти разорити кућу једног злочинца.⁶⁴⁾

Потјера за попом Лазаровићем је настављена до 17 августа, када је делегат Форлани извијестио Гарањина да је немогуће ухапсити Лазаровића пошто се налази у Брајићима, гдје су се такође сакупили неки од убица кнеза Љубановића као и други „злочинци“. Извјештавајући о овоме генерала Клозела, Гарањин каже да у Брајићима поп Лазаровић са осталима ужива слободу.⁶⁵⁾ Кнез Љубановић, надгледник радова на грађењу пута, убијен је 12 августа од сељака из његове кнежине који су учествовали у поменутиим радовима. О овом догађају одмах је био извјештен генерал Девио, који још истог дана наређује Зановићу да затражи од команданта Будве толико војника колико ће му бити потребно да изврши хапшење извршилаца „de cet abominable assassinat“.⁶⁶⁾ На неколико дана прије убиства Љубановића Зановић је тражио од команданта Скедонија да му стави на располагање један одред војника ради присиљавања људи на радове око изградње пута,⁶⁷⁾ пошто му је Форлани тешко замјерао због за-

⁶¹⁾ ДАК — УП 286-4/ССХХИИ. ⁶²⁾ ДАК — УП 286-5/ССХХИИ.

⁶³⁾ ДАК — УП 286-6/ССХХИИ. ⁶⁴⁾ ДАК — УП 286-7/ССХХИИ.

⁶⁵⁾ ДАК — УП 468/ССХХИИ. ⁶⁶⁾ ДАК — УП 293/CCLXXVI.

⁶⁷⁾ ДАК — УП 278/CCLXXVI.

кашњења у одашиљању извјештаја о броју радника;⁵⁸⁾ а Зановић, изгледа, није слао извјештаје да би бар привремено прикрио своју немоћ. Ни мјера да се радницима исплаћује 3 солда дневно није побољшала ситуацију по питању изградње пута.

Политичка ситуација Провинције постаје све напетија, а повећање те напетости пристиче из погоршања не само унутрашњег стања него и околности преко граница саме Провинције: извјесно је да се у Скадарском Пашалуку концентрише војска, истина не у оноликој мјери означеној у многобројним извјештајима војним или цивилним властима, од којих је један забиљежио стодвадесет хиљада војника, који наводно треба да стигну као појачање војсци у Пашалуку; делегат Форлани за ову посљедњу вијест каже с правом да је претјерана и додаје да колају гласине да би та војска могла бити упућена од султана против скадарског паше.⁵⁹⁾ За сваки случај на граници је повећана будност: у Паштровићима су постављени извиђачи који би у случају потребе штафетним путем могли за свега десет минута извијестити о агресији власти у Будви. За Паштровиће будвански подделегат каже да су се смирили и да одбијају као лажне вијести о њиховом договарању са Турцима, али њихово тврђење није увјерило власти, које су остале скептичне и према увјеравањима Сава Пламенца да Црногорци сем углављеног мира, нијесу никакве друге везе поставили са Турцима из Скадарског Пашалука. Пламенац је, наиме, као одговор на писмо Зановића, којим је овај посљедњи отворено изражавао увјерење о скорим заједничким нападима Турака и Црногораца на Боку, тврдио: „Не могу друго нако сигурати Вас врху мојега поштења да ми немамо никакве везе с Турцима от Арбаније и да ви нећете нас наћи ни у једну ствар да смо заједно и уједно са њима, а што смо се умирили, ми имамо право да се умиримо како народ вољни и слободни, зашто ми немамо никога питати и никоју конат рендити. А што се тиче да ће Црногорци с Турцима, како Ви пишете, уједно ударити на вас и зато могу слободно Вас сигурати да неће ниједан Црногорац који данас находи се у Црној Гори ш њима бит, нако ако би се који наша кријући и то не веће нако један или два чојка, зато се ја Вама пјежам (јамчим — Сл. М.) мојим поштењем“.⁶⁰⁾

Зановићеве сумње су биле појачане опоменом француског генералног конзула у Скадру који је баш у то вријеме (27 јула) наглашавао потребу пажљивог мотрења дјелатности Црногораца и бокелских православаца.⁶¹⁾ Ова необразложена опомена ипак је подупирала увјерење француских власти да су вијести које се односе на заједничке нападе на Провинцију од стране Црногораца, Паштровића, Брајића и Турака истините.

⁵⁸⁾ ДАК — УП 285/CCLXXVI.

⁵⁹⁾ ДАК — УП 173/ССХСІ. ⁶⁰⁾ ДАК — УП 171/ССХСІ.

⁶¹⁾ ДАК — УП 221/CCLXXVI.

Управо у ово вријеме сумње француских власти у увјеравања Петра I да жели у миру живјети са сусједима у Боки постале су све јаче: Форлани је вјеровоа да Петар I не само подржава већ и да потстиче Брајиће на непослушност и отпор Французима; он је, наиме, сазнао да је Петар I казао једном Брајићу да није потреба да иду на радове, јер да ће иначе ускоро радови на путу бити прекинути.⁶²⁾ И извјештај генералног полициског комесара грофа Бубића од 30 јула, упућен генералу Клозелу, говорио је о неискрености Петра I према Французима. Бубић, наиме, поред осталог, у овом свом извјештају јавља да је говорио са Драгишом Стијеповим из Цетиња, за кога каже да је особа од великог утицаја у Црној Гори, и утицао на њега како би скупа са његовим „колегама“ настојао код Петра I да прихвати дипломатску мисију мајора Томића. На то је Драгиша Стијепов одговорио да су сви главари у Црној Гори склони да прихвате француског дипломатског претставника, али да је Петар I против тога, иако свој став у овом погледу прикрива под изговором народног негодовања, штавише кад га је он, Драгиша Стијепов, запитао за разлоге због којих одбија да прихвати Томића као француског конзула, одговорио је да су га извјесна писма која је примио из Трста увјерила да ће се Аустрија, пошто је Наполеон затражио од ње Трст и Ријеку, прије одлучити на рат неголи на предају затражених градова, а сем тога да и између Русије и Француске не постоји нарочито слагање.⁶³⁾

Ако су наводи Драгише Стијепова тачни, онда је заиста утицај Петра I на главаре, односно Народну скупштину, био необично јак. Ми смо с обзиром на држање Петра I према Французима још прије њиховог заузимања Боке и с обзиром на наше увјерење да је он и поред датих им обећања о одржавању мирних односа за вријеме њихове окупације Боке, за која је обећања, као тобожњу гаранцију, упућивао посланице својим Црногорцима у којима их је позивао на неуплитање у устаничке акције Бокелја, ипак припремао Бокелје на устанак против Француза — склони да и одлуке Народне скупштине од 16 маја и 18 августа 1808 године, којима се одбија прихваћање француског конзула у Црној Гори, сматрамо искључиво његовом вољом.⁶⁴⁾

Поред раније образложених околности, које су налагале француским властима нарочиту опрезност, и одбијање прихваћања француског конзула у Црној Гори утицало је на преузимање специјалних мјера од стране Француза према својим пограничним поданицима. Из акта генерала Клозела од 7 авгу-

⁶²⁾ ДАК УП 166/ССХС I.

⁶³⁾ ДАК — УП 162/ССХС I.

⁶⁴⁾ О успостављању француског конзулата у Црној Гори види Вуксан, сп. д., стр. 167-171.

ста види се да су тих дана у Паштровићима постављене француске трупе и да је тамо упућен генерал Девио.⁶⁵⁾ Зановићу ни војска ни жандармерија нијесу претстављале довољну гаранцију обезбијеђења, па је поред ових био поставио по Паштровићима и посебне стражаре, али су му старије власти ускратиле исплаћивање истих из државне благајне.⁶⁶⁾

Иако са мало наде француске власти су покушале да мирним путем и обећањима помиловања изазову промјену у држању Брајића. Дана 3 августа делегат извјештава генералног администратора да је према његовом наређењу позвао брајићког кнеза да се упуту у Задар ради тражења опроштаја лично од генерала Мармона, и додаје да је вјероватно да ће он, свјестан тежине дотадашњег држања прихватити високо помиловање које му се нуди.⁶⁷⁾ Из акта генералног полициског комесара Бубића од 8 августа види се да је брајићки кнез Митровић одбио понуђену милост, као и то да је сам Бубић увјерен да „брајићки кнез и сви брајићки главари, затим поп Ђуро Лазаровић и остали кривци, као и поп Андрија Угљеша, који је у непрестаном дописивању са црногорским владиком, претстављају жариште које се стално шири да би се једног дана, када за то буду најповољније прилике, одмах распламсало.“⁶⁸⁾ Прихвативши ово Бубићево мишљење као тачно, француске власти су се одлучиле да по сваку цијену обрачунају са Брајићима. Најпре се покушало са хватањем брајићког кнеза и 12 августа је у том смислу и издато наређење⁶⁹⁾, али се није успјело. Неколико дана касније Зановић јавља делегату, а овај генералном администратору, да су Брајићи присилили на враћање једног одјељења жандарма које је било тамо упућено.⁷⁰⁾ Својим актом од 17 августа Зановић јавља делегату да је јуче била упућена једна жена из Брајића у кнежину Лазаровића да пита „зашто људи из те кнежине не слиједе примјеру других против оних који су већ означени“. Пошто Зановић последије ових навода одмах наставља „и, колико сам могао утврдити, живот кнеза Тујковића је у крајњој опасности“, можемо закључити да су „означени“, према којима су људи из кнежине Лазаровића требало да слиједе примјеру осталих, били уствари они малобројни заговорачи француских интереса, а које је требало убити. Околност што ова директива долази из Брајића, указује, поред осталих чињеница, на руководећу улогу коју су били преузели Брајићи у припремању једног евентуалног општег устанка у Боки.⁷¹⁾

Свакако да су се Французи увјерили да им пријети озбиљна опасност од Брајића, јер су донијели одлуку да их по сваку цијену онемогуће у устанничкој дјелатности. Генерал Клозел, из:

⁶⁵⁾ ДАК — УП 276/ССLXXVI. ⁶⁶⁾ ДАК — УП 245/ССLXXVI.

⁶⁷⁾ ДАК — УП 357/ССXXII. ⁶⁸⁾ ДАК — УП 259/ССXXXIX.

⁶⁹⁾ ДАК — УП 755/ССXXII. ⁷⁰⁾ ДАК — УП 474/ССXXII.

⁷¹⁾ ДАК — УП 872/ССXLII.

Дубровника, 18 августа јавља Форланију да је преузео кораке ради угушивања брајићког устанка, он је, наиме, наредио генералу Девио-у да изврши припреме с напоменом да поред француских трупа у нападу на Брајиће морају учествовати и пандури из Паштровића, Грбља и Будве, сви под његовом командом. Клозел сматра да су се те мјере и досад морале предузети и жали што је изгубљено толико времена. Каже да је вријеме попуштања прошло и да би даље попуштање било врло погибелно у оваквим приликама, те да је потребно угушити устанак у његовом зачетку.⁷²⁾ Занимљиво је да досадашње акције и држање Брајића Клозел већ сматра устанком, ми, међутим, мислимо да су Брајићи рачунали на устанак тек онда кад им за то да сигнал Петар I.

Напад на Брајиће уследио је 22 августа изјутра; о њему одмах извјештава Зановић делегата. Каже да је нешто послје 7 сати генерал Делзон упутио своје трупе у правцу Брајића, те чим су ове стигле у селу Лапчићи, у Мајинама, које је прилично далеко од Брајића, почела је пуцњава која још увијек траје. Затим се, наставља Зановић, упутио у истом правцу и генерал Делзон, који се зауставио у Мајинском манастиру.⁷³⁾ Још истог дана слиједио је други Зановићев извјештај; у њему стоји да се борбе воде у близини Брајића, а да непрестано стижу у Будву рањени војници; међу осталим рањен је ађутант генерала Делзона и још два официра. На крају каже да је опште мишљење да су се Брајићима придружили Црногорци.⁷⁴⁾

Истог дана, 22 августа, у 15 часова бригадни генерал Делзон упутио је преко пуковника Минала генералном администратору извјештај о борбама са Брајићима. Саопштава му да је погинуо командант батаљона 23 пука, Жозе, и да је смртно рањен његов ађутант Мишел. Затим, иако каже да се ствари добро развијају по Французе, тражи да му се пошаље из Котора још један батаљон војника, који треба да се обезбиједи храном за четири дана; сваки војник овог батаљона треба да има 60 фишека. На основу ових вијести генерални администратор Дубровника и Котора, који се у овој прилици налазио у Котору, извјештава генерала Клозела с напоменом да, иако је сигуран да ће он, Клозел, бити са друге стране о овоме обавијештен и то подробније, сматра својом дужношћу да му и он поднесе извјештај. На полеђини концепта овог извјештаја налази се и концепт акта који је администратор Гарањин упутио подделегату Херцеговога, а којим препоручује најхитније достављање свог извјештаја генералу Клозелу с обзиром што се ради о врло хитној ствари.⁷⁵⁾

О даљем току и исходу ове француско-брајићке борбе нијесмо могли пронаћи у Државном архиву у Котору документа који:

⁷²⁾ ДАК — УП 178/ССХС I.

⁷³⁾ ДАК УП 958/ССХЛ II. ⁷⁴⁾ ДАК — УП 958/ССХЛ I.

⁷⁵⁾ ДАК — УП 495/ССХХ II.

би нам о томе говорили. Истина, и из докумената који говоре о даљем развоју догађаја утврђујемо да се та борба завршила по-разом Брајића, односно њиховим повлачењем у Црну Гору.

Отпор што су га Брајићи пружили августа мјесеца 1808 године француској војсци по својој смјелости и истрајности (изгледа да је трајао више дана — Сл. М.) претставља ријеткост у ина-че не ријетким оружаним супротстављањима француској војсци у свим нашим крајевима. Зато скоро сви писци који су се бавили Наполеоновом владавином у Далмацији и Боки, или је узгредно додирују, обично не пропуштају а да нешто о том отпору не кажу. Видјећемо што поједини од њих о томе говоре. Сам Мармон, који је, поред високих војничких способности, у својим „Мемоарима“ показао и извјесне квалитете књижевника, описујући овај отпор Брајића каже: „Била је то борба којом је, истина, била постигнута правда али по скупу цијену. Генерал Делзон који је тамо отишао, умјесто да узме са собом довољно војске, повео је само двјесто људи. Ова казна, остварена јако слабирм средствима, коштала га је педесет људи што мртвих што рањених.“ Мармон је свакако, да не би омаловажио вриједност својих бивших бораца, намјерно смањио број учесника у борби, јер и из онако неподробних извјештаја, о којима је већ било ријечи, лако је закључити да је тај број био далеко већи, нарочито кад се узме у обзир да је један батаљон бројио од 800 до 1000 људи, стога кад је Делзон само за појачање одмах првог дана борбе тражио још читав један батаљон, морали би претпоставити, и кад не би имали у рукама наредбу генерала Клозела од 18 августа, да је Делзон и кренуо на положај са много већим бројем људи од оног што га наводи Мармон. Истог је мишљења и Тулио Ербер,⁷⁶⁾ који истина не искључује могућност да се један француски бригадни генерал не би усудио подузети један напад са двјесто војника, али каже да, кад се узме у обзир конфигурација терена брајићког краја, а к томе још необузdana кураж његових становника, мора се сматрати да је Мармон нарочито умањио број својих војника како би лакше могао правдати велике губитке. Своју сумњу у Мармонове наводе, као и своје увјерење о далеко већем броју француских војника који су учествовали у брајићком боју, поткрепљује Ербер извјештајем од 28 августа који је био упућен Вицку Дандолу, генералном провидуру Далмације, у коме стоји да је генерал Делзон успио тек пошто је свладао дуготрајни отпор Брајића, као и то да су у борбама погинули команданти 25, 65 и Источног пука и многи други официри, а да је ађутант генерала Делзона тешко рањен. За батаљон Далматинског пука у извјештају стоји да се је борио часно и храбро. На крају овог извјештаја стоји и то да изгледа да је читави дубровачки гарнизон прешао у Боку.

⁷⁶⁾ Tullio Erber, Storia della Dalmazia, parte seconda, Zara 1888, pag. 132

Ербер се дуже задржао у описивању овог брајићког отпора, који и он, као и Клозел, сматра почетком устанка, што га је, наговарајући Бокелје а нарочито Брајиће, Мајине, Поборе и Паштровиће, припремао Петар I. За наговарања Петра I Ербер каже да су се вршила у највећој тајности. За пун од устанка сматра да је брајићко одбијање изручивања француским властима разних одметника који су се били склонили у Брајићима. Тврди да су Брајићи у борби били потпомогнути од 300 Црногораца. Каже да се Петар I по завршеној борби извинуо Французима наводећи, као што је то обично радио, да он нема пуну власт над својим поданицима. Своје увјерење о Митрополитовим припремањима устанка поткријењује Мармоновом констатацијом да је „овај устанак, припреман од Петра I, букнуо не сачекавши наређење за почетак и прије него је то сам Петар I желио.“

Пол Пизани⁷⁾ описујући исти догађај разликује се толико од Ербера што је број учесника Црногораца полео до 400 и што тврди да је генерал Делзон у окршају од 22 августа био одбијен уз тешке губитке и да се повратио са хиљаду људи ради угушивања устанка. И он тврди да је Митрополит био заговарач брајићког устанка и да Мармон и Клозел нијесу повјеровали у његова извињавања за учешће Црногораца под изговором да није могао задржати своје земљаке.

Душан Вуксан у свом дјелу „Петар I Петровић — Његош и његово доба“ говорећи о овом истом брајићком отпору осјетно се разликује од предњих. Он случај Брајића искључиво везује за њихову непослушност према француским властима, нарочито у погледу грађења државног колског пута и сматра да је то једини узрок француске оружане интервенције у августу 1808 године. Он каже да брајићки спор са Французима, који назива „брајићка афера“, почиње тек крајем априла 1808. Ми смо, међутим, видјели да су Брајићи од самог почетка француске окупације Боке, заузевши став крајње непокорности према својим окупаторима, наводили ове да коначно августа мјесеца 1808 године обрачунају са њима и евентуално са онима који су их на ту непокорност и наговарали. Ослањајући се на писма Петра I, упућивана Брајићима у којима их позива на послушност Французима, као и на писма Црмничанима и другима по граници да не помажу Брајићима и да их не примају код себе, а која је писма Митрополит слао „у препису“ француским властима да би их разувјерио да је он наговарао и помагао брајићку буну, Вуксан закључује: „Нема сумње да су у брајићкој буни учествовали и Црмничани, али их је сигурно био мали број и они су пошли у помоћ без знања и одобрења владичина“. Ова Вуксанова теза могла би се унеколико подржати и самим Мармоновим тврђењем да је устанак почео прије него што је Петар I и желио, дакле, тако преурањени подухват не би требало ни по-

⁷⁾ Paul Pisani, *La Dalmatie de 1797 a 1815*, Paris 1893.

магати. Али кад узмемо у обзир категоричко тврђење претставника француских власти да је Петар I припремао и помагао овај устанак, те ако се са тиме сложимо — а нема разлога да мислимо противно, и да сматрамо да су француске власти хтјеле објединити Петра I како би на тај начин дошле до повода за остваривање ранијег Мармоновог плана о заузимању Црне Горе, пошто тај план, с обзиром на тадашње пријатељске односе Француске и Русије, који су уследили после Тилзитског мира, Наполеон није више одобравао, да не би покварио те односе који су му тада били повољни — тешко би нам било повјеровати да би Петар I потпуно оставио на цједилу људе које је припремао на устанак, а да им бар не би упутио и неку симболичну помоћ, увијек у нади да би случај Брајића могао бити локализиран и завршити се, као и раније у мањим француским подухватима, повлачењем француске војске и мирењем од стране Француза да Брајићи живе у стању одметништва. Напротив, вјерујемо да је оно 300 или 400 Црногораца притекло не само са Митрополитовим знањем него и његовим залагањем, а за писма у којима је прије избијања догађаја од 22 августа препоручивао мир са француским сусједима у Боки сматрамо да су му служила као аргуменат за доказивање своје наводне незаинтересованости и лојалности према Французима.

Вуксан доноси и један докуменат који нам говори да је ова француско-брајићка борба трајала шест дана: то је уствари писмо Петра I упућено књазу Куракину. Чудно је у овом писму Митрополитово образлагање узрока због којег су Французи предузели према Брајићима већ познате мјере; он дословно каже: „Французи, љути што није дозвољено отварање конзулата и што је склопљен мир са пашом скадарским, почели су злостављати Србе који су под њиховом влашћу. Тако је генерал Клозел наредио генералу Делзону⁷⁸⁾ да уништи Брајиће“. Митрополит је врло добро знао да то није био разлог француског напада на Брајиће; ми претпостављамо да је Петар I тај разлог, и поред неубједљивости истог, употребио да прикрије и пред Русијом своју одговорност у случају Брајића, плашећи се да му она не замјери због недовољне опрезности у припремању збивања одређених за касније вријеме кад би стекла увјерење да је због њене пропаганде уследио француски потез према Брајићима. Што се тиче неприхватања француског конзулата у Црној Гори, мора да је Петар I био увјерен да је то у сагласности са жељама Русије, одговор руске владе (преко Куракина), на Митрополитово тра-

⁷⁸⁾ Као што смо видјели Клозелова наредба је гласила на генерала Девио-а, али је њено извршење прешло на генерала Делзона, пошто је Девио у међувремену од 18 до 22 августа био упућен у Херцеговину да помогне Хаџи бегу од Утова, француском вјерном савезнику, против кога су се била уротила његова браћа — Пол Пизани, сп. д., стр. 298.

жење мишљења по овом питању, који је препустио ову ствар његовом рјешењу, ипак је унеколико изражавао руско расположење против прихватања француског конзулата, јер у том одговору послје ријечи „препушта се Вашем ријешењу“ стоји „будући увјерени да ћете Ви у овом, како и у осталим будућим пословима, саобразити све с коришћу и достојанством Вашим и Вашег народа“.⁷⁹⁾ Коликогод је Митрополит био свјестан тога да прихватање сталног дипломатског претставништва није питање достојанства, ипак је алудирање на достојанство у овом случају схватио као руско негодовање. Изгледа да је Русија добро прихватила и уговорени мир са скадарским пашом. Према томе сервирајући руској влади ова два своја потеза — за која је био увјерен да Руси одобравају — као разлог француског напада на Брајиће, Митрополит је прикривао прави разлог који је тангирао његову одговорност.

Павао Буторац⁸⁰⁾ се врло кратко задржао на случају Брајића: „У коловозу побуне се Брајићи (врх Будве) против Француза, а Црногорци им помогну. Французи с око 8.000 људи, вођени од генерала Делзона и Клозела, свладају и спале Брајиће, и затим упадну у црногорско земљиште, али их владика сатјера натраг у Будву 28 коловоза 1808“. Не само Буторац, већ и неки други историчари тврде да је у савлађивању Брајића учествовало око 8.000 војника. За ову констатацију мислимо да је основни извор већ наведени извјештај Дандолу од 28 августа, у коме, као што смо видјели, стоји да су у борбама са Брајићима, поред осталих официра, погинули и команданти трију пукова, из чега би требало претпоставити да су у овим борбама поред наведеног батаљона Далматинског пука учествовала и три пука погинулих команданата. Међутим, овај извјештај не само у овом податку, већ и у оном који говори да је скоро читав дубровачки гарнизон прешао у Боку треба сматрати хиперболичним. При оцјени вјеродостојности овог документа треба имати у виду да он није извјештај неког од претставника војне или цивилне власти из Боке, већ француског делегата из Макарске, до кога су ове вијести стигле сигурно незваничним путем. Сем тога, увјерени смо да би и у овом малом броју преосталих нам докумената који говоре о акцијама француске војске према Брајићима ипак морало бити података из којих би се могле изводити претпоставке о тако великом броју француских војника. Треба имати у виду и то да Французи у читавој Далмацији нијесу имали много војске, те да је на територији Дубровника и Боке у ово вријеме једва могло бити 4.000 војника. Пандура, који су такође учествовали у оружаним акцијама скупа са француском војском, није

⁷⁹⁾ Вуксан, сп. д., стр. 168. ⁸⁰⁾ Павао Буторац, сп. д., стр. 78.

било много: на читавој територији Боке у ово вријеме било је свега 288 пандура.⁸¹⁾

И Петар Поповић⁸²⁾ наводи 8.000 војника, али не каже да је тај број учествовао у нападу на Брајиће, већ да је био одређен за гоњење пребјеглих Брајића по територији Црне Горе. Та француска војска, каже Поповић, која се сукобила са Црногорцима који су пристигли на границу, била је приморана да се повуче у Будву и додаје „тако се генерал Клозел 16/28 августа поврати с великим губицима“. Међутим, последије окршаја са Брајићима и њиховог прелажења у Црну Гору, није дошло до оружаног сукоба између Црногораца и Француза иако је Петар I био упутио нешто наоружаних људи на границу. Да је Клозел чврсто остао при својој одлуци да гони Брајиће по Црној Гори, не би ако је већ са собом имао 8.000 људи, био одустао због отпора малог броја Црногораца на граници, нити би, пак, био присиљен на повлачење у Будву са великим губицима. Нама је прихватљивија претпоставка да је Клозел, рачунајући да је брајићки отпор почетак устанка који су требали помагати Црногорци, сакупио што је могао више људи и довео их да се супротстави упаду Црногораца у територију Которске провинције, те да је — кад се увјерио да Црногорци не наваљују и пошто му је Митрополит поручивао преко Зановића и изјављивао директном кореспонденцијом да ниједан Црногорац није учествовао у помагању Брајића по његовом или главара знању и наговору, и тако дошао до убјеђења да Митрополит, који се извињава, нема бар засад нападачких намјера — одлучио да повуче војску у Будву.

Душан Лекић⁸³⁾ на основу посланица о којима смо већ говорили као и кореспонденције Петра I са Клозелом закључује да су Глизанијеве тврдње, наима, да је по наговору владике Петра избила побуна у Брајићима, нетачне. Ми међутим остајемо при увјерењу да је Митрополит, припремајући Брајиће као и остале Бокеље на устанак против Француза, директно утицао и на ову брајићку буну, али вјерујемо и то да је, сматрајући брајићку буну преурањеном, настојао да уради све могуће у доказивању Французима свог мирољубивог става. Уосталом, Митрополитове припреме на борбу против Француза наћи ће пуни израз при крају француске владавине у Боки.

Као последица догађаја у Брајићима услиједиће поопштрење мјера опрезности према дјеловању Петра I у Боки, и као репресалије, Клозелова одлука о затварању свих пазара у Боки за Црногорце.

⁸¹⁾ ДАК — УП 31/ССХС I.

⁸²⁾ Др. Петар Поповић, Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд 1951, стр. 79.

⁸³⁾ Др. Душан Лекић, Спољна политика Петра I Петровића Његоша, Цетиње 1950, стр. 245.

Ускоро послѣје случаја са Брајићима, француског владиног делегата Форланија замијенио је маркиз Паулучи, који је 5 септембра 1808 преузео дужност.⁸⁴⁾ Он је још у Задру по Мармоновом наређењу саставио писмо које је требало упутити из Котора Митрополиту чим буде преузео дужност делегата. То писмо којим је требало да Паулучи извјести Петра I о промјени у управи Которском провинцијом по свом садржају излази из оквира уобичајених дипломатских формула и одражава у једном необично срдачном тону Мармонове жеље о „братским односима“ са Црном Гором. Паулучи је, међутим, с обзиром на скорашње догађаје у вези са Брајићима, а по савјету генерала Делзона, одлучио да одложи одашиљање тог писма, и о томе је 5 септембра извјестио генералног администратора у Дубровнику, достављајући му препис поменутог писма. Овај спроводи писмо Клозелу с напоменом да он донесе одлуку у погледу одашиљања истог. Клозел је одговорио да уколико је Паулучи добио наређење од Мармона да дословно онако састави писмо, мора и извршити његово наређење, а ако, пак, није добио такво наређење, довољно је да само извјести Митрополита да је одређен за владиног делегата у Которској провинцији.⁸⁵⁾

Брајићки догађај су француске власти у Боки сматрале врло крупним и опасним збивањем, па су о њему послале извјештај и француском конзулу у Скадру; овај извјештај немамо у рукама, али о њему знамо из акта самог конзула, којим тврди да је примио детаљан извјештај о случају у Брајићима.⁸⁶⁾

Побијеђени и попаљени Брајићи претстављали су и даље бригу француских власти, и, како ће се касније видјети, не без разлога. Власти су се, наиме, плашиле да Брајићи, који су прешли у Црну Гору скупа са „злочинцима“ којима су раније били пружили уточиште, не роваре и даље код Бокеља. Да би Бокеље спријечиле у сарађивању са Брајићима, француске власти кад год им се укаже прилика не пропуштају да нагласе да су Брајићи проглашени побуњеницима и да су проскрибовани и тиме укажу својим поданицима на опасност од репресалија у случају одржавања веза са њима.

Насупрот Брајићима, „државним непријатељима“, Паулучи истиче „поданичку лојалност и доброту“ Паштровића, за које у једној својој одлуци од 24 септембра 1808 дословно каже: „У посљедњим догађајима који су се десили у Брајићима становништво општине Паштровића пружило је доказе ревности, дјелатности и нарочите привржености властима.“⁸⁷⁾ Из ових ријечи требало би закључити да су Паштровићи помогли Французе у угушивању брајићке буне, међутим тешко нам је донијети такав закључак кад знамо да су и они још прије догађаја у Брајићима,

⁸⁴⁾ ДАК — УП 571/ССХХІІІ. ⁸⁵⁾ ДАК — УП 572/ССХХІІІ.

⁸⁶⁾ ДАК — УП 1116/ССХЛІІІ. ⁸⁷⁾ ДАК — УП 358/СLСХХVІ.

а нарочито касније, у више наврата показали своју неприврженост француским властима, штавише пружали истима и оружане отпоре. С обзиром да су те „ласкаве“ ријечи о Паштровићима забиљежене у образложењу Паулучијеве одлуке којом се Паштровићима враћа општински печат, који им је раније био одузет због, како Паулучи образлаже, „слабо заснованих сумња у њихову поданичку исправност“,⁸⁸⁾ рађе вјерујемо да су се оне односиле на што јаче истицање лојалности Паштровића, односно неучествовања у француско-брајићком сукобу, тим прије ако су француске власти тако нешто и очекивале.

Лоше искуство са Брајићима, затим опште незадовољство у Провинцији са француском управом и намјера обезбијеђења поретка у истој послједили су генерала Клозела да 12 октобра донесе декрет о организовању народне страже у којој су требали служити, у размјерно становништву одређеном броју, Бокељи способни за оружје, а организовани по четама. Овај декрет је предвиђао 20 чета са укупно 4.767 људи. Задатак ове народне страже је био да уз помоћ жандармерије обезбиједи поредак у Провинцији и да управљачима омогући брзо извршење наређења. Свим људима који неће бити обухваћени овом организацијом забрањује се ношење ватреног оружја.⁸⁹⁾ Организовање народне страже, по угледу на већ постојећу у Француској, било је још раније предвиђено за Далмацију и Боку Которску. По Наполеоновој замисли требало је да она брани јадранску обалу ако буде напанута од Енглеза, али углавном ова организација је остала мртво слово на папиру.⁹⁰⁾ Ми вјерујемо да се ова организација форсирала у Боки више него игдје у Далмацији због опасности од Црне Горе, чега су се Французи у Боки увијек плашили, и због недисциплинованости и непокорности Бокеља. Коликогод је француским властима било тешко повјерити оружје тако великом броју Бокеља, постојала је и нада да ће они организовани и под контролом великог броја старјешина бити немоћни у субверзивним дјелатностима. Наиме, Клозелов декрет је предвиђао за сваку чету по једног капетана, једног поручника и већи број наредника: на свако пет људи по један.

Француске власти у Боки, као и обично, у спровођењу ових Клозелових одредаба наилазиле су на велике тешкоће. И „лојални, ревносни и привржени“ Паштровићи одупиру се извршавању наређења издатих им у том правцу, те маркиз Паулучи већ 21 октобра, у писму Зановићу, каје се што им је повратио печат и, наговјештавајући примјену силе према Паштровићима, додаје: „Досад је убјеђивање било једино оружје које смо генерал Делзон и ја употребили.“⁹¹⁾

⁸⁸⁾ Исто.

⁸⁹⁾ ДАК — УП 714/ССХХШ. ⁹⁰⁾ Пол Пизани, сп. д., стр. 395.

⁹¹⁾ ДАК — УП 379/ССЛХХVI.

Крајем октобра француске власти су већ биле на путу да савладају упорност Паштровића. Зато је главни заговарач непријатељства према Французима у Паштровићима архимандрит манастира Прасквице Сава Љубиша, који је и у овој прилици одвратио Паштровиће од извршавања француских наређења и бунио народ, пребјегао у друштву 15 до 20 људи из породица Куљача Ђелобрђа, Нобиле и Медиговића у Црмницу и 25 октобра састао се и договарао са више Брајића.⁹²⁾

Ово брзо ступање у везу Брајића са француским одметницима у Црној Гори указивало је француским властима на околност да опасност од Брајића није престала, штавише да је она, можда, још већа него раније, зато су оне настојале да уз обећања о праштању поврате Брајиће на уташена огњишта. Тек почетком јануара 1809 године 11 Брајића изражавају жељу да се врате и генерал Клозел 6. јануара одобрава њихово враћање у Брајиће и наређује делегату Паулучију да им власти не праве неприлику.⁹³⁾ Брајићи који су се повратили добили су акт чији штампани формулар гласи:

*„Далматинска армија — Дивизија Генерала Клозела
Албанска бригада*

(Наполеонов грб у величини 7х6)

Бригадни генерал барон Делзон, командант Бококоторске провинције, по овлашћењу госп. дивизијског генерала Клозела, позвао је да приступи (име и презиме) из Брајића, који је био у стању побуне пошто је отказао извршавања наређења законитих власти и пошто је оружјем у руци устао да се бори против војске његовог величанства цара Француза и краља Италије.

И пошто се именовани (име и презиме) заклетвом одрекао почињених грехова и у цркви, у присуству свих, затражио опроштај Богу и цару, које је увериједио, и народу, којег је саблажњавао својим рђавим примјером, те пошто се заклео над светим еванђељима да ће унапријед живјети као добар и вјеран поданик и да ће своје оружје употребити само против непријатеља његовог величанства — постигао је тражени опроштај и помилован је.

Овај акт му се издаје да би се могао повратити на своје имање и да га ужива као и раније, колико он толико и његова породица која се састоји од: (празно мјесто за имена чланова породице).

Господа војни команданти, цивилни функционери и органи безбједности пружиће гореименованом (име и презиме) сваку заштиту у случају да би га неко окривљавао за држање у прошлости.

У Котору, дана. . .

Потпис“.⁹⁴⁾

⁹²⁾ ДАК — УП 1048/ССХLII.

⁹³⁾ ДАК — УП 28/ССХХV. ⁹⁴⁾ ДАК — УП 19°/ССХСI.

Чињеница што су за овај акт били израђени штампани формулари, и то врло импозантни, са огромним Наполеоновим грбом, говори да су француске власти не само настојале и надале се привући већи број Брајића — сматрајући да случај Брајића није сретно ријешен, како у погледу даље опасности од Брајића, тако и у погледу свог ауторитета па и одговорности пред Наполеоном, који би, свакако, њихово рјешење сматрао посљедицом неспособности — већ да су и жељеле да самом том чину дају што значајнији карактер. Њима је било много стало до тога да кајање Брајића добије што је могуће јаче обиљежје јавности, зато се оно и требало свечано изразити у цркви у присуству власти и народа, како би се за „рђави примјер“ Брајића, који је код Бокела био стекао велику популарност, могло рећи да га се и сами Брајићи одричу.

Повраћеним Брајићима генерал Клозел није дозволио да сами изаберу новог кнеза, већ га је сам одредио, и 16 јануара донио је декрет којим за капетана Брајића поставља Ђикана Којова из Слојнића. Клозел, преко администратора Гарањина, извјештава о овом постављењу делегата Паулучија и генерала Делзона, и једном и другом препоручује да настоје да га као таквог признају повраћени Брајићи као и органи француских власти. Сем тога налаже Паулучију да новом главару Брајића изда „она потребна упутства“ како би се ствари развијале како треба.⁸⁵⁾ Ова Клозелова одлука о декретирању брајићког кнеза, којом се Брајићима ускратило право слободног избора, већ вјековима устаљено, вјерујемо да је поколебала и повраћене Брајиће у поновном прихватању француског поданства.

Међутим незадовољство Бокела је ипак расло: „рђави примјер“ Брајића слиједили су и други. Почетком фебруара поводом регрутације морнара букнула је буна у Ораховцу; она је почела нападом на главаре, које су побуњеници присилили да им поврате новац који су им били предали на име разних пореза и главарине. Послије тога побуњеници су поставили страже по брдима и уз обалу све до Јуте и дуго се оружјем одупирали органима француских власти.⁸⁶⁾

Почетком марта такође поводом регрутације морнара букне побуна у Грбљу и Кртолима. У њеном угушивању учествовали су војска и пандури. Већ 11 марта ова побуна је била угушена и примијењене су тешке репресалије: попаљено је више кућа а 48 похватаних побуњеника доведено је у Котор и затворено.⁸⁷⁾

Одмах послије избијања побуне у Грбљу и Кртолима игуман Бућин извјештава делегата Паулучија; он дословно каже: „Сада пук од Грбља и Кртолах ево се помамише и дигоше ору-

⁸⁵⁾ ДАК — УП 73/ССХХV. ⁸⁶⁾ ДАК — УП 567/ССХLV и 1528/ССХХХ.

⁸⁷⁾ ДАК — УП 346, 354451/ССХХVI.

жје проћу краља: Брајићи и брајицки пријатељи помамише пук од Грбља и Кртолах. Сада сам се затворио у ови манастир, не пуштам никога к себи, а војска пасава од комунах и осталијех мјестах. Пријете ми да ме убију, не знам кућу салват мој живот, но чекам Ваше одлуке, уколико ћете ми одлучит, будући вазда сам био прави судит свакога владара који је владао ову провинцију“.⁹⁸⁾

Бућин не каже изричито да су Брајићи и оружјем учествовали у грбљско-кртољској буни, већ да су је заговарали, али по његовим ријечима „војска пасава од комунах и осталијех мјестах“, морали би претпоставити и учешће Брајића. Али у овом случају, више него учешће, карактеристично је брајићко заговарање буне, и оно потврђује нашу ранију претпоставку да су Брајићи пропагирани код Бокелја отпор француским властима, који је у крајњој линији требало да се, по њиховим жељама и намјерама, заврши општим устанком.

И Паулучи у свом одговору Бућину од 9 марта — у коме му препоручује да предузме све мјере опрезности да спаси живот, и каже да ће се увјерити да ће „рђави“ бити кажњени а „добри“ награђени — наглашава да су „они који су пребјегли, тј. Брајићи, подигли заставу побуне против суверена“.⁹⁹⁾

Генерални полициски комесар, гроф Бубић, истичући поред осталих и учешће Побора у грбљско-кртољској буни, каже да је Поборе водис калуђер Стеван Лазаровић, који се већ неколико година налази код Митрополита, и додаје да је Митрополит извор свих бунтовничких подухвата у Боки, па и овог посљедњег.¹⁰⁰⁾

Игуман Глигорије Бућин је преживио грбљско-кртољску буну и наставио да „вјерно служи Наполеону“. Он, наиме, већ 15 марта јавља делегату да се поп Ђуро Лазаровић налази у Станевевићима, гдје са још неколико Црногораца прави фишеке и оловне кугле, као и то да тражи од Митрополита извјесну суму новаца да би могао плаћати шпијуне.¹⁰¹⁾

Послије избијања новог француско-аустриског рата (априла 1809), положај француских власти у Боки постао је још тежи. И код католичких општина манифестује се сада више непослушности и непоштовања према француским властима. Делегат Паулучи, извјештавајући администратора Гарањина о аустриској пропаганди у Боки и Црној Гори, у очајању резимира свој извјештај овим ријечима: „Болна је и непобитна истина: не вјерујем да у свијету постоји неки крај са толико државних непријатеља колико их има у овом“.¹⁰²⁾

И поред угушивања грбљско-кртољске буне француске власти нијесу имале више у Грбљу скоро никакав утицај. 6

⁹⁸⁾ ДАК — УП 846/ССXLV.

⁹⁹⁾ Исто. ¹⁰⁰⁾ ДАК — УП 346/ССXXVI.

¹⁰¹⁾ ДАК — УП 363/ССXXVI. ¹⁰²⁾ ДАК — УП 718/ССXXVII.

јуна кнез Тујковић јавља делегату да се Станко Ковачевић из Дуба припрема да са својим присталицама побије „вјерне и привржене поданике“,¹⁰³) а игуман Бућин, који одговара на позив делегата да дође у Котор, каже да му је немогуће доћи, јер да би га на путу за Котор убили завјереници Грбљани и Брајићи „јер ме зову Французом и зашто држим вљерност свому краљу“. Затим Бућин каже да су се овим завјереницима придружили неки попови, па убице кнежева Бојковића и Љубановића и Нико Мензалин.¹⁰⁴) О немоћи француских власти у Грбљу карактеристичан је и извјештај кнеза Ива Љубановића од 10 јуна. У њему се Љубановић жали Паулучију да није могао извршити његово наређење о јавном објављивању прогласа о Наполеоновим успјесима у рату против Аустрије, и каже да не само да се на његов позив нико није хтио одазвати, већ да се сви „ругају тим побједима и говоре: нећемо да знамо ни за прогласе ни за онога ко их шаље“. Такође није могао успоставити ни стражу око кнежине, јер су сви одговорили „да неће нити да за то мисле“. На крају каже: „Све се ребелало и сваки час счекују да ће им доћи други краљ, а мене пријете сваки дан да ће ме убити, ма иако ће, нећу nigда бит невијеран моме цару, славном Наполеону“¹⁰⁵).

Кнез Тујковић 21 јуна се жали Паулучију да се „сваки дан више зло умножава и сваки дан се чини крвопролиће“ и додаје „вјерни и поштени шудити не могу живјети од ребелах“. Затим каже да њему и попу Вукшићу пријете животима и уништењем имовине, јер их сматрају кривим што им није успјело бацити у море француску војску, будући да су они два „обуставили хиљаду црногорске војске коју им је послао владика да се бране и бију с краљем“. На крају Тујковић тражи заштиту власти и додаје да су све четири грбљаке кнежине у непрекидном превирању и у мијешању са Црногорцима.¹⁰⁶)

На основу ових извјештаја из Грбља, а увјеривши се у њихову вјеродостојност, Паулучи у писму Гарањину од 22 јуна каже: „Ситуација у Грбљу је већ таква да нема ни најмање наде да би се она могла поправити уколико влада не буде подузела енергичне и примјерне мјере. Довољно Вам је знати да се више нико не усуђује прећи из Котора до Будве или до Паштровића, пошто се на овој релацији свуда налазе побуњеници и злочинци, те стога све до подузимања потребних мјера не може се успште више рачунати на овај тако значајан крај Которске провинције“.¹⁰⁷)

Чести су у ово вријеме мањи оружани сукоби Брајића са француском војском. У Паулучијевом акту од 5 јула, упућеном генералном полидиском комесару, за једног рањеника се каже да је рањен у посљедњем сукобу са Брајићима код Будве.¹⁰⁸)

¹⁰³) ДАК — УП 2036-2/ССХLVII. ¹⁰⁴) ДАК — УП 2036-4/ССХLVII.

¹⁰⁵) ДАК — УП 2139/ССХLVII. ¹⁰⁶) ДАК — УП 2312/ССХLVII.

¹⁰⁷) Исто. ¹⁰⁸) ДАК — УП 2513/ССХLVIII.

И Црногорци у ово вријеме упадају у територију Которске провинције. У септембру мјесецу једна група Црногораца на челу са цетињским сердаром извршила је један напад пред Будвом. Да је заиста овом групом нападача руководио цетињски сердар, увјерава нас Паулучијево писмо од 14 октобра упућено команданту-гувернеру Которске провинције, у коме, говорећи о овом нападу, Паулучи каже: „Непотребно је да Вам наглашавам да је цетињски сердар руководилац и један од главних заговарача напада под Будвом“.¹⁰⁹)

Још прије окончања француско-аустриског рата опште одметничко расположење Грбљана почело је да попушта, али извјесни Грбљани и даље колаборирају са Брајићима, који никако не прекидају своју субверзивну дјелатност према француским властима. 24 октобра кнез Љубановић оплгужује делегату свог синовца да му угрожава живот и да сваки други дан иде у кућу попа Ђура Лазаровића, гдје се састаје са Брајићима и Поборица који се „договарају да обрћу ови народ на зло, смутњу и ребељацију краљев и свијех вјернијех шудитах од ове провинције“ и додаје да је управо јуче, пошто је напустио састанак код Лазаровића, син брајићког кнеза напао у Лукавцима државне курире и одузео им „краљеве књиге“.¹¹⁰)

О овом нападу на француске курире извијестио је истог дана Паулучија и генерални полициски комесар. Он каже да су Брајићи напали курире који су ишли из Котора за Будву и одузели им сва акта, те моли делегата да та акта поново напише и пошаље.¹¹¹) Поред осталих, и ова чињеница да су Брајићи били заинтересовани кореспонденцијом француских власти, даје и њиховим акцијама против Француза један озбиљнији значај.

Крајем 1809 или почетком 1810 године у једном од сукоба француске војске и Брајића погинуо је стари брајићи кнез. То дознајемо из извјештаја комесара Бубића упућеног 18 јануара 1810 команданту-гувернеру Которске провинције. Бубић у овом извјештају каже да се из Стањевића непрекидно коре Брајићи што су последице погибије свога кнеза застали у борби против Француза, те им се препоручује да, уколико неће да се боре пушкама, бар пуцањем прангија страше Французе у Будви. У истом овом извјештају, који допуњују извјештаји игумана Бубина и кнеза Тујковића од 17 јануара, стоји да се у прошли пеклак Јово Радовић, Грбљанин из кнежине Љубановића, који је већ неколико година отсутан, искрцао у Бигову (кнежина Лазаровић) са једног брода, те да су га Лазаровићи попутрили у Црну Гору к Владици, за кога је носио неколико писама. Овај Радовић се састао на Цетињу са неколико Брајића и казао им да ће ускоро Будва и Херцегнови бити напанути од енглеске флоте, те да

¹⁰⁹) ДАК — УП 3850/ССХLIX. ¹¹⁰) ДАК — УП 3996/ССХLIX.

¹¹¹) ДАК — УП 3961/ССХLIX.

чим буду чули да пуцају топови, похитају тамо са свима осталима. Затим Бубић каже да је Радовић јуче кренуо преко Црмнице за Скадар, како би одатле отишао за Драч, гдје се налази усидрено пет енглеских бродова. За кнежину Лазаровића Бубић каже да је у страху да не буде заузета од француске војске, те да су због тога Лазаровићи позвали у помоћ Брајиће, који су одмах отишли тамо и већ се са Лазаровићима припремили на одбрану. И игуман Бућин и кнез Тујковић тврде да је Радовић говорио да ће се ускоро искрцати у Бигову доста праха и олова, као и то „ да ће овога марча доћи заповијед да ће се здружит провинција с Црном Гором“.¹¹²⁾

Извјештај Бубића, са допунама игумана Бућина и кнеза Тујковића, садржи врло интересантне детаље. Из њега се види да су Енглези, чим су, послје споразума са Турцима, заузели Јонска Острва, успоставили везу са Петром I. Радовић је свакако био њихов емисар или агент пуковника Данезе, који се већ налазио у Драчу, гдје ће, иначе, дуже боравити, и одакле је радио за Енглезе. Данезе је био још млетачки официр, па је затим прешао у службу Француза, против којих је организовао побуну у Далмацији која је букнула јуна мјесеца 1807 године, због чега је октобра исте године био у отсуности осуђен на смрт; за вријеме француско-аустриског рата из 1809 ради за Аустрију, са чијом је војском ушао у Далмацију и поново покушао дићи устанак против Француза. Затим се ставио у службу Енглеза.¹¹³⁾

О вези Митрополита са Енглезима Паулучи 28 фебруара извјештава Гарањина и каже да је преко повјерљивог лица тачно обавијештен да „познати зликовац пуковник Данезе“ одржава сталне везе са црногорским владиком, за кога каже да, заваран обећањима помоћи у новцу и бродовљу, одушевљава Будвански кантон говорећи да ће ускоро стићи ратни бродови, оружје и коњи. Затим каже да је Петар I био упутио Данезу једног попа, који је три дана остао на његовом броду, и да се овај вратио са много писама за Митрополита, али без новаца.¹¹⁴⁾

Француске власти у Боки нијесу могле нешто више сазнати о тим везама, иако су се око тога много упињале; а то што их је Митрополит одржавао у највећој тајности потпуно је разумљиво. Па и касније, фебруара 1812, када је генерал Готје, посљедњи командант-гувернер Которске провинције, упутио оно своје познато, више пута објављивано, писмо у коме препоручује Митрополиту да се окани веза с Енглезима, нијесу француске власти могле доћи до прецизних података о тим везама.

Интересантан је у Бубићевом извјештају и податак који се односи на обећање уједињења Црне Горе и Боке, па чак да је тај податак и измишљен било од Радовића било од онога у чије је

¹¹²⁾ ДАК — УП 191/ССLI.

¹¹³⁾ Ербер, оп. д. II, стр. 118-120 и Лекић, оп. д. стр. 261.

¹¹⁴⁾ ДАК — УП 614/ССLII.

име Радовић био упућен Митрополиту, јер би и као нетачан ипак доказивао чињеницу да је пропаганда под паролом уједињења Црне Горе и Боке била популарна, док се њома настојало потстакнути Бокелје на што јаче акције против Француза.

На крају — а то нас у овом чланку највише и занима — из Бубићевог извјештаја видимо да је дјелатност Брајића, који истовремено преговарају са емисаром једне стране силе, у циљу заједничког дјејства против Француза, и прискачу кнежини Лазаровића да је бране од француског напада, била врло активна и разноврсна.

Међутим општа политичка ситуација нагонила је Митрополита да се придржава споразума што га је још октобра прошле године био утврдио са Бертраном, тада новим гувернером Дубровника и Котора, тако су његови планови о заједничким акцијама са Енглезима морали бити одложени. Уосталом, и сами Енглези, оцијенивши ситуацију неповољном, мора да су и са своје стране одустали од копнених акција у овом крају, настављајући борбе с француским бродовима по Јадранском Мору.

Иако је Митрополит настојао да не повриједи поменути споразум са Бертраном, ипак напади мањих, а покаткад и већих група Црногораца и Брајића нијесу изостајали. То закључујемо из писменог предлога генералног полициског комесара од 2 јула 1810 да се узму таоци из Мајина и Побора као гаранција да Мајини и Побори неће дозволити пролаз Црногорцима и Брајићима у њиховим нападима на будвански териториј.¹¹⁵⁾ Свакако, да ти напади нијесу слиједили, не би дошло ни до поменутог предлога, што га је делегат Паулучи одмах усвојио. Нешто касније, 6 августа, једна група Црногораца од 500 људи, међу којима је сигурно било Брајића, извршила је напад на Шкаљаре, предграђе Котора, одакле се последије подуже борбе, уз незначитне губитке, повукла са заплијењеном стоком¹¹⁶⁾.

Убрзо последије овога напада, припрема се једна друга група Црногораца на челу са сином попа Ђура Лазаровића. О овоме игуман Бућин 12 августа извјештава делегата. Он каже да се једна група Црногораца и Лазаровића, којом руководи син попа Ђура Лазаровића, већ налази у кнежини Љубановића спремна за нови напад. На крају, препоручујући тајност писма, опет говори да му пријете животом, те да се због тога затворио у манастир¹¹⁷⁾. Бућин овај пут не помиње Брајиће, али претпостављамо и у овом случају њихово учешће, нарочито због тога што је ова група била руковођена сином попа Ђура који је, као и његов отац, стално сарађивао са Брајићима.

¹¹⁵⁾ ДАК — УП 664/ССХХХИИ.

¹¹⁶⁾ ДАК — УП 2847-1/СCLVIII. ¹¹⁷⁾ ДАК — УП 2973/СCLVIII.

Везе француских поданика у Боки са Брајићима биле су и трговачког карактера, јер делегат Паулучи 29 августа, опет на предлог полициског комесара, доноси одлуку да се халпе они поданици који одржавају и трговачке везе са Брајићима.¹¹⁸⁾ Пошто у овој Паулучијевој одлуци тачно стоји да се предузму наведене мјере против оних који у трговачке сврхе иду у Брајиће, а пошто послѣје постављена Ђикана Којова за новог брајићког глаvara нијесмо наишли нити на један докуменат који би нам говорио о постојању, бар за кратко вријеме, неке административне везе између Француза и Брајића, можемо тврдити да су се Брајићи врло брзо повратили на своје попаљене куће и збацили новопостављеног кнеза, те наставили да живе у одметништву у односу на француске власти, које нијесу ни покушавале више да их нападају у Брајићима. Уосталом ову тврдњу могли би засновати и на чињеници да су француске власти и у Грбљу, Поборима, Мајинама и Паштровићима биле изгубиле скоро сваки утицај.

Дана 5 септембра полициски комесар Бубић јавља Паулучију да му све околности потврђују чињеницу да се један велики број Црногораца скупа са Брајићима спрема да напане подручје Будве или Котора. Увјерио се такође да су и Кртоли и кнежина Тујковић потајно споразумне са нападачима, али идућег дана јавља да је сазнао да је Митрополит утицао да Црногорци и Брајићи одустану од уговореног напада.¹¹⁹⁾

Извршени и намјеравани напади у току 1810 године, и поред тога што је Митрополит увјеравао Французе да одвраћа Црногорце од сваког узнемиравања својих сусједа у Боки, доводили су до сталног примјењивања уобичајених француских репресалија: затварање бокелских пазара за све Црногорце, иако су од тих мјера више штете имали Бокелји него Црногорци, који су имали приступа на турске пазаре.

Бертран, који је још увијек настојао одржати мирне односе са Црном Гором, поново се 15 октобра 1810 састао ради преговора о миру са Петром I у манастиру Под Лаством. У овим преговорима генерал Бертран је предложио 8 тачака. Митрополит није дао никакав одговор, већ је предлог генерала Бертрана доставио на рјешавање црногорском правитељству, које је прихватило само 6 тачака.¹²⁰⁾ Ни овај уговор о миру није имао жељеног дјелства, иако су за извјесно вријеме црногорско-француски односи били нешто бољи. Не знамо да ли су и Брајићи за извјесно вријеме, с обзиром на овај уговор и на евентуалне препоруке Петра

¹¹⁸⁾ ДАК — УП 3129/ССLIX. ¹¹⁹⁾ ДАК — УП 2847-4/ССLVIII.

¹²⁰⁾ ДАК — УП 3698/260 — Детаљније о овим преговорима види Вуксан, сп. д., стр. 188 и 189.

I, били обуставили своја непријатељства према Французима. Све до августа мјесеца 1811 не наилазимо на неки сукоб Брајића и француске војске. Из рапорта генералног полициског комесара од 13 августа 1811 године констатујемо да је 60 Брајића учествовало у једном сукобу са органима француских власти негдје на будванској територији.¹²¹⁾

Вјерујемо да су Брајићи и послије овог напада наставили узнемиривати француске власти у Боки, иако немамо о томе података. Напомињемо да је грађа, коришћена за овај рад, добрим дијелом пропала а нарочито за године 1812 и 1813.

Славко Мијушковић

¹²¹⁾ ДАК — УП 2790/CCLXX.

Неколико докумената о побуни морнара у Боки Которској 1918

Према литератури коју је у својој књизи „1918 на Јадрану“ навео др. Фердо Чулиновић, први напис, који је објављен о побуни морнара у Боки Которској, био је онај што га је у листу „Il Lavoratore“ (Трст, 12-XI-1918.) објавио Марчел Калигарис, један од чланова ужег руководства побуне. Послије њега писали су о том догађају многи талијански (Нери, Чеола), њемачки (Фрај, Сокол Ханс), чешки (Соукуп, Зипек, Урбан) и југословенски писци у периоду између два рата.¹⁾

Учесници те велике демонстрације за мир припадали су разним народностима Аустроугарске Монархије, па је посве разумљиво што се нашло више њихових сународњака, који су хтјели да овај јуначки подвиг забиљеже потомству. У времену између два рата, у Југославији која је самом покрету дала највише учесника и руководилаца (Јурај Шижгорић, Мате Брничевећ, Шиме Ујдур, Антун Сесан), није се писало, ни онако, ни онолико, колико је значење самог догађаја захтијевало. Осим дужих или краћих чланака у новинама и ревијама („Ново Доба“, „Радничке новине“, „Ослобођење“, „Борба“, „Јадранска стража“ итд.) имали смо подужи напис Станислава Кракова у „Алманаху Јадранске страже“ за 1929 г., у којем је покушао дати овој побуни чисто националистички карактер краљевског југославенства. То је написано непосредно послије проглашења Шестојануарске диктатуре, вјероватно по наредби, а требало је да дјелује као првсразредна пропаганда за Југославију Александра Карађорђевића, без обзира што је његов министар војске и морнарице, генерал Стеван Хаџић, управо годину дана раније (18-I-1928), забранио учешће морнарице у комеморацији стријељаним морнарима.

Послије Другог свјетског рата, први је код нас почео да пише о том догађају Анђелко Калпић, официр Југословенске

¹⁾ У попису литературе о Бококоторској побуни не налазе се чланци Анђелка Калпића, које је писао у „Југословенском морнару“ и „Слободној Далмацији“ 1946 и 1947 године. Осим тога нијесу наведени ни чланци у „Радничким новинама“ (Сплит, бр. 39 из 1920) и „Ослобођењу“ (Сплит, бр. 25 из 1920).

ратне морнарице. Он је својим добрим чланцима о том предмету, заинтересирао нашу јавност за сам догађај, па се последице њега, јавило више њих који су у нашим новинама и ревијама о томе писали. Али оно што је требало одавно учинити, да би се том догађају дало значење које заслужује као први велики предзнак пропасти Аустро-угарске Монархије учинио је др. Фердо Чулиновић, давши у већ наведеном дјелу опсежну студију о том и сличним догађајима који су се десили 1918 на Јадрану.

У овај посао уложио је др. Чулиновић много труда, прегледао је готово сву литературу и извршио опсежну анкету међу свима онима, који су могли пружити корисних података о побуни. Ова анкета је свакако била потребна и дала је несумњиво корисних и драгоцених података, али има извјесних разлога објективне природе, због којих је можда требало овом послу приступити са више опреза и акрибије. Ту је у првом реду велика удаљеност самог догађаја од времена кад се анкета вршила, а затим и чињеница да учесници у анкети дају своје изјаве у потпуно измијењеним условима политичког и друштвеног живота код нас. Кроз тридесет година могло се штошта заборавити од онога што је било; штошта је људска машта могла искривити, одузимајући или додајући чега није било, особито, ако се изјаве дају, као што је то у овом случају, у веома повољним условима, да се нагласи и значење властитог учешћа и да се самом покрету придаду и оне револуционарне тежње, којих тада није било, или су биле врло магловито и слабо изражене.²⁾

Узмимо на примјер изјаву Шиме Ујдура, која је сигурно најважнија и требало би да буде највјеродостојнија, јер је даје члан најужег дијела морнарског руководства, који је морао бити најбоље информиран о догађајима и имати најјасније перспективе о циљу побуне.

У самом тексту књиге има цитата из те изјаве који се не налазе у тексту изјаве штампаном на крају књиге, или се пак

²⁾ Бавећи се неко вријеме и сам побуном морнара у Котору, покушао сам да сазнам неке детаље од једног морнара, који је, у вријеме кад је избила побуна, служио на броду „Monarch“. Он се није сјећао ни опће познатих детаља из тока побуне, на пр. да је видио извјешену на „Monarch-у“ црвену заставу, али се зато врло добро сјећао једног детаља о којем сам до сада само у „Борби“ (1928) читао. Кад је стигла у Боку Которску флота из Пуле с намјером да угуши побуну, на многим је бродовима побуна била већ угушена и морнари су од стране официра били затворени у потпалубље. Кроз округле прозорчиће у потпалубљу „Monarch-а“, проматрао је тај морнар долазак и кретање Пулске флоте и опазио, да иза морнара који су послуживали код топова, стоје официри с пиштољем у руди, спремни да одмах пуцају, ако морнари покушају да откажу послушност.

разликују по смислу.³⁾ У самој пак изјави има мјеста која се, особито што се тиче питања циљева побуне, сукобљавају међу собом. На једном мјесту Ујдур каже да су одлучили покренути „демонстрацију за мир“, која би имала за циљ присилити владу на што скорије закључење мира, како би се што прије могли вратити својим кућама. „У томе смо сви били јединствени“, — каже Шиме Ујдур. На другом мјесту пише, како се у разговору између руководства побуњеника и адмирала ипак показало да нијесу сложни: „Једни су викали да хоће мир, тражили су свршетак рата, други су захтијевали побољшање менаџе и допуст, трећи су тражили ципеле и боље униформе, неки су се опет тужили против поступања официра, било их је који су се тужили на изванредно тешко стање њихових породица, које већ дуго нису видјели итд., а социјалистички настројени морнари викали су и против читавог политичког система, чији руководиоци воде нападачки рат, богате се, а дотле милијуни сиромашног свијета пропадају“ (страна 256). На трећем пак мјесту Ујдур изјављује: „Ми смо уствари жељели социјалистичку револуцију, којој би први дали знак и отпочели је...“ Ова категорички изражена жеља има, по мом мишљењу, да захвали своје постојање само чињеници, што је код нас данас победила социјалистичка револуција, јер и сама изјава Шиме Ујдура, као и сви догађаји у побуни, јасно говоре да тако одређених жеља (одређена жеља је готово циљ) није било и да оно што је у читавој побуни било доиста револуционарно и чему се данас с правом дивимо и поштујемо као смион и храбар чин, јест сам акт побуне и она кратка жива активност непосредно послје тога.

У својој изјави Ујдур цитира у наводницима ријечи, које је тобоже изрекао Франц Раш прије тридесет година. Таква слобода, сувишна је и непотребна, а што је најважније, такви цитати не дјелују никако увјерљиво, јер ко се послје пуних тридесет година може тачно сјећати ријечи које је нетко рекао.

³⁾ Цитат на страни 67.: „Ми (из текста се не може закључити ко је то: Ми. Јесу ли то морнари, централни комитет или нетко други?) смо уствари жељели социјалистичку револуцију којој би први дали знак и отпочели је...“, не налази се у изводу изјаве. У изводу изјаве на страни 255 има једно мјесто које би по сличности садржаја могло донекле одговарати наведеном цитату. То мјесто почиње реченицом: „Наш је главни циљ био, да се што прије сврши рат...“ и наставља изјавом да су социјалисти, чланови централног комитета, настојали да дође до социјалистичке револуције, али се о томе нијесу отворено изражавали.

Према томе оно неодређено „ми“ са стране 67, који су тако одлучно жељели социјалистичку револуцију, били су социјалисти, чланови централног комитета. Остаје ипак необразложено њихово настојање да дође до социјалистичке револуције, кад се о томе нијесу усуђивали отворено говорити ни пред самим члановима централног комитета, тј. пред најужим руководством побуне.

Ујдур надаље у својој изјави каже да се „очекивала помоћ из Пуле и Шибеника“, да је „јављено и друговима из Пуле и Шибеника“, (стр. 258) и да је та очекивана помоћ била велика нада бококогорских револуционара, кад је већ све било изгубљено. Они су, према Ујдуровој изјави, вјеровали у чудо које се, наравно, није догодило. Зашто су морнари и сам централни комитет били увјерени да су их другови из Пуле и Шибеника чули и да ће им „стићи у помоћ“, то Ујдур ничим не објашњава. Зар је једна депеша, која вјероватно није била ни послана, била довољан разлог да и централни комитет чврсто вјерује да ће доћи помоћ?

Овакве изјаве нијесу смјеле остати без критичке анализе аутора, тим прије што се код нас раније доста писало о тој побуни на основу изјава и сјећања која се нијесу довољно провјеравала, а слабо се трагало за писаним документима. То је сигурно опазио и др. Чулиновић, па се у свом напису служио страном литературом, која је дијелом писана и на основу писаних докумената, који су се о побуни сачували (Сокол Ханс, Хуго, Бруно Фрај). Осим тога, он је сам пронашао неколико до сада непознатих и вриједних докумената, који се односе на тај догађај и помоћу њих објаснио чињенице, које су се прије тога могле само нагађати, или нијесу биле уопће познате.

Придружујем се овим настојањима д-ра Чулиновића око документације фебруарских догађаја у Боки Которској 1918, објављивањем у цјелости ових неколико докумената који су нађени у Државном архиву у Задру, а који, колико ми је познато, нијесу до данас били објављени.⁴⁾

Међу Пресидијалним списима Намјесништва за Далмацију (год. 1915—1918, св. XIV, бр. 707, Државни архив Задар) нашао се мали досије посвећен побуни морнара у Боки Которској; нашао се осим тога и чланак што га је о тим догађајима донио француски лист „Le temps“ (11-VIII-1918), преведен на њемачки језик, као и уводни чланак „Народног листа“ у којем се тражи ослобођење оних морнара, који нијесу били осуђени од ратног суда, већ су задржани у затвору, те им је суђење било касније. Због тога је чланка „Народни лист“ био двапут заплијењен. Све ове документе, писане на њемачком језику осим чланка у „Народном листу“, доносим преведене у цјелости на хрватском језику.

Бр. Пв. 6 / geh.

Бока Которска

Покрет у морнарици.

⁴⁾ Према наводима у књизи д-р Чулиновића стр. 64, извјештај Јарослава Вучара, дијелом је објављен у дјелу Bruna Frei: Die roten Matrosen von Cattaro (Wien 1927).

Министарству унутрашњих послова

Б е ч

Додатно шифрираним брзојавкама од 2 и 4 овога мјесеца број тајни 2 и 3 част ми је В. Е. подастријети у препису извјешће Котарског поглаварства у Херцегновом на знање с обавијешћу да у међувремену није стигао никакав даљњи извјештај.

Ц. К. Дворски савјетник — Управитељ котарског Поглаварства.

Бр. 160 / Res.

Херцегнови, 4-II-1918

Његовој Екселенцији

Господину Грофу Марију Атенс од Светог Крижа стварном тајном савјетнику — Ц. и К. намјеснику Краљевине Далмације итд. итд. итд.
у Задру

Ваша Преузвишености!

Додатно мојим шифрираним брзојавкама од 1 и 3 ов. мјесеца част ми је извјестити Вашу Преузвишеност о побуни морнара ратне морнарице како слиједи:

1. овога мјесеца, око 1 сат послије подне, ненадано, на претходни знак, истодобно подиглоше све јединице ратне морнарице, — једнако већи бродови, „Skt. Georg“, „Karl VI.“, „Monarch“, „Kronprinz Rudolf“, „Novara“, „Helgoland“, „Gäa“ и други, као и разарачи и торпиљарке црвене и бијеле заставе (уз даље вијање заставе ратне морнарице).

Овим симболичним кићењем заставама хтјело се је дати најрјечитији израз циљу и програму, више на бази штрајка или пасивне резистенције него на другом каквом темељу заснованог покрета морнара.

Придржањем заставе ратне морнарице имало се је нагласити несломиву вијерност цару, бијелом заставом чежњу за скорим миром, црвеном заставом социјално демократски циљ, т. ј. побољшање материјалних прилика, равноправност, постигнуће дужег отсуства и слично. Да би дали јачу снагу свом програму и категорично постављеним условима, преузеше морнари, по прилици 10.000 морнара свих бродова, заповједништво, наредише интернирање адмирала и свих официра на властитом броду, дајући им једноставну храну као и момчади; пренијеше право заповиједи на по рангу најстарије подофицире и запосјеше такође истодобно по својим повјереницима све на копну постојеће морнаричке постаје (слагалиште мина, авијонску станицу, радиостаницу и слично).

Будући да су сва настојања врховног заповједника (адмирала Ханса), заповједништва флотиле крстарица и свих морнаричких официра, да опет успоставе мир и стегу мирним путем, остала без успјеха, а покрет почео да поприма све више прије-

тећи карактер с евентуално сасвим непредвиђеним посљедицама, заповједништво ратне луке — након што је узалуд покушало да их умири преко једног парламентарара (у особи директора инжењерије, пуковника Билек-а) — нашло се је присиљеним, те се спреми, да подузме најозбиљније мјере.

У најкраће вријеме биле су концентrirане све копнене трупе топништва и пјешадије, које су биле расположиве и почачане допремом војске из оближњих мјеста, тако поименице из Херцеговине, а заповједништво морнарице у Пули одмах је одредило одашиљање неколико ратних бродова у Боку. Свим ратним бродовима усидреним у Боки било је најстрожије наређено, да не напуштају своје сидриште и упућен им је ултиматум до 2 ов. мј. у 3 и по сата послјије подне.

Договорно са заповједнишвом ратне луке одредио сам због сигурности привремену евакуацију грађанског становништва из Херцеговога и најближих мјеста у оближње брдске предјеле и након заједничке сједнице с опћинским вијећем, објавио сам упуте око понашања пучанства, за чију опскрбу се је побринуло врло сусретљиво заповједништво ратне луке из војних залиха.

У подне 2 ов. мјесеца преселило се је заповједништво ратне луке на Камено (око 700 метара високо положена висоравањ, гдје се отприје налазио уређен логор за један батаљон). Ја сам се придружио заповједништву, да му у свако вријеме и у сваком случају будем на расположењу, док су виши полицијски комесар Бухар и тајник Намјесништва Мајер имали задатак, да се брину за све остало у Херцеговом и околици.

Дне 2 ов. мј. у 12 сати поподне — дакле сат и по прије истека одређеног ултиматума — десио се је сљедећи догађај: Н. В. ратни брод „Kronprinz Rudolf“, који је стационирао у Луци Боке, упркос заповиједи, ненадно је кренуо с намјером, да се придружи ратним бродовима, усидреним пред Ђеновићима — Баошићима — Бијелом. Након узалудне претходне опомене „да одмах стане“ отворила је батерија у Кутима против њега ватру и након неколико хитаца погодила га гуним поготком (можда заповједнички мост, средину бродског трупа).

С пожаром у нутрини, очито оштећен, извукао се је брод у залив Ђеновићи, а да није узвратио паљбом.

Колико се могло установити, био је убијен један морнар, а 5—6 рањено. Овај догађај је изазвао дубок утисак.

Након мало сати потпуно се је распала читава организација. Једно за другим прокрчили су пут свијест и разум. Бродови „Helgoland“ и „Novara“, као и десет торпиљарки, непосредно затим спустили су црвену заставу и повукли су се унутрашњи дио Боке према Перасту и Морињу. Њиховом примјеру, једно за другим, до ноћи су се придружили „Karlo VI“ и многи други бродови. Ноћ од 2 на 3 протекла је потпуно мирно.

3 ов. мј., око 8½ прије подне, стигла су у Боку три велика ратна брода, (класе надвојвода, који сачињавају трећу дивизију), и то „Erzherzog Ferdinand Max“, „Erzherzog Karl“ и „Erzherzog Friedrich“, праћени од око десет мањих јединица под заповједништвом једног више-адмирала.

За 10 сати ујутро истога дана била је поновно наређена безувјетна предаја бродова под пријетњом присилних мјера. До присиле ипак није дошло, јер су се око 9 сати прије подне, мало након доласка горе наведених бродова у Боку, покорили сви још побуњени бродови и скинули црвену и бијелу заставу. Одмах затим био је успостављен потпуни мир и услиједило је поновно преузимање заповједништва са стране морнаричких официра.

Око подне заповједништво ратне луке и ја вратили смо се у Херцегнови, а пучанство које се читаво вријеме понашало мирно и узорно, повратило се је својим кућама. Сви коловође били су одмах ухапшени а затим у овдашње тврђаве затворени. Једном од њих, некому Антуну Сесан точно Sessa (причувни морнарички заставник), подријетлом из Дубровника успјело је побјећи авионом, како се нагађа, у Италију.

Одмах је била проведена најстрожија истрага, и како сад дознајем, provedба пријеког суда повјерена је Њ. Екселенцији заповједнику ратне луке, артилеријском генералу фон Гусеку којему је гласом превишње одлуке Њ. Ц. и К. Апостолског Величанства од 3 ов. мј. било предано заповједништво над свим ратним бродовима у ратној луци, са додатком, да у овом случају има отпасти иначе потребно вишње одобрење изречених осуда.

Изволите, Ваша Преузвишености, примити израз мојег најдубљег поштовања.

Pres. 8 / II 1918.

№ 6 / geh.

Дворски савјетник,
управитељ Котарског поглаварства
Будисављевић.

Br. 161 / Res.

Херцегнови, 4. II. 1918.

Његовој екселенцији

Господину грофу Марију Атемс од Светог Крижа, стварном тајном савјетнику ц. и к. намјеснику краљевине Далмације итд. итд. итд.

З а д а р

Ваша преузвишености,

Додатно мојем данашњем извјештају, број 160 / Res., част ми је Вашој преузвишености јавити слиједеће:

Према једном, мени повјерљиво стиглом, саопштењу запо-
вједништва ратне луке, у току досад проведених извида изишле
су на јаву неке симптоматичне појаве, које дају слутити, да су
неки од најрадикалнијих елемената покрета морнара — у ка-
снијем току — настојали истоме дати држави погибелан правац.

Без обзира, што је један корветски капетан на броду једног
ратног брода тешко рањен, а неколико морнаричких официра на
другим бродовима лако рањено од непокорних морнара, био је
ухваћен један радио-брзојав, упућен Италији, који је — против-
но беспријекорном држању цивилног пучанства — јављао опћи
устанак у читавој Боки Которској.

Не би се такође смјела напросто одбацити претпоставка,
да одбјегли резервни заставник припада оној врсти људи, који
су били у вези с момчади торпиљарке бр. 11, која је своједобно
побјегла у Италију (након везивања официра).

Наравно разјашњење свих ових околности придржано је
истрази, која је у току.

Изволите, Ваша Преузвишености, примити израз мог нај-
дубљег поштовања.

Pres. 8 / II 1918.

№ 7 / geh.

Дворски савјетник,
управитељ Котарског поглаварства
Будисављевић.

Шифрирани брзојав

Преузвишеност намјесник

З а д а р

Ерцегнови 307 30 10 1 20

Његова ц. и к. Висост надвојвода Карл Стјепан данас у 5
сати стигао посебним возом, да по налогу Њ. ц. и к. Апостол-
ског Величанства црпи потанка обавјештења о побуни.

Pres. 11 / II 1918.

№ 8 / geh.

Дворски савјетник
Будисављевић

Високорођеном господину дворском савјетнику
Владимиру Будисављевићу пл. од Приједора, управитељу
Котарског поглаварства, витезу Е. К. О. итд. итд. итд.

Х е р ц е г н о в и

Према усменом налогу Ваше Високородности част ми је
извијестити, на темељу извиђаја, које сам црпио на лицу мје-
ста, о држању цивилног пучанства за вријеме посљедњих дога-
ђаја: нема никаква знака претпоставци, да би пучанство Боке —

осим можда појединих особа које су у пријатељству с морнарима — било што унапријед знало о намјерованој побуни морнара. Доиста већ дуже времена морнари су се примјетљиво тужили и на јавним мјестима (на улици, у гостиони) на дуго трајање рата, на храну, на то што многе жене морнаричких официра бораве у ратној луци, затим на непрестани све већи опсег трговине размјеном живежних намирница и друго, али пучанство није давало важности овим изразима незадовољства, нарочито код морнара, који показују велику склоност претјеривању, опетовано је долазило до бучних призора, који су обично пролазили без посљедица.

Потписани је пропутовао мало дана прије него је букнула побуна мјеста Баошићи, Ђеновићи, Кумбор, а није опазио код пучанства ни најмањи покрет, иако је у сваком овом мјесту имао више повјерљивих особа, које би га биле сигурно упозориле, да су о таквој погибелји што знале.

Тек на 30 јануара о. г. два крчмара у Кумбору могли су разумјети по живахном расправљању морнара, који су пили у њиховим дућанима, да је у плану за 3. фебруара 1918 нека демонстрација. Оба су о том по својој дужности одмах јавили слиједећег дана заповједнику жандармеријске постаје у Каменарима вахмајстеру Гргуревићу, који је тога дана дошао у Кумбор. Ни један ни други нису могли установити у чему би се демонстрација имала састојати, односно што би се истом хтјело постићи.

Да је пучанство, барем оно Баошића, Бијеле и Ђеновића, било посве изненађено од 1. фебруара о. г., проистиче из околности, што првог часа, кад су се чули поклици „Хура“ с побуњених лађа, највећи дио бијаше помислио, да је морнарица са „Хура“ примила вијест о некој новој побједи или склапању мира.

Кад се касније сазнало, да је настала побуна, пучанство је обузело опће запрепаштење и дубока бојазан, да морнари, који су ради неких крађа почињених у задње доба били од општењеника доведени у везу с истима, не би сада без запреке пљачкали и по вољи господарили.

Можда су упркос томе, поједине особе цивилног пучанства, у колико им је покрет приказан као проста демонстрација за мир и побољшање материјалног стања, симпатизирале с морнарима и то баш нетко, ради пријатељских односа према појединим морнарима, други због својих социјалистичких идеја или из жеље за миром, ипак ја нисам могао нигдје наћи доказа, да би ове симпатије биле дошле до изражаја у одобравању или пристајању уз жаљења вриједне догађаје. Ни ц. к. жандармерија није у овом правцу против никога ништа немало опазила.

Свакако дозволите ми да предложим:

1) Да се до даљњег затвори гостионица у Баошићима (ресторан Вицка Вучетића), гдје су се обичавали састајати многобројни морнари; 2) Да се у свим мјестима дуж обале Херцеговога (Игало, Топла, Херцегови, Мељине, Зеленика, Кумбор, Ђеновићи, Баошићи и Бијела), затим у Тивту, Ластви и Росама до даљњег забрани точење жестоких пића; 3) Да се у свим овим мјестима ограничи полицијски сат затварања локала.

Херцегови, 7 вељаче 1918.

Јарослав Бухар,
ц. к. полицијски виши комесар.

Бр. 8 / 54

Le Temps

11 коловоза 1918 г. У славенској Аустрији
Побуна војника и морнара

Један дописник приопћује нам преглед слиједећих догађаја. Извор је сасвим поуздан.

Buchs 4 коловоза. Новости које нам има неколико дана доносе путници и дезертери из Аустрије, побућују у нама вјеру, да револуција у старој Хабзбуршкој Монархији поприма свој правилан ток.

Након удружења разних парламената и народних заступника, у којима су изабрани заступници Чехословака и Југославена прогласили право народа да своје саставне дијелове уједине у независну демократску државу слободну од њемачког и мацарског старатељства и објавили борбу за постигнуће тог циља, револуционарни покрет почиње као терористички покрет особито међу југославенским пучанством и међу војницима тих народности.

Одржаване су разне скупштине против угњетавања од стране њемачких трупа, које су распоређене по разним мјестима, да би пружиле своју помоћ беспомоћним аустријским властима. Скупштинама су присуствовали наоружани сељаци, чак и жене. Јављају о крвавим сукобима у разним мјестима као и дјелима саботаже на мостовима, жељезницама и рудницима. Од особите су важности револуционарни немири у војсци, који се простиру од Јадранског Мора до Румуњске.

Прије кратког времена побунила се 29. пуковнија у Белој Цркви у Темишварској жупанији. Бише официра је убијено, град је заузет, а у сугласности с пучанством постављена је опћинска управа која се састоји од војника. Из Темишвара су послали расположиве трупе против побуњеника, али ипак до борби није дошло. На велико изненађење становника догађај се добро свршио и побуњеницима је било опроштено.

Један батаљон 22. линијске пуковније у Мостару у Херцеговини побунио се и придружио становништву тога града, прете-

стирајући због несташнице хљеба. Будући да су војници одбили да пуцају против грађана, читав је батаљон добио 12 дана затвора.

Као сигурно причају да је у Белаку, кад су Нијемци про-путовали на путу за талијански фронт дошло до више сукоба између њих и војника 7 линијске пуковније. Касније су такође на самом фронту аустријски војници више пута опљачкали њемачка складишта, а затим запалили, да би се домогли живежних намирница и одијела, која су се у њима налазила, а која су била боља од оних што су имале аустријске трупе.

Још опаснија је терористичка дјелатност војника на одсуству. Многе њихове, добро оборужане чете скривају се у многим предјелима, а пучанство их опскрбљује. Ове формације које неће да се врате на фронт познате су под именом „зелени кадер“. У Бачкој између Дунава и Тисе, један такав кадер је запосјео село Бегеч на Дунаву након што је побио замјеника градоначелника, жандармерију и полицијске чиновнике. Власти су додуше успјеле да им одузму село, али нијесу ухватиле „зелене“ чији се шанчеви налазе у кукурузним пољима у околици села. Најзначајнија група „зелених“ налази се у Крбовој Лици и у Петровој Гори, на граници Далмације — Хрватске и Босне. Кажу да их сигурно има 8000. Апсолутни господари читавог једног подручја задржавају влакове и испражњују сваки војнички влак, а да им се наоружано одјељење тих влакова није усудило ни приближити. Побуне у морнарици су још чешће и погибелније.

Током 1917 г. било их је више у Пули као и у Шибенику. Морнари из Истре, Хрватског Приморја и Далмације, најприје су се бунили због недовољне исхране, а затим ради уједињења свих Јужних Славена у једну независну државу.

Познато је да су ти побуњеници укрцани на бродове, одведени у Шибеник и стављени пред ратни суд, али се не зна за пресуду.

Крајем 1917 г. било је побуна на више бродова. Око 10 аспираната, који су хтјели спријечити побуњенике да се здруже с момчади других бродова, били су бачени у море. Заповједник једног брода доживио је исту судбину. Ова побуна се свршила, кад је министар морнарице зајамчио да ће свима бити опроштено. Неколико коловођа било је послато на фронт и то је било све. Ипак је незадовољство остало. Постепено се јавља немир код Славена, а такође и код мађарских и њемачких морнара. Протестирали су због слабе опскрбе, због поступка официра и због продужења војне у Русији.

Војници су били за Русе и захвални Русима, што су прогласили право народа на самоодређење и вјеровали су да Њемачка продуљује рат с циљем да једног Вилхелмовог сина по-

стави на балтички пријесто. Морнари читаве морнарице договорили су се да отворено прославе 1. вељаче у Пули и Котору.

Претпостављени су били о томе обавијештени и подузели су мјере сигурности. Дио муниције био је искрцан, а војници, који су се сматрали покретачима, ухапшени. Али официри нијесу имали довољно снаге да зауставе ток догађаја. 1. вељаче 1918 год. букнула је побуна у луци Пули. У Боки Которској „St. Georg“, који је стајао у луци Тиват, подигао је управо у подне бијелу и црвену заставу и испалио салве из свих топова. Пуцало се у официре, који су пуцали у морнаре. Један официр је убијен, а многи су рањени и коначно су били сви официри разоружани и затворени, међу њима контраадмирал Ханса, командант Боке и његов штаб, и командант „St. Georga“. Остали бродови одговорили су пристајањем и то: „Monarch“, „Kaiser“, „Franz Josef“, „Karl VI“, „Rudolf“, „Gäa“, „Tatra“, „Balaton“, „Csepel“, „Cairo“, „Satelit“, 15—20 малих торпедних ловаца, 15—20 разарача итд. Обалне батерије: Кумбор, Кобилица, Конеле и логор црногорских заробљеника придружише се револуционарима. Ови посљедњи свладаше жандармерију и спријечише напад пјешадије. Само један дио момчади „Novare“ одбио је да се придружи страни револуционара. Овај је брод био под заповједништвом капетана Нистија, сада шеф команданта ескадре и њемачких официра. Заповједник овог брода послужио се лукавством. Он је сакупио побуњенике, 250 на броју, и изјавио им да су слободни и дозволио сваком који не жели служити да се искрца.

Сваки брод и свака батерија скупа су изабрали један комитет „Совјет“. Централни комитет смјестио се на броду „St. Georg“ и преузео вођство побуне. „Novara“ и подморнице су остале неутралне. Тада је заповједник Херцегновога поставио побуњеницима ултиматум и изјавио да ће против њих послати пјешадију и све их потопити. Ултиматум је одбијен. Слиједио дана једна обална батерија, која није судјеловала у побуни, позвала је „Rudolf“ да скине црвену заставу. Тај налог није био извршен. „Rudolf“ је изјавио да је приправан за борбу, али није могао досећи тврђаву, која је била високо смјештена. У часу, када је „Rudolf“ кренуо у правцу „St. Georga“, погођен је великим метком. Букнуо је пожар, али је брзо угашен.

Тога дана се „Novara“ у пратњи неколико њемачких подморница и торпиљарки повукла према улазу у луку. На овим јединицама се организовала странка противна побуни, али је била врло слаба и није имала већег значења. Међутим је момчад водила пропаганду међу копненом војском и лучким радницима.

Адмирал Његован упутио је побуњеницима писмо у којем им обећаје да ће опскрба у будуће бити боља, да цар Карло жели такође мир, али да се тај не може постићи, јер њихови

непријатељи неће да о томе ништа чују. Писмо није имало успјеха. Побуњеници су се надали да ће се пјешадијски пукови који су се налазили у околици придружити њиховој страни. Тога дана је стигао 32 пјешадијски пук, који је имао поћи у Албанију, и добио је налог да напане побуњенике. Војници су то одбили и бацили оружје. Њемачки пукови који су били позвани у помоћ, опколише пук, који је био интерниран.

У вечер је заповједник луке тражио примирје од побуњеника увјеравајући их, да ће се брзојавно ставити у везу с Прагом, Бечом и Загребом и да ће им дозволити, да дођу у везу са заступницима својих народности. Приједлог је био прихваћен и састављени су брзојави на заступнике народности, али су побуњеници одбили да преговарају с министром морнарице. Они су покушали послати радио-брзојав, али је исти ухваћен од адмирала Његована код станице Херцегнови.

Побуњеници су опазили да су прекинуте њихове везе с унутрашњошћу земље.

Након ових догађаја брод „Gäa“ је јавио да се је њемачка и мађарска момчад почела извлачити. Намјеравало их се одвести, али је то било неоствариво, јер се морало претпоставити, да ће доћи јаке јединице из Пуле и вратити их натраг. Од тога часа успјех побуне је постао веома двојбен и она је стварно била угушена. Дезертери који су нам саопћили ове појединости не знају за судбину својих другова.

217 P 3025 / д — 5,
1918. г.

Заповиједајући генерал
у Босни и Херцеговини
и Далмацији

Бр. 4027 Res.

Далматинском намјесништву

З а д а р

Сарајево 17 рујна 1918
А. О. К. Бр. 147.709 из 1918

Ових дана почиње у суду Заповједништва ратне луке у Котору расправа због догађаја у морнарици у мјесецу вељачи.

Из нужних војних, а такође и политичких разлота сматра се потребним не дозволити у новинама било какву вијест о расправи, која ће се водити уз искључење јавности.

На доброхотно знање с молбом да се сходно томе даду упутства цензорима новина.

Шаље се Далматинском намјесништву у Задру, Б. Х. Зе-
маљској влади у Сарајево, Обалном одј. заповједништва Далма-
ције Сјевер. (Н. О.) Н. О. Дубровник, Херцегнови, Задар —

За команданта
(потпис нечитљив)

Расположено према предњем под Р. 2948
ех 1918 726/918.

„Narodni list“ — година LVII. бр. 48., — Задар 10. листо-
нада 1918.

Наши морнари пред војничким судом у Котору

И задњи број „Народног листа“ био нам је заплијењен. И
та нас је заплена до дна срца заболела; више него 50 других
скупа. Јер се није радило ни о каквом револуционарном чланку
о југословенском питању, ни о каквом крвавом нападају на
Тису, или другог сличног за нас Јужне Славене злочиначког
државника. Заплијењеним чланком заговарала се је само једна
сасвим племенита и блага мисао: да се у Далмацији путем пе-
тиције на Њ. В. нашег краља напрешно покрене акција за аболи-
цију процеса, евентуално за помиловање оних 390 наших
морнара, који стоје пред војничким судом у Котору, а за чији
живот свака се данас боји и стрепи.

Ми се чудом чудимо, да нам се је што такво могло заплије-
нити. Елементарно право петиције није нам било занјекано
ни у доба абсолизма, ни у Стиргково окрутно доба почетком
овог рата, када је терор владао широм Далмације. А нијече нам
се данас, и то баш у часу мировних понуда Вилсону, у часу кад
и у Берлину, и у Бечу и у Пешти већ сами увиђају, да се даље
силом и бајунетам не даде владати и тлачити народе и да нова
времена једнаке народне и социјалне правиче захтијевају и нове
начине владања и нових погледа и у схваћању самих политич-
ких погријешака, које у патриотичном заносу појединци могу
починити, ма били ти слободни грађани или војници.

С тога ми најодлучније просвједујемо проти овој заплијени
и нисмо вољни нијемо покорити се несмишљеном полицајском
диктату, ма и главе нас запало.

Дубоко увјерени да ми као новинари вршимо непобитно
своје право и свету дужност прама нашој обтуженој браћи —
позивљемо опет све виђеније родољубе по Далмацији нека купе
подписе на петиције за краља у гори наведеном смислу. Сигурни
смо да ће наш Сплит — средиште земље и богат младим и агил-
ним родољубним силама — ставити се на чело ове хуманитарне
акције и да ће она успјети.

А за успјех нам јамчи и сама превишња особа, нашег вла-
дара, који нам је амнестијом дне 3 српња п. г. открио своје злат-

но срце и свој проницави ум, те отрао толики суза и у Далмацији. Он хоће да буде владар мира и љубави, а не сржбе и мржње. Он хоће да предобије народе и својом добротом те нигдје не допушта да завлада окрутност. Он је и ових дана, вршећ своју владарску повластицу аболирао цио процес проти пољским легионашима, обзиром на жртве што су у овом рату наша браћа Пољаци допринијели.

А што нисмо ми у Далмацији у овом рату и жртвовали и препатили? Само један владарев поглед на Сочу, на вјешала, на тамнице тамне, гдје отрунуше толики невини синови Далмације, на гробове наших селија и вароша, у које легаше хиљаде изгладњелих и оцијеђених бића — а да друге наше муке и жртве сада не спомињемо — један сами летимични владарев поглед на измучену Далмацију, бити ће достатан не само за аболицију морнарског процеса у Котору, него још и за десет других кад би то био случај.

Али треба макнути се, треба упозорити владара на ране, које нас муче и које хоће да покрије тврди оклоп окрутног...

Ми смо тврдо увјерени, да вапај који ће се из Далмације подигнути за аболицију морнарског процеса у Котору неће остати глас вапијућег у пустињи.

Али журимо се! Живот 390 синова Далмације стоји на коцки!

Наведени документи доносе неке детаље који ће сигурно изазвати нове дискусије око споменутих догађаја. Ту је у првом реду питање застава. Которски поглавар извјештава да су морнари истакли црвену и бијелу заставу и да нијесу скинули заставу ратне морнарице. У наставку свога извјештаја тумачи симболику сваке заставе, која је прилично разборито конструирана и одговара отприлике израженим тежњама морнара. Чланак из „Le Temps“ такође наводи да су морнари извјесили црвену и бијелу заставу, док не говори ништа о скидању заставе аустроугарске морнарице. Није ми, нажалост, познато, како о томе пише у службеном извјештају који се налази у дјелу Ханс Сокол Хуга: Österreich-Ungarns Seekrieg 1914—1918, али, ако се тај извјештај слаже с исказима учесника да је била извјешена само црвена заставка и скинута аустроугарска ратна заставка, онда је без сумње тако и било.

Извјештај которског поглавара говори нам више него што смо до сада знали о активности цивилних власти и Команде луке. Заправо тај извјештај говори највише о активности Команде луке и управних власти у Боки Которској, а о свему другоме само онолико колико је сам поглавар опазио, односно од Команде луке или својих најближих сурадника сазнао. Артиле-

ријски генерал фон Гусек, командант ратне луке, био је, према извјештају, организатор акције против побуњеника и успјешно је докончао. Признаће за то дало му је и „Његово Апостолско Величанство“ тиме што му је привремено предало команду над свим бродовима у луци и проведбу пријеког суда.

Од осталих појединости значајна је она о доласку надвојводе Карла-Стјепана, да црпи обавјештења о побуни. Она потврђује већ познату чињеницу да је двор веома озбиљно схватио и придавао велику важност овом догађају.

Познато је да је читав комплекс економских и политичких (социјалдемократска пропаганда за мир, утјецај Октобарске револуције и борба потлачених народа Аустроугарске за своје национално ослобођење) разлога изазвао ову акцију. Наведени документи стављају у први план економске разлоге и жељу за миром као узрок побуне, док не говоре о неким изразито наглашеним политичким циљевима које би побуњеници постављали. Тек у додатку свом извјештају, которски поглавар јавља да је ухваћен радио-брзојав упућен Италији, који је „јављао опћи устанак у читавој Боки Которској“, па на основу тога закључује да су „неки од најрадикалнијих елемената покрета морнара, у каснијем току, настојали истоме дати држави погибелан правац“. Овај брзојав, према томе, свакако потврђује мишљење да су неки побуњеници хтјели успоставити везу с Антантом и да је то покушано и мимо централног комитета, ако је тачна изјава Шиме Ујдура према којој је централни комитет био закључио да се брани и у „оном случају, ако би можда Антангина флота покушала да продре к нама“ (страна 255).

Извјештај которског поглавара не спомиње никакав хитац, као почетак побуне, као ни службени извјештај у дјелу Сокол Ханса⁵⁾. Вјеројатније би било према томе да хитац није уопће био испален. Остаје ипак, отворено питање, какав је био тај „претходни знак“ о коме се у извјештају которског поглавара говори.

Појединост у извјештају, да је цивилно становништво било сасвим необавијештено о побуни и да се за вријеме побуне држало пасивно, потврђује закључак д-ра Чулиновића, да грађанство није „показало никаквог знака сурадње с побуњеним морнарима“ (цит. дјело, стр. 69).

Чланак из „Le Temps-a“ говори о разним побунама у аустроугарској војсци, о зеленом кадеру и највише о побуни морнара у Боки Которској. У њему сигурно има претјеривања, али његово највеће значење лежи у томе што нам доказује да су

⁵⁾ Према наводима у књизи д-ра Чулиновића, стр. 73.

ови догађаји имали већ толики публицитет, те су се, уза све мјере предострожности, које су вршили управни и војни органи централних сила, пробијали и изван граница њихових земаља.

Новине које су излазиле у Далмацији 1918 г. нијесу могле написати ни један редак нити о самој побуни, нити о суђењу побуњеним морнарима, које је услиједило одмах послје угушења побуне, јер је цензура плијенила без милости сваку такву вијест. Ова забрана писања протегла се и на оно суђење које је имало започети 16 IX 1918, а које је обухватило око 390 морнара и подофицира. О тој забрани говори допис што га је „заповиједајући генерал за Босну, Херцеговину и Далмацију“ упутио Намјесништву за Далмацију, а да је та забрана била стриктно проведена, доказује двострука забрана „Народног листа“ због тога што је штампао напријед донесени чланак, који потврђује да је побуна имала јак одјек међу становништвом Далмације и да га се тешко дојмила прва пресуда ратног суда.

Непозната ми је и недоступна готово сва страна литература о побуни бокоборских морнара, а немам при руци ни добар дио домаће литературе, коју сам прије неколико година читао, па нити могу, нити хоћу да доносим неку оцјену, или суд о наведеној акцији. Изнијети ћу само неке сумње које су у мени изазвали наведени документи, па и сама изјава Шиме Ујдура, кад сам је послје тога пажљиво прочитао и уклонио све што је у њој сувишно.

Размишљајући о побуни бокоборских морнара, увијек сам долазио у недоумицу, како објаснити и протумачити неактивност и неодлучност коју је централни комитет показао откако је преузео власт на бродовима, па до трагичног свршетка побуне. Никако се нијесам могао задовољити објашњењем да би томе био једини разлог нејединственост у погледима или помањкање перспективе о циљевима побуне код самих чланова централног комитета. У околностима једне тек започете револуционарне активности, одлучни појединци имају велике могућности да покушају остварити своја радикална стремљења, предлажући најрадикалније мјере, па, ако се оне не прихвате, подузимањем самосталних радикалних акција. Таквих појава није било у централном комитету бокоборске побуне (осим Сесанова приједлога да се исплови и његова бијег авионом). Претпостављам стога, да је морнарско руководство поставило као основни и једини циљ побуне демонстрацију за мир и да није ни мислило, па ни хтјело подузимати ништа више од те формом револуционарне демонстрације. Отуда сигурно и један од узрока каснијој неодлучности и неактивности морнарског руководства.

(Напомињем да су такву врсту активности т. ј. активну борбу за мир, пропагирале социјал-демократске странке у Европи).

Вјеројатно је и због таквог свог става морнарско руководство одбило Сесанов приједлог, да се исплови и пријеђе на страну Антанте, који приједлог, не улазећи овдје у расправу о могућностима његова остварења, био је свакако најрадикалнији, а за потлачене народе у Аустроугарској Монархији који су се борили за своју слободу и најсврсисходнији.

Динко Форетић

Рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори

На прве помене о рудном богатству Црне Горе наилазимо у другој половини XVIII вијека, кад су се црногорски делегати, вративши се из Русије, чија их је влада нељубазно примила, обратили Аустрији, преко државног канцелара Кауница, у циљу стварања тјешњих веза са њом, и у свом извјештају од 22 априла 1779, тачци 10, истакли следеће: „Ако се у црногорској земљи нађе какво природно богатство у рудама или сличном, надамо се од великодушности аустрискога дома да ће послати стручњака за искоришћавање тога блага. У таквом случају учинићемо да царска и краљевска благајна учествује у добити, како би се на тај начин олашкали трошкови великога двора“¹⁾. Потом је пуковник Паулић, изасланик аустриске владе, написао у свом извјештају из Црне Горе од 10 августа 1782 као одговор на шесто питање које му је било постављено у вези са приликама у Црној Гори, поред осталог, следеће: „Црногорци немају ни рудокопа ни ковнице. . . Руда има у Црмници, код манастира Стањевића и у Коложунском Ждријелу, али какве су и у коликој су количини није испитано“²⁾. Тада је требало Аустрији да добро испита да ли има рачуна да се прими покровитељства над Црном Гором. Ни Русија није била ништа мање заинтересована за упознавање природних богатстава Црне Горе, поред тога што јој је она одавно била стратегијски врло важна нарочито у њеним ратним плановима према Турској. Руска влада је 1837 године послала у Црну Гору потпуковника Јакова Озерецковскога, који је тада био на раду у руском посланству у Бечу, са задатком да се детаљније упозна са стањем у Црној Гори.³⁾ Озерецковски је оби-

¹⁾ Др. Душан Лекић: Спољна политика Петра I Петровића Његоша, Цетиње 1950, стр. 49.

²⁾ Душан Д. Вуксан: Петар I Петровић Његош, Цетиње 1951, стр. 20.

Напомињемо да је 1820 написано Вијалтино дјело доста заинтересовало страни свијет за Црну Гору. На интересовање научника за Црну Гору наилазимо први пут у писму которског циркула Петру I од 5 маја 1826 у коме пише да је у Котор стигао Баварац Хенрик Хофман, „који има жељеније да по планинам и оближње предјеле црногорске изиђе, да иште минерална плододанија и животне твари“. Према одговору Петра I дало би се закључити да до његовог доласка у Црну Гору није дошло. (Исто, стр. 350).

³⁾ Историски записи, 1949, III, 248—258.

шао и Златицу и тамо сазнао, свакако на основу сачуваних традиција у том крају, да се ту у доба Римљана добијало злато по којему је и мјесто добило име. Тако је овај руски официр дошао до закључка да руска влада треба да пошаље у Црну Гору једног рударског инжењера да стручно утврди какво се рудно благо крије у њеним њедрима. Крајем априла 1838 руски посланик у Бечу, Татишчев, препоручио је Његошу рударског инжењера Јегора Ковалевског, који је свакако имао да, поред овог задатка, обави и други, док Ровински каже да је на Његошеву молбу руска влада тек 1841 упутила Ј. Ковалевског у Црну Гору да испита њена минерална богатства^{*)}). Даље Ровински наводи да је још Петар I, видећи да се сиромашна земља не може издржавати својим хлебом, желио да се нађе какав драгоцен минерал који би давао више него мученички рад при обрађивању крпича земље,³⁾ али до архивских података о томе нијесмо дошли. Крајем маја 1838 године Ковалевски је стигао на Цетиње^{*)}). Највише се задржавао у Црмници, учествујући при рјешавању спора који је био избио око границе према Паштровићима. Ковалевски је у септембру изјавио барону Шалеру, дубровачком поглавару,

^{*)} Напомињемо да је Његош био врло заинтересован испитивањем природних богатстава своје земље. Једна више литерарна напомена даје нам повода да закључимо колико је Његошу, разумије се, било нарочито стало до проналажења оловне руде, да би бар муницијом обезбиједио Црногорце у њиховој борби против непријатеља. Нијесам успио да дознам на основу чега је И. Секулић написао: „Па је владика Раде имао, из Шћепанове земље, праву варалицу, „минералисту“. Тај је требао да нађе оловну руду у Црној Гори. Тражио ју је, јео, пио, узимао плату и најзад нашао олово тако што су му из Приморја дотуривали по неку килу, а он то из тобожње оловне руде вадио“. (И. Секулић: Његошу, Београд 1951, стр. 300). Такође немамо доказа да је Његош покушавао да у сврху истраживања руда искористи разне сврдлове (као што је то чињено касније, 1895 год., у Жупи Њижшићкој), набављене у Бечу при повратку из Русије крајем 1838 или почетком 1837, ради тражења воде за пиће, ма да нам помисао може пасти и на то. Знамо само толико, мако се овдје о нечем другом ради, да је Његош једном њемачком научнику „лично показао један читави сандук пун римског новца који је он на територији Дукље био нашао и више других ствари које је он дао тамо ископати“. (J. G. Kohl: Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro, Dresden, 1851, I, 338).

3) П. Ровинский: Черногорія, I, 145.

^{**)} Његош пише Д. М. Татишчеву 26. V. 1838, између осталог, следеће:

„... Г. инженер капетан Ковалевский для произведения разведки золотых месторождений на сих днях приехал в Цетине и ревностно занялся возложенным на него поручением... Постараюсь доставить г. Ковалевскому вся от меня зависящие удобства к успешному произведению нарученных ему разисканий“. Његош: Писма II, Београд, 1953, 57.

Истога дана Његош пише К. В. Неселроду следеће: „... с душевною радостію узнал что государь император всемилоштивейше благоволил приказать отправить сюда г. инженер-капетана Ковалевского для отыскания золотых месторождений“, исто, 55.

„да је за вријеме свога боравка у Црној Гори тачно испитао све крајеве те земље, да сматра да је Црна Гора врло интересантна, да је богата природним благом, да је он тамо нашао гвожђа, живе, олова и бакра, да се те руде налазе око Клобука гдје се нико ради Турака не усуђује да подиже куће. . .“) Даље се напомиње да је 30 септембра 1838 у друштву Ковалевог у Задру био једанаестогодишњи Црногорац, Ђорђе Томов Давидовић, кога је био повео са собом у Русију да би га о државном трошку дао у „Институт инжењера за руде.“⁴⁾ Тамо се такође види да је 4 октобра те године директор полиције из Трста јавио у Задар, др-у Гаetanу Креспију, да је „Ковалеовски слао из Црне Горе у Трст разно камење које је по његовом мишљењу садржавало злата да би га испитао хемичар др. Биасолето.“⁵⁾ У својој књизи „Црна Гора и словенске земље“ Ковалеовски каже да се у Златици (код Титограда) налази старински новац, лонци, ванредно отпорни огњу и нека, по казивању Црногораца, врло чудновата оруђа. Напомиње да је сам гледао неку врсту металне смјесе, сличне шљаци, која му је и дала повода да закључи да је ту могла бити кованица новаца Диоклеје.) Будући и политички заинтересован за рјешење граничног спора према Аустрији, како смо већ рекли, Ковалеовски се у Црмници дуже задржао и примијетио да је она врло интересантна и с гледишта истраживања рудног богатства које се, претпостављао је он, несумњиво налази у њој. У истој књизи Ковалеовски напомиње да су близу Бољевића „нађене богате гвоздене маргамцове руде“. Њихови слојеви садрже, по његовом мишљењу, 30—40 постотака гвожђа.⁶⁾ У близини Сотонића Ковалеовски је нашао на један топли извор у чијој се води налази, према хемијској анализи извршеној у Дубровнику, сумпороводонични гас.⁷⁾ Даље, Ковалеовски је утврдио да у руди нађеној код Брскута, има и магнезијевог оксида и мркогвозденог камена⁸⁾, а да је поред ријеке Веруше нашао на обиљежја злата, наглашавајући да су ово једина истраживања у Црној Гори

⁴⁾ Историски записи, III, 256.

⁵⁾ Исто, стр. 257. На другом мјесту о томе се каже следеће: „Године 1838 послао је он (Његош) с капетаном Ковалеовским Ђура Давидовића, сина попа Томе, у Русију и замолио профа Неселрода да изради да о трошку руског цара буде примљен у један школски завод. Молба владицима је услишена и Давидовић је примљен „в институт корпуса Горних инжењеров“ о царском трошку“. Мало даље напомиње се да је „Давидовић због неспособности за школу године 1846 по сопственој жељи уврштен у пук“ (Петар И. Поповић: Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд 1951, стр. 323).

⁶⁾ Историски записи, III, стр. 258.

⁷⁾ Е. Ковалеовскій: Черногорія и славянскія земли, XI гл., стр. 89, Петербург, 1872.

⁸⁾ Исто, стр. 156. ⁹⁾ Исто, стр. 149. ¹⁰⁾ Исто, стр. 152.

чије су се руде могле видјети простим оком.¹¹⁾ Код Стубице примијетио је црвену гвоздену руду и глину са гвозденим састојцима.¹²⁾ Такође је установио да се црвена гвоздена руда у великим количинама налази у Бјелопавлићима.¹³⁾ Код Морачког манастира КовалеВСки је наишао на „старинске мајдане у којима су се могли видјети остаци бакарног зеленила, што наводи на претпоставку да се овдје у давно доба вадила и обрађивала бакарна руда, тим више што изобилје шуме и воде у близини мајдана даје све оно што је потребно за једно рударско предузеће“¹⁴⁾ На крају је КовалеВСки констатовао да би се у Црној Гори могла развити дјелатност на обрађивању гвоздених руда, али да њен географски положај, а још више оскудица у потребним средствима дају мало наде на то.¹⁵⁾ Аустрија није ни даље престајала да се интересује за рудно благо у Црној Гори. У јуну 1843 Губернијално претсједништво у Задру доставља неколико минерала, нађених у Црној Гори, у Црмничкој Нахији, Ђузепу Иванишу, да би он утврдио њихову вриједност и садржај. Одмах идућег мјесеца, 4 јула, Иваниш је саопштио Губернијалном претсједништву да је тај минерал, јако прожет графитом и да он има сјај гвожђа.*)

За вријеме од 1852—1860 године не наилазимо у архивској грађи ни на какве трагове о раду на истраживању рудног богатства у Црној Гори или предузимању ма каквих мјера у том смислу. Тај период је испуњен многим и врло карактеристичним догађајима, значајан по мјерама које је књаз Данило предузимао у циљу централизације државне власти, реорганизовања оружаних снага, развијања унутрашње и извозне трговине, подизања вођарства, свиларства и др. Свакако је КовалеВСки приликом поновног доласка у Црну Гору, у почетку 1853, провјеравао закључке изведене још 1838 у погледу рудног блага Црне Горе, пошто се његова поменута књига појавила у Петрограду тек 1872 године. Даље, појачањем политичке активности западних држава преко конзула у Скадру појачава се и њихов интерес за природна блага Црне Горе. Већ 1865 године енглески конзул Рид био је чуо „за уље које излази из крша у Црмници близу Сотонића“.¹⁶⁾ О томе Јован Ваџлик, поријеклом Чех, црногорски конзул у Скадру, обавјештава књазу Николу и каже сљедеће: „Ја сам њему (конзулу Риду — Ђ. П.) саопштио да (се) састоји ово уље из сјернокислог натра и сјернокисле маг-

¹¹⁾ Исто, стр. 153.

¹²⁾ Исто, стр. 156.

¹³⁾ Исто, стр. 157.

¹⁴⁾ Исто, стр. 123.

¹⁵⁾ Исто, стр. 157.

*) Државни архив у Задру, Списи Намјесништва за Далмацију 279 (б. VIIIа. к. IX. 2. 1843).

¹⁶⁾ Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу, 1865, 64.

незије,*) да је то по прилици један сјернистиј водородниј газ**) кои ће наликовати садашњему петролеу. Г. Рид је мене следством тога молио да бисте изволили њему послати једну бутиљу овог „смрдежа“ како га Црногорци зову и он ће послати ово у Инглешку да се то испита и да се знаде може ли то бити за Црну Гору од користи или не. Ако је то петролеум, Рид би нашао одмах друштво које би Правитељству црногорскоме давало процента и које би ово уље продавало и извађавало на свој трошак. Да има друштво енглеско у Црној Гори може бити добро и Правитељство инглеско више марило за Црну Гору, барем би се више тамо знало о Црној Гори него ли до сада. На штету би то свакојако бити не могло. Зато молим покорно да бисте изволили послати једну бутиљу овог смрдежа г. Риду да може он ово послати у Инглешку“. Конзул Вацлик већ има на неки начин стручно изведену анализу „уља који излази из крша у Црмници“. Из докумената се не види ко је и кад долазио у Црмницу да стручно опише својства те течности као ни то како се, гдје и на чији захтјев извршила и онаква анализа. Исте године је, према Ровинском, познати истраживач Хенрих Барт радио на истраживању руда на линији Подгорица — Ј. Ријека — Колашин — Мојковац. Уједно напомињемо да се једно његово поглавље о овим истраживањима налази у књизи проф. Шварца који је шеснаест година касније радио на истом задатку¹⁷⁾.

Нарочита пажња рудном богатству Црне Горе била је посећена крајем осамдесетих година прошлога вијека, послје знатног територијалног проширења Црне Горе, ослобођења Никшића, Подгорице, Бара, Улциња и других мјеста врло значајних за њен даљи политички, привредни и културни развитак. Стварањем услова за почетак изградње модерне државе одређеније се постављало питање географског и геолошког проучавања Црне Горе. Нови политички положај, омогућен и утврђен нарочито територијалним увећањем, усмјерио је рад развијенијих органа државне власти, Министарства унутрашњих дјела, које се бавило и питањима привредног развитка земље, ка организовању рада на проучавању њених природних богатстава уз помоћ онда врло познатих стручњака, нарочито географа, геолога и рудара из Њемачке, Аустрије, Русије и Италије, којима је такође било стало да утврде чим све њихове земље могу рачунати у вођењу своје политике према Црној Гори. Из сачуваних докумената поменутог Министарства да се донекле упознати оно што је чињено у том погледу. У току 1881 године два пута је организовано обиљежење појединих мјеста која су још од раније била обиљежена као мјеста на којима је, према најобичнијим појавама, изгледало

*) Сумпорокисјелог натриума и сумпорокисјелог магнезиума.

**) Сумпороводонични гас (газ).

¹⁷⁾ П. Ровинский: Черногорія, I, стр. 145.

да има некакво природно богатство. Према подацима од априла до краја јуна те године види се да су капетани били дужни да, по наредби министра Маша Врбице, учине све потребно како би истраживачи били што савјеснији при прегледу појединих мјеста, обезбјеђујући им радну снагу потребну при откопавањима земљишта, набављајући им коње за пребацавање из мјеста у мјесто, старајући се за коначиште и исхрану, са што умјеренијим цијенама, јер је држава сносила све учињене трошкове. Напримјер, за прву двојицу истраживача, Шварца и Ровинског, подигнуто је из Министарства финансија 100 фиорина.¹⁸⁾ Капетанима је обраћана пажња да буду што предусретљивији према истраживачима, а нарочито да што боље упознају њихово мишљење о томе да ли стварно има рудног богатства на поједином мјесту, колико га има и што мисле о начину његовог што бржег искоришћавања. Војвода Машо је у својим депешама капетанима, упозоравајући их на све ово, обећавао награду ако се буде што открило. Пажљиво и свакодневно су праћени кретање и рад истраживача како од стране министра, тако и од стране капетана на чијој су се територији они налазили. Сви сачувани подаци говоре о великој журбаности и нестрпљењу, упорној тежњи претставника власти, нарочито војводе Маша, да се што прије открију природна богатства земље. Ово се да лако схватити, нарочито кад имамо у виду потребе државе чији се апарат брзо увећавао, а и тежње за трговином и што бржом и већом зарадом. Први пут, крајем априла 1881, на истраживање су пошли др. Черњајев, „научени рудар“, и Павле Ровински. Први задатак им је био да обиђу Црмничку Нахију и околине Бара и Улциња. Налазишта руда у близини мора најприје би се могла искоришћавати, јер постоје повољнији услови за транспорт руде и трговину уопште. Прво је требало утврдити шта се налази на Смрдану у Брчелима, мјесту гдје се и раније копало. Већ смо напоменули да немамо архивских података да установимо ко и кад је раније радио на истраживању нафте на том мјесту. По прегледу и откопавању на означеном мјесту П. Ровински је обавијестио М. Врбицу да су наишли на „пливајуће уље“. По његовом мишљењу то је био петролеј, чисти, са 14 гради.¹⁹⁾ Даље се у документима мјесто др Черњајева помиње др. Шварц. Претпостављамо да се ради о истој личности, према значењу ова два презимена. Можда је и у томе било извјесне тактике. У писму упућеном војводи Симу Поповићу, гувернеру Улциња, војв. Машо каже да је др. Шварц упућен од „његове саксонске владе да географски и геолошки проучи Црну Гору.“²⁰⁾ Напомињемо да је њемачка дипломатска

¹⁸⁾ Државни архив НРЦГ. Мин. унутр. дјела, 1881, II, св. 4, 75.

¹⁹⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, 81.

²⁰⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, војвода Машо Врбица 22 априла војводи Симу Поповићу.

служба препоручила др. Шварца црногорском министру иностраних дјела Ст. Радоњићу*). Ровински за њега каже да је професор географије у Рударској академији у Фрајбургу.²¹⁾ Ровински му је придружен ради друштва, с тим да га, по обиласку Бара и Улциња, поведе преко Подгорице у Васојевиће и да га врати преко Колашина, Мораче, Дробњака, Пиве, Дуге, Жупе Никшићке у Никшић,²²⁾ Др. Шварц је понио са собом бочицу црне масне течности са Смордана и сумпорне воде испод Буковица и рекао да би требало „ударити шафту кад би испит показао високу каквоћу сумпорне воде толико много да може се урадити купатило“.²³⁾ Потом су обишли Сусташ на Суторману, да виде да ли заиста тамо има лигнита, како је Ровински раније мислио. Шварц је утврдио да лигнита нема, али да „црвени порфир говори да може бити гвожђа“. Из Бара Ровински јавља да ће Шварц „скинути град и читаоницу која представља цјео музеум Бара на његову старину“.²⁴⁾ Из писама се види брига Ровинскога да се на вријеме обезбиједи све што је било потребно да се план обилажења мјеста и проучавања рудног богатства изводи са што мање сметњи. Тако, на примјер, Ровински је са пута писао војводи Машу да јави у Андријевицу да се све спреми за преглед руде у Боботовом Потоку.²⁵⁾

Министарство унутрашњих дјела свакодневно је и са великим интересом пратило резултате истраживања проф. Шварца и Ровинског. Ровински је 25 априла писао војводи Машу писмо у коме каже да војвода још не зна каква се све природна богатства налазе у Црној Гори. У писму даље каже да се налазе „злато и сребро у изобиљу, по оцјени славног специјалисте којег ја, благодарећи Вашој љубазности, имам срећу пратити. Шаљем Вам комад руде који сам узео с земље. Намјерно Вас не обавјештавам депешом да бих сачувао тајну“.²⁶⁾

Војвода Машо је лично водио читаву организацију рада на истраживању. Редовним везама са капетанима, у међувремену, док су Шварц и Ровински обилазили терен на другој страни, прикупљао је податке о рудном богатству појединих мјеста, према традицији, причама народним о негдашњим ископавањима, спољним одликама земљишта, значењу имена мјеста. Тодору М. Вуковићу, тада у Колашину, јављено је за долазак „великог рударског учењака др. Шварца“ који ће у пратњи П. Ровинског прегледати Васојевиће, Колашин, Морачу, Дробњак и околину

*) ДА МИД, 1881, 954.

²¹⁾ П. Ровинский: Черногорія I, 152.

²²⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, војв. М. Врблица 22 апр. војв. С. Поповићу.

²³⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, 81.

²⁴⁾ ДА МУД 1881, II, св. 4, 88.

²⁵⁾ Исто.

²⁶⁾ ДА МУД 1881, II, св. 5, 100 (на руском јез.).

Никшића. Наређено му је да истраживачима све потребно обезбиједи „не би ли бог дао да у те крајеве нађе какву богату руду и доиста тамо их има. . . јербо ријетко ће икад бољи и учени рудар доћи у наше крајеве.“²⁷⁾ Са добијеним обавјештењима о рудама требало је одмах обавијестити д-ра Шварца по доласку у то мјесто. Крајем априла Шварц и Ровински стигли су преко Скадра у Подгорицу. Ни у Зупцима код Бара нијесу наишли на трагове лигнита, обавјештавао је војвода Симо Маша Врбицу по њиховом напуштању овог терена. У околини Подгорице требало је проучити терен у Златици, упознати својства камена у Радећој, прегледати непосредну околину манастира Ђелије Пиперске, Љешкопоље, околину Дукље и Загорич. Подгорички капетан Крсто Лаиновић јавио је војводи Машу 29 априла да је један Златичанин причао да су прије четрдесет година долазили неки људи издалека на мјесто звано Влахиње и однијели 200—300 ока земље, а прије дванаест година исто мјесто су обишли „неки јевропски људи с Турцима“. Такође је јављао да је под Горицом прије тридесет година Бећо Дековић нашао у земљи волат и око њега земљу као у Златици, „налик на пржену кафу“. У околини Загорича и Дукље мислило се да има „закопаније заклада новчаних“. У Љешкопољу, западно од Горње Горице, налазила се, према традицији, „радионица од рудокопа“. Прије дванаест година, пише даље капетан Лаиновић, растапањем једног камена, донесеног из Љешкопоља, нађено је 150 грама олова и три четвртине грама злата. Мишљења је да је донесени камен нађен у Момишићима.²⁸⁾ Извјештавајући војводу Маша о квалитету камена на Дрезги, Ровински каже да проф. Шварц „рудом с Дрезге не може сада предјелити али сама формација показује да је тамо могуће присуство минерала.“²⁹⁾ Села Слатина у Бјелопавлићима и Васојевићима називају се, каже Ровински, по томе што је некад тамо вађена со, по предању још у доба И. Црнојевића. Тамо се, каже он даље, налазе и мјеста звана *лизало* по томе што стока лиже со.³⁰⁾ Проф. Шварц и Ровински пошли су из Подгорице у Никшић, с тим да при повратку обиђу Љешанску Нахију, мјесто гдје се налази ђумур у селу Градац.³¹⁾ Из Никшића је јављено да проф. Шварц неће да иде ни уз Дугу ни преко Пиве, већ да се упутио за Дробњаке и Колашин. У извјештају М. Никчевић напомиње да истраживачи брзо пролазе, биљеже само главна мјеста и положај брда и равница а на детаље се не осврћу.³²⁾ Ровински из Шавника обавјештава министарство

²⁷⁾ ДА МУД 1881, II, 60.

²⁸⁾ ДА МУД 1881, II, св. 6, кап. К. Лаиновић 29 априла војв. М. Вр-

биши.

²⁹⁾ ДА МУД 1881, III, мај св. 1, 17.

³⁰⁾ П. Ровинский: Черногорія, 1, 152.

³¹⁾ ДА МУД 1881, III, мај св. 1, 7.

³²⁾ ДА МУД 1881, III, мај св. 1, 24.

да ће, идући ка Горњој Морачи и Колашину, погледати руду иза Зукве, а да ће при повратку упознати геолошку формацију Маганика, под којим се, по причању, налази ђумур.³³⁾ О њиховом даљем истраживању дознајемо само то да су имали задатак да обиђу Буковицу гдје су наишли на мрку гвоздену руду, хематит, и да у Колашину прегледају руду донесену из Васојевића за коју су тражили да се на вријеме јави Тодору Вуковићу. Касније је Ровински написао да се на Кључу код Колашина наишло на трагове гвожђа и да је под Дурмитором оно некад и вађено.³⁴⁾ После је неколико година у писму бригадира Јова Мартиновића, упућеном претсједнику Државног савјета, Божу Петровићу, истиче се да је војник Ново Перишин донио неколико комада минерала, нађених у Дуловини, близу Колашина, и предао их официру Периши Мирову Влаховићу. Даље о томе бригадир Мартиновић детаљније извјештава: „При једном поточићу, који иде од Шљивовине и утиче у Пажањ, од прилике на 1,5 метар висине од истог поточића отворило се једно мало прланце, од брежине, која се изнад поточића осјела, усљед избијања воде и вода избачила је на површину земље комате истог минерала, који покажују да садрже у себе метал, а какав је, нек одредијеле стручњаци.

У наоколо истог мјеста, дао сам мало прокопати и одма се нашао слој меког крша-модре боје, а сами метал мора да је напријем у земљу, те вам данашњом поштом упућујем неке комате од оног камена, који садржавају у себе метал, а неке од самог камена, који се одма после мало копања нашао испод површине земље*).

У почетку јуна 1902 војв. Вуковић је јавио управнику Морачке Нахије бригадиру Ј. Мартиновићу да власти у Колашину у свему буду на помоћи инжењеру Дешковићу који треба да дође ради испитивања руда**).

Према даљим писмима војводе Маша, упућеним капетану Ј. Станковићу и војводи Сими Поповићу, којима је тражио да му се пошаљу десет ока глиба са Смрдежа и флаша сумпорне воде коју је нашао поморски капетан Закарија у Валденосу, може се закључити да је проф. Шварц крајем маја на Цетињу вршио анализе прикупљеног материјала. Даљи резултати рада на проучавању рудног богатства Црне Горе од стране проф. Шварца и Ровинског остају нам, можда и због недостатка архивског материјала, непознати, сем што су њихови налази свакако корисно послужили другима да наставе рад на овоме.

³³⁾ ДА МУД 1881, III, св. 2, 36.

³⁴⁾ П. Ровинский: Черногорія, I, 151.

*) ДА МУД 1901, I, 86, (24. I. 1901).

**) ДА МУД 1902, 629.

Средином јуна 1881 године у Црну Гору дошли су два професора Геолошке школе у Бечу, Тице и Регенспурск “кои имају задатак да сву књажевину преобиду и стручно испитају има ли рудах и ако има да докажу какве су и у каквој количини”,³⁵⁾ да нађу богатства која би могла подмирити „све потребе црногорском народу“. Требало је да 18 јуна пођу на пут, свакако користећи резултате обилажења учињених мјесец дана раније од стране Шварца и Ровинског. Претходно је на Цетињу, уз судјеловање војводе Маша, донесен детаљан план њиховог истраживања. Програм обилажења био је врло велик, захтијевао је више времена и велики физички напор двојице стручњака и њихове пратње. Требало је по плану обићи: I. Цетиње, Ријеку Црнојевића, Плоче, Вир, Смрдан, Бољевиће, Суторман, Бар, Мркојевиће, Можуре, Улцињ, Валданос, Скадар, Плавницу и Подгорицу; II. Подгорицу, Дрезгу, Златицу. Даље, Тице је имао у задатку да преко Братоножића, Ј. Ријеке и Трешњевица дође у Андријевицу, а Регенспурск преко Медуна, Орахова, поред Рикавца, низ Злоречицу с тим да се састане с Тицеом у Андријевици и да одатле заједнички обиђу Слатину. Забрђе, Трешњево и стигну у Колашин; III. Требало је да из Колашина заједнички пођу и обиђу Врујицу, Баре и Манастир у Д. Морачи. Даље, Тице је имао задатак да преко Ибриштице, Г. Роваца, Пониквице, испод Маганика, Лукавице, низ Бијелу, преко Шавника и Ивице дође на Буковичко Врело у хан Јевтовића, а Регенспурск да обиђе Г. Морачу, Јаворје, Сировац, Тушину и састане се с Тицеом у Буковици; IV. Из Буковице требало је да Тице преко врха Дурмитора, Руђен-Дола, Безуја, Пирног Дола и Плужина дође у Горанско, а да Регенспурск преко Језера, Тепаца, Штуоца, Црне Горе, Сушице, Недајног, Црквице, Мратиња, Лисиње и Плужина стигне у Горанско и састане се са својим професором Тицеом; V. Са Горанског Регенспурск је имао да уз Сутјеску, преко Смријечног, Муратовице, Равнога, Голије и Дуге стигне у Никшић и тамо се сrete са Тицеом који је требало да са Горанског дође у Никшић преко Рудинице, Брезана, Јаворка и Јасенова Поља; VI. Из Никшића су имали заједнички да прегледају Никшићку Жупу, Мораково, Никшићко Поље, Огорело Ждријело, Ријечане, Бањане и да преко Грахова стигну на Цетиње.³⁶⁾

Као што се види, план обилажења читаве тадашње Црне Горе и проучавања толиког и таквог терена био је врло обиман. Организатори ове експедиције рачунали су да ће се овим путем бечких професора сигурно извести ствар на чистину бар што се тиче рудног богатства земље. Прво је требало да виде Плочу Цеклинску и да њихова пратња у којој су били перјаник Васо

³⁵⁾ ДА МУД 1881, (наредбе), јуни св. 2, 36.

³⁶⁾ ДА МУД 1881, (наредбе), јуни св. 4, 81.

Мартиновић и два момка копа „ђе се прије копало“. Такође је требало да потраже угаљ и у селу иза Плоче³⁷⁾). Идућег дана Илија Тавров, капетан ријечки, јављао је војводи Машу да би било „девет ђелова расхода од нађеног“. Војвода М. Ђуровић је јављао да су проф. Шварц и Ровински прије мјесец дана утврдили да на Смордану „има богато врело петролиума и најбоља љековита сумпорна вода за лијечење реума и многијех разнијех болести“³⁸⁾ О нафти у Црмници Тице и Шварц касније су написали чланке. У малочас поменутом писму речено је да момци треба да копају „два три дана док год отворе оно окно и из његових врата избаче насап, док отворе ходник који мора бит' кроз којег се руда износила, јер ту мора бит' некаква руда...“³⁹⁾ Касније је Ровински писао да се изнад Буковика у Црмници налази слаб извор петролеја који је одавно био познат. У присуству проф. Шварца и Ровинског вршена су ископавања и утврђено је да је ту и раније нешто тражено, али да о резултатима становништву није било ништа познато. Ровински напомиње да су тада наишли на један читав ходник чији су зидови били подупрти тврдим буковим стубовима. Том приликом у ходнику су нађени и неки инструменти. Можемо претпостављати да је ту раније нешто рађено иницијативом Јована Вацлика и Рида, конзула у Скадру, о чијем је интересу за петролеј у Црмници већ било ријечи. У једној јами, дубокој више од два метра, наишли су на слаб извор неке течности која излази из отвора на зиду јаме и сакупља се у виду масних мрља на површини воде. Крпа умочена у ову течност брзо је сагоријевала. Флашу ове течности упутили су у Фрајбург ради хемиске анализе. О резултатима анализе писао је Шварц у чланку о нафти у Црмници.⁴⁰⁾ Утврђено је да је ово петролеј доброг квалитета и да му је специфична тежина 0,874. Шварц је рачунао да би се даљим копањем, идући у дубину, наишло на знатне количине ове течности, док је Тице имао сасвим друго мишљење. Судаћи према природи земљишта на површини и строгој локализацији мјеста са нађеном течношћу, он није изводио закључак да ту може да буде већа количина нафте, али је, утврдивши да се непосредно изнад Буковика налазе трагови соли, која прати масне течности као што је нафта, ипак био мишљења да треба копати, али свакако 3—4 пута дубље него је мислио Шварц. Хемиске анализе, извршене у Фрајбургу, показале су да се тамо заиста налази кухињска со и гипс.⁴¹⁾ Тице је на Суторману наишао на зрна малахита у коме

³⁷⁾ ДА МУД 1881, (наредбе), јуни св. 2, 35.

³⁸⁾ ДА МУД 1881, (наредбе), јуни св. 2, 36.

³⁹⁾ Исто.

⁴⁰⁾ П. Ровинский: Черногорія, I, 153.

⁴¹⁾ Исто, стр. 154.

има мједног карбоната.⁴²) В. М. Врбица у писму М. Ђуровићу напомиње да је чуо да су у Оггочићима, у Подгори, наишли, при грађењу цркве, на гипс и да би добро било да један од научника пође тамо и види то. На крају му напомиње да се према њима сви лијепо понашају „јер су они од високе науке и царски чиновници“. Према Ровинском, у подлоканим обалама ријеке Ораоштице (притока Црмнице) налази се нека руда ситна као сачма коју мјештани и употребљавају за лов на крупније птице.⁴³) Ковалеvски је раније био обратио пажњу на ову руду, називајући је кристалима мрке гвоздене руде. Узгред напомињемо да је Ковалеvски наишао на изванредни кристал иза Ловћена, идући ка Котору.⁴⁴) Даље, требало је да двојица научника, Тице и Регенспурск, виде минералну воду нађену у Валданосу и да прегледају терен од Вал-Круце до Шаш Језера, јер је Шварц тврдио да тамо има доброг каменог угља.⁴⁵) У писму војводе М. Врбице упућеном војводи Симу Поповићу истиче се да Тице и Регенспурск имају да у току цијелог љета праве геолошку карту. То су прије радили у Босни и Херцеговини. Шварц је имао за задатак да снима терен, а они треба да траже руде. Из одговора о првим резултатима рада види се да су стручњаци констатовали да у Црмници има доста петролеја и сумпорне воде, гвожђа и различитих врста камена. Видјели смо да је по њиховом мишљењу требало за петролеј копати врло дубоку шахту. Научницима је свраћена пажња да виде да ли има угља у селу Пистули и сумпора у Шњерђу. Остало је да Мустафа аџи Јусуфов, који је радио у рудокопима у Анадолији, утврди да ли у Пистули има угља.⁴⁶) Тице и Регенспурск су просто претрчали терен од Цетиња до Улциња и са Цетиња је било постављено питање вој. Симу Поповићу због чега је то тако било. Капетани су били упознати са програмом што све треба да виде двојица стручњака на њиховој територији. Кап. К. Лаиновић је обавезан био да са њиховим програмом истраживања упозна војводу Марка Миљанова. Регенспурску је требало обратити нарочиту пажњу да код воде Маргарете, у кучкој планини, проучи терен, јер су ту, према предању, Римљани у своје вријеме копали сребро и злато. Међутим, капетан Лаиновић је 27 јула обавијестио војводу Маша да један од двојице стручњака иде из Подгорице у Никшић, а други има намјеру да иде у Љешанску Нахију и да тамо у селу Градац утврди да ли има ђумура. Напомињемо да је Тице касније писао да се код села Параца у Љ. Нахији налази једна врста

⁴² Исто, стр. 151.

⁴³ Исто, стр. 155.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ ДА МУД 1881, III, 26. VI.

⁴⁶ ДА МУД 1881 (акта), јуни св. 8, 169.

камена, рода лигнита, који на ватри гори.“⁴⁷) Војвода Машо је одмах тражио објашњење због чега бечки професори мијењају заједнички донесени програм. Њихов начин путовања, говорио је војвода Машо, „није ми угодан.“⁴⁸) Послије ове године, 1881, врло значајне по интензивном и организованом раду на истраживању руда, настао је, судећи по архивским подацима а и литератури о овом питању, извјестан прекид. Јасно је било да много штошта треба имати па прићи раду на експлоатацији оног богатства на чије се трагове практички наилазило а за што је требало имати нове путеве, стручни кадар и велика техничка средства којима се није располагало.

Напомињемо да је аустриски посланик на Цетињу Миљинковић препоручивао 1886 црногорском министру спољних послова Станку Радонићу геолога Емила Тицеа који је желио да настави научна истраживања у Црној Гори, започета 1881.

Тада књаз долази на мисао да шаље на студије рударства вредније ученике. Одговарајући на молбу Јевта Вулетића који је тражио од књаза да му стипендира сина у некој војној школи, књаз је одговорио да би он желио да његов син „учи рударство или инџинирство“⁴⁹).

Ужурбаност рада на проналажењу рудног блага у току ове године и прсто тежња да се оно пошто-пото пронађе и што прије искористи нијесу могле довести до задовољавајућих резултата, иако су потребе црногорске државе, а вјероватно и појединаца у њеним управним органима, биле такве да је то требало што прије и на потпуно задовољство постићи. Из поменутих докумената се види да је велики број људи, не само службених органа, био врло заинтересован да што више допринесе откривању рудног богатства, обавјештењем, препричавањима онога што се памти у народу о томе, доношењем научницима појединих предмета, камења или разних смјеса које су могле имати и особине извјесних руда. Из запажања појединаца за вријеме проучавања појединих мјеста од стране поменутих научника, Шварца, Тицеа, Регенсгурска, Ровинског, Бујеа и других изводили су се разни закључци који су имали за посљедицу да су појединци сами предузимали извјесна истраживања. Тако, на примјер, Милан Церовић из Тушине шаље војводи Машу три комада необична камена да види да ли је то нешто вриједно⁵⁰). У априлу 1882 војвода Симо Поповић обавјештава војводу Маша о истраживањима у Пињешкој Пећини изнад самог Улциња. У депешу му каже да се „виде три жице ђумурске, широке по шаку, а једна поврх друге 2—3 педи надалеко, но између њих указује се ћеђе

⁴⁷) П. Ровинский: Черногория, I, стр. 150.

⁴⁸) ДА ЛУД 1881 (наредбе), јуни св. 4, 75.

⁴⁹) Књига молбеница за 1882, 3 марта, бр. 3246.

⁵⁰) ДА МУД 1882, II, акта, 180.

ћумур.“⁴⁹⁾ На истом мјесту даље стоји: „Ја ти зато и шаљем, ево, само мало и то: мало чистога ћумура, мало мркога крша и мало са земљом како се находи“. Сам војвода Симо сумњао је у откривено „благо“ и зато каже: „Мене не врући једино то, што се ћумур не указује обилато, но само у танке коре“. На крају писма напомиње да ће гледати, идући кроз села, једну главицу за коју кажу да у њој има ћумура. Улцињски крај многима је давао наду да ће се тамо доћи до рудног богатства разних врста. Будући близу мора, нађена богатства би се свакако могла боље искористити него она даље од путева. За та истраживања били су заинтересовани и поморци, међу њима, према једном писму, и С. Ђурковић из Бијеле.⁵⁰⁾ У писму упућеном књазу С. Ђурковић извјештава да „радња руде битума иде доста добро али се управо не може ништа јоште рећи јербо час се нађе вена а час изгуби...“ Даље га извјештава да се ради о доброј врсти битума, али да са његовим претапањем не иде најбоље. Мисли да чисте масти у њему има 40 на сто. У писму напомиње и то да је једну количину такве масти послао Балдаћију, италијанском научнику, који је баш тих година проучавао структуру земљишта у Црној Гори а и флору Црногорског Приморја и који је био врло заинтересован нарочито за привредне услове околине Улциња и Бара.⁶¹⁾ Ђурковић је Балдаћију послао и комад гвоздене руде, нађене на истом мјесту гдје се битумен копао као и једну боцу сумпорне воде чији се извор налази до самог мора у Валданосу.

Касније, у октобру 1903, писао је Хаџи Сало Талеб Марку Петровићу, управитељу Приморске Нахије, да је дошао из Александрије у Улцињ и да жели да при повратку понесе 30 кила „битумске руде улцињске“. Даље истиче да је битум био послао неким друштвима у Енглеској и Француској која су од њега захтијевала да им каже количину и цијену руде, због чега

⁴⁹⁾ ДА МУД 1882, св. 2, 25.

⁵⁰⁾ Арх. одј. Д. музеја, 1887.

⁶¹⁾ Луиђи Балдаћи, рударски инжењер, два пута је прије 1886 долазио у Црну Гору, по молби црногорске и наредби италијанске владе, са задатком да је геолошки проучи. Ове, 1886, Балдаћи је обишао раније непроучене крајеве Црне Горе. Тврдио је да се у Злорјечици код Андријевице налазе трагови злата. У непосредној близини ријеке се, по традицији, налазе рушевине рудскога цара Душана. Са тог мјеста је прије десет година слат материјал у Беч, ради анализе. Балдаћи је по позиву Станка Радоњића и налогу књажевом имао да пође и у Бар и Улцињ и да у њиховој околини разгледа мјеста на којима је, по ранијем тврђењу, било угља. Тада је напоменуо да ће, ако угља буде, вриједити више него руда злата. У „Просвјети“ за 1889 објављен је дио извјештаја који је Балдаћи, по проучавању терена, поднио књазу. У чланцима, објављеним у четири броја овог часописа, види се да је Балдаћи покушао да да опис геолошке структуре земљишта Црне Горе. На крају се осврнуо на индустријски значај лигнита, битумина, мангана и др. руда. (Глас Црногорца 1886, бр. 32).

је и дошао нарочито из Мисира да му се дозволи да са потребним бројем радника предузме копање ради утврђивања количина и простора који захвата ова руда. Ако би резултат истраживања био повољан, Талеб је био готов да ступи у преговоре о експлоатацији руде. На крају истиче да би све то било корисно за Црну Гору и жели да му се што хитније на молбу одговори*). На новије податке о току ових преговора нијесмо наишли.

Почетком јуна 1891 војвода Шако Петровић јављао је да је „барјактар Лазар Савин Миљанић из Бањана прошле јесени градио једну воду у Мужевице, под Златном Страном, ђе је и прије била нека локвина. При истом копању нашао је неку смјесу у земљи која вам се шаље да се види да ли што вреди. На један метар дубине нашло се ово бијело а после овога ово друго и у цијелом копању од два метра једнако се наодило**).

О даљим резултатима рада на истраживању руда у другим крајевима Црне Горе деведесетих година немамо података, сем што су у јуну 1890 двојица српских научника, геолога, браћа Жујовићи, прешли „преко Подгорице, Колашина и Дурмитора ради геолошких студија“.⁵³⁾ Из писма, према рукопису војводе Гавра Вуковића, упућеног војводи Шаку Петровићу, који је тада био у Никшићу, маја 1891, не може се закључити да ли је један професор из Русије долазио у Црну Гору у циљу проучавања рудног богатства или чега другог,⁵⁴⁾ док се из другог писма војводе Гавра, упућеног генералном конзулу Белгије у Будимпешти, Дикерту, 22 новембра исте године, види да је већ било дошло до повезивања „капиталиста Белгије и Црне Горе“, како се у писму изричито каже.⁵⁴⁾ У истом писму војвода Гавро напомиње да истраживачи не долазе до прољећа идуће године, јер је већ пао снијег и не би могли ништа урадити, а у једном каснијем документу, чији је оригинал упућен црногорском конзулу у Брислу, помињу се, поред осталог, два закључена уговора.⁵⁵⁾ Из свега овога да се закључити да се радило, највјероватније, о истраживању и експлоатацији руда, иако конкретније о томе не налазимо ништа. Поред организовања рада на истраживању рудног богатства, Министарство унутрашњих дјела отпочело је само, први пут, према сачуваним архивским подацима, рад на ископавању манганеза у Црмници (у Буковику) 7 јануара 1892 године. Знамо да је постојање ове руде установио још КовалеВСКИ 1838 године. Откопавањима је руководио Томо Пламенац. Из његове преписке са Министарством да се видјети све

*) ДА МУД, 1903, 2276.

***) ДА МУД, 2891, II, 445.

⁵²⁾ Глас Црногорца, 1890 г., бр. 26.

⁵³⁾ ДА МИД 1891, II, 550.

⁵⁴⁾ ДА МИД 1891, III, 1352 (на франц. језику).

⁵⁵⁾ ДА МИД 1906, 3859.

оно што је чињено у овом случају. Наиме, Пламенац је врло често обавјештавао Н. Татара, начелника Министарства унутрашњих дјела, о томе како напредује рад на копању тунела којим је требало доћи до испод земљишта на чијој је површини раније пронађен манганез. Из преписке се види и то да је у току овог рада, од јануара до почетка маја, ископан тунел у дужини од 15 метара и свега за рад издато 320 фиорина.⁵⁹⁾

Из сачуваних докумената види се да је рад на копању манганеза трајао до краја 1893. За ово вријеме је инж. Лазар Мијушковић обилазио радове и утврдио да манганеза има у огранку што иде од сјеверног тунела према површини. Крајем новембра 1892 упућена су три кила ове руде у Бар Василију Дабановићу да их он пошаље у Француску ради анализе. По наређењу Министарства унутрашњих дјела рад на руднику је престао 22 јуна 1892, али је поново почео, по наредби књаза, 18 маја 1893, откад се радило и поноћи*).

Срединсм августа 1893 књаз је наредио Лазару Мијушковићу да оде у Пиву, Дробњак, Колашин и Васојевиће „ради рударског испитивања тих предјела**).

Двије године касније, у фебруару 1895, по књажевој наредби упућен је у Никшићку Жупу, у циљу истраживања рудног блага, млади инжењер Марко Ђукановић, домаћи стручњак који је био добро дошао баш у вријеме кад је требало уложити све расположиве снаге да се и на тај начин, експлоатацијом рудног блага, што прије и што више допринесе развоју црногорске привреде и с тим знатном подизању производних снага земље. Ово тим прије што су се разна инострана друштва, од којих смо нека поменули, тешко одлучивала, из разумљивих разлога, да уложе капитал и на тај начин да пријеђу од истраживања на експлоатацију рудног блага у Црној Гори. Књаз је редовно морао бити обавјештаван о резултатима рада код Жупског манастира. Слата му је и мустра ископаног материјала на преглед. Из докумената се види да је књаз наредио да се инжењеру Ђукановићу пошаље за рад на рудокопу један велики сврдао који је био раније набављен за бушење бистијерни. Инжењер Ђукановић је 21 фебруара јавио Министарству унутрашњих дјела да је прегледао руду у Жупи и установио да то није асфалт, како му је било јављено, него камени угаљ, али да још не може да одреди количину и правац пружања руде***). Из једног рачуна види се да је Министарство унутрашњих дјела упутило Марку Ђукановићу 137 фиорина за вађење хумура у Жупи****). Средином јула

⁵⁹⁾ ДА МИД 1892, I, и II.

*) ДА МУД 1892, II (3 и 23 јуни), IV (902 и 993, II (523), IV (1123)

***) ДА МУД, 1893, III, 709.

****) ДА МУД, 1895, 129.

*****) ДА МУД, 1895, III, 543.

Ђукановић је јавио књажевом ађутанту у Никшићу да је прва вена угља у Жупи пошла 23 метра наниже и да се друга указала, правилна, преко цијелог тунела. Даље напомиње да се ваде велики грунови крша од којих су два дијела угљен и да има вена до 50 см. дебљине. То су му, каже он, потврдили и они који су радили у мајданима на страни*). Уједно, сачувани документи говоре и о томе да су упоредо са радом у Жупи вршене припреме за почетак истраживачких радова у Острогу.**)

Заинтересованошћу истраживача једне земље за природна богатства у Црној Гори потстицани су и други да предузимају сличне мјере да не би у својој политици изгубили што од престижа своје земље у односу према Црној Гори и другим земљама на Балкану. То, уосталом, донекле и карактерише политику нарочито Италије и Енглеске према приморском подручју Балкана деведесетих година прошлога вијека и касније. Тако, на примјер, из једног документа рачуноводства Министарства иностраних дјела из 1893 године види се да су Милети Поповићу, перјанику, дате дневнице за 81 дан, од краја јула до средине октобра, са задатком да прати по Црној Гори, по књажевом налогу, професора универзитета у Оксфорду Хардија Козенцема.***) Такође је Министарство иностраних дјела захтијевало од свих власти да би професору Јулијусу Гловацкију олакшали путовање кроз Црну Гору у циљу истраживачког рада.***)

До 1900 године читава активност у овом погледу сводила се, углавном, на истраживање природног богатства Црне Горе, на утврђивање елемената на основу којих би се могла одмјерити корисност рада на експлоатацији тога богатства. Очигледно је било да је политички курс појединих земаља и њихових научника доста утицао на начин гледања на ово питање, на перспективе рада у овом погледу уопште. У Црној Гори се мислило, изгледа, да сва истраживања геолога и рудара до 1900 нијесу могла да нађу руде које би заслуживале да се отпочне рад на њиховом искоришћавању. Знало се да је у Црмници пронађен манганез, али се мислило да га има у врло малим количинама. Тек предузимљивошћу једног иностраног друштва, које је добило шестомјесечну концесију да истражује и експлоатише руде, утврђено је, још једном, да се у Црмници налази богата руда гвожђа и велика количина мангана. Њихова лежишта су близу Бара, због чега је и њихов значај био још већи. Једва се ишчекивало да рад на њиховом искоришћавању отпочне „да би народ имао зараде у изобилју и држава лијепе користи.“***) Недостају

*) ДА МУД, 1895, докуменат од 16 јула.

**) ДА МУД 1895, II.

***) ДА МИД 1893, 1371.

****) ДА МИД 1896, II, 710.

*****) Глас Црногорца 1900, 47.

нам потребни подаци на основу којих би могли утврдити које је то инострано друштво које је добило шестомјесечну концесију за истраживање ових руда у Црмници. Наишли смо на предлог „Концесије за копање руда у књажевини Црној Гори“ од 29 јуна 1900 и додатак овоме од 6 августа исте године. Ово је уствари први докуменат који нам конкретно говори о начину организовања рада на искоришћавању рудног блага у Црмници. Из текста се види да књажевска црногорска влада даје Туру Драгову Вукотићу из Котора и Ангуну Иванову Дешковићу из Омиша дефинитивну концесију за копање и извоз руда у Созини, Суторману, Плочи и Жупи Никшићкој са тачно одређеним простором. Концесионарима је дато право грађења путева, а могла су им се чинити и друга уступања. Међу радницима морало је бити, према тексту о концесији, 80% Црногораца са одређеним надницама и тачно означеним радним временом у току читаве године. Концесионари нијесу оптерећивани никаквом порезом или таксом за експлоатацију. Надзор над радом је имао да врши стручњак црногорске владе. Као накнада за концесију црногорској влади је дато на морској обали 10% од сваког рударског материјала коју су количину могли купити исти концесионери по тржишној цијени. Ако би руде било много, онда би црногорска влада могла учествовати у експлоатацији са 30% акција. За случајеве спора, у обзир су долазили они законски прописи које би црногорска влада нашла за најповољније.⁶¹⁾ Још један доказ о томе да је нешто одређеније било предузето у циљу остваривања дате концесије налазимо у чињеници да је Главна управа пошта и телеграфа одговорила на захтјев инжењера Дешковића да за превоз руде, на карима, из Созине на пристаниште у Бару на дужини од 27 и по километара, тражи за сваки квинтал по 40 новчића под условом да је пут до рудника уређен по правилима.⁶²⁾ Интерес инжењера Дешковића за гвоздену руду у Созини није ни касније престајао, иако нам није познато докле се дошло у остваривању онога што је закључено већ поменутом концесијом. О његовом новом подухвату рећи ћемо касније нешто више. Службени орган црногорске владе, „Глас Црногорца“, нарочито од 1901 почиње редовно да прати рад и резултате развитака рударства и црногорске привреде уопште.

У вези с овим напомињемо да се Министарство иностраних дјела 21 јануара 1902 обратило Емилу Еишу из Брисла истичући да је рок концесија датих Дешковићу већ истекао и да он може, ако хоће, за исте у преговоре да ступи. Почетком јануара 1901 подвлачи да су њемачки и италијански геолози већ направили геолошку карту Црне Горе са одређеним назначива-

⁶¹⁾ ДА МУД 1900, 29 јуни.

⁶²⁾ ДА, Главна управа пошта и телеграфа 1901, I, 695.

њем мјеста гдје се све и какве руде налазе по њиховом мишљењу. Из касније литературе о овом питању сазнајемо на основу чијих се проучавања могла израдити таква карта.⁸³⁾ Послије А. Бујеа који је 1840 године, пишући скице о геологији европског дијела Турске (Париз, 1840), дао прва саопштења о Дурмитору и Сињајевини, свакако се ослањајући на закључке Ј. Коваљевског, у првome реду долазе следећи: Тице: Геолошки преглед Црне Горе, Беч 1884; Фулан: О еруптивним масама Црне Горе (нарочито у Љутој у Г. Морачи), Беч 1884; Балдаћи: Геолошко-минералозна истраживања у Црној Гори, Рим 1886; Балдаћи: Минерални слојеви Црне Горе, Цетиње 1889 („Просвјета“); Ха-серг: Прилози физичкој географији Црне Горе са особитим освртом на карст, Гота 1895. Још је требало имати изграђене путеве, капитал и способне рударске стручњаке. Примјер Дешковићевих истраживања у Црмници показивао је што све треба имати при покретању оваквих акција. Сличан је случај у Жупи на 15 километара далеко од Никшића гдје се налазе „на самој колској линији руде од гвожђа, манганеза, сумпора и алуминија врло богате количином и каквоћом.“⁸⁴⁾ Тамо се каже да је већ дата концесија и да ће од половине јануара да отпочну радови на прављењу споредних путева, али у архивским подацима о томе још немамо доказа. У истом броју даље се каже да су се „понадавно почела пријављивати разна друштва, за отварање једне жељезничке линије (уска пруга) од Бара до Никшића (има око 160 км.) и уређење барског пристана. . . Недовољни развитак трговине и индустрије и потом саобраћај стајали су на пут тим предузећима. Благодарени проналаску овако богатих руда и њихом положају према овој линији као и експлоатација шуме која је отпочела у околину Никшића. . .“ Очигледно је да је инострани капитал тражио у заосталој Црној Гори све повољније услове да се пласира у рударству и експлоатацији шума на оној линији гдје се и жељезнички саобраћај могао што прије успоставити. Сви су изгледи били да ће се прво италијанском капиталу отворити врата привредног богатства Црне Горе, што се касније и остварило. Пунијем ангажовању италијанског капитала претходила су нова и детаљнија истраживања. Тако је италијански научник А. Мартели сам написао пет књига проучавајући структуру земљишта југоисточне Црне Горе и подручја Берана и Бијелог Поља за вријеме од 1902 до 1903 године.⁸⁵⁾ Из исте области је и Винаси де Рени објавио 1902 једну књигу као и инжењер Т. Сморгљака. Интерес иностраних капиталистичких друштава која су тражила концесије за експлоатацију рудног блага Црне

⁸³⁾ Зарија М. Бешпић: Геологија сјеверозападне Црне Горе, Цетиње 1953.

⁸⁴⁾ Глас Црногорца, 1901, 1.

⁸⁵⁾ Илустр. зв. алманах Зетске бановине, Сарајево 1931, 142.

Горе и сва већ развијена дјелатност у том смислу од стране црногорске владе, којој је такође на основу већ створене литературе била углавном јасна читава ствар, наметали су потребу да се донесе закон о рудама којим би се регулисала та читава активност, јер инострани закони о рудама, нарочито француски и енглески, чијих се прописа до тада држала црногорска влада, нијесу уопште одговарали приликама и потребама земље. Тако је 24 фебруара 1911 донесен Закон о рудама у краљевини Црној Гори. Прописима овога Закона све руде су се могле давати на искоришћавање путем концесије сем злата. Закон садржи више чланова о концесији, правима и дужностима концесионара као и условима за добијање концесије. Предвиђено вријеме трајања концесије је 50 година. Закон је давао знатна права концесионарима. Тако, на примјер, чл. 68 Закона о томе каже: „Ради извоза рударских производа, били они у виду сирове руде, или прерађевине, као и за извоз машина, оруђа, грађе и цијелог помоћног материјала за истраживање и за експлоатацију, предузетник неће плаћати ни увозну ни извозну царинску таксу. У погледу других олакшица поступиће се по закону о потпомагању домаће индустрије“. Према чл. 79 концесионар је имао државној каси да плаћа сталну и постотну таксу. За прву се плаћају 3 перпера на хектар захваћене површине, а друга се плаћа шестомјесечно. Ускоро иза тога, на основу чл. 31 тек донесеног Закона о рудама и прелиминарне концесије од 1900, о којој је већ било ријечи, донесен је Закон о концесији за експлоатацију гвоздене руде у Созини која се даје инжењеру Анту Дешковићу из Пућишћа (Далмација). Концесија је дата на основу истраживања гвоздених руда у Созини (лимонита и гвозденог карбоната). Према тексту Закона одмах је требало извршити спајање рудника са већ тада изграђеном жељезницом Вир—Бар, извозити постојеће руде, евентуално тражити руде у Бару, постављати инсталације и др. Сви ти припремни радови захтијевали су капитал од око 200.000 перпера. Концесијом уступљена површина захватала је 300 хектара. Остали услови одговарају онима у већ поменутој прелиминарној концесији. Законом о концесији је предвиђено да инжењер Дешковић може пренијети концесију на које било енглеско, француско и белгијско капиталистичко друштво.“⁶⁹⁾ Напомињемо да је А. Дешковић исте године добио и концесије за градњу двије хидроелектричне централе, једне на Морачи код Морачког манастира, а друге на Морачи код Доње Горице у Љешкопољу. О резултатима дате концесије није нам ништа познато. Има само једна напомена о томе у којој стоји да је рат прекинуо његове започете радове.⁷⁰⁾

⁶⁹⁾ Глас Црногорца, 1911, 18.

⁷⁰⁾ Илустр. зв. алм. Зетске бан., стр. 143.

Потпунију слику Дешковићевих планова у Црној Гори и Црногорском Приморју добијамо из једног писма Д. Бркана, датираног у Сутомору новембра 1923, у коме се налази кратак историјат рудника живе и цинобера у општини Спичу, у Поречима. У писму се каже да је прва истраживања отпочео 1894 године геолог Буковски, а да је 1900 дошао приватни рударски инжењер Анте Дешковић који је, по његовим исказима, нашао живу у Поречима. Дешковић је исте године склопио споразум са власником једне бечке фирме Александром Кенигом у циљу даљих заједничких истраживања. Због неспоразума А. Кенига и аустриске владе око власништва дошло је до прекида радова на руднику 1907 године.⁸⁸⁾

Из наредне, 1912, године имамо само један докуменат који нам још увијек говори само о преговорима ради експлоатације руда у Црној Гори. Наиме, дипл. инжењер Павле Поповић обратио се Одјељењу за народну привреду Минист. унутрашњих дјела са питањем да ли црногорска влада жели да ступи у везу с њим као пуномоћником једног страног капиталистичког друштва у циљу отпочињања разговора о евентуалном улагању капитала у Црној Гори. Тадашњи министар Ј. С. Пламенац му је одговорио да је црногорска влада вољна да ступи с њим у преговоре ради закључења концесије али зато тражи од Поповића конкретне предлоге у том смислу „јер је експлоатација руда које имамо од великог интереса по наш цјелокупни економски развитак“, како стоји у министровом одговору.“⁸⁹⁾ И даље вођење преговора о давању концесија говори нам о томе као да раније закључиване концесије нијесу доводиле ни до каквих резултата из било којих разлога, нерентабилности, отказивања, неприхватања услова или другог. Несумњиво да је и Балкански рат много утицао на даљи рад у овом погледу. Ратни издаци у овим двјема годинама приморавали су црногорску владу да тражи зајам у иностранству а да као гаранцију даје оне руднике с чијом се експлоатацијом могло брже отпочети. Тако се влада у фебруару 1913 обратила Мијушковићу у Лондону сљедећим ријечима: „Неопходно су нам потребити два и по милиона круна. Обратити се на Бојтона не би ли нам их позајмио а да му за гаранцију дамо нашу руду ђумура код Берана или какву другу гаранцију“. Из Лондона је одмах одговорено да са предвиђеном гаранцијом угљене руде код Берана за нови зајам није могуће никако успјети, јер је тражено да се као гаранција за зајам да један редован државни приход.“⁹⁰⁾ Ослобођењем Берана 1912 већ се рачунало са богатством угљене руде у њиховој близини, у овом случају као гаранцијом за добијање зајма у иностранству. Тако се послје

⁸⁸⁾ ДА, Разни списи I.

⁸⁹⁾ ДА МУД, (Одјељење народне привреде) 1912, 4288.

⁹⁰⁾ Арх. одј. Д. музеја, 1913 (4 фебр.).

«ослобођења Пљеваља наметало питање црногорској влади какав став да заузме према онима који су на својим њивама копали угаљ и продавали га. На молбу Авдибега Селмановића, упућену капетанском суду у Пљевљима, одговорио је министар Лабуд Гојнић, да се приватнику дозвољава експлоатација, уз плаћање таксе држави. У одговору је наглашено да је мајдан државна својина према Закону о рудама.⁷¹⁾

Послије два пута додјелјиване концесије инжењеру Дешковићу и, судећи према свему, непостигнутих резултата на експлоатацији гвоздене руде на Созини, Одјелење народне привреде 10 јануара 1914 позива заинтересоване да се пријаве комисији која је имала задатак да сагласно чл. 40 и 41 Закона о рудама прегледа терен концесионе зоне „Смрдеж“ у Буковику, у Црмници, поводом потраживања сталне концесије од стране холандског друштва основаног под именом „Црногорски синдикат“. У вези с овим напомињемо да је Холанђанин Букарт раније долазио у Црну Гору у циљу истраживања њеног рудног блага. Експлоатацију нафте захтијевале су, несумњиво, потребе рата који је пола године иза тога и отпочео. Према тачкама потраживања концесије јасно се види да је обим радова Црногорског синдиката био врло велик и са потпуно одређеним начином и организацијом рада на експлоатацији, јер је предвиђао подизање резервоара, спроводница и рафинерија.⁷²⁾ Синдикат „Црна Гора“, организован у Хагу још 15 марта 1912, овластио је д-ра П. Тешу, геолошког инжењера, настањеног у Нимегу и Ј. Кокареа, индустријалца из Хага, како у заједници тако и сваког посебно, да у име Синдиката пођу у Црну Гору и да у смислу Закона о рудама обезбиједи права на истраживање земљишта за која се претпоставља да садржи минерале или петролеј. Сви трошкови учињени у току испитивања требало је, према одлуци главне скупштине административног савјета Синдиката, да пану на његов терет.⁷³⁾ Из другог документа сазнајемо да је у Црној Гори већ био израђен и пројекат закона о повластици која се даје Вугду из Хага и М. Кенигу из Нимингена, холандским држављанима, за експлоатацију петролејског мајдана „Смрдеж“. У недатираном пројекту стоји да се претставницима групе „Црногорски синдикат“ даје концесија за експлоатацију петролеја за 50 година на простору који захвата 500 хектара. Почетни капитал требало је да износи 500.000 перпера. Потребне инсталације требало је поставити најдаље у току двије године имајући у виду и цијеви до морског пристаништа. Рафинерије су имале да буду у околини Вирпазара или Бара. Накнада црногорској влади и број радника Црногораца предвиђени су као у тексту прелиминарне концесије

⁷¹⁾ ДА МУД 1913, II, 2976.

⁷²⁾ Глас Црногорца, 1914, 2.

⁷³⁾ ДА МУД (Одј. нар. привреде) 1914, I, 83.

дате А. Дешковићу у јуну 1900. У члану 16 Пројекта каже се да „повластичари, односно Црногорски синдикат, могу извршење ове повластице пренијети и на финансиско удружење холандског капитала, али по претходном одобрењу надлежног министра и саслушању Министарског савјета.“⁴⁾

Привредни савјет је, проучивши пројекат поменутог Закона и давши извјесне примједбе на неке његове чланове, 21 јануара 1914, поздравно давање концесије Црногорском синдикату из Хага уз образложење да ће отпочињањем радова на истраживању и експлоатацији петролеја у Црној Гори бити знатно смањена емиграција Црногораца ради запослења, да ће од таквог предузећа држава имати непосредну корист, да ће се тако, уколико се наиђе на веће количине, „потпомоћи постизање финансиске равнотеже у нашој држави у погледу извоза и увоза“ (експортације петролеја) и, најзад, да ће се једино радовима овакве врсте „подићи наше економско стање и спасти наш сељак од очигледне материјалне пропасти“. Најзад је народна скупштина ријешила и краљ потврдио да се донесе закон о повластици Ј. Кокареу, индустријалцу из Хага, за експлоатацију петролејског мајдана „Смрдеж“. У тексту закона о повластици предвиђени су исти услови као и у пројекту, само што се додаје да држава има право на 10% непрерађеног петролеја с тим да се овај проценат послџје пет година повиси за 5%.⁵⁾ Према једном документу из јуна 1914 види се само још то да Илија Бошковић тражи од Одјељења народне привреде да му врати заложницу коју је дао с врх свога имања као гаранцију за добијено право истраживања руда у Буковику и Жупи Никшићкој, истичући да је концесија у Буковику законом прешла у руке другог.⁶⁾ О даљем раду на концесији недостају архивски подаци. Такође немамо помена о ма чему предузетом у Жупи Никшићкој. Вјероватно је да су започети радови престали избијањем Првог свјетског рата.

На крају, напомињемо да интерес црногорске владе за утврђивање рудног богатства у сјеверним крајевима Црне Горе није престајао ни до самог почетка рата. Из једног документа с краја јуна 1914 види се мишљење начелника Одјељења народне привреде, М. Татара, по коме је требало да А. Мелхар, рударски инжењер, врши истраживања у Дуловини, Миоској, Рашкој, Челинцу, Врелима, Врагодолу, Требаљеву, Јагањским Рупама, Штитарици, Брскову, Беранама, Градишници, Забрђу, Коњусима и Бобовом Потоку. Одмах по претраживању ових мјеста требало је да пређе у околину Пећи код Дрима „гдје се налази мермер и минерална вода“, затим да обиђе Стреоца, Високе Дечане, пото:

⁴⁾ ДА, Разни списи I.

⁵⁾ Глас Црногорца 1914, 11.

⁶⁾ ДА МУД 1914, I, 2610.

да преко Рожаја дође у Бијело Поље, „ради минералних вода“, и Пљевља ради мајдана угља и на крају да обиђе Жабљак, Жупу Никшићку, Кути, Пониквицу, Даниловград и Велестово „ради мајдана угљена и битумина“. Овакав пут одређен је на основу налаза др-а Тицеа. Инжењеру Мелхару је требало у сваком мјесту додијелити „вјешто лице“ које је имала да одреди обласна управа на чијој су територији вршена истраживања. За све трошкове, учињене на овом путу, било је предвиђено 5.000 перпера. Инжењер Мелхар требало је да направи мапу, профиле и да понесе „примјерке за збирке“ ради извршења хемиске анализе. Требало је сваких 10—15 дана да шаље извјештај о резултатима испитивања Одјељењу народне привреде и на крају о свему детаљан извјештај.”)

Интересантно је напоменути да је Привредни савјет 28 јуна 1914 г. дао искључиво право Митру Вукчевићу и Спасу Лаиновићу да могу вршити истраживања каменог угља у Зетскобрдској области, селу Диношу и околини.

Из свега излази да је највише времена и рада утрошено на вршењу истраживања последице којих су прављени извјештаји који најчешће нијесу имали непосредно практичну важност. Истина, дошло се до многих сазнања о природи земљишта у Црној Гори, па и до доста богате литературе о томе, али све то није довело до оних резултата које су жељели да постигну црногорска влада, њене финансије и појединци. Беспутност и други тешки услови нијесу могли дати потстицај за развитак црногорског рударства које је, с обзиром на све то, тражило огромна финансијска и техничка средства. Несумњиво је да су покретане акције у циљу истраживања и експлоатације руда па и услови за давање концесија омогућивали развитак производних снага заостале земље. Бројним истраживањима, доношењем Закона о рудама, давањем концесија инж. Дешковићу и Кокареу исцрпио се, углавном, рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори до Првог свјетског рата.

Ђоко Пејовић

*) ДА МУД (Одј. нар. пр.) 1914, 3036 и 3061.

О Македонцу Мардарију, владици цетињском у првој половини XVII века

Папа Гргур XV булом од 22 јуна 1622 засновао је Конгрегацију за снажење и ширење римокатоличке вере (*Congregatio de propaganda fide*). Од тога времена, наш је народ особито у Црногорском Приморју и Црној Гори, изложен био снажној акцији Римске курије да путем уније православних Срба надокнади губитке које јој је нанео снажан покрет Реформације у XVI веку. Васеленски црквени сабор у Тријенту (1543—1563) признао је папи, као наследнику Христовом и апостола Петра, врховну законодавну, извршну, судску и финансиску власт, као и право сазивања васеленских црквених сабора, чије одлуке стичу правну снагу тек после папског благослова.

Тежња Конгрегације *de propaganda fide* била је у првом реду спојити путем уније православне Паштровиће с Боком Которском и даље продирати у Црну Гору, а одатле на исток, у правцу Пећи, седишта српског патријарха. Ако би им ово пошло за руком, маштали су у Риму, знатно би се надокнадили губици које јој је у XVI веку нанео велики реформни покрет Мартина Лутера, Цвинглија и других реформатора.

Почетком XVII века вођени су о унији преговори са патријархом Јованом, али нису успели. Патријарх је желео помоћу Рима и неколико политичких фактора у Европи да се ослободи од тешког турског притиска. Али како је Рим претходно тражио прво спајање с римокатоличком црквом путем уније па тек онда да помогне, преговори с Римом прекинути су.

После формирања Конгрегације за ширење римокатоличке вере рад на унији Црногорског Приморја, Црне Горе, па, чак, и Пећке патријаршије, много је интензивнији, али ипак не увек смишљен. Папски емисари извештавали су чешће нетачно само да би своје тобожње успехе добро наплатили. Конгрегација *de propaganda fide*, опет, примала је извештаје мисионара без довољно критике, што је успоравало не само рад на унији него и онемогућило извођење уније, као што је био случај са патријархом Пајсијем.

Патријарх Пајсије, родом из Јањева, син попа Димитрија, изабран је био саборно за патријарха пред крај 1614 године у

Грачаници, новобрдској митрополији. Иако је приликом избора био дубоко зашао у године, ипак је духовно био свеж, оран за рад и један од наших врло учених патријараха. Рођен у Јањеву, месту с јаком латинском колонијом, он је добро научио италијански. Интересујући се за прошлост свога народа, читао је дела дубровачких историчара Орбинија и Лукарија. Сем тога, патријарх Пајсије написао је житије цара Уроша и службу овом српском владару. Пајсије је, даље, редиговао и приредио кратку повест о св. Стефану Штиљановићу и написао два канона првовенчаном краљу Стефану и цару Урошу. Дobar познавалац Крмчије, патријарх Пајсије марљиво је читао Синтагмат Матије Властара и Законик цара Стефана Душана, у чијој је познијој прерази, изгледа, такође учествовао.

Патријарх Пајсије засео је на патријаршки престо у доба када су финансије Турскога Царства биле у врло лошем стању. Све до почетка XVIII века главни верозаконски принос турској државној благајни био је мири-пешкеш у износу од 100.000 аспри. Султановим бератом признато је било патријарху велико право да поставља митрополите и епископе, да их кажњава и збацује. Доцније, у време укидања Пећке патријаршије, тужбе на митрополите и епископе достављале су се у царском дивану на преглед везирима и кади-аскерима. Султановим бератима забрањивало се, додуше, провинцијалним и локалним властима да утичу на постављање епископа, али су се ипак турске локалне власти много мешале у чисто црквене послове.

Не зна се тачно када је Мардарију Македонцу издао патријарх Пајсије синђелију на упражњену епископију цетињску. Биће свакако да је Мардарије добро платио за синђелију патријарху Пајсију, који се вазда тужи на „нуждна времена“. Његов изасланик, скопски митрополит Симеон, тужи се московском цару Михаилу Феодоровићу да „саборна црква веома страда од нечастивих Агарјана“.

Синђелија патријарха Пајсија за новопостављенога цетињскога епископа Мардарија није се сачувала, али у једном његовом писму, о коме ће даље бити више речи, он о себи овако говори: „Јас епискуп кир Мардарие от предел македонских, от земле Црне Горе, от манастира Цетиња“.

По казивању ученог папског мисионара Франа Леонардија, који ће убрзо да сарађује са владиком Мардаријем, под јурисдикцију цетињскога владике, сем Црне Горе која се простире од Рисна до територије Скадра, 50 миља у дужину, спадају још Паштровићи, Грбаљ, Луштица и Котор. У тим крајевима, каже Леонарди, биће око 50.000 душа, па, можда, и више. У Зету спадају Подгорица, Васојевићи, Бјелопавлићи, Пипери, Микулићи, Краина и део Спича. Ова дијецеза обухвата област „che si

comprende di là della palude (Скадарског блата) e del fiume Morazza sin alle pianure della Servia“ и броји преко 80.000 душа.

Не знамо тачно када је Мардарије стигао у своју епархију, која га је дочекала са неповерењем и забринутошћу. Али биће, по свој прилици, да је онамо стигао током 1636 године. Распитујући се о приликама у својој епархији, сазнао је епископ Мардарије да је которски бискуп Бућа развио акцију код Паштровића да их путем уније приведе у крило римокатоличке цркве.

У Црногорском Приморју између Будве и Спича живела је од давнина племенита општина Паштровићи у 15 села, подељена на дванаест племена. У XVII веку била су она са своја четири манастира: Режевић, Градиште, Прасквица и Дуљево под јурисдикцијом цетињскога епископа. Раније, у XV веку, под влашћу српског деспота Стефана Лазаревића, доспела су она после смрти деспотове под заштитом Млетачке Републике, сачувавши своју аутономију. Она су имала свога кнеза, своја четири судије, а поред судија бирала су сваке године још и два војводе и извршно веће од 12 племића. Врховну власт имао је Збор, састављен од свих домаћина.

Не особито одушевљена радом которскога бискупа Буће у Паштровићима, Конгрегација је, као мисионара у Паштровиће и Црну Гору упутила, у јулу 1636, ученога Трогиранина д-ра Франа Леонардија. Леонарди је стигао у Црногорско Приморје тек почетком марта 1637 године. Посао није ишао добро. Бискуп Бућа сметао је Леонардију, а паштровским делегатима за Рим стало је не толико до вере колико да о папском трошку виде Рим и Италију. Леонарди, пак, нашао је потпоре у свом раду код угледног которског племића Франа Болице (Биволчића), одушевљеног римокатолика.

По упутству Конгрегације требало је придобити за унију Паштровиће с Боком Которском, па одатле развити акцију у Црној Гори и даље на исток у правцу Пећи, седишта српске православне патријаршије.

Владика Мардарије пажљиво је пратио рад бискупа Буће у Паштровићима и живу акцију мисионара Леонардија. Он је добро осетио колико је Леонардију стало да придобије Црногорце за себе. Руковођен искључиво материјалним интересима сишао је он, у децембру 1637, са Цетиња у Боку Которску и позвао Леонардија на састанак. Међутим, до тога састанка није дошло, јер је Леонарди о св. Николи био на некој црквеној слави у околини. Тек у мају 1638, по свој прилици у Котору, изјавио је владика Мардарије да је готов да разговара о унији с Римом.

Вест о томе примљена је одушевљено у Конгрегацији. 10 јула 1638 одлучила је Конгрегација да се епископ Мардарије позове у Рим са Леонардијем и да онде изјави папи своју по-

корност и своје исповедање вере. Конгрегација, одушевљена, одобрила је без оклевања штампање исправљених богослужбених књига које ће се поклањати православним свештеницима.

Префект Конгрегације, кардинал Антоније Барберини, писао је 24 јула мисионару Леонардију да је папа много задовољан и да у Риму очекују да ће епископ Мардарије лично доћи у Рим да изјави покорност папи. Том приликом да ће дати исповед вере онако како је прописао папа Урбан VIII за источњаке. Мисли се ту на књижицу, штампану 1648 по наредби папе Иноценца X „*Professio orthodoxae fidei ab orientalibus facienda jussu Urbani PP VIII edita*“. Мисионар Леонарди, наравно, гледао је да овај свој успех у спровођењу уније искористи лично за себе. Успео је да му се плата повећала и његова мисија проширила још и на Црну Гору и на Србију.

Није онда чудно што је епископ Мардарије, нерадо гледан од Црногораца, овим својим преговорима изазвао читаву побуну у Црној Гори. 19 маја 1639 године јављао је Фране Болица секретару Конгрегације Инголију да су у Црној Гори избили немири. Да се не би мислило, пише Болица, да Мардарије избегава да лично дође у Рим, вољан је он да пошаље папи неколико својих калуђера са широком пуномоћи. У новембру 1639 дошао је на Цетиње мисионар Леонарди са изјавом Мардарију да му је Конгрегација одредила 60 талира у име путнога трошка за Рим. Како је незадовољство у Црној Гори још увек, овде-онде, избијало на површину, а Турци у Скадру и околини све више према римокатолицима били неповерљиви, страхујући притом стално и од патријарха Пајсија, упутио је Мардарије са Леонардијем половином јануара 1640 у Рим, поред калуђера Михаила и архиђаконa Висариона који је већ пливао у водама Рима. Не заборављајући ни за тренутак своје личне интересе, владика Мардарије тражио је још од Конгрегације да му се одреди она иста плата коју имају католички бискупи у Турској.

Када је Леонарди стигао у Рим, он је, поред извештаја о епископу Мардарију и приликама у Црној Гори, молио Конгрегацију да донесе одлуку о исправци Часловца и штампању Новогa Завета, јер су ове богослужбене књиге пуне грешака и нетачности, а без исправака за сврху извођења уније потпуно без вредности. С обзиром на Леонардијев успех у Црној Гори, поднесен је био папи предлог да се прошири Леонардијев делокруг још и на Србију, где би Леонарди, заједно с владиком Мардаријем, имао утицати на патријарха Пајсија да пристане на унију. О том предлогу изјаснио се секретар Конгрегације Инголи веома повољно. Патријарх, говорио је он, има под собом 40 епископа, а пошто је Леонарди најспособнији за спровођење уније у тим крајевима, требало би му поверити важну мисију да

преговара с патријархом, и то с повишицом плате од 60 талира годишње.

Чим је мисионар Леонарди са пратњом (архиђаконом Висарионом и калуђером Михаилом) стигао из Рима у Паштровиће, лети 1640, предузео је кораке код епископа Мардарија да да своју исповед вере. Он ће ову исповед помоћу калуђера Михаила, говорио је он, превести на латински, а њу ће потписати епископ Мардарије и отпремити у Рим. Међутим, убрзо по доласку мисионара Леонардија у Паштровиће, ухватише Турци владику Мардарија, оковаше и затворише у Подгорици. Прави узрок Мардаријева затварања био је што је Мардарије увучен био у међусобне борбе Црногораца са Подгорицом. Негде у септембру 1640 пустили су Турци на слободу епископа Мардарија.

Чим је ово сазнао мисионар Леонарди, предузео је кораке да што пре добије од Мардарија жељену исповед вере. 28 септембра 1640 изјавио је епископ Мардарије у манастиру Ваведенја Богородице у Маинама своју покорност папи и дао исповед вере према пропису папе Урбана VIII. Исповед вере превео је Леонарди на латински коју је потписао Мардарије „episcopus Montisnigri et totius orae maritimae“ и ударио на њу свој печат.

У писму папи Урбану VIII каже Мардарије да је узео на знање поруку папе и његових кардинала „да говорим патријарху за дати дужни послух тому светому седалишту; јас о пролећу се справљам главом мом утећи“. Али, у страху од патријарха, он одмах додаје да ће, ако буде спречен, послати патријарху архиђакон Висариона који је био са Франом Леонардијем у Риму. Мардарије се, даље, тужи на Турке који су га затворили „и толико времена држали у сенжиру“, због чега је био спречен да лично дође папи у Рим, што ће учинити чим наступе боља времена. Ово писмо папи Урбану VIII, писано 2 октобра 1640 у Маинама, потписао је „смирени у Христу слуга Мардарие, владика црногорски и всего приморја“.

Владика Мардарије није смео поћи патријарху Пајсију ради преговора о унији како је желела Конгрегација. Већ у писму папи Урбану VIII истакао је он да ће, ако буде спречен, упутити онамо архиђакон Висариона. Наравно, мисионар Леонарди био је много незадовољан оваквим држањем Мардарија. У писму Конгрегацији јадао се он да епископ Мардарије није много прожет римокатоличким осећањем.

Дочекан лепо у Пећи, мисионар Леонарди мислио је да ће ствар поћи добрим путем. Очекивао је с пуно наде да ће патријарх Пајсије дати исповед вере као и епископ Мардарије. Међутим, учени патријарх Пајсије желео је да се претходно ускладе, ако је могуће, догматске разлике између православних и римокатолика. Али, због тешких времена у којима се тада налазила српска црква, патријарх није хтео прекидати преговоре, јер му

је много било стало да из Рима добије материјалну помоћ. Он је, чак, вољан био да призна папи *primatum honoris*, у чему се не би много удаљио од учења православне цркве. У нади да ће лаквим држањем ипак стећи извесне симпатије Рима, он није хтео предузимати никакве строжије мере против епископа Мардарија.

Учени патријарх Пајсије и његов ужи синод, у расправљању са Леонардијем, држали су се Крмчије према рукопису манастира Успенија Богородице у Морачи, преписаном 1613 из Крмчије будимљанског епископа Теофила из године 1252. Дискусија се водила о исхођењу св. Духа, о бесквасном или квасном хлебу, а поглавито о папском примату, чисто политичком питању које је за римско папство најважније. „Ми држим се, писао је патријарх папи Урбану VIII, предана нам от светих апостол и светих седам сабор“. За православне је, говорио је патријарх, меродаван текст симбола вере како је утврђен на Другом васеленском сабору у Цариграду 381 године а *filioque* је додатак не васелинских него провинцијалних црквених сабора. „Ми смо староверци, говорио је патријарх, и ми се држимо предања св. апостола и првих седам васеленских црквених сабора. Ако бисмо усвојили оно што се предлаже, напустили бисмо веровање наших предака“. Да се не би преговори сасвим прекинули и онемогућила тражена материјална помоћ из Рима, патријарх обавештава папу да су вољни у црквеном Поменику спомињати папу не толико као поглавицу хришћанске цркве, него као „ктитора“ пећког манастира Вазнесења Господњег. Ради даљих разговора патријарх јавља папи Урбану VIII да шаље у Рим архимандрита Вићентија и еклесијарха Јефтимија.

Као што се види, патријарх је оставио отворена врата за даље преговоре. Иако одлучан да даље не попусти у догматским питањима, тражио је он из Рима даља обавештења да би, евентуално, добио тражену помоћ за пећки манастир који је био у великој невољи.

Мисионар Фране Леонарди враћао се из Пећи у Паштровиће много разочаран. С њим су пошли и патријархови изасланици, док је архиђакон Висарион коме се није веровало, остао у Црној Гори. Али ипак патријарх против њега не предузима ништа да не би тиме још више погоршао ситуацију патријаршије на Римској курији.

Смрт папе Урбана VIII 1644 и, убрзо потом, настали дуготрајни Кандидски рат између Млетака и Турске (1645—1669) изменили су много тадашњу политичку ситуацију у Турској и у западној Европи. Услед тога што се на почетку Кандидскога рата папа Иноценц X (1644—1655) ставио на страну Млетачке Републике и развио живу дипломатску акцију код Козака и Персијанаца да их придобије за рат против Турака, заузела је

Порта непријатељски став према римокатолицима на Балканском Полуострву. У једном извештају из године 1654 каже се да је скадарски паша под претњом смртне казне забранио да ни један римокатолички свештеник не сме ући у Арбанију.

Патријарх Максим, наследник патријарха Гаврила, који се бавио у Москви од маја 1654 до марта 1656, искористио је у интересу православља тадашњу политичку ситуацију. Он не само да се није пуштао у преговоре с Римом, него је ратовање Млетака с Турцима око Кандије искористио у интересу православне цркве. Он усавршује црквену организацију у Срему, Славонији и Војводини и енергично спречава акцију Римске курије и бечкога двора на ширењу уније међу православним Србима. Патријарх Максим обратио је своју пажњу и Србима граничарима у Вараждинском генералату за које је цар Фердинанд II, иако васпитаник језуита, рекао да су граничари „*antemurale di tutti questi paesi contro Turchi*“.

Када је преминуо епископ Мардарије још за живота старог патријарха Пајсија, дакле негде 1647 године, засео је на столицу епископа цетињскога архиђакон Висарион који је, као и епископ Мардарије, пливао римским водама. Нерад да прекида с Римом, од кога се ваздан надао новчаној помоћи, стари патријарх Пајсије, гоњен невољом, пристао је да архиђакон Висарион седне на столицу цетињског епископа. Али када се, како је речено, услед акције папе Иноћенца X у корист Млетака, ситуација изменила на штету римокатолика, осетило се то и у Црној Гори. Епископ Висарион наине, писао је из Маина на млетачкој територији, 14 марта 1654, папи Иноћенцу X да су га Турци изагнали са Цетиња и цркве у Црној Гори порушили. Колико су турске власти мрзиле експоненте Рима, види се и по томе што су у јесен 1654 неки Турци на путу из Котора у Црну Гору напали на малоруског унијата Павлина Демског, игумана Максима и јеромонаха Киријака који су се враћали из Рима.

Добар организатор и велики противник римокатолика, усто добро гледан од турских власти, патријарх Максим (1655—1681) прегао је, убрзо по доласку на власт, да организује православну цркву у Црној Гори. Он се зауставио на Црногорцу Мардарију из села Корнета из Љешанске Нахије издавши му синђелију на црногорску епископију. То је, дакле, онај Мардарије који се у години 1659 спомиње као епископ Црне Горе.

д-р Јован Радонић

Прилози економској историји Црне Горе (1861-1870)

Многобројни документи о прошлости Црне Горе углавном су се налазили у Цетињском манастиру, али како је он неколико пута паљен и рушен од Турака и Млечића, а и Цетиње и сва Црна Гора два пута били по неколике године окупирани у Првом и Другом свјетском рату, није никакво чудо што се до данас сачувало врло мало архивских података о политичком и културном животу у Црној Гори. Због тога се и не могу са сигурношћу још ријешити многа питања из црногорске прошлости, али је ипак у томе погледу боље са подацима за политичку но за културну историју. Због тога је врло мало података и за економску историју Црне Горе, те се често пута морамо задовољити и најповршнијим подацима и несигурним закључцима за многа важна питања из те научне области.

Тако је на основу једног списка манастирских дугова из 1723 године закључио Душан Вуксан, да цио црногорски буџет за вријеме владике Данила није прелазио суму од 10 до 15 хиљада фиорина¹⁾, док је и буџет за вријеме владике Саве (1735—1781) могао бити углавном истих размјера²⁾. У периоду митрополита Петра I редовни буџет већ ће износити око 20.000 фиорина,³⁾ док Вијала де Сомјер рачуна митрополитове приходе на 35.000 фиорина, не узимајући ту у обзир помоћ коју је Петар I добијао из Русије⁴⁾. Увођењем наплате пореза, мада то није било редовно, Његош је осигурао бар минималне редовне државне приходе а како је успио да издјејствује једну повремену мало већу помоћ из Русије и пошто је продао манастире Маине и Стањевиће, успио је да приликом смрти остави чак једну за оно вријеме и према дотадашњим црногорским приликама приличну суму, од које је Његошев наслједник имао да Црногорцима „купује праха да бране своју слободу, а гладне године да купује за исте новце жито и без паре и динара да га дијели сиротињи црногор-

¹⁾ „Записи“ XV, 322.

²⁾ „Записи“ XV, 323; уп. XIX, 103 и 160—162.

³⁾ „Записи“ XV, 324.

⁴⁾ „Записи“ XIII, 233.

ској и брдској“.⁵⁾ Првих година владе књаза Данила попели су се државни приходи на око 60.000 фиорина,⁶⁾ али је све то било врло мало и за најнужније државне потребе у честим и тешким борбама с Турцима, које су приморале књаза Данила чак и да почетком 1853 године прелије слова и оловни материјал Његошеве штампарије у пушчана зрна.

Књаз Никола је у првим годинама своје владе увео „бољи ред“ приликом прикупљања пореза, али је тек 1865 године увео прве уредне рачунске књиге, које је сам водио. Друга важна реформа извршена је 1868 године, када је проведена „сепарација државних, манастирских и владаочевих добара и прихода“. Но пошто сам прикупио прилично важних података за економску историју Црне Горе баш из првих година владе књаза Николе, потребно је претходно и њих изнијети. Један дио тих података исписао сам из Архивског одјељења Државног музеја на Цетињу, од којих су неки из некадашњег такозваног Личног краљевог архива, а неки из аката Црногорског сената, који су такође у Архивском одјељењу Државног музеја. Овом приликом имао сам у рукама само неколико извора из Државне архиве на Цетињу, па је сигурно да ће се оваквих података и тамо дјелимично наћи када се дефинитивно среди архивски фонд Државне архиве.

О свакодневном животу народа у Црној Гори током седме деценије прошлога вијека нема углавном никаквих докумената, па се морамо задовољити и документима из којих ће се бар индиректно моћи извести површна слика тога живота. И у овоме периоду за пограничне становнике Црне Горе је четовање било скоро једино „занимање“. Књаз Данило је одмах у почетку своје владе био обећао Црногорцима, између осталог, да ће настојати око измирења с Турцима и ако то постигне, онда ће „забранили црногорским четата ићи у Турску“, на што му је један између првих ондашњих четника рекао: „Ада како ћемо ми онда живјети, јер је то наше и сијање и орање и копање и све“.⁷⁾ Но то није могао урадити ни књаз Никола за дуго времена, јер се, на примјер, руски консул из Мостара жали претсједнику Сената војводи Мирку Петровићу на разна погранична отимања стоке, 24 јануара 1861 године. Из писма се види да су никшићки муслимани раније били отели стоку Жупљанима и пристају да је плате, па сада консул шаље Сенату списак отете стоке и оружја од никшићких муслимана и моли да се стока и оружје поврате, ради одржавања пограничног мира.

Како су били тешки услови за живот, види се и из неколико писама Јована Вацлика, секретара књаза Николе. Вацлик је био

⁵⁾ Душан Вуксан, Споменица Петра II Петровића Његоша, Цетиње 1926, 169.

⁶⁾ „Записи“ XV, 328; упор. „Педесет година на престоли Црне Горе 1860—1910“, Цетиње 1910, 149 и 171.

⁷⁾ „Записи“ XXIII, 166.

у мјесецу априлу 1861 г. у Никшићу заједно са консулима европских велесила (Русије, Енглеске, Француске и Аустрије) због ондашњих затегнутих ратних прилика. Ма да претставници великих европских држава, они у Никшићу нијесу могли добити од мјесних турских власти, а онда ни од становника тога мјеста никакве намирнице, већ им се оне морају слати из Црне Горе. Тако је Вацлик молио 17 априла пограничне црногорске главаре да што прије пошаљу за њега и поменуте консуле и њихове кавазе (оружане служитеље, пандуре): три товара соли, 10 товара сијена, бар једно барело (72 литра) вина, 10 до 15 ока лијепо резаног дувана и 3—4 товара жита. Вацлик изрично каже да у Никшићу „за нас ништа купити не можемо“ и да „не имаду конзули великих држава ништа осим воде“. 22 априла Вацлику пише чевски капетан Јован Вукотић и ово: „Ако ви (вам) мањка (недостаје) може бити да биг (бих) ви наша(о) ће двије-три оке каве за паре...“

24 априла пише Вацлику из Повије поп Лазар Мијушковић и набраја што је све послао за консуле и Вацлика. Из тога се писма виде ове цијене намирница: ока масла 3 цванцике, ока медовине 15 карантана, ока вина цванцику, ока скорупа 35 карантана, ока сира цванцику, 60 комада јаја 3 цванцике, а товар сијена 2 талијера.

Чак су и консули европских велесила морали трпјети сваку оскудицу у Никшићу, а како су се према њима односили неки погранични црногорски главари, лијепо се види из писма Јована Вукотића, капетана са Чева, који 27 априла овако одговара књажевом секретару Вацлику: „... А што ми поручујете за сијено и за со — ја соли нијће у Црну Гору не копам, а жито вазде купујем. Ако ћете да се станемо у понећелник, ако ли нећете ја идем дома и казаћу да не оћете да се станемо. Ја се чудим колико ви (вам) пролази соли и жита и дувана! Ви толико не можете харчит те ране...“(!?). Истога дана пише Вацлику и поп Лазар Мијушковић, који такође наилази на тешкоће око шиљања намирница консулима, па каже: „Ако ми добавите књигу (писмо, одобрење) од Господина Мирка да се даје конзулима, ја ћу ви сваку ствар набавити, другојаче не смијем од капетана...“

1 септембра 1861 године књаз Никола моли рускога цара за одобрење да се велики број црногорских породица пресели у Русију, али само ако им се тамо може земља поклонити и ако би им се могли платити трошкови за пресељење. На ово је књаз био приморан због глади која је завладала у Црној Гори, јер је била скоро незапамћена суша, а и иначе је Црна Гора „бесплодна“. Ради бољег успјеха књаз је послао у Русију и свога личног ађутанта Лазара Влаховића. Истовремено књаз моли да се по Влаховићу пошаље књазу и сав новац, или у крајњој нужди бар половина новца који је Његош оставио у руским новчаним заводима,

како би се тај новац употребио у овој тешкој нужди за помоћ гладном народу.¹⁾

Истога дана пише књаз Никола и кнезу Михаилу Обреновићу, а писмо шаље по војводи и сенатору Ђуру Матановићу. Књаз Никола у почетку писма каже ово: „Црногорски народ и у најплодније године врло биједно живи. Узрок су томе одвећ кршевите горе, у којима се налази врло мало земље за обдјеловање. Ова обична оскудност достигла је ове године највиши свој степен, јер је и оно мало на што је Црногорац сву своју надежду полагао превеликом сунчаном жегом упропашћено. Хиљадама налази се породица које ће ма куда у свијет поћи морати, да само од глади не помру...“ Једини спас тим породицама јесте иселјење, па моли кнеза Михаила за одобрење „да се неколико стотина породица ове убоге браће наше преселе у Србију о трошку Прavitелства В(аше) С(вјетлости)“.

5 октобра исте (1861) године књазу је опширно одговорено из Петрограда на његово писмо од 1 септембра. Послије разних изјава саосјећања у тешком положају народа у Црној Гори саопштава се књазу да ће по питању пресељења Црногораца у Русију бити књазу послато посебно обавјештење преко руског консула у Дубровнику, а што се тиче новца који је Његош оставио у руским новчаним заводима, немогуће је поступити противно тестаменту и послати тај новац књазу Николи, јер је Његош одредио да се само интерес од новца може употребљавати за нужду. Но како се од тога новца прикупило око 40.000 рубаља интереса, то је Влада у Петрограду, по царевом одобрењу, ријешила да се за ту суму купи одговарајућа количина жита и већ је закупљено у Одеси и послато у Котор 2.900 четврти кукуруза, а остатак новца (интереса) биће послат књазу преко дубровачког консула, изузевши оне суме за које буде могуће купити још жита у Котору за потребе Црне Горе. До 4 (16) децембра предато је у Котору црногорском повјеренику Перу Врбици 7.029 стари и за ту количину жита платио је руски консул у Дубровнику од интереса на црногорски новац 17.528,52 франка, те консул моли књаза да му потврди пријем тога жита.

19 септембра одговорио је кнез Михаило на књажево писмо од 1 септембра. Писмо кнеза Михаила толико је пропало од влаге да се ништа не може прочитати, али ми изгледа да би се могло закључити да је кнез Михаило послао помоћ у новцу (6.000 дуката?), а није одобрио да се црногорске породице селе у Србију.

Током 1862 г. наставиле су се борбе кроз Херцеговину, а Црногорци су такође стално у рату с Турском. Тешкоће су се повећавале још и због тога, што је Црна Гора морала да помаже и војнички и материјално херцеговачке устанике и њихове пребјегле породице, а није имала ни за своје потребе никаквих сред-

¹⁾ Д. Вуксан, Споменница Петра II..., 168—170.

става. Књаз Никола се надао да ће му Русија указати материјалну помоћ, па 18 фебруара пише руском консулу у Дубровнику Петковићу како му је „у садашњем критичном времену од велике потребе један милион рубаља“ и моли га да о томе извијести своју владу и обавијести га, да ли ће их моћи добити или не. Колико се може видјети из очуваних докумената, Влада из Петрограда није на ово књажево тражење ни одговорила. Из Русије су током 1862 г. примљене само двије мање суме: 2.907,40 рубаља, односно 5.722,66 аустријских фиорина, на име редовне помоћи за црногорске цркве и свештенство (12/24 фебруара) и 15.238,10 рубаља на име редовне помоћи црногорском народу за првих осам мјесеци 1861 године.

Пратећи са интересовањем и стрепњом тешке борбе у Црној Гори словенски и други родољуби из разних крајева Европе прикупљали су добровољне прилоге за Црну Гору. Из архивских докумената се види да су прилози долазили из разних земаља. Из писма од 6 јуна види се да су грчки трговци из Браиле послали на поклон 1.686 стари кукуруза и да је стигло у Котор, а из писма од 21 јула да су грчки родољуби у Атини прикупили 20.000 драхми и да ће их убрзо послати као свој добровољни прилог. 20 јула послат је из Сиска прилог од 150 фиорина, а скупио их је Михаило Шестић, који о томе обавјештава опширним писмом. 17 августа шаље Стеван Бјеладиновић из Котора књажевом секретару Вацлику 732 фиорина, која је сума послата поштом из Прага као добровољни прилог од Администрације „Народног листа“. 22 августа шаље уредник „Србобрана“ (Нови Сад) Петар Нинковић прикупљених 352,50 фиорина, а 29 августа уредник новосадског „Српског дневника“ Јован Ђорђевић пише како је до сада послао из Војводине прикупљених 1.868,44 фиорина добровољних прилога, док ће сјутрашњом поштом послати још 733,75 фиорина. У своме писму Ђорђевић, између осталог, каже и ово књазу Николи: „Овострано Србство с неописаним саучешћем прати развитак тамошњи(х) догађаја. Да могу, сви би прелетели онамо, у помоћ браћи, која лију крв драгоцјену за најсветије своје благо; — али смо далеко од њи(х), растављени и одцепљени! Али, само телесно смо одцепљени, јер смо у духу сви онде!“ Обећаних 733,75 фиорина убрзо су стигли у Котор, одакле их је 18 септембра послао на Цетиње Стефан Бјеладиновић.

У Дубровнику је радио на скупљању добровољних прилога познати књижевник Медо Пуцић, који је 15 септембра послао прикупљени новац (у писму није означена сума послатог новца) који су дали „некоји дубровачки родољупци“. Д-р Михаило (Михо) Клаић, професор из Задра, извјештава писмом од 7/19 септембра, да шаље два цака завоја и шарпија (платно за видање рана) за рањене Црногорце, које је сакупило Уредништво „Народног листа“ у Далмацији. 20 септембра послате су из Сењске

Ријеке три бале платна и другог материјала, а 26 истог мјесеца разни прилози из Загреба. 24 септембра послао је Васа Петровић из Карловца 230,57 фиорина, док ће 1 (13) октобра консул Петковић из Дубровника доставити 359 наполеондора и 4 фиорина, а 13 (25) децембра 3.600.— фиорина, које су му послали разни родољуби из Русије да их пошаље Црногорцима. 24 октобра послао је Одбор госпођа из Загреба суму од 1.000 фиорина, а 28 истог мјесеца из Атине су стигли добровољни прилози у износу од 17.000 драхми. 6 новембра опширно пише уредник новосадског „Српског дневника“ Јован Ђорђевић књажевом секретару Јовану Вацлику о успјешном купљењу добровољних прилога по Војводини и овом приликом шаље 861,20 фиорина, коју је суму прикупио Одбор родољубивих госпођа у Новом Саду под претсједништвом Софије Пасковић. Ђорђевић саопштава да је прикупљено у Новом Саду и околини још неколико шарпија и половних кошуља, па моли за обавјештење да ли и то треба послати. Ђорђевић каже да и даље стално пристижу прилози, а затим додаје ове карактеристичне ријечи: „Чули сте без сумње, како сам прошао у Београду. То су прави божији сметањаци, зазиру као зечеви и од сенке своје. Добро бар кад се знамо!“ Из архивских докумената нијесам могао утврдити због чега се уредник Ђорђевић жали на званични Београд, али ће свакако бити да су тамо нерадо гледали на његово скупљање добровољних прилога и апеле преко свога листа за њихово шиљање. Карактеристично је да током цијеле 1862 године није примљен, бар по сачуваним документима, никакав новчани прилог из Београда, већ само што је 15 октобра послато из Београда пет сандука разних школских књига, ма да се те године није много мислило о школи и књигама, јер су и ученици разних школа учествовали у тешким борбама с Турцима. Те су књиге тражене са Цетиња, јер у Гарашаниновом писму стоји да је пошиљка књига извршена по тражењу са Цетиња од 20 септембра.

Највише података о економским приликама у Црној Гори има за 1863 годину. Од 14 октобра те па до 14 октобра идуће (1864) године извршен је, изгледа, први детаљнији статистички попис у Црној Гори. Нијесам успио да нађем те статистичке податке ни у Државној архиви ни у Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу, па ће бити корисно да наведем и неке од тих података који су иначе одавно објављени. То је потребно урадити због тога, што би, углавном, било без икакве практичне користи упућивање на литературу у којој су ови подаци објављени, јер је до ње данас врло тешко доћи.

Прве вијести о тој статистици објављене су у Сундечићевом *Орлићу* за 1865 годину. Ту је дат и преглед становништва по нахијама, из кога се види да је у цијелој Црној Гори било 196.238 становника, од којих 99.889 мушких и 96.349 женских. По нахијама преглед становништва је сљедећи:

	мушких	женских
1) Катунска	32.723	31.015
2) Ријечка	13.127	12.970
3) Црмничка	14.272	13.997
4) Љешанска	7.978	7.389
5) Брда с Морачом и Васојевићима	31.789	30.978

У међувремену од почетка па до завршетка пописа становништва, тј. од 14 октобра 1863 па до 14 октобра 1864 године, родило се у Црној Гори укупно 6.577 дјеце (3.475 мушке и 3.102 женске), док је за то вријеме умрло 3.938 лица (2.002 мушких и 1.936 женских). Појединачно по нахијама овај преглед је следећи:

Нахија	Рођено		Умрло	
	мушк.	женск.	мушк.	женск.
1) Катунска	1.102	973	653	591
2) Ријечка	530	497	290	307
3) Црмничка	497	489	297	298
4) Љешанска	249	245	189	158
5) Брда с Морачом и Васојев.	1.097	898	573	582

Уз ове податке наглашено је да у Црној Гори има пописаних војника 25.000, док у великој потреби „може их још 10.000 на бојиште изкочити“. Сви ови подаци нужни су за правилно разумијевање даљих излагања, а с тим у вези је потребно нагласити и то, да цјелокупни годишњи данак (порез) није износио ни пуних 100.000 фиорина, која је сума трошена за издржавање грађанских и војних власти у земљи. У Црној Гори су те године постојале 4 царинарнице („ђумрука“), од којих су три биле према турским границама (Грахово, Ријека Црнојевића и Вир Пазар), а једна према аустриској (Крстац код Његуша). У земљи су била 4 позната пазара (пијаце), и то: Ријека, Вир, Ђеранина Главница (Данилов Град) и Сливље (код Никшића), а црногорски производи доношени су на три најближа аустриска пазара: Котор, Рисан и Будва*).

Архимандрит Нићифор Дучић био је на Цетињу и у Црној Гори од 1862 до 1867 године, па је имао могућности да лично проучи ондашње прилике у земљи. Он наводи доста карактеристичних података о привреди у Црној Гори, али ћу ја изнијети само сумарне статистичке податке које је Дучић навео из званичних извјештаја о попису 1863 године. Дучић изрично тврди да ова статистика мора бити поуздана, јер се чланом 61 Законика књаза Данила узимало за глобу све што би се сакрило приликом пописа. За шест капетанија Дучић није имао податке, па је касније тражио из Београда да му се ови подаци пошаљу са Цетиња, али му ту молбу нијесу удовољили. Дучић се чуди таквом поступку и узвикује: „Чудноват појам о статистици и државној тајни још

* Сундечићев „Орлић“ за 1865, 75—79.

у данашње доба...“), али се мени чини да су ондашње црногорске власти биле много проницљивије но Дучић, јер се ту радило баш о разним пограничним капетанијама (Загарачка, Команска, Црнска, Ровачка, Морачка, Дробњачка и Ускочка), те би детаљно износише статистичких података о тим капетанијама, нарочито о броју њиховог становништва, доиста било важна „државна тајна“ за све сусједне непријатељске политичке и војне власти. Данак (порез) плаћао се тада по следећој скали: 1) на рало земље 6 гроша, 2) на косу ливаде 3 гроша, 3) на 1 говече 3 гроша, 4) на 10 брава (коза и оваца) 6 гроша, 5) на 1 свиџче 1 и по грош, 6) на 1 улиште (кошницу) 1 и по грош и 7) на барело (72 литра) вина 4 гроша.

Дучић износи и колика је била годишња плата ондашњим племенским главарима, а наиме: капетану 80 фиорина; командиру 80 ф.; војводи, који није истовремено и сенатор, 60 ф.; стотинашу 12 ф.; барјактару 12 ф.; десечару 5 ф.; а писарима по 6,12 или 24 фиорина, што је свакако зависило од његових способности и од пространства дотичне капетаније¹⁰⁾.

Дучић је два пута објавио своје дјело „Биљешке о Црној Гори“ (1874 и 1893), па је приликом другог издања изоставио преглед државних прихода и расхода за 1863 годину. Његов преглед расхода није у складу са списком државних чиновника који је објављен у „Орлићу“ за 1865 годину, јер у „Орлићу“ се налазе 16 сенатора, док их Дучић има 15, а поред тога у „Орлићу“ су 3 књажева ађутанта („побочника“) и гарда од 400 момака, којих такође нема Дучић. Перјаници су имали, по подацима у „Орлићу“, свога капетана и вице-капетана, а гарда је имала свога шефа, а ниједан од њих не налази се код Дучића. Ово је важна разлика за Дучићев закључак о суми која је остајала иза годишњих државних расхода, а о којој ће одмах бити ријечи, тим прије што Дучић уноси у свој преглед државних прихода и суму од 20.000 фиорина, које је, по Дучићу, Аустрија „почела давати кнезу, чини ми се“, од 1866 године! То је све потребно нагласити, јер је данас тешко схватити ондашње прилике у Црној Гори, која је чак крајем XIX вијека, имала свега 293 државна чиновника!¹¹⁾ Тај Дучићев преглед црногорских државних прихода је кратак и сигурно само приближан стварноме стању, а гласи:

1) Од данка (пореза) 81.500 фиорина, 2) од Русије годишња помоћ 45.000 фиорина, 3) од Аустрије (од 1866?) помоћ 20.000 фиорина, 4) од глоба 5.000 фиорина, 5) од манастира 14.000 фиорина, 6) од монопола на со, руј и рибу 10.000 фиорина. Свега 175.000 фиорина.

⁹⁾ Нићифор Дучић, Књижевни радови III, Београд 1893, 132.

¹⁰⁾ „Гласник“ Српског ученог друштва књ. 40, Београд, 1874, 95 и Дучићеви „Књижевни“ радови III, 133.

¹¹⁾ П. Ровинскиј, Черногорја... томъ III, Петроградъ 1915, 504.

Државни расходи, по поменутом Дучићевом излагању, изгледали су овако:

1) Племенским главарима плате 14.293³ фиорина, 2) 15 сенатора 3.600 фиорина, 3) претсједнику Сената 1.500 фиорина, 4) потпретсједнику Сената 1.200 фиорина, 5) секретару сената 300 фиорина, 6) црногорском митрополиту 2.000 фиорина, 7) цетињском архимандриту 600 фиорина, 8) цетињском свештенику 300 фиорина, 9) цетињском ђакону 200 фиорина, 10) књажеву секретару 1.200 фиорина, 11) књажевом доктору (љекару) 2.000 фиорина 12) за два књажева ађуганта по 300 ф. 600 фиорина, 13) црногорском агенту у Скадру 1.400 фиорина, 14) за 100 перјаника по 80 ф. 8.000 фиорина, 15) разних пензија и помоћи 8.000 фиорина, 16) учитељима основних школа 7.350 фиорина. Свега 52.543.— фиорина.

Пошто је навео да послѣје расхода остаје 122.957 фиорина, Дучић додаје ово: „Из ове се своте подмирују дворски трошкови, и у опће кнез располаже с њом неограничено“¹³⁾.

Из Дучићевих података види се да је у цијелој Црној Гори било током 1863 године 9.292 барела вина (1 барело је 72 литра), и то: у Црмничкој Нахији 5.723, у Ријечкој 2.089, у Катунској 400 (Пјешивачка капетанија), у Љешанској 200, у Бјелопавлићима 800 и у Пиперима 80 барела.

Пошто је данас врло ријетка Дучићева књига са овим статистичким подацима, ја ћу друге податке из његовог дјела табеларно објавити, јер они и данас могу бити корисни.

Ц р м н и ч к а Н а х и ј а

Капетанија	Рата земље	Коса ливаде	Брава (коза и оваца)	Говеди	Свиња	Коња	Улшта
Брческа	1534½	—	2313	551	236	—	123
Подгорска	1335½	—	3138	563	179	—	246
Годињска	548	—	690	—	108	—	74
Бољевићка	1080	—	1070	—	144	—	100
Душиоска	1532½	—	3356	440	300	—	214
Сотонићка	1057	—	100	372	156	—	90
Глуходолска	1948	—	4778	677	282	—	187
Лимљанска	884	—	2093	451	155	—	113
Буковичка	427	—	870	174	66	—	34
Сеочка	167	—	713	35	47	—	152

¹³⁾ „Гласник“ СУД 40, 113—114.

Р и ј е ч к а Н а х и ј а

Капетанија	Рала земље	Коса ливаде	Брава (коза и оваца)	Говеде	Свиња	Коња	Улишта
Љуботинска	2372	—	5729	792	479	—	594
Добрска	880	—	2800	190	184	—	140
Грађанска	915	—	1684	202	140	—	163
Цеклинска	6868	—	16851	1852	230	—	791

К а т у н с к а Н а х и ј а

Цетињска	2297½	—	6695	598	23	—	18
Његушка	2000	15	9238	600	181	13	200
Ђеклићка	775	—	5887	400	260	64	198
Бјеличка	776	37	1168	850	178	20	500
Џуцка	1501	609	19521	2276	73	—	1255
Граховска	3804	1104	16029	2300	350	130	600
Рудинска	631	1104	14201	2500	100	176	156
Озринићка	1485	1202	18937	2400	200	134	607
Пјешивачка	2835	715	17566	1800	402	140	1300
Луковска	2457	3129	9395	1600	132	128	500
Жупска	3225	2438	4826	2064	39	—	600

Љ е ш а н с к а Н а х и ј а

Љешанска	4308	52	15715	680	278	36	1800
----------	------	----	-------	-----	-----	----	------

Б р д а

Петуши- новићка	3311	1420	9192	1400	202	159	500
Павковићка	3726	1663	13657	1700	128	258	900
Бражегрмска	1157	297	7448	1050	54	83	500
Мартинићка	1025	677	5137	566	94	40	100
Завалска	1561	571	8685	750	138	70	500
Стијенска	1099	338	6927	550	119	66	500
Брагоножићка	1251	644	11450	1100	87	103	60
Брскутска	303	786	3151	310	12	70	50

В а с о ј е в и ћ и

5 капетанија	4100*	4800	20310	5500	173	644	1000
Укупно у ци- јелој Црној Гори (сем 6 капетанија)	65175% ^{1**}	21171	257720	38949	5909	2314	18455 ^{1**}

^{1**}) У цетињском листу „Црногорац“ (од 3 априла 1871) објављен је чланак Т. Илића, секретара Сената, о народној привреди у Црној Гори. Илић наводи ове податке о земљи и стоци у Црној Гори: 80.000 рала ораће

На сву горњу имовину, која је, изгледа, ипак негдје само приближно забиљежена, плаћено је 1863 године данка 81500 фиорина. Те исте године у Црној Гори је било 3 командира, 42 племенска капетана, 139 стотинаша, 136 барјактара и 1428 десечара¹⁴⁾.

Пошто су на Цетињу знали да ће Дучић сигурно публиковати статистичке податке које му доставе, они му, као што смо видјели, нијесу послали ништа за шест граничних капетанија. Но руском консулу у Дубровнику Константину Дмитријевићу Петковићу те податке нијесу рачунали као „државну тајну“, те је у Петковићевој књизи о Црној Гори забиљежено да су капетаније Загарачка и Команска имале 1560 рала земље, Ровци и Морача 2650 рала, Црнци 1020 рала и Дробњаџи 1072 рала¹⁵⁾. Петковић је забиљежио и колико је коса ливаде имало у тим капетанијама, а наиме: Загарач 600, Ровца и Морача 2400, Црнци 342 и Дробњаџи 2700 коса¹⁶⁾. Ни код Петковића ипак нема података за Ускочку капетанију, али он наводи да је Дуга имала 392 рала земље и 799 коса ливаде, а Језера 320 рала земље и 800 коса ливаде,¹⁷⁾ што опет није дао Дучић.

Петковић је оставио неколико драгоцјених података о спољној трговини Црне Горе преко Аустрије током цијеле 1863 године. Те податке Петковић је добио од аустријских царинских власти у Котору, те их сигурно можемо сматрати као сасвим поуздане. Истовремено је Петковић објавио и податке о роби коју су Црногорци продали и купили на пазару у Котору током 1863 године, па ћу то све објавити, јер је до Петковићеве књиге скоро немогуће доћи у нашим библиотекама.

Петковић изрично каже да је податке о финансиском стању у Црној Гори током 1863 године прикупио на лицу мјеста и по званичним документима, па мислим да се више вјере може поклонити његовим но Дучићевим излагањима. Он, наиме, даје следеће државне приходе за 1863 годину:

а) Непосредни порези:

1) од обрадиве земље 24.802 аустр. гулдена (фиорина) у сребру, 2) од ливада за кошење 5.212 гулдена, 3) од винограда 2.920, 4) од крупне стоке 9.287, 5) од ситне стоке 13.299, 6) од пчела (улишта) 1.382. Свега 56.902 гулдена.

земље, 40.000 коса ливаде, 22.000 мотика винограда, 380.000 оваца и коза, 46.000 говеди, 15.000 кошница пчела и 20.000 свиња, па додаје: „Ево ово је прави темељ и главни извор из кога црпи двије стотине хиљада црногорскијех душа све своје потребе домаће и народне“. — Ове се цифре дјелимично разликују од горњих код Дучића, но иако су Илићеви подаци за 1870 годину, мислим да су мјестимично претјерани, нарочито у броју оваца и коза.

¹⁴⁾ „Гласник“ СУД 40, 96—113 и Дучићеви „Књижевни радови“ III, 133—159; упор. К. Петковић, Черногорја и Чернгорци, Санктпетербургъ 1877, 374—378.

¹⁵⁾ К. Петковић, Черногорја и Черногорци, 369—370. ¹⁶⁾ К. Петковић, Нав. дјело 377—378. ¹⁷⁾ К. Петковић, Нав. дјело 370 и 377.

б) Посредни порези:

1) трошарина од царинарница у Грахову, Његушима, Бјелопавлићима и Ријечи Црнојевића 15.000, 2) такса од ракије, соли и риболова 17.000. Свега 32.000 гулдена.

в) Спољашњи приходи:

Помоћи из Русије: 1) 22.857 рубаља и 12 копејки у сребру 34.120, 2) 1.000 червонаца 4.648, 3) годишњи проценат с капитала за школе (342 р. и 72 к.) 466. Свега 39.234 гулдена.

Петковић, дакле, наводи укупне приходе у износу од 128.136 аустриских фиорина, док државне расходе наводи детаљније од Дучића, а дјелимично различније. Он цијеле расходе дијели на ових пет група:

а) Унутрашња администрација и војска:

1) плата за 50 капетана 4.000 гулдена (фиорина), 2) плата за 44 писара 528, 3) плата за 150 стотинаша 3.600, 4) плата за 150 барјактара 3.600, 5) плата за 1.270 десечара 6.350.

б) Централна влада: 1) претсједнику Сената 1.500, 2) вице-претсједнику Сената 1.200, 3) 18 сенатора 4.600, 4) секретару Сената 200, 5) за 100 перјаника 8.000, 6) тројици књажевих ађутаната 1.500, 7) четворици књажевих тјелохранитеља 480, 8) књажевом љекару 2.000, 9) књажевом секретару 1.000, 10) црногорском агенту у Скадру 600, 11) за поштанске и телеграфске расходе 2.500, 12) пензије и помоћи разним лицима 3.500, 13) на исхрану сенаторима за вријеме њихове службе на Цетињу 480. Свега 45.558 гулдена.

в) Свештенство: 1) црногорском митрополиту 1.200 гулдена, 2) архимандриту на Цетињу 350, 3) свештенику 120, 4) ђакону 120. Свега 1.790 гулдена.

г) Народно просвјетљивање: 1) тројици учитеља у цетињској школи 900 гулдена, 2) за издржавање 20 ученика на Цетињу 2.000, 3) плата тројици учитеља у нахијама 180 аустр. гулдена (фиорина), 4) на издржавање ученика у Паризу 2.400, 5) на издржавање штампарије на Цетињу 1.000. Свега 6.480 гулдена.

д) Ванредни расходи: 1) помоћ неким сенаторима и капетанима 1.000 гулдена, 2) за путне трошкове ван земље 4.000, 3) за израду ордена и других знакова за одликовање 500, 4) удовици књегињи Даринки за путне трошкове и друге расходе приближно на годину 5.000, 5) за набавку праха и других војних потреба приближно на годину 15.000. Свега 25.500 гулдена.

Код Петковића је ваљда нека штампарска грешка у збиру прве колоне (стоји 19.480 мјесто 37.558!), па је и у збиру свих расхода изашла нека мања разлика. По изнесеним подацима, међутим, излази да су сви расходи били 79.328 фиорина, те је остатак износио 48.808 фиорина,¹⁷⁾ док је по Дучићу остатак износио 122.957 фиорина!

¹⁷⁾ К. Петковичъ, Нав. дјело 419 — 422.

Аустриске власти у Котору сигурно су имале потпуно уређену администрацију и може се вјеровати да су њени царински службеници савјесно уносили све што је увезено из Црне Горе и што се однијело са которске пијаце за Црну Гору. Како је Петковић био руски консул у Дубровнику и био је добро познат и аустриским властима у Котору, онда ће, као што сам већ нагласио, свакако и његови даљи подаци бити поуздани.

Ево прво табеларан преглед транзитне робе коју су Црногорци извезли преко Царинарнице у Котору током 1863 године:

1) сушене рибе (скоранца, укљева) 138.473 аустр. фунти, 2) сушеног меса (кастрадине) 30.168, 3) сира 13.028, 4) сала 119.320, 5) вуне 3.959, 6) кожа 125.560, 7) воска 1.631, 8) старога бакра 3.237, 9) чаура од свилене бубе 15.860, 10) кромпира (кртоле) 68.384, 11) пијавица 18.695, 12) коријења за бојадисање и дивљег пелена (пелима) 49.210. Свега 587.525 аустр. фунти.

Од увозне робе Црногорци су током исте године узели на пазару у Котору: 1) соли 1,500.000 аустрискских фунти, 2) кукуруза 1,282.870, 3) колонијалне робе 115.979, 4) дувана у листовима 304, 5) брашна 180.000, 6) пиринча (ориза) 1.823, 7) поврћа 1.160, 8) поморанци и лимуна 959, 9) сира и меса у конзервама 1.039, 10) разних алкохолних напитака и вина 210.228, 11) пива 784, 12) макарона и разног тијеста 2.708, 13) сапуна, свијећа (штерика) и маслиновог зејтина 9.779, 14) платна и шареног памучног цица 3.969, 15) вунених тканина 2.126, 16) свилених тканина 76, 17) одијела (хаљина) 322, 18) гвоздених производа (алата и другог) 543, 19) месинганих (бакарних) комада (плоча) 693, 20) порцуланских и глинених производа 1.232, 21) олова (свакако за оружје) 37.285, 22) хартије за писање 5.786, 23) стаклених производа 437, 24) производа од коже 126, 25) производа од дрвета 2.900, 26) производа од дрвета бољег квалитета 390, 27) хармоника („гармоник““) 19, 28) галантериских производа 204, 29) ситне гвоздене робе 1.309, 30) минералних производа: салитре, галице, сумпора, борне киселине 1.003. Свега 3,355.893 ауст. фунти.

Петковић посебно наводи сљедећи преглед разне ситне робе која је током 1863 године донесена из Црне Горе и продата на пазару у Котору:

1) кромпира и зеља (купуса) 8,427.540 аустрискских фунти, 2) сира 6.896, 3) сухога меса 15.874, 4) масла 2.754, 5) сала (свињске масти) 12.671, 6) свјеже рибе 27.624, 7) суве рибе 52.709, 8) јечма и крупника (пшенице) 4.942, 9) кукуруза 9.609, 10) старога бакра 2.707, 11) вуне 2.894, 12) ораха 1.070, 13) меда 1.128, 14) воска 4.838 фунти, 15) домаћих птица 9.272 комада, 16) свиња и ситних прасади 1.984, 17) јаја 1,384.508, 18) волова 3.635, 19) ситне стоке 11.520, 20) разне дивљачи 187 комада, 21) дрва свега 8.604 гулдена, 22) леда 348.000 фунти.

Током исте (1863) године Црногорци су купили на пазару у Котору и увезли у земљу сљедећу робу: 1) колонијалне робе

14.740 фунти, 2) лана и конопље 4.500, 3) терпентин 250, 4) пиринча, макарона и т. сл. 12.400, 5) разнога воћа 15.080, 6) бакалара 3.040, 7) свијећа од воска 3.900, 8) памучних тканина 20.680, 9) вунених ћилима 17.640, 10) конопаца (ужади) 3.904, 11) свилених конаца 307, 12) гвоздених производа 17.600, 13) бакарних котлова 2.564, 14) глинених производа 3.670, 15) стаклених производа 1.460, 16) хартије за писање 243, 17) сирових волловских кожа за обућу (опанке) 297.650, 18) дасака (штица) 200.000, 19) зелене галице (витриола), стипсе и борне кисјелине („борнокислаго натра“) 4.590 фунти, 20) тврдога скупог дрвета („красилнаго дрвета“) 1.659, 21) ракије 746 барила, 22) вина 1.096, 23) алкохолних напитака 140, 24) маслиновог уља 283 барила.

Приликом извоза робе из аустриских приморских градова Црногорци су били обавезни да плаћају трошарину аустриским царинарницама, али због тога нијесу ништа плаћали за транзитну робу, примљену директно из Трста или других мјеста.^{17*)} На црногорској граници, пак, наплаћивана је царина у корист државне касе на сву увезену робу која је била одређена за продају. Царина се није плаћала само на со, косе за кошење, лимуне и још неке сличне предмете, али је ипак та царина била врло мала. Тако је, на примјер, царина на шећер износила 20 крајцера за пуд, (пуд = 16,38 кгр.) на кафу 30 крајцера за пуд, на сапун 20 крајцера за пуд, на дуван 80 крајцера на пуд итд.¹⁸⁾

Из докумената Архивског одјељења Државног музеја и Црногорског сената за 1863 годину такође сам исписао неколико карактеристичнијих детаља, па ћу их одмах саопштити. Неки од тих докумената су писма Јана Вацлика, тадашњег црногорског консула у Скадру, упућена књазу Николи. Вацлик саопштава књазу и најситније ствари за које сазна у Скадру, као што му, на примјер, 1 јуна пише и ово: „Инглежки конзул премного је пио коњака и разболио се на смрт; сад је већ бољи и намјерава добро радити за Спич“. Но Вацлик је својом окретношћу и савјесним радом, а добрим дијелом и својом дрскошћу, учинио много користи за велик број ондашњих Црногораца који су ма колико били зависни од скадарског паше. То лијепо видимо из његовог писма књазу од 22 маја, у коме стоји: „... Такођер принудио сам пашу да он прогласи на пазару да смједу Црногорци свућ куповати лађе од Турака и да је укинута ова заповијед, по којој нијесу до сада смјели Црногорци лађе куповати“. Прије тога пашиног одобрења могле су се лађе само најмити, као што видимо из једног уговора од 8 маја, који је сачинио сам Вацлик у канцела-

^{17*)} То се потврђује и из једног архивског документа од 2 новембра 1863 године. Тога дана јавља которски поглавар Сенату и ово: „Црногорски поданици не плаћају дацију за транзит врху икакве трговине што пролази преко Аустринке државе, тако исто Војеводство окружно држи да ранијем начином поступиће се на ту страну за поданике аустринске...“

¹⁸⁾ К. Петковић, Нав. дјело 382—386.

рији Консулата у Скадру, да неки Ђорђе Зеф Пици, из Скадра, даје једну своју лађу под кирију Перу Никову, стотинашу из Сеоца (Црмница), те је Перо имао да даје Ђорђу „сваку неђељу талијерах три кирије“. Сјутрадан, 9 маја, опет је Вацлик сачинио у својој канцеларији један уговор, којим се поп Мато Пурлија, из Дупила (Црмница), обавезује да ће на Никољдан (6/18 децембра) исплатити скадарском трговцу Панајоту дуг за продатих му „стотину хума пшенице, хум један по стотину десет гроша“, а дуг је имао исплатити „и то у наполеонима, један комад по 90 гроша“. 10 (22) маја моли неки Махмут Хоџа Вацлика за дјејство да му се поврати једна лађа, која му је нестала крије четири мјесеца из Скадра, а сада је чуо да се она налази код неког Пера Маркова на Ријечи Црнојевића. Махмут није сасвим сигуран у тачност примљеног обавјештења, па у наставку свога писма моли Вацлика да му врати лађу, „ако буде истинито да је лађа на горе речено мјесто“. Но сигурно ова лађа није била једина турска лађа која је била у рукама Црногораца, као што је било доста црногорских лађа у турским рукама, које су у дугим и крвавим својим борбама по Скадарском Језеру узимали једни другима.¹⁹⁾ То се лијепо види из једног писма Црногорског сената Вацлику од 26 маја, у коме му препоручују да поради како би се повратила двоје говеди попу Шановићу, „јер ако му их не бисте повратили, ондан ће моћи и Цеклињани узимат своје лађе, које познају сваке суботе, те су им их Турци узели“. Одобрење скадарског паше да Црногорци смију куповати турске лађе, о коме је Вацлик извјестио књаза Николу, доиста није било само форма, како је то обично било код турских власти, јер је већ 29 маја у Вацликовој канцеларији потписан уговор, по коме су четири Црногорца (Малиша Митров, Мишо Дајашев, Ника Миланов и Стево Марков) као ортаци купили једну нову лађу за стотину талијера у Мер Хације, ностромом („ностросом“) из Штитара. Ортаци су власнику лађе одмах дали 50 талијера, а остатак од 50 талијера обавезали су се да ће му исплатити посљедњег дана у мјесецу јулу. Мер Хација се, пак, био обавезао, да ће лађу бесплатно повратити ако би, случајно, точила.

Познато је да је још Његош основао на Ободу, код Ријеке Црнојевића, једну радионицу за израду праха и мање поправке оружја, која је првих година владе књаза Николе преправљена у једну скромну Фабрику за оправку и прераду оружја. У једној пригодној књизи о влади краља Николе забиљежено је са каквим су се тешкоћама борили Црногорци да дођу до оружја и муниције и у другој половини прошлог вијека.²⁰⁾ Ту је сачуван и овај важни детаљ: „Муслиман Љуман, који је тада пребјегао из

¹⁹⁾ Упор. А. Јовићевић и М. Стругар, Слике из прошлости Цеклина, Загреб 1902, 132 и даље.

²⁰⁾ „Педесет година на престолу Црне Горе...“, 49 — даље; упор. „Записи“ XXII, 275 и д.

Арбаније и нашао уточишта на Ободу, мијесио је неку масу, од које постајао барут...²¹⁾ У фасцикули Архивског одјељења Државног музеја за 1863 годину чува се једна молба књазу Николи од Љумановог друга Мифтара „с џебехане“ на Ободу, која гласи: „Ево има толико година од како служим свијетле господаре покојнога Господара Владику (мисли на Његоша — Р. Д.), Књаза Данила и Вас ево три године и сви ови обећавали су ми слободу да могу дома поћи, па ми дође вријеме да морам одовљен ходити, јер ми се занат обатали, а Ви не хоћете више да работам, па Ве молим да ми дате слободну карту на Вашег консула да ме паша скадарски не обљеси, јер ми је пријетио и мене и Љуману. Ако ме можете испратити да ме не обљесе, молим Ве и кумим да ме пошљете, ако не можете молим и кумим да ми даш једну кору суху љеба да живим, теке да ме не пуштиш на душманске руке, да ме не обљесе“. Књаз је Мифтарову молбу послао у Скадар консулу Вацлику, који ју је повратио на Цетиње са кратком напоменом: „Да се врне допуштено од паше“. Поред Вацликовог потписа је овални печат, у коме око црногорске круне пише: „Конзулство Кнџжества Црногорског^в — у Скадру“.

Три писма терзије Михаила Ђорђевића консулу Вацлику из 1863 године односе се на црногорску народну ношњу, коју је Ђорђевић сигурно радио за самога Вацлика, па га обавјештава што му још треба материјала за њену израду, али је нарочито важан факат из кога се види да је те године већ био редован поштански саобраћај између Црне Горе и Скадра, јер Ђорђевић у једноме писму каже и ово: „И још једно писмо сам посла(о) по пошти, не знам је ли Ви дошло?“

Неће бити сувишно навести још два податка из докумената за 1863 годину. Из једнога (од 24 маја) види се да је Симо Јевтов Љумовић, из Пипера, купио у Марка Радичевића, из Подгорице, једну велику пушку за 18 талијера, а други свједочи да су се и ондашњи црногорски главари интересовали књигом, јер 3 децембра пише Вацлику са Ријеке поп Ђоко Пејовић и каже да је добио Магазин (српско-далматински), па га шаље Вацлику на прочитање.

Како су били и скоро неиздржљиви каприси појединих граничних племена, лијепо се види из једног писма Црногорског сената консулу Вацлику. Писмо је од 16 маја 1863 и гласи: „Јављамо ти како су 12 овог мј. били дошли у Созину Спичани да скубу шеницу са земаља глуходолскиј (Спичани су били у аустријској, а Глуходољани у црногорској граници — Р. Д.), које су били дали Спичанима да раде, који су у нашу границу. Кад виђеше чобани, који су наши били тај дан у Созину, да није ништа на баштине, но је покушено и покошено, отидну за њима да виде ко је, а они запану им око пута и убију једног Глуходољанина,

²¹⁾ „Педесет година на престолу Црне Горе...“, 50.

Ђура Никова Бранковића, капурала, и његово оружје узму и понесу с мртва њега. Глуходољани су кћели одити на освету, но им је овдашња власт строго забранила док се Вама јави“. Крајем маја (29), Вацлик, пак, јавља Сенату о своме раду током тога мјесеца, па каже и слједеће: „Исто сам за Васојевиће извадио 460 брава, које су њима Турци прије године данах и по узели, т. ј. не хтјели (им) вратити из зимнице“. 4 јуна Вацлик опет јавља Сенату о разним питањима, па наводи и карактеристичан детаљ, да „не даду неки Црногорци работати Турцима у Фармаки (sic!) — Фармаци су село у Љешанској Нахији — Р. Д.), 5 јуна жали се Сенату да стијенски капетан (у Пиперима) Рамо Вулев коси спушку турску ливаду, 6 јула да су Врађинаши дужни десетак Турцима већ три године, 10 августа жали се да је капетан из Бјелопавлића „украо једну лондру (врста чамца, лађе — Р. Д.) турску“ (била је спушког мудира, управитеља! — Р. Д.), а 26 октобра да су неки Љешњани узорали турску земљу преко црногорске границе. Поред свих овако затегнутих пограничних односа, Вацлик успијева да изради многе користи за пограничне црногорске поданике. Тако он извјештава Сенат 10 августа да је скадарски паша наредио својим пограничарима „да плаћају дацију за земљу у граници црногорској правитељству црногорскоме“, а 18 истога мјесеца Вацлик шаље Сенату једно важно опширно писмо, које је умногome карактеристично. Оно гласи: „Имам чест јавити да је мени војвода Миљан из Васојевића и поп Јосиф из Доњих Васојевића писао да се дигне њихов кајмакам из Берана Селим бег, миралај. У писму обширно и доста добро написаном све кривице кајмакамови били су написане да се више не могло трпљети његово самовољно владање. Ја сам то све паши представио и два Васојевића к паши послао да то све досвједочи и паша, увјеривши се о истини тога, одмах је кајмакама дигао и на његово мјесто наименовао за мудира Селим Агу Међикукића, сина Хаџи Мехмед Аге из Спужа, који зна српски и који држи и Турке и себе за Славенина, само друге вјере (курзив је мој — Р. Д.). Надам се да ће лијепо се владати, јер је човјек искушан, који је свијет виђио. Паша ми га послао у кућу и ја сам га позвао на објед и из разговора мислим да ће бит добар за овај крај. Ја сам њему особито препоручио да се у суд не мијеша и да те стваре остави капетанима, који најбоље знају свој народ, и он је мени све обаћао“.

Риболов у Скадарском Језеру вјековима је био главни приход такозваним „покрајвођанима“. Као што су црногорски и турски граничари вјековима једни другима узимали и „притискали“ земљу, тако су исто биле честе свађе и сукоби око заузимања разних погодних мјеста за ловљење рибе, званих „ока“. Ни 1863 нијесу престајали такви сукоби, па 19 августа Сенат пише Вацлику да се жали скадарском паши на пограничне Турке, који бране Вранинашима да лове рибу „на њихов риболов, ће су од

вазда ловили“. Истовремено се и Вацлику жалио скадарски паша да Црногорци лове рибу све до Кастратског Вира, који је у турској територији, о чему Вацлик извјештава Сенат 21 августа, а 25 августа јавља Сенату да је од паше тражио наредбу у којој би изрично било написано „да не смије ниједан Турчин сметати Црногорце од Мораче Мале преко Врањине, Лесендра до Грможура, гђе је учињена граница великијема државама, и да не смије у овој води ниједан Турчин рибу ловити од овијех фортеца к црногорској земљи“, али му још ту молбу није паша удовољио. Ових дана био је неки погранични неспоразум и због куповања соли, јер 12 септембра Сенат моли Вацлика да саопшти гувернеру Албаније Измаил паши „да је дата строга заповијед народу црногорскоме да нитко не смије носит више од 10 ока соли с Рике и да је осуђен они који би оке соли преко границе пренио на 10 тал(ијера) глобе и мјесец дана тавнице“.

Мада је 1856 године турски султан издао познати хати-хумајун, којим је, између осталог, проглашена једнака вредност свједочења хришћана и муслимана,²²⁾ ипак турске пограничне власти чак ни са Црногорцима, који су тада били стварно потпуно слободни и без икакве зависности од Турске, нијесу поступали равноправно као са својим грађанима муслиманске вјере. То се одражавало у свим споровима, па и у најситнијим имовинским односима. Лијепа илустрација тих односа је писмо Вула Николина (Марковића, из Пипера) консулу Вацлику из 1863 године, које гласи: „Поради кобиле што доходи ово момче да чини давију с Дибранином, зато ти дајем знати да се кобила ождријебила у Бјелопавлиће, које ће Ви засвједочит и сенад (сенатор — Р. Д.) поп Ристо Бошковић, но Турци ништа не гледају но отеше кобилу и бајаги неке два шапта (свједока — Р. Д.) изведоше код кадије (судије — Р. Д.) и тако они сад кобилу не дају, а момче харчи и дангуби ево петнаес дана, а нема ни леба да једе. — Сада ја Вуле стари јемчим ти се и полажем своје цијело имање како је та кобила наша и ождријебила се у државу нашу, а Дибранина није никада ни виђала. Ми ти се два села јемчимо да је она наша и да се ождријебила код нас, а они изведу два макар *Пиганија*, на веле: тако је по шерјату (божјем закону, правди — Р. Д.)...“

1863 г. почеле су се градити двије велике зграде на Цетињу. То су двор књаза Николе, данашњи Државни музеј, и касније чувена „Локанда“, данашњи „Гранд хотел“. Књаз Никола се преселио у тај нови двор из *Биљарде* тек 1868 године, а 1871 године зграда ће се прилично проширити, додавањем два крила. „Локанда“ је, међутим, зидана од суме у износу 10.000 фиорина, која је скупљена од разних лица са акцијама од по 50 фиорина у цванцикама. Градњу једне пристојне гостионице и хотела изи-

²²⁾ Станојевићева „Енциклопедија српско-хрватско-словеначка“, с. в. „Источно питање“ (књ. II, стр. 81); упор. Иван Франо Јукић, Путописи и историско-етнографски радови, Сарајево 1953, 315.

скивала је и државна потреба, па је због тога за вредност акција гарантовало и Правитељство црногорско, које је истовремено јемчило и за исплату годишње добити на акције од 5%. Уз акције је био штампан Устав Друштва за грађење гостионице са потписом претсједника Сената војводе Мирка Петровића, а на акцијама је био својеручни потпис друштвеног благајника („казнаџеја“) Ђура Матановића или његовог замјеника Петра Вукотића. Оне су имале датум 1 јуна 1863 г., а крајем 1892 године исплатило је Министарство финансија свима власницима по 49,50 фиорина аустријске вредности за сваку акцију, те је тако „Локанда“ постала државно власништво.

Цеклински риболови су доносили велике приходе племеницима, да је, по једном податку из 1930 године, само од сувих укљева било прихода око 2,500.000 динара, а од продате крљушти скоро 1,000.000 динара²³). Вук Караџић је богатство рибе нагласио чињеницом, да се неких година накупи толико укљева да „међу њих забодено весло стоји управо“²⁴). О продаји рибе из цеклинских риболова пише Вацлик претсједнику Сената војводи Мирку 2 јануара 1864, да су му тога дана изјавили Крсто Машанов и Саво попа Мата, из Додоша, да могу погодити у Скадру укљеве по 15 цекина миљар (500 кгр. суве рибе), али траже да се никоме другом не дозволи да извози укљеве у Скадар до само њима, па моли за наређење по томе питању. Из истог акта се види, да се у Црној Гори може купити миљар укљева 11 до 12 цекина, док се у Скадру продавала на мало ока по 2 гроша и 10 пара. Као што је обично давао разне практичне предлоге, тако и сада Вацлик мисли да би најбоље било када би Сенат одредио једног вриједног човјека и нашао му један магацин у Скадру, па да он продаје сву црногорску рибу у Скадру, од чега би било lijепих прихода за државну касу. Он чак мисли да би било практичније када би се сва количина укљева за извоз уступила једноме човјеку, који ће дати сваке године одређену суму у државну касу, а такав трговац већ се понудио Вацлику. Ове Вацликове податке можемо допунити излагањима Нићифора Дучића, који у једном своме путопису биљежи о цеклинским риболовима ово: „Рибе има обилато, јер су цеклински риболови у блату (језеру) са укљевама (скоранцама) одвећ богати. Велики се лов у мјесецу октобру почне, па до марта траје. Кад је добра од лова година, може се преко 1.000 милијарах уловити. А сваки милијар потеже по 1.000 литарах, а 1.000 лит(арах) чини 333 оке и 1 литру. Сваки милијар један с другим може се продати по 12 цекинах; а цекин се у Црној Гори броји у 4 фиорина доброг новца. Дакле риба ова може дати до 50.000 фиоринах сребра“²⁵).

²³) „Алманах-шематизам Зетске бановине“, Сарајево 1931, 84.

²⁴) В. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1922, 68. ²⁵) „Орлић“ за 1867, 44.

Други важни извозни артикал из Црне Горе био је руј. Из те биљке се, као што је познато, вади танин за штављење кожа, а служи и за бојадисање. Он се извозио дуго времена без икаквих државних посредовања²⁶⁾, али се из докумената за 1864 годину види да је и од раније био уведен неки ред у извозу руја. Наиме 23 јуна 1864 године пише из Котора Божо Буроњић војводи Мирку, као претсједнику Сената, да је приватно обавијештен како неки Зеновић „подиже цијену на руј на цв(анцике) 3 и к(рајцера) 6“, па пошто је и ове и прошле године Буроњић био ортак са Савом Лукиним Бурашковићем за извоз руја из Црне Горе, што је и Сенат одобрио, Буроњић је опет сачинио уговор за испоруку руја са трговцима у Трсту. Ако би сада Зеновић подигао цијену рују, онда би Буроњић био упропашћен, па се нада да Сенат то неће дозволити, тим прије што су се још прошле године Будљани зарекли да ће Буроњићу и Бурашковићу омести испоруку руја, „ако би и њиховом штетом то и било“. Сенат је доиста уважио Буроњићеве разлоге, па је послао одговор Буроњићу кратко забиљежен на полеђини његове молбе: „Одговорено да држи слободно“. Наредних година ће се закључивати уговор о извозу руја директно са Сенатом, па ћу те уговоре касније и навести.

И Дучић и Петковић су добро познавали Црну Гору, те обојица наглашавају да је у Црној Гори врло мало новаца. Дучић мисли да у цијелој Црној Гори, без књажевог новца, није могло бити готовине ни 100.000 фиорина, те је природно да се у таквим приликама није могла развити ни трговина, ни индустрија, ни наука, ни просвјета²⁷⁾. Петковић, пак, каже, да је Црногорац у великој нужди могао доћи до новца једино залагањем свога оружја, а онда је морао давати и нарочито велики интерес. Интерес је нормално био по 16%, али је било зајмодаваца, нарочито међу аустриским трговцима, који су узимали интерес и 50%, па чак и 100%. Због тога је, каже Петковић, књаз Никола ријешио да позове из Котора једнога познатијег трговца, коме ће дати довољну суму новаца ради оснивања једног завода који би Црногорцима давао позајмице са интересом од 8% на разне залогe покретног и непокретног имања²⁸⁾. То ће се доиста и остварити током 1864 године. Банка се званично звала „Заложница црногорска“, основана је 1864 године, а радила је од децембра те године па до 12 септембра 1870 године. Главну суму капитала дали су војвода Мирко и књаз Никола, а зајам су узимали не само мали племенски главари, већ најпознатији војсковође: војвода Петар Вукотић (заложиио токе за 400 фиорина), војвода Петар Вујовић (сребрне хесе за 240 ф.), војвода Милош Кривокапић (леденицу за 220 ф.),

²⁶⁾ П. Ровинскиј, Черногорія, томъ II, часть 1, Санктпетербургъ 1897 (624) погрешно наводи, да се руј почео извозити тек од 1868 године.

²⁷⁾ Дучићеви „Књижевни радови“ III, 125.

²⁸⁾ К. Петкович, Нав. дјело 387.

војвода Пеко Павловић (леденицу за 48 ф.), војвода Иво Радогџић (нож за 200 фиорина), војвода Марко Миљанов (нож за 18 ф.), војвода Миљан Вуковић (леденицу за 55 ф.), сердар Јоле Пилетић (сабљу за 194,33 ф.) итд. Залагано је, као што се види, углавном драгоцјено оружје, те је банка за вријеме свога рада имала у своје магацину: 339 леденица, 269 ножева, 28 кубура, 24 тока, 15 сабаља, 14 џефердара, 17 златних сатова итд. За цијело вријеме рада Банка је имала 57.980,46 фиорина промета, а чисте добити 4.339,07 фиорина²⁹⁾).

20 јуна ове године поднио је Вацлик један опширан предлог књазу Николи, износећи му потребу смањења „ђумрука“ (царине). Интересантан је доста опширан Вацликов увод, који је неки увод у националну економију. „Закон природни за напредак и развитак човјечанства, јест конкуренција — каже Вацлик, — коју су од посљеднијех стотину годинах признали за такву први државници, први филозофи, као основ природни организма не само сваког друштва, али такођер сваке државе. Принцип конкуренције је узрок и јунаштва и мужке одваге, он је условијем напредка техничког, он је регулатор цијене жита, регулатор људскијех трудовах и управитељ задовољења нашијех потребах, регулатор свијетске трговине, сваке науке и умјетности; конкуренција јест и средством нравственијем воспитања народа, она јест и неупроситељна заповједница у политици. Напредак конкуренцијом произведени управља наше потребе душевне и материјалне, он установљава и умножава цијену људске радње, умножава наше природе, колико их реакција умењшава опет, и он јест основатељем финансовног стања сваке фамилије и сваке државе. — Кто има уређене финансије своје — нека су колико год мале — држи се обште за човјека паметног; тако исто се суди и о држави која има просто и практично уређене своје финансије. Историја свијух скоро револуцијих за посљедњега вијека нас учи, да су се народи највише бунивали против рђаве уредбе финансијих и да су почели из тога узрока послије нападати управљење финансовно и конечно и главу државе, ако се глас њихов не хтио слушати. — Једна важна грана уредбе финансове јест управљење џумрука у смислу и науковом степену садашње економије народне и по околностима државе које се тичу, јер се по таквој уредби суди обично и на осталу внутрашњу уредбу и ред државни уобште. Основ закона таквога о џумруку мора бити напредак у приходима, у комуникацији, у трговину, у унос, преносу као и износу преко државе црногорске. Велики џумрук, како сами виђимо, је препона све трговине: трговац или риједко дође или се труди да незаконитијем путем — контрабандом — џумрук обиде и тако се одбијају трговци од наше границе и ми стојимо сами као да смо обкољени чинскијем зидом, а узрок тога

²⁹⁾ Душан Вуксан, Прва црногорска банка — „Записи“ III, 51—55.

јест само велики ђумрук уложени на трговину нашом тарифом. Трговци не имаду надежде стећи ни један карантан, када одбију свој труд, ђумрук турски и ђумрук наш и сљедством тога јест: 1) да се трговина сваки дан уменшава; 2) да Црногорци немаду прилике стећи штогод хиријама и лађама; 3) да се народна каса црногорска необогата када није трговине; 4) да се народ црногорски много не мијеша с осталијема и да остаје осамљени и вазда сиромашни, без да напредује по могућности и по околностима својима. Дужност законодавца државе јест предуприједити таквијем злијем сљедством и дати закону конкуренције што највећу слободу. Зна се већ и сада да се трговина не умножава качеством, али количеством. Чим мањи тијем више трговине и чијем виши ђумрук тијем мање трговине“ — завршава Вацлик овај свој уводни теориски дио.

У наставку свога предлога Вацлик шаље књазу преглед трговине у Скадру, из кога излази да много трговачке робе иде преко Бара у Аустрију и да сва та трговина преко Бара износи годишње до 791.999 фиорина, од које суме узима Аустрија 8%, те јој годишње припане 63.352 фиорина. Када би се смањила црногорска царина (ђумрук), онда би могла већа количина трговачке робе из Скадра ићи преко Ријеке Црнојевића у Котор. Вацлик претпоставља да би се бар половина скадарског извоза могла окренути преко Црне Горе, тј. 395.999 фиорина годишње, па ако се буде наплаћивала царина само 3 (три) од сто, онда би било по 11.977 фиорина годишње прихода „за касу народну“. У даљем излагању Вацлик предлаже да не би смјела кирија од Скадра до Котора бити већа од 40 гроша на 100 ока, пошто се сада плаћа 40 гроша на 100 ока од Скадра до Бара. Тако би се скадарски трговци старали да своју робу носе преко Ријеке, јер увозна и извозна тарифа на турској територији је 8%, а транзитна 2%. Вацлик изрично признаје да је о свему овоме много мислио и о свему разговарао „с практичнијем људима“, па је дошао до закључка да се у почетку не би смио узимати већи ђумрук од 3%, „и то за све једнако, као за унос, пренос и износ кроз државу црногорску“. Тек касније, када се окрене главни дио скадарске трговине преко Ријеке, могло би се мислити и на повећање ђумрука на 4%.

Уз свој предлог Вацлик шаље не само табеларан преглед трговине у Скадру за посљедњих пет година, већ и пројекат Закона о ђумруку и нову тарифу за ђумрук, израђену азбучним редом по називима разне робе.

Из прегледа се види да је увоз у Скадар био током једне године:

1) робе рукодјелне: из памука 600.000 аустриских фиорина, из вуне 650.000, из свиле 40.000, 2) рукодјелне робе из гвожђа 44.000, 3) кратке робе или „ситнарије“ 14.000, 4) колонијалне робе 160.000, 5) златне жице 15.000, 6) спирита разне врсте 8.000, 7) стакларије („цкло“) 15.000, 8) дрва за бојадисање 10.000, 9) дасака

(„штитце“) 8.000, 10) хартије за писање 30.000, 11) разне робе 100.000. Свега 1,694.000 аустријских фиорина. Од све извезене робе иде преко Крфа само око 100.000 фиорина, а сва друга роба, тј. 1,594.000, преко Аустрије. Од увезене робе долазе два дијела, тј. 1,062.666 фиорина, преко Оботи (пристаниште на Бојани — Р. Д.), а трећи дио (531.333 фиор.) долази из Аустрије преко Бара, док би смањењем ђумрука могао ићи преко Црне Горе и Котора.

Током једне године, пак, извози се из Скадра: 1) вуне сваке врсте 350.000 аустријских фиорина, 2) коже и чалпе (штављена и нештављена кожа) 50.000, 3) богазе коже (дјелови од кожа за украс) 44.000, 4) разна сјемена и бубице (сигурно од свилене бубе) 280.000, 5) воска 41.000, 6) ланеног сјемена 12.000, 7) дрва разних за огријев 5.000, 8) уља (зејтина) из Бара и Улциња 40.000. Свега 822.000 аустријских фиорина. Од све извезене робе иде у Крф само 100.000 фиорина, а остало преко Аустрије. Два дијела извоза опет иду преко Оботи (тј. 521.332 фиорина), а трећи дио у Аустрију преко Бара (тј. 260.666 фиорина), док би тај дио могао ићи преко Црне Горе.

Уз овај извјештај Вацлик даје сљедеће податке о плаћању кирије за превоз: 1) за 100 фунти (1 ф. = $\frac{1}{2}$ кг.) плаћа се из Оботи до Трста само 6 турских гроша; 2) за 100 фунти бродом из Бара до Трста само 18 турских гроша; 3) за 100 ока из Скадра до Бара плаћа се 40 турских гроша; 4) свима се државама ове године плаћа 6% ђумрука, па и Аустрији.

Предлог Закона о ђумруку Вацлик је поднио у седам параграфа и потпуно га је спремио за књажев потпис, па је чак претпостављао да ће га књаз потписати на Петровдан (29 јуна) исте године, јер је тако означио на крају текста. У уводу пројекта наглашено је да књаз доноси закон о ђумруку „у согласију са главарима и старјешинама од све слободне Црне Горе и Брдах“, у 1 члану се одређује да ће ђумручке (царинске) станице бити у пет граничних мјеста (Његуши, Грахово, Бјелопавлићи, Ријека Црнојевића и Вир Пазар); другим чланом је одређено да ће трговци ђумрук плаћати „по тарифи приложеној овому закону за робу коју уноси, износи или преноси преко државе црногорске“, а трећим чланом се прописује казна за оне који буду ухваћени да су хтјели „обићи ђумрук“. Они су имали да плате 50 пута толико колико је требало платити ђумрука, ухваћена роба продавала се јавно на пијаци ради наплате казне, а ако се власник ухваћене робе не пријави властима у року од два мјесеца, онда му се сав новац од продате робе узима „за корист касе народне“. Четврти члан забрањује извоз праха, олова и пушака („шејшана“) у Аустрију и Турску; чланом петим је прописано да се сва трговачка роба преко црногорске територије мора превозити и прегонити „само црногорскијема лађама и самарима“, док 6 члан ослобођава

од плаћања ђумрука: 1) сву црквену робу (ризе, књиге и звона), 2) робу страних путника, 3) робу коју странци доносе за себе и намјештај који остаје у Црној Гори и 4) младожење који возе или носе прџију из Аустрије или Турске у Црну Гору или преко Црне Горе, или из Црне Горе у Аустрију и Турску. Посљедњим, седмим, чланом одређено је да се признаница о плаћеном ђумруку приликом уласка робе у Црну Гору има предати граничној царинској станици, која је на излазу из Црне Горе у Аустрију или Турску.

Вацлик је исписао табеларни списак робе на коју је требало плаћати царину, али су остале непопуњене двије даље рубрике: колико је дације (ђумрука, царине) требало плаћати и на коју количину робе. Он то, наравно, није ни могао попунити, јер је закон и тарифу имао да одобри књаз „са свијема главарима земаљскијема“, али је ипак корисно навести коју је све робу Вацлик рачунао да може те године бити „уношена, проношена и изношена“ кроз Црну Гору и Брда. Ево, тај списак: 1) ботарга, 2) брав, 3) брашно, 4) бритве, 5) броћ, 6) бубице, 7) бијељ, 8) вино, 9) вишњак, 10) восак, 11) вуна, 12) гајтан златни, 13) гајтан свилени, 14) гвожђе, 15) говедо, 16) дивиг, 17) дрва, 18) дуван, 19) језма (?), 20) кава, 21) канава, 22) карабоја, 23) кастрада, 24) коњ, 25) конац (обични), 26) конац златни, 27) коса, 28) коситер, 29) коцеља (?), 30) кртола, 31) кукуруз, 32) купус, 33) кожа стројена, 34) лан, 35) ланено сјеме, 36) лате (?), 37) лимун, 38) лој, 39) луч, 40) масло, 41) мед, 42) мјед, 43) ножићи, 44) ориз, 45) оцат, 46) памук, 47) пијавице, 48) постав, 49) прасе, 50) пршуте, 51) пшеница, 52) ракија, 53) роба, 54) риба, 55) руда, 56) руј, 57) сапун, 58) свила, 59) свилено сјеме, 60) свита, 61) сир, 62) скоруп, 63) сланина, 64) сливовица, 65) смокве, 66) со, 67) спирит, 68) сукно, 69) теразија, 70) трава бухарица, 71) уље, 72) цукар, 73) чапре.

Нијесам могао утврдити што је књаз урадио са овим Вацликовим предлогом, али благодарећи подацима које је објавио поменути руски конзул Петковић, може се рачунати као сигурно да је по њему убрзо поступљено, јер Петковић, поред разних статистичких података за 1863 годину, наводи табеларни преглед царинске тарифе која је „виђена и одобрена од Правитељства Црногорског и Брдског“, а по истој се има убудуће плаћати дација за означену робу која се увезе у Црну Гору. Поред назива робе Петковић има двије рубрике, од којих је једна о царини која се дотада плаћала, а друга о новој царинској тарифи.⁸⁰⁾

Пошто је нова тарифа много мања од раније, за неке артикле чак и по десет пута, сигурно је да је Вацликово мишљење усвојено. Петковићева тарифна таблица има 53 артикла и гласи:

⁸⁰⁾ К. Петковичъ, Нав. дјело 436—437.

Р. број	Литре	Комада	Назив робе	Колико се плаћа сада		Колико се има плаћати	
				Фиор.	крајц.	Фиор.	крајц.
1	2	—	кафе	—	3	—	1½
2	1	—	цукра	—	1	—	½
3	1	—	сапуна	—	1	—	½
4	3	—	ориза	—	1	—	½
5	3	—	гвожђа	—	1	—	½
6	2	—	памука	—	1	—	½
7	1	—	дувана	—	2	—	2
8	1	—	мједи нове	—	2	—	1
9	30	—	соли	не плаћа се никаква дација			
10	1	—	бјељева	не плаћа се никаква дација			
11	2	—	лимуна	не плаћа се никаква дација			
12	1	—	постава	—	1	—	½
13	1	—	стране коже	—	2	—	1
14	3	—	канаве	—	1	—	½
15	2	—	конопа	—	1	—	½
16	¼	—	чивита	—	3	—	½
17	1	—	карабоја	—	1	—	½
18	2	—	коцеља	—	2	—	½
19	1	—	броћа	—	2	—	1
20	1	—	комтера	—	1	—	1
21	2	—	лате гвоздене	—	5	—	½
22	1	—	вуне предене	—	10	—	2
23	¼	—	гајтана и ибришима свиленог	—	15	—	5
24	¼	—	златног конца	—	15	—	8
25	¼	—	шеразије златне	—	10	—	8
26	¼	—	гајтана златног	—	10	—	5
27	¼	—	златних пуца	—	5	—	5
28	¼	—	свилених пуца	—	5	—	2
29	1	—	свите	—	12	—	6
30	25	—	брагина цвиста	—	5	—	1½
31	1	—	разних фацулета	—	3	—	2
32	—	1	коса	не плаћа се никаква дација			
33	—	1	боца ракије	—	10	—	4
34	—	1	боца шпирита	—	20	—	10
35	—	1	боца рума	—	15	—	10
36	—	1	боца рожолина	—	15	—	10
37	—	1	боца вишњаке	—	15	—	10
38	—	1	боца ципра	—	15	—	10
39	—	1	боца сливовице	—	15	—	10
40	—	1	боца вина	—	10	—	5
41	—	1	боца уља	—	6	—	2
42	—	1	говедо	—	40	—	30

Р. број	Литре	Комада	Назив робе	Колико се плаћа сада:		Колико се има плаћати:	
				Фиор.	крајц.	Фиор.	крајц.
43	—	1	коњ	1	—	—	30
44	—	1	брав	—	2	—	1
45	—	1	прасе	—	20	—	10
46	—	1	цревље	—	1	—	½
47	—	1	димчије	—	1	—	½
48	—	1	колан од талијера	—	6	—	3
49	—	1	пас од талијера	—	6	—	3
50	—	1	ћесе	—	10	—	5
51	—	1	колан скупљи од талијера	—	10	—	10
52	—	1	пас скупљи од талијера	—	10	—	10
53	—	—	коже сухе	—	2	—	1

Из архивске грађе за 1865 годину изнијећу неколико пода-така. Те године се помиње један цетињски трговац Партели, ко-ји је био слаб платиша својих дугова, јер 18 октобра моли ко-торски поглавар Сенат за дјејство да Кристофал Партели плати Винченцу Стефанитиу дуг од 3.000 фиорина за разну робу што му је шиљао више пута из Трста, а о чему Стефанити има уредне законске рачуне. Колико је робе могао Партели набавити за толику суму новаца, може се видјети и из те чињенице, што је 26 фебруара которски поглавар молио Сенат за дјејство да Пе-риша Врбица врати Јову Вукову Вукшићу малу сребрну пушку, коју му је био задржао до наплате дуга од 14 талијера (28 фио-рина), 30 марта поглавар пише о некој пресуди кметова између једнога Бајице и једног Грбљанина, по којој су кметови проци-јенили продатог вола за 15 талијера у цванцике, а из акта од 6 априла види се да су једне украдене златне брњице коштале 13 талијера „у тврдо“ (у сребру).

Погранични односи између Црногораца и аустриских и турских поданика често су били затегнути, али је бивало и случајева правих пријатељских односа. Тако је, на примјер, још приликом разграничења између Аустрије и Црне Горе за ври-јеме Његошево било ријешено да Црногорци уопште не смију градити торове за стоку на аустриској граници, нити пасти сто-ку и сјећи дрва. Но и поред тога су касније Ораовчани „као до-бри сусједи и од своје воље“ — како изрично стоји у писму ко-торског поглавара Сенату од 7 јуна — трпјели сусједне Црно-горце да пасу своју стоку на ораовачкој територији. Убрзо су неки Кривокапићи почели чинити штете у ораовачкој шуми Милина Продо, у којој су „посјекли много дрва и цијелије ста-бора“ (стабала), те поглавар моли Сенат да им убудуће строго

забрани, јер би могли изазвати немиле догађаје на граници. Важна погранична питања често пута су ипак рјешавана споразумом сусједних црногорских и аустриских поданика, као што **каторски поглавар** обавјештава Сенат 18 октобра да „**Брајићи жу-**де имати један станак са главарима од села црногорскије што с њима **граниче** за стабилити међу њима сложено поради **пасишта на граници**“.

Било је ових година чак и случајева пријатељског и мирног рјешавања разних спорних пограничних питања и од стране турских власти. Тако јавља 7 децембра Сенату конзул из Скадра, капетан Перо Пејовић, да шаље на турском језику једно писмо за спушког мудира Махмут бега Аверића, у коме му се из Скадра наређује „да се има повратити синовима Луке Мрке, из Пипера, кућа њихова у Служ, коју су били Турци има 25 година узели истијема синовима Луке Мрке, и да одма направе поврх куће друго писмо, т. ј. одет (хуџет = докуменат, пресуду — Р. Д.), и да су слободни кућу али за себе као собствену задржати, али је продати, како кућу тако и зграду и све што се њихово и приђе у Служ налазило“.

Ове (1865) године је била позвана и Црна Гора да пошаље своје производе на познату Међународну изложбу, која је одржана 1867 г. у Паризу. О томе је обавијестио књаза Николу француски консул у Скадру (E. Wiet). Дана 18/30 октобра консулу је одговорио сам књаз. Пошто је француски консул извијестио књаза депешом од 27 септембра о одлуци Француске владе да на изложбу позове и Црну Гору, књаз се извињава консулу што му није могао одмах одговорити због пута који је био предузео кроз земљу,²¹⁾ па му затим наглашава да је много благодаран Влади царевој што је показала и овом приликом велику пажњу према његовој земљи, понудивши и црногорским излагачима мјесто на томе великом међународном такмичењу, молећи га да своје министру иностраних дјела саопшти књажеву искрену захвалност. Но поред најбоље воље, наставља књаз, Црна Гора овом приликом неће моћи учествовати на једној тако важној међународној изложби, јер, нажалост, Црна Гора готово нема никаквих својих индустријских производа, а њени разни домаћи производи још нијесу такви, да би се могли послати на једно тако далеко свјетско такмичење. Но ипак се надам — продужује књаз, — да ће у скорој будућности Црна Гора моћи повољније одговорити на један овакав позив, јер се посвећује велика пажња питањима о бољем развиту произвођње и индустрије у Црној Гори, иако се ту не може ићи брзим кораком. Та жеља књаза Николе стварно се и није могла тако брзо испунити, јер за то није било никаквих услова, те ће тек

²¹⁾ Упор. Дучићеве „Књижевне радове“ III, 247—245.

послије пуних четрдесет година Црна Гора заузети видно мјесто на једној међународној изложби.³²⁾

У Архивском одјељењу Државног музеја чува се посебна књига у којој је преглед наплаћених дација из цијеле Црне Горе за 1864, 1865, 1866 и 1867 годину. Душан Вуксан је објавио из те књиге у цијелости текст о наплаћеној дацији за 1865 годину³³⁾, па ја овом приликом то нећу понављати, већ ћу само изнијети општи преглед наплаћених дација за поменуте године. Књига садржи само приходе од дације на земљу, стоку, млинове и ваљанице (гдје је ових било), али није увођен приход од царина (ђумрука), нити руска субвенција и други ванредни приходи. Расходи свих капетанија су, углавном, исти, а наиме: плате капетанима, стотинашима, перјаницима, барјактарима, десечарима и писарима, као и путни трошкови племенским капетанима или писарима који су донијели дацију. У појединим капетанијама има расхода и за пензионере и помоћи разним лицима. Током поменутих година капетани су примали по 60 фиорина годишње, стотинаши и барјактари по 12 фиорина, десечари по 5 фиорина, а перјаници по 20 до 30 фиорина.

За 1864 годину износили су приходи од дације укупно 61.600, 14 фиорина, а расходи 16.389,20 фиорина. Наредне, 1865, године, било је прихода свега 58.852 фиорина и пола крајцера, а расходи су били 15.495,10 фиорина.³⁴⁾ Ова мала разлика сигурно потиче одатле, што су за 1864 годину укњижени приходи од 47 капетанија, док је за 1865 годину предало дацију само 45 капетанија. Иза прегледа прихода и расхода за 1865 годину означено је да су чисти приходи износили укупно 43.356,50 фиорина, па је додата ова карактеристична напомена: „Од овога оћемо да вас суд плаћамо, све чиновнике, школе, фабрике, чебејане, гарду, рањенике и књазовски (sic!) двор“. За 1866 годину укњижени су приходи само од 42 капетаније, али су ипак они износили 89.761,26 фиорина, а исплаћено је наиме расхода свега 15.368,20 фиорина.³⁵⁾ Посљедња година у којој су забиљежени приходи и расходи јесте 1867. Током те године било је укупно прихода 60.485,73 фиорина, а расхода 8.710,20 фиорина.

Трговина рујем одавно је постојала у Црној Гори, али само неорганизована и од појединаца. Вук Поповић, на примјер, пише још 1857 године Вуку Караџићу да се убудуће не може надати србуљама од попа Кусовца, јер се он сада „дао у другу трговину:

³²⁾ Упор. „Историски записи“ VII, 50—62. (Р. Драгићевић, Учешће Црне Горе на Балканској изложби у Лондону 1907 године).

³³⁾ „Записи“ XV, 329—331 и XVI, 10—12.

³⁴⁾ Овдје је означено да је редован расход за капетанију износио 327 фиорина, а 200 фиорина дато је „за пут у Мостар Зуку з друштвом“.

³⁵⁾ „Вукова преписка VII, Београд 1913, 301.

рујевину, лој и коже“.^{*)} Но у току седме деценије прошлога вијека већ је организована и уредна трговина рујем и редовна трговина сољу. Сачуван је концепт уговора о испоруци соли за потребе Црне Горе, који је од 1 јула 1866 године. Уговором се обавезује Глиго Вулев Перовић да ће Црногорском правитељству предати годишње 10.000 твара соли, рачунајући сваки товар по 300 млетачких литара. Перовић је имао со предавати у Скадру црногорским лађама које за со дођу, а сваки товар имао се плаћати по 21 грош, док ће се сваки талијер обрачунавати по 23 гроша. Правитељство је имало исплаћивати Перовићу свакога мјесеца ону количину коју узме током догичног мјесеца, а свих 10.000 твара морао је Перовић испоручити до 1 маја 1867 године. У посљедњој реченици уговора Перовић се, изгледа, обавезао на неку глобу ако сву со не испоручи, али је тај дио текста задржан и издрт, па се не може поуздано прочитати.

Током 1866 године већ су неки црногорски трговци имали пословне везе не само са Бокм Которском, већ и са Конавлима. То се види из акта которског поглавара од 3 новембра, којим моли Сенат за посредовање да Перо Ђуков Ђурашковић „и друга три његова ортака“ што прије пошаљу Јозу Паљетаку, из Конавала, „талијера 653 и пристојну добит“, па ће им Паљетак повратити заложених седам малих сребрних пушака.

Заслужује навести и неколико архивских докумената из 1867 године. За везе Црне Горе са сусједним аустријским поданицима најважнија је у овој години опширна пресуда од 11 (23) фебруара, у којој је ријеч о разграничењу између Шишића (Општина грбаљска) и братства Чавора са Мирца (село на Његушима). И аустријске и црногорске власти одредиле су специјалне изасланике да тај спор ријеше „пријатељским путем“, па су изасланици прегледали спорне земље и „катасталне мапе“, те „би сложено закључено“ да дионице број 527 и 528 остају као и раније власништво села Шишића, а дионице број 529, 530, 531, 532, 533 и 534, „па биле оранице, пашиште или гора, имају остати изкључите властитости куће Чавсрове“. Да због овога не би и даље било спора, повјереници су поставили „биљега“ по граничној линији, а записник о томе сачињен је у четири примјерка, од којих су по један послати Црногорском сенату и Окружном војводству у Котору, а по један примјерак је дат Општини грбаљској и братству Чаворима. Овај и сви слични уговори и споразуми између црногорских и аустријских поданика важни су за ондашње генерације, јер је познато да стока пограничних црногорских племена није могла без великих тешкоћа издржа-

^{*)} Иза прегледа расхода Јуботинске капетаније забиљежени су ови већи расходи: стотинашу Гарде попу Саву плата 248 ф., Иву Војинову за Ријечку гарду 280 ф., Катунској гарди 260 ф., сердару Кусовцу 60 фиорина итд.

ти ниједну зимску сезону без пасишта на сусједној аустријској територији, гдје је, због благе климе, могла презимити и дочекаати топлије дане почетком наредног прољећа, када су већ и црногорски брдски крајеви могли служити за њену испашу.

И ове године, наравно, има аката о црногорским дуговима кроз Боку и Приморје. Најкарактеристичнији од њих је молба Ане Ерцеговић, супруге попа Лазара Ерцеговића. Она 6 октобра моли которског поглавара за дјејство да јој Буро Цеведровић, из Трешњева (Цуце), исплати 38 фиорина и одговарајућу добит, које је Лазару позајмио њен отац још 1843 године, и то само за годину дана и уз гаранцију његове земље у Трешњеву зване *Уска дионица*. Када је и како овај стари дуг наплаћен, не види се из очуваних докумената Црногорског сената.

Током 1867 године била је велика зараза колере у Црној Гори, којој је подлегао 20 јула и отац књаза Николе, војвода Мирко Петровић. Ја сам још 1941 године објавио архивску грађу о овој зарази из аката Сената, па то нећу сада понављати⁸⁷⁾, а касније сам обрадио и кратку биографију војводе Мирка⁸⁸⁾.

Идуће, 1868, године извршена је једна важна финансијска реформа у Црној Гори. Тада је први пут, послѣ неколико вијека, извршено раздвајање државне касе и касе црногорских митрополита и каснијих њихових насљедника и свјетовних господара књаза Данила и књаза Николе. Сам књаз Никола пише о томе у својим мемоарима ово: „Године 1868 почео је прави и бујни напредак Црне Горе. Те године на Цвијети сазвао је књаз Никола народну скупштину на Цетиње. Задатак је овој скупштини био, по вољи књажевој, да она одвоји књажевско од народног имања, па да народно имање уреди, јер до тада све што је било народно било је и књажево. Књаз је имао све у својим рукама и са цијелијем је располагао по својој неограниченој вољи...“⁸⁹⁾ Цвијети су падале 1868 године у недјељу 24 марта (5 априла), а прије састанка ове народне скупштине књаз је био саставио списак („Споменица“) свих својих, државних и црквених добара. Обраћајући се „заступницима народа црногорског“, књаз Никола је изрично нагласио да државне финансије треба уредити „на начин, који би одговарао потребама земаљским и обичају, којег су већ усвојили сви народи изображенога свијета“, јер су досад и он и сви његови претходници управљали државним приходима и државним добрима „онако, као што би управљао један добар домаћин кућни, без да смо имали икоме давати рачуна о употреблењу истијех, мијешајући у исту ћесу производ данка земаљског, капитал и доходак нашег личног и земаљског имања“. Такав начин управљања државним приходи-

⁸⁷⁾ „Записи“ XXV, 146—151.

⁸⁸⁾ Војвода Мирко Петровић, Јуначки споменик, Цетиње 1951, 5—8.

⁸⁹⁾ „Записи“ VII, 29.

ма и државним добрима сада „није ниђе у употребењу код народа, који су од нас у просвјети одвојили“ — изрично је признао књаз Никола, па је предложио реформу у томе погледу. У име народне скупштине књазу се захвалио за овај значајни чин војвода Буро Церовић, па је одлучено што има припасти књазу као владаоцу, а што као лично имање, а затим је одређено што све има припасти Манастиру на Цетињу: „Имовини споменуте цркве, по признању скупштине, припале су све земље, горе и васколик метех, куд хрисовуља Иванбегова пише, изузимајући оно што су коме даровали досадањи поглавари реченог храма. Све земље дане у прилог истом храму. Риболови: Волач, Каруч, Калуђерово Око, Шувица и седми дио од Граба. Три млина на Скали. Приход производа писанијех владиком Никанором у Русији, што се налази у руској банки, и од кога годишња добит износи по 130 дуката цес(арских). И најпосље 1.000 цес. дуката на годину, који су још од Павла I, руског цара, манастиру цетињском у прилог одређени“. Управа манастира, примила је, међутим, на себе обавезу да из тих прихода издржава не само духовна лица, већ и „учитеље и слуге манастирске“, па и 12 питомаца, који су учили у манастиру, све док заврше основну школу. Цетињски митрополит је примио и ту обавезу, да „под никаквим изговором, без знања власти, не може ништа купити, продати, промијенити или даровати од онога, што цркви принадежи“. Крајем исте (1868) године извршен је попис добара и осталих црногорских манастира, па су одређене плате њиховим настојатељима, а сав остали приход од манастирских добара ишао је у општу црквену касу, но он се имао трошити „на просвјетне цијели“. У државну имовину тада је припала: „сва нумерисана ризница, у коју долази хисторичко оружје и остале драгоцености у Споменици означене. Сав архив. Војене куће и све што се на војну односи, а обиљежено је у реченој кнежевој Споменици. Све куће опет у тој Споменици означене. Цетињска Печатња. Земље и ливаде у Жупи. Друге земље, које је кнез у Бјелопавлићима купио, изузимајући башту под Главицом. Сав земаљски данак. Сав приход од соли. Све царине. Сав новац народа црногорског, који је у банки руској. Годишња помоћ од Русије народу црногорском, која износи 36.000 ф. Каса државна и све што се у њој тада готовине налазило. Скупштина је предложила да се из државне касе даје књазу годишње по 20.000 дуката, али је књаз знао сиромашно стање народа, па је примио само 6.000 дуката, с тим да му се плаћа из државне касе пут који предузима „ради државних послова“, док ће он из своје касе плаћати путне трошкове за „одлазак на купатила, на шетње, у лов итд“. Држава је, наравно, морала плаћати све државне чиновнике, одржавати државне зграде и јавне путове, војне радионице, давати помоћи рањеницима и издржавање затвореницима итд. Поред тога, државна каса је имала осигурати издржавање кње-

гићице Олге, кћерке књаза Данила, и то у износу од по 3.000 фиорина годишње, а за осам година требало је скупити за њену прђију суму од 80.000 фиорина, која би се до њене удаје уложила на добит. На крају скупштине књаз је пристао да из својих средстава плаћа чак и трошкове приликом званичних примања, као и да исплаћује тјелохранитеље, капетана перјаника (перјаници су имали бити плаћани из државне касе), ађутанта, дворског љекара итд. Скупштина је завршила рад избором Финанцијалног одбора, који је имао да се брине о државној благајни, а његови чланови су били: Божо Петровић (претсједник), Илија Пламенац (прегледник) и Ђуро Матановић (благајник).⁴⁰⁾

25 марта Сенат је издао цетињском митрополиту Илариону текст скупштинских одлука које се односе на цркву. Ту су поновљени закључци скупштине о којима сам углавном говорио, а акт су потписали Божо Петровић као претсједник Сената, војвода Петар Вукотић, као потпретсједник, па 12 сенатора: Анто Даковић, Ђуро Матановић, поп Ристо Бошковић, Ђуро Церовић, војвода Петар Филипов Вујовић, сердар Јоле Пилетић, сердар Блажо Радовић, сердар Саво Јовићевић, сердар Живко Николић, војвода Милош Кривокапић, војвода Марко Мартиновић и војвода Миљан Вуковић. Иза потписа сенатора налази се књажев потпис и печат, уз напомену „Виђено и одобрено“, а затим се потписао и ударио свој печат црногорски митрополит Иларион као „примац и одговорник“⁴¹⁾.

О свој реформи има још неколика до сада непозната документа. Један од њих је и писмо руског консула у Дубровнику Петковића, који 25 марта јавља из Дубровника књазу сљедеће „У прошаста четвртак (тј. 21 марта — Р. Д.) примио сам телеграфичну депешу, којом сте ме позивали на Цетиње да присуствујем на Скупштини (Assemblée nationale) која имала је бити на Цвијетној неђели 24 марта. — Са свим тим што сам имао посла и био сам мало слаб, ја сам похитао на Ваш позив и дошас с валором у Котор у суботу (23 марта), али нијесам тамо нашао за мене ни коња ни перјанике и морао сам се вратити на други дан у Дубровник. — Жао ми је што сам се узнемирио и учинио узалуд пут до Котора, тим више што сам био јавио моме Правитељству да сте ме позвали по телеграфу на народну скупштину: сад морам да објасним зашто нијесам присуствовао на тој скупштини. — Очекујући од Вас извјестија о радњи (на) тој скупштини (ако руски консул може и треба да зна за такву радњу), остајем...“

⁴⁰⁾ Црногорски годишњак „Орлић“ за 1869 годину, стр. 60—64; упор. „Педесет година на престолу Црне Горе...“, 146—149 и „Записи“ XVI, 12—14 (Вуксанов чланак „Црногорске финансије“).

⁴¹⁾ Докуменат се чува у Управи Цетињског манастира. Поред потписа војводе Вујовића и даљих седам сенатора налазе се крстови, али је тешко јеровати да су сви били неписмени.

29 марта књаз је детаљно извјестио Петковића о извршеној реформи. Књажево писмо није датирано и раније је било регистровано под „Бр. 28—1867“, али је сасвим јасно да је из 1868 године, па се сада и налази у фасцикули за 1868 годину Архивског одјељења Државног музеја, а да је од 29 марта види се из Петковићевог одговора књазу од 8 (20) априла. Књаз у своме писму о „преображају новoureђене унутрашње управе у Црној Гори“ овако резимира закључке скупштине од 24 марта:

„1) Владаоцу је назначена сваколика извршитељна и заступна власт;

2) Савјет Црн(огорски) руководиће унутрашњом управом и располагаће земаљским приходима;

3) Митрополиту повјерено је руководство свих црквених добара, као и одјељење јавне просвјете, под надзором Сената;

4) Назначено је што се има (с)матрати као државна добра, у којим припадају сви посредствени и непосредствени приходи, с којима ће руководити 3 изабрани из тијела Сената; контролу ће водити Савјет;

5) У овом одјељењу означава(ју) се добра и приходи Владасца црногорског међу којима спада и његова годишња плата од 6.000 дуката;

6) Овдје се одређује шта се има сматрати као собствено притјажатељство и прилог садашњег Владаоца као црногорског грађанина. . .“

Завршни дио писма има два концепта. Наводим онај, који ми се чини боље стилизованим, а гласи: „Из изложенога, Господине, можете видети језгру нове уредбе у мојој држави. Истина, да је ово премного удаљено од онога што данашње вријеме изискује и што би потребно било да се можемо с другом којом државом успоредити, ал(и), нажалост, народ црногорски, који се вазда налазио у критичним околностима, није могао до данас ни једног корака у просвјети учинити, пак нема ни те зрелости да му се опширнији устав да. Ал опет, уздајући се у помоћ божју и добру вољу и искреност чланова Сената, који су вољни од свег срца поднемати сваку нову установу која би се користи народној клонила, надам се да ћемо течајем времена према сила наших више што учинити.“

8 (20) априла потврдио је Петковић књазу пријем његовог писма од 29 марта (10 априла); о преуређењу државне управе у Црној Гори 24 прошлог мјесеца, у име своје честита изведене реформе и саопштава да ће садржај књажевог писма саопштити руском Министарству иностраних дјела.

Постоји још једно недатирано књажево писмо, које је сигурно негдје из мјесеца маја, а везано је за поменуту реформу. Оно нема ни адресе, али се из садржаја види да је било упућено руском консулу Петковићу. Књаз поново наглашава да је предао „финансијалну управу искључиво у руке Сената“, па је не-

колика пута обећавао Сенату да ће редовна руска помоћ сигурно стићи до краја мјесеца априла, али како још није примљена, књаз моли консула да је пошаље или сам донесе на Цетиње и преда „у руке Сената“, ако је исту примио консул, а ако није, онда га моли да исту тражи од своје Владе:

Колико је ова реформа била значајна, најљепше је нагласио Милан Костић, први ректор Цетињске богословије, који је био у Црној Гори од 1869 до 1872 године. Он каже да су се прије ове реформе настојатељима црногорских манастира не само поклапали приходи са расходима, већ је било манастира чак и са већим расходима од прихода! Костић наводи као примјер познати Острошки манастир, најимућнији ондашњи црногорски манастир. Он је 1867 г. имао чак дефицит од 34 фиорина и неколико новчића, а одмах послје реформе његови су чисти приходи били 5.000 до 5.600 фиорина годишње, док су сви манастири у Црној Гори имали 10 до 14.000 фиорина годишње чистог прихода. „Сиромашна Црна Гора издржава из те касе до 40 учитеља, издржава до 20 питомаца у основним школама, потпомаже просвјету, а да колико би могли наши манастири?“ — пита се Костић, мислећи ту на богате православне манастире у Фрушкој Гори, Бачкој и Банату, па ово своје разлагање завршава овим ријечима: „Доситије, Доситије Обрадовићу! камо те више међу калуђерима?“⁴²⁾

Један дио ове значајне реформе извршен је стварно још 1864 године. Те године је, наиме, књаз Никола наредио да се измјери и попише сва земља оних манастира који су имали слабе управљаче, па да се земља да народу у закуп, а настојатељу и калуђерима да се одреди стална годишња плата. Овај „први опит“ показао се „јакo добар и користан“, те је послје реформе од 24 марта 1868 г., у јесен те године, сам црногорски митрополит Иларион са једном комисијом пописао сва покретна и непокретна манастирска добра у Црној Гори, те је сва манастирска земља дата народу под закуп, а калуђерима у манастирима одреде годишњу плату и даду им по мало обрадиве земље за њихове кухињске потребе. Тада је било 11 манастира у Црној Гори: Цетињски, Добрска ћелија, Брчеле, Острог, Ждребаник, Пиперска ћелија, Дуга, Морача, Бијела, Подмалинско и Жупски манастир. Неки манастири (Цетињски, Острошки и Морачки) били су значајни и по својој историској улози и по својим приходима, док су приходи неких манастира били врло мали⁴³⁾. За прве три године послје реформе дали су девет манастира „у црквено-школску касу“ 56.650 фиорина прихода (Цетиње

⁴²⁾ Милан Костић, Школе у Црној Гори, Панчево 1876, нап. на стр. 68—69 (свакако је код Костића штампарска грешка да је ова реформа била 1866 године).

⁴³⁾ Чланак Ш. К. „Црногорски манастири“ у листу „Црногорац“ од 7 августа 1871 године; упор. „Вукова преписка“ VI, 633.

27.395, Острог 16.300, Морача 6.600, Жупа 2.234, Пиперска ћелија 1.125, Бијела 900, Ждробаник 559, Подмалинско 374 и Дуга 360 фиорина⁴⁴).

У архивској грађи из 1868 године има такође неколико корисних докумената за питање о коме је ријеч у овоме чланку. Из писма Илије Рамадановића, управитеља познате нам Заложнице црногорске, које шаље 7 (19) јануара у Шибеник Ђорђу Бошковићу, излази да је прије двије године и 3 мјесеца, тј. задњих мјесеци 1866 године, једна мецидија вриједила 100 гроша. те тај дуг о коме је ријеч износи 3.079 гроша и 17 пара, што опет чини 30 мецидија и 7 фиорина, или укупно 277 фиорина. На Цетињу су се, пак, почетком 1868 године могли промијенити талијери по за 22 и по гроша. — Из мјесеца јануара је нарочито важан уговор о лиферовању руја. Он је потврђен од стране Сената 19 јануара, има осам опширних тачака и њим Сенат даје пуномоћије трговачкој кући Карла Хитерота из Трста да може директно или преко свога пуномоћника Божа Буроњића из Котора куповати сав руј који се буде скупио у Црној Гори од 24 априла 1868 до 24 априла 1869 године. Руј мора бити прве врсте, добро сух и добро просијан, „без нимало таре од палица“. Цијена испорученом рују била је разна, према погодности мјеста у које се доносио. Тако је на пијаци у Будви и на Кастиу, одакле је одмах могао бити послат за Трст морем, сваких 60 литара плаћанс 6 цванцика; на Ријеци и у Сељанима 60 литара су плаћане само 3 и по цванцике, док су за Подгорицу плаћане 24 литре свега једну цванцику. Члан 4 уговора дјелимично се распао од влаге, али ми изгледа да је у њему одређено да кућа Хитеротова има плаћати Влади црногорској на сваких хиљаду фуната скупљеног руја дацију од 4 фиорина. Да би обадвије стране испуниле прописе уговора трговачка кућа Хитеротова положила је у државну касу на Цетињу суму од 8.000 фиорина, те та сума има остати за продаваоце руја ако Хитерот не испуни прописе уговора, док се Сенат обавезује да ће Хитероту исплатити двоструку капару ако кривицом Сената не буде уговор извршен.

Као и раније, тако се и ове године залаже оружје на разним странама, чим дође нужда за готов новац. Тако је 20 фебруара 1866 г. заложиио у Рисну Ђуро Радов Кривокапић код Лазара Никова Катурића један велики нож сав сребрн, један велики нож коме су само коре биле сребрне а ножница од мједи за 62 талијера, с обавезом да дуг има платити до краја новембра исте (1866) године. Мора да су ножеви били и лијеци и добри, јер се истим писмом обавезује Ристо Лаков Даковић да ће он исплатити Катурићу 62 талијера ако му их не да Кривокапић до одређеног рока, с тим да ножеви припану Даковићу. Ако, пак, ни Даковић не донесе паре до одређеног дана, онда оба ножа остају

⁴⁴) Гавро Пешић, Наши манастири („Црногорац“ од 17 јуна 1872).

Катурићу, те их може слободно продати коме хоће. Овај дуг није био потпуно ријешен чак ни почетком 1868 године, јер 27 фебруара ове године пише књазу о томе из Котора окружни поглавар. Уз овај акт треба навести да је било дугова, који нијесу били исплаћени чак ни послије 38 година. Тако је још 6 јула 1830 године Крсто Јовов Средановић писмено забиљежио у Котору да је повремено давао Ђуру Бећиру, са Његуша: стар и по жита за 12 фиорина, једне димије за 2 фиорина и 20 карантана и 1 капу од свите за 1 фиорин, а истих дана дао је Шуту Вукову Бајици да однесе Станку Стијепову Петровићу „крува бешкота. . . на вересију фиорина 7 и кар. 50“. Чак ни 8 маја 1868 г. није био исплаћен горњи дуг, па тога дана моли которски поглавар Сенат да се то наплати и пошаље Крстовој удовици Мари Средановић.

Интересантан је један докуменат о размјени ораћих волова. Јоко Вуков Ивошевић, из Кртола, промијенио је, наиме, свога ораћег вола за вола Михаила Маркићевића и Николе Савова, из Бајица, уз погодбу да Ивошевић да Бајицама 2 талијера и 2 конате уља, ако њихов во буде орао, „а ако не узоре да га поврати“. Када је Ивошевић упрегнуо вола, првога дана му је ипак орао, али другога дана „не сће орати, него леже на бразду“, па которски поглавар моли Сенат да нареди поменутих Бајицама да Ивошевићу врате његовог вола и узму натраг својега.

При крају фасцикуле за 1868 годину налази се рачун разних дугова које треба да исплати Сенат Илији Рамадановићу, који је те трошкове вршио у име Сената, као управитељ Заложнице црногорске. Из једне признанице од 800 фиорина види се, да је ту суму примио на Цетињу Б. С. Милиновић 24 октобра ради исплате намјештаја који се радио у Трсту за књажевски двор на Цетињу. Друга је признаница од 12 новембра и она је важна због тога, што доказује да је тада већ био у Црној Гори на служби лекар д-р Ђовани Аслани, који је 12 новембра примио од Сената „на конат плате фиорина триста (300)“. Остали подаци су такође важни, јер се из њих види да су 1868 године биле слједеће цијене: кутија шиблица 3 хелера, метла 35, пак свијећа (штерика) 50, 1 свијећа 10, 1 клупко канапа (шпага) 15 хелера, 5 фунти конопа 3,50 фиорина; за писмо послато у Београд плаћено је 35 хелера, а за писмо упућено у Беч 15 хелера; поштарина за 3.000 фиорина, послатих у Венецију књегарици Олги, износила је 7,22 фиорина; 3 ризме плаве хартије за писање коштале су 10,50 фиорина, 3 пака пера од гуске 1,08 ф., 3 фунте поспе 0,45 ф., једној жени која је донијела важни телеграм из Котора на Цетиње дато је 0,80 ф., итд. Ове године су рађене познате црногорске сребрне медаље за храброст, јер у истоме прегледу пише да је 15 јула послат телеграм у Беч ради сребрних медаља, 16 јула опет је послато писмо у Беч ради истих медаља, 10 августа плаћено је за подвоз тих медаља од Беча до Котора.

5,43 фиорина, а сјутрадан плаћено је некој дјевојци што је изнијела медаље на Цетиње 0,40 фиорина. Из једног рачуна може се закључити да су практично већ постојале уредне предаје злочинаца између Црне Горе и Аустрије, иако је тек 23 септембра 1872 године потписан уговор између Црне Горе и Аустро-Угарске о издавању злочинаца⁴⁵⁾, јер је 27 августа плаћено једном перјанику 0,33 фиорина „за трошак кад долази у Котор у циркула да прифати неког злочинца“. Гајењу свилене бубе поклањања је прилична пажња, па је 14 маја плаћено 2,40 фиорина за депешу која је послата, по наређењу претседника Сената Божа Петровића, некоме Лучићу у Венецију „да метне у новине ради кожурица“ (чауре од свилених буба). Ове године су плаћени још неки рачуни за уређење књажевог двора, јер су вршене разне поправки на крову, набављени су неки теписи (ћилими), а плаћен је 15 септембра један рачун од 85,90 фиорина „за неке златне ствари те дођоше из Трста ради салона у Светли двор“, док је 1 и 4 октобра опет исплаћена сума од 82,18 фиорина „за неке ствари послате ради салона у Светли двор“. Нијесу заборављене ни војне потребе ове године, јер је плаћено за 6 фунти сачама 1,24 фиорина, а за једну депешу у Беч ради пушака плаћено је 1,80 фиорина.

Из докумената за 1869 годину излази да су дугови између црногорских поданика и сусједних им Примораца стално на дневном реду. Одмах у почетку године из Котора моле Сенат за дјејство да протом Миња Радоњић што прије исплати Ђуру Мршуљи дуг од 35 талијера, а за тај дуг зна више свједока из Црне Горе, па и сердар Станко Вукотић. Писмом од 23 (11) јануара извјештава поглавар из Котора Сенат, да иду на Цетиње ради наплате својих дугова Ђуру Јовов Куњерица и Јово Мазарак, обојица из Горовића. Ђуру је био дужан Вуко Ђуров Бјелош, из Цетиња, 106 литара сира, 16 шестица за цакове (вреће) и једну овцу, а Јову исти дужник 41 литру сира, 8 цванцика за продатог му крмка и једну изгубљену козу, док је Јово дужан Ђуру само 1 талијер. Акт из Котора од 18 (6) фебруара упућен је такође Сенату и истим се препоручује Анастасија Нетовић, која се иначе „налази у најневољнијој нужди господарственој“, јер је приморана да прода скоро све што има како би платила државне порезе, јер су јој многи Црногорци дужни. Тако је Анастасија држала на стану и на храни сина Петра Маркишина Милошевића, с Његуша, пуних седам мјесеци, па јој је за сваки мјесец дужан по 12 фиорина, али јој још није платио ништа до само 20 фиорина. Петар је такође дужан већу суму и за рачун већ покојнога Анастасијиног брата за разну робу коју му је продао, па моли да се и то наплати. Анастасији су били дужни још и ови Црногорци: 1) Иво Ников, с Његуша, за плетиво 2 фиорина, 2) Вуко Га-

⁴⁵⁾ „Зборник судских закона, наредаба и међународних уговора по судској струци за Књажевину Црну Гору“ књ. I, Цетиње 1903, 149—152.

врилов, с Његуша, за кошуљу 3 фиорина, и 3) Ђуро Михов Сердаревић за 1 цевердар 12 цванцика у сребру и добит на њих за 6 година. Један дуг се повлачио све од 1835 па до 1869 године. Наиме, уз акт Которског поглаварства Сенату од 25 августа послата је изјава Николе Микуле, из Будве, којом моли да се од сињова покојног попа Јока Ивановића, из Залаза, попа Стевана и Ђура, наплати дуг попа Јока Николином покојном оцу од 5 новембра 1835 г. у износу од 118 талијера. Поп Јоко је тада дао потребне залоге, па Никола тражи да му Јокови синови врате новац и добит, или да Сенат одобри Николи да заложене ствари може продати на дражби (лицитацији). Поп Стеван је 25 августа изјавио Сенату да залог неће откупљивати, већ их Микула може задржати као отплату старога дуга.

Крајем априла истицао је рок уговору о продаји руја, па 3 (15) маја пише Сенату из Будве Иван Перацић да је он вољан закупити руј, али моли да га сачекају бар три дана док се договори са трговцем руја, па вјерује, да ће дати много повољнију цијену но што је био понудио, и то много више но „динар на милљар“. Но Сенат је већ 8 маја закључио и потврдио уговор о продаји руја. Уговор је важио од 24 априла ове до 24 априла идуће (1870) године, али сада су ортаци за продају руја: сенатор Машо Врбица, Иво Божиновић и раније познати нам Божо Буроњић. Врбица је осигурао за себе од сваких 1.000 фуната руја по два фиорина, па се остатак добити опет дијелио на три ортака у равне дјелове. Ово је, ваљда, накнада Врбици због тога, што је он сам уложио у државну касу кауцију за сва три ортака у износу од 6.000 фиорина. Ортаци су, међутим, на сваке 1.000 фуната руја плаћали државној каси на име ђумрука по 2,10 фиорина.

Као новост из 1869 године треба свакако забиљежити, да се ове године већ помиње тамница на Цетињу. То се види из два акта. Једним актом Сенат извјештава 24 новембра кајмакама и мудира подгоричког да још никако није могао бити ухваћен Раде Мучин, али је већ ухваћен Раде Петров, који је крао робу по Подгорици, и одмах је „стављен у тавницу на Цетињу, почем је од Сената за покрају испитан био“. Ипак та тамница није била нека добро осигурана зграда, јер 15 децембра Сенат моли подгоричког кајмакама да пронађе и ухвати Илију Морачанина, „који је утекао из овдашње тавнице“, па упада на црногорску територију и даље краде, те да га пошаље на Цетиње, „као што то наши узајамни пријатељски одношаји захтјевају, да би се овако стало на пут рђавим људима“.

Но и поред уређења тамнице и строгог односа према лоповима и убицама, ипак је и на Цетињу владао хумани поступак према рањеном или болесном, па био он и убица. Тако су се 15 јуна по новом кал. побили аустриски поданици Перо Лукин и Јово Ников Срзентићи, па у тој свађи убије Јово Ников Пера Лукина и одмах пребјегне на црногорску територију. Аустриске

власти дознале су да се Јово налази у Брчелима и да је у борби био рањен, па да га сада лијечи у Брчелима „некакав црногорски љекар“, те моле Сенат да се убица одмах ухвати и доведе у Котор. Сенат је доиста нашао убицу и довео га на Цетиње, али 2 јула извјештава которског поглавара: „... Но будући је и он рањен и болестан, поедан је љекару да га вида, ради чега неће се моћи послати у Котор“.

Сталне везе између Црногораца и Приморца приморале су Црну Гору, да, и поред свих материјалних тешкоћа, постави свога агента и у Котору. То је урађено почетком 1870 године, те сада Црна Гора има стварно два своја званична дипломатска појединика: у Скадру и у Котору. Црногорски агент у Котору био је Петар Рамадановић, који први свој званични акт под р. бр. 1 шаље Сенату 10 јануара, а односи се на неку заложену пушку Пера Илијина Врбице. 21 јануара Рамадановић је већ имао и свој званични печат, на коме је, око црногорске круне, писало у кругу: „Агенство црногорско у Котор“. Да је то тек почетак Рамадановићевог рада, јасно излази баш из његовог писма Сенату од 21 јануара, које овако почиње: „Учтиво молим да ми у будуће благоизволи Високи Сенат доставити све оне дужности које мени нијесу познате, да могу ревностну извршавати према Високом Сенату...“ Посредовања црногорског агента код аустријских власти скоро су свакодневна. Тако он извјештава 28 јануара Сенат да је окружни капетан Рендић настојао да наплати дуг Црногорца Ђура Гаврилова од Јова Балабуше и његовог оца, из Бијеле, „за волове те му измамише да с оним друге дужнике намире“, али не може ништа урадити, јер Јовов отац не признаје дуг, а Јово нема чим дуг платити, те капетан Рендић жели „да би се сваком црногорском трговцу препоручило да (се) не би празном Бокелју у вересију давало, јер је трудно (и) из поштеног примити, а камоли из они(х) те нема(ју) окле...“ Црногорски трговци већ су ишли и до Србије, јер 11 марта пише Сенат гатачком мудиром да је Шуто Рогановић био трије мјесеца дана у Липнику, „враћајући се из Србије са трговином“, па му је код Дервишпашиних конака украдена велика пушка, те се моли мудир за наређење да се украдена пушка пронађе. У вријеме познатог Кривошијског устанка 1869 године пропала је многим Црногорцима роба са којом су се нашли кроз Боку. Преговори о накнади за ту робу већ су били довршени крајем 1870 године и аустријске власти пристале су да одмах исплате 790 фиорина лицима за које је до тада утврђена оштета (Мари пок. Гаја Петровића, с Његуша, 120 фиорина; проту Мињи Радоњићу, с Његуша, 80 ф.; Гаврилу Савину Денди 70 ф.; Машу Никову Кнежевићу, из Грађана, 300 ф.; Перу Илијину Врбици 120 ф.; Нику Милову, из Добрског Села, 100 фиорина).

Наплате дуговања између црногорских и аустријских поданика стално су на дневном реду током цијеле године. Тако 11

фебруара пише Сенат агенту Рамадановићу, да од добара ранијег ађутанга књаза Данила, Влаховића, који сада живи у Русији, наплати перјаничком капетану Шпиру Матановићу 10 цесарских дуката, а одмах сјутрадан тражи Сенат од Рамадановића да свакако наплати од имања архимандрита Дучића 85 талијера за Сава Лукина Поповића, из Добрског Села, јер је Сава служио код Дучића на Превлаци па му није платио за три године по 25 талијера и 10 талијера за четврту годину. Било је дугова који су споро плаћани и лицима која су била у служби код појединих домаћина. Тако је Иво Курјало, из Шкалаара, био дужан 5 талијера Периши Ђуровићу, из Велестова, који је служио код Ива (акт од 18 марта), а кћер удове Јане Тујковић служила је у Рајићевићима (на Његушима) код Јока Пенде, гдје је и умрла, па Јане 4 фебруара тражи „да јој буде уручено одјело њезине ћери“. И познатија лица слабо су долазила до новца, па су и она често опомињана на исплату дуга. Један од таквих био је и секретар Сената Тодор Илић, ранији учитељ у Београду, од кога се тражи из Београда и почетком 1869 и 25 априла 1870 г. наплата дуга од 25 гроша и 30 пореских пара, у коју је суму урачунат и интерес од 6%. Стево Матановић, сада племенски капетан, није платио 5 фиорина и 75 новчића Марији Рајтер, из Котора, још од 1863 године, када се хранио у њеној гостионици, а Стеван Радоњић ни поред неколика обећања није до 16 децембра 1870 био исплатио дуг од 50 фиорина за одијело бечком кројачу Јозефу Бему. Како се тешко долазило до готовог новца на Цетињу и у Црној Гори уопште, најбоље потврђује случај са Крцом Петровићем, потпретседником Сената. Он је 1866 године био заложити своје ћесе са сребрним китама и сребрну арбију код Тома Мариновића у Котору. Ћесе и арбија биле су процијењене 40 талијера, а он их је заложити само „за 15 фиорина у карти“. Крцо је дуг исплатио и залог узео тек крајем 1869 године, дакле последице више од три године“).

Тек ове године почео се осјећати нормалнији политички однос између Црне Горе и Русије. Одавно се зна колико је Русија била љута на књаза Данила што је добар дио своје спољне политике везао за француског цара Наполеона III, те се књаз Никола тек 1868 г. ријешити да пође у Русију. „На првој аудијенцији цар Александар II оштро му је приговорио због држања Црне Горе са Француском“, али је књаз ипак успио да објасни цару ондашње прилике у Црној Гори и да оправда став Црне Горе, те је чак добио од руског цара на поклон чувену сабљу краља Милутина. Почетком ове, 1870, године цар је књаза одликовао орденом Александра Невског, те му књаз Горчаков уз своје писмо од 4 фебруара шаље „алмазне знакове“ тога ордена и честита ово високо одликовање.

*) Писма Сената од 21 јуна и 21 децембра 1869 године.

Нешто помоћ из Русије, а још више редовни приходи од манастира последице реформе од 1868 године, учинили су те се почело помишљати и на духовне потребе у земљи. Прошле, 1869, године почеле су нормалан рад Богословија⁴¹⁾ и Дјевојачки институт⁴²⁾, а ове, 1870, године уређен је редован телеграфски саобраћај између Цетиња и Котора, што значи стварно и са осталим културним свијетом, јер је телеграфска веза до Котора већ постојала. Телеграфска линија уствари је била готова и крајем јануара, јер црногорски агент у Котору Рамадановић 28 јануара моли Сенат да му по једном питању, ако буде потреба, јаве „средштвом телеграфа“, али је свечано отварање телеграфске линије обављено тек 2/14 марта⁴³⁾. У исто вријеме већ је била и редовна поштанска веза између Цетиња и Котора, јер агент Рамадановић, на примјер, у своме писму Сенату од 7 марта каже да је 114 дуката од Владе из Београда „предао књигоноши“, а то Рамадановићево писмо од 7 марта примљено је већ сјутрадан, 8 марта. На једно писмо Сената од 5 јуна Рамадановић, пак, одговара већ сјутрадан, 6 јуна. Иако је још за вријеме Његошево био дјелимично поправљен крчаник у једном дијелу Црне Горе, опет се и ове године почело нешто радити на уређењу пута, јер Сенат наређује агенту Рамадановићу 10 марта да најдаље до идућег четвртка пошаље „300 фуната праха за минавање путова“. 5 јуна Сенат му опет тражи „3 центе праха за минавање“, који је „од велике потребе“, а 9 јуна траже му поново „120 фуната праха за минавање“. О градњи пута кроз Црну Гору постоји опширно писмо књаза Николе аустриском канцелару грофу Фердинанду Бајсту од 6 (18) августа 1870 г. У своме опширном излагању књаз Никола одмах наглашава, да је недостатак добрих путева највећа препрека напретку Црне Горе, па док у осталим европским државама са добрим саобраћајем падају цијене њиховим производима, а повећава се њихова потрошња, у Црној Гори се ови производи скупо плаћају и слабо набављају због скупих превозних трошкова. Пошто књаз одавно мисли на тај проблем, већ је и аустриска влада увидјела његову важност, па је, на књажеву молбу, послала инжењера Паклева те је израдио план колског пута од Котора до Скадарског Језера. Инжењер Паклев скоро годину дана је утрошио на савјесну израду плана, па је књаз слободан да канцелару изнесе користи које би имали од израде планираног пута не само сиромашни црногорски поданици, већ исто тако и сусједни им аустриски поданици у которској области. Недостатак уредног пута међутим чини, да су, на при-

⁴¹⁾ Д. Вуксан, О седамдесетогодишњици Цетињске богословије — „Записи“ XXIV, стр. 337—347.

⁴²⁾ „Историски записи“ IV, 130 и даље (Р. Драгићевић, Дјевојачки институт на Цетињу).

⁴³⁾ „Записи“ XXI, 12—22 (Р. Драгићевић, Уређење телеграфског саобраћаја у Црној Гори).

мјер, дрва из Црне Горе двоструко скупља на пазару у Котору но на Цетињу, а тако је скоро и са осталим црногорским производима (стока, риба, поврће итд.), док су опет исто тако много скупљи разни колонијални и други производи у Црној Гори који се добијају преко Котора, јер су велики превозни трошкови. Један добар колски пут, би, пак, омогућио не само велико појевтињавање тих производа, већ би омогућио и довоз на которску обалу разних производа из Албаније и Старе Србије, што би се још повећало и дјелимичним превозом тих производа малим бродовима по Скадарском Језеру.

Пошто поменути инжењер Паклев рачуна да би за планирани колски пут од Котора до Ријеке Црнојевића (преко Цетиња) коштао приближно око 500.000 фиорина, књаз мисли да би се та сума могла обезбиједити Црној Гори у виду зајма у току пет узастопних година, те би га она могла отплаћивати редовним годишњим ратама или давањем Аустрији за одређено вријеме прихода од својих царина, а та сума би се могла повећати и евентуалним наплаћивањем извјесних такса на превоз преко израђеног пута. На завршетку писма књаз изражава наду да ће се не само аустриски канцелар заинтересовати за ово важно питање, већ да ће са истим упознати и свога цара, те ће чекати њихово рјешење и жељени одговор.

Остварење овога књажевог плана није било лако извршити, па је изградња колског пута од Цетиња до Котора почела тек 1879, а пут је довршен 1884 године⁸⁰⁾.

Први важни архивски докуменат о цеклинским риболовима из периода о коме је ријеч у овоме чланку јесте уговор од 10 јануара 1870 године. Он се чува у Државној архиви на Цетињу, закључен је на Риједи Црнојевића, има наслов на полеђини „Контраг од рибе Андрије Бојчина“, а пошто је од нарочитог значаја због разних прописа, мислим да неће бити сувишно ако га у цјелости наведем. Текст гласи: „Погодба која се данас чини као непоколебима између г. Андрије Бојчина и г. Ђукана Николина Газиводе са ниже уписатим лицима са одобрењем свијех Цеклићана за поради рибе која се улови у њихове нижеименовате ловове по ниже назначеним параграфима и цијеном: 1) сву рибу која се како у мрежу тако и у гроб улови и осуши да је имају предати више назначеној двојци, који се данас њима обвезаше сваки миљар платити двадесет и четири талијера и сувише дацију која припада Народној каси; 2) фрешку рибу само могу ловци продавати бременима и то на Ријеку и на три брода, колико коме за дома употреба, до двадесет ока, али да је нико не смије сушити да је прода на друго мјесто осим више именоватим купцима; 3) у Врањину и на свако друго мјесто ће би се могла сушити и продавати за сметњу продајци (!) горе именовате дво-

⁸⁰⁾ „Педесет година на престолу Црне Горе...“; 239.

јице да је не смије нико продати, а ко би се усудио продати подпануће под строгу казан нашега суда; 4) како Црногорац тако и Зећанин који би доша(о) на бродове ће се лови (Плоча, Рањ, Базагур) или на Ријеку Црнојевића слободан је купити и свак му продати фрешке рибе колико му год за своју кућу потребу; 5) рок примања ове рибе остаје вишеназначеним купцима: од Крстовадне (тј. 14 септембра — Р. Д.) до првог марта у подне што се год улови да имају примити, а они њима је у свако вријеме дозволити кад биху своје сансаре (повјеренике, заступнике — Р. Д.) послали; 6) али како до Марча тако и по њему да нико не смије рибу ко је имадне ником ни на један пазар продати, док речени двојица сву своју продаду; 7) сва риба мора бити лијепо уређена и осушена за трговину, — која не би таква била остаје пуна слобода купцима да је не приме, но да је затворе на Ријеку у конобу (подрум, магазин — Р. Д.) док сву своју продаду, а кад своју продаду да је онда даду онима чија је, без да му ћирију на конобу плате; 8) ко би преступио ову погодбу, те би како сухе тако и фрешке рибе продао да ко осуши и прода иком другом осим вишеуписатим купцима, да се такви има одма уфатити и суду у руке, по гласу трећег параграфа ове наше погодбе предати, на које се као на тврду и истиниту за непоколебимост подпишујемо сви ловци цеклински у име сваког дионика цеклинског у овом рибном лову“. Иза текста „погодбе“ налазе се сљедећи потписи: 1) Стево Дајичин Стругар, 2) Вукале Прелов Јанковић, 3) Јокица Малишин Јовићевић, 4) поп Шуто Ђурашковић, 5) Јоко Белов Пејовић, 6) Мићо Марков Татар, 7) Перо Лукин Ражнатовић, 8) Бошко Томашев Лопичић, 9) поп Мато Пејовић, 10) Мићун Иванов Ђурашковић, 11) Михаило Пуров Стругар, 12) Филип Ивашев Газивода; 13) Митар Нешков Шофранац, 14) поп Васо Крњановић, 15) Станко Митров Јовићевић, 16) Никица Ивашев Петричевић, 17) Ишан Перишин Којетић, 18) Перо Милошев Јанковић, 19) Марко Ђуришин Газивода, 20) Лазар Татар, 21) Лука Мићунов Јанковић, 22) Саво Филипов Краљевић, 23) Филип Иванов (Вукмировић и 24) Јокаш Нешков Јовићевић. Послије имена налази се сљедећа констатација: „Началничество Књажевства црногорског на Ријеку изпита ловце цеклинске јесу ли намире-ни за рибу од Андрије Бој(и)чина за три године те је Андрија држа(о) контрат од рибе, виђесмо и увјерисмо се да је свако подпуно намирен за све три године. Началник сердар Саво Јовићевић, капетан Томо Кусовац, Гајо Савићев Ђурашковић, Стефан Вукмировић писар“.

О цеклинским риболовима оставио је драгоцене податке Маријан Полица још из 1614 године⁸¹⁾, а Андрија Јовићевић је написао посебну студију о риболову на Скадарском Језеру⁸²⁾, те

⁸¹⁾ „Старине“ Југославенске академије XII, 176—178 и Ровинскић, Черноргорја, томъ I, Санктпетербургъ 1888, 800—803.

⁸²⁾ „Српски етнографски зборник“ XIII, Београд 1909, 157—257.

радознали читаоци могу тамо наћи много интересантних детаља. Напоменућу само то, да су, по Јовићевићу још прије 45 година Цеклињани узимали само за укљеве од 30.000 до 60.000 круна годишње⁸⁸⁾, а те исте године (1909) били су по буџету предвиђени цијелокупни приходи од свих манастирских добара у Црној Гори равно 60.000 круна⁸⁹⁾.

Један од важних редовних прихода и ове године био је закуп руја. 25 априла опет је склопљен уговор за вријеме од 24 априла ове до 24 априла идуче (1871) године. Сада се уговор закључује између Сената и сенатора Маша Врбице, с тим да он може означити лица која ће руј скупљати. Руј, наравно, мора бити доброг квалитета, што је, као и прошле године, детаљније означено, али је одређена и разна цијена рују на разним пазарима: у Будви, Кастиу и Котору за 60 литара 5 цванцика и 12 динара, на Ријеци за 60 литара 3 цванцике и 15 динара, а у Подгорици за 60 литара 3 цванцике и 5 динара. Сенатор Врбица се, пак, обавезао да ће исплаћивати државној каси дацију од 2 фиорина на сваку 1.000 фуната купљеног руја, а као кауцију за одређену дацију Врбица је положио 4.000 фиорина (500 златних наполеона). Ако купац не би испуњавао услове уговора, његова кауција остаје „на корист продаваоца руја, а ако се кривицом Сената не би уговор извршавао, Сенат је имао исплатити Врбици двоструку капару, тј. 1.000 златних наполеона од по 20 франака“. У напомени уз уговор изрично је констатовано: „Лањска мустра руја, која се налази на сахрани у Правитељственој канцеларији, остаје важећа и за ову годину“.

Поред очигледног напретка и на финансиском и на проsvјетном пољу, баш задњих година седме деценије јавила су се нека незадовољства виђених народних главара. Из сачуваних докумената не види се узрок њиховом незадовољству, а сигурно је да је ту било и личних мотива, јер се развојем државног живота крњио главарима углед и умањивала власт у њиховим племенима⁹⁰⁾. На неке је свакако утицао и ранији ађутант књаза Данила Лазар Влаховић, који се још 1859 године био преселио с породицом у Русију. Тако је још 11 марта 1868 године писао књазу Николи руски консул из Дубровника Петковић да војвода Анто Даковић мисли, због нужде, продати све што има у Црној Гори, па се преселити у Русију, те Петковић препоручује књазу да то не допусти због свога угледа, а и због услуга које су војвода и његови стари учинили Црној Гори. Непуну годину касније, 4 (16) фебруара 1869, јавља окружни поглавар из Котора Црногорском сенату да су аустриске власти одобриле Луки Вужаловићу и његовој браћи и њиховим породицама да могу прећи

⁸⁸⁾ „Српски етнографски зборник“ XIII, 230.

⁸⁹⁾ Буџет Књажевине Црне Горе за 1909 годину, Цетиње 1908, 48.

⁹⁰⁾ „Записи“ XVI, 16.

преко Аустрије за Русију, гдје се намјеравају населити, молећи Сенат да то саопшти Вукаловићу и његовима, који су сада у Црној Гори, као и вријеме када буду кренули за Русију⁶⁶). 14 јуна 1870 године пише из Ужица војвода Жарко Љешевић књазу Николи да мисли ићи за Русију, па моли књаз за савјет и одобрење, а свога сина, који је био у Црној Гори, препоручује књазу и моли га да он и даље остане у Црној Гори, као и „свако од рода мога на вјеки“.

Но док ови траже да се селе из Црне Горе, опет неки од старих црногорских емиграната још из времена књаз Данила моле за помиловање и одобрење да се поврате у Црну Гору. Тако је и познати Саво Мартиновић молио за помиловање и которски поглавар је доставио књазу његову молбу уз свој акт од 17 септембра 1870 године, али, сигурно, књаз није дао тражено помиловање, јер је Мартиновић и умро у емиграцији.

Ристо Ј. Драгићевић

⁶⁶) „Записи“ XIII, 247.

Операције црногорског Приморског одреда у рату 1912 године

Процена војишта

Према црногорском ратном плану за рат против Турске 1912 године, најјача црногорска група — Зетски и Приморски одред — имала је задатак да офанзивно дејствује ка Скадру ради његовог освајања. Сходно тој замисли Зетски одред, као главна снага, дејствовао је источном обалом Скадарског Језера, а Приморски одред, груписан код Бара и Вир Пазара, као помоћна снага, садејствовао је Зетском одреду просторијом између Јадранског Мора и Скадарског Језера.¹⁾

Део војишта на коме је дејствовао Приморски одред представљао је један теснац, укљештген између мора и језера. Теснац је испуњен огранцима планине Румије, чији се гребен завршава на реци Бојани код Скадра. Тим гребеном војиште је подељено на две изразите зоне: источну и западну, којим се још више сужава теснац за покрете и тактичку употребу трупа. Источне падине тога гребена ка Скадарском Језеру стрмо се спуштају и слабо су пролазне, док су западне ка Јадранском Мору блаже, пролазније и погодније за покрете трупа. Веза између источне и западне зоне преко гребена је слаба, управо сводила се на неколико пешачких стаза. Цео теснац је слабо пролазан, без иједног доброг пута. Пuteви су били пешачке и коњске стазе, а особито је турски део војишта оскудевао у овим комуникацијама. Дејства ширих размера, како офанзивних тако и дефанзивних могућа су била дуж мора, односно Језера. Та дејства гребеном планине Румије и Тарабошем су била теренски раздвојена и тешко је било пребацивање снага са једног на други правац. За офанзивна дејства, како турска тако и црногорска, повољнији је био правац дејства Бар — Скадар, него правац Вир Пазар — Скадар, јер преко првог изводио је најпогоднији правац, да се Скадар обухвати са југа и отсече од његове позадине, док је дејство другим правцем било теже услед топографског створа земљишта.

¹⁾ Детаљније о улози одреда видети: Живко Павловић „Опсада Скадра 1912/13 год.“ у одељку о ратном плану и концентрацији црногорске војске.

За Турке приморски правац био је врло осетљив, јер се најкраћим правцем могао обухватити Скадар са југа. Они су уочили важност скадарског рејона, као центра северне Албаније, па су стога на овом делу војишта још за време мира предузеле одговарајуће фортификациске мере, да ојачају одбрану Скадра. На турском делу војишта најважнији је рејон Тарабоша. Он је по природи врло јак, спречавао је директан напад на Скадар, а истовремено угрожавао обухват црногорских снага које би покушале да са доњег тока реке Бојане изврше обухват Скадра са југа. Стога је Тарабош имао тактичко-оперативни значај за одбрану Скадра, јер са његовим падом одбрана Скадра била би доведена у питање. Увиђајући важност Тарабоша Турци су још 1911 године приступили његовом утврђивању. Израђени су на гребену Тарабоша положаји у камену за три батерије (мерзерску, хаубичку и резервну), а на његовом огранку на реци Бојани код Сарикишла израђени су заклони за два брзометна пољска топа. Уз топовске заклоне била су израђена склоништа, путеви за прилаз батеријама, као и заклон за један рефлектор. До објаве рата, поред батериских положаја била је израђена једна отпорна тачка и неколико одвојених стрелачких заклона, а делимично је била постављена и жичана препрека. *Према предњем Тарабош је уочи рата претстављао један врло јак природни положај за одбрану Скадра, чија је отпорност ојачана и вештачки, тако да је напад на исти условљавао моћну артиљерију и извезжане трупе у борби око утврђених рејона.*

Турци су били предвидели, да ће се црногорске снаге пребацити на леву обалу реке Бојане, ради обухвата Скадра са југа. Како овај правац није био топографски заштићен, то је рејону Брдице посвећена за време мира особита пажња. Они су у овом рејону до објаве рата солидно организовали и утврдили пет отпорних тачака и положаје за три батерије, ојачане са жичаном препреком. Сва утврђења на Брдици и Тарабошу била су организована у типу ојачане пољске фортификације, а у току дипломатских заплета 1912 године Турци су систему утврђивања посветили још већу пажњу и приступили су ојачавању постојећих и изради нових објеката.

Црногорски део војишта уопште није био утврђиван.

Црногорске снаге на овом правцу дејства биле су Скадарским Језером раздвојене од снага Зетског одреда на правцу Подгорица (Титиград) — Тузи — Скадар. Стога је садејство тактичко, па и оперативно, било отежано, јер Црна Гора није имала језерске флоте с улогом одржавања везе између оба одреда. То је отежавало садејство и захтевало је од вишег командовања реално планирање операција и умешност у командовању код оба одреда.

За напад на тарабошка утврђења Приморском одреду стајала су на располагању два правца напада, и то: први дуж Ја-

дранског Мора и десне обале реке Бојане, и други, дуж западне обале Скадарског Језера. Напад првим правцем био је погоднији за покрете трупа, и на њему су се могле развити јаке снаге ради извршења фронталног напада са југозапада и југа на тарабошка утврђења. Незгода овог правца била је у томе што би десно крило нападахих трупа, од дејства турских снага и артиљерије са Брдице, било изложено косој ватри и дејству са леве обале реке Бојане, због тога би тежиште напада на овом правцу било сигурније, да је на левом него на десном крилу. Напад првим правцем био је теренски тежи а, при томе нападне трупе биле би изложене косој и леђној ватри турске језерске флотиле са Скадарског Језера. Стога је напад овим правцем био несигуран, и он је за Приморски одред био помоћни.

*

На основи свега горњег Приморском одреду претстојао је напад на утврђени положај, који је захтевао брижљиву припрему напада, а напад да буде обезбеђен и одговарајућом артиљеријом. Главни правац удара погоднији је био да се изведе с обале Јадранског Мора, него од Вир Пазара дуж западне обале Скадарског Језера. За одбрану Скадра Тарабош је био врло осетљив и зато су Турци његовој одбрани посветили особиту пажњу, јер би падом истог одбрана Скадра била доведена у питање.

Распоред обостраних снага на приморском правцу дејства

Турске снаге

Командант корпуса одбране Скадра Хасан Риза-паша за одбрану Тарабоша одредио је одред под командом команданта утврђеног места Скадра. Састав одреда је био:

а) пешадиске снаге

3 батаљон 71 пешадиског пука; три редифска батаљона (драчки, либрашки и грамишки); скадарска граничарска чета; скадарски добровољци (око 1.400); група барјака Гриње и Коплика (106 војника); одред батаљона тврђавске резерве; тврђавска и инжењерска чета; митраљеска чета 71 пешадиског пука, и митраљеска чета 2 пешадиског пука стрелаца.

Свега: 4 батаљона низама и редифа, око 2 батаљона добровољаца, 8 митраљеза, 1 граничарска и 1 инжењерска чета.

б) артиљериске снаге

6 топова (мерзера) 12 см; 6 спорометних хаубица 12 см; 4 брзометна пољска топа 7,5 см; 2 брзометна брдска топа 5,5 см; 6 старих пољских топова 8,7 см и 1 рефлектор.

Свега: 24 артиљериска оруђа и 1 рефлектор.

Задатак: одбрана Тарабоша.

Детаљан распоред турских снага није познат.

Ц р н о г о р с к и и

Црногорски приморски одред под командом бригадира Митра Мартиновића на дан 8 октобра (26. IX) био је на граничном фронту концентрисан у три групе: десна колона (Црмничко-приморска бригада, без Селачко-шестанског батаљона под командом командира Милоша Лекића) око села Клезна. Један батаљон — Бјелогорски — био је као бочно обезбеђење фронтом према реци Бојани; средња колона (штаб одреда, Катунска бригада, под командом бригадира Милутина Вукотића), артиљериска група 1 дивизије и опсадна артиљерија на простору Стари Бар, село Печурица, и лева колона под командом бригадира Ника Кусовца (Ријечко-љешанска бригада са Селачко-шестанским батаљоном Црмничко-приморске бригаде) око села Пинчићи.

Укупно у одреду: 15 батаљона (око 8.000 војника) и 34 топа.

Задатак: кооперација са Зетским одредом у циљу да се прво заузме Тарабош, а потом Скадар.

Т о к о п е р а ц и ј а

А Рад одреда до обуставе напада на Тарабош

1) Наступање одреда до тарабошких утврђења

Приморски одред је 9 октобра (26. IX) 1912 године са све три колоне прешао границу и предузео надирање ка Скадру, и то: десна правцем села Клезна — село Горица; средња село Печурица — Каменички Мост — село Катрикол, и лева правцем Ифтијани (код села Драговићи) — Пет Убала (код села Шингли кота 950). Гранична линија заузета је без јачег отпора. Посаде турских граничних караула после првих испалених црногорских топовских метака отступиле су у правцу Тарабоша. После прелаза границе предњи делови колона наишли су на слаб отпор мештана — муслимана — који су напуштајући своје домове испалили по неколико метака. Наступање колона вршено је скоро без задржавања и са својим предњим деловима заноћиле су на линији: село Горица — село Врзигаће (село Сврзигаће) — село Арбанет (село Арбанеш). Покрет средње колоне са пољском и опсадном артиљеријом био је врло отежан, јер није било доброг пута за њен покрет. Стога је по прелазу границе приступљено оправци стазе: село Печурице — Каменички Мост — село Катрикол. Скоро цела колона учествовала је на оправци те стазе, што је знатно успорило њено кретање, не само овог него и следећих дана. То је ову колону са незнатним изузетком претворило у радничку команду и за заштиту артиљерије. Ово се није могло избећи, јер убрзани напад на утврђени Тарабош без подршке артиљерије није био могућ. Веза између колона у току наступања одржавана је помоћу курира (ордонанса) али та веза показала се слаба и непоуздана.

Десетог октобра (27. IX) колоне су продужиле наступање ка Скадру. Десна и средња колона, уз слаб отпор турских дело-

ва и мештана, са предњим деловима стигле су на линију: село Мурићани — село Сукобина. На правцу кретања леве колоне од села Арбанета ка селу Зогају дошло је до оштре и крваве борбе. За затварање овог правца из одбране Тарабоша упућен је био редифски пук са брдском артиљеријом. Овај пук, по свему изгледа, имао је и намеру да угрози леви бок средње колоне Приморског одреда, која се кретала ка селу Сукобини. Изгледа да Турци нису имали ни податке о јачини и правцу кретања леве колоне. Због тога је лева колона (Ријечко-љешанска бригада) изненадно напала турски редифски пук. У тој сусретној борби оба противника налетела су један на другог. Развила се жестока борба прса у прса. Турци су били надмоћнији у артиљерији, а брдска батерија Ријечко-љешанске бригаде са дрвеним лафетима још у почетку борбе била је онеспособљена за дејство од својих сопствених метака, јер лафети нису издржали трзање оруђа.

Напади батаљона леве колоне, без подршке сопствене артиљерије били су снажни, но и турски батаљони такође су смело прешли у напад, при чему су ефикасно подржавани артиљериском ватром свога пука и артиљериском ватром два турска монитора са Скадарског Језера, који су косом и леђном ватром тукли пешадију леве колоне. Та борба вођена је од раног јутра до подне, када су Турци из напада прешли у одбрану, а пред мрак 10 октобра коначно су одбачени од села Зогаја. Командант леве колоне, бригадир Кусовац, није схватио да је у крвавом окршају на бојишту добио победу. Из неразумљивих разлога није искористио постигнути успех, већ се задовољио тиме што је одбацио противника и што је остао господар бојишта, не предузевши гоњење потученог непријатеља, па чак није предузео ни одговарајуће мере да одржи додир са противником и да организује извиђање у зони свога дејства.²⁾ Губици леве колоне у овој борби били су око 600 мртвих и рањених, или 25%. Турски губици нису познати, а на бојишту оставили су око 300 погинулих, међу њима и команданта пука Садредин-беја. У овој борби нарочито се храбро држао Љешански батаљон, који је претрпео скоро 75% губитака.

Командант Приморског одреда није на време био обавештен о ситуацији код леве колоне, те је није могао ни потпомоћи, а још мање је могао да предузме одговарајуће мере, да се искористи тактички успех леве колоне. То је била последица скоро никакве везе штаба одреда са својим потчињеним јединицама, и обратно потчињених са штабом одреда. Стога је у операцијама одреда од првог дана рата наступила недовољна усклађеност.

²⁾ Ж. Павловић у „Опсади Скадра“ наводи да су Турци са овог бојишта у своме повлачењу повукли за собом и посаду с Тарабоша и да у току ноћи 10/11 октобра (27/28. IX) на Тарабошу није било Турака. По турским подацима ово се не потврђује.

Све три колоне 11 и 12 октобра (28 и 29. IX) продужиле су подилажење Тарабошу. Десна колона продуживши покрет од села Горице ка селу Облику, наишла је на слаб отпор турских пешадиских делова, док је артиљериском фронталном ватром са Тарабоша и бочном са Брдице њен покрет био знатно успорен. Она је заузела село Облик. Средња колона тих дана прешла је предњим деловима село Мурићане и стигла је у висину села Вилгар. Лева колона, после борби код села Арбанет, продужила је надирање потискујући испред себе слабије делове, а 12 октобра наишла је на јачи отпор турских делова на положају „Мали Крепс“ (на карти 1:100.000 Самагари к. 744 и кар. Стегваш) и после јаче борбе заузела је ово место. На овој линији све три колоне задржале су се и 14 октобра (1. X). Фронт одреда је био приближно на линији: село Облик — село Вилгар — кога 461 (караула Стегваш) — обала Језера. На дохвату ове линије трупе одреда биле су у домањају успешне артиљериске ватре са Тарабоша, а десно и лево крило још и под унакрсном артиљериском ватром са Брдице и турских монитора са Језера. Пољска артиљерија одреда нешто сточном, а још више људском вучом до 14 октобра стигла је до трупа и постављена за дејство на положајима према Тарабошу. На овој линији пешадија Приморског одреда задржала се дуже време, чекајући пристизање опсадне (тешке) артиљерије, која је услед оправке пута споро напредовала, а напад се без њене подршке није могао предузети.

У циљу лакшег снабдевања трупа муницијом и храном, складишта за потребе колона померена су напред, и то за десну и средњу колону у село Катриколу, а за леву у село Скја на обали Језера. Турски монитори (3) тих дана знатно су отежали саобраћај водом са складиштима на обали Језера, те су због тога 2 пољска спорометна топа (8,7 мм) на дрвеним лафетима — вирски пољски вод — постављени за одбрану пристаништа и магацина у селу Скја.

Колоне Приморског одреда испред својих положаја предузеле су извићање турских положаја, особито ноћу. Извиђачка одељења доспевала су до препрека од жица тарабошких утврђења, али неки детаљнији подаци о јачини и саставу турских снага нису прибављени. У току овог извићања је било мањих борби извиђачких делова, а било је и губитака код извиђачких одељења. Турци су се са погинулим црногорским војницима невојнички односили. То се потврђује извештајем од 17. X команданта одреда Врховној команди, где стоји: „Јучерашњем извештају односно сукоба с непријатељем имам додати и то, да је још један извиђач погинуо. Турци погинулим сијеку главе, а двојици који су јуче погинули, осјекли су главе“.^{*)} Утврђено је да се

^{*)} Д. Вуксан: „Историска грађа — Балкански рат“ (документа). „Записи“, Гласник цетињског историског друштва, свеска за јануар 1935, стр. 45.

турски положај сада протезао гребеном Мали Крајс од Бојане кота 382 и кота 316 — кота 592 — кота 594 (Тарабош) — кота 658 (Широчки Вис) — обала Језера. Тачке кота 382 и кота 316 (Мали Тарабош) биле су особито утврђене и ојачане препреком од жица. Артиљерија се јављала иза целе линије фронта, али борбени положаји батерија нису осмотрени, јер су били добро заклоњени. Удаљење прве линије одреда од турских положаја ишло је мање-више паралелно са турским положајима на отстојању 1 — 1,5 км.

Застој у операцијама Приморског одреда одбрана Тарабоша је свестрано искористила за даљу израду нових и допуњу постојећих положаја. Они су такође успешно узнемиравали артиљеријском ватром црногорске делове, подишле њиховим положајима, и приморале су их да се утврђују.

У времену застоја Приморског одреда пред Тарабошем, Турци су имали следеће податке о овоме одреду: на коти 750 (Самагор) око једне чете, а главнина одреда на Краварину и код села Штуфта. Код села Горице 1 батаљон. Приметили су да се убрзано ради на оправци пута око села Катриколе. Турски подаци о Приморском одреду били су непотпуни, јер се у рејону села Горице и села Облика налазила Црмничко-приморска бригада. Стога је њихова служба обавештавања и извиђања била слаба, утолико пре што је, доминантан положај Тарабоша омогућавао добру прегледност у све стране.

У времену подилажења одреда Тарабошу, командант Приморског одреда једновремено је предузео мере, да се његово бочно обезбеђење на отсеку реке Бојане, пребаци на леву обалу ове реке. Циљ те акције је био да се турској посади из Скадра онемогући прикупљање хране за људе и стоку са леве обале реке Бојане и да се угрози веза Скадра са Љешем. Турци су тих дана одбрану просторије на левој обали реке Бојане поверили мањим оделењима и групама. Они су у Шинђину (Сан Ђовани ди Медиа) као посаду оставили чету јачине 76 војника за чување магацина и пристаништа. Исто толики број војника са два брзометна брдска топа налазио се на висовима Шинђина. На доњем току реке Бојане били су делови скадарске граничарске чете. Пошто је за Турке био важан рејон ушћа Бојане код села Пуле, они су ојачали до 12 октобра дотадашње делове са циљем да спрече прелаз Црногораца на леву обалу реке Бојане.

Командант Приморског одреда наредио је да Бјелогорски батаљон (бочно обезбеђење) са отсека реке Бојане пређе на леву обалу ове реке. Мањи делови батаљона су 11 октобра пребачени помоћу приручних средстава преко реке Бојане. Том приликом запленили су разни пловни материјал и прикупили га код села Ширћа, ради подизања моста код овог места. Турци су артиљеријом са Тарабоша и Брдице онемогућили подизање моста, па је тај материјал пуштен низ воду до села Фраскањели и ту је

задржан. Следећег дана Бјелогорски батаљон пребацио је јаче делове на леву обалу реке Бојане. Том приликом, после низа мањих борби, одбацили су турске делове с обале и заузели села: Белај, Луарзу и Пулу (Пулај), а код села Белаја заузели су још и ниссве Мали Белај и Мали Џимит. Тако су овог дана образована три тактичка мостобрана на доњем току реке Бојане, који су омогућавали трупама Приморског одреда даље продирање ка југу. Да би спречили даље продирање Бјелогорског батаљона ка југу, Турци су одмах приступили мобилизацији мештана — муслимана и католика — на добровољној бази и наоружали их. Те добровољачке чете, ојачане су једним одредом тамошњих посада са 1 брдским топом из Шинђина и предузели су напад на делове Бјелогорског батаљона на левој обали реке Бојане. Борбе су вођене 14 и 15 октобра и Турцима је успело да поврате села Пулај, Луарзу и Белај.

2) *Формирање добровољачког батаљона код Приморског одреда*

Одмах после објаве рата Црне Горе Турској отпочео је придлазити из Аустро-Угарске Монархије велики број патриота, који су изјавили жељу да се боре у редовима црногорске војске против Турске. Стога је приступљено формирању једног добровољачког батаљона при Приморском одреду. Он је формиран 15 (2) октобра 1912 године у селу Катриколу под Тарабошем. Батаљон је тих дана бројао око 500 добровољаца (доцније је тај број био знатно већи) и формиране су 3 чете. Први командант тога батаљона био је командир Станко Петровић из Његуша, доцније на његово место дошао је командир Стево Јовићевић. Командири чета били су потпоручници Лако Антуновић и Томо Вукмановић и поручник Михаило Марковић. Највећи број добровољаца је био из Боке (50%). Но, у батаљону је било добровољаца из Љубљане, Загреба, Трста, Госпића, Огулина, Пакраца, Книна, Задра, Шибеника, Новог Сада, Сарајева, Тузле, Бања Луке, Мостара, Требиња, Дубровника, Охрида и других места. Од других народности је било: 1 Француз, 1 Рус, 4 Чеха и 8 Италијана. Доцније у току рата почели су пристизати добровољци и наши сународници из Америке. Међу добровољцима било је разних професија: занатлија, земљорадника, студентата, ђака средњих школа, лекара, судија, трговаца итд. Међу првим добровољцима били су прваци „Младе Босне“: Владимир Гаћиновић, д-р Бранко и Ристо Шантићи и д-р Перо Слијепчевић. Добровољцима је издато потпуно наоружање и одело које је имао црногорски војник. Употреба добровољачког батаљона за прво време, због необучености омладинаца, састојала се од заштите артиљерије и њихове тактичке обуке.

Када се указала тактичка и оперативна потреба за дејство Приморског одреда и на левој обали реке Бојане, то је доброво-

љачки батаљон ушао у састав делова Приморског одреда за дејство у правцу Љеша.)

3) План напада на Тарабош

У духу основног задатка и садејства Зетском одреду за о-свајање Скадра, Приморски одред имао је задатак да изврши напад на Тарабош. Са полазног положаја одреда село Облик — село Вилгар — обала Језера постојала су за извршење напада три нападна правца: а) село Гоњица — село Облик -- Мали Тарабош (кота 382 и кота 316), б) село Вилгар — кота 591 и кота 658, в) село Зогај — кота 658.

Напад правцем под а) изводио је најкраћим путем да се дође до Скадра, али је у тактичком погледу био врло тежак, јер би нападачеве трупе биле изложене артиљерској косој и бочној ватри са Брдице и Тарабоша, особито са Брдице, због чега је напад овим правцем био несигуран. Напад правцем под б) био је у тактичком погледу сигурнији, јер нападачева пешадија не би трпела од косе артиљериске ватре са Брдице, а потпомагање напада са артиљеријом било је омогућено. Незгода нападног правца била је у томе што је напад изводио на центар непријатељског положаја, тј. био је фронталан. Напад правцем од села Зогаја је био несигуран због косе и леђне ватре турских монитора са Језера, и што је напад било тешко подржавати артиљериском ватром. *Према овоме најпогоднији правац главног напада био је централни, а крилни правци као помоћни, од којих је главни од села Гоњице за Мали Тарабош био важнији.*

План команданта Приморског одреда је био да се главни напад изведе средњом колоном правцем села Вилгар на непријатељски фронт кота 658, кота 594, коју би за овај циљ ојачао деловима десне и леве колоне. Он у плану није предвидео да се главни напад усмери на Мали Тарабош, јер услед косог и леђног дејства са Брдице, тај напад био би несигуран, већ је тим правцем упутио помоћну снагу. *Одлука команданта одреда о избору главног правца напада је била правилна, јер је таквим избором избегао косо и бочно дејство артиљериске ватре са суседних отсека.*

Колоне одреда за напад биле су у току подилажења доведене на полазни положај, а то је одговарало и замисли команданта одреда за напад на Тарабош.

У духу горњег плана командант одреда је наредио да Ричко-љешанска бригада на досадањем положају (Крајина), остави два батаљона (Селачко-шестански и Љуботињски), а са осталим батаљонима да пређе на правац дејства средње колоне у рејону села Вилгара.⁴⁾ Гро пољске и опсадне артиљерије,

⁴⁾ Ј. П. Т. „Двадесетогодишњица првог самосталног добровољачког батаљона у Црној Гори“, „Ратник“, новембар 1937, стр. 58.

⁵⁾ „Записи“, свеска за јануар 1935, стр. 43.

услед недостатка средстава за везу са појединим артиљериским јединицама постављен је наспрам центра непријатељског положаја ради што ефикаснијег потпомогања напада средње колоне. Од тешке артиљерије постављена су два дугачка топа 105 мм на десном крилу одреда ради дејства на Мали Тарабош и Брицицу.) Од пољске артиљерије, командант одреда наредио је да се два пољска спорометна топа из састава 1 пољске батерије поставе за непосредно дејство испред фронта десне колоне, а на правцу дејства леве колоне остала су два пољска топа (раније поменути за одбрану пристаништа у Скја). Бригадне брдске батерије — Катунска и барски брдски вод (6 топова 7,5 мм) — постављене су за дејство на фронту својих бригада, сем батерије Црмничко-приморске бригаде, која је онеспособљена својом сопственом ватром у борби код леве колоне на дан 9 октобра.

На основи општег плана Врховне команде за заузеће Скадра, командант одреда имао је намеру да изврши напад на Тарабош после тродневне артиљериске припреме, тј. у времену када и Зетски одред буде предузео напад на Скадар. У том смислу предузео је одговарајуће мере за прегруписавање трупа и постављање артиљерије на положаје. *Требало је да све те припреме буду готове до 22 октобра, кога дана има се отпочети са бомбардовањем непријатељског положаја, а 25 октобра да се изврши пешадиски напад на Тарабош.*

Нема се података како су припреме за напад спроведене и на које се све тешкоће наишло. Највећа тешкоћа је била у довлачењу и постављању тешке артиљерије на одређене борбене положаје, јер није било погодних путева за њено довлачење. Ради тога су се морале коњске стазе да оспособе за њен покрет. Поред свих тих тешкоћа припреме за напад биле су готове 22 октобра. То се види из извештаја команданта одреда које је поднео Врховној команди и команданту Зетског одреда. Они гласе:

а) „Мурићани 21/X-1912

Врховној команди — Крушевац.

Данас нема ништа ново. Јуче је било рђаво вријеме, услед чега је рад био отежан, али се данас радило врло добро. Сјутра ћемо бити готови с уређењем артиљериског положаја и спремни да можемо отворити паљбу из далекобојних топова.

Бриг. М. Мартиновић.“⁹⁾

⁹⁾ Карактеристично је за црногорско више командовање, да се оно мешало у надлежност нижег командовања. Тако је командант одреда 15 октобра тражио од Врховне команде да му одобри да може поменути два топа поставити на десно крило: ... „Јо, пошто би потребно било, да у Горицу што прије наместим једну батерију далекобојних топова ради ометања радова око шанчева, па и ако је овај положај удаљен до седам километара, да им се смета даљи рад на шанчевима...“ „Записи“, св. јануар 1935, стр. 45.

¹⁾ „Записи“, св. јануар 1935, стр. 52 и 53.

б) „Мурићани 21/X-1912.

Престолонашљеднику — Тузи.

Пошто са садашњих позиција не могу непосредно садејствовати са одредом Њ. Кр. Височ. против Скадра него искључиво против Тарабоша и Брдице, то би добро биле, да се вријеме не губи, како би што прије и акција Приморског одреда дошла у непосредну помоћ Зетског одреда, да чим будемо готови, отворимо паљбу противу Тарабоша, за чем тражим разрешење Њ. Кр. Височанства од прве издате ми наредбе, према којој захтијевате, да паљбу не отворим против Тарабоша, док Зетски одред допре до Скадра Турци су већ отварали паљбу, на коју досада нијесмо одговарали.

Бриг. М. Мартиновић“.)

в) „Ријека 21/10-1912

Мигру Мартиновићу — Мурићани

Сад се повратих са Сувога Потока, пошто сам прио Коплик (?) и дошао сам овдје на Ријеку, да Краљу рапортирам све. Задовољан сам потпуно с наше стране и ако мислиш да смо спорорадили увјери се, да смо напредовали и радили, да се боље није могло. Изгубили смо само један дан ушљед рђавог времена. Ми ћемо бити спремни сјутра вече, а ондан ујутру ударићу на Штој, Мишљења сам, да и ти са срећом отпочнеш паљбу топовску сјутра око девет сати, како ће моћи Краљ гледати са Коплика сјутра тј. у уторак. За нас не мисли, ми смо добро и у реду и потпуној спреми готови. Напријед!

*Данило“.**)*

г) „Бар 21/X-1912.

Врховној команди — Крушевац

Данас на овој страни није било ништа. Турци опалили неколико топовских метака на наше положаје, али без успеха никаквог. Према споразуму са Њ. Кр. В. Књазом Нашљедником сјутра отпочињем бомбардовање Тарабоша.

Бриг. М. Мартиновић“.)

Из предњих депеша се види да је командант Приморског одреда благовремено обавестио Врховну команду о готовости да отпочне с артиљериским нападом на Тарабош, као и сагласности команданта Зетског одреда да отпочне то дејство. Према томе, није био разлог да се напад Зетског одреда на Велики Бардањолт 25 октобра обустави, због тога што Приморски одред тада није био готов за напад.

*) „Записи“, св. јануар 1935, стр. 52 и 53.

***) Исто.

*) „Записи“, св. јануар 1935, стр. 52 и 53.

Да би се успех напада на Тарабош што боље обезбедио од бочног дејства турских снага са доњег тока реке Бојане, командант Приморског одреда је наредио, да мање груписце Бјелогорског батаљона поново пређу на леву обалу ове реке. Та одељена су 19 октобра прешла реку Бојану код села Белаја. По прелазу сукобили су се са турским деловима на вису Мали Ђимтит и заузели га. Том приликом запленили су два брдска топа, а на реци Бојани нешто пловног материјала. До овог дана делови Приморског одреда запленили су на Бојани 32 пловна објекта.¹⁰⁾

4) Бомбардовање Тарабоша

Према плану команданта одреда отпочео је 22 октобра око 10 часова артиљериски напад. Раније се није могао отпочети, јер је браниочев положај био обавијен маглом. Турци су одговорили одмах ватром своје артиљерије. Број осмотрених турских дејствујућих оруђа ценио се на 22, не рачунајући у овај број артиљерију са Брдице и са монитора. Турци су оценили да је 22-Х дејствовало против тарабошких утврђења 6 тешких оруђа. Настала артиљериска ватра није била велика. Ово из разлога што је црногорска артиљерија располагала малом количином муниције, а која се још више смањила услед пожара мунициског слагалишта у Старом Бару. Стога се тежило да се најјаче артиљериско дејство изврши непосредно пред извршење пешадиског напада. Турци напротив нису штедели муницију. Њихова артиљериска ватра, усмерена поглавито противу црногорских батерија, није нанела веће губитке.

Командант одреда обавештавао је Врховну команду о дејству артиљериске ватре и у извештају од 23 октобра каже: „И данас ћемо продужити бомбардовање Тарабоша, које ће отпочети у девет сати, ако се мога од магле. По мом мишљењу шанчеви на Тарабошу неће се моћи одржати нашој палби, нити ће моћи војници стајати у њима од велике палбе, која ће се на њих осути. Јучер нијесу шанчеви Тарабоша били посједнути турском војском, а ни топови са главног врха нијесу пуцали, него са једне косе између Малог Тарабоша, који је изнад Скадра и великог виса Тарабоша, на који су шанчеви, јер су... удаљенији од нас око хиљаду и три четири стотине метара, но што су главни шанчеви. Та њихова артиљериска позиција и непосиједање шанчева даје ми мислити, да су Турци увидјели, да су шанчеви на врху Тарабоша, којих има неколико, сви скупа на једном малом простору, који је лако једновремено цио осути јаком палбом. Тарабош је сада много јаче утврђен, него што сам знавао напријед, али су на њем много урадили потоњих 15 дана.“¹¹⁾

У другом извештају истог дана, између осталог, известио је: „Сјутра ћемо предузети палбу против Тарабоша, а ако види-

¹⁰⁾ „Записи“, св. јануар 1935, стр. 47/48.

¹¹⁾ „Записи“, св. фебруар 1935, стр. 114/115.

мо да ће се моћи без губитка, заузећемо онај највисочији врх од Трабоша, који се налази пред оним врхом, гдје су утврђења, а на њему се данас није нико виђао“.¹²⁾

У току ноћи 23/24 октобра делови средње колоне заузели су без већег отпора највиши вис испред тарабошких утврђења. То је био Широчки Вис (кота 658), који је по свом топографском створу претстављао један оштар каменити вис, а притом још и тешко приступачан. На њему се није могао поставити ни брдски топ, без темељите техничке припреме за топовско место. О заузећу овог виса командант одреда 24 октобра известио је Врховну команду, и у том извештају додаје... „нека Врховна команда буде сигурна да ће се у цијелом раду употребити највећа предострожност у погледу, да буде што мање жртвава при заузимању шанчева од Тарабоша, за које сам сад потпуно увјерења, да ме неће запанути но врло мало губитка последије овакве артиљериске припреме и постепеног заузимања важнијих положаја“.¹³⁾

Противдејство турске артиљерије није се јаче испољило, мада нису штетели муницију. То се види по броју губитака, где је за првих два дана артиљериске припреме (22 и 23 октобра у целој артиљерији Приморског одреда број погинулих износио: 1 официр и 5—6 војника, а рањених 1 официр и 10—12 војника.

Уопште узев успех артиљериског напада на тарабошка утврђења био је задовољавајући. Утврђења су била делимично порушена, сем препрека од жица. На рушење тих препрека артиљериском ватром није се ни рачунало, сем узредно, јер за такво рушење потребно је било имати јачу артиљерију и доста муниције, а тога код црногорске војске није било. Стога је као главном средству за отварање пролаза у жичаним препрекама приступљено формирању специјалних одјељења „бомбашка (јуришна) пешадиска одељења“, наоружана бомбама и маказама. Одјељења су била формирана од добровољаца, а број пријављених добровољаца је био већи, него што је требало. Од пријављених за ова одељења узети су већином обвезници резервне војске, који су били ослобођени од војне обавезе. Њих су одвраћали да се не пријављују, али су ти старци обично одговарали: „до жице могу допријети, а више и не треба“.

5) Обустављање напада на Тарабош

Јуриш на тарабошка утврђења је био наређен за 25 октобар. У том циљу издата су била потребна наређења и упутства. „Уочи наређеног напада ноћу 11 и 12 октобра“ командант Приморског одреда изненадно је обуставио наређени напад с тим, да се бомбардовање непријатељских положаја продужи у толико, у колико је потребно, да се тек омета непријатељу рад на утврђи-

¹²⁾ Исто.

¹³⁾ „Записи“, св. фебруар 1935, стр. 116.

¹⁴⁾ Стари датум.

вању. Узрок овој обустави напада на Тарабош био је овај: краљ Никола упутио је био по своја 3 перјаника својеручно писмо команданту Приморског одреда, у коме га преклиње, да не напада како је наумио, и да не губи људе, без потребе, којих је и иначе мало, већ да се само ограничи на пасиван рад, јер он (краљ) има непобитне доказе, да ће му се Скадар убрзо и без крви предати. Командант Приморског одреда је ово послушао¹⁵⁾

У вези обустављања напада на Тарабош, командант Приморског одреда 25 октобра доставио је Врховној команди извештај: „Примио сам наређење од Врховне команде, по којој ми се спречава нападај на утврђења Тарабоша све док Зетски одред опсејдне град скадарски. Нека ми Врховна команда дозволи да учиним примједбу, да ће на начин Зетском одреду бити врло тешко доћи да опсејдне град скадарски, јер док смо ми на садашњим позицијама готово сва војска која се у Скадру налази, може учинити испад на Зетски одред, а према Приморском одреду држати само три до четири табора, као што према извјештајима и сад само толико држи на висовима Тарабоша. Сувише, виши дио артиљерије, који сад дејствује против Приморског одреда, окренуће своју акцију, која је доста моћна... наступање Зетског одреда на граду скадарском, јер је узела позицију далеко од нас да се сузбије нашом палбом; и због те удаљености није ни њихово дејство било сложено против наших одреда. Према горе наведеном молим Врховну команду, да ми даде одговор, до којегга ћу се строго придржавати примљеног налога“¹⁶⁾

До напада на Тарабош није дошло. По свему изгледа да би напад 25 октобра успео, да је био извршен, јер су тада биле изузетно повољне прилике. Одред је остао пасиван и спречен је без разлога у извршењу напада на Тарабош. Од 26 до 31 октобра, у времену напада Зетског одреда на Бардањолт, Приморски одред у духу добивеног наређења продужио је са смањеном жестином артиљериско дејство против тарабошких утврђења. На отсеку реке Бојане, његово бочно обезбеђење са мањим одељењима на левој обали реке Бојане узнемиравало је турске посаде и везе Скадра са југом.

*

Основни задатак Приморског одреда је био да садејствује главној снази црногорске војске при заузимању Скадра. Као ближи задатак одреду је претстојао напад на утврђени Тарабош, који је био важан ослонац целокупне одбране Скадра. Снаге одреда за извршење тога задатка биле су довољне, па чак и јаче него што је одговарало оперативној ситуацији и могућностима црногорске војске.

Тактичко-оперативни рад одреда од граничног фронта до Тарабоша карактеришу две фазе: подилажење утврђеном поло-

¹⁵⁾ „Опсада Скадра“ стр. 80 и 81.

¹⁶⁾ „Записи“, св. фебруар 1935, стр. 116.

жају са прикупљањем и груписањем снага на полазном положају и напад на утврђени положај. У првој фази (подилажење) почетно груписање одреда било је правилно. Темпо надирања био је спор, али се то није могло избећи, јер није било повољних путева на турској територији за покрет пољске и тешке артиљерије, па су током покрета оспособљаване постојеће стазе за њен покрет. Те тешкоће пребројене су без већих последица за главну снагу одреда, јер су Турци са Тарабоша били неактивни. Њима се указала повољна прилика да почесно туку раздвојене колоне Приморског одреда на кршевитом планинском земљишту. Њихов изненадни сусрет са левом колоном Приморског одреда на западној обали Скадарског Језера био је за њих изненађење. После њиховог одбацивања ка селу Зогају, они уопште на целом свом фронту нису показали никакву активност, сем слабот дејства артиљериске ватре.

Лева колона (Ријечко-љешанска бригада) у рејону села Зогаја претрпела је велике губитке и тај успех у одбацивању једног турског пука крваво је плаћен. Због неумешности командовања овом колоном тај успех није ни тактички ни оперативно искоришћен. Требало је успех колоне искористити не само на њеном правцу, него и на целом фронту одреда.

Служба извиђања (у подилажењу) уопште је била слаба, а организација веза и обавештавања такође слаба. Лева колона води са непријатељем упорну борбу, а командант одреда о овоме није имао ни појма, јер није био о томе благовремено обавештен од стране команданта колоне. То је била последица слабе увежбаности за време мира црногорског вишег командовања на колективан рад у духу савременог боја. У овој борби и турска извиђачка и обавештајна служба показала се још слабија од црногорске, јер да су Турци у току ноћи 8/9 октобра извршили напад на необезбеђену леву колону, цео Приморски одред нашао би се у неповољној ситуацији. Правилан је поступак команданта одреда што је током подилажења наредио да његово бочно обезбеђење на отсеку реке Бојане, са незнатним снагама узнемирава позадину посаде Скадра на левој обали ове реке. Уопште узев оперативни рад одреда од граничне линије до Тарабоша био је добар и операције су прилагођаване ситуацији.

У другој фази (прикупљање трупа на полазном положају и припрема напада) уочава се следеће: избор полазног положаја и главног правца напада је био правилан; требало је да снаге за напад буду више прикупљене (десна колона морала је да буде ближе средњој); није било одређених јединица за резерву одреда и нападни фронт средње колоне (главне), која је имала главну улогу, тј. да изврши пробој непријатељског фронта, био је велики. Припреме за напад (довлачење артиљерије, прегруписавање пешадије, уређење позадине) извршене су на време, мада су постојали услови да буду спорије, јер се артиљерија морала довлачити мање-више људском вучом.

Артиљериска припрема напада, обзиром на број оруђа (30) и количину муниције, по свему изгледа изведена је методично и добро. Изгледи успешног напада на Тарабош, после артиљериске припреме, 25 октобра били су повољни. Када је завршена артиљериска припрема, краљ Никола, као врховни командант, обуставио је напад Приморског одреда (да се не пролива узалудно крв, а следећег дана и Зетског одреда на Велики Бардањолт). Није било никаквог ни тактичког ни оперативног разлога да се обустави напад Приморског одреда, напротив, то је била изузетно повољна прилика да се напад изврши. Дан почетка напада могао се чак и одложити до почетка напада Зетског одреда (28. X). Стога Врховна команда учинила је капиталну грешку, што је сасвим обуставила акцију одреда у моменту када су сви елементи ситуације били повољни да се тај напад заврши са потпуним успехом. Свакав поступак краља Николе није уопште одговарао ситуацији и апсолутно је необјашњив, сем ако није постојао неки други разлог, који је нама непознат.

Утицај Врховне команде на координацију рада Приморског и Зетског одреда у духу јединства и постигнућа главног циља био је веома слаб. Она издаје наређења без темељите и свестране процене ситуације. Стога се појављују одвојене акције по времену и простору. Нема у операцијама једне одређене линије. Све се ради на парче, и то без везе, па стога нема ни јединства у дејству. То је и био њен основни задатак, који је она потпуно занемарила, противно свим принципима ратне вештине.

(Наставиће се)

Драгић Вујошевић

ГЛАВНИ ИЗВОРИ

¹⁾ Ж. Павловић, генерал у пензији „Опсада Скадра“ 1912 — 1913, Београд 1926 године.

²⁾ „Iskodra müdafaasi“ од Ferik. Abdurahman Nafiz и Mirliva Kiramettin 1933. Истанбул.

³⁾ Д. Вуксан: „Историска грађа — Балкански рат“ (документа), „Записи“, гласник цетињског Историског друштва 1935 и 1936 године.

⁴⁾ Ј. П. Т. „Двадесетогодишњица првог самосталног добровољачког батаљона у Црној Гори“, „Ратник“ новембар 1937, стр. 58.

Врење и завере против Турске четрдесетих година XIX в.

(према извештају Портиног повереника Л. Раду-а, а у вези с акцијом пољске емиграције)

Докуменат који објављујемо чува се у Државној архиви у Београду, Збирка Мите Петровића, К. XXXII А. бр. 181.

Докуменат је опширан извештај „Високе Порте чиновника по особеним порученијама бојара Л. Раду-а“, управљен „Блиставелне Порте високопревосходителному господину Харици Назирефендији“¹⁾). При врху пре наслова и адресе, стоји, подвучено „тајно“. Извештај заузима пуних шест ситно са свих страна исписаних табака канцелариског папира, те још неколико редака на једном листу седмог табака.

С обзиром да је извештај писао турски чиновник за ванредне послове, с правом можемо претпоставити да је оригинал писан на турском језику. Према томе текст који објављујемо био би превод са турског. Рукопис је српског капућехаје у Цариграду Лазара Теодоровића. То је утврђено сравњивањем рукописа овог документа са рукописом бројних писама и потписа Лазара Теодоровића, једног од истакнутих службених личности Србије прве половине XIX века, дугогодишњег секретара кн. Милоша и једног од вођа „уставобранитеља“, који су га послали, кад су дошли на власт, на тако важно место, као што је било место српског капућехаје у Цариграду²⁾). Српски капућехаја-посланик био је не само дипломатски претставник Србије код Порте, већ је био и једини дипломатски претставник вазалне Србије, који је могао, по своме званичном положају, да саобраћа поред са турском вла-

¹⁾ Министар иностраних дела.

²⁾ Л. Теодоровић је умро у Цариграду, као српски капућехаја на Порти, 1 фебруара 1846. Смрт „многозаслуженог за отечество“ капућехаје видно је ожалена у Србији. Попечителство иностр. дела позвало је Попечителство правосудија и просвештенија „да оно наредбу учини, како ће се 3 дана по целој Србији звонити“, поводом Теодоровићеве смрти. (ДАБ, Мин. ин. д. ф. V, бр. 294-1846). Поп. и. д. наредило је секретару Срп. агенције у Цариграду да има нарочите обзире према Јеки, удовици Теодоровића; послат је, нарочити татарин да јој се нађе на услузи и допрати је у Србију. (ДАБ — Мин. и. д. ф. V, бр. 361).

дом и са дипломатским претставницима европских држава у Цариграду.

Докуменат је датиран:

№ 2 1845 јунија 20г у Цариграду. Али, пошто је био написан тај датум, извршена је преправка и у речи јуни и у броју. Са две положене дебље црте *n* је претворено у *л*, те је од јунија постало јулија, а преко прве бројке у датуму повучена је крупно јединица, те се добило 12, али би се могло прочитати и 1го, пошто је испод знака, који није ни јасно 2, ни јасно г, нека положена цртица, те би се могло примити и 1го. Тако је неко од оних који су имали докуменат у рукама оловком и забележио. Цела та белешка оловком писана гласи:

„Полит. 1 јуна 1845“, а испод тога:

„Портин шпијун бојар Л. Радо подноси извештај“. Нешто даље стоји истом руком написано: „Рукопис Лазе Теодоровића, капућехаје“. Преправка у бројци и имену месеца, посута је песком за посушивање, који је негда у канцеларијама био у општој употреби. Крупице песка су и до сада очуване на тим преправкама.

Писац белешке, оловком писане, није добро прочитао име месеца. То је несумњиво јул, а не јун. Писац белешке је по свој прилици Мита Петровић, од кога је у своје време откупљена једна велика збирка од преко 10.000 докумената, па међу овима и докуменат о коме је реч.

Од интереса је како је Теодоровић дошао у прилику да један тако опширан извештај на турском језику добије и преведе за себе на српски језик. Тешко је претпоставити да је та радња извршена у некој од турских канцеларија. Извештај је прилично обиман и превођење и преписивање би дуже трајало, што за онога ко је вршио тај посао није било безопасно.

Вероватније је да је превођење документа извршено у канцеларији српског капућехаје, где се могло полагањом, не хитајући, да ради. Из тога би следило да је оригинал документа доспео у српско посланство. То се могло догодити на два начина. Или му га је могао донети који турски функционер из непосредне околине Харици Назир-ефендије, што при пословичној подмитљивости турских чиновника онога времена није невероватно, или му га је донео сам аутор пре него га је предао своме шефу. Има основа претпоставци да је друга могућност вероватнија. На претпоставку да је сам аутор Л. Раду омогућио Л. Теодоровићу да у својој канцеларији изврши превод, и да му можда помогне преводити са турског, т. ј. да му је свој извештај показао пре него га је Порти предао, упућује чињеница, што је Раду већ од раније стајао у вези са уставобранитељима и имао неке везе с кнезом Александром још пре његова избора за кнеза Србије. О томе ће још бити говора у овом раду. На избор баш те претпоставке упућује још једна околност коју пружа један део текста до-

кумента који објављујемо. У тексту је, наиме, прецртан један читав пасус од „Премда су Пољаци старали се“ итд. . . . до „биће на вред високе Порте“, који смо ми преписали и доносимо као саставни део текста, само међу заградама. Тај део текста није ни на који начин замењен другим речима у рукопису, што нас упућује на то, да прецртавање није проузроковано можда рђавим преводом, него неким другим разлогом. А тај разлог, највероватније, лежи у жељи аутора извештаја, или преводиоца истог, или пак сагласно њих обојице. Чини нам се да је превођење тога пасуса, па прецртавање извршеног превода, плод размишљања и одлуке да се тај део текста сакрије од ширег круга читалаца. Данаас није лако одгонетнути разлог за то. Можда је Раду у последњем моменту закључио, да није опортуно да пред српским државним факторима, пред које ће, морао је мислити, свакако доспети његов извештај, износи његово тако драстично изражено мишљење: „да су Пољаци непријатељи Турцији, а преданост њиова к њој јест притворство и лаж“. И даље „да су они (т. ј. Пољаци) готови обрушити Османску империју да по развалинама њеним учине себи пут у Пољску“. Из тих разлога Раду мисли да „неповереније и закасненије у предузећу потребних мера, биће на вред високе Порте“. Из даљег излагања видеће се да ово мишљење поверљивог известиоца Порте није без основа.

Расматрање питања која стоје у вези са документом који доносимо и са плановима пољске емиграције, дели се на пет краћих поглавља:

- I) Пољска емиграција и њени планови и циљеви;
- II) Србија, уставобранитељи и Гарашаниново начртаније у вези са акцијом пољске емиграције;
- III) Стање у Грчкој и грчке завере против Турске;
- IV) Симеон Семков(ић), претендент на бугарски престо и његови планови против Турске;
- V) Закључак;
- VI) Шта се зна о бојару Леону Раду?

Пораз турске војске под Бечом 1683 године најизразитији је спољни знак опадања турске моћи и малаксавања турске експанзије и освајања. То је један од оних пораза у животу држава, који, истина, не значи свршетак живота али за свагда наговештава границу од које се стално иде назад и пут освајачких држава води коначном распадању. Тај пут може трајати дуже или краће, што зависи од склопа државног организма, друштвених односа, јачине појединих политичких и социјалних елемената отпора и акције, којих у свакој држави има, те од спољних непријатељских снага, које јаче или слабије утичу на државни организам који је достигао врхунац свога напона и ступио на пут опадања и распадања. Тај процес опадања и распадања Турске трајао је преко два века (1683—1918). Ми овом приликом објав-

љујемо један докуменат турског порекла из четрдесетих година деветнаестог века, који нам пружа занимљиву слику, или заправо само делић слике, онога процеса распадања феудалне, насилничке и освајачке Турске, који је видно почео крајем седамнаестог века; као и делић акција оних снага које су непрестано, кад изразитије кад неприметније, водиле борбу против турске државе и друштвеног уређења у њој, а чији је резултат био стварање националних држава на развалинама Турске Империје.

Није без интереса за повезаност историских збивања овде истаћи занимљиву околност, да у овом документу из 1845 године, односно у процесу који овај докуменат осветљава, играју важну улогу припадници пољског народа, као што су је одиграле ратничке снаге тога истог народа у турском поразу под Бечом 1683 године, ма да размак времена од тога пораза до постанка овог документа износи преко 160 година. Дакако, разлика је између модалитета акције и циљева припадника пољског народа у спасавању Беча и акције и циљева Пољака о којима говори овај докуменат, мада Пољска као држава и Пољаци као народ и у једном и у другом случају заузимају основно место. Краљ Јан Собјески је са пољском оружаном силом спасавао пред Бечом Европу односно Хабзбуршку Монархију, бранећи Пољску од турске силе, да тако одбрани од пропасти једног од доцнијих најцрњих крвника Пољске, док припадници пољског народа из овог документа, пољски емигранти, имају за циљ ослобођење своје домовине међу осталим и од Хабзбурга, које је Собјески спасавао, за коју сврху треба да им послужи Турска у распадању, односно поробљењу народи у Турској, у првом реду балкански Словени.

Пољска је достигла свој врхунац моћи и угледа претставника и носилаца европске културе на истоку Европе баш, приближно, у доба турског пораза под Бечом. То је у исто време и доба кад се тек назирала Русија Петра Великог. Достигавши тај врхунац око половине XVII века, Пољска нагло опада, док је кроз једно столеће унутрашње борбе и расула доспела да буде подељена 1795 г. између Русије, Пруске и Аустрије и тако је нестане као државе. Процес пропадања Пољске за првих сто година савремен је сличном пропадању Турске. Само што је ова посљедња, услед различитих околности, дуже истрајала на путу пропадања.

Процес пропадања обеју држава има сличне унутрашње основе, мада се спољно знатно разликује. Заједничка им је немоћ да тај процес спрече. Сва настојања да се одржи једном, у напону снаге, заузети положај нису имали успеха.

Пољска крајем XVIII века, раздирана борбом моћних феудала, неслогом и осиромашењем ситног племства, што је доводило до анархичног стања у земљи, лишена јаке централне власти, нашла се, споља, на ударцу трију снажних сила у замаху њиховог успона и освајачких акција. Русија Петра Великог, Пруска и Аустрија држале су Пољску у расулу укљештену са свих стра-

на. За циглих двадесет година ове силе су извршиле три уза- стопне поделе: 1772 све три, 1793 само Русија и Пруска, а дефинитивну поделу 1795 и Аустрија и Пруска и Русија. Тако је не- стало Пољске као самосталне државе. (Краткотрајно Варшавско војводство, које је Наполеон основао, не може се озбиљно трети- рати као постојање независне пољске државе).

Државе Пољске је нестало, али су остали Пољаци као на- род. И Пољаци, управо пољско племство, шљахта, које и носи од- говорност за пропаст старе Пољске, покушало је три пута у року од 65 година да унутрашњом револуцијом успостави пољску др- жаву. Али ни први устанак 1794, ни други 1830, а ни трећи 1862 године није успео.

Докуменат који објављујемо говори о Пољацима емигрант- има из другог пољског устанка из 1830-31 године.

I

Пољаци се нису могли помирити с угушивањем њихове са- мосталне, националне државе. Од три монархије, које су поде- лиле Пољску, Пољаци су највише мрзели Русију. Русија је била њен најстарији такмац. Супарништво с Русијом трајало је ве- ковима. Сукобљавали су се у Украјини, у тежњи избијања на Цр- но Море, у Белорусији, у Литванији. Русија је у својој експан- зији освојила највећи део земаља које су некада припадале Пољ- ској. На тај начин су пољски феудали и пољска шљахта изгуби- ли своје поседе. Зато је и мржња према Русији и била највећа. Мржњу су појачавале и верске разлике. Борба католичке цркве, чији експонент према Русији је постала Пољска, против право- славне цркве, те насилно намегање Уније православном станов- ништву Пољске, стално су потпиривале мржњу и појачавале по- литичку борбу између две словенске државе. Основа за мржњу било је свестрано довољно. С друге стране пољски родољуби су неодољиво тежили за успостављањем Пољске. Зато је ишчекива- на згодна прилика за оружану побуну против царске власти.

Револуције у Западној Европи имале су одјека и у Пољ- ској. Два пољска устанка 1794 и 1830-31 г., непосредан су одјек револуционарног врења и борбе у Француској. „Јулска револу- ција“ 1830 г. у Паризу имала је одјека у целој Европи. Дошло је до оружане побуне у Белгији, Немачкој и Италији. У Пољској је организован устанак против руске царске власти за успоставу независне Пољске. На челу револуционарне устаничке пољске владе стао је кнез Адам Чарториски, пољски магнат и ранији ам- басадор и министар иностраних дела рускога цара Александра I. Устанак је прихватило пољско племство, официри и пољска интелигенција. Широке народне масе су се држале углавном па- сивно. Царска војска је у крви угушила устанак. Што није успе- ло да прекрочи границу Пруске или Аустрије, где је положило оружје и расуло се по Европи, отерано је у Сибир или погинуло

од царских трупа. Број оних који су успели да се спасу преласком у Западну Европу био је знатан. Међу њима био је и кнез Адам Чарториски, Ј. Платер, Адам Мицкијевић, Маурикије Мехнацки, историчар Лелвел и други знаменити Пољаци оног времена. Пољски емигранти су се разишли по целој Западној Европи. Нису били једнодушни. Делили су се на две неједнаке групе. Већа, конзервативна са Адамом Чарториским на челу и мања демократска. Ни једна ни друга група није остала пасивна. Обе су у акцији. Заједнички циљ је успостава Пољске. Главни непријатељ била је Русија, — то им је било заједничко, али начин и средства борбе били су им различити. Чарториски се настанио у Паризу, у хотелу „Ламберт“. Он је био позната личност у владајућим круговима тадашње Европе не само као претседник пољске устаничке владе 1830-31 и члан једне старе познате породице, већ и као ранији руски амбасадор и министар иностраних послова. Он са својим сарадницима организује пољску емиграцију конзервативне групе, ствара школе за подмладак пољске емиграције, оснива новине, одржава, преко својих агената, политичке везе са владајућим круговима нарочито у Паризу и Лондону, нешто доцније у Цариграду, другим престоницама, па, што је за нас од првенствене важности, и у Београду. Чарториски је имао организацију која је имала функције једне владе у емиграцији са дипломатским претставништвом код страних влада. И Радуова информација да је Чарториски под фирмом „Славјанскога литерарнога друштва“ имао „словенску народну владу“ није без сваког основа. (Извештај с. 4.). Док је Чарториски створио у Паризу базу за акцију широких размера за организацију Пољака у емиграцији, за обавештење светске јавности о стању и патњама, о праву на слободан живот, о прошлости и културној мисији пољског народа на истоку, о ангажовању свих, нарочито противруских, снага за ослобођење, демократска група емиграције је са своје стране повела акцију за организовање партизанске борбе у Пољској под царском руском влашћу, о подизању свести код широких народних маса, о националним правима и изградњи револуционарног духа и патриотизма код тих маса.

Размимоилазећи се у методама борбе, у концепцији уређења будуће ускрсле Пољске, обе групе, целокупна пољска емиграција, биле су једнодушне у мржњи, пре свега према царској Русији, у тежњи за успоставом самосталне Пољске, у љубави према отаџбини и народу. Цвет пољске интелигенције са низом књижевника, на челу са Мицкијевићем, историчара, публициста, политичара, искусних официра, проповедника, револуционара, лекара, итд., успевао је да придобије европско јавно мњење за пољску ствар, да се успешно пласира по целој Европи и из заузетих позиција води широку акцију за ствар Пољске. Пољска емиграција тражи савезнике на све стране, гдегод се указивала и најмања могућност да их нађе. И код цркве, и код Турака, и код

Черкеза, и код војске, и код државника, политичара, прогнаника и увређених; код научника, револуционара итд. Речју, код свакога, без обзира ко је и којој нацији припада, само ако је могао макако придонети слабљењу заклетих непријатеља, целата Пољске: царске Русије, Аустрије и Пруске, које су растргле Пољску, домовину њихову. Мржња према тим моћним непријатељима, љубав према изгубљеној, растрганој отаџбини, изгнаништво, лишење услова за живот, били су она сила која је одређивала првац акција пољске емиграције, и одржавала веру у успех тих акција, сила која је засењивала грубу и тешку реалност. Главна акција била је уперена против царске Русије. И где год је могла, и кад год је могла пољска емиграција, и група монархистичко-конзервативна и она демократска, радила је свима доступним средствима против моћи и уплива Русије. Она је у своме раду наилазила на потпору Француске, Енглеске и Турске. Ове три силе су биле повезане заједничком мржњом против Русије, ма да су имале на другој страни сасвим изпречне политичке и економске интересе и циљеве, и водиле између себе кад отворену а кад потмулу али сталну борбу. Природно је, да је пољска емиграција тражила и нашла савезника баш код тих сила. Са Енглеском и Француском је емиграција стајала у вези већ од самог почетка своје акције у Европи. А 1833 г. јој се пружила прилика да дође у непосредан контакт са претставником турског султана. Турска се, после тек изгубљеног рата са Русијом, нашла у новој неприлици. Египат, на челу са Мехмед Алијом, је устао против свога суверена. И освојивши Сирију и Киликију 1832 год., Мехмед-Алија је угрожавао саму турску престоницу. Да би обезбедио у тој тешкој ситуацији благонаклоност Аустрије, Француске и Енглеске, султан је изаслао у Беч, Париз и Лондон нарочитог свога емисара Намик-пашу. У потрази за савезницима, Намик-паша је дошао у додир и са пољском емиграцијом. Чарториски и други угледни пољски емигранти састали су се и водили у Паризу пријатељске разговоре са султановим изаслаником. Овај је чак предложио пољској емиграцији да пређе у службу Турске и помогне њену обнову. Ту комбинацију је Чарториски гледао са неповерењем. То ипак не значи да је одбијао сарадњу са Турском, нарочито у њеној борби против Русије. Турска је пружала пољској емиграцији врло примамљивог сарадника у њеним коначним циљевима а, пре свега, у њеној борби са Русијом. Од Турске и њеног пријатељства очекивана је тако велика корист да је Пољаци нису напустили чак ни у моменту кад су се у односу према Турској нашли на једној линији са Русијом. Николај I је, наиме, оценивши тежак положај Турске у њеном сукобу са Мехмед Алијом, кога она исцрпљена и немоћна није могла сама да сузбије, понудио султану оружану помоћ. И султан, не могавши ни од куда добити ту помоћ, прими понуду Николаја I. Противници Русије, Француска и Енглеска, предухитриле су руску оружану

интервенцију. Мехмед Алија је добио 1833 год. Сирију дипломатским путем. Код пољке емиграције је настало двоумљење. Генерал Данбински је прешао на страну Египта. Али ни Чарториски, ни демократска група емиграције нису одобрили овај корак пољског генерала. Турској је, у плановима емиграције, било намењено толико значајно место да она није могла, само из непријатељског расположења према Русији, као моменталног савезника Турске, да мења своје планове. Водећим круговима емиграције, а пре свега самом Чарториском, било је познато да руско-турско пријатељство не може дуго трајати. Опште познато је било, да царска Русија тежи за Цариградом и мореузима, а то ће рећи за ликвидацијом Турске, бар у Европи. Знала је то и Турска, али се није имало куд-камо. Па је султан закључио 1833 год. дефанзивни савез са Николајем I. Зато су Чарториски и Пољаци остали у пријатељском ставу према Турској. Турска је на огромном пространству од Кавказа до Београда пружала један огроман фронт против Русије. На том пространству су се кретали и очекивали погодан моменат за акцију против Русије различити и многобројни непријатељи Русије. На Кавказу су се још увек борили Черкези и мала кавкаска племена против руских освајача; у Добруци и у другим пределима налазили су се бројни татарски елементи кивни на Русију, која их је истисла са Крима и других, сада руских, предела: у Влашкој, Добруци и по другим крајевима Турске, живели су бројни Козаци, руски верски сектаци, и други незадовољници, Украјинци, Пољаци. Те разноврдне елементе могла је да повеже мржња против Русије и њеног неодољивог јачања. Пољска емиграција је ставила себи у задатак да те очајнике лишене домовине повеже и војнички организује, те да их једнога дана, у згодном моменту, употреби у борби против Русије, за ослобођење своје Пољске. Тако је Турска постала широко поље за далекосежне планове пољске емиграције.

Од 1841 год. Чарториски има свога званичног дипломатског претставника у Цариграду. Али се побринуо да своју базу у Турској појача и једним пољопривредним добром у непосредној близини Стамбула. Чарториском је, наиме, калуђерски ред лазариста уступио 500 хектара свога земљишта обраслог шумом и шипражјем, на азиској обали.³⁾ Купљено земљиште дељено је само пољским емигрантима, и то само по један хектар. Тако је створена на периферији Цариграда једна пољска колонија, која је требало да постане база за широку акцију емиграције на Истоку и политичко, културно и војно средиште пољске емиграције, која је, по Радуу, одатле требало једнога дана да препадом освоји Цариград. Према Радуову обавештењу, које му је дао званични

³⁾ По Радуу, Чарториски је добио то земљиште од манастира Сен Бенедето у Галати. Имање се налазило на „неприметном месту у Богазу, на азиској страни, недалеко Скутарија“, (Извештај Радуа, страна 3).

претставник емиграције у Цариграду, одржавање те колоније коштало је годишње преко 100.000 гроша.

Раду је био чиновник Порте по „особеним порученијама“. Њему је, како се из извештаја види, било стављено у дужност да пропутује Румелију и Грчку, испита расположења према Турској, и сазна, и оцени опасности које Турској прете или могу претити из тих области. Раду је био снабдевен и знатним новчаним средствима. Раду се из Цариграда најпре кренуо за Грчку, оставивши Румелију за после свога повратка с тога путовања. И на томе путу је дошао до врло важних за Турску обавештења. Утврдио је неколико завера, које су се ковале против Турске, коју су у Европи већ тада сматрали за тешког болесника. Несумљиво је, да се у Европи претеривало у оцени животне снаге Турске. Леш она још није била, али је свакако била болесник, тежак болесник, с врло мало изгледа на оздрављење. Испитујући стање на подручју које му је дато на проучавање, Раду је открио четири завере против Турске. Највећу опасност за Турску, по Радуовом мишљењу, претстављала је завера пољске емиграције. Раду је пре свога одласка на пут знао за пољску емиграцију и познавао лично званичног агента Чарториског, односно емиграције, Михала Чајковског (1804—1884⁴), који је у тој функцији провео у Цариграду 1841.—1851 г. Али Чајковски није открио Радуу планове емиграције. То је учинио земљак Чајковског с којим је овај упознао Радуа пред његов одлазак из Цариграда, а који је очевидно имао неку поверљиву мисију у Турској. 15 априла 1845 год. Раду, полазећи на пут у Грчку, срео се на француском пароброду „Леонидас“ са својим тек пре један дан упознатим код Чајковског познаником. Он му се претставио под именом Рајмер, али му је доцније признао да то није његово право име, и да му то право име не може открити. Међутим му је открио један план, који је израдила пољска емиграција и себи ставила у задатак његово извођење.

Пољска емиграција, проучавајући све могуће комбинације за успостављање Пољске, дошла је, према излагању Радуова информатора, до закључка да тај свој животни задатак може извршити само једним општим покретом свих словенских народа

⁴ Михал Чајковски је учесник устанка Пољака 1830—31 против руске власти. Пошто је устанак поражен, Чајковски је са осталим остацима пољске војске отишао у емиграцију. Чајковски је својом интелигенцијом и способношћу брзо дошао у најужи круг сарадника Чарториског. 1840 бавио се у Риму са једном пољском депутацијом код папе. 1841 г. Чарториски га је упутио у Цариград као свога дипломатског претставника, на ком положају је остао до 1851 г. Те године је Чајковски прешао у ислам и добио име Садик-паша. 1853 г. султан га је поставио за беглербега Румелије. 1872 г. Чајковски је прешао у службу Русије и повратио се на своје имање у Украјину где се и родио. Он је сада позивао Пољаке да се измире са Русијом. Чајковски је познат и као књижевник.

против сила које их растргане држе у ропству. Радуов информатор је образложио реалност свога плана на овај начин:

„Турска, као при последњем издиханију, без силе, без моралнога темеља, неневиђена (мржена) од својих христијанских поданика и од мухамеданаца“, игралиште европске политике, као и руских и аустријских интрига, пружа пуну наду да ће словенска племена Румелије прихватити план пољске емиграције и у датом моменту устати на оружје и свргнути мрску владавину.

Русија, у коју је већ продreo дух слободе и захватио племство, војску, трговце и грађанство, који су стали „опажати теготу тиранске руке која ји дави“: Русија против које устаје мржња њених пољских поданика, и напоследку Русија која пати од своје рац ране, коју чини „непрестани рат са Черкезима“, (мисли се на дуготрајне борбе око освајања Кавказа), пружа гаранцију за успех борбе на тој страни. Затим мржња Пољака и других словенских народа против Аустрије, околност, што је најодабранија њена војска састављена од Пољака и других Словена, што су Пољаци и други Словени поданици Аустрије непосредно везани са својим саплеменицима у Турској и Русији, што сви ти словенски народи мрзе јарам који су им Немци наметнули, оправдава уверење да ће исход борбе и против те силе бити успешан. Једном речју, поробљени Словени заједничком акцијом могу изборити своје ослобођење, а то значи и ослобођење Пољске. Програм обухвата: Прибалтичке Словене (Померанија), Познањце, Горњошлезане, уопште Русе, Пољаке, Литванце, Волинце (Волинија), Подолце (Подолија), Украјинце у Русији, Галицијанце, Буковинце, Доњо-Шлезане, Чехе, Штирце, Каринтинце, Далматинце, Хрвате, Словене, Славонце, Банаћане, Илирце у Аустрији, Пригорце, Херцеговце, Босанце, Србе и Бугаре у Турској: Код Словена се утврђује сазнање о заједничком пореклу, о потреби узајамне љубави, о цењењу важности слободе и уставног поретка, о подизању поноса што су деца једне мајке Славије, о потреби заједничке борбе против сила које их притискују и угњетавају. Кад то све буде припремљено и сазре слога словенских народа, они ће бити позвани на општи устанак и образовање једно велико царство „које ће у себи 90 и више милиона житеља, имати“. То царство, према подацима које је Рајмер открио Радуу, делило би се на четири штата⁵⁾, односно државе. И то:

1. Руско-словенску, 2) Пољско-словенску, 3) Илириско-словенску и 4) Ческо-словенску. У Илириско-словенску државу ушла би сва Румелија са кнежевинама Молдавијом и Влашком и Константинопољем до Дарданела, као места „од старина бивша славјанска“. Рајмер, односно Раду, зна да ће се припајању Констан-

⁵⁾ Преводаилац извештаја употребљава стално реч „штат“ место речи држава, и тамо где је првобитно био написао „држава“ то је прецртао и ту реч заменио са речју „штат“.

тивопоља Илириско-словенској држави противити Грци, али ће их Француска у том погледу принудити на пристанак. Четири поменуе државе имаће свака своја посебна права и управљаће се „по наравима и обичајима народа сваког овог дела, на основанију слободном но под једним сојузним правленијем“, можда по узору који пружају Сједињене Државе Америке, или по начину немског сојуза, или како друкчије, о томе ће се решити општим согласијем.“ (Стр. 3 извештаја).

По Радуову информатору, руско царство мора да се улије у опште словенско царство, у коме ће чинити једну од четири компоненте тога царства, али ће морати да напусти све области Пољске, Украјине и Литваније. Те области треба да уђу у састав државе Пољско-словенске. Од Пруске, Аустрије и Турске, треба да се ослободе све земље пољске и уопште словенске. Области које насељавају Пољаци припале би Пољској, а остале, према припадности становништва, ушле би у састав Ческо-словенске и Илириско-словенске. Из детаљно наведених словенских земаља јасно следи да у састав Илириско-словенске улазе све земље које насељавају Словенци, Хрвати, Срби и Бугари. У Ческо-словенску иду Чеси и Словаци. Творац тога плана није заборавио, ни она племена ни националне мањине других народа, које би, по сили свога места пребивања, остале у великом словенском савезу. Он се и за њих постарао. И према њима је био правичан. Он изрично одређује: „Сви од други језика народи у словенском царству који би заостали, како то Татари, Немци, Турци, Грци, Јермени и други признани ће бити словенским колонистима, задржат ће слободу вероисповеданија и ползоват ће се општим правима Словена“. Дакле, неће бити ни истребљени, ни протерани, нити им одузета добра њихова, нити ће бити принуђени да мењају веру. Биће дакле равноправни са Словенима. У словенском савезу, у Славији, по творцу плана о остварењу тога савеза четири велике словенске државе, треба да буде слободе, равноправности и правде.

Поставља се питање ко ће да изврши величанствену мисију овешћавања и обједињавања Словена расејаних по тако огромном пространству, која је то сила која ће једног дана покренути махом заостале масе словенског света и повести их у једном правцу, ка једном циљу — рушењу четири велике силе, које су, у време о којем је реч, окупљале све словенске народе. Требало је срушити Турску, или бар њен европски део, поцепати Хабзбуршку Монархију и свести је на немачку Аустрију, отети од Пруске њене источне, пољске пределе, а од Русије припојене јој украјинске, белоруске и литванске области.

Тај задатак требало је да сврши пољски народ, односно, пре свега, пољска емиграција као активни водич и покретач не само свога народа, него и свих словенских народа.

Данашњи научник, разбирајући и анализирајући стање, снаге и могућности словенских народа крајем прве половине XIX века, без дужег размишљања донео би суд о фантастичности и утопичности тога плана, као плоду маште, која уопште не рачуна са реалним чињеницама. И не само данашњи научник, него би се нашао не један научник, политичар или други водећи, а да не говоримо о обичном, човек, који би тај план окарактерисао као скроз нереалан, као плод усијане маште. Али историја зна за догађаје и збивања, која површном „реалисти“, изгледају фантастична и нереална, а ипак су изведена, па зато такав реалиста и тражи за њих објашњења и узроке који су нетачни или без довољно основа. Наша национална историја пуна је таквих збивања. Непрекидан отпор и непомирљивост нашега народа с освајачем, борба, на пр. шаке црногрских племена са моћном турском царвином која је трајала вековима, хајдуци, ускоци, Први устанак и Други устанак Срба у Београдском Пашалуку најбољи су примери за горњу поставку.

Тајна тих успеха, несумњиво, лежи у револуционарном духу и покрету који обухвата широке народне масе са свима њиховим стремљењима, тежњама, чежњама и вером у правичност и законитост своје борбе, са вером у дубоке симпатије и солидарност и оних широких народних маса које у даном моменту нису у могућности да се и оне укључе у борбу против насиља и угњетавања. Дакако, за стварање тога револуционарног духа увек постоје и реални економски и други услови. Иначе без тога никад не би могло доћи ни до једног револуционарног покрета, ни до једне револуционарне тековине.

Такав револуционарни дух провејавао је у време о коме је овде реч кроз економски и политички поробљене народне масе у свима, без изузетка, земљама у којима су живели словенски народи. Тај дух је обухватао и пољску национално свесну интелигенцију васпитану у идејама Француске револуције. Ти елементи пољског народа угазили су у борбу против руског феудалног царства. Потучени од неупоредиво бројнијег противника, пољски оружани ратници надахнути револуционарно-националним духом, нису признавали да су побеђени. Потучени у Пољској, пољски револуционари, уколико су избегли смрти и заробљавању, расули су се по Европи и уопште свету не да се тамо смире и задовоље што су спасли живот и нашли било какво клоњиште, него да потраже и нађу средства и могућности за наставак тек започетог обрачуна са угњетачима. Ослобођење отаџбине била је непрестано централна и главна, којој су подређиване све остале, брига емиграције. Додиром са европским народима и широком јавношћу, добијали су се нови видици, тражене нове могућности, изграђиване нове концепције и проналажени нови савезници и средства за постизање постављених циљева. Пољска емиграција била је у оно време једна велика међу собом повеза-

на, организована, са јасно одређеним циљем национално-револуционарна словенска група. Благодаревши везама које је пољско феудално племство и раније одржавало са сродним друштвеним слојевима у Европи, имену и везама самога Чарториског, групи значајних пољских научника, групи талентираних и генијалних, као што је био Мицкијевић, литерата и песника, те групи официра, публициста и знатном броју национално свесне и стручно школоване интелигенције, као и демократском крилу емиграције, пољска емиграција је брзо стекла знатне симпатије и уплив у скоро свима друштвеним слојевима. Те симпатије су биле најтоплије код сродних национално-револуционарних покрета код оних народа који су се налазили у сличном положају као Пољаци. Само по себи се разуме, да су пољски емигранти, најлазили на подршку нарочито код оних европских држава које су суревњиво и непријатељски гледале на јачање Русије, као што је била Енглеска и Француска, Пољаци су, нарочито код Француске налазили пријатељски пријем и подршку. Психолошко стање код пољске емиграције било је занос, који је спречавао да се сагледа права стварност. И није чудно, што се то стање манифестује као мистично веровање у нарочиту мисију Пољака, чији је најизразитији претставник и вођа међу емиграцијом онога времена био верски занесењак и мистик Товјански, који проповедаше брзи долазак „царства божјег“ и ускрнуће Пољске. Мистично занесењаштво било је толико да му је за извесно време подлегао и дух Мицкијевића. Присталице Товјанског основаше своју посебну секташку организацију у Паризу „Коло“. Али су у Паризу, било из сопствених побуда, било по интервенцији званичног претставника емиграције кн. Чарториског, нерадо гледали нову организацију и њеног организатора. Товјанског је оптужило и демократско крило емиграције, као помагача цара Николе I. И заиста је Товјански покушао да придобије цара за своје „царство божје“ и за улогу вође словенских народа. Било је, дакле, довољно разлога да Товјанског протерају из Париза. На челу „Кола“ Товјанског је заменио Мицкијевић, чији песнички геније беше, под упливом товјанштине, сасвим замукао.⁹) (Услед тога је Мицкијевић изгубио катедру на Универзитету у Паризу).

Вера у месијанство пољског народа захватила је, у овој или оној форми, широке кругове пољског друштва, па и пољску емиграцију. Кроз предавања Мицкијевића из словенске литературе на Универзитету у Паризу отворено избија учење о новом „израиљу“ — Словенима. Ми смо напред навели, на основу Радуова извештаја, широку словенску платформу у оквиру које је емиграција тежила да реши пољско питање и веровала у могућност тога решења. Нема разлога веровати да је Раду просто

⁹) Мицкијевић се много доцније отргао „товјанизма“ и вратио се на национално револуционарни пут и песничко стварање, верујући, да Словени тим путем могу постићи своје ослободилачке циљеве.

на своју руку конструисао четвородржавно словенско царство — Славију, и то приписао неком пољском емигранту. Зна се да словенска идеја, и баш у облику како је Раду износи, тј. политичко, државно обједињавање словенства у велику Славију није била туђа претставницима пољског друштва онога времена. Словенска идеја, словенофилство, панславизам су одомаћени код Пољака већ од краја XVIII и почетка XIX века. Свест о припадности великој словенској породици није била туђа у врховима пољског друштва ни раније, а у доба тешке државне и националне кризе та свест постаје изразитија и сврстава се у ред оних фактора који би требало да помогну обнову пољске националне државе.

Низ великих пољских имена из области науке и књижевности то најјасније потврђује.

Песник Јан Вороњич (1757—1820) развија у својим песмама мисао о заједничкој Славији и позива све Словене да се ослободе и уједине, и уједињени завладају светом.

Георг Бантке (1768—1835), Тадеуш Чапки (1765—1835), Јан Патоцки (1761—1815), Мацјејовски (1792—1835) и други пољски научници-истраживачи из области историје и права пољског и других словенских народа оживљују национални дух Пољске на широкој словенској основи. Отуда је само по себи разумљиво, да ни код пољске емиграције, што ће рећи елитног дела пољског друштва тридесетих и четрдесетих година XIX века, словенска идеја није била непозната а још мање туђа.

Пољска емиграција је узимала у обзир при изградњи свога глана ослобођења Пољске национално-револуционарно врење и код угњетаних несловенских народа, чак и код Татара и Черкеза, а да не говоримо о сродним словенским народима. Познато је из европских револуционарних борби, које су настале ускоро после 1845 г., кад је писан Радуов извештај, да пољска емиграција у тим борбама 1848-9 игра често водеће улоге, као што је случај у италијанској и мађарској војсци. Можда је жива машта конфидента турске владе, као и разумљива, с конфидентске тачке гледања, тежња, да се завери прида што већи значај, нешто и преувеличала обавештења која је емисар пољске емиграције дао Радуу, али је несумњиво да су та обавештења у основи својој тачна. Наиме, тачно је, да су и аустриски Словени мрзели Аустрију и желели да се ослободе њене власти. Та мржња и стање духова биле су такве природе да је емиграција веровала у могућност обарања Аустрије. Српске ослободилачке борбе у Србији, у Црној Гори и другим пределима биле су опште познате и пружале несумњив доказ српске национално-револуционарне ослободилачке акције у Турској. Руска интелектуална елита била је демократски и револуционарно оријентисана. Пољска демократско-револуционарна интелигенција била је, дакако, упозната са сродним руским друштвеним слојевима. Мицкијевић је, како је већ речено, био одушевљено примљен у тим круговима

за време свог принудног бављења у Петрограду и Москви, још много пре пољског устанка 1830 г. „Слободо-мислећи Руси“ долазе у додир са пољском емиграцијом и у Паризу и другим центрима у Европи. Додир напредних пољских и руских људи онога времена су непрекидни и код куће у Русији и у иностранству. Пољска револуционарна емиграција, како је речено, била је у сталној акцији на терену свуда где су Словени живели и где се могло деловати у правцу рушења Турске, Аустрије, царске Русије и Пруске. По Рајмеру, односно Радуову извештају, из Париза се шаљу емисари у све пределе где је могла доћи у обзир која група потлачених Словена или других народа. 1844, по исказу Рајмера, послато је 28 таквих емисара. Сам Рајмер био је у самој Варшави три недеље и разним местима у Аустрији, као Загребу, Далмацији, у аустриској Италији и Прусској. Ти емисари разносе поруке и писма Чарториског, а служе се француским пасошима издатим на лажна имена, као што је и сам Рајмер. Леноар, (Лудвиг Звјерковски) једно време пољски агент у Београду, Исидор и други обишли су Словене и друге народности у Румелији. У Босни раде хрватски повереници емиграције. Рајмер даје о држању Његоша овакав податак: „Црногорски владика у прошлој години, у време свога путовања ступио је у овај сојуз посредством австриског официра Пајића и узео је на себе да привуче на своју страну или у овај сојуз ерцеговачке и друге Црној Гори близу лежеће Славјане“. Мора се признати да је Раду добро информисан. Његова констатација о Његошеву путовању у иностранство у прошлој, тј. 1844 г., одговара стварном стању. Његоша су државне потребе (покушај да дипломатским путем поврати острва Врањину и Лесендро у Скадарском Језеру, које су Турци заузели 1843 г.), принудиле да предузме путовање у иностранство. Циљ путовања је био Беч. Ту је рачунао на сусрет са руским послаником, коме би лично изложио своје невоље, и на аустриске државнике, рачунајући да би ове две силе, по своме упливу у Цариграду, могле да му поврате Лесендро и Врањину. Његош је, на своме путу за Беч, већ 8 (20) јануара био у Трсту. Ту се задржао три дана и своје бављење у Трсту описао у песми „Три дана у Тријесту“. После тога је отишао у Беч. Посетио је руског посланика, а Метерних му је чак и вечеру приредио. Али Врањина и Лесендро су остали у турским рукама. Напустивши Беч 3 (15) марта, Његош се опет дуже задржао у Трсту. Одатле је посетио Венецију, где је остао 4 дана. И тек 24 маја, по староме, Његош је напустио Трст и вратио се у Црну Гору. (В. Годишњица Н. Чупића, књ. XXXII, стр. 176; Прилози, књ. 5, 1925).

„Србске народне новине“ (Пешта) пишу поводом Његошева бављења у Трсту: „Многа су како иноверна тако и једноверна господа и санародници походили високог госта; неки кад-кад, а неки и почесто“.

Његош је дакле имао довољно прилике да дође у додир и са претставницима пољске револуционарне емиграције и другим претставницима словенских народа.

„Пољак Рајмер, вели даље Раду, (из уверенија Чајковског) познавајући ме за Црногорца молио ме је да се видим с владиком и да дознам што је он по предмету овом радио“. (Извештај стр. 4). (Ми ћемо се напред још осврнути на ово „црногорство“ Радусво) Рајмер је приповедао Радуу, да је у ову широко разгранату словенску организацију ушао и познати „учени Чех Шафарик“. А знатни људи: научници, књижевници, трговци, студенти свих словенских народа долазе у Париз и одржавају везе са Чарторискијевом „владом“. „У Паризу васпитавајући се бугарски, сербски, црногорски, и други словјански питомци, сви припадају својој заговору“, вели Рајмер (Изв. стр. 4). Једино су „Срби, (у кнежевини Србији — Н. Ш.), по уверењу Радуа, савршено предани високој Порти“. (Извештај стр. 14). Али ми знамо из других извора да Рајмер односно Раду, није знао, или се можда нарочито прави да не зна, право расположење и акцију Срба из Србије. А то је расположење било далеко од „савршене“ преданости Порти. Ми ћемо о томе нешто даље рећи још коју реч. Рајмер је, уколико је сам знао, открио суштину завере пољске емиграције. Раду је успео да га потпуно увери у своје симпатије према пољским намерама и у свој словенски патриотизам. Кад је, при расстанку, приложио на остварење великог пољског плана 5.000 гроша (што за оно време није била безначајна сума), и написао пријатељско и најоданије писмо Чарториском, Рајмер је оставио по страни све резерве, дао му потврду на примљену суму, написао писмо Чајковском у коме препоручује Радуа као сабрата и пријатеља. Рајмер иде тако далеко, па му ставља у задатак да се распита код црногорског владике о његовој акцији и да поради код Бугара на подизању националног борбеног духа и истребљивању код њих љубави према Русији и њеном упливу, као и сејање неповерења према Аустрији, а да им препоручује лицемерну оданост Турској до zgodног тренутка, кад се Словенство дигне за остварење великог ослободилачког задатка.

Тако су се растали, наоко, као непоколебљиви пријатељи и браћа, пољски револуционар и словенски патриота Рајмер, у уверењу да је стекао једног значајног суборца, и турски конфектент Раду, да је izmanеврисао једног идеалисту и открио, по његовом мишљењу, једну опасну и крупну заверу против Турске. Оба задовољни, из различитих побуда, растали су се Рајмер и Раду, и први је отпутовао на реферисање Чарториском, после једне године обилажења словенских земаља и Турске, у Париз, а други у Грчку, да се обогати којим новим откривањем још које завере против Турске.

О Рајмеру ми више ништа не знамо. А било би од интереса знати ко се од пољских емигрантских емисара крије под тим именом. (Можда ће пољски испитивачи доћи до извора који ће то открити).

II

Ми смо до сада нарочито пропустили да нешто кажемо о Радуову мишљењу о Србима и њиховом држању према великом плану пољске емиграције. Међутим би стање било непотпуно приказано ако би се ћутке прешло преко става Србије. То тим пре што, како знамо и с друге стране, Србија треба да игра у плановима емиграције првенствену улогу на Балкану, улогу водеће силе за ослобођење Балкана и од турског ропства и од руског и аустриског уплива и њихових завојевачких планова на рачун Турске.

Рајмер, према Радуову извештају, сâм није ништа Радуу открио у погледу Срба и њихова држања, већ се позива на оно што му је о томе рекао Чајковски. А Чајковски је, према Радуу, рекао Рајмеру: „Такође и за Србију казивао му је (Рајмеру) Чајковски да, као што је тамошње правитељство совршено предано високој Порти, а по изгнајју Обреновића, тамо сасвим пало руско и австриско влијаније; *то и нису имали још потребе* (курзив је наш) *унети и тамо своја дејствија; но да се боје да неће скоро и тамо лако склонити Србе к овому заговору из узрока, што су они задовољни са садашњим стањем; но надају се да ће породити неудовољство између Порте и српског правитељства и онда ће им лако бити привући и њи к панславизму“.* (У извештају стоји: „панславису“, стр. 5).

Толико Раду зна од Рајмера о држању Србије према Турској. А у закључном делу свога извештаја, где даје своје мишљење о мерама које треба Порта да предузме у вези с откривеним заверама, Раду је дао, под 5), своје мишљење о Србима. Он каже: „Срби су савршено предани високој Порти. Свако би хтео привући њи; но они су постојани у својој верности. Следователно веома је полезно да високи девлет обрати више вниманија к овоме народу и да га више ласка; јер од привржености Срба велика се полза може очекивати“. Ове констатације Чајковског и Радуа потпуно одговарају званичној јавној политици Србије онга времена. На власти су уставобранитељи који су се у борби са Милошем, а доцније и са Михаилом Обреновићем присно везали с Турцима. Виђени уставобранитељ, као што је Аврам Петронијевић и Лазар Теодоровић, дошли су у тесне везе са турским државницима још 1838 год. као чланови нарочите депутације изаслате у Цариград ради преговора о доношењу устава за Србију. Може се рећи, да је устав од 1838 год. плод, до знатне мере, рада уставобранитеља. Група српских првака позната под именом уставобранитеља настојала је и желела да ограничи кн. Милошеву власт што је више могуће. И кад су то успели кроз тзв.

„Турски устав“ с којим се кнез Милош није могао да измири, као ни његов син кнез Михаило, уставобранитељи су свима средствима радили да Обреновиће уклоне из Србије, очигледно верујући, да ће кнез, кога они доведу на престо Србије, бити послушно оруђе у њиховим рукама. Они су безобзирно тражили савезнике у тој борби. Добродошли су и Турци и Аустријанци, и, само по себи је разумљиво, и Турска и Аустрија радо су пружале помоћ уставобранитељима. Турска је за промену стања у Србији у корист уставобранитеља желела да повуче нека права, која је Србија током времена била стекла. Кнез Милош, као наследни и апсолутистички кнез Србије, и поред тога што је толико пута „задужио“ Порту својом „лојалношћу“ свакако није уживао довољно поверења Порте, као уосталом што не би то поверење уживао ни један други ко је, у макојој мери, тежио да се ослободи турске власти. Устав од 1838 год. давао је могућности Порти да се меша у унутрашње ствари Србије, и борба завађених група, обреновићеваца и уставобранитеља, који су тражили њену потпору, одговарала је њеним интересима. А евентуална промена династије у Србији добродолазила је Турској да укине наследност кнежевског достојанства у Србији. Уставобранитељи, у својој захукталости против Милошеве самовоље, или нису видели, или нису хтели да виде, да по цену заузимања пролазних позиција власти издају Турској крупне, тешко стечене тековине Србије. Отеравши кнеза Милоша, уставобранитељи нису могли да се сложе ни са његовим сином Михаилом. Та размимоилажења потстичала је и турска, и аустриска и руска дипломација, свака за свој рачун, настојећи да ојача свој утицај у Србији. И из сопствених побуда, и под утицајем турских и аустриских фактора, уставобранитељи су водили акцију за уклањање Обреновића из Србије и довођење на кнежевски престо неке друге личности, односно породице. Сумњичени су чак поједини уставобранитељи да прижељкују достојанство кнеза Србије. Како му драго, али је очигледно да су уставобранитељи већ после Милошева одласка, а можда и пре, тражили кандидата за то место изван породице Обреновића. Од домаћих људи највише изгледа за то место могао је имати Карађорђевићев син Александар, који је искористио интересум 1839 г. да се врати у Србију. Те изгледе је Карађорђевићев син имао не због каквих својих заслуга, којих није било, већ због заслуга његова оца, које су нарочито истакнуте и добиле нарочиту боју трагичном смрћу Војвода Првог устанка, и, чије је име високо цењено и слављено код широких народних маса. Нема сумње да су и Вождова породица, родбина и преживели прваци и његови сарадници из Првог устанка својски помишљали и радили да Вождовог потомка доведу на чело Србије. То је и за њих значило повратак на власт. Тешко би било претпоставити у таквим приликама, да млади Карађорђевић, ађутант кнеза Михаила Обреновића, и сâм не помишља да једног дана заседне

на престо Србије. Из посебних побуда те претензије су потпомагали и Турци, и уставобранитељи, и Аустрија. Руски званични кругови су стајали на супротној страни. Они су с Обреновићима губили јаку потпору свога утицаја у Србији. Бар су тако мислили. И покушали су притиском у Цариграду, да измире уставобранитеље са кнезом Михаилом и тако одрже свој утицај у Србији. Порта је преко нарочитог изасланика, Муса-ефендије, преко лета 1840, (Муса-ефендија је стигао у Београд 28 VI (10 VII), покушала да измири Михаила и уставобранитеље. Али није постигнут никакав споразум. По свој прилици са Муса-ефендијом дошао је у Београд и Л. Раду. Раду је морао имати посебни задатак. Вероватно је и тада долазио у својству чиновника по изванредним пословима. Он је дошао у везу с Александром Карађорђевићем. Није се вратио с Муса-ефендијом, него је отишао у Црну Гору, и по својој обавештајној служби и, као курир Вождова сина, Муса-ефендија је, с пропалом мисијом, напустио Београд у октобру 1840. Истовремено су напустили Србију и 37 најугледнијих уставобранитеља. Али је Турска, несумњиво под притиском Русије, искрено или привидно, покушала још једанпут да измири завађене групе. У ту сврху дошао је у Београд, 4 (16) децембра 1841 г., нов изасланик Порте Емин-паша. Два дана доцније стигао је у Србију и уставобранитељски првак Аврам Петронијевић. С друге стране су Обреновићи настојали да свој поколебани положај код Турске поправе. Јеврем Обреновић је крајем 1840 био код београдског везира, и 10 дец. 1840 г. пише кнезу Михаилу из Београда о тој посети Ђамил-паши. Разговор је вођен о уставобранитељима. Јеврем се жалио „како је овђе одређивано да се суди но да нису хтели (уставобранитељи) покоравати се и доћи на испит.“ Ђамил је потврдио да то зна, „но они ће (уставобранитељи) то да се труде ако могуду“, тј. да спор реши трећи. Тај трећи могла је бити пре свега Турска. И поред познатог става Турске према уставобранитељима, Ђамил паша је обећао Јеврему да ће писати Порти како је у Србији ред и мир „од како су се они (уставобранитељи) уклонили и како је с вама, (тј. с кнез Михаилом) у најбољему споразуменију.“ Паша је даље обећао да ће све чинити да се све по вољи кнежевој учини, али то „да би се у тајности чувало.“¹⁾ Јеврем доставља те изјаве без коментара, па се не види да ли им верује или не. Да је своме саопштењу придавао већу важност, види се и по томе, што је писмо писано његовом руком, што иначе није чест случај. Писмо, према томе, има поверљив карактер.

¹⁾ Међутим тај исти Ђамил-паша, према писму Вука Караџића из Беча, од 19 авг. 1842, кн. Милошу, излази да Ђамил-паша оптужује Правителство, да је оно криво што се Бугари одмећу у хајдуке, па даље, да се „турска војска у Београду умножава; народ незадовољан, Совет гони попечитеље; а нови се планови буне против кнеза и правителства открили“. (ДАБ, К. К. I).

Догађаји су се развијали у правцу противном Ђамиловим обећањима и, можда, Јевремовим надама. Повели су се преговори преко новог турског посредника. Формално је постигнут неки споразум. Али слоге није било. Борба је продужена. Уставобранитељи су, ослањајући се на Турке, спремали буну против Михаила. И буна је избила. Вучић, који у целој акцији против Обреновића игра једну од најважнијих улога, пређе у Панчево, па се отуда пребаци у Смедерево (јул 1842), да даље руководи побуњеничком акцијом. Михаило је ноћу између 25 и 26 августа 1842 г. пребегав у Земун. Победници уставобранитељи образовали су управу земље и за то добили одобрење од београдског Ђамилпаше. На Вучићев позив срески начелници су од сваког села послали по 6 људи на скупштину, која је 2 септембра на Врачару изабрала за кнеза Србије Александра Карађорђевића. Уставобранитељи су се отворено користили турском „помоћу“ и аустријском „наклоношћу“. Српска јавност, изван Србије је нападала уставобранитеље називајући их „турским слугама“. А. Петронијевић, „на путу из Видина, у Стар. Оршави“ у опширном чланку од 3 јула 1842 г., упућеном пештанским „Народним новинама“, брани уставобранитељску политику и одбија назив „турске слуге“. (Држ. архива ЗМП, XXVIII, 12). У бр. 65 „Народних новина“, као додатак, објављен је Петронијевићев чланак у одбрану уставобранитељске политике. Међутим су уставобранитељи, очигледно, морали да плате турске „услуге“. Ишло се и тако далеко да су Турцима издавали бугарске добеглице који су се склањали у Србију испред турских насиља.⁸⁾ Поред турске „потпоре“ и аустријске „благонаклоности“ уставобранитељи су се користили и везама са пољском емиграцијом. Они су у своје избеглиштву у Турској дошли у везу са претставницима емиграције. Ова је имала у програму свога рада утврђивање свога уплива на политички, спољни и унутрашњи правац политике Србије. Први агент емиграције у Србији био је Адам Лишчински (Lyszczynski), који се претставио под лажним именом као Енглез Leech. Али изгледа да овај емисар није имао успеха. Он се кроз неколико месеци вратио из Србије. На његов неуспех се ваљда и односи Рајмерова тужба Радуу, коју смо напред навели. Лишчинског је, као агента емиграције, заменио Лудвиг Звјерковски, опет под лажним именом Леноар, кога Раду у своје извештају помиње. Леноар се населио у Петронијевићевој кући, из чега следи, да је стајао у присним односима са уставобранитељским правцима. и, да је имао неког улела у припремама за буну 1842. И пошто је Русија оспорила септембарски избор кнеза Србије, пољска емиграција је настојала да се очувају плодови побуне из 1842 г., тј. да на новим изборима поново буде изабран Карађорђевић син. У ту сврху је дошао у Србију агент пољске е-

⁸⁾ Ј. Продановић: Историја политичких странака и струја у Србији, к. I, Београд 1947.

миграције у Цариграду Чајковски, који је у циљу пропаганде обишао неколико већих вароши у Србији. У догађаје у Србији умешао се и сам кнез Адам Чарториски. Он је поздравио Александров избор и за новог кнеза написао, у јануару 1843 г., смернице којих је требало да се држи Србија у својој спољној и унутрашњој политици. Ове смернице или савети били су достављени у Београд преко агента Леноара, — Лудвига Звјерковског. Већ је речено у каквим интимним односима је Звјерковски стојао са уставобранитељима. Основне мисли Чарториског, које је он наменио државницима Србије, Ф. Зах, од 12 октобра 1843 г. нови агент Чарториског у Београду, разрадио је у један образложен план, програм кога је требало да се држи Србија у својој спољној и унутрашњој политици. На основу овога Захова програма израдио је Гарашанин своје толико помињато „Начертаније“, у коме је, примајући увелико програмске основе пољских емиграната, дао израза реалнијем схватању појединих питања која третира пољски програм за вођење српске политике.

Гарашанин је испустио из свога „Начертанија“ читаве главе Захова плана, мудро се држећи констатација самога Чарториског, да „има и таквих ствари, које ни самом себи не ваља исповедити донде, докле сила времена не буде приморавала к извршенију“. (Споменик ХСГ стр. 50, односно Н 2). Гарашанин је сасвим испустио из свога Начертанија IV главу Захова плана, која говори „О односу Србије према Хрватској“, V главу, која говори о савезу (Србије) са чешким Словенима, ограничивши се само на то да пожели да је нужно „почети упознавати Србију са Словенима Ческе, Моравије и Словачке, и то на један врло предострожан и одвећ мудар начин, како то не би Аустрији у очи могло пасти.“ За нас нема никакве сумње да је Гарашанин и главу „О односу Србије према Хрватској“ испустио пре свега из политичких разлога, да не изазива и онако по суштини непријатељски према стварању српске државе расположену Аустрију. Није Гарашанин унео у своје „Начертаније“ ни Захов, односно Чарториског, програм који се тиче „унутрашње политике Србије“, која би одговарала предвиђеној њеној спољној политици. Опрезан одговорни државник вазалне Србије није могао да отворено напише програм чија је основна мисао у јачању и припремању Србије за један ослободилачки и ујединитељски рат уперен против суверенства Турске. Србија је била сувише слаба за једну отворену формулацију политике која би изазивала и старог освајача Турску, и новог освајача у припреми — Аустрију. Али Гарашанин усваја основне политичке смернице Србије, које је дао Чарториски у већ поменутом Савету, а разрадио Зах у своме Плану за вођење српске политике. А те основе се своде на то:

да Турска иде неминовној пропасти, да ту пропаст прижељује и убрзава с једне стране Русија, а с друге стране Аустрија, у намери да саме постану наследнице пропале Турске на Балкану;

да су се ове силе спремне и споразумети, ако не може друкчије да буде, о подели европске Турске по линији Видин-Солун, при чему део источно од те линије би припао Русији, а западно Аустрији. Из овакве поставке пољски емигранти су извели за Србију, уосталом неминован, закључак: да по освајачком програму ових двеју империја нема места за постојање једне снажне, па ни уопште једне независне српске државе.

Пољска емиграција, на основу предњих поставка, ставља пред Србију задатак да се сва заложу за једну словенску, српску, човечанску политичку концепцију, која ће као плод донети:

стварање једне снажне словенске државе између Јадранског и Црног Мора.

Србија и Срби, који су оружаном руком ударили темељ своје националне државе, који имају за собом традицију свога царства, једино су позвани да окупе све словенске народе на Балкану:

Бугаре, Хрвате, Далматинце, Илире, Босанце, Црногорце, Херцеговце (како их набраја Раду), и створе јаку државу, која ће наследити дотрајалу Турску на Балкану и спречити продирање Аустрије и Русије на Балкан. То, како се види, није ништа друго већ Словенско-Илирија из Радуова извештаја. Да би се остварио тај велики задатак, Србија мора 1), да одлучно сузбије руски уплив на вођење и правце српске политике⁹⁾; 2), да на интервенције Русије као покровитељице апелује тек у крајњој невољи; 3), да према Турској показује пуну лојалност; 4), да истовремено повећава стечена права и шири свој уплив међу околним народима у Турској; 5), да се тако споља и унутра припреми за одлучан моменат кад наступи час потпуног рушења Турске; 6), да према Аустрији буде на опрезу и да са њом одржава само трговинске везе. Чарториски отворено обећава потпору Француске једној таквој Србији; а такву Србију ће, ставља у изглед Чарториски, са симпатијама гледати и Енглеска, иако она води рачуна, пре свега, о својим трговачким користима. Пољска емиграција саветује даље, да Србија, у циљу непосредног додира са Французима и Енглезима, настоји да, као вазална земља, преко земљишта свога суверена, добије излаз на Јадранско Море у Улцињу.

Борба против руског уплива, спољашња лојалност, али не и ропска послушност, према Турској, довољан су разлог, по мишљењу емигрантских водећих кругова, да Србији обезбеди потпору и симпатије у њеним националним стремљењима Францу-

⁹⁾ По питању односа са Русијом уставобранитељи, бар најугледнији, у самом почетку своје владавине били су сагласни у настојању да се придобије и задржи руско пријатељство.

ске, па и Енглеске, као пре свега заклетих непријатеља руске експанзије. Ми смо видели да је Гарашанин у суштини усвојио нацрт политичког програма Србије како га је дао претставник национално-револуционарне пољске емиграције. Гарашанин је на власти са уставобранитељима; он је несумњиво један од најспособнијих, ако не и најспособнији уставобранитељски вођа и српски државник свога времена.

Доцнији догађаји нарочито 1848-9 као и шездесетих година, јасно сведоче да Гарашанин није тек снако писао своје „Начертаније“ и проучавао концепције пољске емиграције, већ да се њима послужи у вођењу српске националне политике. Мисија Бана у Црној Гори, Далмацији, везе с Његошем, стварање одбора, везе с Босном и Херцеговином, школовање бугарске деце о државном трошку у српским школама, (по извештају попечитеља просвештенија Држав. совјету №. 283 од 25 маја 1849 било је тада 6 бугарске деце благодјеланаша у београд, школама — ДАБ, ЗМП XXVI, 184); затим везе са Гајем и другим људима преко Саве и Дунава, јасно потврђују горњу поставку. Државни совјет је 12 маја 1848 год. №. 516, решио да се Јудевиту Гају бесплатно изда из српске словоливнице у Београду 75 цента слова, П. Тилеру из Темишвара 3 центе, а 17 јуна исте године Совјет је одобрио, да се бесплатно издаду слова за новине на српском језику у Осеку. (ДАБ Записници Државног совјета 1848 и 1849 г.). Уосталом, националну политику Србије условљавале су и околности које нису трајно зависиле од воље и расположења појединих личности које су долазиле на руководећа политичка места у Србији.

Револуцијом 1804 год. ударени су у Београдском Пашалуку темељи једне слободне државе, створена подлога за један економски сноснији, политички слободнији, правно и верски безбедан живот. Стање у тек ослобођеној Шумадији толико је одударало од стања из доба дахија и стања, за српску рају, у околним турским пределима, да је Шумадија угњетеном, неправном робљу беговске распојасаности и беса блистала као обећана земља, као земаљски рај. У очима неослобођене раје и српске и несрпске, Србија је постала привлачно средиште, место азила за прогоњене активне појединце, пример за ослободилачку акцију неослобођених хришћана у Турској, особито Срба и Бугара. Најборбенији духови тлачене раје склањали су се у Србију и у њој налазили не само личну безбедност, него често и базу за ослободилачку акцију у присилно напуштеном завичају. Ти борбени елементи увек су стајали приправни за извођење ослободилачких циљева Србије и никад се нису оглушили на позив оних који су цвилели. На тај начин национално — револуционарни дух Шумадије је стално подгреван и појачаван те је принуђавао на ослободилачку акцију чак и оне који су били склони да се предаду уживању стеченог благостања.

Али у Радуову извештају нема ни трага о раду и акцијама српских политичких првака. Рајмер Радуу ништа о томе није рекао, или бар Раду о томе ништа не казује. Да ли због тога што није знао или из каквих других разлога, на то је тешко са сигурношћу одговорити. Рајмер је могао и бити необавештен, али је Чајковски, који је стајао у присним везама с уставобранитељима свакако знао о широко заснованом плану српске ослободилачке припреме. Али и Раду је имао, како смо видели, везе с уставобранитељима. И он је могао много тога да зна од њих. И, човек стоји пред искушењем да осумњичи Радуа да је нарочито прећутао, пред својим шефом, Хариџи—Назиром, (турским министром иностраних дела), право расположење Срба, које му је могло бити познато. Околности, како се данас могу сагледати, дозвољавају то сумњичење тим пре, што Радуов извештај јасно показује да је његов аутор широко и добро информисан. Види се да је опћио са информисаним светом и пратио новости и догађаје и изван Турске, што му, уосталом, и његово звање „чиновника за изванредне послове“ намеће.

(Свршиће се)

Др. Никола Шкеровић

Развој уређења судова у Црној Гори

Разматрањем развоја судства у Црној Гори улази се и у друштвено-економску проблематику црногорског друштва. Пошто ће та питања у њиховој цјелини бити и предмет посебних студија, то ћемо овом приликом, пратећи првјенствено развој и уређење судства, залазити само дјелимично у укупност те проблематике и онолико колико буде најнужније за објашњење друштвеног коријена појединих институција при обради овог питања.

Излагање почињемо од првог писаног законика, јер сматрамо да се отада може и говорити о почецима нормираног уређивања судова. То не значи да прије није било судова у Црној Гори и да се није судило. Судова је било и судило се по обичајним правилима („суд добрих људи“ и разни племенски судови), али се не може говорити о зачецима нормираног одређивања судске организације све до Законика Петра I.

Обожаваоци патријархалних слобода долазећи у Црну Гору са заносом су истицали омиљену изреку да „ове горе не трпе регуле“ итд. Међутим, ако се прате напори који су чињени да се уведе законодавство, да се правда успоставља путем суда а не силом оштећеног, и суровим обичајем крвне освете, онда се добија други утисак. „Ниједан народ не може бити честит ни сретан, у којему законитог суда и доброг правитељства нема...“ каже се у члану 20 „Законика опшћег Црногорског и Брдског“ познатог под називом — Законик Петра I, који је донесен 18 октобра 1798 године на „Јединокупном сабору“ племенских глаvara и старјешина у Цетињу.

Црногорско законодавство се није развијало из неког утврђеног уставног система, јер устава није ни било све до 1905 године, већ су појединим законима обухватана она правила која су у друштву у овом или оном виду већ постојала као обичајно право. И кад би дошло до неких новина које су значиле отступање од обичаја, наилазило се скоро увијек на отпор народа. Црна Гора је и у овом периоду свог развитка више назив једне територије на којој је био скуп племена, гдје је свако племе користило прилику да се, слабљењем централне власти, прикаже као нека државица. Спорове у племену, у недостатку пра-

восудних и управних органа, рјешавали су племенски старјешине. Централни органи када су вршили какав утицај или интервенцију између завађених племена и братстава у циљу измирења, то се већином сводило на религиозно-морално дјеловање) црногорског митрополита као носиоца извршних функција свјетовне и духовне власти. Треба имати у виду да је појам племе у Црној Гори имао уже и шире значење. У ужем смислу то је братство (фамилија). Шире значење овог појма има више територијално обиљежје — то је територија насељена са по неколико братстава, која је кроз историју претстављала једну војну организацију и то је управо било главно обиљежје племенске заједнице у овом другом значењу тог појма. Дочим, братство је било **родбински** и **економски** повезаније, то су његове главне карактеристике. Појам рода као посебне организације не сретамо у црногорском друштву, а мислимо да није у том смислу ни раније постојао, сем као обиљежје када је у питању братство. Када се говори о племенима, обично се мисли на племе у овом ширем значењу тог појма, па ћемо и ми током даљег излагања имати у виду то значење племена. Ове напомене чинимо само ради јасноће друштвено-политичких основа на којима се развијала судска организација, без претензија да, засад, залазимо дубље у та питања, јер је то како смо истакли друга иако повезана проблематика.

Прелазимо на појединачно излагање о судовима у њиховом историском развоју, тј. времену настајања, развоја и нестајања, осврћући се на тај начин, колико нам подаци буду омогућавали, на све врсте судова, на њихов поступак и организацију.

Кулук¹⁾ је био први суд у Црној Гори, а његово оснивање је произашло на основу већ поменутог Законика (чл. 28-33). Племенски сепаратизам је био основна кочница спровођењу Законика у живот. Да би дошло до примјене Законика на конкретне случајеве, пришло се организацији суда којем се то повјеравало. Тако је на Цетињу 17 августа 1803 године основан Кулук. Кулук је био општи и редовни врховни управно-судски орган и обједињавао је у својој дјелатности функцију управе и судства, јер у овом периоду нема ни трагова о раздвајању тих функција. Сепаратистичке племенске тежње нијесу нашле своје задовољење ни у саставу Кулука, а амбиције појединих главара су њиме биле спутаване, па усљед свих тих и многих других

¹⁾ Д. Вуксан, Посланице Петра I, Цетиње, 1935, стр. 65,80 и даље.

²⁾ Занимљиво би било погледати филолошки откуда за суд назив „кулук“, јер је ријеч кулук у народу означавала неки терет, тј. трошак који су морали приређивати парничари онима који су их мирили или им пресуђивали спор, па је вјероватно да је законодавац акцептирао тај народни израз означавајући њиме установљени суд. И касније је појам кулук означавао нешто што треба одрадити (откулучити) неком за нешто или бесплатно, обично држави.

околности Кулук није успио да се учврсти као суд. И друге одредбе Законика су наишле на отпор народа приликом покушаја да се спроведу. Тако је било одређено чл. 20 Законика „... да свака кућа даје годишње парах илиги динарах шездесет...“, чему су се супротставили главари који су се били прије неколико мјесеци заклели на Закон, а народ је порез сматрао карактером који треба да плаћа само турска раја³⁾). Иако предвиђен да буде врховни земаљски суд, Кулук је остао у суштини примитивно вијеће, дјелујући више моралним факторима, без неке ефикасније санкције, међу племенима. Кулук је сачињавао вијеће гдје се број чланова мијењао. Сједницама је претседавао гувернадур (а при свечаним засиједањима је облачио црвену тогу звану у народу „кабаница-биљиш“). Искуство са Кулуком поучило је законодавца, па покушај да се успоставе „судци и управитељи“ о којем говори чл. 29 Законика као нижим судским и управним органима, није ни учињен. Без довољно материјалних средстава, без ефикасне санкције и у разноврсности партикуларистичких обичајних правила племена, тешко се могао снаћи и најбоље организован суд, јер покушај прилагођавања народа замишљеном суду није успио већ се морало поћи од народног схватања којем је требало прилагодити и уређење судова, и тако је Кулук био деградиран на скромну улогу примитивног вијећа. Друштвене снаге које би раскинуле конзервативно одушевљење према старој бесудној традицији, нијесу ни постојале. Све је то допринијело те се Кулук није могао одржати као суд, па је убрзо и нестао.

Правитељствујући сенат црногорски и брдски установљен је 1831 године као врховни земаљски суд. Сједиште Сената је било у Цетињу, а за првог претседника је био постављен Ивановић родом из Подгорице, назван у народу генерал, а био је руски сфицир и донио је прву рату заостале руске субвенције Црној Гори. Покушаји уређења судства, које смо истакли, оснивањем Сената, добијају чвршће обиљежје. Све више хвата коријена објективна тенденција развитка да самовољу треба усмјеравати правом, да се одмазда замијени законитом пресудом. Сенат је рјешавао у другом степену и коначно. Као колегијално тијело био је прво састављен од 12 чланова и претседника, а касније се тај број мијењао (повећавао) према територијалном проширењу Црне Горе. Приставни персонал је сачињавао само један секретар. При одређивању броја сенатора по свој прилици су ва-

³⁾ Д. Милаковић, Историја Црне Горе, св. 3, стр. 176 и даље изд. „Браће Јовановић“, Панчево, 1882.

Неплаћање пореза код Црногораца има основ у немаштини, а не толико у одупирању државној идеји како се обично мисли, али то се повезује и стварно постаје отпор према власти.

жнију улогу играли унутарполитички моменти него правосудно управне потребе. Сенатори су били претставници својих племена у Сенату. Тако ни сви чланови нијесу били истовремено на окупу, већ су дежурали половина један мјесец, а половина опет други мјесец. Правосудна функција од управне ни у овом периоду није одвојена, ни код највишег земаљског суда, већ и једну и другу обавља Сенат. Као полуга јачања централне државне власти Сенат је омогућио Његошу да учини оно што његовом претходнику, Петру I, није успјело, тј. да прикупи порез који је и номинално означавао фактичко остваривање одлука централне власти над племенима која су и у овом периоду каткад испољавала тежњу каквих малих државица у управно-политичком смислу. Зато је Његош искоришћавао наклоност већине племена према централној власти противу оних која су се опирала одлукама те власти, јер је то била једина ефикасна санкција у недостатку органа који би дјејствовали по нормираној надлежности државне власти, која је била још слаба за такав подухват. На овај начин је Његош неколико пута морао да употреби оружану силу због отпора племена сакупљању пореза, али је тек 1836 године сакупљен порез у читавој земљи. Опорезивање је овог пута више одговарало принципу равномјерног оптерећивања пореских обавезника него оно по Законику Петра I. Порески обавезници су били раздијелени у три групе према приходима домова: први су плаћали годишње 3, други 2 и трећи 1 фиорин⁴). Касније су порез редовно сакупљали капетани, јер су били истовремено и органи финансиске управе и предавали је Сенату као органу државне (финансиске) и управно-судске власти. И војна управа је дијелом била у надлежности Сената, јер су сенатори били војни старјешине својих племена, а у рату њихови заповједници. Тако се у организацији Сената запажа више функција, касније, разгранате државне власти.

Нас овдје највише занима правна природа Сената, његова функција врховног суда. Поступак пред Сенатом је био усмен и кратак, а само најважнијим пресудама давата је писмена форма. Судило се углавном по обичајном праву које се у пресудама

⁴) Држ. музеј — Архивско одјељење — Цетиње, ф. 1838-39 Петар II. Овај документ није датиран. Ми смо га већ цитирали под примј. 6. Д. Вуксан га је објавио у „Записима“ књ. X, год. 1932, стр. 90, а то је, види се према осталим списима, дио извјештаја који је Милаковић у својству секретара и благајника подносио Његошу у 1838 години. О овом систему опорезивања писали су: Ј. Томановић (цит. дјело стр. 46) и С. Дрљевић (Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1910, стр. 397, примјед. 18). Први га погрешно цитира, а други не наводи извор, па смо се, и из тих разлога, побринули да документ цитирамо по оригиналу.

назива „куштум земаљски“, а ређе се Сенат позива на „земаљски закон“⁴).

Капетански судови су били нижа судска инстанца од Сената, а њихова територијална надлежност звала се капетанија. Капетански суд је вршио судску и управну власт, као и Сенат па су се административна и судска подјела земље поклапале. Та подјела није била још на округе, већ на племена. Свако племе имало је по један, два или више капетанских судова, односно капетанија. Њихов број није био утврђен већ је одређиван од митрополита према територији племена и њиховим политичким приликама.

Прије капетана управно-правосудни органи по племенима звали су се **кнезови**. Они су бирали на племенским скуповима као и њихови помоћници — **пољаци** (глобари — они који глобе, наплаћују пољске штете). Број пољака био је по племенима различит. Њихова дужност је била да процјенују пољске штете и мире странке у мањим грађанско-правним споровима. Кнез је током суђења узимао у обзир и њихово мишљење. Пољаци су водили бригу око извршења пресуде, па је њихова правна карактеристика у основи била сведена на органе егзекутуре, тј. извршне племенске органе. Племенски органи, кнезови, замјењивани су почев од 1831 године државним правосудно-управним органима капетанима. Његош је, да не би у својој политици удржављивања племена пренаглио и имајући у виду осјетљивост народа према традицији, обично за капетана постављао ранијег племенског кнеза, и то не у свим крајевима истовремено, већ постепено тако да и до краја његове владавине сретамо установу кнеза у неким племенима.

Капетански судови су били првостепени и рјешавали су инокосно. Међутим, капетани су позивали барјактаре и пољаке мјеста у којем суде да чују и њихово мишљење прије пресуде, пошто су барјактари били угледни традиционални војни старјешине. Капетани су у овом периоду изрицали пресуде усмено тако да нема писмених трагова њихових рјешења. Они су, за разлику од сенатора, путовали по капетанијама и пресуђивали у мјесту парничара, на мјесту спорне некретности или када је био у питању кривични спор на мјесту почињеног кривичног дјела. При-

⁴ Пошто се не наводе и чланови Законика, мислимо да се и овдје ради о примјени обичајног права, јер за црногорско законодавство почев од Законика Петра I, (а поготово се ово односи на Законе отачества од 1833, који нијесу уопште примјењивани, већ су остали као нацрт) па до Општег имовинског законика, не би било претјерано рећи да је врло мало гримијењивано и имало је више карактер уставних норми, а окоштало обичајно право је било ближе животним потребама и разумљивије људима без школе који су доносили пресуде, па је на тај начин дошло и до неубичајене судске праксе и потпуно различитог рјешавања сличних спорова у разним крајевима зависно од племенских обичаја.

ликом претреса били су нарочито заступљени принципи: непосредности, усмености и контрадикторности. Судило се обично „под ведрим небом“.

Пољаци су, како истакосмо, остали и у овом периоду, али са нешто измијењеном улогом. Све више долази до изражаја њихова улога савјетника капетанових. Пошто је њих бирао народ на скуповима, имали су и највише повјерења народа у свом мјесту. А капетанима је требало, поред савјета, да својим пресудама прибаве ауторитет повјерењем народа у њихову судијску објективност, зато су позивали пољаке и барјактаре као своје савјетнике.

Гвардија је био назив народа за те капетанове савјетнике, па се говорило, „дошао је капетан с гвардијом“. Тиме је народ колективно означавао оне који гледају и извршују (од италијанског *guardare* — гледати, друго значење: штитити), који капетану помажу присуством и савјетима да се донесе пресуда. Ови савјетници нијесу имали право мериторног одлучивања већ се појављују као савјетодавни орган најближи пороти, али без права да гласају о пресуди. Премда је извршавала и одлуке Сената по племенима, гвардија није била неки његов посебни орган, а поготову не судска инстанца. Зато се не би могли сложити са онима који тврде да је гвардија била суд⁶⁾. Напротив, више има основа за тврдњу да гвардија никада није била нека посебна државно-правна установа, па самим тим ни „мањи суд“, како је назива Милаковић у „Грлици“ (календару за 1835, стр. 51), јер треба имати у виду да се скоро сваки орган власти у Црној Гори називао суд, па је то био израз који је у народу употребљаван као обиљежје било које функције власти, те зато не би ни овај савремени запис могли узети за доказ да је гвардија била суд. Ово тим прије што је и сам Милаковић одређенији, како се види из претходно цитираног документа, што се тиче функције коју је имала гвардија. Он тамо каже да гвардија „извршује заповиједи и закљученија“ Сената по племенима, а

⁶⁾ Н. Дучић, Црна Гора (биљешке), Београд, 1874, стр. 45; Ј. Томаковић, Петар II Петровић Његош као владалац, Цетиње, 1896, стр. 17 и други.

Што се тиче тврдње проф. Др. Ф. Чулиновића (Државно-правна историја... II, Загреб, 1954, стр. 114) — да су перјаници извршавали и одлуке гвардије — неодржива је, јер ево шта се о томе каже у једном савременом документу, који је састављао Његошев секретар Милаковић: „Перјаници кои[x] има 30 и над њима капетан служе за телохранитеље господару и испуњавају (извршују) како [као] год и гвардија заповиједи и закљученија Сената, **особито важније заповиједи налажу се перјаницима**“ (подвукао и текст у угласте заграде ставио И. Р.). Држ. музеј — Архивско одјељење — Цетиње, ф. 1838-39 Петар II. Из овог документа се јасно види да је гвардија била извршни орган другог реда у односу на перјанике и да, према томе, перјаници нијесу били у положају да извршују одлуке гвардије.

пошто су у то вријеме постојали капетански судови као првостепени, гвардија је и њихове одлуке извршавала. Она је нека врста помоћног судског органа, који је на лицу мјеста и могао катакд рјешавати о прекршајима и ситнијим споровима уз старање о извршењу пресуде, али то опет не значи да је била судска инстанца. Није пут да се ово питање рашчисти трагање за бројем чланова гвардије, како се већином радило, јер смо већ истакли да је гвардије било по свим племенима, него треба утврдити правни карактер локалних органа судства и управе црногорског друштва, а то је, додуше, нешто теже с обзиром да ни послови ових органа нијесу били увијек подијелени.

Законик књаза Данила, од 25 априла 1855, и поред већ поменутих карактеристика уопштености црногорског законодавства, нешто опширније је обухватио (поред увода садржи 95 чланова) врсте кривичних дјела и казне као и грађанско-правну материју гдје највише мјеста заузимају питања породице и наслједства. Но, ипак, и норме овог Законика су више служиле као уставна начела, па се у првим члановима и говори о једнакости пред законом, слободи кретања грађана, заштити живота, части и имања грађана итд. Иако нешто опширнијем Даниловом Законику, основа је био Законик Петра I, а што се тиче примјене, сем норми о наслједству и породици, није имао бољу судбину од свог претходника. У то нас увјерава једно мјесто код Богишића, гдје он каже да је свега пет-шест чланова Данилова законика примјењивано⁷). Ово је тим јасније што је познавање обичајног права и искуство при његовој примјени, чиме су располагали виђенији главари, више цијењено у народу него стриктна примјена закона, а то је и остало све док су судови почели да се попуњавају школованим кадром.

Књаз Данило, као први свјетовни владар Црне Горе, радикалније је пришао уређењу државних органа, па је и организацију судова приближио практичним потребама. Он дотадашњим односима виших и нижих државних органа који су били више фактичке природе даје обиљежје државно-правних односа подређености и надређености. Одлучан за посљедњи обрачун са отпором племена централној власти, књаз Данило тежи да створи дисциплиновану војску која је требало да буде полуга и обезбјеђење развјетку државног централизма. Тако су свакој стотини војника постављани старјешине звани стотинаши. Такође су на сваку стотину војника именовани барјактари па је и њихов број био знатно увећан, а изгубили су од раније означеног положаја војних старјешина и остали симболични (по „барјаку“ — застави коју су носили) предводници

⁷) О командировању В. В. Богишића у Црногорију 1873, Журнал Народнаго просвещения, част CLXXIV отд. 4, 66-67.

војске. Стотине су даље дијелене на десетине, на челу са десечарима. Стотинаши су као војно-управни органи били потчињени капетану у капетанији гдје су живјели са подручном им стотином. Капетански судови су остали и даље неизмијењени задржавајући своју ранију правосудну и управну стварну надлежност, а капетанима је још увијек припадало и војно старјешинство. Број стотинаша у капетанијама одређиван је према територијалном принципу и броју мушкараца способних за ношење оружја, али су капетаније ипак остале у оквиру племена. Дошло је до укидања установе пољака, а њихове послове су преузели десечари. Капетани су повремено и даље окупљали око себе као пратиоце и савјетнике стотинаше, стотинске барјактаре и десечаре, а народ је и сада ову пратњу означавао колективним називом гвардија. Што се тиче поступка пред капетанским судовима и пред Сенатом остао је у овом периоду неизмијењен, како смо раније изложили. Капетани и сенатори су добијали годишњу плату, а помоћни судски органи су имали само путнине које су узимали од глоба. Капетани су били дужни да воде евиденцију пресуђених спорова и наплатâ за казне које су изрицали.

Период владавине књаза Николе, који је почео шездесетих година прошлога вијека, карактерише се промјенама у уређењу судства зависно од територијалног проширења и економског развика Црне Горе. Постепено се почело са одвајањем судске од војне функције да би се послије судство одвојило и од управних органа. Пољаци, који су, како смо видјели били замијењени десечарима, поново су успостављени 1867 године, а десечарима су остале само војне функције. Капетани су и даље били судски и војно-управни органи све до 1871 године. Онда су били постављени батаљонски команданти, звањи командири, а капетани су тиме изгубили војну надлежност.

Почело се и са увођењем установе начелства. Иако су капетански судови били првостепени, њихова стварна надлежност није била ограничена. Послије оснивања начелстава излазе из надлежности капетанских судова већи кривични и грађански спорови, које су сада у првом степену рјешавала начелства, организована такође инокосно. Стварна надлежност још није била одређена прописима. Који ће се спор сматрати замашнијим или мањим, препуштало се увиђавности и оцјени суда да о том одлучи. Начелства нијесу истовремено била основана у цијелој земљи, већ су оснивана постепено, а у неким крајевима штавише нијесу била ни увођена, те су капетански судови задржали првостепену стварну надлежност без ограничења све до 1879 године. Начелства, с обзиром што нијесу дуго постајала, су карактеристична као претходна судска организација каснијих жружних судова.

Реформа од године 1874 нема неког значаја за уређење судова. То је више усклађивање дјелатности судова блиским ратним потребама. Чланови Сената су били делегирани у новооснованим управама (упр. унутрашњих дјела, финансија, књажевске канцеларије и војске). Њихове одлуке на челу управа биле су правно једнаке одлукама Сената. Тиме Сенат није престао да рјешава као колегијално тијело, као највиши суд, али је због брзине поступка и важности послова морао да обезбеди дјелатност и једне и друге државне функције. Ова реорганизација⁸⁾ је претходила једној значајнијој, а неке управе су биле зачеци будућих министарстава.

Тек године 1879, послије ратова и разграничења, учињен је значајнији корак на путу одвајања судске од управне функције. Сенат је укинут, а дио његових послова из области управе пренесен је у надлежност новооснованих министарстава. Послови судства које је раније обављао Сенат стављени су у надлежност такође новооснованом врховном земаљском суду званом — **Велики суд**.

Начелства су године 1880 замијењена **окружним капетанствима**, која су као и капетански судови и даље била органи судске и управне власти⁹⁾. Окружна капетанства нијесу била организована једнообразно; већином су рјешавала инокосно, а било их је и колегијално организованих. У стварној надлежности окружна капетанства су била другостепени суд у односу на капетанске судове који су судили у првом степену. Овом реорганизацијом капетаније су биле подијељене на сеоске општине у којима су установљени примиритељни судије **кметови**. Они су вршили покушаје измирења за спорове који не прелазе границу стварне надлежности капетанских судова, пред које спор није долазио прије него су кметови покушали са нагодбом¹⁰⁾. Кметове су бирали општинари тако да је једна кућа

⁸⁾ „Пољобрањски суд“ као помоћни судски орган је, послије ове реформе, и даље остао. Његов положај је први пут регулисан прописом. Када је био у питању спор на територији двају племена или међуплеменски надлежан је био „... други суд (мисли се пољобрањски — И. Р.) састављен од 2 или 4 поштена и вриједна човјека...“ који је учињене штете накнађивао посредством пољака мјеста у којем се оштећени налазио (в. чл. 7 и 9 Пољачке уредбе од 4 јуна 1874 — Зборник судских закона, наредба... књ. II, 1912, стр. 60-63).

⁹⁾ Наредба књажева од 5 јануара о постављању Мрдеље Радовића „за окружног капетана над Округом морачким и колашинским са сједиштем у Колашину“. Држ. арх., Цет., Велики суд, ф. I, 1880.

¹⁰⁾ У Наредби о избору кметова... од 1891 је нормирана и њихова надлежност. Капетан по тој наредби, иако „...настојава да кметови извршавају кметовање и своје осуде на вријеме...“ нема право да се мијеша у он што кметови смире и што у њихову дужност спада уколико „... давуције не апелирају“. Капетан се овлашћује да кметовима не допушта да прелазе границу својега дјелокруга (надлежности), тј. да не суде „... оне преступе који заслужују више казне од 8 фиорина глобе, или 8 дана тамнице“. Цит. Зборник, стр. 191-192.

(дом, дим) имала један глас (домаћин). Број кметова је зависио од величине општине, обично се кретао од 5-9. Установа кметова се срета до краја постојања црногорске државе, и њом је по други пут била укинута институција пољака. Кметови су били, као и пољаци, примиритељни изборни помоћно-судски органи. Мислимо да им таква правна карактеристика највише одговара, без обзира што се у ондашњим позитивним прописима за њих срета и назив „суд кметовски“, а за кметове „примиритељни судије“, јер су ови претстављали само суд у могућности, према потреби, а стварно никада нијесу били конституисани као стални судски органи са обиљежјима суда.

У овом периоду је први пут уведена и судска такса која је износила 1% укупне вриједности спора¹¹⁾.

Вароши су биле подручја посебних капетанских управа, на чијем челу је стајао варошки капетан, а правосудна надлежност му је била равна надлежности капетанских судова. Њихов назив се касније мијењао („управитељ“, „претсједник варошке општине“), али што се тиче њихове надлежности-остала је непромијењена. Оваква организација судства остала је углавном до доношења првог закона о уређењу судова.

Законом о устројству судова од 1902 године укинута су окружна капетанства, до тада првосудно-управни органи, а основани обласни судови само за послове правосуђа. За управне послове су установљени посебни органи — обласне управе. Дакле, први пут се воши раздвајање управе од судства код другостепених судова. Овим законом је ранија административно-судска подјела земље на десет округа замијењена подјелом на пет области, којом се број обласних судова покלאо са бројем административних управа¹²⁾. Законом је учињен видан корак у одвајању судства од управе. Пошто се увидјело да судство ипак не може ефикасно дјеловати из пет обласних центара, овај закон је замијењен новим од 1910, који је одређивао подјелу земље на десет обласних судова, попут раније подјеле на округе¹³⁾. Међутим, све ове подјеле и реформе заобилазе нарушавање племенског принципа.

Што се тиче поступка и надлежности судова, тек у овом периоду сретамо систематске одредбе о тим питањима, а до сада су, како смо видјели, постојале само фрагментарне одредбе из

¹¹⁾ Вид. Наредбу о увођењу судских такса... од 1881, цит. Зборник, стр. 98-101.

¹²⁾ Закон о устројству судова у књажевини Црној Гори од 1902, чл. 1, одређује оснивање пет обласних судова, као и општинске судове у варошима: Цетињу, Ријеци, Подгорици, Даниловграду, Никшићу, Колашину, Андријевици, Вирпазару, Бару и Улцињу. Број капетанских судова није био одређен према их је било 56. — Зборник, књ. II, стр. 129-131.

¹³⁾ Чл. 3 Закона о устројству судова у књажевини Црној Гори од 1910 — цит. Зборник, књ. II, стр. 665-667.

ове материје у појединим законима. Раније је капетан слао странке Сенату, уколико не би пристале на његову нагодбу или рјешење. Упут, који су странке добијале као потврду да су биле пред капетаном звао се „биљет“ и без њега Сенат, по правилу, није узимао у разматрање спор. Биљет је садржавао основне податке о парничним странама и о предмету спора, као и капетанско рјешење по том спору са којим се нијесу слагале једна или обадвије парничне стране, па су по њиховом захтјеву упућиване да им пресуђује виши суд, а биљет им је служио као нека врста стварне легитимације у одређеној парници и потврда да је нижи суд по том предмету одлучивао¹⁴⁾.

Спор је започињао код сеоског кмета који је, како смо казали, покушавао да нагоди парничне стране. У случају неуспјеха, спор је предаван капетанском суду са обавјештењем кмета да је пред њим спор био. Капетански суд је био надлежан да суди у првом степену имовинске спорове до 100 перпера, изузев спорове о наслједству и трговачке спорове без обзира на њихову вриједност предмета¹⁵⁾. Остале спорове је судио до вриједности од 200 перпера, уколико се сагласе парничне стране (нека врста изборног суда) да им суди капетански суд. Све остале грађанско-правне спорове који не спадају у надлежност капетанских судова ислеђивали су и судили у првом степену обласни судови. Пресуде обласног суда, изречене у другом степену, биле су коначне. Велики суд је рјешавао као посљедња судска инстанца по жалбама на пресуде обласних судова донесене у првом степену. И у кривичним предметима надлежност је ишла овим редом, само је кмет био искључен од учешћа у суђењу по кривичним дјелима.

Велики суд је рјешавао у вијећу од тројице када је била у питању грађанска парница а у вијећу од четворице по кривичним дјелима, с тим што би се у случају једнаке подјеле гласова уважавала одлука повољнија за окривљеног. (Ун. Правилник књ. Великог суда, Цетиње 1903, стр. 12-13). Капетански судови су извиђали кривична дјела само кад им то обласни суд нареди, јер установе тужиоштва (прокуратуре) није било у Црној Гори. Казне које су могли доносити капетани по кривичним дјелима нијесу могле прећи вриједност од 50 перпера или недељу дана затвора. И поред видних напора и настојања да се одвоји судство од управе, ипак се то није постигло код капетанских судова. Законом о судској власти судство се одваја од управе, али се чини „привремени изузетак“ за капетанске судове¹⁶⁾, тај изузетак је остао правило и консеквентно раздвајање

¹⁴⁾ Вид. Наредбу о давању биљета давуцијама од 1874, цит. Зборник, књ. II, стр. 59-60.

¹⁵⁾ Вид. чл. 163 Трговачког законика од 22 јан. 1910, Цетиње, стр. 43.

¹⁶⁾ Вид. чл. 11 Основног државног закона о судској власти од 6 дец. 1902, цит. Зборник, књ. I, стр. 127.

судства од управе код првостепених капетанских судова није извршено ни до краја постојања црногорске државе.

Трговачки спорови су још од раније у Црној Гори сматрани посебно важним. „Трговачки спорови и кредити морају имати нарочиту пажњу власти... и првенство над другијем споровима...“, каже се у наредби Великог суда од 21 октобра 1880, упућеној окружним капетанима¹⁷⁾. То је било настојање власти да се што прије развије и учврсти трговачка буржоазија. Зато када је био у питању трговачки спор, странке су имале право да им у својству редовног судије пресуди члан мјесног трговачког одбора. Ово је видно испољавање тежње, и само њено дјелимично остварење, за оснивање посебних трговачких судова, који су постојали у иоле развијенијим буржоаским државама оног времена. По трговачким споровима у Црној Гори су искључиво судили обласни судови¹⁸⁾, па се трговина на тај начин ослобађала локалних сметњи судства и управе. Тако долази постепено до повезивања иначе заједничких интереса трговине и виших форума и појединача, а када би то повезивање и даље пратили, видјели би да је са развојем било све чвршће, а то је био и пут развитка буржоаске класе у Црној Гори.

Насљедне и брачне спорове између мухамеданаца рјешавали су посебни **шеријатски судови**. Послије припајања новоослобођених крајева у Црној Гори је било око 10.600 црногорских држављана мухамеданске вјероисповијести. Међу мухамеданцима до појаве Општег имовинског законика суђено је по конфесионалним и правним обичајима муслиманским. Надлежни су били шеријатски судови, а од црногорских власти била им је указивана помоћ^{18а)}. Пресуде је изрицао муфтија који је био и вјерски старјешина муслимана у појединим крајевима¹⁹⁾.

Као правна правила за припаднике католичке вјероисповијести у Црној Гори примјењиване су одредбе неписаног традиционалног Закона Леке Дукађина, који живи у албанском обичајном праву као какав фосилни остатак, али њега су се у Албанији најрађе придржавали и може се рећи да је то закон који су највише поштовали, баш зато, што је производ њихове традиције. По њему (т. 68) жене не могу наслиједити своје

¹⁷⁾ Наредба окружном капетану Никчевићу. Државни архив — Цетиње, Велики суд, ф. III, 1880.

¹⁸⁾ Закон о устројству судова од 25 фебр. 1910, чл. 4 — цит. Зборник, књ. II, стр. 667.

^{18а)} Тако је по жалби кадије и муфтије из Улциња, на непослушност свједока, министар унутрашњих дјела дао упутство, од 19 јуна, управитељу Зетско-брдске области, да им се излази у сусрет када је у питању помоћ за „извршење или доношење шеријатских пресуда“. Држ. арх. Цетиње, м. ун. дјела ф. јун 1903.

¹⁹⁾ Указ о постављењу муфтије Карађузовића са годишњом платом од 5.000 перпера. „Глас Црногорца“ бр. 27 од 23 јуна 1912.

третке и када је прекинут наслѣдни ред по мушкој линији, већ се као наслѣдници јављају ближи, а уколико њих нема, даљи рођаци мушког пола²⁰⁾.

Тенденција развитка црногорског законодавства била је да истисне надлежност конфесионалних судова из имовинских спорова, па и у случају када је имовински спор посљедица брака²¹⁾). Супротна је била овој тенденција шеријатских судова. Они су тежили да прошире своју надлежност у имовинским споровима. Услѣд тога је долазило до честих сукоба надлежности, који су имали позадину у економском продирању Турске и преко таквих вентила каква су била обичајна правила шеријата, додуше, призната од Црне Горе, али не као законски прописи, већ као правила и обичаји. У погледу сукоба црногорског законодавства и иностраних правила и обичаја признатих за припаднике страних држава и конфесија, интересантан је спор око грађанско-правне институције мал-мираза. У мал-мираз су спадали: кућа на селу или у вароши, са правом коришћења комунице (заједничке имовине), обор и цио простор око куће, гувно ако је близу куће, дућан с робом, покућство, оружје, одјећа, животиња, млин, ваљаоница, виногради, питомо воће, пароброди дакле, све што не обухвата тапија за коју су важили црногорски правни прописи²²⁾). Пошто су у Турској за добра из мал-мираза били надлежни шеријатски судови, то је Порта настојавала доста упорно, да и Црна Гора призна шеријатским судовима ту надлежност на својој територији. Али црногорски судови није су испуштали из своје надлежности важније имовинско-правне спорове. Законодавство је ишло за тим да се ограничи везивање имовинско-правних односа са било којом конфесијом²³⁾). Судска пракса је и у овом правцу много користила клаузулу чл. 8 Општег имовинског законика из које је за црногорске судове произилазило овлашћење да могу забранити „повлађивање какве нечовјечне установе“ противне праву и добрим обичајима црногорским. Таквим су сматране одредбе шеријата о наслѣдству добара из мал-мираза, као и цитирано мјесто о забрани лицама женског пола католичке вјероисповијести да наслѣђују по Закону Леке Дукађина. Родитељ је имао право, по шеријату, истјерати сина и његову породицу без наслѣдства из добара мал-мираза, јер сем у неким пољским добрима син није имао право наслѣдити свога оца. То је био добар основ црногорским судовима да належност конфесионалних судова стварно посте-

²⁰⁾ Записи, књ. XX, св. 3, 1938, стр. 147.

²¹⁾ Вид. чл. 4 Указа о проглашењу Закона о судском поступку о грађанским парницама од 1 јуна 1906.

²²⁾ Љ. Бакић, Надлежност шеријатских судова, „Дан“, св. 1-2, Цетиње, 1911, стр. 63.

²³⁾ Вид. чл. 135 Устава православних конзисторија у Црној Гори, Цетиње, 1904.

пено сведу на чисто брачне спорове, што је била и тенденција државне политике.

Посебно је било организовано и војно судство²⁴). Првостепени су били дивизиски судови, а у другом степену је рјешавао **Велики војни суд**. Дивизиским судовима је било сједиште у мјесту штаба дивизије, а Велики војни суд је био на Цетињу. У надлежност Великог војног суда спадали су преступи и кривична дјела која би учинили официри чина изнад капетана као и војни чиновници тог ранга. Постојали су још и дисциплински судови, а за официре Суд части чије чланове су бирали официри дотичне дивизије на годину дана. Законом је било предвиђено и успостављање пријеких војних судова у ванредним приликама и при штабовима удаљених или отцијепљених команди гдје не би могао да дјелује редовни војни суд.

Период уставности у Црној Гори карактеришу многе противурјечности. Као што смо већ истакли, било је уставних норми у појединим законцима и прије доношења устава. Године 1905 био је донесен први устав црногорске државе. Намеће се питање како се развијао један читав систем органа државне власти, управе и судства без устава и утврђеног уставног система. То није усамљен примјер у историји уставног права. Енглески устав је и до данас скуп уставних норми, донесених у разним периодима од прије неколико стотина година. Зато мислимо да се може говорити о уставном развоју Црне Горе и прије доношења устава. Овај први устав је био доста слаба копија намјесничког устава Србије из 1869 године. Он није резултат темељите обраде разних института и уставних норми насталих у историском развоју црногорског друштва, какав је био Богишићев Општи имовински законик у области грађанског права. Напротив, рађен је на брзину са изразитом тенденцијом да послужи као политички компромис у вријеме када се развијала борба политичких странака. Држава је проглашена за уставну монархију, али не и парламентарну. Књаз је могао по Уставу именовати и разрешавати владе. Он је именовao и све врсте чиновника у земљи. У глави осмој Устава каже се: „Све судије поставља Књаз Господар“^{25а}). Послије Устава је наступила извјесна законодавна активност. Донесен је и „Закон о поступку судском у кривичним дјелима“ од 1910, а то је и први закон који нешто ближе одређује поступак судски у тој материји, јер како смо истакли, поједини дјелови поступка су примјењивани и раније при суђењу, али овом приликом се радило о једном цјеловитијем регулисању поступка пред судом. Законик о судском поступку у грађанским парницама почео се примјењивати од 1906 године.

²⁴) Закон о устројству Војних судова, „Глас Црногорца“ бр. 41 од 4 сеп. 1910.—

^{25а}) Вид. чл. 145, ст. 1 Устава, Цетиње, 1905, стр. 38.

Овај Законик је био доста оскудан да би кроз њега могла да дође до изражаја примјена Општег имовинског законика, премда су му као основа били узети аустриски грађански поступак из 1895 и онај за Босну и Херцеговину из 1882 године. И прије Законика о судском поступку у грађанским парницама било је настојања и путем неких министарских наредба, да се утврди извјестан ред у грађанском поступку пред судовима, али извођење и оцјена доказних средстава и ток главне расправе били су остављени самим судијама.

Касација као посебна судска инстанца није постојала у Црној Гори, али је књаз могао у било којем степену обуставити од извршења или преиначити ма коју пресуду или пропис.

Крај личног режима књаза и касније краља Николе прашен је оснивањем специјалних судова. Демагошки методи са примјесима патријархалне демократије били су застарјели за управу земљом. Стари ратник и дипломата долази у раскорак с временом супротстављајући се напредним друштвеним стремљењима у условима стварања и борбе политичких странака. Тако се за суђење незадовољницима и противницима режима, по књажевој наредби, оснивају специјални судови. Године 1907 основан је суд назван **Нарочити књажевски суд за суђење анархистичких злочина**²⁵⁾, који је судио учесницима припрема једног агентата на књаза, али *исто* и претставницима народне странке — „клубаша“ — да би је на тај начин компромитовао у народу као анархистичку странку. Тај процес је у народу познат под називом „бомбашка афера“.

Такође је за суђење члановима организације за промјену режима организован септембра 1909 „**Специјални војни суд**“ у Колашину²⁶⁾, који је судио похватаним члановима тога покрета.

Чинећи овај преглед о развоју, углавном, редовних судова од почетка црногорског законодавства, дотакли смо се, колико су нам подаци омогућили, и настојања посебних и специјалних судова у Црној Гори. Међутим, да би се дала правна карактеристика сваког од поменутих судова, требало би детаљније истраживати област правне праксе (пресуде) ових судова, а што је отежано

²⁵⁾ Закон о устројству суда за суђење анархистичких злочина чл. 1 и 2. „Глас Црногорца“ бр. 54 од 1 децембра 1907. У сљедећем броју (55) „Гласа Црногорца“ објављена су имена 13 чланова тога суда, чији је претсједник био Лабуд Гојнић а „ишљедник и тужиоц“ (!) Павле Вуисић и секретар Саво Драговић. Овај суд је именован књаз од чланова **Државног савјета** и претсједника обласних судова.

²⁶⁾ Суд је био састављен од 11 чланова. Претсједник суда је био **Михаило Вучинић**, ишљедник Петар Ђурашковић и секретар Груица Грдинић — „Глас Црногорца“ бр. 39 од 12 септембра 1909.

обзиром да је у последњем рату **страдала** у Подгорици архива Великог суда у којој се налазио највећи број **сентенција** бившег Сената и других завршних судских списа помоћу којих би се, да су сачувани, потпуније дали **освијетлити**: улога, карактер и организација **нижих судских органа** у њиховом историском раз-
витку.

Илија Радосавић.

Штампарија Франћеска Андреоле

Иако которски штампари спадају у пионире европске штампе (нпр. Андрија Палташић-Которанин штампа у Венецији од 1471, властелин Јероним Загуровић од 1554 године итд.), Котор све до краја XVIII вијека нема своје штампарије.

Као прва которска штампарија рачуна се штампарија Франћеска Андреоле која је дошла 7 јуна 1798 године и у Котору извјесно вријеме радила.

У науци је спорно питање колико је она у Котору радила и чија је била. Ми смо у могућности да о њој пружимо извјесне утврђене податке који побијају неке досадашње претпоставке о њеном боравку у Котору као и о њеној националној припадности.

Два су главна гледишта, која се много не разликују о историјату ове штампарије. Она се углавном базирају на писању Апендинија¹, забиљешци Андреолиног радника Антуна Мартекини², и у новије вријеме чланку академика Петра Колендића³. те неколико пронађених у њој штампаних књига и прогласа. Прво мишљење је Антуна Милошевића, вриједног которског библиофила, а друго професора Мираша Кићовића, научног сарадника Народне библиотеке у Београду.

Антун Милошевић каже да Млечићи нијесу дозвољавали отварање штампарије у Котору него је ту привилегију добио од Аустрије, послѣ пада Млетачке Републике 1797 године, Франћеско Андреола, који је имао своју штампарију у Млечима. Милошевић мисли да је рад Андреолине штампарије онемогућила француска окупација Боке („наступом француске владавине 1807 године, ова прва штампарија у Котору престала је радити“).

Др Мираш Кићовић је из Народне библиотеке у Београду обрадио, под насловом „Једно непознато издање прве которске штампарије“ дјело Викентија Ракића „Жертва Аврамова и со-

¹ Антун Милошевић: Прва штампарија у Котору, „Историски записи“, књ. X, бр. 1, стр. 230—231, Цетиње, 1954.

² Др Мираш Кићовић: Једно непознато издање которске штампарије, у Зборнику радова, књ. X Института за проучавање књижевности САН, књ. 1, стр. 113, Београд, 1951.

³ Петар Колендић: Прве штампарије у Котору, у „Дубровнику“ XVIII, 3, 1909 год. по цитату др Кићовића у поменутом раду.

⁴ Антон Милошевић: Прва которска штампарија у „Историским записима“, књ. X, бр. 1, стр. 230—231.

„бесједованије грешника с Богоматерију“, штампано ћирилицом у Котору 1799 године у штампарији Франћеска Андреоле.⁵

Позивајући се на Колендићев чланак, Кићовић каже да је у почетку XIX вијека у Котору имао своју штампарију Франћеско Андреола, родом из Млетака „где је пре тога такође имао своју штампарију под ознаком „a S. Paterniar“. Андреолин радник Антун Мартекини је на једном примјерку календара *Lunario trevisan del Schiesoncin per l' anno 1798, Treviso, 1798*, забиљежио да је Андреола, са својим радницима кренуо из Млетака 25 маја, и у Котор дошао 7 јуна 1798 године, да је 14 јуна отпочео рад у штампарији, а од 16 јуна се рачунала плата радницима.

Даље Кићовић каже да се Андреола потписао на „Жртви Аврамовој“ као краљевски штампар „јер је Котор после пада Венеције од 1797 године припао Аустрији“. Кићовић каже да је познато да је Андреола 1802 године, исто у Котору, штампао *Nauk kršćanski* Ивана Ненадића Пераштанина, и пастирску посланицу которског бискупа Грегорине. „Сад, међутим, знамо да је Андреола већ 1799 године штампао напред поменуту Жертву, што можда значи да је из Млетака поред латинских слова донео и црквена ћирилска“ — закључује Кићовић. У свом даљем излагању Кићовић претпоставља да је та штампарија могла доћи са пуковником Павлићем, шефом аустријске мисије, која је 1781 и 1782 боравила у манастиру Стањевићима, коју је, послуже својег одласка поклонио црногорском гувернеру, а овај је продао некоме у Боки. Овдје Кићовић закључује: „Није немогуће да је она дошла до Андреоле и да је у њој штампана напред поменута књига“.⁶

Анализирајући извјесне нове податке до којих је дошао, Кићовић у напомени уз поменути чланак закључује: „На основу наведених података види се да је Франђо Андреола 1799 године у Котору издао и једну књигу латиницом и да његова штампарија долази после задарске.“⁷

Проучавајући даље ово питање, Кићовић је у саопштењу „Најновије реткости народне библиотеке“ у вези са Ракићевом „Жртвом Аврамовом“, рекао:

„Најзад се у Народној библиотеци налази „Жертва Аврамова“ од Вићентија Ракића, штампана у Котору у штампарији Ф. Андреоле 1799 године. Ово је данас једини познати примерак ове књиге, који је значајан не само као уникат него и по

⁵ Др Мираш Кићовић, цитирани чланак и „Напомене уз чланак „Једно непознато издање прве которске штампарије“, на истом мјесту, стр. 403.

⁶ Др Мираш Кићовић: Једно непознато издање которске штампарије, на истом мјесту, стр. 114.

⁷ Кићовић: Напомена уз чланак . . . , стр. 403 на истом мјесту.

⁸ „Политика“, стр. 5, Београд, 19 јула 1954 године.

томе што је с њим откривена једна досад непозната српска штампарија, једина штампарија која је у XVIII веку на домаћем земљишту издала неку ћирилску књигу.“

На основу пронађених података о дјелатности Франђеска Андреола ми можемо истаћи следеће закључке: да је Франђеско Андреола био Млечић, који је као повлашћени државни штампар радио у Млечима од 1791 до 1798, да је од друге половине 1798 до прве половине 1802 радио у Котору као повлашћени државни штампар, да се поново вратио у Млетке гдје је до 1806 радио као краљевски штампар, да је од 1806 до 1815 радио у Венецији, у Сант Анђелу као штампар округа и Италијанске краљевске морнарице и да је од 1815—1841 државни привилеговани штампар. У означеном периоду дјелатности Андреола је у Венецији штампао разне књиге и плакате на италијанском, латинском и хрватском језику, латиницом, а у Котору на италијанском, хрватском и српском језику латиницом и ћирилицом.

Ради документације ми ћемо набројити плакате и књиге из штампарије Андреолине које смо имали прилике да видимо, или смо их из појединих извора нотирали.

Период рада у Венецији прије доласка у Котор

1. *Ristretto della vita della B. Maria dell' Incarnazione. Venezia Andreola 1791. 16°.*

2. *Grassoni Antonio. Breve notizia sull' istituzione della festività dell' apparizione della Beata Vergine di Leoporine che si celebra il giorno 5 di Maggio nella città di Nona e sua Diocesi, colla sua traduzione illirica, pubblicata da Antonio Grassoni, cittadino della stessa, e Procuratore all' altare della sua miracolosa immagine. Venezia, 1792, appresso Francesco Andreola. P. 16, 8°.*

3. *Craset G. — Considerazioni per tutti i giorni dell' anno. Venezia Andreola 1795. 8°.*

4. *Bartulovich D. Pietro: Dalmazia antica e recente colle sue gloriose militari virtù, al M. R. D. Giovanni Nimicich Superior dell' Eremo Blazza. — Venezia 1795, presso Francesco Andreola, p. XXXI in 8°.¹⁰*

5. *Bartulovich D. Pietro: Cronicon della dedizione e privilegio di Macarsca, Primorje e Craina etc. dalla Maestà Veneta conceduta e confermata al Nov. patrizio Marco Ipsich. — Venezia 1797, presso Francesco Andreola, p. XXIV in 8°.¹¹*

6. *Organizzazione di Venezia, di Terra ferma e della Dalmazia. Venezia. Andreola 1798.*

⁰ Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro saggio di Giuseppe Valentinelli, стр. 111 бр. 687, Zagabria 1855 coi tipi del dr. Ljudevito Gaj. Валентинели каже у напомену да је ова књига више пута прештампавана.

¹⁰ Исто, стр. 16, бр. 81.

¹¹ Исто, стр. 191, бр. 1187.

7. Nuova Raccolta di tutte le corte pubbliche, leggi, e proclami stampate, ed espote ne' luoghi più frequentati di Venezia e sue provincie dopo il felice ingresso dell' armi austriache di S. M. Imperatore, e Re nel veneto stato. Volume quinto. Venezia 1798. presso Francesco Andreola con Permissione e privilegio. P. 324.

Период рада у Котору
(1798—1802)

1. Trassunto dei tittoli di benemerenza e dei serviegi prestati in Guerra, ed in ogni Publica esigenza, della esemplar famiglia Drobniach da Risano. Tratta degli Autentici Documenti. Cattaro, MDCCXCVIII presso Francesco Andreola Stampatore Regio. Con Licenza de' Superiori.¹²

2. Raccolta di carte pubbliche e proclami sortiti nella provincia delle Bocche di Cattaro dopo la di lei avventurata dedizione al glorioso dominio di S. M. I. R. Francesco II arciduca d' Austria ecc.

Cattaro MDCCXCVIII presso Francesco Andreola Stampatore Regio. Стр. 96 + VII (предговора). Документи почињу од 1 августа 1797 — 2 септембра 1798.

3. Исто, други дио, стр. 87, издато исте године. Документи почињу од 17 октобра 1798 — 15 јуна 1799. Има их 18. Има докумената о Паштровићима, Будви и Црној Гори. Година издања изгледа да је антидатирана.

4. Жертва Аврамова и собесједованије грешника с Богоматерију преведеное с Греческога на србски језик Викентијем Ракичем. У Котор 1799 код Франа Андреола Млетачкога. Стр. 64.¹³

5. Ivanovich can. Marco: Della dedizione delle Bocche di Cattaro a S. M. Imp. Francesco II e dell' antica origine di detta città del dot. D. Marco can. Ivanovich.

Cattaro, 1799. Dalle Stampe di Francesco Andreola Veneto, Stampatore Regio con permissione. Стр. 48 мале 8°, вел. 10,50 x 17 см. Има и једну слику у облику мапе Боке Которске коју је цртао неки Паточка.

6. Raccolta dei titoli ed attestati d' onore, e benemerenze del Signor Nicolo Ognenovich, tenente della truppa civica della Città Cattaro. Cattaro, MDCCXCIX Delle Stampe di Francesco Andreola Veneto, Stampatore Regio con permissione. Вел. 21,5 x 30 см., стр. 24.

У књизи има 18 докумената упућених од највише которске власти Николи Огњеновићу. У примјерку који се налази у Фран-

¹² Подаци су узети према факсимилу књиге коју су објавили у свом раду „Списак фермана и повеља породице Дробњак из Рисна“ Свет. Томић и др Милош Дробњаковић, стр. 3, Београд, штампарија Драг. Поповића 1938.

¹³ Према објављеном факсимилу из чланка др Мираша Кићовића: Једно непознато издање прве которске штампарије. — САН Зборник радова књ. X, Институт за проучавање књижевности књ. 1, стр. 113, Београд, 1951 године.

њевачкој библиотеци у Котору од 28 децембра 1799 до 15 јуна 1916 дописано је руком још осам докумената.

7. Nove soluzioni alla beatiss(ima) Vergine da farsi ogni giorno della novena del santiss(ima) Natale. Cattaro, MDCCXCIX. Dalle Stampe di Francesco Andreola Stampatore Regio con permissione. Вел. 8,5 x 14,5 см., стр. 16 садржи молитве у стиховима и прози на хрватском и латинском језику.

8. Andreola Francesco, stampatore regio di Cattaro: Tomaseo Brandi. Проглас упућен Бокељима 11 децембра 1799 године. На једној страни, вел. 62 x 40 см.

9. Исти штампар, исти Бранди упућује проглас на Бокеље у шест тачака на италијанском језику. Датум 1 децембра 1799. Вел. 62 x 40 см.¹⁴

10. Tommaseo libero barone di Brandy:

Tariffa per gli atti civili. Cattaro 20 Agosto 1800. Per Francesco Andreola, stampator regio di Cattaro. Величина 62 x 40 см.

11. Gaus Alvisio, caval. del sac. romano impero: Annunzio — Navistenje. № 4. Проглас писан у двије колоне на једној страни, на италијанском и хрватском језику.¹⁵

Cattaro, 14 Novembre 1800.

Andreola Francesco, stampatore regio di Cattaro. Величина 62 x 40 см.

12. Mons. Marco Antonio conte Gregorina vescovo di Cattaro: Lettera pastorale al diletissimo suo clero in ordine agli studi ecclesiastici. — Delle stampe di Francesco Andreola, stampator Regio di Cattaro 1802. Стр. 26 + 1 (errata corrige). Посланица је на 18 страна. Од стр. 19—26 је списак црквених књига које се препоручују за читање. Вел. 17 x 25 см.

13. Nenadich Ivan: Nauk kerschjanski sloxen gnekada od pok. Gosp. D. Ivanna Nenadichja is Perasta, kanonika, i arkipopa kotoskoga, Paroka Svetoga Stasie u Dobroti, i Vikara Opchjenoga sve Drxave Kotoske a sada isnova utiesten sa korist Duscjah kerschjanskih. — U Kotoru God. Gosp. 1802. U Stampariji Francesca Andreole Mlecchichja. Стр. 264 + IV (предговор).

Период поновног рада у Венецији (1802—1841)

1. Gregorina Marc. Antonio: Vita del b(eato) Grazia da Cattaro. Venezia, presso Francesco Andreola con Regia Permissione 1802. Стр. 20.

¹⁴ Под тачком I помињу се прогласи di questo Generale Comando, 27 Ottobre, e 5 Dicembre 1798. nonche il Regolamento Giudiziario primo Genaro 1799. Нијесмо имали прилике да до ових прогласа дођемо да би утврдили да ли су штампани у Андреолиној штампарији или гдје друго, или писани.

¹⁵ Нијесмо могли доћи до прва три прогласа те не знамо да ли су штампани, гдје су штампани или су писани руком.

2. Saetta don Franc. — Raccolta di tavola de' logarithmis appartenenti al trattato di navigazione.

Venezia. Andreola 1802.

3. Nuova biblioteca de Parocchi e capelani.

Venezia presso Francesco Andreola 1805.

4. Fr. Franciscus Ant. a Goritia: — Epitome theologiae canonica moralis. Venetiis. Andreolinna 1805.

5. Metodo giudiziario civile 14 Aprile 1804. Venezia Andreola 1806.

6. Ivellio Nicolo: Il Montenegro, canti tre. — Venezia, per Francesco Andreola Stampatore regio, 1806, p. 80 in 4°.¹⁶

7. Domenichi: — Lettera ad un' amico sopra l' iscrizione — Navalis pugnae certamini — Spectator ex his aedibus adesse dignatus estspectandus ipse aeternum toto orbe — ac rerum gestorum gloria superis paene par magnus Napoleon. — Venezia Andreola 1809.

8. Andreola Francesco, Stampatore Dipertimentale, e della Reale Marina Italiana in Campo S. Angelo N. 3029:

Reale Marina Italiana. Il commissario generale auditore del consiglio di Stato di Francia. Avviso.

Venezia li 18 Dicembre 1809. Обавјештење потписао: Maillot. Вел. 32 x 45 на једној страни.

9. Porto di Venezia: Detagio Rasegno Regno d' Italia. Avviso. Visto dal commissario generale della marina Maillot. Il commissario alle Rasegne G. Orsini. Venezia li 16 Febrajo 1809. Per Francesco Andreola delle Reale Marina in Campo S. Angelo N. 3029. Вел. 32 x 45. На једној страни.

10. Dr Zabeo: Pel riaprimiento delle scuole nel regio Liceo — convitto di Venezia dopo le vacanze dell' anno MDCCCIX Prolusione dell' ab. Gio: Prodocimo Dr Zabeo professore di belle lettere e storia accademico italiano, veneto, filarete. Venezia per Francesco Andreola, Stampatore Dipartimentale, e della Reale Marina Italiana in Campo Sant' Angelo N. 3029. Anno 1809. Стр. 21, 4°.

11. Collezione di leggi e regolamenti dell' I. R. Governo delle provincie venete. Volume terzo, parte II. dal di 1 luglio a tutto dicembre 1816. Venezia per Francesco Andreola tipografo privilegiato dell' E. I. R. G.¹⁷ Стр. 371.

12. Solfi Carlo: — Il Ministro degli interni. Venezia. Andreola 1818.

13. Ciceronis: Orationes selectae. Venetiis. Andreola 1818.

14. Raccolta di regolamenti normali della direzione del censo e dell' imposizioni dirette dall' anno 1819 a tutto il 1821, pubblicata dall' I. R. Governo delle provincie venete. Volume undecimo. Ve-

¹⁶ Valentinelli: Цитирано дјело, стр. 264, бр. 1673.

¹⁷ Нијесмо имали прилике да видимо прва два волумена и прву књигу трећег волумена па не знамо да ли је и њих штампао Андреола.

nezia per Francesco Andreola. Tipografo privilegiato dell' E. I. R. G.. Стр. 130.

15. Raccolta degli atti giudiziari normali dal' anno 1815 al tutti il 1820 che fa parte della collezione di leggi e regolamento dell' I. R. Governo delle provincie venete.

Volume ottavo.

Venezia per Francesco Andreola Tipografo privilegiato dell' E. I. R. G. Стр. 228.

16. Andrea Zambelli, p. professore di storia universale e particolare austriaca: Elogio di Pietro Bembo, cardinale.

Venezia per Francesco Andreola I. R. Tipografo dell' Ecc. Governo. 1822. Стр. 70—8°.

17. Crestomatia Greca. — Venezia. Andreola. 1823.

18. Delle antichita romane: Stato civile dei Romani. Venezia. Andreola 1823.

19. Elementi di storia degli stati d' Europa. Venezia. Andreola 1823.

20. Raccolta degli atti giudiziari normali dall' anno 1821 a tutto il 1823 che fa parte della collezione di leggi e regolamenti dell' I. R. Governo delle provincie Venete. Volume decimosettimo. Venezia per Francesco Andreola tipografo Gub., Prov., e dell' I. R. Marina. Стр. 285.

21. Paravia: Per l' assunzione di Maria Vergine. Inno di Pier Alessandro Paravia. Treviso 1825. Francesco Andreola, tipografo.¹⁸ Стр. 4.

22. Paravia Pier Alessandro: Epistola in versi alla N. D. Teresa Merulla nata ca. Albrizzi con un sonetto della Dama in risposta. Treviso. Andreola 1826. Per l' Assunzione di Maria Vergine anno 1825.

23. Elementi di Geografia moderna: Impero Austriaco. Venezia. Andreola. 1825.

24. Introduzione alla gramatica italiana. — Venezia. Andreola 1826.

25. Abecedario e sillabario. — Venezia. Andreola 1826.

26. Chrestomatiae latinae. Venetiis. Andreola 1826/27.

27. Raccolta degli giudiziari normali dall' anno 1824 a tutto il 1826 che fa parte della collezione di leggi e regolamenti dell' I. R. Governo delle provincie venete.

Volume decimottavo.

Venezia, per Francesco Andreola tipografo Gub., Prov., e dell' I. R. Marina. Стр. 278.

¹⁸ Само ову и следећу књигу успјели смо да утврдимо да је Андреола штампао у Тревизу, али имамо податке да је исте године штампао и у Венецији. Нијесмо могли утврдити да ли је то било неко одјељење његове штампарије у Тревизу или је правито трговачке експерименте да ли би му посао ишао, као у Котору, па се, након процјене ситуације повукао натраг.

28. Esercizi e manovre di tutte le bocche da fuoco sui bastimenti dell' I. R. Marina di guerra. Venezia, Andreola 1826.

29. De Peretti Gius: — Guida teor. pratica alla scienza della contabilità mercantile. Venezia. Andreola 1827.

30. Ritual rimski utisnut po naredbi Pavla Petoga a sada uzмножан i ispravljen po prisvitomu gospodinu našemu Benediktu XIV. U Mletcim MDCCCXXVII Utisten i dat na svitlost kod Frane Andreole. Стр. 372.

31. Compendio storico del vecchio testamento. Venezia, 1827. Francesco Andreola.

32. Collezione delle leggi istruzioni e disposizioni di massima pubblicate o diramate nelle provincie venete in oggetti di amministrazione politica, camerale e giudiziaria divisa in tre sezioni.

Volume ventesimo. Anno 1829. I° semestre per Francesco Andreola Tipografo Gub., Prov., e dell' I. R. Marina. Стр. 238.

33. Исто. Исти издавач.

Volume ventesimoprimo.

Anno 1830. II° Semestre. Стр. 346.

34. Исто, исти издавач.

Volume ventesimoprimo.

Anno 1830. I° Semestre. Стр. 283.

35. Исто, исти издавач.

Volume ventesimo terzo. Anno 1832. I° Semestre. Стр. 211.

36. Исто, исти издавач.

Volume ventisimoterzo. Anno 1832 II° Semestre Стр. 261.

37. Alcune norme per il conoscimento e la cura del cholera epidemico. Venezia. Andreola 1832.

38. Saggio di storia sacra dell' antico Testamento. Venezia Andreola 1832.

39. Collezione delle leggi istruzioni e disposizioni di massima pubblicate o diramate nelle provincie venete. Anno 1833. II° Semestre. Venezia per Francesco Andreola Tipografo Gub., Prov., e dell' I. R. Marina. Стр. 382.

40. Jacopo Monaco per divina misericordia patriarca di Venezia. Venezia 1 Maggio 1833.

Per Francesco Andreola Tipografo dell' I. R. Governo, della Provincia e dell' I. R. Marina.

Проглас и благослов.

41. Jacopo Monaco cardinale prete della santa romana chiesa del titolo de S. S. Nereo ed Acchileo per divina misericordia patriarca di Venezia, Primate della Dalmazia.

Venezia 1 Maggio 1836.

Francesco Andreola tip. dell' I. R. Governo della Provincia e della I. R. Marina.

Проглас и благослов граду.

42. Comprendio storico del vecchio testamento per uso delle scuole elementari. Venezia. Francesco Andreola 1837.

43. Bocchi Arrigo: Intorno alla nautica degli antichi. Venezia. Andreola 1837.

44. Frari A. A.: Della Poste e Amministrazione sanitaria. Venezia. Andreola 1840.

45. Orazioni a S. Vincenzo Ferreri. Venezia, Andreola 1841.

46. Indice alfabetico e regionato della collezione di leggi e regolamenti dell' I. R. Governo delle provincie venete ed indice Speciale dei privilegi dal 1 gennajo 1834 al 31 dicembre 1839.

Venezia per Francesco Andreola Tipografo privilegiato del E. I. R. G. 1841. Стр. 596.

Прегледајући разне фондове приватних и јавних библиотека Боке Которске и Цетиња, нијесам могао наћи послје 1841 године Франћеска Андреолу као штампара и издавача. Према томе може се закључити да је Франћеско Андреола као штампар и издавач радио од 1791 до 1841, што значи пуних педесет година. Од 1841 до 1866 наишли смо на неколико издања гдје се потписује само Андреола, али нам поједине библиографске јединице откривају друго име и то: Г. Б. Андреола. Да ли је то наследник Франћесков, нијесмо могли утврдити.

Остаје још неријешено питање гдје су се у периоду француске управе штампали за Боку поједини административни формулари на италијанском и српском језику.

Тако смо у архиву Завичајног музеја у Херцеговном наишли на много докумената писаних на штампаном формулару под заглављем:

№ ...

Regno d' Italia — Cattaro li ... 180 ...

Delegazione di Governo della provincia di Cattaro. Il Secretario Generale;¹⁹

№ ... Regno D' Italia — Cattaro li ... 180 ... — Il delegato di Governo nella provincia di Cattaro;²⁰

№ ... Regno D' Italia — Cattaro li ... 181 ... — il Sindaco marittimo e capitano del porto di Cattaro;²¹

Provincie Illiriche — Provincia dell' Albania — Il delegato di Governo dell' Albania;²² Provincie Illiriche — Cattaro li ... 181 ...;²³ Ч(ис)ло ... Держави Илирическаја — в Савиње ...

¹⁹ Архивски фонд 1809, документи датирани са 4, 8, 9, 10, 15, 17, 18, 20, 21, 28 марта (Завичајни музеј Херцегови).

²⁰ Исти фонд 1809, документи датирани 12, 13, 14, 16, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 и 31 јануара.

²¹ Исти фонд 1810, документи датирани са 15 јануара, 13 фебруара итд.

²² Исти фонд 1810, документи датирани 22 и 29 децембра.

²³ Исти фонд 1811; документи датирани 7, 17 и 31 марта и 3 и 10. априла.

181... Венедикт Милостију Божијеју Православни Епископ Далматински и Боко-Которски²⁴ итд.

Могло би се претпоставити да ови формулари нијесу штампани у Котору, јер послѣје 1802 па све до 1908 године, Котор, ни Бока, нијесу имали штампарију већ су они на италијанском и нешто на француском језику штампани у Дубровнику, а они ћирилицом са Савине, у Задру, гдје је било сједиште православне митрополије.

Ова библиографска анализа нам побија досадашње претпоставке о Франћеску Андреоли и српском или хрватском карактеру његове штампарије. То је било спретно трговачко млетачко предузеће које је настојало да под сваким режимом стече привилегије државног предузећа. Долазак ове штампарије послѣје пада Млетачке Републике нама више изгледа као покушај конкуренције Дубровнику и Задру, у чему није успјело, зато се вратило, неколико година прије француске окупације Боке, у Венецију и продужило свој посао, увијек, чак и под француском окупацијом, као привилеговано државно предузеће.

Позитиван је рад овог предузећа у томе што је као привилегована државна штампарија настојала да изда у томовима што више званичних политичких и правних прописа, закона, уредаба и сл. материјала млетачке и аустриске управе над Далмацијом и Боком.²⁵ Захваљујући томе ми данас имамо драгоцену грађу до које би иначе врло тешко могли доћи.

Нико С. Мартиновић

²⁴ Писмо епископа Венедикта Краљевића пароху топланском Јосифу Троповићу 28 фебруара 1812 године, исти архивски фонд.

²⁵ Главни дио података за ову расправу црпио сам из богате Франћевачке библиотеке у Котору.

Законодавство у Народној Републици Црној Гори од 1947—1950 године

Прелаз из овог раздобља у трећи период, тј. из године 1946 у 1947, био је означен Уставом Народне Републике Црне Горе. По доношењу овог Устава, а сагласно Уставу ФНРЈ, требало је цјелокупну законодавну дјелатност усмјерити у том смислу да се цјелокупни правни поредак — поредак нове демократије и друштвеног уређења, изграђује у духу уставних начела. Кад се проучи законодавни рад НР Црне Горе, видјеће се како се развој Републике у овом трећем периоду одразио кроз законодавне прописе саобразно све озбиљнијим и сложенијим задацима који су постављени пред Републику. Доношењем Устава НР Црне Горе надовезује се ранија законодавна дјелатност. Са даљим законодавним радом Устав је, поред осталог, правно формулисао и потврдио законодавна права Републике, изражена у низу историских одлука, почевши од 15 новембра 1943 године, када је народно претставништво у току Ослободилачког рата одржало прво засједање. Законодавни рад у Црној Гори толико је обилан и заслужује дужу студију, али овом приликом ми ћемо се задржати на теоретској анализи само закона и других важнијих прописа који обухватају основне проблеме из државног, политичког и друштвеног живота Републике.

Уставно право

Устав Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 2/47).

Из основне карактеристике савезног Устава проистиче да је Федеративна Народна Република Југославија добровољна заједница равноправних народа, уједињених на бази федерације, заједница заснована на суверенитету југословенских народа оличеном у њиховим народним републикама. По доношењу савезног Устава, након годину дана, народне републике донијеле су своје уставе узимајући као основу правну базу нашег државног и друштвеног уређења коју је поставио савезни Устав. Доношењем републичких устава поново је потврђена нова југословенска држава.

31 децембра 1946 године црногорски народ преко својих претставника изабраних слободном вољом на начелима слободног, тајног и непосредног гласања, путем куглица, донио је Устав Народне Републике Црне Горе којим је Црна Гора проглашена за народну државу републиканског облика. Црногорски народ на тај начин оживотворио је у својој ослободилачкој борби и у заједничкој борби свих народа Југославије своју народну државу — Народну Републику Црну Гору, и на основу права сваког народа на опредјељење укључујући право на отцјепљење уједињује се са осталим народима Југославије у заједничку државу — Федеративну Народну Републику Југославију.

Једно од основних питања нашег федеративног уређења јесте питање надлежности између савеза и народних република. То питање је ријешено савезним Уставом и уставима народних република. Народне републике пренијеле су извјесне послове од заједничких интереса на Савез не дирајући у основи своја суверена права. Преношење тих послова на Савез не значи крњење њиховог суверенитета. Напротив, тиме се још више гарантује њихова државност и суверенитет. Суверенитет им гарантује Устав ФНРЈ кад у свом члану 9 каже: „Сувереност народних република у саставу Федеративне Народне Републике Југославије ограничена је само правима која су овим Уставом дата Федеративној Народној Републици Југославији.

Федеративна Народна Република Југославија штити и брани суверена права народних република.

Федеративна Народна Република Југославија штити сигурност као и друштвено и политичко уређење народних република“. С друге стране, кад је ријеч о Народној Републици Црној Гори, преношење тих послова на Савез извршено је чланом 44 њеног устава који гласи: „У циљу остварења економске и политичке узајамне помоћи и сарадње, као и заједничке одбране народне слободе и независности, Народна Република Црна Гора пренијела је на Федеративну Народну Републику Југославију одређене послове садржане у члану 44 Устава ФНРЈ.“

Поред тога, за изградњу нашег федеративног система битно је јединство државног, привредног и правног подручја које је загарантовано савезним Уставом. Такво јединство је основа за чврстину и моћ савезне државе, за чување и развијање суверенитета и државности народних република.

Уставом као основним законом црногорски народ даје уставне оквири своје државоправне, друштвено-економске и политичке стварности. Доследно својој стваралачкој снази Устав поставља правни основ за даљи законодавни рад на изградњи и учвршћењу народне власти, привредном уздизању Републике, културно-просвјетном уздизању њених грађана и обезбјеђењу њихових уставом загарантованих права.

*Закон о Президијуму Народне скупштине Народне Републике
Црне Горе*

(„Службени лист НРЦГ“ бр. 3/47)

У Уставу ФНРЈ је речено да народна скупштина народне републике бира президијум који је састављен од претсједника, једног или више потпретсједника и чланова чији број одређује устав републике, а Уставом НР Црне Горе да Народна скупштина НР Црне Горе бира президијум Народне скупштине НР Црне Горе.

Други дан по доношењу Устава Народна скупштина донијела је закон којим се установљава Президијум Народне скупштине НР Црне Горе. Тако народ Црне Горе, поред Народне скупштине као врховног органа народне власти, добио је и Президијум Народне скупштине као највиши орган државне власти у опсегу Републике. Президијум је, за разлику од претсједника Републике, колегијални орган и састоји се од претсједника, два потпретсједника, секретара и највише једанаест чланова, бира се за исто вријеме за које је изабрана Народна скупштина. У случају распуштања Народне скупштине Президијум врши дужност све до избора новог Президијума Народне Републике Црне Горе. Президијум је орган Народне скупштине, произлази из Народне скупштине и одговара њој, а она га може опозвати и изабрати нови. Народна скупштина као претставник народног суверенитета повјерила је Президијуму функције које су Уставом и законом одређене. Тиме је Президијум уздигнут на степен да претставља народни и државни суверенитет Републике. Доследно томе у његову надлежност спадају послови које он врши у својству шефа Републике, а затим и послови који нијесу везани за такво његово својство.

Президијум у својој унутрашњој организацији има Претсједништво које сачињавају претсједник Президијума, потпретсједници и секретар, а може образовати своја одјељења и одборе састављене од чланова Президијума. Он може вршење појединих послова из своје надлежности пренијети на Претсједништво. Ти послови су набројени у Закону о Президијуму и Правилнику о његовој организацији и пословању („Службени лист НРЦГ“ бр. 10/47).

На овом засиједању донесен је и Закон о овлашћењу Претсједништва Президијума за рјешавање по молбама и жалбама упућеним Народној скупштини НР ЦГ („Сл. лист НР ЦГ“ бр. 3/47), којим се овлашћује Претсједништво да по предлогу одбора за молбе и жалбе рјешава по свим тим молбама и жалбама.

*Закон о избору народних посланика Народне скупштине
Народне Републике Црне Горе
(„Службени лист НРЦГ“ бр. 20/50)*

Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину потврђен је Законом од 30 фебруара 1947 године („Службени лист НРЦГ“ бр. 2/47) и тако је био на снази све до 21 јула 1950 године када је донесен Закон о избору народних посланика за Народну скупштину НР Црне Горе. Доношење овог Закона било је нужно прије свега што је ранији Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину био донесен специјално за спровођење избора за Уставотворну скупштину Републике, која је доношењем Устава завршила свој рад. Одмах по доношењу новог савезног Закона о избору народних посланика за Народну скупштину ФНРЈ од јануара 1950 указала се потреба за доношењем републичких изборних закона, како би се они довели у склад са принципима тог закона, који су у сагласности са развитком наше социјалистичке демократије и крупним политичким и друштвеним промјенама насталим од 1945 до 1950 године.

Тим изборним Законом изражени су и потврђени основни демократски принципи општег, јавног и непосредног права, тајног гласања и слободног одређивања бирача на којима је био заснован и Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину НР Црне Горе. Они претстављају једну од најзначајнијих тековина наше Народне револуције.

Једна од важних карактеристика новог изборног закона састоји се у снижењу норме за избор народних посланика. Тако по новом закону бира се један посланик на сваких 2.500 становника умјесто ранијих 3.500 становника. С обзиром на то нова Народна скупштина НР Црне Горе имаће 161 посланика, док је до тада имала 107 посланика. Повећани број народних посланика значи проширење политичке основе Народне скупштине и њеног репрезентативног карактера. Затим, друга карактеристика Закона је да активно бирачко право имају сви држављани ФНРЈ који су уписани у бирачки списак на територији Републике, док су по одредбама ранијих закона то право имали само држављани ФНРЈ са пребивалиштем (сталним мјестом боравка) на територији Републике. То значи да право гласања на изборима за народне посланике НР Црне Горе имају сви држављани ФНРЈ, без обзира на републичко држављанство ако су уписани у бирачки списак на територији Народне Републике Црне Горе независно од тога да ли имају и пребивалиште на тој територији; треће, установљава се кутија без листе; четврто, сматра се изабраним у изборном срезу онај кандидат који је добио апсолутну већину, док у ранијем закону била је предвиђена релативна већина; петом, нови закон одбацује могућност удруживања више кандидата

једног изборног среза под једним називом, да би као цјелина учествовали у додјеливању мандата; шесто, одбацује се могућност постављања кандидатуре од стране политичких и друштвених организација и седмо, што се новим изборним законом утврђује поновно право на опозив народних посланика које се право остварује по прописима посебног републичког закона о опозиву народних претставника.

Закон о избору одборника народних одбора

(„Службени лист НРЦГ“, бр. 10/47)

Наш изборни систем, упоредо са развојем народне власти, прошао је кроз неколико фаза од Ослобођења до данас. Доследно принципу јединства изборног система тим путем слиједио је законодавни рад Народног претставништва Народне Републике Црне Горе усклађујући изборне принципе изражене у одговарајућим изборним законима НР Црне Горе са нашим изборним системом. Тако, Законом о избору за мјесне, градске и среске народне одборе у федералној Црној Гори од 2 октобра 1945 године дат је народним одборима пун демократски карактер органа државне власти који се имају бирати на начелима слободног, општег, једнаког и непосредног изборног права путем тајног гласања. Доцније, Законом о избору одборника народних одбора од 16 априла 1947 године („Сл. лист НРЦГ“ бр. 10/47) и Законом о његовим измјенама и допунама од 21 јула 1950 године („Сл. лист НР ЦГ“ бр. 21/50) изједначени су у начелу прописи о избору народних одборника са одговарајућим прописима у другим народним републикама.

Тим законима употпуњена је изградња нашег изборног система на бази јединствених принципа у којима се одражава његов пун демократизам и који обезбјеђује да на изборима стварно дође до изражаја воља народа.

Закон о опозиву народних претставника

(„Службени лист НРЦГ“ бр. 2/48)

Установа опозива нашла је своје мјесто у савезном Уставу, и у уставима народних република, па је досљедно уставним одредбама ближе регулисана законима народних република о опозиву народних претставника.

Након пуне двије године од доношења Устава ФНРЈ и пуноу годину по доношењу Устава НР Црне Горе, Народна скупштина НР Црне Горе донијела је Закон о опозиву народних претставника. Основно начело овог Закона је право бирача да могу опозвати свог претставника у свако доба. Ово право неодвојиво је од права народа да слободно бира своје претставнике, а опозив значи да, како је воља бирача једино одлучујући фактор при избору, тако је она одлучујући фактор и у погледу опозива народних претставника.

Овај Закон нашао је своју основу у оним демократским начелима на којима почива цео систем нашег државног уређења и израђен је на принципима који претстављају наш изборни систем. Као такав значајан је корак напријед у изградњи и учвршћивању наше државне власти.

Закон о држављанству Народне Републике Црне Горе

(„Службени лист НРЦГ“ бр. 3—4/50)

Из начела федерације ФНРЈ проистиче нужност да сваки њен држављанин мора имати савезно држављанство и републичко држављанство. На први поглед рекло би се да се појам држављанства постављао тако да су савезно држављанство и републичко држављанство двије посебне установе које не претстављају јединство. Међутим, ствар не стоји тако, јер из одговарајућих прописа о држављанству произлази да је наше држављанство као појам и као установа јединствено. Принцип јединства савезног држављанства и републичког држављанства нашао је своје мјесто у чл. 48 Устава ФНРЈ, према коме за грађане ФНРЈ установљава се јединствено савезно држављанство. Сваки држављанин народне републике истовремено је држављанин ФНРЈ. Отуда произлази опште правило да се држављанство народне републике стиче заједно са стицањем савезног држављанства. Од тога постоји изузетак према коме стицањем савезног држављанства не стиче се и републичко држављанство онда кад прирођени нема мјеста пребивалишта а није ни рођен на подручју ФНРЈ. У том случају он може држављанство народне републике накнадно стећи. Правила о савезном држављанству су изражена у савезном Закону о држављанству, док, међутим, правила о држављанству народне републике изражена су у републичком закону о држављанству.

Народна скупштина НР Црне Горе донијела је 27 јануара 1950 Закон о држављанству Народне Републике Црне Горе. Доношењем тога Закона употпуњује се систем о држављанству. Његове одредбе о стицању, промјени и престанку држављанства претстављају једну одређену систематику изражену у више одговарајућих чланова. Држављанство, не само што претставља правни однос извјесног лица (држављанина) према држави него његово дјеловање протеже се на сва правна подручја. И у области уставног, државног административног, имовинског права и другдје држављанство је услов за стицање нових права, па због тога регулише питања држављана и у овом погледу осигурава правни поредак. Овај Закон у односу на Републику употпуњује у цјелости прописе о држављанству, што ће, гледајући њихово практично значење, омогућити правилнију, бољу и лакшу примјену одредаба о републичком држављанству.

Закон о давању амнестије и помиловања („Служ. лист НР ЦГ“, бр. 1/48)

Овај Закон донесен је 30 децембра 1947 године. Њиме се утврђује надлежност и поступак највиших државних органа Републике у вршењу амнестије и помиловања.

Амнестија и помиловање су акти нарочите милости коју подјељују највиши претставнички органи народа. Одмах ваља напоменути да право амнестије врши Народна скупштина законом, док право помиловања врши Президијум. Право вршења амнестије и помиловања подијељено је између Савеза и народних република. Савезним Законом о давању амнестије и помиловања одређена је савезна надлежност а наведеним Законом републичка надлежност. Не улазећи у набрајање послова из републичке надлежности, напомињемо, да, углавном, Република, боље рећи, њена Народна скупштина врши право амнестије за кривична дјела која се суде по законима Републике, а Президијум даје помиловање за кривична дјела којима су повријеђени републички закони, односно за кривична дјела повреде савезних закона на основу и у оквиру овлашћења датих савезним законом, а то значи по кривичним дјелима предвиђеним савезним законима, по којима су пресуду правоснажно изrekli средски и окружни судови на територији НР Црне Горе, док право амнестије по кривичним дјелима којима су повријеђени савезни закони врши Народна скупштина ФНРЈ.

Закон о укидању одлука Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке и његовог Претсједништва, Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења и њеног Претсједништва, црногорске Народне скупштине и њеног Претсједништва и Народне скупштине Народне Републике Црне Горе и њеног Претсједништва донесених 22. XI. 1946 године („Сл. Лист НРЦГ“ бр. 15/47).

Сходно члану 130 Устава НР Црне Горе Народна скупштина у року од годину дана по ступању на снагу Устава имала је да потврди све одлуке и законе потврђене Одлуком Уставотворне скупштине од 22 новембра 1946 године и да их „доведе у сагласност са Уставом ФНРЈ, Уставом НР Црне Горе, законима ФНРЈ и да се донесе закон о томе које од ових одлука и закона остају у важности без измене, односно да донесе законе о изменама и допунама тих одлука и закона“. У смислу тог уставног прописа Народне скупштине НР Црне Горе Законом од 15 јула 1947 („Службени лист НРЦГ“ бр. 15/47) довела је у сагласност са Уставом и потврдила 11 закона и 5 одлука донесених прије 22 новембра 1946 године, од којих су неке из времена окупације које су од крупног државоправног значаја.

Међутим, Законом о укидању одлука и закона, донесеном на истом засједању (Службени лист НР ЦГ“ бр. 15/47) укинуте су 3 одлуке и 3 закона који су донесени у исто вријеме, пошто су у брзом темпу развитка неке од њих изгубиле свој значај, а друге нијесу више у складу са Уставом.

Народна скупштина је на тај начин коначно пречистила претставни рад највиших претставничких органа у НР Црној Гори.

Административно право

Закон о надлежности мјесних народних одбора у НР Црној Гори за прописивање административне казне („Службени лист НР ЦГ“ бр. 9/48).

Доследно начелу израженом у чл. 10 Општег закона о народним одборима да су народни одбори највиши органи државне власти на свом подручју, мјесни народни одбори имају право да за регулисање односа мјесног значаја доносе своје правне прописе — одлуке. Ради правилног спровођења тих прописа, односно извршења свих послова који из њих проистичу, треба их обезбиједити административним казнама које прописују сами мјесни народни одбори. За регулисање тог казненог питања указала се неопходна потреба за доношење одговарајућег закона. Зато је Народна скупштина НР Црне Горе 20 децембра 1948 године донијела Закон о надлежности мјесних народних одбора у НР Црној Гори за прописивање административне казне. Тим Законом таксативно су набројени послови мјесног значаја за које је мјесном народном одбору дато овлашћење да прописује административне казне. Ти су послови из области пољопривреде и шумарства, из области комуналних послова, из области трговине и занатства, из области народног здравља и осталих области (регулисање мјесног јавног саобраћаја, одржавање мјесног реда и мира и послови у вези са услугама профера). Ваља напоменути да мјесни народни одбори одређују прекршаје и прописују казне у наведеним пословима уколико за те прекршаје нијесу од стране виших државних органа прописане одговарајуће казне.

Доношење тога Закона претставља значајан корак у правом животу мјесних народних одбора и осигурава извршење њихових задатака.

Закон о прекршајима против јавног реда и мира („Сл. лист НР ЦГ.“ бр. 8/49).

Основним законом о прекршајима одређен је појам прекршаја, овлашћење државних органа за прописивање прекршаја, административно казнени поступак, врсте и начини административне казне, док из његовог члана 3 произилази да народне републике могу регулисати поједине врсте прекршаја својим законима. Оваква потреба произилази из самог његовог карактера као основног закона, чија начела имају се разрадити посебним прописима. Први проблем који се наметнуо по његовом доношењу било је питање обезбјеђења јавног реда и мира путем општих прописа којима ће се одредити прекршај противу јавног реда и мира и за њих прописати казна као за прекршаје посебне врсте. Ово питање препуштено је народним републикама да га својим

допунским законима регулишу. Зато је Народна скупштина НР Црне Горе 8 јуна 1949 године донијела Закон о прекршајима противу јавног реда и мира.

Прекршаји су одређени према степену друштвене опасности и они су прецизирани у 20 тачака једнога члана. Врста и висина казне је прописана према тежини прекршаја који претстављају четири групе. Тако је за сваку групу одређена посебна административна казна, и то за прву групу алтернативно казна поправног рада и казна лишења слободе, за другу и трећу групу алтернативно новчана казна, казна поправног рада и казна лишења слободе у одређеном трајању, док је за четврту групу одређена само новчана казна. Циљ казне је васпитног карактера. У вези са прописивањем административне казне овај Закон садржи једну новину, а наиме, досљедно циљу и духу Основног закона о прекршајима, установљава се преваспитавање учиниоца у циљу његовог враћања у ред исправних чланова друштва.

Ова друштвено принудна мјера састоји се у томе што се лице кажњено за одређене прекршаје може у циљу преваспитавања упутити на друштвено користан рад за законом одређено вријеме.

Закон о добровољним ватрогасним друштвима у НР Црној Гори („Службени лист НР ЦГ“ бр. 15/47)

Народна власт НР Црне Горе поклонила је нарочиту пажњу организацији ватрогасне службе која као таква установа има и своју традицију. Наша друштвена стварност захтијевала је да се с једне стране обезбиједи отклањање узрока пожара, приступи, хитном пружању помоћи и код других елементарних несрећа, а с друге стране да се ватрогасно чланство припреми за систематски успјешан рад у извршавању његових задатака, као и да се то чланство културно и просвјетно уздигне на онај степен који му одговара с обзиром на природу његове друштвене функције.

У том циљу донесен је 15 јула 1947 године Закон о добровољним ватрогасним друштвима у НР Црној Гори, којим је организација друштва изведена на принципу строге добровољности широких народних маса за одбрану општенојачне, задружне и приватне имовине као и живота грађана у случајевима пожара и елементарних несрећа. Одређена је просторна дјелатност друштва са својством правног лица под надзором и контролом народне власти.

Закон о држању и ношењу оружја („Службени лист НРЦГ“ бр. 2/50).

Борбом против окупатора и његових помагача Црногорци су дошли до већег броја оружја свих врста. Скоро није било куће која није имала нешто од оружја. То се питање повремено уре-

живало прописима органа државне управе. Коначно је регулисано Законом о држању и ношењу оружја од 27 јануара 1950 године. Све оружје стављено је под режим дозвола, то јест оружје се могло набавити, носити и држати само по одобрењу надлежних органа. Ова се забрана не односи на војна лица и припаднике народне милиције, уколико оружје држе и носе по прописима своје службе.

Питању држања оружја, ношења и чувања оружја, које претставља умјетничку вриједност или је с кољена на кољено прелазило на чување као успомена на свијетле традиције поклоњена је нарочита пажња. Због тога је у Закон унијета изрична одредба да се његове одредбе не односе на оружје које претставља умјетничку вриједност или се чува у музејима или приватним кућама, а ако је ватрено оружје, не смије се за њега набављати и држати муниција.

Закон о државном печату Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 2/48).

Аутентичност закона који се по својој природи издвајају од других прописа, а доноси их врховно односно највише претставничко тијело потврђује се посебним државним печатом, који чува законом нарочито одређени орган. Зато је 30 децембра 1947 године донесен Закон о државном печату Народне Републике Црне Горе.

Државни печат ФНРЈ служи за овјеравање, поред закона, још и међународних уговора и конвенција. Међутим, државни печат Народне Републике Црне Горе служи само за овјеравање закона. Ово долази отуда што Савез врши поред Уставом одређених унутрашњих функција још и спољне функције државе, док република врши само унутрашње функције и она се у спољњем односу не појављује као посебна држава.

Закон о подјели Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 9/47).

Одлуком о административно-територијалној подјели срезова и управљању мјесних народних одбора, као и Законом о измјени те одлуке утврђени су, како је то на одговарајућем мјесту речено, просторни оквири административно-територијалних јединица на подручју Народне Републике Црне Горе.

Социјална изградња Републике, а у првом реду степен привредног развоја, као и захтјев за ефикасније функционисање јавне службе захтијевају и нужне промјене у административно-територијалној подјели. Те промјене морају се ускладити са новим условима рада и новим проширењем задатака народних одбора. На административно-територијалне промјене нарочито утиче потреба одржавања јединства привредног подручја, то јест њиме се условљава да ли ће се једна административно-терито-

ријална јединица сузити или проширити као природна или географска цјелина.

Све потребе за промјеном стања административно-територијалне подјеле утврђене су Законом о административно-територијалној подјели Народне Републике Црне Горе од 15 априла 1947 године и Законом о његовим допунама и измјенама од 30 децембра 1947 године (Сл. лист“ бр. 1/48). Тако, према том Закону, на подручју НР ЦГ било је 13 срезова, 4 града ван састава среза, 8 градова у саставу среза и 130 мјесних народних одбора.

Законом је уређено и питање надлежности о рјешавању измјена административно-територијалних јединица, њиховом спајању, издвајању, укидању и формирању нових, као и о рјешавању по споровима о границама тих јединица.

Уређењем свих тих питања постављена је чврста територијална основа за рад народних одбора.

Закон о називима насељених мјеста

(„Службени лист НРЦГ“ бр. 2/48)

Поред наведених закона, у ову област спада и Закон о називима насељених мјеста, тргова и улица и о обиљежавању кућа у НР Црној Гори од 30 децембра 1948 године са Законом о његовим измјенама и допунама од 27 јануара 1950 године („Службени лист НР ЦГ“ бр. 3--4/50).

Законом се прописује да свако насељено мјесто (град, варошица, село и насеље) у НР Црној Гори мора имати свој утврђени назив. Исто тако сваки трг и улица у градовима и варошицама мора имати свој назив, а свака кућа и градилиште морају имати свој редни број, док у селима и другим насељима само куће морају имати свој број. Закон изричито напомиње да се не могу давати називи који су противни Народноослободилачкој борби или новом државном уређењу.

Породично право

Закон о вршењу старатељства

(„Службени лист НР ЦГ“ бр. 27/50)

Тешко наслеђе четворогодишњег рата у току кога је велики број дјеце остао без родитеља као и тежак проблем збрињавања ратне сирочади наметнуо је потребу још у првој години по рату да се донесе закон којим ће се поставити основ за регулисање питања старатељства над свим малољетницима који су остали без родитељске заштите. Хитност и озбиљност проблема произилази и из саме чињенице да према непотпуним подацима број сирочади у цијелој земљи по Ослобођењу износио је око 280.000 дјеце и младежи. Неопходан услов, да се омогући збрињавање овог великог броја дјеце и обезбједи њихово васпитање јесте правна организација старатељства. Зато је Народна скупштина

ФНРЈ 10 априла 1947 године донијела Основни закон о старатељству. Доношењем овога Закона остварено је начело из члана 26 Устава ФНРЈ, према коме малољетна дјеца стоје под нарочитом заштитом државе.

У прелазним и завршним одредбама Закона речено је да ће народне републике у својим допунским законима о старатељству донијети и ближе разрадити прописе о остварењу задатка старатељства и о управљању имовином лица под старатељством. Досљедно тој одредби Народна скупштина НР Црне Горе 21 јула 1950 године донијела је Закон о вршењу старатељства којим су као допунским законом разрађена основна начела савезног Закона. Поред одредаба о старатељству над малољетним лицима, донијете су и одредбе о старатељству над лицима лишеним пословне способности и о старатељству за посебне случајеве.

Установа старатељства као једног од виших средстава за обезбјеђење правилног развитка и васпитања омладине која се налази под старатељством постављена је на јединствену основу, а народним републикама остављена је могућност да на истим начелима поједине одредбе закона прилагоде посебним приликама и особеностима. Законом о старатељству НР Црне Горе та су начела разрађена на основној поставци да је старатељска функција јавног карактера заштите, која се врши у интересу не само лица под старатељством већ и у интересу друштвене заједнице. Она се врши преко нарочито одређених лица и под контролом органа старатељства.

Суштина старатељства не састоји се само у заштити формалних права и интереса малољетних лица, као што је то у грађанским државама, него првјенствено у вршењу пуне заштите тих лица.

Полазећи од тих поставки, закон је формулисао ова начела: старатељство се предвиђа као институција преко које држава заштићује лица којима је та заштита потребна: органи старатељства су извршни одбори средских односно градских народних одбора; омогућује се утицај мјесних народних одбора на послове старатељства који су истовремено и надзорни органи на свом подручју: у првом реду су заштићена дјеца без родитеља.

Прописи о старатељству као цјелина претстављају нову значајну карику у изградњи нашег породичног права које је добило своју обавезу у Уставу и чија је изградња започета Основним законом о браку. У њему се огледа изложена суштина старатељства, која се остварује кроз брзу, активну и хуману заштиту, коју народна држава даје грађанима којима је друштвена заштита потребна.

Закон о имовинским односима брачних другова („Службени лист НР ЦГ“ бр. 21/50).

Обилан прилог породичном праву чини и Основни закон о браку као и закони народних република којима се регулишу имовински односи брачних другова.

Устав ФНРЈ, као и устави народних република, прогласили су потпуно изједначење човјека и жене у свим доменима културног, политичког и друштвеног живота, па и у домену брака.

Члан 26 Устава ФНРЈ гласи: „Брак и породица су под заштитом државе.

Држава законом уређује правне односе брака и породице.

Правоваљан је само брак закључен пред надлежним државним органима.

Сви брачни спорови спадају у надлежност народних судова“.

На основу тог уставног прописа донесен је Основни закон о браку који је разрадио основна уставна начела. Према томе Закону држава узима у своју надлежност и расправљање свих проблема у брачним односима. Управо, држава је заинтересована у свим односима који стоје у вези са браком, како ради хармоничног успостављања односа брачних другова тако и обзиром на друштвене функције које брак има.

Према Основном закону о браку имовина коју су супружници стекли својим радом у току брака је њихова заједничка имовина. Том законском одредбом остварено је начело имовинско правне равноправности, које је изражено у члану 24 Устава НР Црне Горе.

По основу из чл. 11 Основног закона о браку, гдје је речено да ближе одредбе о имовинским односима брачних другова прописује закон народне републике, Народна скупштина НР Црне Горе донијела је 21 јула 1950 године Закон о имовинским односима брачних другова.

Тај закон, у првом реду, регулише питање управљања и располагања заједничком имовином коју су брачни другови стекли својим радом у току брака као и друге међусобне имовинско-правне односе на потпуно равноправан начин. Брачни другови заједнички и споразумно управљају и располажу том имовином. Они могу међусобним уговорима повјерити једно другоме управу и располагање; могу у свако доба раскинути такав уговор. Закон даље садржи одредбе о диоби заједничке имовине као и одредбе којима се регулише одговорност за заједничке и личне обавезе брачних другова. Значајна је и одредба члана 9 по којој други брачни друг има право да купи прије свих других купаца дио заједничке имовине свог брачног друга ако је одређена принудна продаја те имовине. Затим се у закону каже да ће се како одговарајуће одредбе Основног закона о браку тако и одредбе овог Закона примјењивати на имовинске односе брачних другова који су склопили брак прије ступања на снагу Основног закона

о браку, као и на имовину дотле стечену радом у току брака, уколико је брак тога дана још постојао. Исто тако, речено је да ранији брачни уговори остају на снази уколико нијесу противни прописима Основног закона о браку, а да одредбе уговора које су противне прописима тога Закона престају да важе, те да се права која проистичу из таквих уговора не могу остварити.

Посвећен је већи број одредаба питању уређења мираза, према којима је имовина дата у мираз мужу прије ступања на снагу Основног закона о браку посебна имовина жене, те је она овлашћена да у свако доба тражи да јој се та имовина врати осим по изузетку у извјесним случајевима у Закону наведеним. На крају Закон предвиђа да муж не може тражити да му се преда мираз који је уговорен и непредан прије ступања на снагу Основног закона о браку. Ако се за давање мираза обавезало треће лице, жена има право да тражи да се та имовина преда њој.

Закон о имовинским односима брачних другова у Црној Гори употпунио је основна начела Основног закона о браку. Оба ова закона гледана као цјелина су основа брака, потврда и извршење уставних принципа из чл. 26 Устава ФНРЈ и чл. 24 Устава НР Црне Горе.

Р а д н о п р а в о

Закон о државним службеницима Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 2/48).

Савезним прописима потврђен је нови однос народне државе према радницима. Постављени су основни принципи радног права који се у погледу радника у служби у републичким предузећима, установама и надлештвима распоређују републичким прописима. Кад се прегледају савезни прописи којима се регулишу правни односи, видјеће се да за републичке органе проистиче већи број задатака. Тако у циљу извршења тих задатака у НР Црној Гори из ове области донесене су 3 уредбе и 9 правилника. Поред тога у циљу регулисања службеничких односа донесен је 1 фебруара 1948 године Закон о државним службеницима НР Црне Горе. Прије доношења овог Закона Президијум Народне скупштине НР Црне Горе користио је овлашћење из ст. 2 чл. 93 Закона о државним службеницима ФНРЈ на тај начин што је 16-Х-1946 године донио Указ („Службени лист НР ЦГ“ бр. 22/4) којим се у цјелини проширује сходна примјена савезног Закона.

Одмах ваља напоменути да је тим законом Републике, досљедно савезном Закону о државним службеницима, постигнуто у принципу потребно јединство са одговарајућим законима других народних република.

Из самог карактера савезног Закона о државним службеницима произлази да закон републике има допунски карактер, тј. претставља допунско законодавство о државним службеницима

републике, јер савезни Закон садржи начелне и заједничке одредбе за све службенике ФНРЈ као и потпуне и детаљне одредбе за савезне службенике, док својим чланом 93 прописује да ће се на основу и у сквиру његових одредаба донијети посебни закон народних република о државним службеницима народних република.

Доношењем савезног Закона о државним службеницима, нова држава раскинула је у овом погледу са старим бирократским преживјелим уређењем државне службе и службеничких односа, који су постојали у наслијеђеном бирократском систему. Он мијења садржину и изглед државног службеника, мијења тип додашњих чиновника. Њиме се отклања хијерархија која је ишла од најнижег чиновника до министра. Чиновник није више бирократа већ стручни административни сарадник народне власти. Основно је у Закону то што је створена потпуно нова основица на коју се стављају односи између службеника и државе, једна нова основица која потпуно одговара промјенама и социјалистичким условима у нашој земљи. Такав закон значи демократизацију народне службе. Државни службеник са овим Законом улази у велику породицу радничке класе, изједначаје се са њом у социјалном осигурању и у свим правима као и са обезбјеђењем свога права синдикалног организовања, под чију се заштиту и сам ставља.

Државни службеник овим Законом добија такав карактер какав одговара структури наше нове државе. Између државе и службеника ствара се слободан однос на праву обостраног отказивања службе.

Сагласно истакнутим начелима савезног Закона, Законом о државним службеницима НР Црне Горе, као и Законом о његовим измјенама и допунама („Службени лист НРЦГ“ бр. 2/48) регулисано је питање заснивања службеничког односа, дужности и права службеника, кретање у служби, одговорности службеника, удаљавање службеника од дужности, престанак службеничког односа и друга питања.

Према томе Закону у републичку надлежност спада и регулисање питања о припадљности државних службеника народне републике, па су на основу одговарајуће одредбе услиједиле и републичке уредбе о струкама. Међутим, савезном Уредбом о проширењу важности савезних прописа о струкама на све државне службенике ФНРЈ заведен је систем јединствених прописа о струкама и припадљностима. У смислу члана 1 те Уредбе и члана 2 Уредбе о изменама и допунама Основне уредбе о припадљностима савезних државних службеника, прописи те Уредбе у погледу припадљности примјењују се на све државне службенике у ФНРЈ, тј. питање одређивања плата-надница државних службеника народне републике спада у склоп општих

питања о припадностима за чије су рјешавање надлежни органи одређени постојећим законским прописима.

Оба ова закона су обилан и значајан допринос нашем радном праву.

П р и в р е д н о з а к о н о д а в с т в о

Прије свега, морамо напоменути да смо намјерно избјегли распоред привредних прописа по одговарајућим гранама нашега правног система, него ради јаснијег прегледа излажемо их у оквиру привреде као цјелине. Ово још и због тога што привредно законодавство садржи скуп норми које изражавају (регулишу) оне друштвене односе који чине основе привреде као цјелине, продубљујући је и дајући јој организационе облике. Чак, ми овдје укључујемо и финансиско право које је тијесно повезано са цјелокупном нашом привредом, јер оно обухвата скуп норми које регулишу односе везане са акумулацијом и расподјеливањем новчаних средстава државе, као и односе који проистичу из наших финансија, уколико нијесу обухваћене одговарајућом правном граном.

а) Привредни план

Процес развитка социјалистичке привреде, тј. њен прелаз из капиталистичке у социјалистичку привреду, показује нам то да за прелаз на планирање потребна су два минимална услова: прво, такав демократски облик власти који може да рачуна на подршку милионских народних маса и њихову активну сарадњу у извршењу плана, и друго, друштвена својина на сретствима за производњу, како би тиме држава располагала командним позицијама у привреди.

Када је ријеч о планирању код нас, потребно је увијек истаћи оне законе који су створили материјалну базу за изградњу социјализма на темељу којих се развијала и јачала социјалистичка својина код нас.

Још у току рата створен је фонд социјалистичке својине код нас путем конфискације имовине народних непријатеља. Затим, одмах по Ослобођењу наше земље донесен је Закон о конфискацији, Закон о одузимању ратне добити стечене за вријеме окупације. Овим законима заједно са секвестром у државну својину прешло је преко 80% индустрије, банкарства итд. Првом национализацијом у народну својину прешла је сва индустрија савезног и републичког значаја, те 70% локалне индустрије, цјелокупно банкарство и трговина навелико, саобраћај и 90% трговине намало, а другом национализацијом прешла су и остала предузећа. Поред тога, радни народ имао је и власт у својим рукама.

У тако створеним условима за планирање донесен је 4 јуна 1946 године Закон о општем државном привредном плану и др-

жавним органима за планирање са циљем да се до краја ријеше постављени задаци, док је 28 априла 1947 године донесен Закон о Петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ у години 1947—1951 са задатком да ријешу само једну од етапа остваривања тог општег задатка. Извршење овог планског задатка било је већ обезбијеђено с обзиром да савезним Уставом, као и уставима народних република била су већ у начелу регулисана сва важнија питања, а Основним законом о државним привредним предузећима и Законом о национализацији привредних предузећа израђени темељи за планску привреду и за прелаз на пут социјализма.

Захваљујући револуционарној снази тих закона период обнове порушене земље завршен је са успјехом за двије године, а већ 1947 године радни људи наше земље почели су да раде плански, социјалистички на основу Закона о Петогодишњем плану. Доношењем тог Закона постављени су темељи социјалистичког друштва код нас.

Сагласно задацима савезног Закона о Петогодишњем плану донесен је 12 јуна 1947 године Закон о Петогодишњем плану развитка народне привреде НР Црне Горе („Службени лист НР Црне Горе“ бр. 14/47) који у републичком плану и даље развија све задатке који проистичу Републици из Савезног плана, те ствара услове за уклањање наслијеђене заосталости и претвара Црну Гору у напредну привредно — развијену земљу.

б) Буџетски систем

Суштина и карактер буџета једне државе одговарају њеној друштвено-економској структури.

Буџет старе Југославије носи обиљежје капиталистичког друштвеног уређења. Буџетска средства су искључиво трошена на одржавање административно-бирокуратског апарата и војне снаге. Приходи буџетски формирану су путем одузимања једног дијела народног дохотка. То одузимање вршено је помоћу компликованог пореског система. Привредно дјеловање није се одражавало преко буџета.

Међутим, сасвим је друкчији карактер, улога и суштина буџета ФНРЈ. Он има социјалистички карактер који произлази из карактера народне државе, из карактера њених општих циљева и задатака на путу изградње социјализма. Ово се очитује из његовог планског карактера, из карактера структуре и извора буџетских прихода који највећим дијелом потичу из социјалистичке привреде, из карактера буџетских расхода који највећим дијелом иду на подизање привредних снага наше земље.

Буџет наше државе прошао је кроз двије фазе: прва фаза трајала је од Ослобођења до краја 1946 године. Друга фаза почиње од доношења Основног закона о буџету, тј. почетком 1947 године.

Карактеристика прве фазе: преузимање финансиског система старе Југославије које је било привремено и нужно док се претходно не спроведу реформе политичке, привредне и финансиске, да би се тако могло прећи на систем финансиске привреде преко буџета. У другој фази настаје прелом. Са система административно-управног буџета прелази се на систем финансирања привреде путем буџета. По новом систему буџет постаје финансиска подлога за извршење општедржавног плана. Општедржавни буџет ФНРЈ укључује у себе буџете народних одбора: мјесних, градских, среских и окружних, буџете аутономне покрајине и области, буџете народних република и најзад савезни буџет.

Исто тако у оквиру државног буџета народне републике који садржи детаљан преглед републичких расхода и прихода, а сумарне прегледе буџета народних одбора који самостално доносе своје буџете и путем саставних буџета финансирају своје потребе са планом да потпуно осамостале свој буџет и тиме се еманципују од дотација републичког буџета.

Као што је наш Општедржавни план садржавао у себи планове појединих привредних органа и појединих народних република, тако је и наш Општедржавни буџет баш као финансиски израз привредног плана садржавао у себи саглашење и обједињење буџета свих наших народних одбора и република и тако је преко њега изражено у буџетском систему јединство наше земље.

Говорити о буџету а узгредно се не осврнути на његове основне изворе било би непотпуно додирнуто ово питање. Зато ћемо укратко навести основне изворе нашег буџета у том времену.

Преласком на планску привреду основни извор државне акумулације постала је социјалистичка производња. У структури прихода државног буџета основно мјесто заузели су приходи из привреде (приходи од непосредног државног привређивања) и тако је државна акумулација у суштини добила друштвено-социјалистички карактер. Остале врсте прихода, приходи од становништва и разни други приходи добили су у систему прихода далеко мањи значај.

Акумулација из привреде слива се у буџет кроз многобројне канале, али је њен најглавнији вид порез на промет производа. Тај порез није порез у старом смислу речи, већ финансиски метод путем кога се мобилише у буџет највећи дио остварене акумулације у производњи.

У систему прихода државног буџета друго по важности мјесто заузима приход од становништва. Тај приход се појављује у разним видовима: порез на доходак, порез на наслеђе и поклоне, таксе, народни зајам и друго.

Важно је истакнути да је порез на доходак најважнији облик у виду кога грађани дају допринос за изградњу земље и:

за издржавање апарата народне власти. Он се у смислу Закона о порезу одређује сразмјерно економској снази грађана.

Приход од пореза на доходак, по правилу, улази у републички буџет. Ово је питање у НР Црној Гори уређено Уредбом о порезу на доходак од 4 априла 1947 године („Службени лист НРЦГ“ бр. 8/47) и уредбама о њеној измјени и допуни, као и Уредбом о мјесном самодоприносу.

Финансиским законом Народне Републике Црне Горе за 1946 годину („Службени лист НРЦГ“ бр. 9/46), Законом за 1947 годину („Службени лист НРЦГ“ бр. 9/47), затим Законом за 1948 и Законом за 1949 годину („Службени лист НРЦГ“ бр. 11/48 и бр. 5/49) прописане су све потребне радње, одређене потребне мјере и на тај начин обезбијеђено је задовољење потреба предвиђених у буџетима одговарајућих година.

Исто тако Закон о завршном рачуну од 14 априла 1947 године („Службени лист НРЦГ“ бр. 9/47) и од 31 децембра 1948 године („Службени лист НРЦГ“ бр. 5/49) детаљно су приказали резултат рада сваког органа државне власти и државне управе у остварењу плана прихода и извршењу плана расхода, одобрених Општедржавним буџетом за протекле године и тако прецизирали реалност планирања и цјелокупни привредни живот Републике.

Најзад, Закон о државном буџету Народне Републике Црне Горе за 1950 годину од 27 јануара 1950 године („Службени лист НРЦГ“ бр. 3—4/50) приказује нам буџетско стање НР Црне Горе са предвиђеним приходима и расходима.

Ови закони, уредбе и други прописи који регулишу низ односа у области буџетирања и пореза, претстављају један од правних извора финансиског права.

ц) Пољопривреда и шумарство

Закон о аграрној реформи и колонизацији у Народној Републици Црној Гори
(„Службени лист НРЦГ“ бр. 18/49)

Већ је било ријечи о Закону о аграрној реформи и колонизацији у НР ЦГ. На овоме мјесту ћемо нагласити да је Законом о измјенама и допунама Закона о аграрној реформи и колонизацији у НР ЦГ од 8 јуна 1949 године („Службени лист НРЦГ“ број 18/49), као и прописима за спровођење ових закона спроведено у живот начело да земља припада онима који је обрађују. Тако је земља одузета од крупних капиталистичких елемената у пољопривреди и дата ситним и сиромашним сељацима. Тиме је, с једне стране земља припала обрађивачима, а с друге стране аграрна реформа је поставила почетне темеље социјалистичком сектору у пољопривреди.

Приватна својина онаква каква је постојала у Црној Гори послите Другог свјетског рата, претрпјела је послите Ослобођења корјените промјене, а неки њени видови већ су ишчезли или су на путу да ишчезну. Тако, законом о аграрној реформи и колонијализацији у НР Црној Гори одузети су у корист државе велики земљишни посједи, поред осталог и посједи црквених заједница, с тим што је вјерским установама остављено по 10 ха земљишног посједа, црквама, манастирима и богомољама већег значаја или веће историске вриједности остављено је до 30 ха обрадиве земље и до 30 ха шуме.

Црна Гора је земља малог посједа без великог феудалног посједа или готово без великих посједа уопште. То долази отуда што сточарски карактер господарства у пољопривреди преовлађивао је и тако је спријечено формирање феудалних односа у већем обиму. Изразит је био феудални однос код посједа вјерских заједница.

Признате вјероисповијести као и њихове цркве, манастири и друге вјерске установе имају својство правног лица и као такве су сопственици имовине. У НР Црној Гори имале су своју имовину православна, исламска и римокатоличка вјерска заједница и њихове установе. Нарочито православна црква била је сопственик знатне непокретне имовине феудалног поријекла. Селјаци су деценијама радили ту земљу по основу закупа. Спровођењем аграрне реформе, сва земља преко одређеног максимума додијељена је селјацима и то баш онима који су је имали у посједу.

*Закон о проглашењу племенских и братственичких шума
и шумских земљишта на подручју Народне Републике
Црне Горе општенародном имовином*

(„Службени лист НРЦГ“ бр. 9/47)

У циљу заштите интереса радног народа, а да би се омогућило рационално газдовање и искоришћавање шума, шумских земљишта и других некретнина и тиме допринијело извршењу плана донесен је 1 маја 1947 године овај Закон. Њиме су проглашене све племенске, сеоске братственичке шуме и шумска земљишта на подручју НР Црне Горе општенародном имовином. Чланом 14 става 2 Устава ФНРЈ и одговарајућом одредбом Устава НР Црне Горе воде су проглашене општенародном имовином, а Законом НР Црне Горе о риболову у водама НР Црне Горе, као што смо раније рекли, прописује се да риболов у водама као општенародној имовини врши искључиво држава, као и Законом о проглашењу имовине племенских сеоских и братственичких заједница у НР Црној Гори општенародном имовином („Службени лист НРЦГ“ бр. 4/49) проглашавају се општенародном имовином пашињаци (ливаде, утрине и сувати) племенских, сеоских и братственичких заједница. Према томе сви ови комуни проглашени

су у смислу наведеног Закона општенародном имовином и у смислу одредбе члана 26 слово б) тачка 1 Општег закона о народним одборима, предати су на управљање мјесним народним одборима.

Како шуме, шумска земљишта, пашњаци и воде, углавном, а данас се може рећи и једино, сачињавају комуне племенских, сеоских и братственичких заједница, то из наведених прописа проистиче да је у Црној Гори нестала колективна својина племена, села и братства на њиховим комунима, а самим тим да се племе, село и братство не могу више сматрати правним лицима.

Облик колективне својине над наведеним комунима био је специфичан облик својине у Црној Гори, па би се на први поглед могло рећи да је та својина била изгубила карактер приватне својине и постала друштвена својина у општем интересу. Међутим, то није тачно. Прије Другог свјетског рата једини облик својине у Црној Гори била је приватна својина. Она се појављује у више видова, што је посљедица реликата облика својине ранијих друштвено-економских формација (првобитне заједнице и феудализма) и одраза постојећих друштвено-економских односа (капитализма). Али, сви ти посебни видови својине садрже основне црте приватне својине, како је дефинише црногорски Општеимовински закон:

„Влаштина је, по своме садржају, право најпосредније власти коју закон над неком ствари признаје (чл. 831) . . . Ко год има влаштину такве ствари, било покретне било непокретне, има право . . . да је држи, да се њоме служи и да је ужива, да од ње узима све плодове и дохотке, да брани да се њоме нико преко његове воље не би служио, из његове му је држине узео, или му држину на који начин пријечио. Власник може стварју располагати по вољи, на њу дати другоме какво стварно или дуговинско право, или је сасвим другоме уступити, може урадити с њоме што га је год воља: све то, разумије се уколико тиме туђа права не вријећа или нарочити закон не преступа“ (чл. 93).

У овако дефинисани појам својине улазе сви њени видови, из чега слиједи да они, без обзира на њихове специфичности, носе основна обиљежја приватне својине; неограниченост овлашћења имаоца права својине која је одређена да служи његовим приватним интересима, а не општим интересима друштвене заједнице, те омогућава експлоатацију човјека од стране човјека. Отуда произлази да на карактер приватне својине не утиче чињеница да ли она припада индивидуално поједином сопственику (физичком лицу) или колективно групи лица (правном лицу).

Од интереса је питање поријекла својине над комунима наведених заједница. Нама, бар, није познато, да се неко бавио у том погледу тим питањем. У вези са тим питањем од интереса је навести мишљење Енгелсово који у свом дјелу „Поријекло породице, приватне својине и државе“ на страни 213 каже: „С патријархалном породицом улазимо у област писане историје, а тиме

у област гдје нам упоредна правна наука може указати знатну помоћ. И одиста, она нам је овдје омогућила знатан напредак. Захваљујемо Максиму Ковалевском што је утврдио да је патријархална кућна заједница коју још и данас налазимо код Срба и Бугара под именом задруге или братства, и у модификованом облику међу источним народима, чинила прелазни ступањ између матријархалне породице, која је произашла из групног брака, и инокосне породице модерног света.

Јужнословенска задруга пружа најбољи још постојећи пример такве породичне заједнице. Она обухвата више генерација потомака једног оца, с његовим женама, који сви заједно живе на једном имању, заједнички обрађују своја поља, хране се и одевају из исте залихе и заједнички располажу вишком прихода“.

Природни услови живота и економске потребе стварали су и одржавали друштвено-економске организационе облике племена, села, братства и куће, с одређеним друштвено-економским функцијама, који су уз друкчији економски развитак брже ишчезли у сусједним крајевима Црне Горе. Привредно-економска структура и начин живота црногорских племена имали су за посљедицу чување и одржавање старих облика приватне и друштвене организације.

*Закон о поступању са експроприсаним и конфискованим шумским посједима у Народној Републици Црној Гори
(„Службени лист НРЦГ“ бр. 2/48)*

Овим Законом као и Законом о његовим измјенама и допунама са пречишћеним текстом од 7 јуна 1949 године („Службени лист НРЦГ“ бр. 18/49) ријешено је питање великих шумских посједа, као и конфискованих и експроприсаних шума које су постале општенародна имовина, и одређен начин њиховог управљања. С обзиром на тешко наслеђе прошлости у области шумарства у НР Црној Гори овај Закон поставио је основе за хитно пошумљавање и унапређење у шумској култури и земљишту које се може рационално искористити само путем подизања шума. Предмет овог Закона је: шумски посједи који су по Закону о аграрној реформи и колонизацији одузети дотадашњим власницима могу се додјеливати земљорадницима без земље или са мало земље по начелима Закона о аграрној реформи и колонизацији у НР Црној Гори, као и селачким радним задругама, државним љечилиштима и опоравилиштима, инвалидским организацијама, ђачким, синдикалним колонијама и домовима; фискултурним и културним организацијама могу се поједини њихови дјелови такође додјеливати с тим што се не могу отуђити, оптеретити, заложити, дати у закуп и раздјелити нити могу бити предмет извршења или обезбјеђења за десет година од дана додјеливања.

Закон о шумама („Сл. лист НР ЦГ“ бр. 3—4/50).

Скоро све шуме у Црној Гори, као што смо рекли, биле су у својини братства, села и племена или вјерских заједница а у Санџаку налазиле су се и у својини државе. У овој грани привреде прије рата владала је права анархија, управо пустошење и уништавање. Шуме су претстављале средство за богаћење појединих експлоататорских друштава, посредника, шпекуланата и сваки је од њих имао огромне користи, само не онај чија су својина шуме биле. Управо, била је права утакмица између експлоататорских фирми под средством државе ко ће се више обогатити у том крају и нанијети што више пустоши. У току рата оне су биле изложене потпуном уништењу, а нарочито у оним крајевима који су били непрекидно под окупацијом. И сами сељаци нијесу били свјесни важности овог огромног народног богатства, па су их често непотребно сјекли и уништавали. Међутим, народна власт је одмах по свом организовању на ослобођеној територији посветила нарочиту пажњу овом питању и прописала низ заштитних мјера. Кад би се прегледале архиве народноослободилачких одбора, ту би се нашло низ наредаба, упутстава, правилника и рјешења у циљу заштите шума, као на примјер привремени Правилник о уређењу шумске службе код народних одбора, Уредба о забрани држања коза, Уредба о организацији шумарства у НР Црној Гори, Уредба о заштити шума од пожара и Уредба о начину и условима за коришћење корисника у бившим племенским, сеоским и братственичким шумама и шумским земљиштем на територији НР Црне Горе.

Закон о шумама, заснован на начелима Општег закона о шумама, отстранио је анархију у овој грани привреде.

Основна начела овог Закона су: шуме на територији НР Црне Горе су општенародна имовина, задружна и приватна, али без обзира у чијој су својини службе општим интересима народне заједнице и налазе се под заштитом државе; држава врши надзор над искоришћавањем и подизањем задружних и приватних шума; управљање државним шумама врши се на основу планова и шумско уређених елабората, а искоришћавање државних шума и шума које стоје под државним стручним надзором (шуме задруга и задружне шуме приватних лица) врши се у оквиру привредног плана; основни органи који врше службу у овој грани привреде су шумска газдинства и имају својства државних привредних предузећа; државним шумама локалног значаја које нијесу у саставу шумских газдинстава управљају народни одбори; у циљу учешћа народних маса у управљању, подизању, гајењу, заштити и коришћењу шума оснивају се при мјесним и реским народним одборима савјети за шумарство; шумски предјели нарочитих природних љепота, као и они историског или научног значаја могу се законом прогласити за на-

ционалне паркове; пустошење шума кажњиво је. За тежа дјела тачно одређена у Закону прописане су кривичне санкције, а за прекршаје новчане казне и казне поправног рада. И овај Закон као и сви прописи који су донесени за његово спровођење је значајан допринос нашем законодавству.

Поводом одредбе члана 47 тач. 5 наведеног Закона која се односи на квалификацију кривичних дјела горосјече, а која је у супротности са одредбом члана 41 тач. 4 Општег закона о шумама, појавило се питање, која ће се од тих одредаба односног закона примјењивати, па се је заузело начелно становиште да се има примјењивати Закон Републике. Ово тим при је што је одредба члана 47 тач. 4 овог Закона формулисана сагласно са заузетим становиштем од стране надлежних савезних органа у погледу тумачења одредбе члана 41 тач. 4 Општег закона о шумама.

Закон о лову („Службени лист НРЦГ“ бр. 4/49)

Народна Република Црна Гора, с обзиром на конфигурацију земљишта, богатство шума, погодност вода а уз то повољне климатске прилике, има веома повољне услове за развој ловне привреде. Међутим, ова грана народне привреде није давала оне резултате за које су постојали објективни услови. Ово је долазило отуда што се овом питању раније није поклањала никаква пажња нити се приступило правилној организацији ове привредне гране и одређивања режима лова. Било је потпуно занемарено одгајивање дивљачи, чак, она је била изложена потпуном уништењу, јер није било никакве контроле над вршењем лова. Отуда се показала неопходна потреба за уређење овог питања од стране народне власти. Зато је Народна скупштина НР Црне Горе 29 јануара 1949 године донијела Закон о лову, којим је, сагласно основним начелима Општег закона о лову, у потпуности регулисала питање лова у НР Црној Гори и тако отстранила анархију у овој грани народне привреде, управо учинила је планском.

Основна начела овог Закона су: сва дивљач на територији НР Црне Горе је општенародна имовина: држава управља ловом као граном народне привреде, стара се о планском подизању и унапређењу лова и регулише вршење лова: право лова имају само чланови ловачких друштава; сваки грађанин може бити члан ловачког друштва; свако ловачко друштво има своје ловиште које је републичког или локалног значаја; одређено је која дивљач може бити предмет лова.

Закон садржи низ мјера о начину лова заштићене дивљачи и овлашћује ресорног министра да пропише одредбе о томе која се дивљач сматра заштићеном у смислу овог Закона, док за уништење незаштићене дивљачи предвиђа се могућност одређивања посебних награда.

Закон о риболову у водама Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 9/47).

На овом мјесту навешћемо и Закон о риболову у водама НР Црне Горе. Према овом Закону, а сходно уставним одредбама риболов у водама као општенародну имовину у НР Црној Гори врши искључиво држава преко државних привредних предузећа, али држава може дати одобрење рибарским задругама, као и приватним лицима (последњима само за ограничену врсту рибе). Овај Закон са својих 5 чланова ријешао је само нека питања, док већи дио материје остао је нерегулисан. Међутим, и поред тога што је Уредбом о вршењу риболова и о унапређењу рибарства у водама НР Црне Горе ова материја прилично уређена, требало би донијети нов закон о риболову којим би било регулисано питање слатководног риболова, а посебно закон о морском риболову којим би се регулисала питања риболова у морским водама на подручју НР Црне Горе и тако би се овај проблем регулисао попут других народних република које су донијеле своје законе.

Што се тиче закона о слатководном рибарству, његова се потреба наметала нарочито с обзиром на одредбе Закона о Петогодишњем плану развика народне привреде НР Црне Горе у годинама 1947—1951 (члан 1 тач. 26), према коме је један од основних задатака да се развије, ојача и оспособи рибарство као привредна грана у циљу исхране народа, а нарочито развијања слатководног рибарства и тако повећати улов рибе од 82 вагона 1939 на 407 вагона 1951 године, што чини повећање за близу пет пута.

Међутим, што се тиче питања доношења закона о морском риболову, постављена су основна начела у Општем закону о морском риболову и она ће се примјењивати све до доношења закона републике (члан 31), па је донекле дат и одређен правац за организацију и искоришћавање риболова у морским водама.

Закон о занатству Народне Републике Црне Горе („Службени лист НРЦГ“ бр. 32/50).

У циљу развијања и унапређивања занатске радиности и даље укључивања занатства у социјалистичку изградњу, као и стручног усавршавања занатског подмлатка, одржавања и развијања стручног занатског знања а на основу члана 85 Општег закона о занатству, 15 новембра 1950 године донесен је Закон о занатству НР Црне Горе. Тај закон детаљно је разрадио поједина питања о занатству и на тај начин употпунио основна начела савезног Закона о занатству.

Ови закони гледани као цјелина, тј. закон републике и Општи закон о занатству, претстављају нову појаву у нашем законодавству у погледу занатства. Њима се занатство укључује у социјалистичку изградњу. Са своје правне стране они одражавају основне промјене у нашој привредној и друштвеној стварности; они дају перспективу будућности у развоју занатства. У њима су

садржана и нека начела из Петогодишњег плана. Тако, на примјер, према Петогодишњем плану НР Црне Горе вредност занатске производње има се повећати на 110 милиона динара. Занатство се укључује у социјализам било непосредно путем државних и задружних радњи или занатских задруга, било најтјешњом везом између државног социјалистичког сектора и индивидуалног радног занатства.

Предвиђају се три основна облика занатског задругарства: произвођачке занатске задруге, услужне занатске задруге и занатско-набављачке задруге.

Основни принципи на којима почивају одредбе занатског задругарства су: добровољност удруживања, демократичност унутрашњег живота у задругама, одсуство експлоатације у задругама и јачање социјалистичке репродукције у задругама — акумулација не дијели се већ се употребљава за јачање задружне свијести, фондова, помоћи државе која може дати задрузи одговарајућу имовину на коришћење.

Закони посвећују велику пажњу приватном радном занатству. То радно занатство треба да се дисциплиновано укључи у општи привредни план знајући да има обавезе према цјелини више радне заједнице. Положај радног занатства Закон уређује тако да се сачува и његов интерес и интерес занатства и интерес цјелине.

Закон о овлашћењу Владе Црне Горе за доношење уредаба из области народне привреде („Сл. лист НРЦГ“ бр. 9/47).

У циљу преузимања неопходних и важних мјера за обнову и изградњу народне привреде донесен је овај Закон. Њиме се овлашћује Влада да у смислу члана 79 Устава НР Црне Горе може доносити уредбе по питању привреде и јавних финансија с тим што ће се те уредбе поднијети на потврду Народној скупштини НР Црне Горе. Законом се на Владу преносе овлашћења која сачињавају искључиву прерогативу Народне скупштине, али ово претставља изузетак који је диктиран разлозима хитности и неопходности рјешавања тих питања. Тај изузетак користи се само у случајевима када је то због хитности регулисања неопходно и када се таква питања не могу ријешити на основу других овлашћења Влади. У вези с тим поставља се питање, да ли Влада на основу тог генералног овлашћења може доносити уредбе са законском снагом у другим областима, као на примјер у области народног здравља, просвјете, социјалног старања и др.

Давање таквог овлашћења не би било у складу са смислом савезног Устава па ни Устава Републике из разлога које смо у предњем ставу истакли.

Уредбе донесене на основу тога Закона имају законску снагу и оне као такве могу да противрече свим законима сем оног на чију се примјену односе.

Просвјета

Закон о седмогодишњем школовању у НР Црној Гори („Сл. лист НРЦГ“ бр. 1/48).

Са степеном развоја народне власти упоредо иде и рад на унапређивању наше просвјете у нашој социјалистичкој држави. У том циљу народна власт не само да оснива аналфабетске те-чајеве, одговарајуће основне школе, средње и стручне и више школе, него доноси прописе о обавезном школовању. Тако је 30 децембра 1947 године издат пречишћен текст ранијег Закона о обавезном седмогодишњем школовању под именом Закон о седмогодишњем школовању у НР Црној Гори, којим оснажава одредбе из ранијег Закона о обавезном основном школовању за сву дјецу оба пола. Седмогодишње школовање је обавезно, а ученици свршеног седмогодишњег школовања могу наставити школовање у гимназијама или стручним школама.

Законом се поставља као први и основни задатак: опште подизање културног нивоа, а то значи да сви наши грађани прођу обавезно нижи степен образовања — основну школу, нижу гимназију, односно седмољетку. Овај нижи степен образовања биће услов за било које даље усавршавање. Значи има перспективу будућности да обавезно школовање иде све више и више у ширину, како би се што прије избрисале границе између мањуелног и интелектуалног радника.

Доношењем Уредбе о Вишој педагошкој школи први пут црногорски народ добија високу школу која ће му дати високо квалификовани кадар.

У циљу унапређења науке и научног рада у складу са потребама изградње социјализма у земљи и развијања научне мисли донесена је Уредба којом се оснива Научно друштво НР Црне Горе са одређеним задацима. Оно је обилан допринос изградњи своје сопствене културе у животу црногорског народа и културе опште.

Овај Закон и Закон о његовим измјенама и допунама од 8 јуна 1949 године („Службени лист НРЦГ“ бр. 18/49), Уредба о оснивању Више педагошке школе на Цетињу, као и Уредба о Научном друштву Црне Горе и низ правилника из ове области крупан су допринос законодавству у области просвјете.

Закон о забрани ношења зара и фереце („Службени лист НРЦГ“ бр. 31/50).

У циљу да се једном за увијек отклони вјековна ознака потчињености и културне заосталости жена муслиманки у НР Црној Гори и омогући им пуно коришћење тековина Народне револуције донесен је 15 новембра 1950 године овај Закон. Закон је уједно и израз жеља широких народних маса. Закон забрањује ношење зара и фереце и свако прекривање лица жена, а затим, присиљавање и нагоњење жена да носе зар и ферецу, односно:

прекривају лице. Законом се ликвидира један назадан тежак остатак прошлости, који је био кочница у напретку једног дијела наших жена. Истовремено њиме се омогућава још шире учешће жене муслиманке у јавном животу и доприноси њеном просвјетивању и њеној пуној равноправности.

За тежа дјела одређена у Закону прописане су кривичне казне, а за прекршаје новчана казна и казна лишења слободе.

Закон о заштити споменика и природних ријеткости у НР Црној Гори („Службени лист НРЦГ“ бр. 4/49).

Одмах по Ослобођењу донесен је Закон о заштити споменика и природних ријеткости, чији је пречишћен текст дат и објављен у виду Општег закона о заштити споменика културе и природних ријеткости од 18 децембра 1946 године, којим је чврстим системом заштитних мјера обезбијеђено од пропадања, оштећења или неовлашћеног изношења из земље огромног богатства споменика културе. Тим Законом по питању ове материје у просвјетној области постављена су општа начела која се имају једнообразно разрадити републичким законима. Кроз трогодишњу примјену овог Закона као општег прописа стекла се је огромна пракса и сазрело питање за доношење републичких закона којима ће се детаљно разрадити ова материја. Тако је Народна скупштина НР Црне Горе 25 јануара 1949 године донијела Закон о заштити споменика културе и природних ријеткости у НР Црној Гори. Закон је ставио под заштиту државе све покретне и непокретне културно-историске, умјетничке и етнографске, као и природне ријеткости зоолошког, ботаничког, геолошко-палеонтолошког, минералско-географског карактера или нарочите љепоте без обзира на то чија су својина и у чијем се посједу налазе.

У циљу заштите наведених споменика културе и природних ријеткости и њиховог научног проучавања основан је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе и природних ријеткости НР Црне Горе са сједиштем на Цетињу и у ту сврху прописане су заштитне мјере обезбијеђене казним санкцијама.

На овом мјесту издвајају се у посебну групу закони из оквира станбене политике из разлога што они садрже разноврсне норме које би по својој природи падале у више одговарајућих грана нашег правног система.

Станбени проблем претстављао је неколико важних питања као изградњу и одржавање зграда, расподјелу станова, управљање зградама и уређивање односа сопственика и купаца зграда. Тај крупан проблем могао је бити регулисан само законом. Тако, априла 1947 године донесен је Закон о располагању станова и просторијама, о регулисању закупнине и о отказу станова и пословних просторија („Службени лист НРЦГ“ бр. 9/47) и Закон о обавезној обнови порушених, поправци оштећених и довршењу започетих зграда („Службени лист НРЦГ“ бр. 10/47),

затим маја 1948 године Закон о становима и пословним просторијама („Службени лист НРЦГ“ бр. 11/48) а 21 јула 1950 године Закон о одржавању станбених зграда („Службени лист НРЦГ“ бр. 21/50).

Доношењем тих закона установљен је станбени систем који претставља старање државе у обезбјеђењу станова грађанима.

Према Закону о становима и пословним просторијама станбени органи су извршни одбори мјесних народних одбора и народних одбора градова. Станбени органи врше расподјелу станова, старају се о повећању станбеног фонда, о оправци и одржавању зграда од стране сопственика и купаца.

Установљавају се кућни савјети као активи станара са задатком правилног уређивања станбених односа и брижљивог чувања, одржавања и искоришћавања станбених зграда и просторија као и ради обезбјеђења друштвене контроле над одржавањем станбених зграда. Они уствари нијесу неки извршни органи, већ помоћни органи народне власти који као колективи имају савјетодавни карактер.

Основна карактеристика ових закона је ограничење права приватних власника у корист народне заједнице и будно старање народне власти за радне људе и њихове породице. Они су свакако велики допринос социјалистичкој изградњи наше Републике и позитивно су дјеловали на повећање животног стандарда радних људи уопште.

По доношењу Устава ФНРЈ као што се види донесен је низ основних и општих закона. На бази тих закона развиле су се многострана и плодносна законодавна дјелатност и нормативна активност у НР Црној Гори од стране Народне скупштине НР Црне Горе, Владе НР Црне Горе, министарстава, комисија, комитета и народних одбора.

Ако узмемо у обзир цјелокупну законодавну дјелатност од 1941 до краја 1950 године, број нормативних аката показаше нам карактеристичан биланс који говори да се тада у НР Црној Гори налазило у примјени њених 76 закона, 20 важнијих одлука, 218 уредаба и већи број других прописа општег карактера.

Разумљиво је да још све области друштвеног и државног живота у НР Црној Гори на крају 1950 године нијесу обухваћене законима и правним прописима, да су извјесни закони и правни прописи непотпуно ријешили постојеће друштвене односе, али даљи развој законодавства показаше нам да ће и оно у свим тим областима бити употпуњено.

По питању оцјене законодавне политике, тј. цјелисходности, кад треба донијети закон, кад уредбу, обавезно тумачење, правилник итд. може се рећи да већи дио законодавне дјелатности све до 22 новембра 1946 године по начину издавања је указног карактера, пошто већи број одлука и закона у том времену

нијесу донесени на скупштинском засједавању, већ их је донијело и прогласило Претсједништво ЦАСНО-а, Претсједништво Црногорске народне скупштине. Дана 22 новембра 1946 године све раније одлуке и законе потврдила је Уставотворна скупштина НР Црне Горе, а сходно чл. 130 Устава НР Црне Горе доцније су саглашени са Уставом ФНРЈ и Уставом и законима НР Црне Горе.

У другом периоду законодавне дјелатности преовлађује уредбодавни карактер, јер развој државе и друштва наметао је свакодневне проблеме који су се рјешавали уредбодавним путем.

До доношења Устава НР Црне Горе уредбе су се заснивале на закону о образовању Владе НР Црне Горе, а извјестан број је донесен и без позивања на законско овлашћење за доношење.

У Уставу ФНРЈ и одговарајућим одредбама Устава НР Црне Горе постављено је начело да Влада као орган државне управе не може издавати уредбе из властите моћи него само по претходном законском овлашћењу. То овлашћење може бити дато или самим Уставом или неким специјалним законом. Влада је користила ово право по закону о овлашћењу Владе НР Црне Горе за доношење уредаба са законском снагом по питањима из области народне привреде и финансија и тако је донијела већи број уредаба из области народне привреде по том овлашћењу. Даља разрада правних прописа вршена је у облику правилника, наредаба и упутстава док, међутим, путем обавезног тумачења није се практиковало. Општа је тенденција да се донесени закони што је могуће мање мијењају и допуњују новим прописима, већ би требало водити рачуна да ли се рјешење може добити путем обавезног тумачења коме се даје креативни карактер. Из прегледаних прописа види се да се ово правило није имало у виду, јер је запажен врло мали број аката у облику обавезног тумачења.

По питању надлежности може се рећи да се је имао у виду принцип федерације изражен у чл. 44 Устава ФНРЈ. Републички органи регулисавали су у својој надлежности материје републичког карактера. Запажен је само један случај (Упутство о регулисању плата и надница радника и намјештеника у НР ЦГ) којим је министар својим актом ријешио питање из савезне надлежности.

При оцјени прописа у погледу њихове сагласности са Уставом и законима, надлежности, форми акта, систематици и терминологији запажен је извјестан број неправилности.

Прво питање у овом погледу са којим се сусрећемо јесте питање систематике. Уочено је да при изради већег броја прописа није се држало распореда по законској систематици. Отступало се од правила да се иде од општег ка посебном. Често пута посебни прописи долазе одмах у почетку а општи на крају акта. При изради извјесних закона отступало се од подјеле градива на

поједине одјељке, отсјеке са поднасловом, иако је природа материје то захтијевала.

Друго питање које је на реду јесте питање надлежности органа који треба да донесе пропис. Запажено је да министар често пута регулише материје из надлежности Владе.

У вези са овим питањем потребно је напоменути да се нема довољно одређен појам о класификацији правних аката, те се не зна који предмет треба којим актом регулисати и који је орган надлежан за његово доношење. Зато се често пута дешавало да се донесе одлука умјесто рјешења, упутство умјесто наредбе итд.

Постоји један низ аката републичких органа државне управе које није требало објављивати у службеном листу, јер су исти интерног карактера и немају непосредни значај за грађане, а њихово се дјејство не везује за објављивање.

Питање терминологије и језика је посебно питање. Чест је случај да се за један исти појам употребљавају разни изрази, док се обрнуто једним термином изражавају разни појмови, чиме се даје погрешан смисао једном правном пропису и у правној пракси проузрокује нејасноћа. Тако се у многим прописима појам државног службеника идентификује са појмом државног органа, а у неким кад треба означити орган државне управе, употребљава се само израз народна власт, иако појам „народна власт“ је политички појам којим се означава систем претставничких тијела народне власти. Поред тога, често се употребљава израз „народни извршни одбор“ умјесто извршни одбор народног одбора, „управитељ“ предузећа умјесто директор, „земаљски“ умјесто републички.

Из овог произилази да се не води рачуна о досљедности правне терминологије да прихвати оне термине које садрже наш Устав, савезни закони, уредбе и други савезни прописи који су вјерно узети из језика наших народа.

Наредбе, упутства и рјешења су у више случајева формулисани по члановима, а не по тачкама, иако њихове одредбе треба формулисати по тачкама, пошто се по члановима формулишу само одредбе закона, уредаба, правилника и одлука општег карактера.

Често пута сусрећемо се са прописима чија формулација одредаба не одговара стилу правних прописа који мора бити разновјетан, разумљив и приступачан народу.

У оцјени правилне израде правних прописа уопште може се извести закључак да је у току 1945 — 1947 год. у њима запажен већи број неправилности које су по својој природи онакве како је то напријед истакнуто. Међутим, у току 1948 — 1950 год. дилне неправилности у правним прописима било је много мање, а данас су сведене на најмањи број и правилна израда правних прописа уздигнута је на одговарајући ниво.

На крају може се рећи да је законодавство у НР Црној Гори још увијек у развоју, које ће се допунити доношењем допунских закона предвиђених основним и општим законима и извршењем задатака одређених савезним прописима, као и регулисање по сопственој иницијативи оних материја за које потреба живота тражи законске оквире. Тако ће оно постати у потпуности израђено законодавство на степену данашњег друштвеног развитка.

Социјалистичка законитост с једне стране обезбјеђује и заштићује већ остварене друштвене тековине, а с друге стране ствара све погодности за слободно и широко развијање и размах неисцрпне стваралачке иницијативе широких народних маса и сваког појединца.

У циљу обезбјеђења начела законитости донијете су и одредбе чл. 16 Закона о јавном тужилоштву. Тако у смислу тих одредаба јавни тужилац има право подизања захтјева за заштиту законитости како против одлука органа правосуђа (судова), тако и против аката органа државне управе.

Један од основних принципа у дјелатности органа државне власти и државне управе у нашој држави јесте строга и пуна законитост у њиховом раду. Овај принцип изражен је и постављен у чл. 8 Устава ФНРЈ. У ст. 1 тога чл. истиче се да органи државне власти врше власт на основу Устава ФНРЈ, устава народних република, закона ФНРЈ, закона народних република и општих прописа виших државних органа, а у његовом ст. 2 прописује се да сви акти органа државне власти и органа правосуђа морају бити основани на закону. Исти принцип досљедно је спроведен и у уставима народних република. Појам законитости означава не само да су сви органи државне власти и државне управе потчињени Уставу и законима, тј. да их морају поштовати и придржавати их се у своме раду, већ значи у исто вријеме везаност свих нижих органа прописима виших органа државне власти и државне управе које они доносе на основу закона у одређеном дјелокругу, као и обавезу свих органа да, при доношењу својих правних аката и у својим међусобним односима строго пазе на своју надлежност, тј. на њихова права и дужности која су им одређена законом и др. општим прописима.

Перо Крстајић

Један француски службени извјештај о Црној Гори из 1884

Симо Матавуљ у својим „Биљешкама једног писца“ прича „како Французи слабо познају туђе крајеве и народе“. Налазећи се у Паризу, 1882, код једног пријатеља, у друштву неких петнаестак званица, Матавуљ набраја питања која су му том приликом била постављена из којих се види колико се „знало“ о Црној Гори. „Каква ту питања не бјеху постављена? Колико милиона становника може имати Црна Гора? Колико стотина војника може истурити на бојиште? Који су главни градови? Ко експлоатише жељезнице? Какав стил преовлађује у грађевинама? Који су најчувенији професори на универзитету цетињском? Колико прџије имају принцезе? Да ли госпође поручују хаљине из Париза? Има ли опера? итд.“¹⁾ На основу тога Матавуљ констатује да је било свега „пет шест људи који су нешто начули о Црној Гори, Албанији, Херцеговини итд., а који тешко да знају на коме су крају свијета те земље и нијесу сигурни да становници тих земаља не једу змије и ратне заробљенике (као што питаше дужд млетачки Драшка)²⁾“.

Тачност Матавуљевих констатација можемо доказати цитирајући и саме Французе. Када је последије Француско-пруског рата француски војни љекар Феврије остао без породице и без Лорена, свог завичаја, замолио је да га због очајања у коме се налазио упуте на службу ван Француске. Како је убрзо иза тога књаз Никола тражио од Француске владе једног љекара, то она позове Февријеа да одмах отпутује у Црну Гору. Чим је о томе био обавијештен, он почне, са својим пријатељима, да тражи на картама Азије, Африке и Америке гдје би се могла налазити Црна Гора. И, најзад, последије једног сата открили су да се та непозната земља налази у Европи.³⁾ Свакако ово је карактеристичан случај за општи ниво знања о Црној Гори у Француској у

¹⁾ Симо Матавуљ: Биљешке једног писца (Српска књижевна задруга) Београд 1939, стр. 152 — 153.

²⁾ Нав. дјело, стр. 153.

³⁾ Joseph Reinach: Voyage en Orient, 2 vol. Paris 1879 — L' Adriatique, стр. 299 — 333.

другој половини прошлог вијека. Таквом слабом познавању Црне Горе још више је допринијело злонамјерно писање аустриске штампе и ширење тенденциозних вијести о Црној Гори из турских извора. Отуда је за дуго много што шта објављивано у Француској без провјеравања, да су многе клевете и измишљотине о Црној Гори и њеном становништву узимане као истините. Тако по једнима Црногорци су „ратници и пљачкаши по наћону“⁴⁾, по другима „рат је њихово најмилије занимање“⁵⁾, као што су опет и за једне и за друге „народ који ништа не ради“⁶⁾. Исто тако за неке од њих Црногорци су „варвари“, а њихова земља изгледа „као варварско острво усред бујице цивилизације, а њихов живот као неприродна појава која не може опстати“⁷⁾. Најзад, и у другој половини прошлог вијека било је Француза који су писали да су странци слабо виђени у Црној Гори. Један од њих нпр. пише: „Постоје извјесни кланци у којима танад погађају путника упркос националности, путних исправа и међународних уговора. Тешко већини каравана који се упуте у унутрашњост Црне Горе, јер њени становници не могу да се одупру жељи за пљачком.“⁸⁾.

Међутим, и поред оваквих мишљења има доста Француза који су успјели да сагледају праву истину о Црној Гори и који су објективно писали о нашој земљи. Тако нпр. један од тих аутора, поред осталог, каже и ово: „Црногорце често називају њихови непријатељи бандитима. Ако се под ријечју „бандити“ подразумевају, према њеном етимолошком значењу, прогнаници, односно осуђеници, тј. људи који су се отргли од страног угњетавања, Црногорци могу прихватити овај епитет. То су прије свега хајдуци као и они горштаци што су освојили Шпанију од Мавара стопу по стопу. Као и мале краљевине Аустрија и Пиринеји, Црна Гора је била гњијездо нације, она је као и те краљевине била збјег слободе и хришћанске вјере, неосвојива кула против ислама који је свуд около био завладао.“⁹⁾ Један други аутор тврди и ово: „Црногорци, које многи сматрају за бандите окореле у пљачки и беспосличењу, раде исто толико

⁴⁾ Nouvelles Annales des Voyages, II série — t. XXXII, 1854 под насловом Analyses critiques et extraits d' ouvrages récents.

⁵⁾ Edmond Texier: Les hommes de la guerre d' Orient — le Prince du Monténégro — Paris, 1854, стр. 7.

⁶⁾ Mémoires du Maréchal Marmont, t. III 1. X (1806 — 1807), Paris 1854, стр. I — 70.

⁷⁾ Xavier Marmier: Lettres sur l' Adriatique et le Monténégro, Paris 1884, стр. 283 — 485.

⁸⁾ Richart Cortembert: Coup d' oeil sur le Monténégro, Paris 1861, стр. 16.

⁹⁾ Massieu de Cleval: Les Turcs et le Monténégro — Revue des Deux Mondes, od 1-VI-1858 стр. 584 — 609.

колико и наши виноградарци на југу“ (Француске — пр. Д. Л.)¹⁰). Најзад, још један аутор то јасније потврђује с обзиром на конфигурацију терена Црне Горе кад каже: „Свуда гдје се између сурових брежуљака и масе камења нађе мало обрадиве земље она је савјесно обрађена.“¹¹).

На основу свега овога видимо да су мишљења Француза о Црној Гори у XIX вијеку врло интересантна, мада понекад противурјечна, а често и нетачна. То је и разумљиво кад се има на уму да су многи француски путници, са изузетком малог броја научника, писали о Црној Гори и Црногорцима без познавања. Неки је пак нијесу ни видјели. Исто тако неки су писали и као туркофили са нарочитом тенденцијом, а сви заједно, можда, нијесу, због ових или оних разлога, рекли све што су имали да кажу. Често су се уздржавали да јавно изнесу праву истину о Црној Гори због политичких прилика које су владале онда међу европским силама. Зато би било погрешно, проучавајући та мишљења, ослонити се само на оно што је штампано по листовима, часописима и књигама и према томе доносити негативне закључке о Црној Гори онога доба. Да би се добила права слика о тим мишљењима, нужно је пак узети у обзир и службене извјештаје. Ти извјештаји, које су писали француски опуномоћени претставници и које су достављали Министарству спољних послова, рађени су са више студија и објективно. Они нијесу имали за циљ политичку пропаганду, као што је то био често случај са штампаним радовима, па су у већини тачни имајући за циљ да изнесу истину о земљи која је била стално „на дневном реду“ Европе. Неки од тих извјештаја, а поготово они које су писали први француски претставници директно акредитовани при црногорском двору 80-тих година прошлог вијека (раније су француски консули у Скадру били акредитовани и за Црну Гору) демантују нетачна и тенденциозна мишљења о нама изнесена у објављеним књигама. Због тога ћемо укратко приказати неке од тих првих извјештаја који пружају ако не потпуну, а оно бар реалнију слику о Црној Гори оног времена.

У архиву Министарства спољних послова у Паризу налази се за године 1880 — 1884 неколико томова извјештаја и писама првих француских отправника послова у Црној Гори де Сен Кантена, де Монгаскона, Сирилија итд., чије је сједиште тада још било у Гружу.

Мислим да није без интереса поменути нека од свих првих писама, с тим што ћемо се задржати на онима која су од посебног значаја у вези са нашим предметом.

¹⁰ Guillaume Lejean: La Dernière lutte des Monténégrins et des Turcs, Revue contemporaine — décembre 1858, стр. 729 — 773.

¹¹ V. A. Molte-Brune: Esquisse géographique sur le Monténégro (Nouvelles Annales des Voyages — décembre 1856, стр. 257 — 280).

Прво писмо де Сен Кантена, по доласку у Дубровник, је од 27 децембра 1879, писано у Гружу, у коме стоји да услед невремена није могао да продужи пут од Котора за Цетиње и да се вратио натраг. У истом писму стоји: „Чујем да ћу код Књаза наићи на најбољи пријем“.

Друго његово писмо је са Цетиња, писано 19 јануара 1880, у коме износи тешко путовање од Котора до Цетиња, а затим описује двор и предају акредитивних писама, која је извршена 14. јануара. Уз ово писмо отправник је приложио копију свог говора, одржаног том приликом, као и одговор књаза Николе. Поред ријечи којима је изражена жеља за обострану сарадњу, Књаз је овако завршио свој говор: „Са захвалношћу се сјећам да сам у Француској стекао своје прво образовање и чврсто вјерујем да ће интереси моје земље наићи у њој увијек на искрену и благодонаклонну подршку.“¹²⁾

Иза ових чисто информативних писама о првом додиру француског отправника послера са црногорским двором и Црном Гором, он почиње да редовно обавјештава Министарство спољних послова о свему што се догађа у Црној Гори, почев од ситних и фамилијарних вијести на двору па све до крупних политичких догађаја. Овај француски дипломата, као уосталом и они који ће доћи послерије њега, не заборавља да сваком приликом да важна обавјештења о појединостима из живота земље и уопште о Црној Гори. Тако у писму од 5 маја 1881 поводом рођења једне од кћери књаза Николе, де Монгаскон пише о положају жене у Црној Гори и о Дјевојачком институту на Цетињу. Ту се, између осталог, каже: „Црногорска књегиња Милена је 22 прошлог мјесеца срећно родила кћерку. Част ми је у прилогу доставити Вашој Екселенцији копију писма којим је Министар иностраних послова обавијестио дипломатски кор о порођају. Женски пол није много цијењен у Црној Гори да би рођење једне принцезе било предмет службеног саопштења владарима и шефовима република.

Положај жене у словенским земљама бив. српске царевине изгледа врло биједан путнику из било које земље Западне Европе. Најтежи радови, као обрађивање земље и пренос робе у овој земљи без колских путева, њој су намијењени. Књегиња Милена, чија се многобројна породица данас састоји од деветоро дјеце, два кнеза и седам кћери, много се ангажовала да побољша положај жене у Црној Гори. Њено Височанство је основало на Цетињу, уз помоћ Русије, Дјевојачки институт који својим угледом привлачи, упркос оштрој клими краја, ученице из најбољих породица пограничних области. Поготово долазе ученице из Боке Которске гдје су бројни Грци шизматици којима аустриска вла-

¹²⁾ Archives du Ministère des Affaires Etrangères de Paris под насловом „Mission de France au Monténégro“ за године 1880, 1884.

да није дала потребна средства да оснују било какав средњошколски завод који би био на висини цетињског Института“.

Пошто је напоменуо да је руска царица послала књезињи Милени двије руске учитељице које су остале у Црној Гори десет година непрестано руководећи Институтом, де Монгаскон наставља: „У Институту се са љубављу предаје француски језик. И човјек мора бити пријатно изненађен кад међу супругама великодостојника Књажевине нађе особе које течно говоре наш језик, а да нијесу никуд изишле из Црне Горе. Њихово држање и њихови манири, као и конверзација не би одавали ништа неујмесно у каквом париском салону. Контраст је тако очигледан између уског круга људи унутар Књажевог Двора и свега онога што се види ван њега да се човјек мора запитати да није промашен циљ који је био постављен оснивањем овог Завода, са изузетком оно неколико жена које су позване да живе у непосредној околини књажевске породице. Будућност ће то показати“. Али, де Монгаскон на крају завршава: „У сваком случају не може се довољно изразити захвалност идеји која је инспирисала оснивање Цетињског института, а то је побољшање положаја жене у старој Србији“.

У следећим писмима налазе се разни извјештаји из односа Црне Горе и Турске, од којих ћемо нарочито поменути два. Први се односи на разграничење између двије земље, управо између Црне Горе и Албаније у области Лима и по питању Гусиња и у коме се износе разлози привременог прекида рада комисије. Други се тиче мисије Божа Петровића у Цариграду у коме се објашњава настојање књаза Николе да успостави што тјешње везе са Турском, што је у интересу обије земље како би се могле супротставити „са више успјеха непријатељским апетитима који би могли да угрозе независност једне и интегритет друге земље“.

Али за нас је овдје најинтересантнији извјештај поменутог отправника послова Сирилија, писан у Грузију 4 фебруара 1884 и који је упутио лично Жил Феррију, ондашњем претсједнику владе и министру иностраних послова. То је први опширнији извјештај о Црној Гори уопште откако је основано Француско посланство у Црној Гори. У њему су изложена запажања човјека који је готово пет година провео на раду као службеник и отправник послова Посланства. Иако је сједиште Посланства за сво ово вријеме било у Дубровнику, ипак су његови чланови често долазили на Цетиње. Највише су одлазили појединачно, али и у групама у циљу научног испитивања. Према томе, овај је извјештај, као и сви ранији, дошао као резултат дужег посматрања Црногораца и њихова начина живота. Његов значај је, дакле, у томе што он третира на објективан начин Црну Гору те унеколико негира заблуде или хотимична измишљања о Црној Гори онога доба. Зато утолико прије доносимо

извјештај у цјелини, написан под насловом: **Општи поглед на Црну Гору од признања њене независности.**

Он гласи:

„Господине Министре,

У Европи влада општепризнато мишљење да је ова мала држава, која се граничи јужним дијелом Аустро-угарске, огњиште свих сплетака и потстрекач свих буна. Изрази као „пљачко-јездо пљачкаша“ и „летло разбојника“ редовно долазе под перо неких новинара и, што је још невјероватније, такви изрази налазе одјека и у најугледнијим органима европске штампе. Такво мишљење, које је, признајем, могло да има извјесни основ прије четврт вијека, пружило би доказ ако би се данас прихватило о потпуном непознавању услова у којима се сада развија Књажевина. Политичко ослобођење овог малог народа, које је дефинитивно потврђено на Берлинском конгресу, упутило га је новим правцем који је многим остао незапажен, а који је потребно изближе испитати да би се увидио прави значај овог фактора европске политике.

Не смије се губити из вида да вјековне борбе које су Црногорци водили против својих непријатеља нијесу имале и други циљ осим ослобођења од последње везе која их је још спајала са Отоманском Царевином. Стога се не треба чудити што је овај народ, стално под оружјем борећи се често за голи живот, живио на вјечитој стражи, што је вршио око себе пљачке, што се одавао крађи и отимачини и што је на тај начин оправдавао сву ону репутацију која се ширила о њему у иностранству. Данас, међутим, нема ништа више од тога. Независност Црне Горе коју су признале Француска и Русија још 1858, последице чувене Граховске битке, а коју су дефинитивно потврдиле све европске владе 1878, означава не само нову еру мира и прогреса него и дубоку револуцију у начину живота њених становника која, мислим, мора потпуно измијенити карактер и изглед ове земље. Уствари Црногорци су се само борили за своју независност или за освајање обрадиве земље. Посљедица њихове прве остварене тежње била је напуштање оружја које су носили тако дуго и са доста одважности. Други им је морал, пошто су усталили своје номадске шаторе и пошто су прибјегли стварању средстава за живот, улити смисао за рад. А то им је с друге стране омогућило да схвате у релативном благостању благодети мира који за дуго нијесу уживали и због чега су имали велике штете. Овај преображај је већ великим дијелом на путу да се потпуно оствари. Под благотворним утицајем владавине једног књаза који је упознао цијену цивилизације и који све чини да је и његов народ ужива и који се усто не устручава да и сам узме плуг у руке да би му указао да је отсад сасвим други његов позив, човјек може да тврди, а да се не плаши да ће се преварити, да ће Црна Гора,

ратничка земља каква је била у почетку, постати у току година земља која ће се посветити мирноме раду.

Ово што сам навео, господине Министре, није празно тврђење. Оно се, напротив, темељи на сигурним и неоспорним чињеницама. Ја сам могао да се увјерим, у току свог дугог боравка у овој земљи, у све јаче испољену одвратност црногорског народа прибјегавању оружју сваки пут када су му прилике намеале ту обавезу. Расплет борбе против албанске лиге наишао је (просто нечувена ствар у Црној Гори!) на негодовање војске. У најновије вријеме, убиство Стефа Врбице, брата једне угледне личности у Књажевини, што би некада био довољан знак за општи устанак, било је пропраћено општом равнодушномшћу, мада се показала нека не баш јака жеља за осветом у једном дијелу племена погинулог. Али и најмања мјера полиције била је довољна да их у томе спријечи у самом почетку. Треба ли још доказа о напретку који се испољио у начину живота ових горштика? Ја их налазим у судској статистици, у постепеном развоју државног и приватног дохотка и, најзад, у лакоћи са којом се спровела политичка еволуција која је од ове мале и вјечито непријатељске државе створила пријатеља и савезника Турске.

Имао сам често прилике, у току својих многобројних путовања на Цетиње, да посјетим градски затвор, једини у Књажевини. То је једна четвртаста грађевина, без икаквих зидова около, подигнута на крају мале пријестонице. Она је стално приступачна свима посјетиоцима и затвореници се у њој, на дату ријеч, сами чувају. То може чудно да изгледа, а ипак ништа једноставније од тога и зато човјек мора да ода више признање оштроумљу заробљеника него њиховом потчињавању закону. Куда би могли да иду у случају бјекства? У унутрашњост Црне Горе? Али закон предвиђа смртну казну за онога који би им пружио азил? У Аустрију? Аустриске власти би их изручиле. У Албанију? И турске власти би их исто тако одвеле на границу чиме би се изложили опасности да пану у руке непријатељских племена која не би поступала према њима блаже него њихови земљаци. Они се, дакле, предају својој судбини која им је заједничка са руским мужиком са којим их веже иста раса и карактер и покоравају се пресуди којом су осуђени вршећи на тај начин сами улогу својих тамничара. Обилазећи њихове уске и влажне ћелије у којима се налазе људи који су починили разне злочине од утаје до тровања, увијек сам утврдио да је убица било врло мало, у сваком случају њих је било најмање. Генерал Војо Петровић, који је дуго био претсједник Великог суда, односно Касационог суда, и сам књаз Никола, који и данас изриче дефинитивне пресуде на начин како је то чинио свети Луј (сада се ради на изради црногорског законика под ученим руководством Г. Богишића, проф. Одеског универзитета) признали су ми да број пресуда за убиства једва ако достиже педесет годишње,

што је, треба признати, мали проценат за један народ од 280.000 становника, поготово ако се узме у обзир са каквом лакоћом овај народ влада оружјем. Даље, највећа казна за осуђенике није у раду, с оковима на ногама, на јавним радовима, нити у томе што су лишени слободе“. „Највећа казна која нам је могла бити изречена је у томе што нам је одузето оружје“, поновили су ми многи од њих. — Треба да нагласим и то да нијесам чуо да је било који путник, у току пет година колико сам у овој земљи, био узнемириван у унутрашњости Црне Горе. И нека ми буде допуштено да овдје истакнем један лични доживљај. Наиме, догађало се да ми сиромашни људи врате, послје неколико мјесеци, предмете од извјесне вриједности које сам био изгубио у току путовања у Књажевину, а које сам сматрао да су потпуно пропали. Прича се да је књаз Данило, да би свој народ научио на овакво поштење, хотимично остављао на путу предмете од вриједности или кесе с новцем. Затим би кажњавао смртном казном оне које би их утајили или би награђивао оне који би доказали своје поштење доношењем нађене ствари. Природно, ја не сматрам да су сви Црногорци прожети духом такве финоће. Али тврдим да они не заслужују жалосну репутацију коју уживају у иностранству. Исто тако рећи ћу истину ако кажем да данас влада потпуна безбједност на читавој територији Црне Горе као и у најпросвећенијим земљама Европе (курзив је мој Д. Л.).

Рекао сам већ да се државни и приватни доходак отприје неколико година повећао. То довољно показују предузети радови у циљу олакшања трговачке размјене и грађење главних путева који треба да споје унутрашњост Књажевине с морем. Поменућу узгред пут Котор—Цетиње, пут Цетиње—Ријека који је већ предат саобраћају, затим пут Цетиње—Даниловград и пут Бар—Цетиње преко Сутормана који се сад гради. Најзад, ушће Бојане и долина ове ријеке са малом луком Свети Никола погодни су за развој трговине у Црној Гори, нарочито кад се постигне мир око пограничних питања, будући да Албанија постаје тржиште црногорских производа. На том путу напретка и општег прогреса на коме, извјесно је, остаје још много да се уради, али и такав какав је, није остао до данас непознат. Црногорац је наиме постао познат не само по својим ратним успјесима или одважним упадима међу сусједна племена него и по успјесима свога рада и трговине. Његов трговачки дух и склоност ка штедњи, као и тајна трговачких трансакција постали су му својствени. Наклоност према земљорадњи и баштованству који су му досад били одвратни постепено се развијају код њега. Навешћу између осталог гајење трешања и шљива које је дало добре резултате. Плодови ових воћака, од којих се добија једна врста ракије која много личи на вотку, налазе прођу штавише и на тржиштима Аустрије. Црмничко вино је најбољег квалитета и много боље производње

него далматинска вина, која су иначе познатија. Не постоји више ни једно занимање према коме би Црногорци били равнодушни, чак ни морепловство које је потпуно ново за ове горштаке. Овај сурови народ је најзад схватио посматрајући живот око себе, као и други народи заосталих земаља међу које је процрло талас цивилизације и које је одједном извукао из стања учмалости, да у свијету постоје и друге славе и друге користи осим оних које се стичу у рату, у четовању и споровима око звона. Сада тај народ два излаза које Књажевина има на море упоређује изразито и сликовито са „два прозора који гледају у свијет“. Истина, он би их могао упоредити и са „двоја врата“ јер, исељавање Црногораца отприје извјесног времена узима све већи мах. Број Црногораца расутих по Турској цијени се на четири хиљаде. Даље у балканским кнежевинама рачуна се да их има око двије хиљаде, а само предузеће Коринтског Земљоуза броји близу хиљаду и пет стотина радника који су дошли право из Црне Горе. Ове цифре, које се односе углавном на становништво мушког пола, могу изгледати велике. Усто, оне би могле на први поглед да изгледају као резултанта крајње биједе, а не релативног благостања земље. А ипак није тако. Ако изузмемо прогнане породице из Црне Горе за вријеме књаза Данила и породице које су напустиле Црну Гору последије одвајања грађанске од духовне власти владика, која је подјела тада изазвала снажну опозицију, треба схватити да је након прошлог рата књажевска влада покушала са жељом да побољша бригу о својим поданицима, нарочито о онима који нијесу могли добити подјелом земље праву награду за свој труд, да сама регулише овај покрет за исељавање према одређеним тачкама. Тако је на њено тражење опуномоћеник грчке владе на Цетињу упутио на Коринтски Земљоуз све оне који су жељели да се запосле на његовом пробијању.

Црногорац посједује све потребне особине да постане изврстан радник. Он је скроман, стрпљив, снажан, врло способан за грађење путева и за постављање и паљење мина. Предузети радови у Књажевини показали су предност црногорског радника над радницима других народности. Усто, он се задовољава минималном надницом и то ће му увијек осигурати преимућство према све већим захтјевима различите класе радника. Овај први експеримент у Грчкој потпуно је успио.

Овдје нећу истицати, г. Министре, начин како је постигнуто примирје између Црне Горе и Турске. Имао сам већ прилике да се осврнем на овај тако важан политички догађај у вријеме кад је до њега дошло. Враћам се на њега само утолико да укажем на очигледан доказ о прогресу који је захватио цјелокупан начин живота Црногораца и који претставља значајну етапу. — Несумњиво човјек мора да прихвати мисао, да би правилно оцијенио значај овог акта од општег интереса, а који је био диктован

околностима, да народ у овој земљи апсолутистичког режима мисли онако како мисли његов господар, да је његова воља господарева воља и да политика која се скрива под том наизглед јединственошћу погледа измиче домаћају његове интелитенције. Исто тако спремност којом се он потчињао овој одлуци, која би иначе некад наишла на инстиктивну осуду, доказује да у народу постоји замор због сталних сукоба и уједно жеља да им се једном учини крај. Свакако, ја нећу да тврдим да ће сусједски спорови и сукоби међу пограничним племенима престати као чаробним штапићем. Постоји ту и сувише опречних интереса да нема мјеста вјеровању да неће бити спорова и послјије уређења пограничних питања. Вјерујем штавише да ће књажевска влада, у циљу који је лако схватити, настојати да се још дуго размеће ратничким расположењем свога народа и, нека ми буде дозвољено да кажем, да експлоатише некадашњу репутацију о његовом јунаштву. Ко данас, међутим, не види, да су се сусједски услови за Црну Гору толико измијенили да је она подложна неизбјежној алтернативи или да постане мирољубива земља или да пропадне?

Вјерујем, г. Министре, да сам овим општим погледом добољно указао на преображај који је управо настао у овој малој држави и да сам уједно успио да побацим слабу основу на којој почива данашње мишљење у Европи о Црној Гори, засновано на чињеницама и идејама које су данас потпуно нестале, а које мишљење тежи да се створи једна врста легенди, које се иначе увијек лако прихватају. Бранићу се од приговора да сам бранилац Црне Горе. Не, сматрао сам само за корисно да изнесем чињенице које сам био у стању да уочим у току свог боравка у овој земљи и да кажем оно што мислим да је у складу са истином, а што је често синоним непристрасности. Моје мишљење је, уосталом, сасвим скромно и не ласкам себи дајући за право и супротним гледиштима. Биће са Црном Гором као и са појединцем који тешко може, пошто је провео велики дио свог живота у неред, кад почне да живи у миру, да схвати благодети свог преображаја. А ипак тај преображај је стваран. Је ли то велика добит за Књажевину? Несумњиво, ствар цивилизације ће њиме само добити. Али да ли ће у том преображају црногорско родољубље остати непромијењено? У часу искушења који још може доћи да ли ће овај народ својом старом енергијом успјети да пружи отпор нападачу и да одбрани своју тако скупо плаћену независност? Дозвољено је да се у то посумња.

Изволите примити . . . итд.

Густав Сирили“.

На основу свега што је речено у овом, можемо рећи, меморандуму види се да је овај отправник послова савјесно изнио све што је уочио у Црној Гори, мислећи да ће тако најлакше опо-

врћи, бар код француских службених кругова све измишљотиње, односно „легенде“ које су се о њој шириле на Западу у току читавог XIX вијека. Али он није хтио да прећути ни негативне ствари. У том погледу је најинтересантније Сирилијево мишљење о Књажевом апсолутизму које су, можда, могли да запазе и други Французи који су били на Цетињу и који су писали о Црној Гори. Али у књигама које смо имали при руци, од којих су неке посвећене књазу Николи, нијесмо наишли на сличну мишао. Вјероватно они нијесу хтјели о томе да пишу из обзира према владару на чијем су двору уживали гостопримство. Међутим, изгледа, да је овај француски дипломата сматрао да ће, износећи, поред осталог, и добре и лоше стране црногорског Књаза, најбоље послужити и Црној Гори и својој домовини.

Данило Лекић

Данак за 1843 у Црној Гори и плате црногорским нахијама од 1843 до 1845

У „Законима отачаства“ од 23 маја (4 јуна) 1833 Ивана Ивановића Вукотића, претседника Правитељствујушћег сената,¹⁾ ријеч је и о завођењу пореза у Црној Гори. Један дио 18. члана тих закона гласи: „...и заповиједа је да и Црногорци сами учине своју касу народњу, да умложе судове, гвардију и школе, како што се остали народ уређује и влада, и зато се прикажује народу да сваки Црногорац и Берђанин има дават у царску касу свака кућа на годину талијер и овај данак да се има плаћат у касу у два пута у годину: о Бурђеву дневи и о Митрову дневи половину тако да буде први почетак о првому Митрову дне да сваки има платит половину, а ако ко узможе и узго[л]е, може вједанпут платит за сву годину. Сваки кнез у своју кнежину да окупи попове да... сваки поп донесе на карту колико је у кога... кућах у инорији и што се у кнежину на кога... да има сваки кнез скупит данак и донијети га у касу цареву. И ако би која кућа не хтела данак платит, то кнез дужан је ис

¹⁾ Д-р Ј. Томановић каже: „...Ови су закони потписани на Цетињу 23 маја 1833, а господар је кренуо пут Русије 7 јуна, дакле док је још био на Цетињу. По томе се види, да је Ивановић, ... узурпирао био на артији највишу власт у држави дајући јој законе. О овим законима, по документима до данас објелодањенијема, није се знало ништа. Гагић... не спомиње их нигдје у својим дописима ни Петру III-ме ни Татишчеву, по чему морамо закључити, да ни њему нијесу били познати; а да су ови закони били „потврђени свјетом главарима црногорским и брдским на скупу“, као што се тврди у њиховом уводу, то би Гагић знао. Отуда излази очевидно, да је ове законе Ивановић тајно држао готове да их прогласи у zgodном часу за вријеме одсуства Петра III-гог, за које није ништа знао ни он, ни главари „црногорски“ (Петар II Петровић—Његош као владалац, Цетиње, 1896, стр. 40).

Овдје Томановић није у праву. 23 маја (4 јуна) 1833 било је на Цетињу „всеобщте собраније“ црногорскога народа на коме су потврђени „Закони отачаства“ и на коме је ријешено да се Петар II пошаље за Русију да би се завладачио. То се види из Његошева писма од 26 маја (7 јуна) 1833 рускоме вице-конзулу Јеремији Гагићу (Цетиње, Архивско одјељење Државног музеја, Приновљени рукописи). 26 маја (7 јуна) 1833 Иван Вукотић је, уосталом, о томе обавјестио, једним својим подужим писмом Јеремију Гагића (Цетиње, Архивско одјељење Државног музеја, Приновљени рукописи).

п[л]еме[н]а... колико људих и узет данак на срамо[ту]... који ће послуша свезат и представит... кастига. Ако ли би какво све племе не кћело [платит] данка, тадар кнез дужан је објавити и Сенат да дитне војску на то племе... данак на срамоту и да кривце кастига...“²).

Црногорски народ који се придржавао оне пословице „Наше горе не трпе регуле“, није се лако мирио са завођењем данка. Он је, усто, био „лишен не само богатства но и средњега бића“. Па ипак су Цетињани, Конаџије и Његуши, и поред све своје сиромаштине, одмах платили данак.³) У понеким дјеловима Црне Горе с његовим прикупљањем није ишло баш тако глатко. У јануару и фебруару 1834 Његош је морао лично да иде у Бјелопавлиће и да га тамо силом сабира.⁴) Његош је ипак, и поред велике муке, тада у томе доста добро успио.⁵) Годишњи данак износио је „од куће по талијер“.⁶)

Из Његошева „Објављенија народу црногорскому и брдскому“ од 18/30 септембра 1838 сазнајемо да је тада народ црногорски и брдски био подијељен у три класе. Прва класа је плаћала „по талијер и по“, друга „по талијер“, а трећа „по талијера“.⁷)

Приликом разгледања архивске грађе Министарства финансија краљевине Црне Горе нашао је Душан Вуксан 1932 једну књигу из рачуноводства Димитрија Милаковића. То је прошивена књижица са 22 листа. На 17 страница те књижице прибиљежио је Димитрије Милаковић⁸) прикупљени данак у Црној Гори из 1838 до 1841. Вуксан је 1932 објавио у цјелости ту блајничку књигу Милаковићеву.⁹)

²) Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу, Душан Вуксан, Један пројекат црногорскога законика из доба владике Рада, Записи, Цетиње, 1927, књ. I, стр. 44—51, и д-р Станислав Боровски, Закони отачаства, Подгорица, 1938, стр. 3—10.

³) Писмо Габријела Ивачића од 26 јануара 1834 Губернијалном претсједништву у Задру, Задар, Државни архив, Списи Губернијалног претсједништва за Далмацију 164 (б. Кла. к. X/4. 1834).

⁴) Писмо Његошево од 1/13 марта 1834 Јеремији Гагићу, Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу.

⁵) Писмо Његошево од 1/13 марта 1834 Јеремији Гагићу, Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу.

⁶) Писмо Његошево од 1/13 марта 1834 Јеремији Гагићу, Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу.

⁷) Ово „Објављеније“ ставио нам је љубазно на располагање Марко Шкелчевић с браћом из Црмнице. Објавили смо га у цјелости у своме чланку „Његошев боравак у Бечу 1836 и 1837 и његов покушај да пође у Париз“ (Историски записи, Цетиње, 1954, св. 1, стр. 89 и 90, примједба 38).

⁸) Сад се ова књижица налази у Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу. Посебна акта 1838.

⁹) Душан Вуксан, Финансије владике Рада (1838—1841), Записи, Цетиње, 1932, књ. X, стр. 90—97.

При сређивању историске грађе у Државном архиву на Цетињу нађено је 10 листова на којима је Димитрије Милаковић својом руком пописао скупљени данак у Црној Гори за 1843 и плате појединим нахијама из 1843 до првог јануара 1845.

Због велике важности тога документа доносимо га овдје у цјелости:¹⁰⁾

„Данак за годину 1843“

I. Катунска Нахија:

1. Његуши не плаћају. 2. Бјелице донијеше ф. 300.55; 3. Пјешивци донијеше ф. 816.

4. Озринићи:

а) Чевљани донијеше	— — —	ф. 282.40	} ф. 440.40
б) Велестовци донијеше	— — —	ф. 80.—	
в) Марковљани донијеше	— — —	ф. 78.—	
г) Загређани	— — — —		

5. Цуце донијеше ф. 527.40.

Остаде на оне те су скупили стоку ф-на 10; 6. Комани донијеше ф. 266.40; 7. Загарчани ф. 240.

8. Цетињани:

а) Бајице донијеше	— — — —	ф. 221	} ф. 436.57
б) Доњекрајци	— — — —	ф. 108.57	
в) Очињићи	— — — —	ф. 35.—	
г) Бјелоши	— — — —	ф. 36.—	
д) Угњани	— — — —	ф. 36.—	

9. Ђеклићи донијеше ф. 290.45.

II Бјелопавлићи

1. Петушиновићи донијеше ф. 732.16; 2. Вражегрмци донијеше ф. 543.20.

3. Павковићи	— — — —	ф. 580.—	} 740.—
Они у житу у г. Пера плаћено	— —	ф. 160.—	
На Стана Ружина дуга	— — — —	ф. 3.—	

III. Пипери донијеше — — — — — ф. 712.—2

IV. Ријечка Нахија:

1. Цеклињани донијеше ф. 761.36; 2. Љуботињани донијеше ф. 428.— (Одбих им ф. 22 за заробљене). 3. Добрљани донијеше ф. 191; 4. Косијери донијеше ф. 148; 5. Грађани донијеше ф. 142.

¹⁰⁾ Цетиње, Државни архив, Министарство финансија, фасцикула I.

V. Црничка Нахија:

а) Из Буковика донијеше ф. 111.27; б) из Дупила донијеше ф. 308.44; в) из Бољевића поп Јово донесе ф. 161.44; Годињани донијеше ф. 106; г) Подгорани донијеше ф. 289.14; д) Сотоњићи донијеше ф. 216; е) Глуходољани донијеше ф. 350.30. Остадоше дужни ф. 15.30. ж) Брчељани донијеше ф. 367.20; з) Лимјани донијеше ф. 180.—

VI. Љешанска Нахија донесе ф. 520.—

Церовичани донијеше данка уготово ф. 40.— На дуг оста да даду ф. 8. Дадо им плату на 2цу до јан. 1844 ф. 20. У септ. 1844 да им даде опет ф. 32.

Дадо им опет уготово	—	—	—	—	—	ф. 24	} ф. 32.—
И одбих горњи дуг	—	—	—	—	—	ф. 8	

Плате:

I. Катунска Нахија

1. Његушима 2 плате до 1га маја 1844 по ф. 160	ф. 320.—
2. Бјелицама 2 плате „ „ 120	ф. 240.—
3. Пјешивцима 2 плате „ „ 165	ф. 330.—
4. Озринићима:	
а) Чевљанима 2 плате „ „ 110	ф. 220.—
б) Велестовцима 2 плате „ „ 20	ф. 40.—
в) Марковљанима 2 плате „ „ 20	ф. 40.—
г) Загређанима.	
5. Цуцама 2 плате „ „ 150	ф. 300.—
6. Команима 3 плате „ „ 113.20	ф. 340.—
Н. З. Команима није била дата плата до 1га септ. 1843 год.	
7. Загарчанима 3 плате до 1га септ. 1844	ф. 240.—
8. Цетињанима:	
а) Бајицама 2 плате до 1га маја [1]1844 по ф. 75	ф. 150.—
б) Доњекрајцима 2 плате „ „ 37.30	ф. 75.—
в) Очинићима 2 плате „ „ 12.30	ф. 25.—
г) Бјелошима 2 плате „ „ 12.30	ф. 25.—
д) Угњанима 2 плате „ „ 12.30	ф. 25.—
9) Ђеклићима 2 плате „ „ 90	ф. 180.—
II. Бјелопавлићима 2 плате до 1га маја 1844 по ф. 610	ф. 1220.—
III. Пиперима 2 плате до 1га маја 1844 по ф. 310	ф. 620.—

Н. З. Бива да је свијема горњијема плата плаћена и у септ. 1843 год.

IV. Ријечкој Нахији:

1. Цеклињанима 2 плате до 1га маја 1844 по ф. 280.— ф. 560.—
(Овијема је помакнута лани у септ. плата).
2. Љуботињанима 2 плате до 1га маја 1844 „ „ 150.— ф. 300.—
(Овијема је дата и лани у септ. плата).
3. Добрљанима 2 плате до 1га маја 1844 „ „ 63.20 ф. 126.40
(Овијема је помакнута лани у септ. плата).
4. Косијерима 2 плате до 1га маја 1844 „ „ 40.— ф. 80.—
(Овијема је помакнута плата лани у септ.).
5. Грађанима једна плата до 1га маја 1844 — — — ф. 60.—
(Ови лани нису доносили данак па нису имали ни плате, па им је помакнута једна плата).

V. Црничкој Нахији:

- а) Буковичанима 2 плате на 2 до 1га маја 1844 ф. 40.—
- б) Дупиљанима 2 плате на 8 и кап. 1га „ „ ф. 200.—
- в) Бољевићима 1 плата на 8 и кап. 1га „ „ ф. 100.—
2гу плату на 8 и кап. 1га — — „ „ ф. 100.—
- г) Подгоранима 2 плате на 8 до 1га — „ „ ф. 160.—
- д) Сотонићима 2 плате на 6 до 1га — „ „ ф. 120.—
- е) Глуходољанима 1 плата до 1га маја 1844 на 8
и 1 капет. — — — — — ф. 100.—
Сувише за помакнуту плату капетану и ону
прву узели су од Пера Мићова коме је лани
плаћена била у септ. — — — — — ф. 20.—
Капетану Јову Пламенцу за полак плату — ф. 20.—
- ж) Брчелјанима 2 плате на 8 до 1га маја 1844 — ф. 160.—
- з) Лимјанима 2 плате на 6 до 1га маја 1844 — ф. 120.—

VI. Љешанској Нахији на 17 друга и кап. 2 плате

- до 1га маја 1844 по 190 ф. — — — — — ф. 380.—
(Овијема је помакнута плата лани у септ.).

Кучима:

- Братоножићима и Брскућанима 2 плате — — ф. 266.40
2 капетана 2 плате по ф. 40 — — — — — ф. 80.—
(Оста им трећа плата, а заложиле за данак 7
малије пушака). Васојевићима 1 плата — — ф. 60.—
(А оставиле у залогу пушку).
- Косоранима — — — — — ф. 33.20
Косоранима опет — — — — — ф. 33.20
1844, 18 окт. Братоножићима чрез г-на Пера опет ф. 40.—
1844, 21 дек. Братоножићима опет — — — ф. 50.—
1844, 21 дек. капетану Вуку — — — — — ф. 20.—

В. Б. То бива да су Братоножићи понијели 3

плате по ф. 90 и капет. 3 плате по ф. 20, а
узели су пушке, а донијеше данка уготово ф. 66.36

Види порњи конат Братоножића, напријед забиљежен точ-
није.

1844, 7 септ. Ђуру војводи чрез Новице — — ф. 20.—
Братоножићима бива ф. 270 и кап. сувише
а Брскућанима ф. 130 и кап. сувише

Братоножићи [ма] и Брскућанима плата је за годину ф.
400, 2 капетана сувише по ф. 60.

Дао сам најприје Братоножићима двије плате

по ф. 90. Чини — — — — —	ф. 180.—
Опет плату трећу до 1га септ. 1844 — — —	ф. 90.—
Сувише дао сам капетану 3 плате ф. 60.—	
Брскућанима дао сам 2 плате по ф. 43. х. 20	ф. 86.40
Сувише капетану 2 плате ф. 40.—	
Још дати треба Брскућанима — — — —	ф. 43.20
1 капетану дати ф. 20.	400

Братоножићи донијеше данка што нијесам предао гру у конат уготову	ф. 66.36
Од Клопоћана сувише	ф. 20.—
У све данка	ф. 86.36
Опет чрез гна Пера Братоножићи	ф. 14.—
	ф. 101.16

Брскућанима и капетану трећа плата ф. 63.20. Брскућани
дали данка ф. 126.45. И ово није предато г.

Катунска Нахија до 1га септ. 1844 год.

1. Његушима ф. 160. Дадо ф. 100. Не одбих ф. 100. 2. Бје-
лицама ф. 120; 3. Пјешивцима ф. 165. 4. Озринићима: а) Чевља-
нима ф. 110; б) Велестовцима ф. 20. Дадо ф. 4, а одбих за жито ф.
1 х. 2. в) Марковљанима ф. 20. Одбих за жито ф. 1 х. 20. г)
Загрећанима. 5. Цуцама ф. 150. 6. Команима ф. 113.20. 7. Загар-
чанима уједанпут 3 плате ф. 240.

8. Цетињанима:

а) Бајицама	ф. 75.—
б) Доњекрајцима	ф. 37.30. Јабучанима, До-
љани [ма] и Почецима — — — —	ф. 12.30
в) Очинићима	ф. 12.30 Кнезу Јову — —
	ф. 25.—
	37.30

г) Бјелошима ф. 12.30; д) Угњанима ф. 12.30.

9. Ђеклићима ф. 90.— Вучедољанима дато —	ф. 10.
Осталијема Ђеклићима — — — — —	ф. 80.

Бјелопавлићима	— — — — — — — —	ф. 610.
Пиперима	— — — — — — — —	ф. 310.

Ријечкој Нахији:

1. Цеклињанима	ф. 280. Дадо уготову	— — —	ф. 260.
2. Љуботињанима	ф. 150, а одбих од лањске	—	ф. 20.
			ф. 280.
3. Добрљанима	ф. 63.20. Кап. Грујицу сувише	—	ф. 20.
	у све		ф. 300.
4. Косијерима	ф. 40		
5. Грађанима	ф. 60. Грађанима уготову	— —	ф. 48.
Дуга од Стефана	— — — — — — — —		ф. 12.
			ф. 60.

Иљу Машову дадох лани ф. 20, које треба одбити од војводе.

Црничка Нахија:

а) Дупиљанима ф. 100; б) Бољевићима ф. 80; в) Подгоранима ф. 80; г) Сотонићима ф. 60; д) Глуходољанима ф. 100. Одбих од дуга ф. 15.30; е) Буковичанима ф. 20; ж) Брчелјанима ф. 80; з) Лимњанима ф. 60; Љешњанима ф. 190. НЗ. одбити од праха ф.

Љешњанима дадо	ф. 100.—	} 190.—
За прах одбих	ф. 90.—	

Зћи капетанима Доње-морачкијема на конат плате ф. 60.—

Плата до 1га јануарија 1845 год.

Катунској Нахији:

1. Његушима ф. 160; 2. Бјелицама ф. 120; 3. Пјешивцима ф. 165; 4. Озринићима: а) Чевљанима ф. 110; б) Велестовцима ф. 20; в) Марковљанима ф. 20; г) Загређанима ф. 10. 5. Цуцама ф. 150; 6. Команима ф. 113.20.— Команима одбио сам плату граховску. 7. Загарчанима ф. 80. 8. Цетињанима: а) Бајицама ф. 75. Кнезу Грујици ф. 20; б) Доњекрајцима ф. 37.30; в) Очинићима ф. 12.30; г) Бјелошима ф. 12.30; д) Угњанима ф. 12.30. 9. Теклићима ф. 90.

Бјелопавлићима:

а) Павковићима ф. 210; б) Петушиниовићима ф. 200; в). Вражегрнцима ф. 210. У све ф. 620. Пиперима ф. 310.

Ријечкој Нахији:

1. Цеклињанима ф. 280. Кнезу Грујици сувише ф. 20. 2. Љуботињанима ф. 150; 3. Добрљанима ф. 63.20. Дадох ф. 63.20. 4. Косијерима ф. 40; 5. Грађанима ф. 60.

Црничка Нахија:

1. Дупиљанима ф. 100; 2. Бољевићима ф. 80; 3. Подгоранима ф. 80; 4. Сотонићима ф. 60; 5. Глуходољанима ф. 100; 6. Буковичанима ф. 20; 7. Брчељанима ф. 80; 8. Лимјанима ф. 60; Љешњанима ф. 190.

Капетан колико	2	} Љешевевићи;
Ђурашковића — — — — —	3	
Јанковића — — — — —	2	
Костића — — — — —	2	
Лопичић — — — — —	1	} Вулечевић.
Пејовића, Јовићевића и Шовранца — —	4	
Раџанатовића — — — — —	2	
Газивода и Дајковића — — — — —	1	
Стругара — — — — —	2	
Вујановића — — — — —	2	
Вукмировића — — — — —	2	
Додошанима — — — — —	2	
Улић и Загора — — — — —	1	
Боковљанин — — — — —	1	
Иљу Машов — — — — —	1	

18.“

В. М. Г. Медаковић тврди на једном мјесту своје студије „П. П. Његош, посљедњи владајући владика црногорски“¹¹⁾ „Са сном новчаном помоћи, коју даваше цар руски Црној Гори, утврди владика земаљску управу. Видећи да нема потребе за издржавање правитељства, он одустане од сабирања данка, па би са поносом говорио: „Ја бих мога’ и 100.000 фиурина на годину изцијеђивати из ове сиромашне Црне Горе, али онда не би били више слободни јунаци, већ права фукара. Ваистину, нећу ништа да узимам, већ кад су у свему слободни, нека су и у томе“.

Да ово није Његошево мишљење о плаћању данка него да је то производ Медаковићеве маште, то је лако доказати. Довољно је овдје споменути Његошево „Објављеније народу црногорском у брдском“ од 18/30 септембра 1838. Ту стоји, између осталог: „Даје ви се на знање да имате приправљати о овоме Митрову дне данак, које ћете давати за своје добро и благополучије, као што га сви народи дају у свијет... Од почетка Мојега правленија нијесте се ви показали противни ни једној Мо-

¹¹⁾ В. М. Г. Медаковић, П. П. Његош, посљедњи владајући владика црногорски. Нови Сад, 1882, стр. 112, 113.

јој уредби; Ја се надам да нећете ни овој, но да ће ви мила бит, како она на којој се оснива темељ среће народне...“¹²⁾

А да није било никаквог застоја у купљењу данка у Црној Гори од 1838 до 1851, то се може и помоћу архивске грађе доказати. Књига Димитрија Милаковића о убирању данка из 1838 до 1841 јасно показује да је тада скупљан данак. Димитрије Милаковић је пописао својом руком данак за 1843 у документу који овдје саопштисмо. У Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу чува се један оригиналан документ од 22 јануара (3 фебруара) 1847. И из тога документа је очито да је и тада прикупљан данак у Црној Гори: „Како данас на данашњи дан ми ниже подписани Подгорани обећавамо себе данас суду верховному одговорити за данак прошле године донијети га суду на Цетиње на 15. августа ове године и предати га у руке суду. А за ови се данак подхватамо донијети за свеколике Подгоране и подписујемо се суду: 1. кнез Којица Барјамовић, кр+ст, 2. поп Саво Шепчевић, кр+ст, 3. Станица Филипов Вујачић, кр+ст, 4. Никола Вуков Вукановић, кр+ст, 5. Ђуро Савов Јањевић, кр+ст, 6. поп Радо Хајдуковић, кр+ст, 7. Думо Војинов Јоветић, кр+ст, 8. Ђукан Ивов Вукмановић, кр+ст, 9. Преле Стијепов Вукмановић, кр+ст.

И ми подписани на овој карти не знајући сами писати чинимо својеручне крсте“¹³⁾

Јевто М. Миловић

¹²⁾ Видјети мој чланак „Његошев боравак у Бечу 1836 и 1837 и његов покушај да пође у Париз“, Историјски записи, 1954, књ. X, стр. 90, примједба 38.

¹³⁾ Пошто Душан Вуксан није имао у рукама овај документ Милаковића који малоприје саопштисмо, он је 1936 г. тврдио да „Владика од 1842 па до смрти није опште прикупљао порезу“ [Душан Вуксан, Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку (1723—1883), Записи, 1936, књ. XV, стр. 327].

Краћи прилози

АНАСТАС ЈОВАНОВИЋ И РИСАНСКИ СВЕШТЕНИК ВУК ПОПОВИЋ

Љуба Стојановић, приређивач државног издања Вукове Преписке (1-VII., Б. 1907—1913) чије публикување ради ратних прилика није доведено до краја, даје следећу оцену преписке Вука Караџића са рисанским свештеником Вуком Поповићем: „Ово је једна од највећих и у свом роду једна од најзанимљивијих преписака. Очувана је готово цела: сто тридесет његових писама (изгледа само четири изгубљена), а од Вукових писама има само осам очуваних (сва штампана раније), а преко деведесет је изгубљено“.¹⁾

Ова преписка (Вук Караџић — Вук Поповић) значајна је за нашу културну историју, поред осталог, и по томе што нам пружа драгоцене податке о Анастасу Јовановићу (1817—1899), сликару и творцу српске литографије²⁾, посебно о ценама Јовановићевих икона и границама до којих су оне растуране, те улози којју је Поповић имао у растурању тих икона. Њен значај је утолико већи што преписка вођена између Јовановића и Поповића није приступачна, а велико је питање да ли је уопште и сачувана.³⁾

И Анастас Јовановић и Вук Поповић стајали су у тесној вези са Вуком. Јовановић је стално живео у Бечу, био са Вуком у свакодневном додиру и стајао са њиме у пријатељским односима: Јовановић је Вука фотографисао и литографисао, а Вук је Јовановићу обећао сарадњу на издавању „Споменика Србских“⁴⁾. Поповић је такође био добар Вуков пријатељ: његов помагач у

¹⁾ Вукова Преписка VII, Б. 1913, Предговор стр. III. Преписка са Вуком Поповићем налази се у књ. VII, стр. 1 — 445. У напоменама, бројеви поред писама, означавају стране VII књ. Вукове Преписке, Б. 1913.

²⁾ О Јовановићу видети расправу његове кћери Катарине А. Јовановић „О животу и раду Анастаса Јовановића“, СКГ XIII, 1924, 518—526 и 568—599, и чланак Вељка Петровића у НЕ СХС II, 159—160.

³⁾ Да су Јовановић и Поповић стајали у непосредној преписци, види се из Поповићеве преписке са Вуком, В. П. VII, 211, 233, 241, 244, 246, 251, 254, 264, 276.

⁴⁾ Вук је обећао Јовановићу животописе знаменитих људи из Карађорђевог времена за „Споменике Србске“ — А. Јовановић: „Изјашњење уз: Споменике Србске. У Бечу, на Преображење 1850“.

књижевном раду, али исто тако и његов помагач у не баш много часној трговини србуљама. Поред тога што су обојица били Вукови пријатељи, они су имали још једну додирну тачку: Јовановић је литографисао православне иконе, а Поповић је био православно свештеник. Посредством Вука њих двојица ступају у пословне везе пред крај 1853 год.

Октобра 1853 год., уз једну овећу пошиљку србуља, Поповић шаље Вуку и две своје домаће иконе за које му пише: „да их дате Молеру да ми их поправи и понови то вас молим“⁶⁾). Убрзо потом, Јовановић доставља Поповићу ради продаје једну количину својих икона, о чему овај извештава Вука: „Послао ми је Молер оне иконе за продају; али је сад код нас злочесто вријеме: велике кише, вјетрови и воде па људи нити могу долазити на пазар, нити их ја могу куд послати на углед, и зато ваљаће да ме причека за које вријеме док му пошаљем новце за њих 66 ф. и 34 к. у све“⁷⁾).

Око ових икона долази до расправе између Јовановића и Поповића. Изгледа да је Јовановић тражио новац одмах по пријему икона, док је Поповић хтео да новац пошаље тек пошто иконе распрода. На писмо које му је Јовановић тим поводом упутио⁷⁾ Поповић затеже са одговором⁸⁾ па ваљда на поновно Јовановићево тражење, моли Вука 28-III-1854 г. да он подмири Јовановића за овај дуг. Ово је писмо нарочито занимљиво с тога, што у њему Поповић замера Јовановићу због растурања икона по Боки преко неког Јеврејина Финца, при чему о Јовановићу говори не баш много бираним речима: „Ако можете подмирите ми Јовановића за оне иконе 66 фиор. и 34 кар. и реците му да ми пошаље још један сандук икона различни, ма да не шаље више овдашњем Чифуту (!) Финцу, или нека и мени као њему по оној цијени да. Чифутин продава оне више по 1 ф. а мање по 35 кар. а он их по ово мени продава. — И још ми се овај Чифут хвалио како га је исти Јовановић у Бечу с пићем почастио, и молио да му се прими за иконе да их он распрода на ове стране у нашем народу! Баш му је ово срамота, и види се да је то некакав сметењак и замузењак! Ако вам пане шаке реците му штогод за ово, и нека ми пошаље ако ће још коју, ма Богородичини највише“⁹⁾).

И у наредном писму Поповић моли Вука да исплати Јовановићу 66 ф. и 34 к. „да не цања и не шуња, и реците му да ми

⁶⁾ Поповић Вуку 17. X. 1853, 194.

⁷⁾ Поповић Вуку 6. I. 1854, 206.

⁸⁾ Поповић Вуку 10/22. I. 1854, 211.

⁹⁾ Поповић Вуку 30. I. 1854, 218. У овом писму Поповић јавља Вуку за Јовановића и следеће: „Ако га видите, реците му за онај дуг што га има имати од пок. Пера, биће брзо подмирен, јер га је покојник читовао, и новци су остављени код нашег околишног капетана“. Пок. Пера то је Пера Томов Петровић, брат Владичин. О његовој смрти и сахрани пише Поповић Вуку 17. I. 1854, 211—213.

⁰⁾ Поповић Вуку 28.III.1854, 226—227.

пошаље један сандук икона, ако оће и ако сам му мили од Чивута“.¹⁰⁾ Исто понавља и у писму од 10-IV-1854 г.¹¹⁾, но Вук Јовановића не исплаћује већ само склања да причека Поповића за новац док иконе распрода¹²⁾.

Премда Поповић још није исплатио ни прву пошиљку икона, Јовановић му је у међувремену, вероватно на Вукову интервенцију, послао и другу пошиљку у којој су се налазиле и 4 иконе на дрвету са рамовима¹³⁾. На две од тих икона рамови су се у путу поломили, те је питање поправке тих рамова извор за нови неспоразум између Јовановића и Поповића. Поповић тражи преко Вука да му Јовановић најпре пошаље „два рама здрава“, па ће онда примити „и за оне 4 иконе на дрвету своје динаре“¹⁴⁾. Јовановић не жури са одговором на ово тражење¹⁵⁾, већ то чини тек пошто му се Поповић преко Вука обратио једним новим писмом¹⁶⁾. Садржина Јовановићевог одговора није била повољна по Поповића и он то саопштава Вуку: „Хвала вам што сте Јовановићу предали оно моје писмо. Одговорио ми је на њ, и кад је писао, био је заиста нешто иједак, јер хоће силом да има свој разлог, а за мој не чини се ни вјешт. Не мили ми се већ писат му, али ваља да му пишем, и да га питам како ћу му новце послати за оне његове иконе на дрвету и на карти . . . Збиља кад пошаљем ове новце Јовановићу узмите оне моје двије иконе од њега и нек су код вас“.¹⁷⁾

Убрзо Поповић саопштава Вуку: „Писао сам Јовановићу да су му новци код мене готови, али нешто зановега, па зато није сам му ни слао до сад ништа. — Мисли бога ми да су овамо људи кукумари!“¹⁸⁾. За разлог овог Јовановићевог „зановегања“ дознајемо из Поповићевог писма Вуку од 10-XII-1854 г. (по новом): „Тај Јовановић, много ми нешто смокве суши! Ја му плаћам оне 4 иконе како смо се погодили по 21 ф. а он ми пише да неће него по 28 ф., и последије опет као какав паша бречи: „Иконе оћу на траг!“ и наређује ми да их предам овдје Бјеладиновићу, да их ови пода од његове стране којој црногорској цркви на поклон! Ма он може се надут као кријештавац, неће их имати на траг, него му се платити, пошто смо рекли. Ја вам ово јављам само да знате, али ви немојте се у ово мијешати, молим вас, па како нам изађе“.¹⁹⁾

¹⁰⁾ Поповић Вуку 1. IV. 1854, 230.

¹¹⁾ Поповић Вуку 10. IV. 1854, 233; но у овом писму вели да је дуг 76 ф. и 34 к., а не као у ранијем 66 ф. 34 к. Биће да је цифра 76 погрешна.

¹²⁾ ¹³⁾ ¹⁴⁾ Поповић Вуку 3. VII. 1854, 237.

¹⁵⁾ Поповић Вуку 7.VII.1854, 240.

¹⁶⁾ Поповић Вуку 30.VII.1854, 241 и Вук Поповићу 18.VIII.1854, 244.

¹⁷⁾ Поповић Вуку 11. IX. 1854, 246, 248.

¹⁸⁾ Поповић Вуку 7. XI. 1854, 251.

¹⁹⁾ Поповић Вуку 10. XII. 1854 (по новом), 254. Из овог писма дознајемо да је Поповић у замену за неке србуље дао поред осталог и „једну икону Јовановића“ (253).

Разлог је, дакле, неслагање у цени. Јовановић је тражио за иконе на дрвету по 28 ф., а Поповић је плаћао само 21 ф. Јовановић, међутим, ни после овог писма не пристаје на Поповићеву цену, тако да овај поново моли Вука да утиче на Јовановића да узме новац, изјављујући спремност да плати и она два разбијена рама, само да се ова ствар једном оконча.²⁰⁾ Јовановић остаје упоран и после месец дана Поповић поново пише опширно Вуку по овом случају: „Јовановић престаде писати ми. Ја сам га питао одавна хоће ли да му предам новце од они икона на дрвету и на карти овдје његовом познанику Жуђелу или Бјеладиновићу, и послѣ оне његове општре књиге, и измишљени неки ствари, није ми писао ништа. Ја сам готов са новцима по нашој првој погодби, и са штетом мојом, да му платим све, и хвала Богу кад нијесам до сад коме изио ништа, нећу ни за његове свеце, остат му дужан паре ниједне. Нек он моли Бога за Вас прво, па и за мене што му његове иконе добише неку цијену овамо, и да није тако опор, те ме одбио од себе, могао сам му много икона до сад на дрвету наручити, и за наше неке цркве, и за фамиље, што су ме били молили, па сам им се одрекао“.²¹⁾ Да би Вук био што боље упознат са целом овом ствари, те успешније могао утицати на Јовановића да се ова ствар оконча, Поповић му у писму од 14-V-1855 г. износи цио свој обрачун са Јовановићем:

„С Јовановићем овај ми је конат.

За 4 иконе на дрвету с рамовима по 21 фор. 84 ф.

За 77 икона малије по 30 крајцара — — — 38 ф. 30 кр.

За 65 икона и средњијех по 1 ф. — — — — — 65 ф.

За сандук — — — — — — — — — — — 2 ф. 46 кр.

Свега 190 ф. 16 кр.

Од ове суме одбијам што сам потрошио у

ађенцији за подвоз — — — — — — — — — — — 22 ф. 13 кр.

и за царину у Догани — — — — — — — — — — — 7 ф. 40 кр.

Дакле остаје његовијех 160 ф. 37 кр.

Овдје му не одбијам у конат два... рама, што сам их нашао у мрве, сбог његова рђава слагања, нити му одбијам двије средње иконе од карте што сам нашао разбучене, нити му споминџем како кроз Далмацију шиље своје средње иконе по 48 к., а мале по 24 к. а мене их меће по 1 ф. и по 30 к. Још му нијесам продао једно 50 комада икона, и молим вас да му речете ако ће предаћу овдје коме рече 100 ф. у злату а за остало док продам нек ме причека. Нек вам покаже моје писмо па ћете ми по боље моје разлоге разумјети.“²²⁾

Вук, видећи да је ова распра између његова два пријатеља узела општре облике, прима на себе улогу су-

²⁰⁾ Поповић Вуку 25. I. 1855, 262.

²¹⁾ Поповић Вуку 21. II. 1855, 264—265.

²²⁾ Поповић Вуку 14. V. 1855, 270.

дије у овом спору и након неколико месеци из Поповићевог писма Вуку од 16/28-X-1855 г. сазнајемо за садржину Вукове пресуде: „Ја вам многа захваљујем на оној пресуди. Ја ћу вас послушати онако како сте одсудили да Молера исплатим, и послаћу вам с другијем вапором, јер немам данас кад о томе радити — 10 лира стрлини, а остало радићу му послати што прије, зашто још имам 35 икона његови средњи, а 20 мањи непродани; пак и немам при руци сад да га за све подмирим, а бих с драге воље да ми се једном од њега трсит. Он кроз Далмацију шиље своје иконе по 48 кр. средње, а мање по 24 а мене их је метнуо по 1 ф. и по 30 кр. Ето свједока Г. Петрановића који је ту; ма ништа за то, доста да сам га познао и по овоме и по другим његовим изговорима у писму који је човек. Ове лире нек прими по оној цијени која буде у тој пјаци, или ви се не мучите за то, ја ћу му писати кад му их пошљем, и за њих и за остало“²³⁾). Поповић жури да по пресуди поступи, те 6/18-XI-1855 јавља Вуку: „Молићу вас пошљите или предајте Молеру ове новце, а подмирићу га и за остало што прије. Да ми није с мога образа, баш бих му послао иконе натраг, и да сам приказао његове ријечи Ђатовићу који је био наредио иконе, доиста му наше то оправити. Гледајте оне моје двије да их од њега рекуперате, ако ли вам рече да стоје у таоство док се не наплати за ове, оставите их и не говорите му ништа. Био ми је писао да му новце пошаљем у Бечу на G. Teodor Tirka & Comp. Stadt № 747; дакле те не буде њега ту, дајте их овоме“²⁴⁾). На ово писмо Вук није одмах одговорио, те Поповић у писму од 18-I-1856 г. изражава забринутост да ли је Вук предње писмо примио, наводећи да је у њему за Јовановића био послао 120 ф.²⁵⁾

Почетком марта 1856 г. Поповић се захваљује Вуку што је склонио Јовановића да га за остатак дуга причека, те моли Вука да не заборави узети од Јовановића, када дуг буде сасвим подмирен, оне две његове домаће иконе које је послао Јовановићу на поправку.²⁶⁾ Међутим, са отплатом дуга не иде брзо: тек почетком августа 1856 год. Поповић пише Вуку да ће остатак дуга исплатити²⁷⁾, а у писму од 13-VIII-1856 г. шаље Вуку писмо за Јовановића са 40 ф., саопштавајући му уједно и садржину тога писма, „и ако би хтио пишем му да ми пошаље још коју икону“²⁸⁾.

Јовановић, сит нагађања и препирке са Поповићем, по овоме не поступа, тако да Поповић пише Вуку: „Иконописац Јовановић не посла ми онијех икона; како му драго, само молим вас да му речете за оне моје двије да ми их пошаље какве су гоћ!“²⁹⁾ Јова-

²³⁾ Поповић Вуку 16/28. X. 1855, 272.

²⁴⁾ Поповић Вуку 6/18. XI. 1855, 275—276.

²⁵⁾ Поповић Вуку 18. I. 1856, 279.

²⁶⁾ Поповић Вуку 4. III. 1856, 282.

²⁷⁾ Поповић Вуку 6. VIII. 1856, 294.

²⁸⁾ Поповић Вуку 13. VIII. 1856, 296.

²⁹⁾ Поповић Вуку 12. I. 1857, 300.

новић не жури са враћањем те две иконе и крајем фебруара 1857 г. оне се још налазе код њега, те Поповић пише Вуку: „Молим вас за оне двије домаће моје иконе да ми их искучите од Јовановића какве су гођ“³⁰⁾ Јовановић је, несумњиво, после овога предао те две иконе Вуку, јер о њима више нема никаквог помена у преписци.

Биће да су са овим и завршени пословни односи између Јовановића и Поповића; Јовановић, видећи Поповићеву неекспедитивност у плаћању, није хтео да се са њиме упушта у даље односе премда га Поповић у једном писму Вуку назива својим „побратимом“³¹⁾ — а сем тога крајем 1858 год. Јовановић затвара свој атеље у Бечу и прелази са Обреновићима у Србију, где постаје управитељ двора, најпре кнеза Милоша а потом кнеза Михаила, са кога положаја отступа, по сопственој жељи, одмах после 29 маја 1868 год.³²⁾

Из наведене преписке види се да Поповић у својим писмима Вуку говори често пута о Јовановићу не много бираним, већином чак и оштрим речима. Мислим да у оцени Јовановићеве личности Поповић није у праву:

1) Поповић уопште не увиђа своју грешку за претерано одуговлачење плаћања дуга Јовановићу: прву пошиљку икона он је примио од Јовановића крајем 1853 год.³³⁾ а новац за те иконе послао је тек почетком новембра 1855 год.³⁴⁾, што значи да безмало пуне две године није платио Јовановићу ништа за примљене иконе.

2) Јовановићеве материјалне прилике у то доба нису биле много повољне. Још од ране младости Јовановић издржава мајку, сестру и брата³⁵⁾, а касније, кад се оженио, још и своју ужу породицу: жену и дете³⁶⁾. Поред издржавања породице, он мора отплаћивати и зајам који му је, додуше без интереса, дао за отварање уметничке радионице њему врло наклоњени бечки комисионар

³⁰⁾ Поповић Вуку 23. II. 1857, 307.

³¹⁾ Поповић Вуку 19. IV. 1857, 310, у коме му писму јавља и да за србуље даје Јовановићеве иконе. Јовановић је Поповићу писао једно писмо у лето 1857 г. у коме му је јавио о Вуковом путу за Србију — Поповић Вуку 23. IX. 1857, 317.

³²⁾ К. А. Јовановић: О животу и раду Анастаса Јовановића, СКГ XIII, 1924, 597—598.

³³⁾ Поповић Вуку 6. I. 1854, 206.

³⁴⁾ Поповић Вуку 6/18. XI. 1855, 275.

³⁵⁾ К. А. Јовановић, н. д., 523.

³⁶⁾ Датум Јовановићеве женидбе није познат, али је то морало бити крајем четрдесетих година пр. века, јер се његов најстарији син Константин родио у Бечу 13. I. 1849 (НЕ СХС II, 170, чланак Вељка Петровића о арх. Константину Јовановићу).

Курти³⁷⁾). Висина овога зајма није позната, али свакако да је у питању био већи износ, пошто су трошкови за отварање једне уметничке радионице били знатни. У ово доба такође пада и удаја Јовановићеве сестре Катарине³⁸⁾, што је ишло на његов трошак и значило један ванредни издатак у његовом материјалном стању.

Мислим да је у светлу ових чињеница сасвим оправдано Јовановићево тражење да му Поповић што пре плати примљене иконе, а Поповићева љутња што Јовановић продају својих икона по Далмацији врши и преко других повереника — који су у плаћању свакако били ревноснији од њега — неумесна је. Самим тим не може се прихватити ни оцена Јовановићеве личности, дата од стране Вука Поповића у преписци са Вуком.

Љубомир Никић

ФРАНЦУСКА ВЕРЗИЈА О ПУТУ САКСОНСКОГ КРАЉА У ЦРНУ ГОРУ

Пут саксонског краља у Црну Гору године 1838 привукао је пажњу Европе на нашу малу земљу, ово утолико прије што је саксонски краљ био риједак гост који је посјетио Црну Гору у првој деценији Његошеве владе, а о којој се онда уопште мало знало на Западу. Природно је онда и логично што се и у француској штампи појавила једна билељшка о томе путу¹. Ова билељшка нас двоструко интересује. Прво, самим тим што се односи на пут саксонског краља и, друго, што је то, колико је нама познато, поред Беланжеовог „путописа“², једина вијест о Црној Гори из доба владике Рада, писана са потпуним непознавањем ствари или са тенденцијом. Било је и раније, као и касније све до краја прошлог вијека, у Француској, било у историографским било у чисто литерарним дјелима, нетачности које су ширене о Црној Гори из незнања или са задњим намјерама, али нигдје није изнесено више измишљотина о нашој земљи него у ова два написа. А познато је са колико је горчине Његош говорио о кле-

³⁷⁾ К. А. Јовановић, н. д., 595. Вељко Петровић у Јовановићевој биографији (НЕ СХС, 159) наводи да је Курти позајмицама издржавао Јовановића све до 1845. Ове се позајмице свакако односе на издржавање породице, јер је Јовановић, услед династичке промене у Србији 1842 год. остао без стипендије која му је била извр средстава за живот.

³⁸⁾ К. А. Јовановић, н. д., 596.

¹ Excursion du roi de Saxe au Monténégro — Nouvelles annales des voyages et des sciences géographiques, Paris, 1839, III с. т. IV стр. 237-238.

² Stanislas Bellenger: Excursion dans le Monténégro — de Raguse à Piperi — L' Echo Français од 16-IX-1845.

ветама које су ширене противу њега у свијету од стране аустријских и турских власти.

Пошто је ова биљешка остала досад мало позната нашој јавности и то, углавном, само по наслову или је сматрана за извод из Бјазолетова дјела о путу саксонског краља у Црну Гору³, то ћемо је овдје укратко приказати. Анонимни аутор, пошто је дао податке о саксонском краљу и изнио мотиве његовог пута у Црну Гору, каже: „Саксонски краљ, налазећи се ове године у Далмацији, направио је излет до земље Црногораца, малог независног народа који се ставио под заштиту Русије“. Затим прелази на опис краљевог пута до Цетиња, пријестонице Црне Горе, а то је заправо, пошто у овој земљи „не постоји ништа што би личило на град, једна вјеста села звано „Атиње“. На првом мјесту аутор описује дочек саксонског краља на црногорској граници који му је приредио владика Раде и који се „чим је стигао краљ Фридрих Август бадио пред његове ноге и понудио му дивног, црног коња навикнутог на пењање по стрмим планинским стазама“. Иза тога, писац, иако прича као очевидац, не каже ништа више о овом сусрету, као да краљ и владика Раде нијесу проговорили ни једне ријечи. Он само констатује „чињенице“ износећи да су Црногорци дочекивали владика и његова госта са пратњом на читавом путу до Цетиња „непрестано пуцајући из револвера и пушака у знак радости“, али што је за госте „претстављало опасност јер је њихово оружје било напуњено правим мецима“. Најзад, у чланку се описује ручак који је био Његош спремио своме госту негдје на пола пута до Цетиња. Овдје дословно стоји сљедеће: „На пола пута био је припремљен ручак који се састојао од печеног брава, постављеног на једној великој дасци. Како није било ни ножева ни виљушка нити икаквог другог столног посуђа, брав је остао недирнут све док није један официр из краљеве пратње, пошто је примијетио да је његово величанство гладно, извукао сабљу и исјекао га на комаде. И тада је сваки узео по комад меса прстима и појео га. За пиће није ништа било осим воде са оближњег извора са кога су се сви напили како су могли помажући се при томе шеширима, капама, рукама итд“. Послије оваквог ручка и одмора краљ је наставио пут са пратњом и најзад је стигао на „Атиње“ „гдје је владика био спремио за краља доста удобну спаваћу собу“. На крају, Његош је сјутрадан испратио краља са истом пратњом са којом га је био и дочекао. И аутор завршава свој напис сљедећим ријечима: „Овај пут саксонског краља у Црну Гору доказује његову велику смјелост, јер су Црногорци не само врло мало просвијеђени него су осветољубиви, крволочни и презиру странце који к њима долазе. И што су они по-

³ Dott. Bartolomeo Biasoletto: Relazione del viaggio fatto nella primavera dell' anno 1838 dalla maestà del re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro, Trieste 1841.

штедјели живот Фридриха Августа и његове пратње, то је несумњиво благодарећи његовом краљевском достојанству“.

Из свега овога видимо како је овај угледни француски часопис онога доба писао о путу саксонског краља у Црну Гору, као и о Његошу и његовим Црногорцима чији је гост био. Излишно је напомињати да је све ово измишљено. Али би било интересантно утврдити из кога је извора аутор црпио „грађу“ за свој напис. Да ли је ово извод из Бјазолетова поменутог дјела? Очеvidно да није. Да бисмо то видјели потребно је само навести нека мјеста из његова дјела, тј. о сусрету саксонског краља са Његошем, о ручку и пићу уз ручак, о краљевом смјештају на Цетињу, а то су, како смо већ изложили, иста мјеста о којима је писао француски часопис. Прије свега, о сусрету владике Рада са саксонским краљем и њиховом разговору код Бјазолета стоји дословно ово: „Пошто смо стигли до владике, краљ сјаха и монсињор епископ га љубазно поздравил молећи га да сједне и да се одмори“ . . . „il re scese e venne complimentato da monsignor vescovo . . .“⁴. Мало даље Бјазолето каже: „Владика замоли краља на свом језику, преко капетана Орешковића који је био тумач, да изволи посјетити његову резиденцију на Цетињу додајући да не учинити то било би исто што и посјетити Рим а не видјети папу. Краљ прими владичин љубазни позив („ . . . accettò il re il cortese invito di monsignore“ . . .) и послѣ кратког времена поново узјахасмо своје питоме коње“.⁵ О ручку, међутим, за који је био спреmlен „читава печени брав“ који је био изнесен на једној неуглачаној дасци, као и о томе ко га је и како расјекао Бјазолето пише: „Брав је био положен на траву, а мало затим онај исти који га је донио, вјероватно кувар, извуче иза паса оштри ханџар („ . . . lo stesso che l'aveva portato, probabilmente il cuoco, trasse dalla cintura il suo tagliante hanciaro . . .“), клекну да би боље извршио операцију за коју се припремао и једним својственим му покретом, пошто заврну рукав свога огртача, исјече брава на комаде врло вјешто и брзо, погађајући тачно својим ударцима пршљенове, као да је био просектор или анатом“.⁶ Бјазолето даље наставља: „Исти чобанин кувар, који је све раније припремио, донесе нам поред тога младог сира, доброт млијека, врло свјеже и бистре воде и вина са оближњих брежуљака“.⁷ Да би слика била потпунија у погледу хране коју је Његош могао да пружи свом високом госту и његовој пратњи, није на одмет поменути и вечеру за коју Бјазолето каже да је на њој „било много званица и много јела која су сва била изврсна, иако при-

⁴ Наведено дјело, стр. 78.

⁵ Наведено дјело, стр. 79.

⁶ Наведено дјело, стр. 73.

⁷ Наведено дјело, стр. 84.

премљена овамо горе“ (мисли на Цетињу — Д. Л.).⁸ На крају, пошто је описао све вланичине собе са намјештајем, као и Његошеву библиотеку, Бјазолето додаје да су краљу „биле стављене на располагање три собе“.

На основу свега изложеног види се да ова француска верзија о путу саксонског краља у Црну Гору нема никакве везе са Бјазолетовим дјелом, а још мање може бити извод из његовог дјела. Према томе, д-р Љубомир Дурковић није у праву кад каже у напомени под 3 свога чланка „О посјети саксонског краља Његошу 1838“: „Нисам имао Бјазолетијев рад под насловом „Excursion du roi de Saxe au Monténégro“, *Nouvelles annales des voyages*, IIIe с. т. IV, Париз, 1839.“⁹ Отуда, логично, исто важи и за навод у његовој „Библиографији о Његошу“, Београд 1951, на страни 52, под бројем 600, гдје је такође уврстио исти напис у француском часопису као Бјазолетов.

Остаје, дакле, да се види који је извор овим измишљотинама које су се појавиле у француском часопису. Нама су оне мање-више биле, макар и посредно, и досад познате. Прије свега знамо да се Његош жалио Енглезу Лејаду, који је на Цетињу био нешто више од годину дана послје посјете саксонског краља, на клевете њемачке штампе које су ширене противу њега поводом те посјете. Лејад прича: „Његова еминенција изгледа осећа много увреде у чланцима неких немачких листова где се описује пут његовог саксонског величанства, јер тек што смо изменили неколико речи, а он поче да говори о томе са пуно живости и ватре. За њега су писали, он каже, како се бацио пред ноге краљеве кад га је дочекао на граници. То он пориче са највећим презрењем, додајући да нити би му његова религија нити његов положај као владара једне независне земље могли да допусте да то учини. Исто тако, вели се, како је краљ поручио да се једно јагње закоље и испече, али како нико није могао јести, јер се није могао наћи нож, док један немачки официр није решио ствар исекавши јагње својом сабљом. Како би то била истина, пита његова еминенција, кад сваки Црногорац увек нож носи! Штавише, то је увреда његовом гостопримству и његовом васпитању и он то не може да поднесе. Али што је највише огорчавало „Владику“ то је похвала немачких листова за смелост саксонског краља да ступи на црногорско земљиште, кад се зна да тамо живи један варварски народ, крволочан и вероломан, који презире странце, и закључак да је краљ остао жив благодаречи само свом високом положају. „Владика“ рече да је послао „Франкфуртским новинама“ исправку тих нетачних вјести са новцем колико кошта њено штампање, али, или је аустриска власт узаптила писмо или уредник „Франкфуртских

⁸ Наведено дјело, стр. 90.

⁹ Наведено дјело, стр. 88.

¹⁰ „Историски записи“, 1952, књ. VIII, стр. 36-46.

новина“ није хтео да га штампа. Према томе, он је остао под тим потворним гласовима, које ће цео страни свет држати за истините, што ће врло добро послужити његовим непријатељима који желе да Европа гледа на њега и на његову земљу као на нешто ван цивилизације.¹¹ Даље, у нашој литератури у вези са путем саксонског краља помињане су и „Хановеранске новине“. Тако, Душан Вуксан, саопштавајући шта су доносиле српске новине о Црној Гори у прошлом вијеку, цитира пештанске „Србске Народне Новине“ из 1838 године. Ту, између осталог, стоји: „Један дописоватељ у Хановеранским новинама јавља, да је краљ саксонски у свом по Далмацији путовању Црну Гору посетио. „Владика црногорски — тако говори поменути лист — кад се извијести, да краљ главно мјесто Црне Горе посјетити жели, за добро нађе на граници краља дочекати. Краљу се добар коњ даде, који га је по опасности пуним, стрменим по гори стазама безбједно носио. Пратња је краљу непрестаним пуцањем почествовање указивала. На Цетињу је краљ добро угошћен био и ту преноћио. Посјетченије ове земље велико је, заиста, од стране краљеве државине било и може се извизајним појављенијем назвати. Његово високо достојанство није га заштитивати могло код овог (црногорског) суровог, осветожељног, крвожедног народа, који јоште без сваког изобраења живи, на кога је земљу ријетко одвећ досад јошт који странац ступио, а камо ли краљ. Они воопште мрзе на сваког страног и сваког за уводу (шпијуна) држе. Без пратње ондашњег човјека ни пута не мож' наћи“. — Тако дописоватељ тај говори. Но ми не вјерујемо, да би његово Величанство само Краљ то исто посвједочити хтио. Јер, ко смије рећи, да су Црногорци крвожедни, развје ако је о непријатељу њином ријеч?“¹² Одиста, коментатор „Србских Народних Новина“ имао је право, иако му, када је ово писао, није могао бити познат, „Дневник“ саксонског краља, пошто код њега нема ни трага о оваквом интерпретирању његовог пута у Црну Гору.¹³ Најзад, Павле Поповић наводи и њемачки рјечник Брокхаус из 1827 у вези са једним чланком о Црној Гори, а у коме се, поред осталих нетачности, пријестоница Црне Горе назива „Атиње“.¹⁴

Из свих ових навода видимо да се у чланцима о путу саксонског краља у Црну Гору, објављеним у њемачким листовима, налазе исте нетачности, односно измишљотине и клевете које су садржане и у француском тексту о овом путу. Да су то одиста провидне клевете, о којима нема ни ријечи, како смо

¹¹ Сер Хенри Лејад: На Цетињу, августа 1839, „Српски књижевни гласник“, 1907, књ. XVIII, св. 6, стр. 440-448.

¹² „Записи“ 1938, књ. XX, стр. 355-356.

¹³ Из дневника саксонског краља Фридриха Августа II — „Савременици о Његошу“, Београд 1951, стр. 48-59.

¹⁴ Павле Поповић: Из књижевности, књига III, страна 56-80, Београд 1926.

видјели, у Бјазолетовом дјелу, који се налазио у краљевој пратњи приликом његове посјете Црној Гори, као ни у краљевом интимном дневнику, дефинитивно је утврдио Јевто Миловић који је пронашао у Задарском архиву службене извјештаје аустриског гувернера за Далмацију о путу саксонског краља у Црну Гору, а у којима такође нема ни трага од ових измишљотина. Напротив, тамо стоји, што, уосталом помиње и Бјазолето („Il re volle lasciare un ricordo a monsignore delle propria soddisfazione e contento, col darle di propria mano un bellissimo anello colle sua cifra reale in brillanti“)¹⁵ да је краљ био задовољан Његошевим дочеком и да му је „поклонно брилијантски прстен са почетним словима имена његове преузвишености“.¹⁶

Очигледно је, дакле, да је непознати аутор писао у француском часопису о путу саксонског краља према „подацима“ из њемачких листова, уколико цио чланчић није директан превод појединих детаља из објављених чланака у тим листовима. Но, то није овдје толико важно. Важније би било утврдити да ли је ова верзија о путу саксонског краља у Црну Гору објављена из необавијештености или је чланак написан с тенденцијом, како је то чињено и у ондашњој њемачкој штампи, тј. да се нашкоди Његошевом угледу и његовој Црној Гори. Ово би се, можда, могло утврдити на основу упоређења објављених чланака у поменим њемачким листовима, уколико би се пронашли, са француским текстом. Биће ипак највјероватније да су ове клевете продрле у француски часопис без провјеравања чињеница. А то се могло десити на основу општег мишљења које је онда владало на Западу, па и у Француској, да је Црна Гора мала, заостала и варварска земља чије становништво стално ратује. При томе се, међутим, није видио најузвишенији циљ који један народ може имати, па и црногорски, а то је непрестана борба за слободу и независност земље.

Данило Лекић

ТРИ ВЕСТИ О ЦРНОГОРЦИМА У 1848 ГОДИНИ У ЦАРИГРАДСКОЈ ФРАНЦУСКОЈ ШТАМПИ

1) О тобожњем нападу Црногораца на Дубровник спролећа 1848 године

Лист француских пословних кругова у Цариграду Journal de Constantinople, који један добар познавалац политичких прилика у престоници Отоманске Царевине средином XIX века сма-

¹⁵ Бјазолетово наведено дјело, страна 100.

¹⁶ Јевто Миловић: Посјета краља саксонског Фридриха Аугуста Владиди Раду 1838 — по историској грађи из Државног архива у Задру, — „Историски записи“, 1949, књ. III, стр. 50-60.

тра као полузванично гласило, у свом 86 броју од 21 априла 1848, (на другој страници и у трећем ступцу), у рубрици где су се доносила разна саопштења са Порте као и ситни дописи из Царевине, објавио је следећу вест од свега једне реченице: „Пишу нам из Солуна, под датумом од 12 априла, да су Црногорци упутили један напад против Дубровника“.

Велика лука Солун, у којој је увек било много бродова, нарочито са источне обале Јадранског Мора, као и трговачки град, чији је просперитет зависио од могућности мирног пословања у условима када не говори снага оружја или револуционарног убеђења, био је пун гласова са разних страна. Ове приче по граду биле су често лишене сваке основе, али су ипак карактеристичне, пре свега за сам Солун. У Солуну се пратило и оно што се догађа са Црногорцима, односно са луком Дубровником. Иако се у граду није учила црногорска историја, као да се добро знало да су се Црногорци често спуштали ка дубровачком приморју. Ако није одраз плашње трговачких кругова који су пословали са Далмацијом, горња вест је могла доћи само бродом на линији Трст—Солун, можда и од помораца који су свраћали или бар добро познавали Дубровник. Када се, дакле, анализују услови под којима се горњи податак могао јавити, испада да је мишљење или бојазан да у револуционарним догађајима прети Дубровнику опасност од Црногораца — историска чињеница на којој се мора мислити.

О нападу Црногораца на Дубровник свакако се није радило. О томе нема трага на другим странама.¹⁾ Тачно је само да је у самом Дубровнику било страха од Црногораца. Независно од револуционарних догађаја, Црногорци су фебруара 1848, због ранијих размирица са људима из Боке, напали једне ноћи на Доброту те опљачкали неке имућније куће. Овај одважан напад поплашио је сву Боку и учинио је да се прекине сваки саобраћај између Црногораца и аустријских поседа. Изгледа да је неке црногорске агитације против Аустрије било и на дубровачком територију. Нешто поближе о насталој ситуацији може се наћи у извештају руског конзула у Дубровнику Гагића, послатом у Петроград. „Не будући аустријска војска у стању, пише он, да се опре покрету црногорскоме, наоди се у обранбеном положају само у которској тврђави, гдје прима из опљачканијех села становништво, којег се ту већ стекло мноштво, те је завладала оскудица у храни. То се све говори у Дубровнику, ја пак нијесам у стању да то вјерујем, јер је прекинут сваки саобраћај са Црном Гором и отуда не могу добијати никаквијех поузданијех извјештаја... При свршетку, у Дубровнику су се појавили црногорски прогласи, којим се позивљу становници дубровачке обла-

¹⁾ Јосип Берса (Дубровачке слике и прилике, Загреб, МХ, 1941 стр. 185—90), о томе не зна ништа, иако детаљно приказује дубровачку прошлост тога времена.

сти, а по имену Конављани, да је дошло вријеме, да се Словени уједине, да ослободе словенске области од аустријског угњетавања, и да постану Словени независни. . .“²⁾ Познато је да је у марту 1848 године у име српске владе упућен у Црну Гору Матија Бан да са владиком Петром II разговара о заједничкој акцији Србије и Црне Горе на припремању устанка Срба и осталих хришћана у Турској као и о припремању устанка Јужних Словена против Аустрије. Петар II је тада рекао Матији Бану да пристаје на предлог српске владе и обећао је да ће „Приморце држати у запту да не развију заставу св. Марка“.³⁾ Можда се овде под Приморцима подразумевају и Дубровчани. Најзад, 20 маја, владика Раде упутио је проглас Бокелјима и Дубровчанима у којем им налаже да се држе бана Јелачића и прети ако би што покушали са Италијанима.⁴⁾ Но, то је већ била нова ситуација, далеко по атмосфери од оне у којој је настала вест о тобожњем црногорском нападу на Дубровник.

Тако, иако преко претеране и нетачне вести, Црногорци су забележени у хроници првих седмица устаничких дана Четрдесетосме.

2) Податак о Грбальском устанку септембра 1848 и о учешћу Црногораца у њему

Journal de Constantinople, у свом броју од 24 октобра 1848 (стр. III кол. 3) пренео је следећи стубац из Osservatore Triestino од 5 октобра: „Пароброд који је стигао из Далмације донео нам је следеће тужне новости: током 28 и 29 септембра тукла се крвава битка у покрајини Котора између устаника из Жупе са којима је било 1500 Црногораца и регуларних аустријских трупа. Ове су биле приморане да се усиљеним маршем повуку, имајући само 600 људи против 3000 устаника. Становништво целе покрајине је пренеражено; целе породице напустиле су своја станишта да би избегле у которску тврђаву. Свуда где су се појавили, устаници су носили смрт и ужас, убијајући жене, децу, старце“.

О устанку у которској Жупи, у Грбљу, лепо смо обавештени на основу архивске грађе. Врење је онде почело још марта месеца. У својој молби за амнестију од 18 октобра 1848 грбальски устаници моле да им се опросте кривице које су починили од 15 марта, потстицајима писама из Хрватске и на наговоре и претње суседне Црне Горе. Отпор према властима у Котору све се више повећавао. Сељаци су одбили да плаћају порез,

²⁾ Л. Томановић, Петар II Петровић-Његош као владалац, Цетиње, 1896, 169.

³⁾ Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње, 1947, 226.

⁴⁾ Павао Буторац, Бока Которска према народном покрету у револуционарној години 1848, Рад ЈАЗУ 260, Загреб, 1938, 130.

спречавали су уредовање органа власти у својој Жупи, одвојили су се од Котора и у суђењу, те су установили посебне народне судове. Пошто су аустриске власти најпре забраниле Грбљанима да излазе из своје области, дошло је до неколико позива да се Грбљани покоре. Оружани револт избио је 26 и 27 септембра, када је аустриска војна експедиција зашла 26. IX у Грбаљ. Својој браћи у Жупи прискочили су у помоћ Црногорци. После жестоког оружаног отпора, 18 октобра дошло је до споразума између претставника четири грбаљске кнежевине и владиног саветника барона Влаха Геталди-а, као изванредног опуномоћеника.⁵⁾ Грбаљски устанак не само да је буна феудално притиснутих сељака, него је и доказ о међусобном помагању и упућености Боке и Црне Горе у новијој историји. Говорећи о устанцима у Боки Которској под аустриском влашћу, један чешки публициста је још 1869 писао: „Намјера тијех устанака била је уједињење с Црном Гором“⁶⁾. И један савремен аутор, Бокељ, пише да је у бокељским устанцима током XIX столећа долазила до израза чињеница о узајамном слагању Боке и Црне Горе и поред аустриске владавине у Боки.⁷⁾

Није нимало чудно што је аустриски лист трговачког Трста на горњи начин приказао ствари које су се дешавале у непосредној близини јужне аустриске луке Котора. Карактеристично је што је ту вест, иако је било доста потреба за обавештавање о приликама у Европи и у самој Отоманској Царевини, донео цариградски петодневни лист. Поред тога што је Journal био гласило и трговачких кругова који нису мало пословали са Трстом, што значи да су били заинтересовани за безбедност једне важне успутне луке, помен интервенције Црногораца, који су помогли својој браћи у борби против туђина, била је околност на коју је ваљало мислити у оно доба које није било без облака ни за саму Империју.

Сама вест иако новинарски кратка, даје стање током трећег и четвртог дана грбаљског револта: устаници су развили снажан одбранбени динамизам. Врло су драгоцени и подаци о војним снагама, који би говорили о учешћу 1500 Црногораца. Иако мали, револт грбаљских сељака и дејство Црногораца који су притекли устаницима у помоћ, био је несумњиви делић Револуције 1848 године.

⁵⁾ Исто, 145—7. Петар Поповић (Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд, СКЗ, 1951, стр. 264) пише: „На почетку 1849 дошло је до побуне у Боки: Грбљани су одбили да плате десетину и кућарину...“ При том, Поповић ништа не говори о побуни септембра 1848. Биће најпре да је Поповић лоше спојио ствари, повезујући догађаје са писмом из Веча владици Петру II у вези с грбаљским догађајима од 14 фебруара 1849.

⁶⁾ Устанак у Боки Которској 1869, с чешког превео Ст. Новаковић, Београд, 1870, стр. 5.

⁷⁾ Нико Луковић, Бока Которска, Цетиње, 1951, 43.

3) Допис о упаду једне црногорске хајдучке тројке у област Бара узиму 1848—49 године

У свом броју од 24 фебруара 1849 године цариградски *Journal de Constantinople* објавио је и један допис из Скадра од 24 јануара (стр. II, кол. 5 и стр. III кол. 1). Изузев једне реченице која говори о колери у Скадру и граду Спеку (ваљда Ипеку=Пећи, где је од 16000 душа сваког дана умирало по 20—30 људи), цео се извештај састоји из описа упада једне црногорске тројке на турско земљиште барског краја. Тај опис у преводу гласи:

„Скадарски пашалук, који је ту скоро био жртва сталних распри и потреса, уживао би најсавршеније стање мира да нема убичајених упада у гранична подручја са територије Црне Горе. Пре кратког времена три Црногорца прешла су у барско подручје где су пљачкала, а затим, гоњена од оружане силе, стигла су да се дохвате планине Румије (*Mont Rumina*) и да се сакрију у једној од њених пећина. Стражари су постављени на улаз њихове јазбине, али сви напори који се могу замислити нису успели да их измаме напоље. Сваког преговарача дочекао је прасак пушке. Најзад, пошто су потрошили оно мало намирница којима су били снабдевени, једући ђон своје обуће и кожну опрему свога оружја, глад је надвладала њихов отпор. Три Црногорца предала су се стражарима, који су их шчепали и дали им храну која им је била потребна. Али ускоро, пошто је један од њих ранио једног стражара, другови овог последњег стрељали су сву тројицу“.

Како се и у сувом излагању практичног човека из трговачког града сачувао лик хајдука, којег је невоља, а и тежња за славом, гурала у пљачку, студен и крв! Као да ту репродукујемо причања Марка Миљанова и делове из његова властита живота. И сам Марко Миљанов ушао је спролећа 1848 у чету познатог кучког харамбаше Јоша Станојева, који је четовао око Подгорице, Плава и Гусиња. Чете црногорских хајдука средином XIX столећа нису биле баш многобројне. Тако, 1848 године у Кучима су постојале 23 чете са око 120 људи, што значи око пет људи у чети просечно; с обзиром да је било и већих група, хајдучке тројке нису биле изузетак. За Пипере се зна да су имали 19 чета. Четовало се и преко зиме. Хајдуковање је било врло често и 1849 године, када је глад морила и када су били турски пазари затворени за народ из Брда.⁶⁾

Овај допис из Скадра само потврђује да је Марко Миљанов говорио истину, када је причао о својим Кучима.

Б. Храбак

⁶⁾ Јагош Јовановић, Марко Миљанов, Цетиње, 1952, стр. 13—15.

НОВАЦ ГРАДА РИЈЕКЕ У XVI ВИЈЕКУ

Ријека се још раније, много прије XVI вијека, почела постепено развијати у трговачки град. У XVI вијеку она већ претставља град чије су трговачке везе биле прилично јако разгранате на обалама Јадранског Мора, а поготово у ближој околици. Управа прада настојала је увијек да трговину у граду што више унаприједи и да трговачке везе Ријеке што више учврсти и прошири.¹⁾

Међутим, и поред живе трговине која се одвијала у самом граду и ван града, Ријека није ковала свој властити новац, већ се од свог афирмирања у трговачком погледу па до XVI вијека служила искључиво млетачким новцем. У XVI вијеку она се такође још увијек служи претежно млетачким новцем, ма да при концу овог стољећа све више продира у употребу и аустриски империјални новац.

Стабилном основицом за одређивање цијена, као и за одређивање вредности других монета, служио је златни венецијански новац који се звао „цекин“. Овај новац искован је у Венецији 1284 године. Сваки цекин имао је око 16 карата финоће злата. Што се пак тежине тиче, од 8 унчи („uncia“) правило се 67 цекина.²⁾ За овај новац карактеристична је околност, да се он никада није квариио, било по тежини, било по финоћи. Стога је баш овај новац и остао сталним мјерилом цијена роби и вриједности осталих монета.³⁾

У обичној трговини употребљавао се „солад“ („solidus“) и „динар“ („denarius“). Један солад вриједио је 12 динара.⁴⁾ Много се спомиње и „либра“ или „лира“ („libra“). Она је била само рачунски новац и обрачунавање у либрама вршило се код нешто већих сума. Тако је 20 солада сачињавало 1 либру (у том слу-

¹⁾ Dr. Z. Herkov: Statut grada Rijeke (Zagreb 1948), стр. 109—110.

²⁾ Једна унча тежила је око 28,35 грама. Наиме, према М. Вујаклији, унча је стари тег који тежи 28,3495 грама (види: М. Вујаклија — Лексикон страних речи и израза, Београд 1954, стр. 986 под „унча“). Према Мајеру унча је тег који износи 28,35 грама (види: Meyers — Kleines Lexikon, dritter Band, стр. 886 под „unze“). Према томе излазило би, да је од златног комада (финоће 16 карата) од око 226,80 грама тежине прављено 67 цекина, тј. да је 1 цекин тежио нешто око 3,385 грама финог злата.

³⁾ Giovanni Kobler: Memorie per la storia della liburnica città di Fiume (Fiume 1896), vol. II, pag. 97—98;

⁴⁾ Rudolf Strohhal: Bilješke kaptola riječkoga iz XVI vijeka (preštampano iz XXXIV knjige „Starina“ JAZU — Zagreb 1913), стр. 4.

чају говорило се „једна либра солада“). То је опет вриједило 240 динара (тј. „једна либра динара“).⁵⁾

Касније, 1472 године Венеција је сковала и пустила у оптицај посебан сребрни новац назван „сребрна либра“. У почетку, одмах по пуштању у оптицај овог новца, вриједност ове либре (или лире) према златном цекину износила је 6 либара и 4 солда за 1 златни венецијански цекин. Међутим, ова сребрна либра брзо је губила на финоћи легуре, а упоредо с тим и на вриједности у односу на златни цекин, јер је овај последњи имао сталну вриједност, која није опадала. Тако Коблер наводи, да је у години 1517 један златни цекин вриједио 6 либара и 10 солди, па се из године у годину вриједност либре све више смањивала, тако да је почетком XVII вијека 1 златни венецијански цекин вриједио 10 либара, а у години 1766 већ је вриједио 22 и по либре.⁶⁾ Строхал такође тврди, да је већ 1550 године 1 златни цекин вриједио 10 либара.⁷⁾

Исте 1472 године Млеци су сковали тзв. „златни дукат“ чија је вриједност у почетку била једнака вриједности златног цекина. Овај златни дукат, наиме, вриједио је у почетку 6 либара и 4 солда. Но ова вриједност златног дуката није се дуго одржала, јер је касније и код њега успиједило кварење легуре, што је, наравно, изазивало и сталан пад његове вриједности. Млеци су, међутим, хтјели да вриједност златног дуката у односу на сребрну лиру (либру) буде трајна, као што је раније био случај са цекином. Но пошто се легура златног дуката временом кварила и самим тим овај аутоматски губио на вриједности исти однос између сребрне лире (либре) и златног дуката могао се одржати једино опадањем праве вриједности сребрне лире, што је и изведено. На тај начин опадање вриједности златног дуката пратило је и одговарајуће опадање вриједности сребрне лире, те је тако одржаван онај првобитни однос између ове двије монете: 6 1/5 лира за један златни цекин.⁸⁾

Концем XVI вијека (године 1588) Млеци кују нову монету тзв. „сребрни дукат“ од око 135 карата. Овај сребрни дукат вриједио је исто колико и ранији златни дукат, тј. 6 1/5 лира. Послије неколико година (1596 год.) скован је и други сребрни дукат са мањом вриједношћу. Овај је, наиме, сребрни дукат био

⁵⁾ Dr. Herkov: *Op. cit.*, pag. 112; G. Kobler: *op. cit.*, vol. III, pag. 95—97; „Solidus“ се спомиње на многим мјестима у Статуту од 1530 године. Види: *Statutum terrae fluminis* (препис у Свеучилишној књижници — Загреб, Сиг. P. 3303): *Liber primus*, rub.: 7, 10, 11, 12; *Liber secundus*, rub.: 6, 20, 38, 49, 50; *Liber tertius*, rub.: 22, 26, 29, 32, 43, 47, 48, 49, 50, 54; *Liber quartus*, rub.: 2, 4, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15. — „Denarius“ се спомиње исто тако на неколико мјеста у истом Статуту. Види: *Liber primus*... , rub.: 12; *Liber tertius*... rub. 51; *Liber quartus*... , rub.: 9, 10, 11, 14, 15.

⁶⁾ G. Kobler: *op. cit.*, vol. II, pag. 95—97;

⁷⁾ R. Strohal: *op. cit.* pag. 4;

⁸⁾ G. Kobler: *op. cit.*, vol. II, pag. 97; Dr. Z. Herkov: *op. cit.* pag. 112;

од 131 и по карата, а вриједио је округло 120 солада (тј. 6 лира — либара). Ова његова вриједност била је утиснута и на њему саомоме знаком „Н. 120“. Разумљиво, касније је и овај новац, као и сви други, сем некадашњег златног цекина, губио у финоћи легуре, што је временом утицало на пад његове стварне вриједности.⁹⁾

У XVI вијеку Млеци су свој најбољи златни новац — чувени златни цекин — углавном употребљавали у трговини са Левантом, за чија су тржишта били јако заинтересовани. Због тога се баш у XVI вијеку и у ријечној трговини и у Риједи уопште врло ријетко спомиње златни венецијански цекин. Међутим, други млетачки новац о коме је напријед било ријечи стално се употребљавао.

Поред горенаведених новца налазимо помена из XVI и XVII вијека, да су се у Риједи употребљавали „шкуди“ и „талијери“. Рекло би се да је овај новац био прилично добар, о чему говори и сама чињеница што је из године у годину његова стварна вриједност расла у односу на лиру (либру). Тако је млетачки талијер у 1560 години вриједио 5 лира и 5 солада, а у 1581 год. 5 лира и 12 солада. Шкуд је такође у години 1581 вриједио 7 лира, у години 1650 вриједио је преко 9 лира, а 1679 године 10 лира. Додуше, овдје треба имати на уму околност, да је вриједност сребрне лире стално опадала због кварења финоће легуре, па је и ово добрим дијелом утицало на повећање вриједности талијера и шкуда у односу на лиру. Ипак, у сваком случају могло би се закључити, да је стабилност финоће код талијера и шкуда била знатно већа него код сребрне лире, јер, уколико је временом и долазило до кварења, интензитет тога процеса код талијера и шкуда није ни издалека био тако јак као код сребрне лире (либре). То би могао бити разлог што је вриједност талијера и шкуда постепено расла.

Већ око средине XVI вијека сријета се у Риједи и аустријски империјални новац, чију употребу су постепено форсирали Хабзбурговци, као земаљски господари Ријеке. Већ 1576 године издана је од стране хабзбуршког господара Ријеке и писмена наредба о обавезном примању аустријског новца. За поступање противно овој наредби била је прописана и висока новчана казна (од 25 лира). Но аустријски новац био је по својој стварној вриједности гори од млетачког. Стога, пошто се при промјени новца свакако понешто губило, народ га је нерадо примао, па је било потребно обавезу примања и овог новца утврдити владаревом

⁹⁾ G. Kobler: op. cit. vol. II, pag. 98.

Дукати се спомињу у Статуту града Ријеке од 1530 г. на неколико мјеста. Види: Statutum terrae fluminis: Liber primus..., rub. 7 et 9; Liber secundus..., rub. 35 et 49; Liber tertius... rub. 6 et 15.

наредбом. Већ у првој половини XVII вијека аустриски новац је увелико колао у Ријеци, ма да се још увијек понегде задржала и употреба ранијег млетачког новца.¹⁰⁾

Ђорђе Д. Миловић

ПРОЦЕС ПРОТИВ РАДА ВУКОВА, СОТЕНИЋКОГ КНЕЗА 1686 ГОДИНЕ У КОТОРУ

Од самог избијања Морејског рата (1684—1699) Млечани су, преко которског ванредног провидура Антонија Зена, настојали придобити у борби против Турака херцеговачка, брђанска и црногорска племена. Зенов рад на придобијању племена помагао је, и то осјетно, владика Рувим Бољевић, а затим владика Висарион Бориловић, али га је ометао скадарски паша Сулејман Бушатлија, упућујући оштре пријетње на рачун оних који буду пришли Млечанима, но и поред тога провидур Зено је имао успјеха. Најтеже му је ишло са Црмницом, гдје је скадарски паша имао својих приврженика, а нарочито у личности сотонићког кнеза Рада Вукова, који се залагао за његове интересе изражавајући јако непријатељство према Млетачкој Републици. Зато је Зено — пошто је више пута узалудно позивао кнеза Рада у Котор с намјером да га придобије за млетачку ствар — да би отклонио његов штетан утицај, одлучио да га ухвати и убије, те је преко својих повјерљивих људи дуго пратио његово кретање. Тек 5 новембра 1686 године успјело је Јанку Вулову из Риђана да уз помоћ 13 хајдука изврши његово хватање. О овоме је командант Будве, Пиетро Перини, већ 6 новембра извијестио ванредног провидура.¹⁾ Каже да је, иако је према његовом провидуровом, наређењу ухаћање већ давно почело, тек сада успјело хватање кнеза Рада. Опширно описује и начин на који је извршено ово хапшење, с чему ће касније бити говора. Затим каже да је приликом спровођења сотонићког кнеза са обале пред Будвом до будванског затвора народ изражавао опште радовање, и да тај народ радије види везаног овог црмничког кнеза него било којег турског команданта. Каже и то да је кнез Раде нудио за откуп 100 цекина људима који су га ухватили. На крају, увјеравајући да је затвореник под строгом стражом, тражи од провидура да му пошаље из Котора добре ланце да би обезбјеђење било потпуно и додаје да ће чим прије упутити у Котор мајора Галија ради примања даљих наређења у вези са кнезом Радом.

¹⁰⁾ G. Kobler: op. cit., vol. II, pag. 95—98.

¹⁾ Државни архив у Котору (ДАК) Управно-политички списи (УП) 545/II.

Истога дана и паштровски капетан Марко Бошковић извјештава провидура о хватању кнеза Рада.³⁾ Наводећи исте податке садржане у Перинијевом извјештају, додаје да је кнез Раде злочинац и један од главних заговарача у одвраћању хришћана од прилажења Венецији, птавише да је пријетњама присиљавао људе да се потчине скадарском паши, те и то да је он главни кривац пораза што су га претрпјели Црногорци на Цетињу, пошто се том приликом са великим бројем својих људи придружио војсци Сулејман-паше. Уосталом, каже даље Бошковић, провидур је добро обавијештен о свим његовим подухватима, као и о оним бољевићког кнеза Машана. На крају извјештаја каже да је Сулејман-паша чим је чуо за хватање сотонићког кнеза, упутио многе курире са великом сумом новца за његов откуп.

Већ 8 новембра ванредни провидур жури да у вези са кнезом Радом изда наређења команданту Перинију и капетану Бошковићу.⁴⁾ Изражавајући своје нарочито задовољство, похваљује настојање и ревност извршилаца хватања сотонићког кнеза. Затим каже да је потребно што могуће прије, и то са свим мјерама предострожности, спровести ухваћеног кнеза у Котор, те у ту сврху одмах упућује тражене ланце и пише, како каже, главном претставнику млетачких власти⁴⁾ у Будви, да би овај одредио једног свог потчињеног функционера за спровођење кнеза Рада. Каже да је потребно да у поменутом спровођењу учествује јака стража уколико би исто било обављено копненим путем, ма да је он мишљења да би било боље користити један наоружан брод, те њиме довести затвореника у Росе и предати га тамошњем гувернеру. Уколико се ријечи на ово посљедње, поменути функционер будванског претставника остаје уз кнеза Рада све док овај не буде предан властима у Котору.

Као што је наговијестио у горњој наредби, провидур Зено је одмах писао и претставнику млетачких власти у Будви.⁵⁾ Овоме наређује да се у договору са Перинијем и Бошковићем побрине за што брже и сигурније спровођење сотонићког кнеза у Котор.

Руководилац групе која је извршила хватање кнеза Рада, Јанко Вулов из Риђана, још седмог новембра био је упућен у Котор, ванредном провидуру, који га је наредног дана записнички саслушао у својој канцеларији. Он је изјавио: „Још одмах послје боја са Сулејман пашом на Цетињу, добио сам изричито наређење од капетана Марка Бошковића да пратим кораке Рада Вукова из Сотонића, који је послје поменутог боја наставио да

³⁾ ДАК — УП 546/II. ⁴⁾ ДАК — УП 547/II.

⁴⁾ Заправо *podesta*, што значи градоначелник, али је овај превод и сувише слаб да у овом случају одреди функције које је млетачки *podesta* у Будви вршио; он је заправо био за Будву *alter ego* которског провидура.

⁵⁾ ДАК — УП 548/II.

нам припрема свако зло, те је због тога од Турака, а нарочито од Сулејман паше, уживао особито поштовање и наклоност. На-стојао сам да га, скупа са својим друговима, ухватим у клопку, али пошто је био свјестан својих дјела, а к томе још упозорен од Турака, врло опрезно се кретао, те и поред свих мојих настојања није ми успијевало да остварим жељу преузвишеног господина ванредног провидура.

Кад се недавно Раде Вуков скупа са Сулејман-пашом и његовим људима био примакао Будви и кад је увидио борбену готовост наших, која га је натјерала на повлачење, те одустао, поново сам добио наређење од команданта Перинија и капетана Бошковића да одем у Црмницу и да тамо опрезно извршим његово хватање. Послије више неуспјелих покушаја, сазнавши да кнез Раде намјерава прије своје крсне славе св. Михаила ићи у млин ради мљевења жита, у прошлу сриједу отишао сам са тринаест својих другова до реченог млина, гдје сам се са осталим сакрио у оближњој шуми. Четири дана и толико ноћи остали смо тако сакривени, кад ето петог дана кнеза Рада, који је са још једним човјеком из Сотонића тјерао четири коња натоварена житом у млин. У договору са друговима сачекао сам да пане ноћ, и тада сам закуцао на вратима млина; на моје куцање одговорио је кнез Раде да не дозвољава да се ноћу икоме отворе врата, али пошто сам ја на лијепи начин наставио тражити да ми се отворе врата, власник млина је замолио сотонићког кнеза, те је овај попустио, и тако сам ушао, а за мноштво моји другови, који га одмах везаше скупа са човјеком који га је пратио. Одмах смо се упутили према овим странама. Кад смо стигли код Голог Врха, понудио нам је 100 реала за свој откуп, али ми, придржавајући се дужне вјерности, настависмо пут, који су нам, пошто смо били откривени, угрожавали неки Турци у заједници са неколико Црмничана. Кад смо стигли у Паштровиће, видјевши да је близу мора, понудио нам је 100 златних цекина, а и разне дарове, говорећи нам да ће их, кад се ради о њему, Сулејман-паша одмах дати, а сем тога нас је увјеравао за будућност не само у своје пријатељство које би нам се, како он каже, исплатило, већ и у захвалност разних истакнутих Турака, који су му необично били наклоњени због вјерности и помоћи коју им је у свим приликама указивао.

Довели смо га у Будву и предали смо га команданту Перинију, који нас је и упутио његовој екселенцији да јавимо вијест за коју се надамо да ће бити много угодна, пошто је кнез Раде човјек веома великог значаја у погледу гореизложених ствари, сем тога и људи из Утрга, Брчела и Сотонића изражавају велико задовољство за његово хапшење, пошто је он наговарао Турке да од поменутих села траже коње и велике дажбине.“⁶⁾

⁶⁾ ДАК — УП 549/П.

Сјутрадан (9 новембра) по овом саслушању ванредни провидур је наредио да се на Перинијев предлог⁷⁾ саслуша поп Никола Хрватовић из Спича, који је управо био стигао у Котор. Он је, поред осталог, на саслушању казао да је опште мишљење да су кнез Раде и кнез Машан, који је такође из Црмнице, непријатељи хришћана, те да су проузроковали и пораз на Цетињу. Тврди за кнеза Рада да је велики непријатељ Венеције, те да, удружен са Турцима, настоји да потпуно подјарми хришћане који би желели да се ставе под заштиту Венеције. Запитан да ли зна неку особу која би могла боље расвијетлити суду личност кнеза Рада, Хрватовић је одговорио да сви у Црној Гори знају за његове непрекидне злочине против јадних хришћана, те да стога свако може дати тражена обавијештења суду.

11 новембра и Перини и Бошковић извјештавају ванредног провидура да му упућују у Котор кнеза Рада: И у једном и другом извјештају стоји да ће се спровођење истог извести једним наоружаним бродом под сигурном стражом. Оба препоручују провидуру да буде широке руке у награђивању извршилаца хапшења, јер да су исти у више наврата били упућивани против државних непријатеља. Говоре да су сазнали да је скадарски паша упутио у Црмницу Ахмет-агу Шебалића да каже црмничким кнезовима да настоје спасити кнеза Рада, а у противном да запрети да ће паша предузети друге мјере. Сем тога, сазнали су и то да је паша позвао к себи и цетињског владику, али да неће отићи. Кажу да му упућују и информације које је затражио у вези са сотонићким кнезом, а које су добиле од паштровских „сућа“, који поред осталог желе да се ухвати жив или мртав и бољевићки кнез Машан, једномисленик кнеза Рада.⁸⁾

Као и горње извјештаје, тако су и информације о кнезу Раду Перини и Бошковић посебно доставили, али оне се потпуно подударају. У њима стоји да је још при избијању рата сотонићки кнез Раде Вуков био позван од покојног Вука Бошковића, који је тада био командант пограничних снага, да приђе Млетачкој Републици, као што су то други кнезови урадили, али је он одбио, и штавише са бољевићким кнезом Машаном отишао скадарском паши, кога је савјетовао на који ће начин привући хришћане. Он је том приликом оставио паши и таоце. Паша се тада, обезбјеђен са црмничке стране, усмјерио на Паштровиће и опсједне Бошковића Кулу, те је том приликом нанио много штете Паштровићима, нарочито попаливши многе куће. А и други пут, кад је Сулејман-паша долазио с војском на границу, кнезови Раде и Машан повукоше са собом читаву Црмницу, изузев кнежину Брчели, и придружише се пашиној војсци. Они су се са великим бројем Црмничана придружили војсци скадарског паше и онда

⁷⁾ ДАК — УП 552/II.

⁸⁾ ДАК — УП 556 и 558/II.

када је овај кренуо да нападне Црну Гору. Том приликом, до-спјевши до Ријеке Црнојевића, паша се плашио да настави про-дирање у правцу Цетиња, и хтио је одустати, али га окуражише кнез Раде и кнез Машан, који му се и обавезаше да ће лично отићи ради осматрања ситуације и оцјене снага окупљених на Цетињу. И тако њиховим настојањем паша се одлучи да нападне Цетиње. Кад је прошлог фебруара, наставља се у информација-ма, Сулејман-паша опседао топовима Каштел Ластву, кнезови Раде и Машан добровољно му прискочише у помоћ са великим бројем људи. Исти су једном приликом удружени са Глуходољани-ма молили Сулејман-пашу да потпуно уништи Паштровиће, те да на тај начин загосподари читавом територијом до Будве и Ко-тора (sic!) Када је овог августа, стоји даље у истим информа-цијама, Сулејман-паша поново напао нашу територију, кнез Ра-де и кнез Машан са Глуходољанима су снабдијевали његову војску храном и дотурали оружје.⁹⁾

12 новембра кнез Раде и онај Црмничанин који је скупа са њиме био ухваћен, а коме тек сада сазнајемо име (Ђуро Марков из Сотонића), били су у Котору. Одмах по њиховом доласку, а по наредби ванредног провидура, почео је, заправо наставио се, процес против кнеза Рада саслушањем Ђура Маркова у прису-ству самог провидура Зена. Овај је приликом свог дугог саслу-шања, пошто је изјавио да му је кнез Раде блиски рођак, пружио о истом податке који се потпуно слажу са изјавама Јанка Вулова и информацијама команданта Перинија и капетана Бошковића. И он је нагласио да би Црмничани били пришли Републици да их није од тога одвраћао кнез Раде, који је у ту сврху одржавао врло честе зборове, увијек пријетећи Сулејман-пашом, као и то да је он нарочито настојао да хришћани, а поготово Црмничани, буду оптерећени дажбинама преко уобичајене мјере, не водећи рачуна о биједном стању многих. Увјерен је, рекао је на крају, да ће се Црмничани радовати његовом хапшењу.¹⁰⁾

Имајући са разних страна исте податке о раду сотонићког кнеза, ванредни провидур сматрајући да је сувишно даље вођење процеса, закључује исти и без саслушања самог кнеза Рада. Изгледа да није донио ни формалну пресуду, већ је једноставно наредио да се сотонићки кнез убије.¹¹⁾

И поред тога што у свим извјештајима и саслушањима у вези са дјеловањем кнеза Рада морамо претпоставити и извјесна претјеривања, ипак морамо извести закључак да је он, ставивши се у службу Сулејман-паше Бушатлије, имао извјесног утицаја на Црмничане, што се доказује не само живим настојањима ко-

⁹⁾ ДАК — УП 557 и 559/II.

¹⁰⁾ ДАК — УП 560-563/II

¹¹⁾ Зенов извјештај Сенату од 6 децембра 1686 године дјелу Црна Гора за Морејског рата, Београд 1907, стр. 56.

торског ванредног провидура око његовог хапшења и претјерано опрезним мјерама обезбјеђења од евентуалног његовог бијег, већ и околношћу да је на разним мјестима (у Црној Гори, Паштровићима, Будви, Спичу) био опште познат његов протународни, а истовремено и протумлетачки рад. Тако можемо претпоставити и његов велики удио у одбијању Црмничана да се ставе под млетачку заштиту.

Сл. Мијушковић

ТРГОВИШТЕ У КОТОРСКИМ СПОМЕНИЦИМА

Познато је да се стари Рас, Немањина престоница, јавља од средине XIV вијека под именом Трговишта. Од 1461, поред Трговишта јавља се и Ново Трговиште, односно Нови Пазар, као новооснована варош од стране Турака, удаљена свега 7 км од старог Трговишта, које се као насеље одржало до краја XVI вијека. По наводима Косте Н. Костића, Дубровчани су имали у Трговишту „своју колонију, дућане и консула“ („Наши нови градови на југу“, 26). Од 1459 тамо су већ турске власти.

У Которским споменицима, Трговиште се јавља четрдесетих година XV вијека, и то као велико тржиште олова. У његовој близини налазили су се активни и богати рудокопи Копаоника, у првом реду Трпчча и Брвеник.

Марко Радончић из Трговишта изјавио је пред судом у Котору, 28 јуна 1440, да дугује Михаилу Палташићу из Котора 384 златна дуката за чоху коју је од њега узео. Јамчећи за себе и своје насљеднике свим својим добрима, Марко се обавезао да му то врати током септембра у олову, рачунајући 1000 фунти млетачке мјере по 11 златних дуката. Истовремено се обавезао да олово пренесе о свом трошку, и да коње на којима дотјера олово у Котор натовари сољу коју ће узети од Михаила у одговарајућој тежини дужног олова. Ако Радончић дотјера више олова, Палташић му је дозволио да вишак може продати коме хоће. Важност ове исправе престала је 23 новембра, што значи да је погодба била извршена (VI, 1001).

Крајем новембра исте године, браћа Марко и Никола Радончићи из Дубровника, трговци у Трговишту, изјавили су пред которским судом да су примили од Михаила и Николе Палташића, браће, 574 златна дуката у дукатима и чохи. Обавезали су се да то плате оловом, које ће донијети у Котор о свом трошку и предати Палташићима до Госпођинадне 1441, под пријетњом казне 5 према 6(20%) на годину, по прописима Которског статута, рачунајући за 1000 фунти олова млетачке мјере 11 златних дуката.

Истовремено, Радончићи су се обавезали да од Палташића узму сву со за товар каравана, у тежени олова које су дотјерали за подмиру поменутог дуга, и да је плате оловом у одговарајућој тежини, рачунајући олово по већ наведеној цијени. Странке су уговориле да Радончићи дотјерано олово не могу никоме другом продати у Котору осим браћи Палташићима, према већ одређеној цијени. Искључује се случај, ако Палташићи не желе извести олово у Млетке или некуд изван Котора с околином; онда Радончићи са тим оловом (вишком) могу располагати по својој вољи. Палташићи су изјавили да су од Радончића примили у депозит 1800 фунти „глоте“, које Радончићи могу продати по већој цијени. Овај уговор озваничили су Михаило Пелегрин, судија, и Марин Бућа — Протовестијар, аудитор (VII, 50). Из овог документа се види да су Радончићи за 574 дуката имали да испоруче око 52.000 фунти, односно око 18.000 кг олова. Ако је један коњ носио 80—100 кг олова од Трговишта до Котора, то је онда караван бројио око 180—225 коња, не рачунајући ту олово за исплату соли, уколико караван није носио више олова него соли на повратку у Трговиште.

Сјутрадан, Мирко и Никола Радончићи, Дубровчани из Трговишта, обавезали су се платити до Спасовадне 44 и по дуката Јунију Јурковићу из Котора, као изравнање при обрачуну међусобног трговачког пословања. Истог дана поменути Јуније Јурков положио је у заједничко трговачко удружење са Марком и Николом Радончићима 385 и по златна дуката, а браћа Радончићи у истој вредности олова, глоте и карамзина, које је Јуније имао да превезе у Млетке и прода „поштено“ и по најповољнијој цијени у корист удружења, а добит да дијеле напола (VII, 53).

Послије двије године, 30 јула 1442, Марко Радончић из Трговишта, примио је, у име своје и брата Николе, од Михаила и Николе Палташића 344 златна дуката, за које се обавезао подмити до Петровадне 1443 у олову, које ће превести у Котор о своме трошку, по цијени 1000 фунти млетачких за 11 дуката. Радончићи су се обавезали да од Палташића купе со за повратак каравана којим дотјерају олово, по већ уговореној цијени (VII, 477).

Септембра 1446 јављају се браћа Радончићи из Трговишта као дужници Матија Ђовани Балби из Млетака, који је једном исправом опуномоћио Јакова Стеванова Загури, а другом Јбудевита Иванова Мексу да од браће Радончића наплате његова потраживања (X, 253).

Радич Добријевић из Трговишта обавезао се, 26 априла 1441, да доведе у Котор о свом трошку до Петровадне 80.000 фунти (око 27.000 кг) олова млетачке мјере, и преда га Михаилу Палташићу, рачунајући 1000 фунти по 11 златних дуката. За то олово, Радич је унапријед примио од Михаила чохе у вриједности 219

дуката. По предаји олова, Радич је имао добити остатак (до висине 880 дуката) у отворено-плавој чохи, у једном комаду зелене и једном комаду црвене чохе, рачунајући комад по 17 дуката. Михаило се обавезао да добијено олово превезе у Млетке, на заједнички ризик. По одбитку бродарине, царине и других трошкова око превоза олова од Котора до Млетака, у корист Михаила, и одбитку износа од 880 златних дуката вриједности олова, у корист Радича, чисту добит, или евентуални губитак, ортаци су имали да дијеле напола. За Михаила је јамчио Херак Хераковић из Дробњака. Хераку, или његовом сину, Михаило је имао исплатити потраживања Радичева по обрачуну, ако један од њих донесе писмо Радича, који би био спријечен да дође у Котор лично. Овај уговор потврдили су Трифун Маргоцијев, судија, и Марин Бућа — Протовестијар, аудитор. Послије двије недјеље. Радич је изјавио пред поменутиим претставницима суда да је од Михаила Палташића примио у уљу и новцу 8 дуката и 12 гроша, у чохи разној 106, у карамзину 2, за царину 2 и за исплату Луке Прибилова 2 дуката. По обрачуну учињеном крајем августа, Радич је остао дужан Михаилу 14 дуката. Радич је задржао право на добит за олово које припада удружењу, а које се одредило да се прода у Млецима, носећи заједно трошкове око превоза (VII, 167, 238).

На основу архивских података, дајемо потребна обавјештења о неким личностима Котора које се овдје помињу. Михаило и Никола Палташићи синови су Милоја Палташића, трговца пучанина. Михаило је био нарочито подузетан трговац навелико. Он је ударио, може се рећи, основе богатству куће Палташића, која ће кроз неколико вјекова играти важну улогу у привредном животу Котора и његовог залеђа. Одржавао је трговачке везе и са људима Сандаља Хранића и херцега Стефана. Њихов брат Иван био је архиђакон которски. Нама изгледа, да је њихов брат био Јаков, отац познатог Андрије Палташића, једног од првих штампара уопште. Изгледа, Јаков се рано преселио у Млетке, свакако ради трговине, отуда о њему нема (да знамо) помена у Которском архиву. Можда су њему браћа Палташићи додавали у Млетке поменуто олово. Штампарија његовог сина Андрије радила је у Млецима седамдесетих и осамдесетих година XV вијека. Марин Бућа — Протовестијар био је врло угледан грађанин которски, више пута судија и аудитор. Он је син Ивана Петрова, праунук Николе Буће. Трифун Маргоцијев је унук Трифуна Марголава Пасквали, брата Душанова протовестијара Груба. Михаило Пелегрини, један је од најугледнијих Которана свога времена. Јаков Стеванов Загури, брат је Трифуна и Илије (II), чији се дјед Илија доселио из Бара прије 1326, обогатио се у Котору и добио племство. Јаков је био зет поменутог Марина Буће — Протовестијара. Унук Илије Стеванова, брата Јаковова, Илија

(III) Загури, хуманистички пјесник средине XVI вијека, био је стриц Јеронима Загуровића, познатог штампара ћирилских књига у Млечима, настављача Божидача Вуковића — Подгоричанина.

Р. Ковијанић и И. Стјепчевић

О ПРЕНОСУ ПОСМРТНИХ ОСТАКА ВЛАДИКЕ ДАНИЛА ИЗ ПОДОСТРОГА (МАИНА) НА ЦЕТИЊЕ

Када је г. 1859 букнуо рат између Аустрије и Италије, Црногорци по врховима брда повише Маина налагаху ватре, те се у народу по Будви и околини говорило, да дају знакове туђинској флоти. Тада је у Маинама био свештеник Филип Тановић (рођ. 1816, умро 1895), који је био познат као врло бистар и окретан човјек. Пријатељевао је и с Вуком Караџићем и када је преко Беча г. 1856 путовао к своме стрицу у Русију, од Вука је имао препоруку на многе руске професоре и научнике, Вукове познанике.

Поп Филип је г. 1848 купио манастир Подострог од аустријске владе за своту од 5570 форинти. Купњом овог манастира и његова имања поп Филип је код својих сумјештана побудио велику завист и непријатељство. Противници попови оптужише га, да је свој манастир напунио праха и цебане за Црногорце, те је на то била изаслана комисија из Будве, која је претражила манастир и све околне зграде и није нашла ни праха, ни цебане. Али ипак жандармерија одведе попа у тамницу у Будву, а из Будве под јаким пратњом спроведоше га свезаних руку у Котор. Извише Шкаљара сrete их ђенерал Мамула и иронично упита попа, да ли му је тако лијепо и да ли ће бјежати. На то му поп одговори, да он нема куда да бјежи, јер у Црну Гору и да може, не смије, пошто га ненавиди кнез Данило. На то Мамула проговори неколико ријечи са споменутиим официром, те одмах попу руке одријешеше. Када дођоше у Котор, одведоше попа у тврђаву св. Ивана повише града. Пети дан дође у тврђаву војни ислједник с читавом комисијом и приговори попу, да је он у дописивању с кнезом Данилом и да је његова писма носио у Црну Гору његов брат Јоко. Поп Филип се бранио, да њега кнез Данило мрзи више него они, а то још из доба преноса посмртних остатака владике Данила из манастира Подострога на Цетиње и да он нема с њим никакве везе.

Све смо ово навели по подацима из досада нештампаних Мемоара попа Филипа, у којима он доста опширно приповиједа о преносу посмртних остатака владике Данила из велике манастирске цркве у Подострогу на Цетиње, а што намјеравамо овдје

изнијети. Он ту даље каже, да се је давно познавао са секретаром кнеза Данила, Вуком Врчевићем, родом из Рисна, још када је Врчевић био г. 1836 као трговац у Будви и да су били добри пријатељи, а да им је пријатељство трајало све до Вукове смрти. Врчевић га је једном с Цетиња писмено запитао, да ли би он испунио жељу кнеза Данила, када би се овај одлучио, да пренесе посмртне остатке владике Данила на Цетиње. Када поп Филипп одговори, да би он радо на то пристао, кнез Данило посла у манастир Подострог, који је, како смо то видјели, био својина попа Филипа, попа Јока Шпадијера са још два Црногорца, да тај пренос изврше. Како не бијаше на ниједном гробу, ни на црквеним зидовима, ни иначе код манастира никаква натписа, било је врло тешко наћи посмртне остатке, које су хтјели да пренесу на Цетиње, јер није ту нико више знао, како тврди поп Филип, гдје су у своје доба били сахрањени. Три дана су копали у капели св. Госпође, која се налази у приземљу у сјеверозападном дијелу манастирске зграде и изван ње и око манастира, али без успјеха. У споменутој капелици је био сахрањен владика Данило 1735 г. Његова је гробница била у засвођеном простору при јужном зиду капеле, а касније су његови посмртни остаци одатле били пренесени у велику цркву овог манастира.

Поп Јоко Шпадијер пребациваше попу Филипу, да би он морао знати гдје је сахрањен владика Данило, али да неће да каже. Ово сумњичење је силно озлоједило попа Филипа, па је одговорио попу Јоку, када би он био и најмање љут или нерасположен ради овог преноса, да се не би претварао него би одмах забранио копање или уопште не би био ни дозволио, да дође комисија и да копа. Споразумно са лијечником д-ром контом Луковићем, који је био додијелен комисији, упути поп Филип комисију да отвори и двије велике раке у великој манастирској цркви, те у једној збиља нађу посмртне остатке владике Данила, на које се било већ и заборавило, на којима бијаше мали крст од црне кости, те их покупише и ставише у сандук и однесоше на Цетиње.

Црногорска комисија, која је дала копати око манастира, остави све онако раскопано иако је била дала ријеч, да ће све затрпати и у ред довести, како је и нашла, као и да ће намирити штету, проузрочену прекопавањем и ломљењем плоча. Све ово много озлоједи попа Филипа, а и поп Јоко пође прилично незадовољан на Цетиње, јер се надао да ће га поп Филип боље дочекати и показати више интереса за ствар за коју је био послан с Цетиња.

Када се вратио на Цетиње, поп Јоко се жалио кнезу Данилу, да му поп Филип није хтио казати, гдје је сахрањен владика Данило, иако је то морао знати, и отада потиче нерасположење кнеза Данила према попу Филипу. Међутим, поп Филип у својим „Мемоарима“ каже, да није ни појма имао гдје су били сахрањени посмртни владичини остаци и да је тек касније дознао, да

је поклопница с првог његовог гроба у капели била продана у Будви још у доба, када је аустриска влада била дала манастир у закуп неком Бадњаковићу. Ова се плоча састојала од двије рубом заоквирене поле. У доњој је поли кружница величине саме плоче, а у другој је био резан црногорски државни грб са окруњеним двоглавим орлом с лавом и с натписом. Плочу је купио неки Вуловић из Будве, који је говорио да он није ни поп, ни калуђер, ни владика, па је дао да се збрише натпис с именом владике Данила и отуче црногорски грб, а испод грба је неспретно урезао своје име.¹⁾

Чудновато је како се у оно доба није посветила никаква пажња овој поклопници, ни са стране Црногораца, ни са стране Будвана и како се није из исте извадио црногорски грб, који је био израђен на нарочитој плочи, која је била углобљена у поклопницу, те се лако могла извадити и пренијети на друго мјесто. Још је далеко чудније, како се уопште могло заборавити на мјесто, гдје је био сахрањен први владика из куће Петровић. Његош.

П. Д. Шеровић

АНОНИМНИ ИЗВЈЕШТАЈ ИЗ БОСНЕ О КАРАЂОРЂЕВИМ РАТНИМ ОПЕРАЦИЈАМА (1805)

Први српски устанак, који је букнуо 1804 године у Београдском Пашалуку, проширио се је не само у ослободилачки рат против Турске већ је чак прерастао и границе тога Пашалука и ослобођене Србије. Тада српски устаници ратују против турских снага, које су нападале преко Дрине да би продрле ка Шапцу и Београду. Али истовремено устаници се носе мишљу и настоје да провале у Босну, подигну народ на оружје и потуку турску војску.¹⁾

Средином 1805 године Срби долазе у отворени сукоб са турском царевином. Наиме Порта, која је још у почетку овог устанка била свјесна да се они боре против њене власти, наредила је нишком Хафис-паши, именовавши га београдским валијом, да их војничком силом свлада. Али су устаници потукли пашу и његову војску код Иванковца и Параћина (6, 7. VIII. 1805). Сада Порта нареди румелијском валији Ибрахим-паши и босанском везиру да дигну свуголику војску из својих покрајина и да угуше устанак у Београдском Пашалуку. Заповијести о новом војевању издане су у јесен 1805 са тиме да се још те зиме извр-

¹⁾ М. С. Црногорчевић, Цркве и манастири у општини будванској, Задар 1901, стр. 6, 7 и 11.

²⁾ О том пише опширно М. Ђорђевић, Босна и Херцеговина у стратигиским плановима српских устаника, Преглед 1, Сарајево 1954, 1—9.

ше све припреме и да се онда у прољеће 1806 године удари на именовани Пашалук.³⁾

Баш на то раздобље односи се један анонимни извјештај из Босне, написан хрватским језиком, који ради његове интересности и важности овдје износим у цјелости:

»Cara Giorgij bie Užice grad i s gnime i кажу Turci da jma vojsche stoi dvadeset igliada osamdeset topova i sedam combara. Ottigiosce na kerxalie i udrisce na gn osamnaest stotina i sui izghibosce u po dneva. I ottigiosce na gn i Sarailie deset bariaka biva jedna igliada i pissuse jos dachie jchi i zvali vezira bosanskoga da iggie na Caragiorgiu da voisku vodi. A odgourio jm je vezir da on nechie brez czareva fermana à oni da igiu sami brez gniega i brez gniegove zapovidi. A Caragiorgi zato suo da nie tio vezir ottichi sa Sarailiam na gn pak mu Caragiorgi pisce kgnigu veziru ja sujem da chies tij na me s'voiskom znas da ja boja s Tobom nejmam nimalo akoli i dogies dobro dosso ja te se pripasti necciu, i Turci su se pripali veoma à Sulejmen passa iggie na Mostar s' voiskom. Dosso je Caragiorgi na Zvornik blixu Sarajeva sata 12 i posla sam momcha u Stari Maidam u sridu na 28 agusta miseca«.

Из овога се извјештаја, састављеног у народном нарјечју, може сасма јасно уочити тадашње ратно стање и Карађорђево операције. Овај је анонимни докуменат писао неки босански фрањевац из Сарајева, који га је упутио преко једног улака фрањевцима самостана Св. Марије у Сињу. На то је овај извјештај са својим попутним дописом од 31-VIII-1805 послао сињски фрањевац Јеролим Вулегић генералу Томашу Брадиу, тадашњем цивилном и војном гувернеру Далмације и Боке Которске (1804—1806) у Задар.

Наведени извјештај налази се у Државном архиву у Задру.³⁾ У истом архиву чувају се међу архивском праћом из I аустријске (1797—1806) и француске владавине (1806—1813) и други важни списи о I српском устанку, писани највише талијанским језиком. Ове би требало систематски прегледати, преписати и са осталим исто тако досада још непознатим изворима из других архива о том устанку издати, да се тако добије што бољи и јаснији увид у ово врло важно и значајно раздобље српске историје.

Стјепан Антољак

ТРГОВИНА РОБЉЕМ У КОТОРУ СРЕДЊЕГ ВИЈЕКА

Говорећи о трговини робљем у XIII вијеку, Жиречек наводи да су Котор и Дубровник били тада главни тргови за продају робова оба пола, а доцније да је главно тржиште било на ушћу Не-

³⁾ С. Новаковић, Васкрс српске државе, Београд 1914, 42—45.

³⁾ Државни архив у Задру — Президијални списи аустријског гувернера за Далмацију и Боку Которску за г. 1804 и 1805, филца II, бр. 193.

ретве. Главни купци били су Млечићи, Апуљани и Сицилијанци. Највише се трговало богомилима из Босне. „Па и у Дубровнику и Котору — каже Јиречек — беху робови и робиње у XIII и XIV веку највише из Босне... У Дубровнику кретала се тада цена највише између 8 и 16 soldi denariorum grossorum у млетачком новцу“. У XIV вијеку трговина робљем је опала, и робове замјењује послуга која ступа у службу на основу погодбе. Од краја XIV вијека, Дубровчани су повели одлучну борбу против трговине робљем, нарочито хришћанским. Позната је њихова законска одредба од 1416 године која за трговце робљем прописује шестомјесечну казну строгог затвора и високу новчану глобу, називајући тај посао „срамотном трговином“. Млечи и Ђенова били су чувени тргови за продају робља. „Нешто позније, 1455 — каже Јиречек даље — забранио је млетачки сенат трговину са славенским и арбанашким робљем у Млечима“ („Историја Срба“, I, 272, 428; II, 102, 193, 411).

Дубровачки извори XIII—XIV вијека пуни су примјера трговине робљем. Налазимо их у објављеној грађи и појединим студијама. Которски извори су много оскуднији у том погледу, јер из XIII вијека нијесу сачувани списи, а из XIV само године 1326-37 и 1395-1400. У списима прве половине XIV вијека наишли смо на случајеве продаје робља (хришћанског), а у списима друге половине не. Из тога би излазило: да је трговина робљем у Котору знатно опала крајем XIV вијека као у Дубровнику. Куповину су вршили домаће феудално племство и Италијани са службом у Котору. У списима прве половине XV вијека нашли смо да су у Котору продаване богомилке и муслиманке. Куповали су их млетачки провидури. Из прикупљених података види се: да су младе богомилке, а нарочито младе Арапкиње, које су вођене у Италију, биле неупоредиво скупље од робиња домаћих, које су употребљаване као кућна послуга.

Пријатељ син Дражислава из Трпња продао је, новембра, 1326, Марку Симонову из Котора слушкињу Доброславу и двојицу малих слугу, Прибила и Божила, за 30 крстатих перпера. Пријатељ се обавезао да Марку поврати новац ако Доброслава побегне или који од продатих малишана, можда Доброславиних синова (I, 42). Бурђа из Полога изјавила је пред судом, марта 1336, да је слушкиња Марка Драга Базилијева, јер ју је купио за свој новац. Да би Марко био сигуран, суд је озваничио ову исправу (књ. I, св. 2, стр. 361). Мирослава робиња изјавила је пред судом, средином јануара 1337, да је слушкиња Илије Загури из Бара (настањеног у Котору) и да ће њему и његовој кући служити цијелог свог живота. Истог дана, то је учинила и робиња Радослава као слушкиња истог Илије. Обје исправе озваничили су: Марин Мекса, судија, и Михаило Бућа, аудитор (I — 2, 326). Гојислав Бољеславић из Конавља продао је за 5

перпера, почетком фебруара 1337, Нуци Дучола Ђовани из Осима (близу Анконе), жени Филипа Матигјева из истог мјеста, своју слушкињу Году кћер покојног Милоша Сервенице (Црвенице?), која мора увијек служити њој и њеној кући „у свим њеним слободним и поштеним пословима“. Продаја је извршена у присуству и с пристанком Годе (I — 2, 331). Напомињемо, да је Филип из Осима био тада нотар Которске општине.

Послије пада Котора под млетачку власт (1420), опет се јавља продаја робиња, али не хришћанки. Лауренције Виктури, млетачки провидур и капетан которски, купио је 1436 двије младе богомилке из Босне, које је у њиховом дјетињству откупио херцег Стефан Вукчић, и које је, по двојици својих гласника, послао свом которском царинику да их прода провидуру. Цариник Љубиша склопио је с провидуром пред судом уговор о продаји. Обје робиње, „рођене јеретике“, биле су покрштене. Једна од њих, Дјевена, названа Марта, имала је око 15 година, и продата је за већ уговорену цијену од 15 златних дуката. У име херцега, Љубиша је предао Дјевену „здраву у свим удовима, без болести и без недостатака јавних и тајних“, с јамством да Лауренције, као и његови насљедници, може са њоме поступати по својој вољи, „може је посједовати, дати, даровати, продати, отуђити, поступити с њом као са својом ствари, без ичијег приговора“. Друга се звала Владица, покрштена Цита; имала је око 14 година. И она је продата по истој цијени, са истим јамством и истим овлаштењима као и њена другарица или сестра Дјевена (XIV, 645).

Двије године доцније, 3. II. 1438 насљедник Лауренција Виктури, Паоло Контарено, купио је од млетачког трговца Томазија Хомобона Булиус једну његову робињу, Сараценку, црну, названу Цита, која је имала око 13 година. Купио је за 30 златних дуката. Томази је јамчио за себе и своје насљеднике свим својим добрима да на продату робињу нема нико више права, већ да је то сигурна својина Паола и његових насљедника, који са њоме могу поступати као са сваком ствари купљеном легално. Послије четири дана, исти Томази потврдио је пред которским судом продају друге своје робиње, Сараценке, црне, назване Марта, која је имала око 15 година. Продао је за 36 златних дуката Јакобу Маркову из Падове, „другу и војнику узвишеног и племенитог господина Паола Контарено, кнеза и капетана которског за узвишено господство дужда млетачког“. Томази је дао Јакобу исто јамство као провидуру Контарену за прву робињу (VI, 415, 422).

Упадљиво је да су и Арапкиње, послије двије године, добиле иста хришћанска имена као двије Босанке.

И. Стјепчевић и Р. Ковијанић

ПОСРЕДНО ПРИЗНАЊЕ МЛЕТАЧКОГ СЕНАТА ЦРНОГОРЦИМА ПРИЛИКОМ ЗАУЗИМАЊА ХЕРЦЕГНОВОГА 1687

Млетачки Сенат је у више наврата одао признање Црногорцима који су се борили као савезници Републике против Турака и додијеливао је одликовања, а нарочито у вези заузимања Херцегновога 4 октобра 1687, који је за Млечане био од огромне важности (*importantissima piazza*¹⁾, и којом приликом су заслуге Црногораца биле од пресудног значаја²⁾.

Црногорци су се сем у учествовању у самој опсади града борили и против оних турских снага које су требале прискочити Турцима који су били опсједнути. Они су борбом онемогућили и Сулејман-пашу Бушатлију да преко територије Которске провинције притрчи упомоћ Херцегновом. О заслугама Црногораца и на тој страни постоји докуменат³⁾ који посредно говори о тим самим заслугама. Наиме, 21 новембра 1687 године у млетачком Вијећу умољених донесена је и адресирана генералном провидуру за Далмацију и Албанију Јеролиму Корнеру сљедећа одлука:

„Генералном провидуру за Далмацију и Албанију,

Изразићете у име Сената веома заслужном пресвијетлом господину Доминику Бубићу, скадарском бискупу, пуно признање за његово залагање, настојање и труд око успјешне одбране оних граница у овом тешком рату против Турака. Из Ваших извјештаја као и из извјештаја Ваших претходника јасно видимо колико је био користан његов рад и настојање да Црногорце подржи у добром расположењу према Републици, те да јуначки спријече скадарског пашу у продирању на млетачко тло и у притицању у помоћ Херцегновом — који је био опсједнут нашим сружјем под Вашим руководством — већ га натјераше на повлачење и тиме проузроковаше пад Херцегновога у Ваше руке а у власт Млетачке Републике. Због тога Сенат је одлучио да се на име захвалног признања за услуге које је речени пресвијетли господин бискуп Бубић пружио у тој значајној прилици, као и у другим ранијим приликама на тој граници, исти одликује златном огрлицом и медаљом у стварној вриједности од 400 дуката и поред тога одређује се да доживотно прима по двадесет дуката мјесечно . . .“

Више него као одликовање Бубића, или, као признање заслуга Црногораца у млетачком заузимању Херцегновога — које признање ни на другим мјестима, као што смо рекли, није изостало — овај докуменат је од интереса по томе што, ако му се

¹⁾ Јов. Томић, Црна Гора за Морејског рата, Београд 1907.

²⁾ *Montenegro da relazioni dei provveditori Veneti*, Roma 1896, pag. 4.

³⁾ Државни архив у Задру, *Atti del govern. austr.*, anno 1797, fasc. VI, бр. 1029-5.

може вјеровати, указује на постојање политичке везе скадарског бискупа и пограничних Црногораца. У том случају може се претпоставити и споразумна дјелатност цетињског владике и скадарског бискупа у погледу што ефикаснијег отпора Турцима.

Сл. Мијушковић

ПРВИ ПОМЕНИ НИКОЉ-ПАЗАРА И БИЈЕЛОГ ПОЉА

Професор Влад. Петковић наводи да се манастир Никољац (Свети Никола) у Никољ-пазару, на лијевој обали Лима, код Бијелог Поља, помиње више пута у XVI вијеку (од 524-70), и да је у средњем вијеку ту била станица трговачких каравана (Енциклопедија Ст. Станојевића). Коста Н. Костић није тачно опредијелио мјесто Никољ-пазара. „Помиње се — каже он — у XVI вијеку и као мјесто близу града Бихора, вјероватно је било тржиште око цркве св. Николе, ако то није само Бијело Поље, јер се једна црква у Бијелом Пољу још увијек зове Никољац“ („Наши нови градови на југу“, 75).

У которским списима, Никољ-пазар се помиње крајем XV вијека. — Јован Бонуловић из Србије, из Никољ-пазара, цариник у Рисну, учинио је обрачун, 21.IX.1497, у име своје и свога брата Браје, са Николом Рашковићем из Пераста по свим заједничким пословима трговачким, а нарочито у погледу неког брашна, које су продали у Млечима Јованов брат Брајан и брат Николин Вукосав. Према обрачуну, Никола је остао дужан Јовану 10 дуката, које се обавезао подмирити до Мартинадне (XXI, 162).

Димитрије Андројевић из Никољ-пазара купио је, 4.II.1543, од Лазара Јунишина Брајановића, настањеног у Котору, 33 књиге штампане ћирилицом за 61 дукат (XLIII, 471). — Овај податак навели смо у раду „Књижевни рад у Боки у Средњем вијеку“ (Стварање, јан. 1954).

Симон Ваини из Павије, настањен у Млечима, опуномоћио је, 3.VIII.1545, Лазара Брајановића из Херцегновог, настањеног у Котору, да наплати сва његова потраживања, у новцу и стварима, од Радослава Поповића из Никољ-пазара, турског поданика, и од калуђера св. Саве из Милешева, у вези његовог (Симоновог) задржавања у Пријепољу, прије пет година, кад је туда прошао са разном робом, и при повратку био примљен и утошћен у манастиру поменутих духовника и ту био задржан због Радослава. Симон је опуномоћио Лазара, да по наплати изда Радославу признаницу; у противном, да се може у име њега пријавити которском провидуру, суду и којој било другој власти било којег мјеста или краја, у вези наплате дуга од Радослава,

да може у том погледу све подузети што би и сами Симон учинио, и у случају потребе овластити кога другог. Ово овлашћење озваничили су Пасквал Вракјен, судија, и Маријан Бућа, аудитор (XLIХ, 277).

Доцније се јавља Бијело Поље. Помиње се 28.VI.1589 у пуномоћију Радула Раославчева Красовића из Бијелог Поља, којим је овластио Зуана Рефата Лоренцини (ваљда млетачког трговца у Котору) да га заступа у свим пословима (LXV, 395).

И. Стјепчевић и Р. Ковијанић

ПОХРАНА БЛАГА МАРЕ ВУКА БРАНКОВИЋА

Послије косовског пораза, Вук Бранковић је затражио од Дубровника склониште за себе и своју породицу. Године 1396, „Вук и његова жена Мара — каже Јорјо Тадић — послали су у Дубровник своје благо, већином у сребру“, које је доцније Мара подигла са својим синовима („Промет путника у старом Дубровнику“, 72). Послије прогонства и смрти Вука (1398), султан Бајазит оставио је Мари са синовима само малу област око Вучитрна и Трепче, познатог рудника олова и сребра. Из тог рудника биће и сребро које је Мара, убрзо послије тих догађаја, депоновала у Котору код угледног и богатог которског властелина Марка Драга, о чему налазимо докуменат у Државном архиву у Котору.

Марко Драго из Котора изјавио је пред которским судом, 28-II-1399, да је дужан дати „госпођи Мари, жени покојног добре успомене Вука Бранковића, Гргуру, Ђурђу и Лазару, синовима поменутог Вука и госпође Маре“ 183 фунте (око 65 kg) финог и бијелог сребра. Марко Драго јамчио је свим својим добрима да Мара и њени синови могу и послије његове смрти добити то сребро од његових добара и његових насљедника. У случају, да Мара и њени синови не могу доћи да узму то сребро, онда су Маркови насљедници дужни били предати га двојици монаха из Свете Горе који донесу писма (од Маре или њених синова) са печатом на коме је утиснута црквица. Ову исправу потврдили су Јуније Мекса, судија, и Драгоје пок. Марка Драга, аудитор (II, 640).

Напомињемо, да је и друга кћи кнеза Лазара, Јелена Сандаљева, остављала своје благо у Котору код Луке Паутина, — 1436 године 1000 златних дуката, 1438 године 397 дуката, а 1440 многе драгоцености, у скупоцјеној одјећи, златним накитима и сребрном посуђу (VI, 72, 475, 969).

И. Стјепчевић и Р. Ковијанић

ПРИЛОГ ЧЛАНКУ „ОДРЕЂИВАЊЕ МЕЂУЦРКВЕНОГ ПОЛОЖАЈА ЦРНОГОРСКОЈ МИТРОПОЛИЈИ“

(Исправке и допуне)

1

Мој чланак под насловом „Одређивање међуцрквеног положаја Црногорској митрополији“ објављен је у „Историским записима“, књ. IX, св. 1, стр. 62-89. Приликом штампања тога чланка настале су грешке. Има их више, али се овде исправљају најбитније.

У неким примерцима часописа измењен је наслов чланка, и гласи: „Одређивање међуцрквеног положаја црногорског митрополита“. Такав наслов не одговара ни тексту, ни логици проблема.

Чланак је био разбијен у мања поглавља, која су била бројевима означена. Пошто су неки наслови испали приликом штампања, бројеви су се изгубили. Остао је за прво поглавље (види стр. 62).

Цитати (напомене, фусноте) после броја 60 не одговарају ипак како су биле у рукопису набројане. То је настало, махом, због испуштања неких делова текста. Отуда је настао поремећај у реду цитата. Тако на стр. 72, ред 2 одозго, после речи ... **Петровића**, треба да стоји: ... **Петровића**^{60a}). Цитат за то треба да гласи: 60a) **Димитријевић, 184**. На истој страни, ред 4 одозго, после речи ... **дођу главе**, треба да стоји: ... **дођу главе**⁶¹). Цитат за то треба да гласи: Стј. Љубиша, Продаја патријаре Бркића, Дубровник, забавник Штионице дубровачке за годину 1870 (Дубровник) 1871, 239-258. На стр. 77, ред одоздо, цитат бр. 79 није потребан, јер је испао текст на који се односио. Међутим, тексту који се налази на тој страни, ред 10 и 11 одозго, а завршава се речима: ... **своје земље**⁷⁹), одговара цитат наведен испод текста под број 80. Од тога броја цитати су померени за један број више, тј. за текст под број 80 одговара цитат под број 81, за текст 81 одговара цитат 82, итд., итд., па све докраја, тј. тексту под број 131 одговара цитат под 132. Према томе на стр. 89, ред 13 одозго, непотребно је дата ознака за цитат 132. То није потребно, јер, као што је речено, цитат под број 132 (шест редова одоздо) односи се на текст означен са бројем 131. Сада је потребно за штампани текст само 131 цитат. На стр. 68, ред 18 одоздо не треба 1768 већ 1769.

2

Д-р Глигорије Станојевић недавно је писао о боравку патријарха Василије Бркића у Црној Гори 1768 године (Г. Станојевић, Василије Бркић у Црној Гори 1768, Историски преглед

2, 1954, 63-67). Према његовим тврђењима патријарх је добио препоруку од млетачког конзула на Кипру и надбискупа Масарека. Први докуменат није датиран и према томе не зна се када је патријарх напустио Кипар, где је био у заточењу. О томе ипак нешто сазнајемо из извештаја млетачког конзула Бернанда Капвора, који саопштава да се патријарх налазио у тврђави Фамагуста од маја 1764, што не одговара наводима самог патријарха. По тврђењу конзула патријарх је ослобођен заточења на заузимање француског конзула, с тим да иде у Рим. Препорука надбискупа Матија Масарека издата је у Јањеву 25 октобра 1766. То би значило да је патријарх напустио Кипар средином ове године. Масарек је препоручивао патријарха наводно што се ничим није замерио римокатолицима.

Патријарх Василије дошао је у Куче, „по свој прилици у току љета 1767“, констатује Станојевић. Одатле је упутио 6 августа писмо митрополиту карловачком и осталим владикама. У томе писму патријарх наводи да су га Грци оклеветали код Турака, због чега су га и скинули са трона пећког патријарха и заточили на Кипру, где је остао две године. То се све догодило до краја 1764. Према томе, ово би се слагало са његовим тврђењем, да је остао на Кипру две и по године. Даље патријарх истицао је да је успео 1766, да се ослободи заточења, и да је покушао да се врати у Пећ на патријаршки престо и да је у том циљу ишао и у Цариград. У предузећу није имао успеха, али му је у том месту саветовано да иде у Црну Гору. По том савету он је и дошао у Црну Гору. На крају патријарх је препоручивао митрополиту и осталим епископима, да подржавају аустриску политику у борби противу Турске, да би се Срби ослободили. Ови резултати Станојевића корисни су за питање како је и када дошао патријарх Василије Бркић у Црну Гору.

3

Сачувана је и традиција о доласку патријарха Василија у Црну Гору. Њу је забележио на терену Томаш Катанић и ставио ми је на употребу (12 октобра 1954, у Београду). Према традицији патријарх је напустио патријаршију и дошао уз Бистрицу, Руговску Клисур и преко Чакора у Васојевиће. Са Чакора спустио се преко села Велике и Ржанице, па је прешао Лим код Мурина. Отуда је отишао преко села Улотине и Луга и изашао на Превију, па се спустио у село Првошевину, и свратио је код попа Петра Стојанова Бојовића, кнеза Васојевића, где је ручао. После је дошао у Коњухе војводи Мирчети Раичевићу Катанићу, другоме кнезу Васојевића, који је живео на Броду Коњушком, крај данашње коњушке цркве и школе, где је имао велики чардак. Ту је патријарх остао три дана па је отишао у манастир Морачу. Мирчета је пратио патријарха пре-

ко Кома (Штавна, Љубана и Маргарите) до Јелића Платна, па се вратио, а одатле до манастира Мораче пратили су га поп Петар Бојовић, поп Вукић Катанић и Мирчетин буљукбаша Радоје Живков Бабовић са тридесет коњаника. Патријарх је пошао преко Сватовског Гробља, Пресла и Котича и прешао је реку Тару код Вучетина Камена, па преко Тузи и Сјевернице дошао је у Прекобрђе у Морачу одакле се спустио у манастир Морачу. То је било октобра 1767. Са тога места вратили су се сви пратиоци сем попа Катанића, који га је пратио у Пипере, где је остао све док патријарх није отишао у Црну Гору. Тада је патријарх даровао своје пратиоце, а Шћепану Малом послао је коња (упореди „Вукова преписка“, V, 50). Године 1768 Порта је наредила да се по сваку цену убију Шћепан Малти и патријарх Василије. У вези тога скадарски паша издао је наређење поглаварима гусињском и подгоричком, да поубијају главаре Куча и Васојевића, који су одржавали везе са Шћепаном Малим и патријархом. Тада су Турци убили попа Радована, брата војводе Илије (Илију убију 1770, брата му Перуту 1771), Дрекаловића, попа Бојовића и попа Катанића. Војвода Мирчета је рањен и стада су га звали Мирчета Криви.

4

Када је био патријарх Василије у манастиру Острогу, написао је службу Василију Острошком, која је штампана у „Србљаку“ (види „Римокатоличка пропаганда“, Никшић 1932,38).

5

Интересантно је писмо Долгорукова упућено са Цетиња 12 августа 1769, кнезовима и главарима Никшићке Нахије (копија или препис из матице, која се налазила у породици Николе А. Турковића у Рисну, сада се чува у Арх. Југ. академије, скупина „Црногорске исправе“). Тамо се каже: „Примили смо писмо ваше чрез књаза Јована, и разумјели смо све што пишете, невољу вашу, и желаније које имате, помоћ и ви што можете за ослободити прво вас, пак и проче јадне христљигане од мучителства су заштиштенијем благочестивјејше наше императорице и с руководством нашим, и просите да ви објавимо како се имате владати. Зато ово јест што вам одговарамо и заповједамо, да за саде претрпите јесте до неколико, и да стојите с миром и у покоју, но справљени и с оружјем готовијем, да не би Турчин напао на вас. И ако Турчин нападне на вас, доћ' ће вам у помоћ Црна Гора по нашему повељенију, но тако опет и ви, ако би Турци напали, на нахију Плешивачку Црне Горе, дајте помоћ Црној Гори. А кад приде вријеме учините оно што се је намислило за ослобожденије обште народа христљиганскога, от невјерних супостатах

с помоштију всевишњега, и са заштиштенијем наше всемилостивјеше императорице, бићете авизани и казат' ће вам се што ће те имати дјелати. И при свому похваљујући вашу ревност, и обећавајући вам заштиштеније и милост јеја величества императорскога остајемо желећи вам свако добро и благо полученије од Господа Бога“.

Д-р Љубомир Дурковић—Јакшић

ЈЕДАН ПОМЕН РИЈЕКЕ ЦРНОЈЕВИЋА КРАЈЕМ ПЕТНАЕСТОГ ВИЈЕКА

У старим которским списима наишли смо на један помен Ријеке Црнојевића из времена Ободске штампарије.

Никола Млађеновић из Пераста примио је пред судом у Котору, 19-I-1515, добровољну обавезу да Радосаву из Грла и Дабисину Мусановићу из Црне Горе, са Ријеке (Radosavo Gargli et Dabisino Musanovichin de Monte Nigro de Flumine), који су присутни и сагласни, исплати три златна дуката, као остатак дута по једној признаници од 7 Јула 1494 године. Са овим Уговором, признаница која се налази код Николе Млађеновића нема више вриједности. Никола се обавезао платити један дукат о Ђурђевудне, други о Аранђеловудне, а трећи о Божићу. Новац је имао предати Николи Драгу, Которанину (XXX, 69).

Сматрамо да је поменути Радосав из зетског села Грла (код Болице Грли), из којег су се, по предању, иселили становници пред навалом Турака за вријеме Црнојевића, да се настане у Бјелошима код Цетиња. Ту су названи Грљанима (Ердељановић, Стара Црна Гора, 170).

Р. Ковијанић и И. Стјепчевић

Прикази

ЗБОРНИК ИЗВЈЕШТАЈА О ИСТРАЖИВАЊИМА БОКЕ КОТОРСКЕ

Српска академија наука у Београду, на предлог Историског института, формирала је г. 1951 научну екипу од 32 члана, састављену од професора универзитета, научних сарадника и асистената Историског, Археолошког, Етнографског, Музиколошког института, те Института за српски језик, студената Универзитета, претставника Савезног института за заштиту споменика културе, Историског института на Цетињу као и директора Завода за чување старина у Сплиту ради изучавања Боке Которске на основу архивске праће и у исто доба на основу испитивања на терену. Екипу је предводио дописник, проф. др Илија Синдик, научни сарадник САН.

Резултати овог изучавања објављени су у Споменику СП, Одјељење друштвених наука САН, на 274 странице са великим бројем слика и цртежа под насловом: „Зборник извјештаја о истраживањима Боке Которске“. Зборник је одлично уредио др Синдик и написао му врло успјели предговор, у којему каже, да се постигнути резултати проучавања Боке оснивају на првочласној изворној грађи и да претстављају драгоцен прилог нашој историској науци. — Ми се тиме потпуно слажемо, те ћемо се на ове важне радове овдје укратко осврнути а при томе истичемо, да би било пожељно да Српска академија преко својих екипа и у сарадњи са осталим научним институцијама, у првом реду у НРЦГ, настави и даље овако успјешно започето проучавање Боке.

Први је чланак И. Божића: „Извјештај о раду у которским архивима“, у којему је писац дао само опште податке о прегледаним архивским књигама, карактеру грађе, коју оне садрже и осврт на могућност даљег рада. Архивске књиге које се чувају у Бискупској курији, врло су важне за палеографа, а још више за историчара, јер садрже грађу, коју није нико у новије доба ни прегледао, ни искоришћавао осим И. Стјепчевића, те је остала до данас науци потпуно непозната. Ова грађа могла би, по мишљењу писца, корисно послужити при евентуалном новом издању шесте књиге познатог Фарлатијевог дјела *Illyricum sacrum*.

Божић у другом свом раду: „О јурисдикцији Которске дијецезе у средњевјековној Србији“ уз оно, што је до сада о томе познато, наводи неколико нових података из Бискупског архива, који ово питање боље расвијетљују. — Важна је напомена да оно познато писмо папе Климента VI од 6 јануара 1346 г., упућено цару Душану, у којему се тражи да се врате которском бискупу бивше бенедиктинске опатије, већином на подручју Боке Которске — свакако на захтјев которских посланика, да се исто друкчије стилизује — није никада ни послато, већ замијењено другим од 7 јануара исте године, у којему су наведене само католичке парохије у Србији, Босни и крајевима под угарском влашћу.

Чланак Радомира Прице: „Грађа за историју которске трговине“ од 1587—1603 г. подијелен је у три групе: у првој су подаци о поморској трговини, у другој су подаци о трговини Пераштана, а у трећој су наведена мјеста на нашем приморју, Арбанији, Грчкој, Апулији итд., с којима је Котор највише трговао. Најважнији облик документа, који се односи на поморску трговину, је тзв. „terziaria“. Састојао се у томе што би неки имућнији човјек позајмио становиту своту новаца власнику неког брода да купи и прода неку, обично изричито наведену, робу. Позајмљени се новац послѣ свршеног посла враћао вјеровнику скупа с дијелом добитка. Добитак се дијелио на три дијела: једна трећина се давала ономе лицу, које је позајмило новац, када би му се вратила главница, зато се и назива „terziaria“, а два је дијела задржавао власник брода.

У чланку Глигора Станојевића: „О везама Боке и Црне Горе у XVI в.“ говори се у општим цртама о трговини, усељавању Црногораца у Боку и о узимању кућне послуге из Црне Горе. Интересантан је податак, да се у Црну Гору у оно доба највише увозила свила, и то преко људи из Његуша, који су ту робу, као посредници између Котора и осталих крајева Црне Горе, даље продавали.

У чланку „Аграрно питање у Боки Которској“ Даница Миљковић се ограничила на насеље Прчањ, те је податке за обраду овог проблема црпила из катастарских и судских докумената извршивши усто детаљну анализу економских прилика на Прчању од г. 1833—1941. При проучавању споменутог материјала констатовала је, да је земљиште подијељено на врло велик број парцела, које су настале цијепањем пригодном многобројних дијељења земљишта, те је и ово био један од узрока, што је земља, на овај начин раздијељена, губила свој значај за пољопривреду. Откада су се пак Прчањани одали трговини и поморству, пољопривреда је, ради природе самог земљишта и примитивног начина обраде, била сасвим споредног значаја. Сав њихов просперитет произлазио је из трговине и поморства, што су сами Прчањани нарочито цијенили и нарочито нагласили,

када су на својој новој цркви г. 1802 истакли натпис, да је граде „трговци и поморци“.

Земљишни посјед у погледу својине дијелио се на тзв. „општинску земљу“ и „приватну земљу“. На општинску земљу отпада 2/3 атара.

У чланку Дејана Медаковића: „О ретким писаним и штампаним књигама на подручју Боке Которске“ констатује се, да је Бока у погледу сачуваних рукописних и штампаних књига прилично сиромашан крај. Србуље готово не постоје, односно нијесу нађене, јер православне цркве у Боки имају скоро редовно руске црквене књиге XVII и XVIII в. Изузетак чини манастир Савина и парохиска црква у Бијелој, у којој има неколико србуља. Манастир Савину није екипа г. 1951 испитивала, али је књиге из Савине прегледао и описао Ђорђе Сп. Радојичић у Историјском часопису г. 1951, на стр. 228—346, те имамо о томе тачне податке, које Медаковић није споменуо. По Медаковићу најдрагоцјенија је књига свакако Октоих од 1—4 гласа из штампарије Црнојевића, који се налази у парохиској цркви у Бијелој. Осим ове знамените књиге писац наводи још неколико штампаних србуља из ове цркве и један рукописни Псалтир, за који каже да до сада ближе није датиран, а потиче, највјероватније, из краја XVI в. Овај рукописни Псалтир је, међутим, тачно датиран, како смо ми то у своје доба објавили. Псалтир је писао „тах“ (инок) Еустратије године 7028 од створања свијета (1520 наше ере) „в царство Селимбега, агарјенскога цара, царствујушта Цариградом и Египтом и всеју србскоју землијеју и Врхбосном и Подунавјејем“, како проистиче из записа на свршетку задњег писаног листа.¹⁾

Од руских књига, којих има више примјерака из XVIII и XIX в. у овој цркви, најважнија је „Часослов полууставни“, који је г. 1642 штампан у Лавову у чувеном онда православном манастиру Ставропигији, који је касније прешао у руке униота. Ова књига чини прелаз између србуља и каснијих руских штампаних књига.

Из архивске грађе зна се, да су и католичке цркве и манастири, нарочито у Котору, имали велик број важних књига, а било је у Котору и приватника, нарочито племића, који су имали велике библиотеке. — У библиотеци фрањевачког самостана св. Кларе постоји библиотека са око 20.000 свезака. У овој је библиотеци Медаковић нашао више вриједних књига, а међу њима су најважније 2 псалтерија, 2 градуала и 3 антифонарија, а штампане су у Венецији 1499—1500 г. Према години свога штампања ове су књиге позне инкунабуле, али су по својој садржини врло важне. Оне спадају у прве млетачке књиге, у

¹⁾ Петар Д. Шеровић, Црква Ризе Богородице у Бијелој, у Боки Которској, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, г. 1920, стр. 291.

којима су музички текстови штампани металним, покретним знаковима. До тада се музика штампавала урезивањем знакова у дрвене плочице. Према томе ове инкунабуле претстављају, како каже писац, ријеткост своје врсте.

У раду Јована Ковачевића: „Средњовековни епиграфски споменици Боке“ каже се, да су од свих до сада констатованих натписа у Боки свега два ћириличка, а остали латински. Надопунићемо одмах овдје писца и навести, да имамо натписа и на другим језицима као нпр. грчки натпис у цркви у Бијелој, који је објављен у истоме овом Зборнику на стр. 55.

У овом свом раду, да би одржао хронолошки ред, писац нам углавном анализира натпис на познатом Андреацијевом саркофагу, који се налази у посебном одјељењу катедрале св. Трипуна у Котору, гдје су гробови неких бискупа. На овом саркофагу држи се да је најстарији натпис из средњег вијека у Котору. Саркофаг је од свијетлог камена са траговима полихромије. Ово је, по мишљењу писца, најстарији примјер средњовјековног споменика са очуваном полихромијом код нас.

Епиграфски се утврђује, да овај саркофаг није млађи од IX в. Натпис на споменику је сигуран доказ, да је Андреације историска личност и да о неком накондном грађењу гробнице не може бити говора. Али Андреације није познат само по овом натпису, већ и по тзв. Андреацијевој повељи, коју доноси Колети у „*Illyricum sacrum*“, а у чију аутентичност је и сам Колети сумњао. Као главни разлог, да се ова повеља сматра неаутентичном, истиче се чињеница, да Андреације није споменут г. 1221 у исправи о посвети колегијалне цркве св. Марије-Колеђате. Сматра се, да би код набрајања патрона ове цркве, која је обрађена на мјесту раније цркве, састављач ове „повеље“ тешко могао изоставити име првог оснивача ове старе цркве, када би он био историска личност. Међутим, Ковачевић истиче, да основица проблема, о којој се цркви ради у Андреацијевој повељи, лежи у називу цркве *S. Maria infunara*, за коју се мислило, да се односи на цркву св. Марије-Колеђату у близини ријеке. По Ковачевићеву мишљењу, ријеч *infunaria* није искварен облик од ријечи *infunara* (на ријечи), нити потиче од ријечи *funes*, што означаје уже или коноп (јер је у близини било конопарских радника, жуетара), него од ријечи *funus*, што означаје погреб, или сахрану, те би то био искварен облик мјесто правилнијег: *infuneraria*. Према томе би св. Марија *infunaria* значила надгробну цркву св. Марије, или породичну капелу с гробовима Андреација, његове жене Марије и њихове дјеце. Ковачевић, против досадашњем мишљењу, држи, да је Андреацијева гробна капела — св. Марија *infunara* — била на истом мјесту, гдје је откривена и Андреацијева гробница, тј. у улици између катедрале св. Трипуна и бискупског двора.

У раду Васа Томановића: „О топографским именима Боке Которске“ исправљени су називи многих мјеста у Боки и акценти ових ријечи, што је нетачно забиљежено у Вукову Рјечнику, а одатле неисправљено ушло у Рјечник Југославенске академије и друге рјечнике.

У Рјечник су ушла и имена неких заселака, али у Боки постоји велик број разних заселака, чија имена нијесу ушла у Рјечник, па се очекује од наших научника, да то покупе и обраде као што је то овдје споменути писац урадио.

Светозар Радојчић у свом раду: „О сликарству у Боки Которској“ истиче да се најстарији сачувани споменик монументалног зидног сликарства у Боки налази у парохиској цркви Ризе Богородице у Бијелој. Од старе цркве, која је била на мјесту данашње, сачувала се само апсида и то, необичног облика, уска и дубока, споља појачана са шест лизена. Од времена подизања првобитне цркве до прадње садашње, културни слој земље нарастао је за око 1,50 м. Када је подигнута нова црква са новом апсидом, стара је апсида остављена као наставак нове. Стара је апсида била веома влажна. Постоји једна молба из г. 1820, која писцу није била позната, којом ондашњи парох Бијелски, Илија Злоковић, моли владика Краљевића, да дозволи, да се под старе цркве подигне, јер, каже, када служи литургију, а када киша пада, да су му у олтару ноге у води. Владика је то дозволио, али изгледа да то није извршено прије г. 1827, када је св. трпеза пренесена у нову апсиду велике цркве и подигнут и изравнат под у старој апсиди са подом нове цркве. То се констатовало недавно, када је стара апсида очишћена, јер се види да је била насута грађевним материјалом старе црквице, која је тада била срушена. Тако деформисана, мрачна и ниска апсида са два зазидана прозорчића и нишом у средини, сачувала је, каже писац, веома занимљив живопис из XIII в. Ова апсида са својом дубином, издуженошћу и неправилношћу горње конструкције много потсјећа на апсиде задарских црквица св. Вида и св. Петра Старог, који се спомиње у изворима г. 918. Према томе њезина архитектура је још старија од фресака, по свој прилици из X в. Арх. Ђурђе Бошковић, који је у ову цркву улазио г. 1937, каже, да је интересантно да је ова стара капела припадала истоме типу, коме и веома архаични мали маузолеј код Печуја у Мађарској.

Садржина фресака у старој апсиди у Бијелој скоро је иста као и у осталим апсидама наших старих цркава. У средини шкољке насликана је велика допојасна слика Богородице (Orans) са Христом на крилу. Христос је сигниран као Емануил, што писац пригодног свог кратког боравка ради недовољне свјетлости није запазио. Грчки натпис крај врло оштећеног лика епископа Данила Радојчић доноси у цјелости, али се не упушта у његову поближу анализу. Лик Данилов је живописан у ниши

тачно изнад епископског сједишта (горње мјесто или горњи пријесто) у апсиди, према томе, каже писац, може се претпоставити, да је стара апсида у Бијелој припадала некој катедралној цркви. — Када се у овој апсиди отстранео насип, дошло се до првобитног плочника око 1.50 м. дубине, а испод нише, у којој је лик епископа Данила, откривен је један квадратни орнаменат. При плочнику, испод орнамента, пронађена су два степена (скалина) од камена, од којих је горњи оштећен, те би се рекло, да је епископ тим степенима улазио да сједи у ниши, која, рекло би се, да му је служила као катедра.

Претпоставка Радојчићева, да је стара апсида у Бијелој припадала некој епископској катедралној цркви, врло је интересантна. Ми смо још прије више година у једном свом раду о овој цркви упозорили на то, да је кесар Гргур, старији брат Вука Бранковића, син охридског господара Бранка, подигао на Охридском Језеру „појасни храм пресвете Богородице Захумске“, који је био живописан г. 1361, као успомену на ту светињу у Захумљу, старом завичају Бранковића. Тачно се не зна, да ли је парох. црква у Бијелој првобитно била посвећена „полагању појаса“ (31 августа), или „полагању ризе (хаљине) Богородице“ (2 јула), јер је ова црква, како проистиче из сачуваних докумената, прве четврти прошлог вијека славила овај празник, а затим све до Првог свјетског рата славила је празник „полагање појаса“ и у цркви храмовска икона претставља полагање појаса, а не ризе Богородице. Према томе, није искључено да има неке везе и ова наша раније „појасна“ црква Богородице (уколико то не би, можда, била једна те иста црква), за коју Радојчић претпоставља, да је била катедрална црква, са споменутиим чувеним појасним храмом Богородице Захумске, у чију је успомену и част кесар Гргур сматрао за потребно, да подигне цркву на Охриду.²⁾ Замјена између цркве, посвећене „ризи“ и „појасу“ Богородице, врло је лака тим више, што се и један и други догађај односи на полагање дјелова хаљине Богородице у цариградским црквама, а и сам „тропар“ на оба празничка дана један је исти, те се у њему спомињу и „риза“ и „појас“.

Друга знаменита старина у Боки, чији је живопис Радојчић проучио, је напуштена црквица св. Василија (Базилија) у Столиву, чије име потсјећа на византиски уплив у овим крајевима. На зидовима у унутрашњости ове црквице, налазе се врло интересантне фреске, чија је садржина претежно православна и распоређена по обичајима православних иконописаца. Али велике стојеће фигуре у првом појасу саме црквене навате, пружају нам, како каже писац, велико изненађење. Десно испред мјеста гдје је некада био иконостас, на првом мјесту је насликан св. Никола, како се обично слика у нашем средњевјековном сликар-

²⁾ Гласник срп. — прав. патријаршије, Сремски Карловци, г. 1925, бр. 24, стр. 374.

ству. Уз ову фреску је у профилу насликан св. Франо Асишки у фратарској хаљини, голобрад, с правилима у руци, италијански сигниран, те изгледа као да се обраћа св. Николи. Слика је у раноренесанском стилу, а иза њега долазе св. Петка и св. Недјеља обје грчки сигниране. И св. Петка и св. Недјеља су светитељке које поштују у Боки и православни и католици, те им је посвећено и неколико православних и католичких цркава. На западном зиду, с лијеве стране врата, насликан је св. Севастијан, сав испрободен стријелицама, као што се види на сликама млетачких мајстора касног XV в. С десне стране врата је архистратиг Михаило, како се на овом мјесту вјековима слика у православним црквама. Прва фигура на сјеверном зиду, према слици св. Николе, која је на јужном, је лик св. Трипуна у богатој, раноренесанској одјећи с моделом града Котора у рукама, те иако је сигниран грчки, ипак не припада ни иконографски ни по стилу грчком сликарству. Стољивски св. Трипун, широког става, у богатом огртачу, како каже писац, сасвим личи на раноренесанског племића, те се изгледом и сликарском обрадом најдаље одваја од средњег вијека. До њега су св. Ђорђе и св. Димитрије иконографски и стилски блиски фигурама моравског стила, а до њих св. Катарина, насликана у некој чудној мјешавини Истока и Запада. Гледан у цјелини стољивски живопис, како наводи писац, показује мјешавину иконографских и стилских елемената источне и западне умјетности. Већ се композиција у апсиди јасно истиче својом оригиналношћу. Деизис у конхи налази се и у италовизантском монументалном сликарству, али фреске у доњем дијелу апсиде, гдје је претстављен св. Василије и жртвеник, изразито су православне. На жртвенику је приказана Причест у виду хљеба и вина, што потсјећа на мајстора у Хилендару, да се, ваљда, тиме још јаче истакне православни карактер олтарске жртве, која се ту приноси. Али наведени светитељи, који се искључиво (св. Франо), или нарочито славе у католичкој цркви, чине донекле контраст чисто православном приказу жртве. Стога ову „биконфесионалност“ није лако схватити, ни протумачити. Ову нам нејасност не расвјетљује, него скоро још више заплиће, двојезични сликани натпис изнад малих зазиданих врата на јужном зиду, кроз која се улазило у неку малу просторију (гробну капелу, испосницу или сакристију), која је порушена, али чији се темељи још распознају. Натпис се састоји од 11 редака италијанског и 3 доња ретка српског текста. Пошто у књизи немамо факсимила натписа, бар оних слова, која се могу макар и фрагментарно распознати, то је доста тешко нешто прецизније о истој казати.

Неколико сачуваних докумената, који се односе на ову цркву, не рјешавају нам јасно питање њезине припадности и положаја. Наиме, у VII књизи Бискупског архива у Котору на стр. 226 и на стр. 385 и 386 налазе се двије, скоро идентичне, молбе поглавица херцеговачких хајдука, који у њима излажу, како су,

бјежећи испред Турака, оставили своје куће и баштине и населили се испод села Столива, а има их у све око 200 душа, малих и великих. Тешко им је, што немају своје цркве, а нашли су доброд и честитог свештеника, калуђера Данила, игумана Требињског манастира (Тврдоша), који би им вршио вјерске обреде. Стога моле да им се уступи једна црква, која се налази под истим селом Столивом, да би споменути свештеник могао у истој служити литургију по њиховом (источном) обреду. Врло је важно, да је на једној од ових молби, која је писана италијански, чувени Андрија Змајевић, онда опат у Перасту, а касније надбискуп барски, потписао ћирилицом харамбашу Јлаза, буљукбашу Драгојла и Вука Ковачевића, од њих замољен, јер они нијесу знали писати. Рјешења се у овим књигама не налазе, али је вјероватно, да им је молба била услышана и да им је била уступљена баш ова црквица св. Василија, која се налази »испод села Столива“, чије су куће у оно доба биле већином удаљене од мора у данашњем Горњем Столиву. Ово се, изгледа, индиректно потврђује и из садржаја аката објављених у овом часопису књига IX, 1 на стр. 222 и 223, а који се, углавном, односе на ову цркву.

У XVIII в. пак, када више није било хајдука, који су, као бранитељи ових и сусједних мјеста од Турака, имали становите привилегије, нити је више било потребе од њих, стало се је православним житељима, чији је број био опао, оспоравати право на ову цркву истичући да је она од искона — од назад три столећа — католичка, што би се слагало с резултатом Радојчићева проучавања ове цркве, по којему иста потиче из XV в. — Свакако ово доста нејасно, али врло важно, питање моћи ће се ријешити тек онда, ако се нађу о томе у којем нашем архиву потпунији подаци, или ако успије, да се боље прочитају тек дјелимично прочитани натписи из ове црквице.

У свом раду: „О умјетничким споменицима града Котора“ Цвито Фисковић најприје говори о градским зидинама и наводи да читав склоп потиче, углавном, из раздобља од XV—XVII в., а од ранијих зидина, да је остао на југоисточној страни само онај дио, који је окомито зидан и који је, да се спријечи његово рушење, касније подупрт контрафорима. Даље спомиње неколико грбова из XV в. у зиду над Гурдићем. Уз зидине на обали бијаше лежа за суд и склониште, што се спомиње у документима из 1477 г. За унутрашња градска врата са стране Гурдића, која имају српасте романски лук и угаоне рупе за вратнице, каже да, можда, потичу из XIII в., те би, као источна градска врата у Дубровнику, а западна у Бару, претстављала ријетке примјере романских улаза у наше средњевјековне градове.

Даље расправља писац о катедрали св. Трипуна и каже, да је од првобитне округле цркве, коју спомиње Порфиригенит, остало само неколико уломака каменог плетерног намјештаја. Од друге цркве, која је замијенила прву и била освећена г. 1166,

остала је главна и побочна апсида и свод над светиштем. Остали дјелови потичу из каснијег времена. За цибориј над главним олтаром, каже, да потиче из доба око г. 1362, јер је Форлати сачувао податак, да се тада обновио главни олтар. Из истог је времена, вјероватно, и стара олтарска менза са пет нога, јер се с њом подудара ширина циборија. У то доба пробијен је сред апсиде широки трајни прозор (трифора), који има сва обиљежја прелазног романско-готског стила. Стога писац тврди, да није тачно, да тај прозор потиче из XII в., нити је „врло сличан“ трифори Студенице из краја XII в., како то неки научници мисле.

При обнови цркве у XIV в. изгледа да су на зидовима насликане фреске, које су сличне фрескама у неким рашким црквама, из чега слиједи, да је између сликара фресака у овим црквама и которским било везе.

За цркве св. Луке (1195), св. Марије (Колеђата) (1233) и св. Ане каже писац, да су чисто романске грађевине, а не романско-византиске, како се до сада држало. За каменог орла, који се налази на врху крова куполе цркве св. Марије, мисли, да није ту *in situ*, већ да је однекуда донесен. — У цркви св. Михаила која се спомиње средином XII в. налазе се остаци фресака, како изгледа, из XIV вијека.

Фисковић је, поред црквених споменика романског стила и остатака романских градских врата, констатовао и неколико уломака профаног градитељства, вјероватно из XIII в. То су у горњем дијелу града остаци најстаријих которских кућа, који до сада нијесу били примјијећени.

Најљепши споменик цвјетне готике у Котору претстављају врата Бизантијеве палаче, која се могу бројити међу најљепша врата тог стила на нашем приморју. У улици крај цркве св. Николе сачуван је остатак касно-готске куће, а у близини је још једна рушевина куће из краја XV в. Прелазном готско-ренесанском стилу припада и кућа на негдашњем Тргу млијека, за коју се држи да је припадала породици Друшко. Истом стилу припада и палача обитељи Драго над уличним пролазом трга код катедрале св. Трипуна.

У Котору су ријетки споменици дрвене готске резбарије, која је у XV в. била у Далмацији јако развијена. Ту спада дрвени крст главног олтара цркве св. Марије и нешто млађи крст под висећим тријемом на спољашњем зиду исте цркве. За велики касноготски крст у ризници катедрале св. Трипуна, који предаја приписује српској краљици Јелени, жени Уроша I, писац тврди, да не потиче, како се досад држало, из XIII, него из почетка XVI в., јер се на њему јасно опажа утицај ренесансе.

Касноготски сребрно-позлаћени крст с рељефним попрсјима светаца у катедрали, по мишљењу писца, не може се сматрати, као досад, даром которског бискупа Марина Контарено, јер на њему нема лика арханђела Михаила, који је на крсту постојао

и како се види из једнога рачуна око 1515, било му је поправљено крило.

Међу сребрним ренесанским умјетнинама најглавнији је кивот мошћи св. Трипуна с рељефним призорима из његова живота, за који писац мисли да би могао бити рад домаћих златара из средине XVI в., те се не може сматрати дјелом прелазног готско-ренесанског стила, како се то досад држало, јер на њему нема готских украса.

О барокном стилу, каже писац, да превлађује у Котору једнако као и у осталим бокелјским мјестима. Град су након великог потреса у другој половини XVII в. почели обнављати у том стилу, у којему су овдје подигнуте све веће зграде иако у једноставнијем облику.

Из овог времена има у бокелјским црквама много сребрних кандила и осталих предмета са млетачким жигом, јер је домаћи златарски обрт био опао. Међу предметима кована жељеза спомиње писац решетке на прозорима и куцала у облику лире, од којих је најљепше оно на вратима барокне палаче Пасквали. — Сасвим је умјесна примједба Фисковићева, да би све ове разноврсне мале предмете умјетничког обрта требало почети сакупљати у музеј за умјетност и умјетнички обрт, који недостаје нашим градовима, јер баш ти предмети употпуњују увид у њихов културни и привредни живот.

Умјетници, који су изводили све горе споменуте умјетничке предмете, скоро су сви наши људи и носе наша имена.

Јованка Стојановић-Максимовић у свом раду: „О средњовјековној скулптури Боке Которске“ на основу досадашњих испитивања у развоју средњевјековне скулптуре у Боки разликује три периода:

I) Преромански период, који се дијели на период IX и X в. и на период XI в. — У IX и X в. су почеци средњевјековне пластике, који су заједнички са општим развојем пластике словенског Балкана. Скулптура XI в. претставља цјелину, која је у ликовном погледу отишла корак даље и која по множини споменика јасно обиљежава политички и културни успон дукљанске државе у овом периоду.

II) Романски период, који обухвата вријеме XII и XIII в., када је Бока ушла у оквир државе Немањића и тако у оквиру умјетности српске средњевјековне државе. У овом периоду пластика се ослобађа строго геометриске стилизације прошлих вјекова и посвећује више пажње људској фигури.

III) Романо-готски период, који обухвата вријеме XIV в., а назива се стога тако, јер права готика није никада продрла у Боку Которску.

У почетке развоја словенске пластике у IX и X в. у Боки спадају фрагменти с орнаментом тзв. „кука“ или „волута“. Оваквих фрагмената, како стоји у овом чланку, нађено је досада у

Котору, на Отоку Госпе пред Кртолима и у Бијелој. Нама је пак познато да се оваквих фрагмената нашло раније и у Тивту и на Превлаци, а недавно је донесен у Музеј у Херцеговоме један фрагмент са „кукама“, који се налазио код данашње цркве св. Андрије у Кутима, што значи, да је на мјесту ове цркве постојала у IX и X в. нека старија црква.

Новост је у овом чланку то, што се, супротно досадашњем мишљењу у науци, каже, да рељеф с паунима, крстионица и аркада циборија у сакристији катедрале св. Трипуна и рељеф лава с отвореним чељустима на Превлаци својим стилем више одговарају XI в., него ли VIII или почетку IX в., како се досада у литератури датирало.

Кораћ је први од свих чланова екипе походио цркву св. Василија (Базилија) у Столиву и установио, да се у њој налазе фреске, које је, како смо горе навели, описао С. Радојчић. И Кораћ мисли да би ова црквица, чија архитектура једнобродне цркве-капеле, која није имала ни каснији уобичајени звоник на преслицу, не одаје ни цјелином, ни детаљима интересантност свог живописа, припадала, приближно крају XV вијека.

За православну цркву св. Ђорђа у Доњем Ораховцу, која је живописана, писац држи, да можда потиче чак из XVI в. Овдје, по њему, инертна средњевјековна традиција оставља по страни новитете у архитектури, које доноси крај петнаестог и шеснаести вијек. Св. Ђорђе је, закључује писац, драгоценост мјесних традиција, које га неосновано приписују далеким временима. Међутим види се, да је писцу остао непознат онај податак из Државног архива у Котору, у којему се већ г. 1446 спомиње ова црквица као »ecclesia sancti Georgii de Rechovatio³⁾. Из овог се примјера јасно види важност архивских података при проучавању појединих грађевних објеката и њихову датирању. Црквица св. Ђорђа и њезин живопис заслужују, по нашем мишљењу, нарочиту пажњу стручњака.

Милан Злоковић у свом раду: „Грађанска архитектура у Боки Которској у доба млетачке власти“ истиче да је приликом рада у свом завичају, а у тијесној вези с неким стручним запажањима, која потичу из ранијих година, стекао увјерење, да се стара бокелска архитектура примјетно разликује од камене архитектуре осталих крајева нашега приморја. Има, како он каже, знакова, који говоре у прилог примамљивој претпоставци, да су некадашњи бокелски морепловци, као бродовласници и трговци, били у исто доба и одговорни архитекти својих кућа. — Појам куће односи се, и то увијек, без разлике, само на једно домаћинство, смјештено у већини случајева у два спратна слоја над при-

³⁾ Lib. not. IX у Државном архиву, у Котору стр. 631; П. Д. Шеровић, Црква св. Ђорђа у Доњем Ораховцу, Гласник Народног универзитета, бр. 4—6, Котор 1935, стр. 17.

земљем, у коме се није никад становало. У приземљу је била смјештена „коноба“ и служила је привредним потребама домаћинства. Методе у грађењу куће биле су традиционалне и од њих се није никада отступало.

Нарочито се писац позабавио великом црквом на Прчању и објавио сачуване цртеже по оригиналима млетачког архитекте Макаруџија, коме су Прчањани били задњих година XVIII в. повјерили израду планова своје велике нове цркве.

Посебну је пажњу писац посветио раду каменарских мајстора, који су претежно били с Корчуле. Нарочито је нагласио вјештину, којом је католички корчулански градитељ, Никола Форетић, задње четврти XVIII в. замислио и извео православну цркву манастира Савине.

Раздвојеној, али смишљено синхронизованој, сарадњи бокељских градитеља и корчуланских каменара има се захвалити — истиче писац — што су у Боки стваране без нарочитих претензија и скромним, али добро искоришћеним средствима, солидне и по своме изгледу мирне и озбиљне грађевине.

Винко Ђуровић писао је „О конструкцијама кућа од XVI до конца XIX в. у Которском Заливу и њиховим градитељима“, те је углавном говорио о зградама Прчања, гдје једна поред друге стоје куће из XVI, XVII, XVIII и XIX в.

Подови спратова су редовито дрвени, а код луксузнијих кућа свечане просторије поплочане су плочама од печене глине. У приземљу су подови само од камених плоча.

Према усменом предању сви столарски радови радили су се у самом мјесту, те су позната од давнина имена старих мајстора.

Сви зидари су већином домаћи људи, те се помињу поименице али главни зидари на прчањској цркви били су тзв. »mistri goghe« који се по гдјекада спомињу и по другим мјестима у Боки. Ко су ти гоге, усмена предаја не зна, али изгледа да су били Арбанаси.

У раду Бранислава Којића: „Сеоска архитектура у Которском Заливу“ говори се о насељима, која се нижу дуж саме обале с обје стране Залива. Свако од ових насеља састоји се из два различна дијела: варошице и села. Варошица лежи уз саму обалу, друмског је типа, једнострано израђена и окренута лицем к Заливу. Други дио истог насеља лежи подаље од морске обале и претставља право сеоско насеље. По овоме двојном саставу насеља нарочито су типична мјеста: Прчањ, Муо, Столив и Доброта.

У другом свом чланку: „Горња села на полуострву Врмцу“ Којић наводи да се атари свих ових села састоје из два дијела: планине и села. Насеља су свих ових села разбијеног типа. Куће су груписане по братствима и густо су збијене једна уз другу.

Насеље негдашњег великог села Пасиглава, које је давно расељено, налазило се између данашњих насеља Горње Ластве

и Богдашића. До сада се држало, да се ово село раселило због турских упада и пљачкања у XVI в., али писац не прихвата то мишљење, јер напр. село Богдашићи, које је прво на удару Турака, који су проваљивали из Грбља, није се раселило нити је збијено, да се може боље бранити, него потпуно разбијено. По мишљењу писца, које нам изгледа потпуно основано, мора да је био који други узрок томе расељавању, а највјероватније је, да му је била привредна основа и спада у познати процес спуштања људи из брдских крајева у ниже, кадгод им то дозволе опште прилике. Исто то вриједи и за село Розговац, које се спомиње задњи пут у документима г. 1588.

Резултате етнолошких испитивања на Мулу, Прчању, у Горњем и Доњем Столиву и Доброти објавио је Шпиро Кулишић у свом раду: „Етнолошка испитивања у Боки Которској“. Ова су села још у средњем вијеку припадала ужем подручју Которског дистрикта, те се по саставу и занимању становништва разликује у свим мјестима осим Столива уски приморски појас, насељен старијим католичким становништвом и горњи појас на падинама брда. Становници Доброте и Прчања у XVIII и XIX в. већином су морепловци и трговци и у то вријеме долази до економског и културног процвата ових насеља. Становници Мула су већином од старине професионални рибари. Столивлани су поморци, али их има и земљорадника, који још у XVIII в. настоје да се ослободе кметских односа према сусједном Перасту.

Заједнички мјесни обичаји и обичај територијалне ендогамије показују да се становништво ових насеља формирало у оквиру чврстих територијалних заједница. Обичај територијалне ендогамије објашњава нам, како наводи писац, зашто се тако дуго могла одржати знатна диференцираност у језику католичког становништва ових сусједних мјеста, коју је већ Вук запазио. Али ипак у овим мјестима дуго су се одржавале и родовске и патријархалне традиције, те су старија братства имала више угледа и утицаја. Породичне традиције и сродничке везе у свим овим мјестима и данас су врло јаке. И овдје, као и у неким селима Херцеговске општине, братство се означаје као племе, те се овај назив сусреће и у старим свадбеним обичајима.

У обичајима очувани су, каже писац, елементи патријархалног живота и културе, а нарочито у женидбеним обичајима. Испитивањем ових обичаја видјело се да су се исти већ доста давно у свим овим мјестима прилично изједначили утицајем старијег словенског становништва са подручја средњевјековне Которске општине, те се опажа и веза између данашњих обичаја и средњевјековних которских обичаја и закона. — Ово се, како истиче Синдик у предговору, у науци први пут утврђује анализом обичаја.

Јован Вукмановић у свом раду: „Ношња и оружје Бокелске морнарице“ најприје говори о карактеристици народне ношње у

Боки по Вуку и по С. Накићеновићу. Затим расправља о географској распрострањености ове ношње, о њеном поријеклу, развоју и значају, о материјалу и изради ношње и оружја, па и једно и друго детаљно набраја и описује. Примијетићемо, да је већ давно струка ишчезла из одијела Бокелјске морнарице. Часници Морнарице су за вријеме аустриског владања у Боки носили на глави једну врсту шешира као што су то, уз парадно одијело, носили аустријски чиновници. По паду Аустрије почели су носити калпаке, сличне калпацима, које су носили часници негдашње Српске гарде у Котору, која је иначе имала скоро сасвим иста одијела као и Морнарица. Бијели калпак с нојевим пером адмирал је почео носити тек мало прије Другог свјетског рата, а раније је носио доста једноставнији калпак. Није тачно да „мали адмирал“ уопште не носи оружје, јер има и он обично двије мале сребрно-позлаћене пушке за појасом.

У другом свом чланку: „Женска ношња у Доброти“, иза неколико општих напомена, Вукмановић нам говори о дјевојачком одијелу, о вјенчаном одијелу, о накиту, о наруквицама, о сунцобрану и о прћији (руху) која се носила у скрињи (сандуку) са већ типизираним орнаментима. Затим говори о одијелу удатих жена, о одијелу у жалости и о одијелу за укоп. При крају чланка је опис женске ношње у селима Горњој и Доњој Лавсти и у Тивту.

У чланку „Музички фолклор Боке Которске“ Ст. Лазаревић констатује, да је биљежење фолклорних напјева у нас отпочело много доцније, него записивање текстова народних пјесама и ако су оне и тада пјеване. Вук наводи да је више волио да записује пјесме од казивача, него од пјевача.

Према сакупљеном материјалу у попијевкама Которског Залива опажа се сиромаштво мелодике, односно богатство епског изражавања.

Обзиром на прилике у којима се у Боки пјева, могу се, углавном, разликовати слиједећи типови попијевака: попијевке од кола, попијевке за столом и попијевке у различитим другим приликама. Све ове попијевке припадају различитим историјским епохама. Прве двије групе немају међу собом континуитета, из чега се закључује, да су изумрли читави фолклорни стилови, или је наступио нагли утицај са стране. За попијевку из друге групе писац држи, да је то црногорска попијевка, на коју је извршила снажан утицај медитеранско-млетачка култура у заједници с осталим познијим музичким утицајима.

Интересантно је, да при овом проучавању музичког фолклора, како писац каже, није запажена ниједна врста аграрно-коледских пјесама и ако су етнологзи запазили извјесне обичаје земљорадничког поријекла. Ми пак мислимо да у аграрно-коледске пјесме спада божићна пјесма:

Божих има три сестрице — весело, весело!
Прву посла жњет шеницу-коледо, коледо! итд.

Ова се пјесма пјева, обично на бадњи дан, у сјеверном дијелу Боке. Што се тиче народне инструменталне музике, ње код римокатоличког дијела становништва уопште и нема. У Ораховцу, селу са православним становништвом, још се нађе по који гуслар.

Писац нарочито истиче отсуство оријенталних утицаја на музички фолклор у области Которског Залива и ако су Турци владали у његовој непосредној близини, па чак и у Ораховцу.

Милица Илијин у чланку „Народне игре у Боки Которској“ каже, да Бока спада у ред оних области, које се не одликују ни нарочитим богатством игара, ни разноликошћу типова, ни нарочитом живошћу у игрању. С малим изузетком не би се могло говорити ни о неким оригиналним бокелским играма, јер су игре у Боки великом већином поријеклом из других крајева, највише из Црне Горе.

Сватовско коло се увијек састоји из два дијела: првог мирнијег, који се зове „шеталица“, или „протезавица“ и другог, живљега, који се зове „поскочица“.

„Коло св. Трипуна“ или „коло Бокелске морнарице“, које се раније играло искључиво о свечаности св. Трипуна (2 и 3 фебруара), а никада у другој прилици, свакако је, по мишљењу писца, обредна игра, како је то већ раније запазио и Константин Јиречек (Историја Срба IV, Београд 1923, стр. 55). Обредне игре у Средњем вијеку биле су у читавој Европи врло распрострањене и највише су се изводиле о празницима и уочи празника у вези са црквеним обредима. Провлачење испод подигнутих руку, које се у колу св. Трипуна неколико пута понавља, елеменат је обредних игара код многих народа, а претставља обнављање живота.

На крају књиге је чланак „Споменици културе у Боки Которској и њихова заштита“, гдје су Иван Здравковић и Дејан Медаковић навели, што и гдје би све требало заштитити и реставрирати, односно конзервирати.

Петар Д. Шеровић

ЈОВАН ЂЕТКОВИЋ, БОРБЕ ОКО СКАДРА 1912—1913 ГОДИНЕ

Као 17 свеска едиције „Ликови и догађаји из српске прошлости“ Издавачко предузеће Србије „Просвета“ објавило је 1954 године кратак преглед борби око Скадра током Балканског рата. Брошура је целног формата и има 84 стране, а цијена јој је 45 динара.

Ћетковић је у уводу дао кратак осврт рада на зближењу балканских држава и стварању Балканског савеза, на чему је рађено још од 1909 године. Преговори су ипак успјели и у марту 1912 године већ је потписан Српско-бугарски савез, а ускоро се томе Савезу придружују Грчка и Црна Гора, иако је и сама Црна Гора 1912 године радила и на зближењу и савезу с Бугарском. Истовремено Црна Гора ради и на формалном савезу са Србијом противу Турске, те су већ у септембру 1912 четири балканске државе биле готове и на борбу. Но чим су европске велесиле сазнале за тајне преговоре о Савезу, одмах су настојале да га омету, или бар од њега створе дефанзивни савез, али су стварно биле изигране од малих балканских држава. Главна мржња Русије и других велесила сручила се на малу Црну Гору, која је прва почела рат (краљ Никола је још 18 септембра по старом календару издао наредбу о мобилизацији црногорске војске, његов посланик у Цариграду већ је 25 септембра прекинуо дипломатске односе с Турском и саопштио објаву рата, а 26 септембра краљ је издао прокламацију народу о почетку борби), те је одмах изгубила и сву војну субвенцију од Русије, јер је Русија била потпуно противна свакој војној акцији балканских савезника.

На дан објаве рата Црна Гора је имала свега око 33.000 војника и 125 застаралих топова, са врло малом количином муниције, а само 12 комада митраљеза. Када се зна да је само за неколика мјесеца црногорска војска испунила велики дио свога ратног задатка, ослободила читаву територију Санџака која је била у њеном ратном плану и саставила се са војском Краљевине Србије, онда се мора признати да је Ћетковић учинио велику неправду великом броју ондашњих црногорских официра када у своме раду за њих каже: „Од врховне команде па све до команданата батаљона, готово сви официри за више командовање показали су при првим операцијама сву своју неспособност“ (стр. 20 — курзив је мој, Р. Ј. Д.)!

Зна се да је та иста генерација црногорских војника са тим истим руководећим кадром током цијелога Првог свјетског рата издржала у свим борбама са много надмоћнијим непријатељем и однијела многе славне и велике битке, па је онда та неправда још већа и историски неодржива.

Скадар је, по Ћетковићевим излагањима, бранило 24.000 људи редовне турске војске и 5.000 башибозука, а град је био модерно утврђен и његов командант био је „један спреман и одважан војник“, дивизиски генерал Хасан Риза-беј, који је био завршио Војну академију у Берлину. Црногорска војска Зетског одреда, коме је главни план био заузеће Скадра, имала је свега 15.000 људи и 40 топова разнога калибра, а са овим одредом кооперисао је Приморски одред са 8.000 људи и 34 топа.

Ћетковић излаже доста детаљно борбе око Скадра, а у раду има и нешто података о борбама за ослобођење Метохије, као и нешто података о главним борбама које су водиле трупе Србије и Бугарске, а није изоставио да изнесе и податке о одушевљењу које су изазвале код наших сународника у Аустро-Угарској побједи трупа Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе.

Црногорске трупе свечано су ушле у Скадар 13 (26) априла, послије толико жртава, а сјутрадан је издат свечани проглас народу, у коме је наглашено да му се доноси слобода од отоманског јарма, који их је притискао пуних 435 година.

Но то стање није дуго трајало, јер су велесиле одмах припремиле насилно истјеривање црногорске војске из Скадра, а Аустрија је била готова и да упане са својим трупама у Црну Гору. 1/14 маја 1913 издата је прокламација европских велесила којом се приморава црногорска војска на повлачење из Скадра, те су тако узалудно изгинуле неколике хиљаде црногорске војске. Код Ћетковића стоји да су укупни губици у оба балканска рата били 11.381 војника и официра, али то може бити и штампарска грешка, јер у „Гласу Црногорца“ од 13 септембра 1913 сви губици износе 10.381.*)

Р. Ј. Драгићевић

*) Радознали читалац може наћи доста драгоцјених детаља о опсади Скадра 1912 — 1913 године у одличној књизи академика Живка Павловића **Опсада Скадра** (Београд 1926). Како је злонајерно и ненаучно писано о разним питањима из црногорске историје, лијепо се види из опширног дјела Бурђа Јеленића „Нова Србија и Југославија“ (Београд 1923), у коме, на примјер, стоји и ово: да је Црна Гора прва објавила рат Турској и због „личне амбиције самога краља Николе“ (стр. 289), док је у писменом уговору Црне Горе са Бугарском изрично било наведено да ће Црна Гора „**прва ступити у рат** и посетити извесне суседне области турске царевине са сврхом, да што више турских снага повуче на себе...“ (Павловић, 32); краљ Никола је „стално одбијао потребну српску помоћ за освојење Скадра“ (Јеленић, 299), док је свакоме познато да је краљ Никола сâм молио да му се пошаље помоћ (уп. „Записи“ XVI, 110 и XXV, 246 — 247); краљ Никола је „као свога парламентара у преговорима за непосредну предају Скадра **стално слао** аустро-угарског војног изасланика на Цетињу“ — каже Јеленић (стр. 299), међутим Павловић о томе пише сљедеће: „После одлагања напада на Тарабош Приморски Одред почео је с времена на време бомбардовати варош Скадар, нашта су консули неутралних држава упутили Црногорској Врховној Команди протест. Одговор Црногорске Врховне Команде на овај протест послат је у Скадар по тадашњем аустро-угарском војном изасланику на Цетињу, капетану Хупки, са једним црногорским дипломатским чиновником. Овај догађај био је на разне начине коментарисан, наравно највише рђаво, што је неповољно дејствовало на све оне који су ово знали“ (стр. 81 — 82). О Јеленићевим „подацима“ упоредити и „Записи“ XVII, 380 — 381.

**RECHID SAFVET ATABINEN, LES APPORTES TURCS DANS LE
PEUPEMENT ET LA CIVILISATION DE L' EUROPE
ORIENTALE, ISTANBUL, 1952, p. 188,8°**

Разлика између турског национализма из времена Кемалове револуције и наших дана је заиста велика. Некада је национализмом, у позитивном смислу, требало после патриотског, ослободилачког рата дизати из исламске затуцаности сељачке и ситнограђанске масе Турске; данас, националистичке идеје ничу у редовима богатог грађанства и њене интелигенције и имају други садржај. Један од најбољих гласноговорника тог другог турског национализма је ветеран турске политичке и интелектуалне публицистике, Решид Сафвет Атабинен, писац двадесет брошура и књига на француском језику (прва 1906 године).

Књига привлачи пажњу већ са прве странице. Није то досадна радња која ће нас затрпати подацима. Не, чињенице које писац наводи нису нове. Читаоца привлачи управо оно друго — концепције и све⁴ оно што писац чини да би у прокрустовску постојељу својих идеја утрпао стварност. Речи посвете упућене су „Западњацима добре намере и воље, забринутим да се утврде основе једне Европе, но не словенске него постојане“. Дело је писано 1945 године, али то никако не оправдава славофобију која је једна од идејно-политичких карактеристика ове књиге. У шеснаест поглавља и у „закључцима“ писац доноси основне чињенице које се тичу турства, доласка и појаве појединих туранских пеплада у земљама и областима Подунавља, Балкана и Источне Европе. Композицијске јединице образоване су по географском а не по развојном или тематском становишту.

Прва глава, о Босни као истуреном бастиону туркизма у Европи (стр. 19—29) и излагање о Турцима и богумилству (стр. 45-8) од већег су интереса за нашу читалачку публику. И стари Скити, и Трачани, и Тројанци, као скитски бегунци, су турског етничког порекла. Турчин је био и Одоакар па и читава Баварска, јер и само име ове земље долази од Бај-Авар. Турски живаљ је на Балкану аутохтон или је бар дошао пре Словена. Од тих првих Турака у деловима старе Хрватске и у Босни, у Македонији око Вардара и у Тракији задржали су се јаки остаци, који ће у одређеном моменту постати богумил. „Богумилство је у основи антихришћанска секта, по концепцији јасно паганско-азиска, обојена исламизмом, која се ширила више него нарочито у срединама негрчким по пореклу“ (24—5). Писац кад се ради о вери не заборавља ни Турке који су остали међу Германима. „Протестантизам сумарно је само јеврејско-хришћански исламизам који је у XIV веку проповедао Бедредин из Симавке (код Дринопоља), аутентични Турчин селгучког порекла, произишао из богумилске средине Тракије“ (48). Отуда и није чуд-

но: „Кад су се Турци-Итомани појавили у Европи, босански Еогумили (!) су се спонтано окренули према њима, усвајајући у маси, и по својој властитој ђуди, ново веровање њихових давнашњих истородника, те су како за време верских ратова тако под петвековном турском владавином, постали султану највернији војници и најогорченији непријатељи Словена“ (26). И Босанци и Помаци нису исламизовани Словени него славизовани Турци (55). Отуда, пошто писац одлично спаја и надовезује десило се, да је после битке на Марици (1363!), у косовској бици, Влатко са Босанцима прешао Турцима (69). Исто тако, да није толико Турака на Балкану било пре Отомана, не би домаће становништво спонтано прилазило четамма Евренос-бегових акинџија (69).

Писац је необично радо прихватио тврдњу енглеског идеалистичког „филозофа у хисторији“ Тојнбија да сточари претстављају, без даљега, виши ступањ цивилизације у односу на земљораднике. Због тога, Решид ефендија је и могао, на више места, да нагласи да су Турци по својој култури увек били изнад Словена-ратара. Ако Словенима нису припадници турског етничкога били владари и властела били су то други не — Словени. Чак и Обреновићи вуку порекло, судећи по имену, од Обара-Авара (51). И само име Славен долази од речи „роб“ (24). Узалуд је трагати за неком српском и бугарском културом пре доласка Отомана. „Свему ономе што није турско у Југославији потпуно недостаје уметнички и културни интерес. Изузев две-три православне цркве и манастира малог значаја, готово сви споменици су турске конструкције“ (28). Управо тако је и у Бугара, само што се код њих, због турског елемента, ни византиски утицај није могао угнездити.

У стилу псеудонаучне и националистичке лицитације, популарно писане, излаже се грађа и у осталим поглављима: турске миграције према Западу (31—35) Хуни, Кумани и Печенези у Угарској (37—44), Турци на Балкану (49—57), Турци у Бугарској и Македонији (59—63), Македонија и проблем балканског јединства (65—71), Турски елементи у Добруци (73—84), Гагаузи, Читаца и Гацали (85—96), Молдавија и Бесарабија (97—106), Чангали и Секели у Ердељу (107—116), Терање стоке у планину код румунизованих Кумана у Карпатима (117—127), Хазари, Кипчаци и Козаци Украјине и Подолије (129—143), Турко-Татари, Кримчаци и Ногаји Херсонеса и Крима (145—158), Уазици, Купруци, Татари и Хазаро-Караими Литваније (159—168), Татари, Караими и Хуцули Пољске (169—181). Ако смо ми стали, писац још није. У зақључку писаном 1952 године, писац обећава да ће проучити турство и у Северној, Средњој и Западној Европи. Биће то несумњиве посланице! Но, да и ми кажемо нешто: овакве странице неће моћи, како писац мисли, служити као индикације будућем историчару који ће, како то предвиђа програм.

Интернационалне комисије УНЕСКО-а, објективно испитати „стварне позиције Турака у свету“.

Ова туркогонија у облику револверске брошуре ретка је сума произвољности и нетачности (да се не кажу адекватније карактеристике). Да није написана на једном светском језику, о њој се не би ни писало. Чудно је само што је озбиљни турски научници нису осудили, бар своје публике ради. Писац држи да је књига о којој је реч скица и да је мало заслужно имати амбицију да то буде синтеза без излога ерудиције, грађе врло различитих извора итд. Међутим, ако то није синтеза *sui generis*, чак и формално, ништа друго свакако није. Нетачности, чак и букварске природе врве. На пример: Серез је у западној Тракији (47), Јиречек је лингвиста (86), Србијом су управљали банови (51), Александар Карађорђевић је био краљ Србије (71). Име Богданска од турског имена реке Буг (98). Судећи на основу увода (9—18), читалац се може надати да ће видети трезвено излагање једног заиста интересантног и недовољно проученог питања. Оправдане су пишчеве примедбе да сви ми још робујемо „балканској политици“ (85) и да се без турколошког знања не могу решавати хисториска питања у источној и југоисточној Европи (83). Лепо је што се писац као нестручњак позабавио и неким старијим изворима, те настојао да нешто и види и чује. Али, требало је да се солидно обавести. Ваљало је да зна да етногенеза сваког народа подразумева апсорбовање многих страних елемената, да је тога више него другде било са Турцима—Отоманима, и да научници ову појаву сматрају природном а не трагичном. Данас је апсолутно немогуће све појаве тумачити из етничког и националног аспекта, чак и тако јасне социјалне покрете као богумилство, прилажење делова јужнословенских друштвава Отоманима итд. Чак и онда кад се аутор труди да буде објективан, те да негативног нађе и код куће, он показује колико је далеко од историје као науке. Он замера теократској политици турске државе, која је Турке—немуслимане гурала у табор других народа (55), налази да су се Турци у XVII веку заситили освајања (171), признаје немар или кињења својствена отоманској администрацији (94); но, и тада, као и врло озбиљни турски хисторичари, држи да је пропаст Империје условно рад страних сила и да је *рах турсиса* била благодет за потчињене народе, који нису били изложени сталним ратовањима као становништво Запада.

Срећа је ипак, што је млада турска хисторичарска генерација од 30-их година почела да вредно архивски ради. Ако је и она оптерећена врло многим недостацима, документи на којима она ради апсорбоваће а понегде и превазићи „мане“ које настају из друштвених а не из научних или којих других разлога.

Б. Храбак

ТЕРЗИЋ, ВУЈОШЕВИЋ, ЈОВАНОВИЋ, КОСТИЋ: ОПЕРАЦИЈЕ ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ, БЕОГРАД 1954

Мјесеца марта 1955 године изашла је из штампе ова важна и солидно обрађена књига у издању Војноисториског института ЈНА. Дјело су обрадили четири официра ЈНА, генерал-потпуковник Велимир Терзић, пуковник Драгић Вујошевић, потпуковник И. Јовановић и капетан Урош Костић. Књига има у прилогу карту црногорско-аустроугарског ратишта 1914 — 1916 године (размјера 1:500.000) и 15 драгоцјених скица. Одмах треба нагласити, да је велики недостатак овако обимног и важног дјела, што је објављено без регистра лица и географских појмова, што би је учинило много практичнијом за употребу.

Дјело је рађено на основу прворазредног архивског материјала и аутори су својски настојали да дођу до истине у свим важнијим и досад спорним питањима, а гдје није било поуздане архивске грађе то су искрено и сасвим оправдано признавали, што је научније и објективније но се служити нагађањима. Све што је досад било објављено и што се могло добити искористили су, углавном*) писци овога дјела, али, наравно, то не значи да се њихова излагања неће допуњавати новопронађеном домаћом и страном архивском грађом, јер је то природно за све студије оваквог карактера.

У уводном дијелу аутори су дали општи поглед на улогу црногорске војске у Првом свјетском рату, наглашавајући да су између два свјетска рата о томе писали „с једне стране, патентирани историчари. . . , а с друге стране, шовинисти и стари династичари црногорски“ (стр. 8). Мислим да су писци овом својом констатацијом учинили неправду једном малом, али врло часном и објективном броју стручних историчара и учесника у Првом свјетском рату, који су ипак, колико су им год прилике и мо-

*) Није, изгледа ми, употребљено ни неколико корисних докумената које су објавили предратни „Записи“. Тако, на примјер, на страни 533 стоји да писцима нијесу познати преговори о начину капитулације црногорске војске послје краљевога одласка из земље. „Записи“ (књ. XXIII, стр. 283—296 и 340—349) су, међутим, објавили чланак Д-ра Милана Прелога о тим преговорима, гдје има много детаља по архивској грађи. Ту је, између осталог, и текст прокламације црногорских министара који су остали у земљи од 8 (21) јануара 1916 године, у којој три заостала министра кажу да су власт и управу земље узели на основу чл. 16 Устава. Тај члан Устава, међутим, јасно каже, да у оваквом случају краљ „објављује прокламацијом народу свој одлазак из земље и наименовање својега заступника“, а то, као што је познато, краљ није урадио.

гућности дозвољавале,*) свим силама настојали да даду праву слику улоге црногорске војске у Првом свјетском рату и да изнесу тачну улогу Петра Пешића као начелника Штаба црногорске Врховне команде. Радовима тих историчара и једног дијела ученика у рату који су о томе писали служили су се и сами писци овога дјела, па је, можда, и стилистичка омашка што ова „трећа група“ предратних писаца о горњему проблему није наглашена у уводном дијелу књиге.

Увод у ово дјело јесте кратак преглед резултата до којих су писци дошли приликом проучавања употребљених извора и литературе, па између осталих закључака наглашавају и то, да је рат који су водиле Србија и Црна Гора од 1914 до 1918 године „био праведан, јер је био одбранбеног и ослободилачког карактера“ (стр. 29 — 30).

Послије увода писци прелазе на кратак преглед историског развоја црногорске војске и дају главну карактеристику ондашње аустроугарске војске, а затим излажу ратне припреме, ратне планове и организацију позадинске службе у црногорској војсци.

Операције црногорске војске од 1914 до 1916 године аутори су разрадили по периодима, тако да први период почиње 2 августа, други 15 септембра, трећи 25 октобра и траје до краја 1914 године, четврти од почетка 1915 до 22 октобра, а пети од 22 октобра 1915 до 21 јануара 1916 године. Огромна архивска грађа употребљена је да освијетли све те ратне догађаје и писци су врло добро урадили што су све-важније документе дословно наводили, па често пута и у цјелости, јер би се њиховим цјепкањем и препривчавањем много губило од прегледности, а каткад, вјероватно, и од тачности излагања. Можда је боље било да су и разне депеше и прокламације које су писци узели из „Слободне мисли“ или „Правде“ (стр. 73 и д.) коришћене по званичном тексту у „Гласу Црногорца“, јер је могуће да је у новинама било каквих пропуста или грешака (напр. реченица „Нека загрљена браћа полете у свети бој“ на стр. 76 у званичном тексту гласи „Нек загрљена браћа полете **сложно** у свети бој“, а, наравно, у званичном тексту нема слова „и“ у реченици „...наше и југословенске браће...“). Тако исто преводи са преводâ губе од своје прецизности, као што је случај са документима узетим из Зборника руских

*) Довољно је поменути књигу Д-ра Милутина Д. Нешића „Петровићи Његоши“ (Нови Сад 1939), који је свој кратки преглед историје Црне Горе за вријеме Петровића завршио овим ријечима: „После неумрле династије Немањића највише су задужили Српство славом увенчани Петровићи Његоши...“, па је због тога његова књига била забрањена. Писац ових редака је ипак успио да од самога Нешића добије на поклон 20 примјерака, које је, по Нешићевој жељи, раздијелио својим пријатељима на Цетињу, а успио је и да књигу прикаже у „Записима“ (књ. XXIII, стр. 61—62).

докумената (стр. 14), од којих су неки са оригинала објављени у „Записима“ XVIII (50 — 51). Незгодно је и мијешање старог и новог календара кроз цијело дјело, што ствара приличну нејасноћу изложеног материјала, јер су и у „Гласу Црногорца“, и у „Записима“ и у многим расправама и чланцима догађаји излагани по старом календару, те би, мислим, било прегледније да је свуда за документе и борбе означен заједно и стари и нови стил.

Ауторима служи на част што су многа питања из Првог свјетског рата, о којима је раније више писано памфлетски и тенденциозно (улогу Пешићеву, питање окупације Скадра, састанак књаза Петра с пуковником Хупком, „тајни уговор“ краља Николе с Аустријом, фалсификовани Пешићев извјештај од 31 децембра 1915 године, повлачење црногорске војске из Босне, питање о стављању Санџачке војске под команду команданта Ужичке војске, пад Ловћена, значај борби на Мојковцу итд.) објективно изложили и вјероватно дефинитивно окончали ове проблеме у нашој историској науци.

Завршне стране књиге говоре о задњим борбама црногорске војске, разним Пешићевим плановима да се омогући отступање српске војске, а истовремено да се све учини како се, последице тешких и натчовјечанских борби са модерно наоружаном непријатељском војском од преко 100.000 војника, не би за српском војском, последице осигуране јој отступнице, повукла за Скадар и Арбанију и црногорска војска. За све то наведени су оригинални званични извјештаји и документи, који тешко терете не само Петра Пешића, већ и ондашњу српску Владу и српску Врховну команду, као и савезнике, јер „у историји ратова и ратне вештине немамо примера да је неко добровољно, без стварне потребе и нужде, жртвовао своју заштитницу непријатељу“ (стр. 542). Да се црногорска војска последице толико жртава ипак могла спасти и повући аутори наводе јасне доказе, јер су последњи ешелони српске војске напустили Подгорицу још 2 јануара 1916, те није постојала потреба да се црногорска војска и даље задржава на црногорској територији, а тада „није имала никакве услове, нити могућности за даљу успешну одбрану своје државне територије“ (стр. 539 — 540). На основу тих чињеница писци с правом закључују да је Пешићево руковођење црногорском војском последице 22 децембра 1915 године, „унапред планско и смишљено, било је у ствари капитуланско и саботерско и као и такво неизбежно је морало довести црногорску војску до слома и капитулације“ (стр. 542), али сви изнесени подаци јасно говоре да је црногорска војска током цијелога рата „својим пожртвованим борбама одговорила својој савезничкој дужности, како пре-

ма Србији, тако и према осталим савезницима, зато је заслужила достојно место у историји наших народа“ (стр. 543).*)

Књига „Операције црногорске војске у Првом светском рату“ има 550 страна а цијена јој је 600 динара, те не би требало да је без ње ниједна школска и јавна библиотека бар на територији Црне Горе.

Ристо Ј. Драгићевић

БРАНИСЛАВ ЂУРЂЕВ, ТУРСКА ВЛАСТ У ЦРНОЈ ГОРИ У XVI И XVII ВЕКУ, „СВЈЕТЛОСТ“, САРАЈЕВО 1953

О Студији Бранислава Ђурђева „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ досад није писано ни приближно колико би требало с обзиром на проблем који се у њој обрађује и на начин како му је пришао. Уколико сам могао да пратим свега је било пет приказа, ако као приказ хоћемо да прихватимо и један Ђиласов осврт објављен у јануарском (и последњем) броју „Нове мисли“ за 1954. Али Ђиласов осврт тешко можемо прихватити као приказ, јер га је писао без имало познавања чињеничног материјала, а усто Ђилас је боловао од „разбијања“ легенди, које је свуда видио, па је и ову студију Ђурђева прогласио као прилог „разбијању“ легенди, тобоже одомаћених у досадашњој историској литератури из тог периода црногорске историје. Осим тога, ни осврт Глише Елезовића не можемо сматрати потпунијим приказом, јер је писао у циљу расправљања неких других питања, која, истина, имају и те како своје, и то значајније, мјесто у оцјени студије Ђурђева. Штета је само што Елезовић, као по-

*) Колико чудно и неозбиљно изгледа када читалац у обимном дјелу Ђурђа Јеленића „Нова Србија и Југославија“ (Београд 1923) нађе и ове редове о последњим црногорским борбама крајем 1915 и почетком 1916 године:

„Карактеристично је напоменути, да за све време српскога повлачења, чак и преко Црне Горе, између аустро-угарске и црногорске војске није дошло ни до једног озбиљног боја. И једина значајна ствар, коју краљ Никола беше учинио за време ове Србијине трагедије, беше једна поверљива наредба, коју он лично беше издао полицијским и војним властима у Црној Гори: да спрече становништво ако би оно ма шта од намирица хтело дати или продати српској војци. . . 7 јануара 1916 године аустро-угарска војска предузе један, удешен и по споразуму, напад на целој црногорској граници. Црногорска војска имала је наредбу, да се повлачи без икаквог отпора. . . Одмах затим он (тј. краљ Никола) издаде једну просту наредбу, којом је Влади саопштио свој одлазак из земље и којом је у исто време наредио предају непријатељу целокупне црногорске војске. . .“ (стр. 348, напомена).

знати турколог и познавалац материје којом се Ђурђевић служио, није дао темељитију оцјену студије у цјелини.

Бранислав Ђурђевић бави се дуже времена питањем односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку и не може се спорити да ту није показао марљивост као научни радник. Али материјал којим је располагао није био довољан за расвјетљавање тога односа, што Ђурђевић и сам признаје, али се не држи консеквентно тога, него је, улазећи у проблем, давао врло смјело неке коначне судове, који би из пера скромнијег човјека морали испасти само као хипотезе. У почетку своје студије Ђурђевић се унапријед брани од примједби које би му могле бити дате, што се није потрудио да пронађе податке о животу самих племена и о збивањима у Црној Гори за та два вијека. Он се брани од тих примједби тиме што је наводно његова студија „строго истраживачки рад“ па да због тога није могао да залази у то питање. Али он ту нема право, јер питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку није такво да се може ријешити само анализом дефтера и канун-нама, иако је и та анализа врло важна, него упоредо с тим и савјесним проучавањем друштвено-економских односа у црногорским братствима за та два вијека. Овако, пошто је унапријед поставио да у „најопштијим цртама покуша да реши проблем“, он га није ријешити из простог разлога што се тако овај проблем не може ријешити. Такође чини ми се неумјесном и још једна одбрана од могућних примједби које би му могао дати и довољно неупућени читалац. Још у Предговору Ђурђевић тражи од читалаца да му не приговарају ако су запазили (а морали су запазити) да је у овој студији „изостало можда иначе важно“, али у наставку исте реченице он ипак додаје да то „можда важно“, које је изостало, није толико ни важно за освјетљавање постављеног питања. Таква одбрана чини ми се неумјесном због тога што сматрам да један догађај, па и читави један период од два вијека, какав је овдје случај, не можемо да издвојимо и гледамо посебно, независно од разних чиналаца који нужно утичу на процес развитка. Заиста, то „можда важно“ које је требало да Ђурђевић обради, несумњиво је важно, штавише и битно у читавом питању. Наиме, Ђурђевић је морао прикупити податке о животу и унутрашњем развитку родова и братстава у Црној Гори, па на тој основи, а помоћу турских и других докумената, утврдити однос тих родова и братстава према турској власти. Дакле, студија Ђурђевића, о којој је овдје рјеч, морала је да буде историја Црне Горе за та два вијека, а никако само „покушај да се реши један проблем“ узет независно од свега другог. Осим овог недостатка има и још један битни недостатак у овој студији Ђурђевића. Ђурђевић је морао дати оцјену извора и литературе употребљених у овом раду, јер би му то јако користило у доношењу правилнијих судова и закључака. Ту оцјену он није дао ни анализом употребљеног материјала.

него је штавише олако прелазило преко многих драгоцјених података и то, чини ми се, само због тога што нијесу одговарали његовој унапријед створеној концепцији. Разумљиво, лакше је нешто прогласити ријешеним, него га рјешавати. По његовом схватању питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку ријешено је начелно у Томићевим, Руварчевим и другим расправама, а у овој расправи он га је ријешио и у појединостима. Једном ријечју, читава ова расправа Ђурђева постављена је тако као да је бесмислено поново, послије њега, потрзати ово питање. Али то моме схватању (нека ми опросте друг Ђурђев и још неки другови који с њим сарађују у обрађивању овог питања што и против њихове воље поново потржем ово питање) питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку није још ријешено ни начелно ни у појединостима, јер му се досад није научно прилазило. Писац ових редова никада није тврдио ни усмено ни писмено да су црногорска братства у XVI и XVII вијеку у односу на турску власт била слободна и независна у смислу како се данас схватају слобода и независност, него у смислу њиховог значења и садржаја у феудалном друштвеном поретку. Ђурђев то сигурно зна, али ипак воли да понавља нешто што уствари ништа не значи. Било би много боље да је у својој студији постављао ствари и извлачио закључке у духу употребљених података, а не под утицајем извјесних унапријед склесаних схема о зависности или независности Црне Горе, које тако постављене и тако формулисане ништа не значе.

Да резимирамо прво како је Бранислав Ђурђев поставио питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку у свој својој студији и како је на њега одговорио пратећи га у развјетку кроз разне фазе до краја XVII вијека.

Послије коначног пада Црне Горе под турску власт (1496) уведено је у Црној Гори тимарско-спахиско уређење као и у другим освојеним крајевима на Балкану. Због народног отпора, изражаваног у локалним бунама, турска власт је морала да прави уступке народу, у толико прије што је Црна Гора била на важној стратемској позицији према млетачким областима. Именован је Скендер-бег Црнојевић за црногорског санџак-бега. У Црној Гори су укинута тимари и Црногорци су постали слободни, спахијама неподвргнути сељаци, с тим да плаћају сточарски порез — филурију. Црна Гора је постала царски хас који је Скендер-бегу дат у закуп. И послије смрти Скендер-бега положај Црне Горе није се битно промијенио. На тој основи почела се развијати крајем XVI и почетком XVII вијека широка аутономија Црне Горе под турском влашћу. Њена аутономија изражавала се у томе што је имала свог феудалног главару, имала је судску аутономију, плаћала је дажбине отцјеком. Околни турски феудалци нијесу имали право, без наређења са Порте, да ступе на територију Цр-

не Горе, ни да позивају Црногорце као своје војнике у борбу против непријатеља Турске ван црногорске територије.

У таквом процесу развика аутономије, у Црној Гори су јачали домаћи феудални елементи, који су нужним развикоом постали израз и носиоци аутономних права, док то родовски елементи нијесу могли постати. Црква је као феудална организација са своје стране јачала феудалне друштвене снаге у Црној Гори. Имала је скоро у свим крајевима Црне Горе своје посједе, па је и због тога њен интерес био да се сачува територијално јединство Црне Горе. Али откада су феудални елементи увидјели да су њихова аутономна права угрожена од околних турских феудалаца, почели су давати мање-више организован отпор, ницали су устанци и побуне у наслону на Млетачку Републику. Тако се од краја XVII вијека разгорио црногорски ослободилачки покрет, који је под повољнијим унутрашњим и спољњим условима нужно довео до ослобођења Црне Горе од турске феудалне власти.

Ти закључци нијесу потпуно нови, јер подаци на основу којих су дати, били су највећим дијелом познати и прије ове студије Ђурђева, било да их је он сам објавио у цетињским „Записима“ и послеје Ослобођења у сарајевским и београдским часописима, било Томић, Руварац и други историчари, који су се бавили тим питањем. Нови су само неки његови судови дати у анализи детаља, којима се служио у току освјетљавања неког периода за који није имао значајнијих података. Нова је његова интерпретација неких детаља и на томе ћемо се задржати нешто више у даљем излагању.

Важно је питање преко којег се, по моме схватању, не може олако прећи, да ли су Ђурђев и други историчари у праву, када, пишући о Црној Гори за ова два вијека, пишу о њој тако као да је она тада била једна цјелина, која је као таква имала овакав или онакав однос према Турцима. Сви су они то прихватили од Ј. Томића. Црна Гора, у току XVI до половине XVII вијека, више је географски појам, него политички. Она је била збир родова и братстава, међу собом врло лабаво повезаних. „Јединокупни сабор“, одржаван с времена на вријеме, заиста је био њихов израз и нека веза скоро независних родова и братстава, кнежина, али његове компетенције нијесу могле бити такве да би им одлуке важиле за сва братства подједнако или макар за више братстава. Међу тим братствима није било скоро никакве економске везе, скоро никаквих политичких односа, па како можемо да их сматрамо, будући малобројна и расута по Старој Црној Гори, једном цјелином у условима врло ниског развика производних снага? Сва та братства, расута по катунима и увалама, била су, то је познато, све до половине XVI вијека бројно и економски слаба. Штавише и у традицији скоро свих дана-

шњих црногорских братстава крајњи предак, по којему се презивају, није даљи од 14—15 пасова, тј. није прије XVI вијека. Сва досадашња етнологска проучавања то потврђују. Етнологија, истина, није у могућности да нам да за историју поуздане податке, али јесте да нам пружи извјесне податке за оријентацију. Могло би се тврдити да су братства Јојачала крајем XVI вијека досељавањем из околних крајева и стапањем у специфичним условима нових породица са старосједилачким братствима. То стапање морало је имати врло значајних посљедица у процесу јачања братстава и њиховог повезивања, у погодним економским и територијалним условима, са сусједним, најобичније и несродним, братствима у племенску цјелину, вјероватно већ од половине XVII вијека. Како се то стапање вршило, какав је развитак имало, о томе је Ђурђев дао своје мишљење, које је добро поткријепо подацима, али, нажалост, не у овој својој расправи, гдје је било нарочито потребно, него на другом мјесту („Радови Научног друштва Б и Х“, књ. II, стр. 165—219). На овом мјесту ти подаци би сами собом говорили умјесто анализа Ђурђева, које човек овако изведене тешко може прихватити.

Бранислав Ђурђев олако оспорава вриједност и вјеродостојност неких докумената које унапријед сматра незгодним за основну концепцију своје тезе о турској власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку. Ту му је згодан узор Јован Томић. Дотичући се састанка у Кучима одржаног у почетку друге десетине XVII вијека Ђурђев олако тврди, по примјеру Томића, да Ренезијев извјештај са тог састанка није вјеродостојан, да је капетан Ренези прегјеривао у свим тачкама тога извјештаја. Ми немамо могућности да контролишемо мишљење Томића и Ђурђева о Ренезијеву извјештају, не сматрамо га толико ни важним за питање гледано у цјелини, чак мислимо да није толико ни важно за постављену ствар да ли је тај састанак одржан 1613 или 1614 године, него се ту поставља питање да ли се из неког извјештаја који се сматра врло сумњивим, може ма шта користити као историска истина. Томић је ту категоричнији, он том извјештају одриче сваку ваљаност. Ђурђев је обазривији само у једном: зашто капетан Ренези у свом извјештају наводи само Црногорце и Кимериоте као слободне, а не неке друге области и друге народе. Из тога закључује да ту нешто мора бити, да су Црногорци, како је то тврдио и Сајфрид, морали имати извјесна права и повластице за разлику од других крајева под турском влашћу. Таква обазривост Ђурђева у суштини је правилна, али начелно не могу да схватим могућност коришћења макаквог податка из једног документа, који се у цјелини сматра фалсификатом. То истичем у толико прије што Ђурђев тако чини и са још једним значајним документом, писмом владике Василија Петровића упућеним 1755 године турским главарима у вези захтјева босанског везира да му Црногорци плате харач, који је, по свој прилици,

био узео у закуп спушки паша Пармаковић. Владика Василије оспорава везиру свако право тражења харача од Црногораца. Ђурђевић је и из овог Василијевог одговора ишчепркао понешто, али га у цјелини одбацује, и једну и другу његову варијанту. Разумијем да се човјек понекад мора хватати и понеких ситних ствари и безначајних детаља да би нешто (ако је оно унапријед конципирано) доказао и „аргументовао“, када нема значајнијих и сигурнијих података, али не разумијем пут да се из ништа ишчепрка нешто, тј. да се из докумената проглашених за фалсификате може ма шта добити. Покушавајући, дакле, да у проучавању питања односа Црне Горе према Турској пронађе нову „стазу“, независно од Томића и Руварца с једне и Томановића и „неких других црногорских историчара“ с друге стране, Ђурђевић се стварно нашао на беспућу, што и сам признаје, али не због тешкоће проналаска пута, који би могао бити „независан“ него што није имао података за поткрепљење унапријед постављене и формулисане тезе.

Није ствар, дакле, у томе што „неко од црногорских историчара“ заступа тезу о „вјековној независности“ Црне Горе, па треба да се нађе опет „неко“ из друштва Ђурђевића да му то побие „по сваку цијену“, јер питање зависности или независности Црне Горе или неког другог нашег краја, не рјешава се игром ријечи и давањем смисла појмовима, који су у разним временима морали имати и различит смисао и садржај, него у томе да се питању приђе поштено, што значи с подацима, помоћу којих бисмо свестрано освијетлили постављено питање. У писму Српској академији наука у коме моли да му се прихвати теза: „Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ као рад на основу којег би желио да докторира, Бр. Ђурђевић истиче да је изабрао овакву тему из разлога што је она наводно „научно актуелна“. Слажем се са Ђурђевићем да је и ова тема „научно актуелна“, али нипочему више од које било друге теме из историје наших народа у томе периоду. Чуди ме само то како је мислио да ово „научно актуелно“ питање обради на основу познатог материјала, искључиво „голом“ интерпретацијом познатог материјала. Кроз читаву књигу, крцату познатим материјалом, он полемише са свима, који су о томе нешто писали, као да даје нешто ново и као да открива неки вео са потпуно непознате области. Он је своју „нову интерпретацију“ „познатог материјала“ успио да без икакве резерве са њихове стране пренесе и на чланове једне комисије за израду уџбеника историје наших народа, што јако жалим с обзиром на уџбеник који се пише и на људе који на томе раде.

Бранислав Ђурђевић, освјетљавајући онај кратки период од одласка Ђурђа Црнојевића до наименовања Скендер-бега за црногорског санџак-бега, пада у такву противрјечност да се читаоцу

врло тешко снаћи какво је мишљење Ђурђева, шта он управо доказује. Наиме, он пише да је Црна Гора 1496 престала бити вазалном и да је потпуно укључена у Турску, а у једној од наредних реченица пише да, иако је Црна Гора била под надзором санџак-бега Фирюза, јасно је да је била посебна област. Гдје је истина између ова два противрјечна мишљења? Затим, шта уствари значи посебна област, а шта „Црна Гора је престала бити вазална област и припојена је територији Османске империје?“ Оправдано је поставити овакво питање с обзиром што то није споредно, а усто, када човек улази у ову материју мора имати одређено и јасно мишљење, а не да га избјегава кад за то не постоје оправдани разлози. А шта је тек са периодом владавине Скендербега Црнојевића? Ту Ђурђев нема одређеног гледишта или га је намјерно заодјенуо тако да човек треба да погађа. Само је у једноме јасан: не сложити се никако са мном иако подаци које и он износи говоре потпуно у прилог мога гледишта. Истина, ја се тим питањем нијесам никада специјално бавио, осим што сам га дотакао у својој расправи која је обухватила историју Црне Горе до 1918 године, али сам и тада знао скоро све податке којима је располагао Ђурђев у овој својој расправи. Ту сам изнио да је власт Скендербега Црнојевића у Црној Гори била окрутна, што је морало утицати да народ даје отпор овом претставнику нове феудалне власти. Ђурђев се није са мном сложио, али када је ушао у анализу односа овог периода, онда недвосмислено закључује да су црногорски сељаци подносили Порти жалбу против „зулума“ Скендербега Црнојевића. Ријеч „зулум“ помиње канун-нама из 1523, а са мном се Ђурђев не слаже кад ја употребим тај израз. Дакле, Скендер-бег је, како испада из пера Ђурђева, такав турски феудалац, закупник ливе Црне Горе, чији феудални систем експлоатације „није био тежак“, јер „није пребацивао привредну моћ сељака“, али ипак чинио је „зулум“ и сељаци су због тога давали отпор, а и бјегали на млетачко земљиште. Тај „зулум“ се изражавао у првом реду у томе што су Скендер-бегове власти, прикупљајући харач и друге дажбине, присиљавале сељаке да плаћају порез и на „празне баштине“, чак и на мртве морала је да плаћа најближа својта, јер су уношени у „дефтер“ од 1521 године као да су живи. Као резултат жалбе против таквих и многих других „зулума“, које и Ђурђев наводи, настао је нови дефтер од 1523 године. Скендер-бег је водио бригу да прикупља уредно султанове приходе, па тако ревностан да што више прикупи, јер је од 55 акчи добијао 20 на име закупа, морао је изазивати сељаке на отпор, који се испољавао од првих година турске власти у Црној Гори. То је један од најважнијих разлога што су турске власти укинуле три тимара у ливи Црној Гори и прогласили је филурициском облашћу, давши јој посебни статус и у вези с тим и извјесна аутономна права. Лива Црна Гора постала је, дакле, због сиромаштва и због на-

родног отпора турским властима филурициска област. То Ђурђев тачно 83 пута, у овом или оном облику, понавља у овом свом раду. Али, иако је то тачно, требало је до краја консеквентно пратити развитак, што није било тешко с обзиром што су употребљени подаци били довољни. Умјесто тога, он радије пада у вулгарни материјализам; за сваку појаву и сваки догађај, који је утицао на развитак црногорских братстава на овај или онај начин, он тражи непосредну везу са економском основом. Несумњиво је да су 53 муселема, касније кнезови као главари кнежина, имали економских користи од тога што су били посредници између турске феудалне власти и слободних црногорских сељака, као и то да је црква као феудална организација, која је имала својих посједа у неким крајевима Црне Горе и на тим посједима задржавала феудалне односе, али с којим правом, без података, уопштавати то и тврдити да су у црногорским братствима јачали феудални елементи. Тврдити да у Црној Гори није nestало феудалних односа ни на Скендер-беговим имањима, ни на црквеним, а истовремено, на истом мјесту, истичати да је Црна Гора филурициска област, да су укинута тимари, а сељаци постали слободни, не могу да схватим друкчије него као умотавање нечега да се не види његова суштина. Било би погрешно и ненаучно тврдити да у братствима није било имовинских разлика, али како помирити слободног, спахијама непотчињеног сељака са феудалним обавезама које, наводно, ти сељаци имају на посједима на којима су постојали феудални односи. Или се Ђурђев непрецизно изразио или му све ово није јасно, не знам. Убрзо потом Ђурђев истиче да је положај црногорских сељака био сличан положају на хаса земљама или на „неким мулковним добрима феудалаца у земљама под турском влашћу“, додајући да су ти односи у којима су живјели црногорски сељаци били „стварно очувани феудални односи из времена Ивана и Ђурђа Црнојевића“. Ту треба доста објашњења. Слободни, спахијама неподвргнути сељаци, били су експлоатисани и подвргнути свим глобама и казнама као и сељаци у другим крајевима под турском влашћу! Сељак може бити експлоатисан само од оног од кога је економски зависан, ако је потчињен ономе ко га експлоатише. Од кога је био експлоатисан црногорски сељак ако није био економски зависан, ако није у односу на спахију имао феудалних обавеза? Чини ми се да Ђурђев ту плива уз матицу једино из тог разлога што су му такве тврдње биле потребне ради тражења одговора питању распламсавања ослободилачке борбе при крају XVII в. Иначе, зашто му треба то непрецизно изражавање, та игра око положаја црногорског сељака, коме признаје слободу у односу на спахију, али га истовремено трпа у клијешта феудалних односа, који су се развијали на Скендер-беговим и црквеним имањима. Иако, ради ублажавања, жели да мало исправи ту мисао тврдњом да такав систем експлоатације није био тежак, „јер је

углавном одговарао привредној структури и могућностима“, у ствари није успио да ту да ништа више од једне нове противрјечности. Уосталом, не треба изгубити из вида и још једну ствар ради објашњења свега овога. Наиме, Ђурђев сасвим неодређено говори о „ужој“ и „широј“ Црној Гори. Шта он подразумева под „ужом“, а шта под „широм“ Црном Гором? На једном мјесту је рекао да је „шира“ Црна Гора обухватала Грбљ и шест села преко Мораче, али је у даљем интерпретирању и то изгубио из вида, па стално мијеша и „ужу“ и „ширу“. Али пажљиви читалац може да запази да се под „ужом“ Црном Гором подразумева сва област Старе Црне Горе, осим Грбља и села преко Мораче. Несумњиво да је у равнијим крајевима, гдје је било више земље, било развијених феудалних односа, према томе и зависност и сељака, који нијесу имали својих имања, него су обрађивали спахиска и црквена имања и хаса земље. Али гдје таквих посједа није било, него су сељаци обрађивали своје баштине, развијао се однос сасвим друкчији. И сам Ђурђев тврди да у Цуцама, Бјелицама, Ђеклићима, Чеву, Његушима, Малоншићима и Пјешивцима, није било феудалних имања или их је било врло мало, да тамо ни црква није имала својих посједа, него колико је било кућа толико је било и баштина. Сељаци су, дакле, били слободни од феудалних дажбина. Ови подаци јасно указују зашто се баш у том крају развио живот сасвим друкчији у односу на крајеве под непосреднијим утицајем турског феудализма. Ђурђев је морао ове податке темељно анализирати и дати закључке који би одговарали чињеничном материјалу. Да је тако поступио, он би се дуже задржао на проучавању катунâ, животу родова и братстава и њиховом стапању под специфичним условима, у племена, па из тих унутрашњих односа да се уочи и однос према турским феудалним властима. Међутим, он је, очигледно не из научних разлога, чим га подаци присиле на закључак да су братства у катунима у XVI и XVII вијеку морала имати слободан и независан живот у односу на турску феудалну власт, одједном, без везе са подацима које има, истакао да је „све јасно у погледу турске власти у Црној Гори све до Морејског рата“, тј. до краја XVII в. Он је ту помало и инација (зашто?) кад овдје наглашава да се о Црној Гори за тај период зна више него и о једној турској области, разумљиво као о турској провинцији, у којој је била чврста турска власт. Слажем се да ми више нијесмо оскудни у подацима о Црној Гори у XVI и XVII в. и да тај период није ни по чему мрачан период у црногорској историји. Али не слажем се са Ђурђевом да је ту све јасно у вези са проучавањем питања карактера турске власти у Црној Гори за та два вијека. Због тога мислим да је први наслов теме: „Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII в.“ био одређенији него овај наслов, који сада има његова теза. Уосталом, овај наслов је дат из специјалних разлога у које немам потребе да

улазим, јер их уопште не сматрам важним. Ти разлози могу само бити интересантни за оног коме је стало да зна како се и име једне расправе може мијењати из ината.

Не знам због чега Ђурђев 18 пута у читавој расправи понавља једну исту мисао о „чврстој“ турској власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку. Да ли му је та тврдња била потребна да би доказао неку битнију мисао, неку значајнију поставку? Заиста је смијешно када читалац такву тврдњу види у склопу реченица гдје јој свакако није мјесто. Одмах послије тврдње да су турске власти морале чинити компромис са Црногорцима, попуштајући им због њиховог отпора и због сиромаштва земље, он изненада, ваљда због неког расхлађења, тврди да је турска власт у Црној Гори за та два вијека била чврста. Али тешко је пронаћи у историји неку чврсту власт која је правила компромис са потчињеним становништвом. Ни Турци нијесу са црногорским сељацима правили компромис због тога што је њихова власт у Црној Гори била чврста, него, напротив, што им је власт била слаба. Уосталом, и Ђурђев то доказује, а што и изричито не истакне оно што му се мигољи под пером, то је његова ствар. Он тврди да је Црна Гора од времена Скендер-бета Црнојевића добила статус посебне области, из којег се постепено развила аутономија, која је мањевише одржавана до друге половине XVII в., када су је почели упрожавати околни турски феудалци. Због тога што су околни турски феудалци почели да угрожавају аутономију, феудални елементи на челу са црквом организују отпор и у савезу са Млетачком Републиком воде борбу за свргавање турске власти, која и иначе није била чврста. Из тог излази да су претставници братстава, некада посредници између турских феудалних власти и сељака, у дотадашњој борби, постали заштитници аутономних права и организатори отпора турској власти чим је она покушала да погази та аутономна права. Такав процес је јасан, јер га, углавном, можемо видјети према подацима који су нам досад познати, а које је и Ђурђев савјесно употребио у својој расправи. Нејасно је само на основу чега Ђурђев тврди да су ти носиоци отпора и организатори борбе против турске власти феудални елементи. У которском Државном архиву има велики број драгоцјених података о црногорским главарима, који су тровали са Боком, богатели се и насљедством утврђивали свој положај у братству коме су припадали. Прије бисмо могли рећи да су ти главари заматак једног новог друштвеног слоја, који се, иако врло споро, уздизао у процесу класног раслојавања унутра црногорских родова и братстава. Ови елементи новог грађанског друштва морали су постати носиоци и организатори борбе против турске феудалне власти. Имамо података да су манастири у почетку XVII вијека давали сељацима своју земљу на наполицу, а познато је да наполица није феудалног поријекла.

По својој познатој навиди Ђурђевић у почетку сваке главе своје расправе прво нагласи чврстину турске власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку па тек онда пише о аутономији и повластицама стеченим у процесу народног отпора турским феудалним властима. Све је то за њега јасно и љути се на нас који му не вјерујемо голим тврдњама. У љутњи он је понекад и милостив према нама, али, као што рекох, понекад, јер на крају ипак тресне како се усуђујемо да пишемо о Црној Гори као „де-факто слободној земљи“. Не опрашта ми што о улози цркве у Црној Гори имам друкчије мишљење од њега. Он оспорава тачност моје тврдње да се црква у прикупљању дажбина са својих феуда од сељака служила у првом реду клетвом и молбама и указује ми на познати докуменат о Хумцима из 1638 године. Ту он тврди да је тај докуменат „речит пример“ о класној борби сељака против цркве као феудалне организације. Потпуно се слажем са тим, али понављам да се црква и у том периоду служила и клетвом и молбама, које су врло често биле ефикасне у борби против сељака, који цркви нијесу плаћали дажбине.

Бранислав Ђурђевић није, дакле, у својој студији консеквентно давао судове и закључке, које су му наметали сви подаци којима се служио. Није ни ушао у живот братстава, да из дрвштвено-економских односа у братствима пронађе битне податке значајне за освјетљавање односа Црне Горе према Турској за та два вијека. Није ни начелно, акамоли и у значајнијим појединостима, научно обрадио питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку.

Његова констатација да у Цуцама, Бјелицама, Теклићима, Чеву, Његушима, Пјешивцима и Малоншићима, дакле, у крајевима касније названим Катунска Нахија, није било феудалних односа, није до краја консеквентно постављена. Умјесто тога да из те тврдње, у основи тачне и добро запажене, изведе закључак према расположивим подацима, он прекида испитивање и препотентно чита лекције свакоме ко „и још тврди“ да је Црна Гора тада била слободна. Он се при том служи изразима, који не доликују научном раднику у односу са људима. Пошто не трпи досљедно изведене закључке, он прекида излагање чим га чињенице наведу да до краја мора да изведе своју мисао. Због тога и због многих њених недостатака, ова студија Ђурђевића није значајнији допринос расвјетљавању постављеног питања, штавише, чини ми се, да је и мањи од доприноса датог у дјелима Руварца и Томића.

**VJEKOSLAV MAŠTROVIĆ: JADERTINA CROATICA I DIO
KNJIGE, ZAGREB 1949, II DIO KNJIGE, ZAGREB
1954. ИЗДАЊЕ ЈАЗУ**

У издању едиције ЈАЗУ „Хрватска библиографија“ изашла је у два тома ова значајна радња библиографије Задра. Она обухвата неколико хиљада обрађених библиографских јединица књига и часописа изашлих у Задру на српском или хрватском језику од 1789 до 1953 године.

У првом дијелу књиге (који обухвата XVI+403 стране) обрађене су све књиге, по хронолошком реду издања, од 1789 до 1949 године. Градиво је подијељено на три периода: 1789—1835 (до Препорода), 1835—1920 (до Рапалског уговора) и 1921—1949. На крају књиге је абецедни регистар издања, а затим абецедни регистар писаца, преводилаца и издавача. Најзад приложена је 21 репродукција насловних страна. На почетку књиге дат је сажет историјат развитка штампарства и књиге на хрватском језику.

У другом дијелу књиге (која обухвата XXIV+575 страна) обрађени су сви часописи и новине који су изашли у Задру од 1806—1953 године којих је у том раздобљу било 112, уз историјат и карактеристике свих промјена редакције, политичку и стручну ознаку и др. елементе потребне историчару штампе. Затим су обрађене расправе, чланци и књижевни прилози у задарским часописима и новинама, писани на српском или хрватском језику. На крају је абецедни регистар часописа и новина, имена уредника, главних сарадника и издавача, писаца и преводилаца и 32 репродукције насловних страница. У почетку је дат сажет историјат задарске публицистике.

Књига је подијељена у три дијела: 1806—1835, 1835—1920 и 1921 — 1953.

Уредник ове едиције је академик Јосип Бадалић. Техничка редакција и графичка опрема Радосава Хорвата су на висини овог издања.

Оваква врста библиографије, поред научног има велики политичко-културни значај. Историчар борбе нашег народа за своје тло на обалама Јадрана, не би могао да мимоиђе ову библиографију. Ова библиографија нам пружа драгоцјен материјал о жилавој борби словенског живља у Задру, који упркос страшним бурама и вјетровима, сопственим снагама чува национално обиљежје својег града, прво борбом за народни говор, а затим за штампу писану на свом језику, преко које ће организовано дјеловати на очување и развијање националне свијести у борби против настојања својих окупатора да је угуше и денационализују.

Све до 1918 године Задар је био политички центар Далмације, а тим и културно средиште. Он чува словенски карактер све до доласка Словена на обале Јадрана. Кроз читави средњи и нови вијек, протеже се као црвена нит у разним облицима, борба да сачува то своје обиљежје. О том говоре многобројни културни споменици Задра од којих је најстарији старохрватска црква светог Доната из IX вијека, која има особине византиског стила. У задарском Државном архиву, који има документа од X вијека наше ере, чувају се документи у којима се помињу домаћа словенска имена. Задар се одупирао посвојењу, ма са чије стране, од најстаријих времена. До XV вијека његова историја је забиљежила преко десет побуна против Млетачке Републике. Карактеристичан је, у литератури често цитирани запис, да су Задрани 1177 године дочекали папу Александра III пјесмама на хрватском језику, што још више потврђује старо хрватско поријекло Задра.

Прва задарска штампарија се јавља почетком XVII вијека. Требало је да прође дуго времена па да Задрани успију да преко домаћег штампара издаду прву штампану књигу на хрватском језику 1789 године (*Vrime Sfeto Uloxemo Prid Prisetim Sakramentom...*). Двије године касније, 1791 у Задру је штампан Антонио Бубалини (чије су књиге ради неморалне садржине спаљене), 1797 се јавља штампар Доминик Фракасо, а 1803 браћа Батара, који ће дуги низ година штампати књиге на хрватском и српском језику.

Од прве штампане књиге у Задру на хрватском језику, 1789, до Препорода 1835 задарски штампари су на домаћем језику штампали 144 књиге. Период 1835 до 1920 је веома плодан и богат ради заоштрене политичке и културне борбе која се у том раздобљу водила између родољубивих снага Задра и његових противника. У том периоду је штампано на хрватском и српском језику 1638 књига разне садржине.

Послије Рапалског уговора 1920 године до ослобођења Задра 1 новембра 1944 године, у клици се гуши и сваки покушај да се на народном језику нешто изда. У том периоду библиографија биљежи свега осам књига на хрватском језику, које су углавном званичног државног или црквеног карактера и 1941—1944 четири службена италијанска листа.

Иста је ствар и са часописима и листовима. Прве новине на хрватском језику „Краљски Далматин“ излазе 1806 до 1810 године. То је политички лист. „Краљски Далматин“ је једини лист на хрватском језику који је излазио у Задру до Препорода. Године 1836 излази ћирилицом, на српском језику, „Љубитељ просвјештенија“, који од 1837 излази под именом „Српско-далматински магазин“. Овај годишњак излази до 1873 године (с изузетком што није изашао за 1872 годину).

Други важни часопис је „Зора Далматинска“ који излази на хрватском језику 1844—1849. У овом периоду, 1835—1920, у Задру излази 81 лист и часопис, од којих „Српско-далматински магазин“, „Српски лист“ (1880—1888), „Истина“ (1885—1888), „Српски глас“ (1888—1904), „Нови српски лист“ (1903) и „Приморски српски лист“ (1903) излазе ћирилицом на хрватском и српско-хрватском језику латиницом.

У овом периоду Задар је био поприште оштрих политичких борби, с тога и његова књижевност и журналистика тога времена носе то обиљежје. Најинтересантнија је историја задарског „Народног листа“ (1862—1920) који је пролазио тешке дане, али ипак се одржао 59 година као политички лист бранећи хрватство и његова права. За „Народни лист“ су везана имена и политичка борба истакнутих Далматинаца Натка Нодила, Јураја Бијанкини, Миха Клајића и др. уредника и издавача овог национално-политичког листа који је угушила, у јуну 1920 године, италијанска анексија.

У овом периоду се развија богата књижевна дјелатност, преко хрватских и српских часописа, који окупљају око себе све позитивне снаге Далмације и многа угледна имена југословенске књижевности и науке. У Задру излазе дјела Николе Томазеа, Петра Прерадовића, Владимира Назора и др. а јављају се као редактори или угледни сарадници Франо Булић, Бијанкини, Клајић, Саво Бјелановић, Вид Вулетић—Вукасовић, В. Богишић и др.

Проучавање задарске библиографије од Препорода до 1920 године на народном језику, има важности и за Црну Гору, не само по томе што ће се у задарским публикацијама наћи обиље материјала из политичке историје Црне Горе, него и као културно средиште које је привлачило црногорске писце. Важно је истаћи да је у Задру изашао први пут „Горски вијенац“ латиницом (1868 године у редакцији С. М. Љубише). Поред тога Милан Решетар је издао једно издање „Горског вијенца“ у Задру 1905 године у издању Хрватске књижнице. Пјесник Јован Сундечић је прве своје посебне радове штампао у Задру (поема „Ананија и Сапфира“, 1848 године). Сундечић је још у Задру до 1877 године штампао латиницом и ћирилицом око десет својих поема и збирки пјесама. Поред тога, тамо је уређивао књижевни лист „Звијезда“ 1863 и „Народни календар“ 1864 године.

Марко Цар је добар дио живота провео у Задру. Једно од средишта његове књижевне дјелатности је био Задар. Марко Цар је у Задру издао од 1888 до 1918 године, осам својих дјела, и уређивао је 1885 године часопис за књижевност и умјетност, „Вук“.

У Задру су штампали своје радове Никола Берберовић (Првородна кћи, 1855), Томо Поповић (Херцегнови, 1883), Лазо То-

мановић (Бокелји у рату за ослобођење грчко, 1873; фра Андрија Качић према српству и хрватству, 1886), Срећко Вуловић три књиге, Стјепан Митров Љубиша, Саво Матов Мартиновић, Александар Митровић четири књиге, Младен Црногорчевић и др.

У Задру је изашла 1856 године Историја Црне Горе од Димитрија Милаковића, његова дјела и низ других публикација важних за проучавање историје Црне Горе.

Библиографски подаци о издавачкој дјелатности од 1 новембра 1944 до 1953 су врло сиромашни. Истина, Задар је град који је највише страдао у рату, али се обнавља. У Задру се налази Државни архив без којег се не може проучавати историја Далмације, Црне Горе, добрим дијелом Босне и Херцеговине и других историских покрајина Балкана, које су имале везе са овим градом. Богата Научна библиотека пружа обиље материјала за проучавање. Сада тамо ради и Институт Филозофског факултета из Загреба који се бави проучавањем далматинске прошлости. Те установе дају много услова да се сиромашна посљератна издавачка дјелатност повећа и врати Задар на мјеру важног југословенског културног центра.

Маштровићев рад заслужује сваку препоруку, јер је кроз ово дјело направио велику услугу сваком научном раднику, који се бави политичком и културном историјом наших народа, као и развитком разних научних дисциплина на нашој обали.

Нико С. Мартиновић

JOSIP BADALIĆ: INKUNABULE U HRVATSKOJ. ИЗДАЊЕ ЈАЗУ

Дјела Југословенске академије знаности и умјетности, књига 45. Уредници: Нико Мајнарић и Петар Скок. Загреб 1952, стр. 258.

Научна каталогизација инкунабула почиње, углавном, од прошлог вијека. Поједина културна подручја европских земаља су средила своје каталоге, али је још остало много налазишта и подручја гдје није извршена каталогизација. Прве каталоге инкунабула су дали њемачки научници Г. В. Панцер у својим издањима 1793—1803, и Људевит Хаин 1826—1838 године. Најпознатији каталог је дао Хаин, који је обрадио баварску државну библиотеку у Минхену која има 16.000 инкунабула.

Бадалић је у својој студији о инкунабулама дао историски преглед рада на инвентаризацији инкунабула у Европи, па посебно Баварске, наводи Холандију као земљу која је у другој

половини прошлог вијека извршила овај посао. Крајем прошлог вијека су дјелимично каталогизирале своје инкунабуле Енглеска, Данска, Шведска, Пољска и Мађарска. У Француској је тај посао почео М. Пелеш 1897—1909, али га је у томе прекинула смрт. Шпанске и португалске инкунабуле је обрадио 1900 године њемачки библиограф К. Хеблер. Од 1943 године у Италији обрађују потпуни каталог инкунабула, које се тамо налазе, Т. М. Гварнаскели и Е. Валенциани. Италија има, по подацима Бадалића, око 35.000 инкунабула. Белгија је извршила потпуну инвентаризацију својих инкунабула 1932 године.

Иако Америка нема својих инкунабула с обзиром да је штампарска индустрија тамо касније допрла, разне њене библиотеке су временом набављале првоштампане књиге. Њих је инвентарисао Г. П. Виншип 1919 године.

На проучавању југословенских домаћих инкунабула је много рађено (Шафарик, Кукуљевић, Јагић, Богичић, Стојан Новаковић, М. Ђ. Милићевић, Љубо Стојановић и др. а у новије вријеме нарочито се у том истакао проф. Ђорђе Сп. Радојичић) али до израде једног општег каталота инкунабула, које се налазе на нашој територији, није још дошло. Уколико је неко и каталогизирао неке инкунабуле, то је фрагментарно и односило се на поједина налазишта, а не и на цјеловита национална или географска подручја југословенских земаља.

Најинтересантнију збирку инкунабула, према критеријуму одабирања, сабрао је Валтазар Богичић. Њега су интересовале словенске инкунабуле, тј. оне првоштампане књиге које су радили штампари и издавачи словенског поријекла. Из те, знамените и ријетке у европским размјерама, збирке види се колики је допринос Словена, а посебно Југословена, европској култури.

Од југословенских штампара на територији Хрватске чувају се у разним библиотекама око педесет инкунабула. Међу њима најважније мјесто заузима Андрија Палташић Которанин од којег је сачувано на територији НР Хрватске 17 књига (од 30 колико их је, према досадањим подацима, штампано). Од тих 17 књига штампара Палташића најстарија је књига *Diodorus Siculus: »Bibliotheca seu historiarum priscarum libb. VI«* штампана у Венецији 1476 године. Није утврђено кад је Палташић почео штампарски рад, али Хаин, чувени њемачки стручњак за инкунабуле, сматра да је почетак његовог рада 1474 година, а Симо Љубић тврди да је дошао у Венецију седамдесетих година XV вијека. Палташић је радио до 1492 године. Са Палташићем је радио Добрић Добричевић (*Bonin de Bonini*) Ластовац, који је сам или у заједници са Палташићем штампано у Венецији, Верони и Лиону 43 књиге, од којих је Бадалић нашао по хрватским библиотекама 18. Добричевић је радио до 1528 године.

Највише Палташићевих и Добричевићевих радова је сачувано у збирци словенских инкунабула у Богишићевој библиотеци.

Од других наших штампара на територији НР Хрватске налази се дјело Алберта Великог „Compendium theologiae veritatis“ штампано у Венецији 1483 године. Бадалић је нашао у Хрватској три примјерка ове књиге. Ово дјело је штампано Гргур Далматинац (Gregorius false Georgius Dalmatinus) у заједници са Јаковом Британцем. Поред Далматинца у књизи су каталогизираних шест инкунабула Матије Цердониса из Словенограца и двије црногорске инкунабуле које је радио јеромонах Мардарије (Октоих, 1494 и Псалтир 1495).

Бадалић констатује да од Бартола Пелушића (Pelusius) Копранина, који је штампано у заједници са тројицом венецијских штампара у Венецији 1498 године три књиге, на територији НР Хрватске није нашао ни једну.

Из прве хрватске штампарије која је радила у Сењу 1494 године на територији НР Хрватске, Бадалић наводи свега један примјерак и то Sprovid općena (Stumačiju s knjig latinskih Jakov Blažiolović, Blaž. Baromić, 25.IV.1496). У штампарији Блажа Баромића у Сењу штампан је и глагољски Misal 7 августа 1494 године који нажалост, у НР Хрватској, није сачуван.

Рад Јосипа Бадалића „Инкунабуле у Хрватској“ је први исцрпни рад ове врсте у нашој земљи који нас упознаје са опромним културним богатством наших народа у средњем вијеку. Ова значајна књига не упознаје нас само са великим доприносом Југословена европској култури кроз штампарство и ходање у корак са западном културом у погледу штампарске дјелатности, већ и о литератури коју су користили у средњем вијеку наши народи. Није то само црквена, теолошка књига. Ту има књига из области природних наука, астрономије, математике, геометрије, физике, медицине, филологије, разних области књижевности итд. Бадалић је уз солидну студију о инкунабулама каталогизирао 1124 инкунабуле које се налазе у разним библиотекама Хрватске, обрадио их као библиографске јединице и означио у којој се библиотеци налазе.

Вриједно је поменути да се прије Бадалића, почев од Кукуљевића, фрагментарно бавило више писаца пописом и обрадом појединих библиотека Хрватске које посједују инкунабуле од којих је значајан попис који је за Далмацију направио бечки библиотекар Ернст Голдшмит. Он је као члан посебне комисије у аустријском Министарству просвјете сабирао податке о инкунабулама, са подручја аустријских земаља, па је резултате свог рада у Далмацији објавио на њемачком и италијанском 1916 године. (Incunabuli nelle biblioteche della Dalmazia — estrato dal Bulletino di archeologia e storia dalmata an. 1916 — Spalato Ti-

pografia Leonina 1916). Упоредјујући Голдшмитов извјештај са садашњим подацима које пружа Бадалић, види се да су инкунабуле из појединих далматинских библиотека од 1914, када су почела Голдшмитова проучавања, до 1952 када су завршена Бадалићева, премјештане, расле, и опадале, те би било интересантно позабавити се и са судбином ових драгоцених културних споменика у нашој земљи, а тим прије у свим републикама што прије извршити каталогизацију.

Бадалићев рад је препоручљив као примјер којем треба слиједити и у другим републикама. Бадалићева књига се може сматрати међу значајније публикације ЈАЗУ и најзначајније радове о инкунабулама у нашој земљи.

Техничка редакција Радосава Хорвата је репрезентативна.

Нико С. Мартиновић

ИСТОРИЈА БОЛГАРИИ, ТОМ I, МОСКВА 1954

Академија наука у Москви издала је 1954 године први том **Историје Бугарске**, коју су написали разни сарадници Словенског института, а у редакцији Д-ра П. Третјакова. Књига има 575 страна и много илустрација и мапа, а обухвата историју Бугарске од најстаријих времена до Октобарске револуције, док ће други том обухватити даљи период до наших дана. Аутори у предговору помињу стару **Историју Бугара** Константина Јиречка и **Историју Бугарске** А. Погодина, али та дјела не препоручују читаоцима, јер су одавно застарала, а исто тако не препоручују им ни дјела бугарских буржоаских историчара. На истом мјесту аутори пишу и о **Историји Бугарске** коју је написао академик Н. С. Державин, а објављена је у Москви у четири тома од 1945 до 1948 године. Иако је Державин правилно поставио нека питања из бугарске историје, ипак он има у своме дјелу озбиљних грешака и недостатака — пишу аутори —, и то првјенствено у оним питањима политичке и културне бугарске историје којима је прилазио с позиције „новог учења“ о језику академика Н. Мара, док су се нарочито јако испољили „марристки“ погледи у Державиновом дјелу приликом његовог покушаја да освојити питање о поријеклу бугарског народа. Због тога је Академија наука и ријешила да изда друго дјело о Бугарској, основано на методологији марксизма-лењинизма, у коме ће бити узето у обзир и савремено стање историских извора. Аутори овога новог дјела отворено признају да су у току рада имали приличне тешкоће, јер су наилазили на разна нејасна и досад мало про-

учена питања из бугарске прошлости, а често су им недостајали и потребни извори, те нијесу могли у једнакој мјери обрадити и расвијетлити сва питања и све периоде бугарске историје.

У **Историји Бугарске** има и неколико мјеста која су везана за црногорску историју. Тако се у устанцима на Балканском Полуострву од 1593 године и даље помиње устанак у Црној Гори, док о Црној Гори за вријеме владике Данила има нешто више података, јер се детаљније говори о грамати Петра Великог Црногорцима из 1711 године и тадашњим борбама (стр. 202 — 204). Говорећи о бугарском револуционару Георгију Раковском, аутори помињу и његову посјету Цетињу 1862 године, а у глави о покрету и савезу противу Турака 1866 године опет се помиње и Црна Гора, као и у борбама послје Херцеговачког устанка 1875 године. Интересантно је да је у једном одреду од свега 175 бугарских емиграната, који су у априлу 1876 године прешли из Румуније у Бугарску ради дизања устанка под руководством самога Христа Ботјова, био и један Црногорац.*)

У глави о Балканским ратовима аутори помињу и улогу Црне Горе, али је то, наравно, узгредно и површно, јер се више простора није ни могло дати Црној Гори. У дјелу стоји да је Бугарска закључила с Црном Гором у септембру 1912 године „усмени споразум“ за борбу с Турцима (стр. 482). Међутим је у августу 1912 године са Цетиња послат Бугарској опширан писмени предлог за рат с Турском, у коме је и план рата, и циљ ратовања, а одређен је био и почетак рата. На овај писмени предлог Бугарска је одмах телеграфски одговорила да га прима у цјелости. Текст писменог црногорског предлога о савезу с Бугарском давно је објавио академик Живко Павловић у своме дјелу **Опсада Скадра** (Београд 1926, стр. 29 — 33) по подацима које му је дао сердар Јанко Вукотић.

Ристо Ј. Драгићевић

„ПОЛОЖАЈ БУГАРСКОГ НАРОДА ЗА ВРЕМЕ РОБОВАЊА ПОД ТУРЦИМА“

— документи и материјали —
Софија, 1953, издање Бугарске академије наука

Циљ је ове књиге докумената, како се каже у предговору, да се побије тврђење буржоаских историчара и публициста у Турској и на Западу који се труде да докажу, без обзира на

*) Кратке податке о Христу Ботјову и главним вођама бугарског народног покрета видјети у „Записима“ књ. XXIII, стр. 124 — 126.

историска факта, да је турска политика на Балкану била „човечна“, да су османски султани и феудалци „донели у Бугарску мир, благостање и културу“. Документа која су овде изнета имају за циљ да покажу сасвим супротно од тога: неизмерну експлоатацију, насилну асимилацију, убиства, насилно потурчавање, данак у крви итд. Као документација свега овога служе византиски писци (Кантакузен, Францес, Дука, Халкокондил), словенски извори (Пајсије, Цамблак), нека турска документа (штампана и нештампана), западни путописци, западне новине (за најновије време), руска документа, за најновије време само један наш докуменат, објављена западна хришћанска документа за цео период турске владавине; за устанак од 1876 год. поред осталог коришћени су говори и чланци неких великих писаца (Достојевски, Виктор Иго) као и једна песма Тургењева. Књига иде од пвих турских пљачкашких похода у XIV веку па до 1876 године.

Ова књига има претежно пропагандни карактер. Од документа је узето само оно што одговара састављачима ове књиге, односно њиховим инспираторима. Научног апарата готово и нема; постоји само нешто мало бележака најобичнијег карактера, а онде где им не одговара, ни тога нема. Књига је сва прожета великобугарском државном идејом: под бугарским народом се подразумева и целокупно становништво на западу до Охрида, Скопља, Прокупља, Лесковца, Параћина. Као карактеристичан пример свега овога може се навести илустрација после 144 стране која претставља Ђеле Кулу у Нишу. Састављачи су то оставили без коментара, без речи о Синђелићу и српским устаницима. Како претходна слика која је донета из једног енглеског часописа говори о стрељању Бугара у Нишу, необавештени читалац добија утисак да је и Ђеле Кула тужан споменик бугарске историје. Илустрација испред стране 257 узета из енглеског часописа „График“ од 5. августа 1876 год. садржи три натписа од којих само трећи говори о Бугарима, односно бугарским избеглицама у Параћину, а други о рањеним Србима у Параћину. Они су превели само ово треће. Овде се не помиње ни једном речју рад великобугарске пропаганде да убеди европско јавно мњење да целокупно јужнословенско становништво у Турској православне вере на југу и југоистоку од кнежевине Србије јесу Бугари. Не говори се ништа ни о бугарском Егзархату као и још о много чему. Напротив, њихове идеје о бугарској држави се у највећој мери искоришћују.

Због свега тога се може рећи да ова књига нема научне вредности, већ је сведена на обичне потребе Министарства спољних послова. Материјал у овој књизи ништа ново не доноси, па чак и онај за који они тврде да је необјављен.

Људи који су саставили ову књигу често цитирају класике марксизма-лењинизма, али баш она показује да су им много ближе идеје Егзархата, бар уколико се тичу бугарске државне идеје.

Богољуб Петковић

Краћи прилози

Љубомир Никић , Анастас Јовановић и рисански свештеник Вук Поповић — — — — —	576
Данило Лекић , Француска верзија о путу саксонског краља у Црну Гору — — — — —	582
Б. Храбак , Три вести о Црногорцима у 1848 години у цариградској француској штампи — — — — —	587
Ђорђе Д. Миловић , Новац града Ријеке у XVI вијеку	592
Сл. Мијушковић , Процес против Рада Вукова, сотонићког кнеза, 1686 године у Котору — — — — —	595
Р. Ковијанић и И. Стјепчевић , Трговиште у которским споменицима — — — — —	600
П. Д. Шеровић , О преносу посмртних остатака владике Данила из Подostroга (Маина) на Цетиње — —	603
Стјепан Антољак , Анонимни извјештај из Босне о Карађорђевићим ратним операцијама (1805) — — — —	605
И. Стјепчевић и Р. Ковијанић , Трговина робљем у Котору средњег вијека — — — — —	606
Сл. Мијушковић , Посредно признање млетачког Сената Црногорцима приликом заузимања Херцегновога 1687	609
И. Стјепчевић и Р. Ковијанић , Први помени Никољ-пазара и Бијелог Поља — — — — —	610
И Стјепчевић и Р. Ковијанић , Похрана блага Маре Вука Бранковића — — — — —	611
Љубомир Дурковић-Јакшић , Прилог чланку „Одређивање међуцрквеног положаја Црногорској митрополији“	612
Р. Ковијанић и И. Стјепчевић , Један помен Ријеке Црнојевића крајем петнаестог вијека — — — — —	615

Прикази

П. Д. Шеровић , Зборник извјештаја о истраживањима Боке Которске — — — — —	616
Р. Ј. Драгићевић , Јован Ђетковић: Борбе око Скадра 1912—1913 године — — — — —	630

	Страна
Б. Храбак , Rechid Safvet Atabinen, Les apportes turcs dans le peuplement et la civilisation de l' Europe orientale	633
Ристо Ј. Драгићевић , Терзић, Вујошевић, Јовановић, Костић: Операције црногорске војске у Првом светском рату — — — — —	636
Јагош Јовановић , Бранислав Ђурђев: „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ — — — — —	639
Нико С. Мартиновић , Vjekoslav Maštrović: »Jadertina croatica« I dio knjige, Zagreb 1949, II dio knjige, Zagreb 1954 — — — — —	650
Нико С. Мартиновић , Josip Badalić: »Inkunabule u Hrvatskoj« — — — — —	653
Ристо Ј. Драгићевић , Историја Бугарии том I — — —	656
Богољуб Петковић , Положај бугарског народа за време робовања под Турцима — — — — —	657

Цијена овом броју 400.— динара